

ఓంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

(శ్రీవిద్యానాథుని కృతికి ఆంధ్రానువాదము)

ప్రతిపత్త :

శిరోమణి, విద్వాన్

చెలమచెల్ల రంగాచార్యులు

యం.టి.సి. ప్రొఫెసర్-తెలుగుశాఖ

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము-హైదరాబాదు.

భూమికారచయిత :

విద్యారత్న

శ్రీ ఈశ్వరుణ్ణి వేంకటవీరరాఘవాచార్యులు, ఎం. ఏ.

సర్వస్వామ్యమూలు ప్రచరణ కర్తృ.

ప్రథమ ముద్రణము 1944
ద్వితీయ ముద్రణము 1961
తృతీయ ముద్రణము 1967
చతుర్థ ముద్రణము 1972

ముద్రణ :

శివాజి ప్రెస్, సికింద్రాబాదు.

శా.శ. 1894 పరిధావి శ్రావణ పూర్ణిమ
గురువారము 24-8-72

ప్రతులకు :

శ్రీనివాస పబ్లికేషన్సు

1-9-625/8,

విద్యానగరము, హైదరాబాదు-44.

I నాట్యస్వరూపము ; దశరూపకములు ; రిల్లస్యములు; పండి
నంధులు; అరంభాదుల స్వరూపము: వీజాదుల స్వరూ
పము; నంధులు-నంధ్యంగములు; ఇతివృత్తమున సూర్య
మాచ్యములు; అలకస్వరూపము; అముఖస్వరూపము; -
శదంగములు.

II ప్రతాపరుద్రకల్యాణము (ఉదాహృతసాంగనాటకము)

అంకములు.

1. కల్యాణస్వప్నము
2. విజయయాత్రవిలాసము
3. వీరరుద్రవిజయము
4. త్వరితమహోత్సవము
5. ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకము

౪. రసప్రకరణము

277-348

రసస్వరూపము ; స్థాయిభావసామాన్యలక్షణము; సుపరస
ములు-స్థాయిభావములు; రసాభావము; భావోదయాదులు.

రత్నాదిస్థాయిభావ విశేషములు; స్తంభాదిసాత్వికభావ
ములు; నిర్వేదాది వ్యభిచారిభావ విశేషములు; చక్షుః
శ్రీత్యాది మన్మథావస్థలు; సంభోగాది శృంగారరస విభా
గము; రససంకరము.

రసాశ్రయము; లౌకికజనము-తదాశ్రయము; అలౌకికరసము
-తదాశ్రయము; రసాంతరసమావేశము-విరుద్ధరసములు;
వ్యభిచారిభావముల వ్యవస్థ; రసవదాద్యలంకారవిచారము;
రసనిర్ధాంతసంగ్రహము.

౫. దోషప్రకరణము

349-389

దోషసామాన్య లక్షణము; దోషవిభాగము; పదదోషపరి
గణనము; పదదోషస్వరూపోదాహరణములు; వాక్యదోష
స్వరూపోదాహరణములు; అర్థదోషస్వరూపోదాహరణములు

౬. గుణప్రకరణము

390-403

గుణవిభాగము; దోషపరిహారకత్వమున గుణవ్యవహా
రము; శ్లేషప్రసాదాది చతుర్వింశతి గుణముల స్వరూ
పోదాహరణములు; గుణాశ్రయము.

శబ్దాలంకారప్రకరణము

404-421

అలంకారస్వరూపము; అలంకారసామాన్య విభాగము;
భేదానుప్రాసాది శబ్దాలంకారముల స్వరూపోదాహరణ
ములు; పెద్దబంధాది చిత్రాలంకారములు.

అర్థాలంకారప్రకరణము

422-572

అర్థాలంకారములు మొత్తములువదియేడు

i. భేదాభేదసాధర్యప్రస్తావనము (అలంకారములు 4):

౧. ఉపమ   ౨. అసంస్వయము   ౩. ఉపమేయోపమ   ౪. స్మరణము

ii. ఆరోపగర్భాలంకారప్రస్తావనము (అలంకారములు 6):

౧. రూపకము   ౨. సంబేదము   ౩. అపహ్నవము
౪. పరిదామము   ౫. భ్రాంతిమత్తు   ౬. ఉల్లేఖము

iii. అధ్యపసాయములాలంకారప్రస్తావనము (అలంకారములు 13):

౧. ఉల్లేపము   ౬. పక్రీడి   ౧౧. తద్గుణము
౨. అలిశయోక్తి   ౭. స్వభానోక్తి   ౧౨. అతద్గుణము
౩. సహోక్తి   ౮. వ్యాజోక్తి   ౧౩. విరోధము
౪. వినోక్తి   ౯. మోలనము
౫. నమాసోక్తి   ౧౦. సామాన్యము

iv. విరోధగర్భాలంకారప్రస్తావనము (అలంకారములు 9):

౧. విశేషము   ౪. విశేషోక్తి   ౭. అన్యోన్యము
౨. అధికము   ౫. అసంగతి   ౮. విషమము
౩. విభావన   ౬. విచిత్రము   ౯. నమము

v. గమ్యావమ్యాలంకారప్రస్తావనము (అలంకారములు 15):

౧. తుల్యయోగిత   ౯. ఆక్షేపము
౨. దీపకము   ౧౦. వ్యాజస్తుతి
౩. ప్రతిపస్తావన   ౧౧. అప్రస్తుత ప్రశంస
౪. దృష్టాంతము   ౧౨. పర్యాయోక్తము
౫. నిదర్శన   ౧౩. ప్రతీవము
౬. వ్యతిరేకము   ౧౪. అనుమానము
౭. శ్లేష   ౧౫. కావ్యలింగము
౮. పరికరము   ౧౬. అర్థాంతరన్యాసము

౧౩. యథానంఖ్యము	౨౦. వ్యాఘాతము
౧౪. అర్థాపత్తి	౨౧. పర్యాయము
౧౫. పరినంఖ్య	౨౨. సూక్ష్మము
౨౦. ఉత్తరము	౩౦. ఉదాత్తము
౨౧. వికల్పము	౩౧. పరివృత్తి
౨౨. సముచ్చయము	౩౨. కారణమాల
౨౩. ద్వితీయసముచ్చయము	౩౩. ఏకావిధి
౨౪. సమాధి	౩౪. మాలాదీపరము
౨౫. భావికము	౩౫. సారము
౨౬. ప్రత్యసేకము	

౯. మిత్రాలంకారప్రకరణము

573-581

మిత్రాలంకారస్వరూపము; సంస్కృష్టి - తద్భేదములు;
సంకరము-తద్భేదములు; సాధకబాధకాంశ వివరణము.

పరిశిష్టము

i. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము నందలి గ్రంథ,
గ్రంథకర్త, విషయముల అకారాద్యసుక్రమణిక

582-607

ii. పద్యముల అకారాదిసూచిక

608-616

శోధనపత్రిక

617-618

అ ప తా రి క

నాంది

శ్రీమహాకామతల్లి విలసిల్ల మెలుంగు తెలుంగు నజ్జన
స్తోమము సారసాశివతః దోషగ దాపున, మౌనిబృందముల్
ప్రేమ మయూరపాళికాయ నృత్యము పల్ప వ్యషాద్రిసానుభూ
సీమ వెలుంగ నిల్పి ముడిజిల్కునవాంబుదమున్ భజించెదన్.

కవిసుతి

మంగళవాజ్మయోపపన మంజులరుంజ విహారవీధికా
రంగములందు భృంగములు, రాజమరాజములున్, బికంబులున్,
రంగులనొల్కు చిల్కలును రాజిలు నాడును, నేడు, దెందము
పొంగగ దాని భంగిమలు, పొంగికలున్ నుడిపొంపు లెంచెదన్.

అలంకారశాస్త్రప్రకరణ గ్రంథముగా ఆసేతుపమాచలము పతన పాతనములలో
అతిప్రసిద్ధమైనది ప్రతాపరుద్రయశో భూషణము. శబ్దార్థరసగుణాలంకారాదులగు సాహిత్య
ప్రమేయాంశములన్నియు నొక్కచో సంగ్రహముగా లక్షణోదాహరణ సమన్వయ
పూర్వకముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడుటచే యీ జాతిగ్రంథముల కిది యొజ్జబంతిగా వానిగాంచి
నది. ఇందలికవిత లలితపదవిన్యాసచాతురీకలిత. హృద్యార్థమాధురీభరిత. వర్ణన
వస్తువు కమనీయగుదర్శనార్హములును, ఆంధ్ర రాజవ్యవరేణ్యులునైన కాకతీయులలో
నాయకమణియైన ప్రతాపరుద్ర సార్వభౌముని యశశ్చంద్రికావలననము. ఇట్టి గుణగ
రిష్టమగుటచేతనే.

శ్రీ ప్రతాపరుద్రేశ్వరు శ్రేష్ఠగుణము
వెల్లనాశ్రయములుగ నిర్మింపఁబడిన
నా యలంకార శాస్త్రమనారతంబు
వెలయు విబుధాశి వీనుల విందుగాఁగ.

హృద్యంబగు కాకతిపతి
నద్యశము నలంకరింప నల్పినయాయీ
విద్యానాథుని కృతియన
వద్యంబయి తనరుదానె వర్ణ్యనిమహిమన్ -

అది విద్యానాథమహాకవి తనకృతి విబుధాశివీనులవిందుగా వెలయఁగలదని
యవఁగలిగెను. ఆమాట నిక్కవమేయని ఆ మహాకవి చూపినమార్గములోఁ బిమ్మట
ఒక విస్తృతమైన యశోభూషణకావ్యము శాఖయేవిలసినిల్లుట నిరూపించినది. ఈ తీరున

విద్యాలయాల ప్రశంసలకుఁ బాత్రమైన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును దెలిఁగింపఁజేసి ప్రకటించుట యవసరమని హైదరాబాదులో నెలకొనియున్న విజ్ఞానపర్థిని పరిషత్తు వారు నిర్ణయించిరి. ఆ పరిషత్తు సంస్థాపకులతో ముఖ్యులను, నాటి కార్యదర్శులను, అన్నన్నిత్రవర్యులునైన శ్రీ సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు తదనువాదకార్య భారమును నాపైమోపిరి. సకలవిద్యాసనాథుఁడగు విద్యానాథమహాకవికృతియేద? అల్పప్రజ్ఞుఁడను నేనేద? అయినను మిత్రసత్తముల యాదేశము, ఆమూలాగ్రములద్రవా ముద్రికలు వైకుంఠిని యాకృతిరత్నమునం దాబాల్యము నాకుఁగలయభిమానము నేనీయను వాద కార్యమునకుఁ గండంగుటకుఁ గారణములైనవి. యధాశక్తిగద్య పద్యాలిప్తిముగా ఈ గ్రంథముననువదించి విజ్ఞానపర్థినిపరిషత్తుమావేశములలోఁ జదివి విసిపించెతిని. నహృదయులగు పారిషదులు గ్రంథమును సొంతము విని పరిషత్తుమును ఈగ్రంథమును ప్రకటించుటకు నిశ్చయించిరి. వదాన్యశేఖరు లగు రాజారామదేవరావు చిహ్నధర గారు (వనపర్తి) ముద్రణవ్యయమును భరించిరి-విహర్యాకాగ్రేనరులును, కాకినాడ కళాశాలలో ప్రాచ్యకాళాధ్యక్షులు నగు విద్యారత్న శ్రీమాన్ ఈయుడ్డి వేంకట వీరరాఘవాచార్యులవారు సాహిత్యకుసుమాంజలి యను విప్లవపీఠికచే భూషించిరి. 4-8-1914 నాఁడు హైదరాబాదు నందలి రెడ్డివిద్యార్థివనతిగృహమున జరిగిన విజ్ఞానపర్థిని పరిషత్తు ప్రథమవార్షికోత్సవమహాసభలో ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము(తొలిపూర్వు) ఆవిష్కరింపఁబడినది. ఆంధ్ర విద్యల్లోకమునఁ బలువురు దీనినిచదివి అభిప్రాయము తొనఁగి యాదరించిరి. తొలుత మద్రాసు శ్రీ వేంకటేశ్వ రాంధ్ర విశ్వవిద్యాలయముల వారును, పిమ్మట ఉప్పానియా విశ్వవిద్యాలయము వారును ఈ గ్రంథమును తమ బి.ఏ., ఎం.ఏ., పరీక్షలకును, ప్రాచ్యవిద్యా పరీక్షలకును బాధ్యముగా నిర్ణయించి ప్రోత్సహించిరి:

ఆయావిద్యన్మిత్రుల సూచనలనుబట్టి ద్వితీయావృత్తినమయమున ఈ గ్రంథమును ఆమూలాగ్రము పునఃపరిశీలనముగావించి సాహిత్యవిషయ జిజ్ఞాసువులకు విశేషోపకారకములగు పెక్కువిషయములతోఁగూడిన రుచిరయను సమీక్షనుగూడ నిందుఁజేర్చితిని. ఈసమీక్షలో ఆయాసాహిత్యకాస్త్రాంశములు విద్యార్థులకునైతము సుబోధకములు గావలయు ననుతలంపుతో ఆయాస్థలములలో విషయవిమర్శము కొంత విస్తృతముగాఁ గావించఁబడినది. గ్రంథాంతరాంశములతో సాదృశ్యవైద్యశ్యములు చూపఁ బడినవి. ఆక్షేప-సమూహములు ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఏవేవియో యిట్టిమఱికొన్ని! ఇంతగా అంతగా మేలుగాఁగూర్చితిని, నేర్పితిని యని యేమిచెప్పను? ఏదియో శక్త్యవధి గాఁదీర్చితిని. యథాపూర్వముగా ఈ చతుర్థావృత్తినగూడ నాదరింతురుగాక యని ఈ సౌజన్యమాఠికతో నహృదయులగు పాఠకమహాయుల కరకమలములం దుంచితిని.

సౌజన్యమాలిక

సద్యః పుల్లశిరీషకోమలములుగా, స్వశ్రేయ సారంభముల్.
హృద్యాప్తిప్రపంచములుగా, రసధర శ్రీ మంజు శృంగారముల్
విద్యానాథులీంద్ర వాఙ్మధు లస ద్వృత్తు లైతింగించు నా
య్యుద్యోగం విది పాండితీప్రకటనోద్యోగంబు గా, దాకృతిం
బ్రద్యోతించుగు సస్మదీయ మహితాండ్రస్సార తీర్తిప్రభా
విద్యుద్విలసి వేయియాపముల హృద్యీతిం బ్రకాశింప నే
నుద్యోగించిరి పోదరాండ్రులకు నింతో యంతో యాత్మోన్నతి
ప్రోద్యత్కారణమంచు, దల్లికొక పుష్పేపాయనం బంచు నీ
పద్యోల్లాసిత గద్యబంధులకృతిగా; వాకొంటినో దోషముల్ ?
హృద్యంబు లెవలయింపఁ జేసినన్ ? నా యీ గ్రంథమం, దుక్తిపు
ష్పేద్యానైక విహార సారమతులౌ యూర్జితకాభావి సం
పద్యోగాఢ్యుల నిర్ణయంబె పరమప్రామాణ్యమం చెంచెదన్.

కృతజ్ఞతలు

ఈ గ్రంథమును వ్రాయుచుని నన్ను ప్రోత్సహించిన వారు మిత్రవర్యులు శ్రీ సుర
వరము ప్రతాపరెడ్డిగారు, ప్రకటించినవారు విజ్ఞానపరిసీ పరిషత్తువారు. తొలుత గ్రంథ
ముద్రణమునకు వలయుద్రవ్యము నొసఁగినవారు వదాన్యమూర్ధన్యులు శ్రీరాజారామ
దేవరావుగారు. వారిచే విరాళమిప్పించినవారు వారి యితవరులు శ్రీ కీగద్దంవల్లి రెడ్డెడ్డి
రామకృష్ణారెడ్డిదేశముఖగారు. శ్రీ రాజాబహద్దర్ (కొత్వాలు) వెంకట్రామారెడ్డిగారు,
ఆంధ్ర ప్రదేశ్ ప్రభుత్వమువారిచే ద్వితీయావృత్తికైన ముద్రణ వ్యయమునంతయును
ఇప్పించినవారు నాటిముఖ్యమంత్రివర్యులు, కావ్యకళారసకులు, కీ.శే. దామోదరము
సంజీవయ్య గారు. పాఠ్యముగా నిర్ణయించినవారు ఆయా విశ్వవిద్యాలయములందలి
పాఠ్యనిర్ణాయకసంఘసదస్యులు. అభిప్రాయములిచ్చి కేలాశయ్యసఁగినవారు పండిత
వర్యులు. చదివి మన్ననగావించినవారు పాఠకలోకము. విఫలపీఠికవ్రాసి వన్నె
గూర్చినవారు శ్రీమాన్ ఈయుజ్జీ వేంకటవీరరాఘవాచార్యులుగారు. ఇంకను చలతీరుల
తోదృఢిన మిత్రవర్యులుపెక్కురు. వీరెల్లరికిని నాకృతజ్ఞతాంజలులు నమర్పించు
కొనుచున్నాను.

'ఎందరో మహానుభావులు అందరికీ వందనములు' -...

'యోగో జ్ఞానం తథా సాంఖ్యం విద్యాః శిల్పాదికర్మచ

వేదాః శాస్త్రాణి విజ్ఞాన మేత త్సర్వం జనార్దనాత్'—

అని నమస్తజ్ఞానమునకును మూలస్రోతస్సుగా వ్రతిపాదించబడిన మా శ్రీనివాస
వభువు పాదారవిందములకుఁ బ్రణమిల్లుచు ఈ యవతారికనుముగింతును.

శ్రీనివాసవిలాసము, 1-9-825/8
విద్యానగరము, మైదరాజు-44
శ్రీవరీధావి శ్రావణ పూర్ణిమ
గురువారము.

బుధజనవిధేయుఁడు,
చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు
గ్రంథరచయిత
24-8-1972

మనవి¹

అపారపీఠముపై విశేషముచేసినను, అప్రతిమానదోగ్ధులముచేతను, అఖండాండ్ర సామ్రాజ్యమును నెలకొల్పి అఖండల ప్రభుమనునది అరిపాలించి ప్రజల మన్ననలు వదలన కారణములు ఆంధ్రబొత్తిది సంస్కరణీయులు. ఆంధ్రసంస్కృతి, కళాసంపద అత్యుదయము, ఎల్లి చిరిసిన కాలరాజుల కాలము ఆంధ్రచరిత్రలో స్వర్ణయుగము. అట్టి రాజుల కిట్లు విద్యానాథులు వాల్మీయబద్ధముచేసి యజరామరము చేసినాడు. విద్యానాథుని అంగుడి కవిగాలసారతో ఆంధ్రరీతి రాజహంపయై ఒయ్యారము రొలికినది. అలంకారిశాస్త్రములో ప్రతాపదుద్రయశోభాషణము, అభిభావతప్రఖ్యాతిని గాంచినది. అట్టి సునంద్రగిరిభూమును నాగ్గోరణ శిరోమణులును, సుందర కవితావిభాషణులు నగు శ్రీమాన్ పండిత చెలచినట్ల రంగాచార్యులుగారు విద్యదామోదము కూర్చు రీతిని ఆంధ్రీకరించినారు. దీనికి సుప్రసిద్ధి విమర్శకులును, పరిశోధకులు నగు శ్రీమాన్ పండిత రాయన్న పేర రామపాచార్యులు, ఎం. పి. గారు మా ప్రార్థనపై పవిత్రమగు పీఠికను వ్రాసియున్నారు. అలంకారిశాస్త్రచరిత్రము, ప్రతాపదుద్రీయ వైలక్షణ్యము మొదలగు పుస్తక విశేషములను చారి, విమలముగ సెలచు చర్చించియున్నారు. కావున ఆయా విశేషవిధులనుసరించి సాహిత్యశాస్త్రమును గూర్చి నాలుగు మాటలు మాత్రము.... మనవిచేసికొంటాము.

సాహిత్యశాస్త్రములో భారతీయులు, పరిశ్రమ చేసినట్లుగా మఱి యే యితర దేశీయులును పరిశ్రమించి యుండలేదు. వేదాంతములోను, వ్యాకరణములోను, సాహిత్య శాస్త్రములోను మనవారే పారమందినట్లు చెప్పును. ఫిరతమునినాటినుండి వండిత రాయల పటమును మనపూర్వులు సాహిత్యశాస్త్రమును అత్యధికముగా కృషిచేసిరి. భరతిమునికి పూర్వము కూడ ఈ సాహిత్యచర్చ యుండినట్లు పెక్కు నిదర్శనములు కానవచ్చుచున్నవి. ఈ శాస్త్రమునకు కాశ్మీరము మూలస్థానమనవలెను. సంస్కృత భాషకు కాశ్మీర కవిపండితులు నానాముఖముల ౨౦౦౦ ఏండ్లకుపైగా సేవచేసిరి. సంస్కృతభాషాగ్రంథితో ఇతర భారతదేశమంతయు ఒకయెత్తు, కాశ్మీరమొకయెత్తు అని చెప్పవచ్చును. కావుననే కాశ్మీరకారదాపితము ప్రపంచ విద్యాపీఠములలో నెల్ల అగ్ర స్థానము నలంకరించినది. అఖిల విద్యన్నమోవాకముల నందికొన్నది.

కాశ్మీరము తరువాత సాహిత్యశాస్త్రమందు ఎక్కువకృషి నల్పినది మన ఆంధ్ర దేశము. మారు తెలియ పచ్చిన ఆంధ్రులగు సాహిత్యశాస్త్రకారుల నామస్మరణము మాత్రమిది చేయుదుము.

అనంతాచార్యుడు, కచ్చపేశ్వర దీక్షితుడు, కందాకయార్యుడు, కృష్ణదీక్షితుడు, గౌరవ, తిరుమలభట్టు, ఆలారి తిరుమలకవి, వేంకటనరసింహాచార్యులు, యజ్ఞ

1. ప్రథమముద్రణమున శ్రీ సురవరము ప్రకాశరెడ్డిగారు వ్రాసిన 'మనవి' లో విజ్ఞానవర్ధిని పరిషత్తు యమావళి భాగము విడువబడినది. తక్కినదిటఁ బ్రకటించబడినది.

శ్వర దీక్షితుడు, లక్ష్మీధరుడు, కుమారరెడ్డి, విఠలేశ్వరుడు, విశ్వేశ్వరస్వామి, పెద
కోమటి వేమారెడ్డి, వెంకటనారాయణ దీక్షితుడు, వెంకటాచార్య చిర్రాంలూర జాగీ
శుడు, వేంకటప్పయ్య, శాతకర్ణి, సోమనాథ్యుడు, వాగీబాబు, విద్యావాసిరెడ్డి, సుబ్బ
నాథుడు, జగన్నాథుడు, గోపేంద్ర తిప్పూపాలుడు, సంచితేశ్వరుడు ధర్మసురి
మున్నగువా రీగోష్ఠిలో పరిగణించబడినవారు. వీరందఱు సంస్కృతభాష సర్వకలత్ర
సాహిత్యగ్రంథములనో, ప్రసిద్ధవ్యాఖ్యానములనో రచించినవారే. (ప్రీ.శ. ౧౫౨, చాటి
వఱకు తెలియవచ్చిన దానినిబట్టి సంస్కృతముగ, ముద్రితా ముద్రితా సాహిత్య గ్రంథ
ములు ౧౫౨ వఱకు నుండెనని చెప్పవచ్చును. ఇప్పుడా సంఖ్య ౧౦౦౦ వఱకు పుచ్చి
పొందినదని తెలియుచున్నది. ఇంత విశేషముగా మనవారీ సాహిత్యభాగంలో పేర్కొనబడి
నప్పుడయమూర్ఖమ్యలగువారే సాహిత్యకావ్రమున పరిశ్రమింపఁగలరు. అంద్రుల సా
ర్థము నుప్రసిద్ధము.

సాహిత్యకావ్రగ్రంథములలో, ధ్వన్యాలోకము, రసగంగాధరము, రాప్యప్రకా
శము, ప్రతాపబద్ర యశోభూషణము, సాహిత్యదర్పణము, రావ్యమీమాంస సుందరి
కొన్ని అగ్రశ్రేణిలోనివి. వీని ప్రచారాతిశయమే వీని యుగ్రేసరత్వమునను నిదర్శనము.
ఆసేతుహిమాచలము వతసవతనములలో చిత్రవ్యాప్తిగల మన ప్రతాపరద్రయశో
భూషణమును చక్కఁగ పరిష్కరించి విపులపీఠికతో ప్రకటించుకొనవలెనని నేటి
ఆంధ్రులు నోచలేదు. మహారాష్ట్రుఁడగు త్రివేది పండితుని పుణ్యమాయని మొన్నచక్కని
ప్రతిని చూడఁగలిగితిమి. అట్టి చహు ప్రచారముగల ప్రతాపరద్రయమునకు నేటి వఱ
కును యథామాతృకముగ తెలుగులో అనువాదము లేదు. అది గొప్ప కొలుత. అదిగ
దుగున ఆంధ్రతాముద్రలు వేసికొనిన యీ గ్రంథమునకు ఆంధ్రభాషలో అనువాదము
లేకుండుటా? యనియు, దీని నెట్లయిన అనువదించఁజేసి ప్రకటించవలెననియు చూచో
కొందఱికి చిరకాలముగ కోరిక గలదు. పండితకవులగు శ్రీ రంగాచార్యులుగారు ఈ
యుత్కృష్ట కార్యమును ప్రతిభావంతముగ నిర్వహించి ఆంధ్రుల కృతజ్ఞతకు పాస్రబ్ధుర.
వారు మా పరిషత్పథ్యులును, మిత్రులు నగుటచే వారి పాండిత్యరహితా విశేషములను
గూర్చి అధికముగా వ్రాయుట ఆత్మశ్లాఘవంటిదేయగును గావున ఆ పనికి పూనుటవలెదు.
వారికి ప్రతిభా వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు వర్యాప్తములుగ గలవని మాత్రము చెప్పవచ్చును.
గత సంతృప్తము మా విజ్ఞానపరిషత్పమావేశములలో రెండు తూరులు శ్రీ రంగాచార్యులు
గారు తాము అనువదించిన ఈ గ్రంథ భాగములను జదివి తామవలంబించిన అనువాద
వర్ధతులను విశదీకరించిరి. పరిషత్పథ్యులు గ్రంథమును విని ఆనందించి, పరిషత్పత్త
మున ఈ గ్రంథమును ప్రకటించుటకు నిర్ణయించిరి. కాని ఈ యుద్ధకాలములో రాగిచా
క్షుములో ఇంత పెద్ద గ్రంథమును ముద్రించుటకు ఆరంభదశలోనున్న పరిషత్తు
పూనుకొనుటెటులా? యని మే మాతోచించు తఱి తలవనితలంపుగా ఒకనాడు హైదరా
బాదునందు నిరంతర విద్యావ్యాసంగ నంగతులును, పండితవక్షపాతులును, సద్విమర్శ

పరిశోధనలం చానందించువాడును. నిరాదంబరులునగు శ్రీ యత గడ్డంపల్లి (రెడెడ్డి) రామకృష్ణారెడ్డి దేశముఖుగారు శ్రీ ఆచార్యులవారి గ్రంథమును సానిధానముగ విని మిక్కిలి ఆనందించి గుప్తదాననిరతులను. అత్మజ్ఞానా విముఖులును, సత్సాత్రదాననిరతులను, వదాన్యశేఖరులును, విద్యదభిమానులునిగు శ్రీ మంతు రాజా రామదేవరావు బహద్దర్ (వనపర్తి) వారికి ఈ గ్రంథాంతర్వ్యమును పరిషదభినివేశమును దెలిపి వారిచే గ్రంథముద్రణకు వలయు ద్రవ్యమంతయు ననుగ్రహింపజేసి గ్రంథకర్త యొక్కయు, మా పరిషత్తు యొక్కయు నిరంతర కృతజ్ఞతాభిగందనమునకు పాత్రులైరి. శ్రీ మంతు రాజారామదేవరావు బహద్దరుగారి యొక్కయు, శ్రీ గ. రామకృష్ణారెడ్డి దేశముఖుగారి యొక్కయు ఈ సహాయమును పరిషత్తునన్నిటికిని ముఖపది మనవి చేసికొనుచున్నాము. ఈ సందర్భములో ఆంధ్రుల యభిలాషంధములకును పట్టుగొమ్మయై మా పరిషత్తుపై ఆత్యంతాదరాభిమానముల జూపుచున్న శ్రీ రాజాబహద్దర్ వేంకటరామారెడ్డి ఓ.బి.ఇ. గారికిని మా కృతజ్ఞతఁ దెలుపుకొనుచున్నాము.

ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభాషణము మా పరిషద్ధ్యంబాపఁజేరి తృతీయ కుసు మముగా ప్రకాశితమగుచున్నది. ఈ యుత్తమాంధ్రానువాదమును ప్రకటించుటకు మే మెంతయు గర్వించుచున్నాము. మా పరిషత్తు ద్వారా ఇతోధికముగా ఆంధ్రుల సేవను జేయఁగల్గుటకు మాకునిచ్చాంసులును, పదాస్థులును, ఆంధ్రాభిమానులందఱును చేయూత నొనిగి ప్రోత్సాహము గలిగింతురుగాక! యని మనవిచేసికొనుచున్నాము.

కృతజ్ఞత

తమ ఉత్తమగ్రంథమును పరిషత్వమున ప్రకటింపనిచ్చినందులకు శ్రీ మాన్ రంగాచార్యులుగారికిని, మే మడుగుటయే తడవుగ బహుకార్య నిమగ్నులయ్యు ఉత్తమ పీఠికను వ్రానియిచ్చిన శ్రీమాన్ ఈ. వీరరాఘవాచార్యుల వారికిని, ఓపికతో వ్రాపులను జూచి సాయపడిన విమర్శకులును, అనేక భాషాకోవిదులును, సహృదయులు తెనాలి సంస్కృతకళాశాల (Ex-Principal) ఉద్యక్షులుననగు శ్రీ త్రిపురాధిభట్ల వీరరాఘవ స్వామిగారికిని, పండిత శ్రీ ఆదిరాజు వీరభద్రరావుగారికిని తక్కిన సుహృద్మండల మునకును మే మెంతయుఁ గృతజ్ఞులము.

హైదరాబాదు (దక్షిణ)

స్వశాను సంక్రాంతి

౧౫ జనవరి, ౧౯౪౪

సురవరము ప్రతాపరెడ్డి

విజ్ఞానపర్థివీ పరిషత్కార్యదర్శి

సాహిత్య కు సుమాంజలి

విద్యార్థి

ఈయుజ్జీ వేంకటవర రాఘవాచార్యులు, యు.వి., వి.య.యస్. (ఆంధ్రప్రదేశ్)

ఎడిటర్, సంస్కృత వికాశిని

ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ, హైదరాబాదు.

1. పరిమళము :

సురభారతియగు గీర్వాణవాణి ప్రపంచమునందు భాష అన్నిటిలో మత్తమమైనది. సనాతనములై గుణోత్తరములని ప్రఖ్యాతిగాంచిన 'గ్రీక్, లాటిన్' భాషలకంటెను గూడ సంస్కృత భాష మిన్నగుని యున్నది. మునిముడి భాషలలోఁ బండితుడగు న్యాయాధీశుడు 'సర్'. బి. సుబ్బారావు' అను బాంగ్ల దేశ సంస్కృతవిద్వాంసుడు నుడివి యున్నాడు. 'హైంగిని' (సంస్కృత) పాఠస్యత మేకాఖయందుఁ జూచిన నపారముగాఁ గన్పట్టుననియు నీ పండితుడు వలికియున్నాడు. 'ప్లే గెల్' అను జగ్గము దేశీయ సంస్కృత పండితుడు నూడ సంస్కృత భాషను 'గ్రీక్, లాటిన్, పర్షియన్ జర్మన్' భాషలతోఁ బోల్చుచు సంస్కృతమునకే యగ్రతాలము నొనఁగియున్నాడు. బాంగ్లదేశ ప్రాథమ సంస్కృతవిద్వాంసులలో నగ్రగణ్యుడగు 'సర్' మోసీర్ విలియమ్స్, గూడఁ బ్రపంచమున సరోత్పన్నములగు కావ్యములు, దాద్యనికగ్రంథములు, కాస్త్రములు, నైతికగ్రంథములు సంస్కృత వాఙ్మయమున విలసిల్లినవని వాసియున్నాడు అపారము, గంభీరమునగు నిట్టి సంస్కృతసాగర్వతసాగరమున కాస్త్ర తరంగిణి లనేకములు కలియుచున్నవి ఇట్టి మహానదులలో నొకటి కాస్త్ర తరంగిణి యొకటి

1. 'The Sanskrit Language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure. More perfect than Greek, more copious than Latin, and more exquisitely refined than either'—
(Sri William Jones)

2. 'Wherever we direct our attention to the Hindu Literature, the notion of infinity presents itself'—
(Sri William Jones).

8. 'Justly it is called Sanskrit, i.e., perfect, finished. In its structure and grammar it closely resembles Greek, but is infinitely more regular, and therefore, more simple though not less rich. It combines the artistic fulness indicative of Greek development, the brevity and nice accuracy of Latin; whilst having a near affinity to the Persian and Germanic roots, it is distinguished by expression as enthusiastic and forcible as theirs'— (Schlegel).

2. సాహిత్యశాస్త్రము - తత్వస్వరూపము :

అలంకారశాస్త్రము, కావ్యమీమాంస మొదలగు నామములతో వ్యవహరింపఁబడు సాహిత్యశాస్త్రము నధికరించి సంస్కృతభాషలో దృఢపుష్పాన్నిలగు ప్రతిభాభాసురులచే బరశ్శతముగ గ్రంథములు రచింపఁబడినవి. అందునకములుత్సన్నములు, సుత్సన్నకల్పములు వైనవి. సూర్యతోకభాగ్యమునొందిన సాహిత్యగ్రంథములలో సామాన్యముగాఁ జర్చింపఁబడు విషయములును, వానియన్వేష్య సంబంధమును దిక్షాశ్రమగ నిట్లూచింపఁబడును.

1. సాహిత్యశాస్త్రము ముఖ్యముగాఁ జర్చించునది కావ్యప్రయోజనము ఇట్లఁ గవికిని పాఠకునకును కావ్య మెట్లు ప్రయోజకమో వివరింపఁ బడును.

2. కావ్యపాత్రువు (Equipment of the Poet) అనగా కవి కుండవలసిన లక్షణములు-ప్రతిభ (Genius), పుష్పత్తి (Culture), అభ్యాసము (Practice) అను వానిప్రాముఖ్యము నిరూపింపఁబడును

3. కావ్యలక్షణము : శబ్దార్థముల ప్రాధాన్యము. కావ్యమున కాత్మయేది? ఏ గ్రంథమున కైనను గావ్యత్వసిద్ధి చేసివలనఁ గలుగును? ఇత్యాది విషయములు. పరత్త్వనిర్ణయవిషయమున వివిధతత్వవేత్తలు భిన్నభిన్నాభిప్రాయము లయినట్లే, కావ్యాత్మవిషయమునఁగూడ సాహిత్యవిశారదులు వేర్వేలు మతముల నవలంబించి యున్నారు. కవిశకు 'రసమే' జీవన మని కొందఁ అనిరి; కొందఁలు కావ్యమున 'రసంకారమే' యాత్మయనిరి; కొందఁలు కావ్యాత్మ 'రీతి' యనియు, 'ధ్వని' యనియు, 'వక్రొక్తి' యనియు, 'ఔచిత్య' మనియు, 'చమత్కార' మనియు నిట్లనేకసిద్ధాంతములను ప్రకటించిరి.

4. శబ్దార్థములు రెండును గావ్యములకుఁ బ్రధానము లగుటవలనఁ బిమ్మట శబ్దశక్తిని గూర్చియు, శబ్దమున కర్థముఁగోడిసంబంధమును గూర్చియు వివరింపఁబడును.

5. అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన లనుపృత్తిత్రయముయొక్క వివరణము, వాని యవాంతరభేదములు.

6. వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యము లనునర్థభేదములు.

---

4. చూడుడు : మదీయ 'సంస్కృతసారస్వతచింతామణి'-౬వ మరచి. (Chips from a Sanskrit Work shop- No. 6) 'సాహిత్యశాస్త్రము-కావ్యాత్మమీమాంస' (1986).

2. నాటకమీమాంస ఉప్పు దై పిషయముల నెన్నిటిని, లేక చాలవఱుగు జర్పించునని కొన్నిః దండికావ్యాన్వయము. భామహునికావ్యాంశకారము, వామనుని కావ్యాంశకారమూత్రము, గుప్తాని కావ్యాంశకారము, వాగ్భటుని కావ్యానుశాసనము, మన్మథుని కావ్యప్రకాశము, జగన్నాథపండిత రాచుల గంగాధరము మొదలగునవి.

3. కొన్నిటిలో నాటకమీమాంస రసవిచారము మొదలగునవి కన్పట్టును: భూతాచార్యులనాట్యశాస్త్రము, చుజుధుని నాట్యశాస్త్రము, కోహళుని నాట్య శాస్త్రము, ధనంజయుని రససూత్రము, రామచంద్రసూరి నాట్యసర్పణము మొదలగునవి.

4. అనేక గ్రంథములలోఁ గేవల మలంకారచగ్గయే చూపట్టుచున్నది. రుద్రగుని అలంకారసర్వస్వము, అప్పయదీక్షితుల కునలయానందము, మొదలగునవి.

5. కొన్నిటిలో నాయాసాహిత్యవేత్తల ప్రత్యేకసిద్ధాంతములే ప్రదర్శించఁబడియున్నవి: భరతుని నాట్యశాస్త్రమున రససిద్ధాంతము భామహుని కావ్యాంశకారమున సలంకారవృత్తము, వామనుని కావ్యాంశకారమూత్రమున రీతి సిద్ధాంతము, అగస్త్యుని గ్వన్యాలోకమున ధ్వనిసిద్ధాంతము, గుణకుని వక్రక్రీడివితమున వక్రక్రీమతము, మహిమభట్టు వ్యక్తివిశేషమున ధ్వనిమత ఖండనము విశదీకరించఁ బడియున్నవి. తే మేముని బాచిత్యనిచారచర్చలో బాచిత్యసిద్ధాంతము, లక్ష్మీశ్వరుని చనుత్కారచంద్రలో జమత్కార సిద్ధాంతమును నిరూపించఁ బడినవి. కాని యనునరులు లేక పోవుటచేతనో, కొంతవఱకు నీ రెండుసిద్ధాంతములును ధ్వనిమతముననో, రసమతముననో, వక్రక్రీమతముననో యంతర్భాషము లగుటచేతనో, వీనిని బ్రత్యేకసిద్ధాంతములుగా నెంచ నగత్యము లేదని కొందఱు సాహిత్యవేత్తల యభిప్రాయము.

6. కేవలము శబ్దశక్తి విచారము కొన్నికృతులలోఁ గన్పట్టును: వృత్తి చార్తికము, అభిధావృత్తిమాశృక, శబ్దవ్యాపారవిచారము మొదలగునవి.

7. ఏకొన్నిటిలో మాత్రము కేవలము నాటకమీమాంసయో, రసవిచార మో గోచరించును: శృంగారతలకము, రసతరంగిణి.

ధ్వని సిద్ధాంతము సాహిత్య ప్రపంచమున నత్యంత ప్రధానమైనది. ఆనందపర్వముఁడు ధ్వని ప్రస్థానమును నిర్ణయించి సాహిత్య ప్రపంచమున నమిత సంచలనము కావించెను. ధ్వనిధ్వనిగ్రంథములు గ్రంథములు ననేకములు బహుముద్రితములు. కావున నీ ధ్వని సిద్ధాంతమును ప్రధానముగాఁ దీసికొని, ధ్వని ప్రస్థానమునకుఁ బూర్వము (Pre-dhvani Period), ధ్వనియుగము (Dhvani Period), ధ్వనిసిద్ధాంతమునకుఁ బరమయుగము (Post-Dhvani Period), అని సాహిత్య వాఙ్మయమును మూడు యుగములుగా విభజింపవచ్చును.

కాలక్రమమున నా యా సిద్ధాంతములు బట్టి యిట్లాలు యుగములుగ సాహిత్య వాఙ్మయమును విభజింపవచ్చును:

1. రసయుగము	4. ధ్వనియుగము
2. అలంకారయుగము	5. వక్రక్తియుగము
3. రీతియుగము	6. భావిత్యయుగము

ఇట్లమటచే నా యా యుగమున నా యా సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించు కృతులే రచించఁబడు చుండెడివని కాని, యీ సంవత్సరము నుండి యీ యెట్టి వలకే యీ యుగమని కాలపరిమితిని నిర్ణయించు జనునని కాని, యెంచఁ దగదు. శాస్త్రీయపద్ధతిని బట్టి చూచినను, ఐతిహాసిక గృప్తిని బట్టి చూచినను సమీచినముగా గోచరించున దీ క్రింది వ్యవస్థ :

1. ప్రథమము : ప్రారంభయుగము లేక ఘటనాయుగము
(Formative Stage)

చరిత్ర తెలియని కాలమునుండి భామహుని వఱకు (క్రి.శ. 675 వఱకు).

2. ద్వితీయము : ఉత్పాదనయుగము
(Creative Stage)

భామహుని మొదలుకొని యానందపర్వమున వఱకు (క్రి.శ. 675-850).

ఈ యుగమునందలి యాలంకారికులు :

1. అలంకార మతప్రవర్తకులు: భామహుఁడు, ఉద్యోటుఁడు, రుద్రటుఁడు,
2. రీతి మతస్థాపకులు: దండి, వామనుఁడు.
3. రససిద్ధాంత ప్రవర్తకులు: లోల్లటుఁడు, శంకుకుఁడు, భట్టనాయకుఁడు.
4. అగ్నిపురాణకర్త.

5. ధర్మనిప్రస్థాన నిర్మాతలు: ధర్మనిర్మాతలు అనే పదాన్ని వాడుతూ వాటిని నిర్మాతలుగా పేర్కొంటారు. వారు నిర్మాతలుగా పేర్కొనబడిన వారు.

3. తృతీయము : నిర్ధారణయుగము

(Definitive Stage)

అధికారమును మొదలుకొని అధికారమును పొందిన వారు (Definitive Stage) గా పేర్కొనబడిన వారు. వారు నిర్ధారణయుగములో నిర్మాతలు:

1. అధికారమును పొందిన వారు	4. దుష్టతలు
2. కులములు	5. భవములు
3. మహామహములు	6. భోజములు

4. తురీయము : బాష్యయుగము

(Scholastic Stage)

మహామహము మొదలుకొని అధికారమును పొందిన వారు (Scholastic Stage) గా పేర్కొనబడిన వారు. వారు బాష్యయుగములో నిర్మాతలు:

1. మహామహములు	2. విశ్వేశ్వరులు
2. కులములు	3. పెదకోమటి వేమారెడ్డి భాషాములు
3. హేమచంద్రులు	4. సాయబాదారులు
4. విశ్వనాథకవిరాజు	5. కృష్ణయజ్ఞులు
5. విద్యానాథులు	6. జయదేవులు
6. విద్యాదరులు	7. అప్పయదీక్షితులు
7. ధర్మనూరి	

II. ప్రథమ, ద్వితీయ వాగ్మయములు

III. రసవిచారములగు (అందు ముఖ్యముగా శృంగారమును గూర్చిన)

గ్రంథములను రచించినవారు:

1. శారదాతనయులు	4. భానుదత్తులు
2. సింగభాషాములు	5. భాషగోస్వామి
3. విశ్వేశ్వరులు	

IV. కవిత్వా గ్రంథరచయితలు:

1. రాజశేఖరులు	4. అమరచంద్రులు
2. కేమేంద్రులు	5. దేవేశ్వరులు
3. అరిసింహులు	

V. జగన్నాథపండితరావులు :

5. పంచమము : గవేషణ (పరిశీలన) యుగము (Research Stage)

ఈ యుగము (క్రీ. శ. 1700 మొదలు నేటివఱకు) సాహిత్యోద్యానము నకు వసంతోదయము; సాహిత్యవాఙ్మయము దివ్యమగు సూతనోత్తీజము నందినది. ఇదినఱతో సుతస్సు ప్రాయముగాగా వెంచఁడు ప్రాచీన సాహిత్య కృతు లనేకము లుపలబ్ధములై శాస్త్రీయవర్ణతులనై సుపరిష్కరించునై, ముద్రణభాగ్యము నందుచున్నవి. పాఠ్యవాఙ్మయములు, నూతన పిఠర్యులు, భాషాపరిరచనములు, తులనాత్మక పరిశోధనలు (Comparative and Critical Studies) బయలు వెడలిని. అన్నిటికంటెను ముఖ్యమైనది సాహిత్యవాఙ్మయచరిత్ర నిర్మాణము: 1. మహామహాపాఠ్యాయ పాండురంగ వామనకాటి పండితుడు⁶, 2. బాంధ్య సుశీల పూరి⁷, 3. బాంధ్య వి. రాఘవాచార్య పండితుడు⁸, 4. లచ్చార్య, పి. సి. లాహిరి⁹, మొదలగు జాతీయ వర్ష సంస్కృత పండితులును, 5. డాక్టరు నోబెల్¹⁰ అను పాశ్చాత్య సంస్కృత విద్వాంసుఁడును, అంగ భాషలో సంస్కృత సాహిత్యవాఙ్మయ చరిత్రలను రచించినారు. మొన్న మొన్న స్వర్ణతులగు నస్త్రోదయాచార్య చరణులు మహా పాఠ్యాయ శ్రీ మేడపల్లి పంకటరమణాచార్యులవా రాంధ్రభాషలో సంస్కృత సాహిత్యశాస్త్ర చరిత్రను (స్థలమ భాగము) రచించినారు. మొన్న మొన్నటి వఱకు లుప్తకల్పములుగా భావించఁబడుచుండిన భోజని శృంగార ప్రకాశము, శారదాతనయుని భాషప్రకాశము. కుంకుమి వక్రోక్తి జీవితము, రాజశేఖరుని కావ్యసీమంజరి, మహాభక్తు వర్ణి వివేకము మొదలగు గ్రంథ రాజములు క్రిమముగా ముద్రింపఁబడుచున్నవి. ప్రాచీనసాహిత్యగ్రంథములకు నాధునిక విశుల వ్యాఖ్యలు, అంగ భాషానువాదములు, దేశభాషాపరివర్తన ములు, దేశభాషావివరణములు బయలు వెడలి సంస్కృతసాహిత్యోద్యాన మునకు వసంతోభ నొడఁగూర్చు చున్నవి.

6. Mahamahopadhyaya Dr. P. V. Kane, M.A., L.L.M., D. Litt. (Bombay).

7. Dr. S. K. De, M. A., D. Litt. (Calcutta).

8. Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D. (Madras University).

9. Dr. P. C. Lahiri, M.A., Ph. D. (Formerly of the Dacca University).

10. Dr. J. Nobel

4. సాహిత్య వాఙ్మయోద్యానము-యశోభూషణవీధి

సంస్కృతసాహిత్యవాఙ్మయమున యశోభూషణము లోక నిలబడినాశాఖ. క్రీ.శ. 13వ శతాబ్దాంతమున సంస్కృతమున విద్యానాథుని ప్రణయద్రుయశోభూషణము, విద్యాధగని ఏకావళియను కృతిరత్నమొకతోడను, అంధ్రమున విన్నకోట పెద్దన కావ్యాంకార చూడామణితోడ నీ శాఖ నిలబడినది. ఈ మువ్వారు నించుమించు ననుకాల్చులే. అందువలన 'పీఠిక' వ్రాసినవాని మఱి యొకరట్టి కృతి రచించి యుందురని చెప్పఁ జాలము. కాని విద్యానాథుడే యీ విధానమునకు మార్గదర్శి కానగునని యహంధ్రులగు సంస్కృత విద్వంసులే యభిప్రాయ పడుచున్నారు. అట్లు ఇట్టి కృతుల విలక్షణత గలవని వీరి సప్రకరణమునతో తక్కఁ దక్కిన గ్రంథమంతటను దునుది బోపదొంగు స్రుతి పులయొక్క కాని, ఇట్ట దైవముయొక్క కాని ప్రశంస ప్రతిపాద్యమునుండును. ఈ కవులకు లక్ష్యములు ప్రాక్కాతికములు చెందు దిన్నట్లును: కావ్యరూపమున నున్న భట్టి కావ్యము, సాహిత్యగ్రంథమగు కావ్యమునాగి సార సంగ్రహము. (ఇది ఉత్పత్తికావ్యము); గావ్యవధి యను భట్టికావ్యమున బిది సర్గములు గలవు. ఇవి కాండములుగా పితృత్తములు; గవానములగు శబ్దకాస్త్ర-సాహిత్యకాస్త్రాంగములను కావ్యమధుపుతోఁ జేర్చినవిద్యార్థులు. పినెని సూత్రముగా గ్రహింతురనియు, గామకథ చిగమపురుషార్థసాధకమనియుఁ గవి తలంపు. ఈ కృతిలో మూడవది యగు వ్రసన్నకాండము (10-13 సర్గములు) సాహిత్యకాస్త్ర విచారకము.

10 వ సర్గమున 38 అలంకారములు.

11 వ సర్గమున మాధుర్యగుణచర్చ

12 వ సర్గమున భావికవిమర్శ.

13 వ సర్గమున భాషాసమపద్యములు.

ఇందు రామకథ యంతటను నిరంతరముగఁ బ్రవహించుచునే యుండును. భట్టభౌమకవి (లేక భట్టభీమకవి) కాశ్మీరవాసి కానోవు. ఈయని 'రావచాన్ద్రు నీయము' (27 సర్గములు) భట్టికావ్యమునకుఁ బిమ్మటఁ జేర్కొనఁ దగిన 'కాస్త్రకావ్యము.' జేమేంద్రునిచే (సువృత్తశిలకము, III. 4) 'పేర్కొనఁ బడుట వలన నిది క్రీ.శ. 1100 కంటెఁ బ్రాక్తన మనఁదగును. అష్టాధ్యాయా క్రమమున రావణకారపీఠ్యాంధ్రముల యుద్ధ మిందు వర్ణితము.

11. నిర్ణయసాగర ముద్రణాలయము, బొంబాయి (1900 క్రీ. శ.)

పిమ్మట, బేర్కొనవలసిన 'శాస్త్రకావ్యము' హఠాయుధుని 'కవిరహస్యము'¹² ఇందు రాష్ట్ర కూటాధీశుడగు తృతీయ కృష్ణరాజవర్ధన వ్యాజ్ఞమున వివిధ ధాతురూపములు ప్రయోగింపబడెను.

పామచంద్రుని 'కుమారపాలచరితము'¹³ (క్రీ.శ. 1089-1173) 20 సర్గములలో సంస్కృతవ్యాకరణమునూ, 8 సర్గములలో ప్రాకృత వ్యాకరణమును విశదీకరించును.

ఉద్భటుని కావ్యాలంకారసార సంగ్రహము యశోభూషణకవులకు ప్రధాన లక్ష్యము కేవల సాహిత్యగ్రంథముగు నిందలి లక్ష్యముల నొక్కయెడ వ్రాయుచో ననుస్మృతముగ కుమారసంభవ కథాభాగము తెలియును. భట్టి కృతి వైష్ణవము, ఇదికైవము. ఈ రెంటిని బట్టియే క్రీ.శ 13వ శతకము మొదలు 20 వ శతాబ్దివఱకు సంస్కృతమున నెడతెగక ప్రచురితమున నిట్టి కృతులు బయలుదేలినవి. ఉత్తర పాండూస్థానమున క్రీ.శ. 1940వ సంవత్సరమున 'లోకమాన్యాలంకార' మను కృతి యొకటి యుచ్చపడెను. ఈ శాఖలో నాకుఁదెలిసినంత వఱకు ముద్రితముద్రితములు గ్రంథములు 40 వఱకు నున్నవి. వీని నామములు మాత్రము 8 న అనుబంధమునఁ జూపఁబడెను.

ఈ యశోభూషణ గ్రంథముల కొజ్జలంతి యాండ్రుఁడగు విద్యానాథ మహాకవి రచించిన కృతిరత్నమే యగుట మన మెంతయు గర్వించవలసిన విషయము.

5. కాకతీయ చక్రవర్తుల కళాసారస్వత పోషణము :

ఏజాతి నాగరికతయైనను అద్వైతమునందలి లలితకళావైభవముచేతను, సారస్వతాభ్యుదయముచేతను, శాస్త్రజ్ఞానోన్నతిచేతను, విశదమగును. కాకతీయ రాజవంశపు సర్వతోముఖ సంస్కృతి కుజ్జ్వలలోహహరణము అసంఖ్యాకములుగఁ గలవు. ప్రపంచమున నాగరికతలో మహోన్నత స్థానము నాక్రమించిన యే ప్రఖ్యాత రాజవంశమునకును కాకతీయులు తీసిపోవువారుకారు. వారి శిల్పకళాపోషణము, చిత్రకళాదిపోషణమును దెలిసికొనఁ గోరినచోఁ గాకతీయ సామ్రాజ్యమును విలసిల్లినస్థానముల నేటికిని గానవచ్చు శిథిలభవన

12. హెల్లర్ వండితుని (L. Heller) ప్రతి. (1900).

13. Bombay Sanskrit Series—2nd edition (1936) 'దావ్యశ్రయకావ్య' మని దీనికి నామాంతరము.

ములను, దేవాలయములను దర్శించుచు గాను. చిత్రలేఖనమున కాలమును, కాలమున సర్వసామాన్య విధియును! ఒక్క- ఒక్కరిని సంగ్రహించి నీ చిత్రముని గ్రహమును 1500 కలవని ప్రతాపచరిత్రమున విశాఖనాథుడు ప్రాసముననున్నాడు ఇది వారి కాలమునందలి శాస్త్రాభివృద్ధినియును, ఆంధ్రగీర్వాణ సారస్వత పోషణమును, పద్విత్యవినానమును గూర్చి యంతయుని వ్రాయునగును. కాకతీయ ప్రభువులు సర్వాది చుర్రులును, స్వయంబుగ పద్యాలనులును, కవిచంద్రులు నగుటచే వారి కళాత్పన్న, రసవిహసల కంఠముండడిది కాదు. ఈ ప్రభులము నందలి విషయములను పురుషముగా దెలిసినవలగునూహలముగల రసములు 'కాకతీయ సంచిక' యందలి వ్యాఖ్యానము¹⁴ అను కీ శే. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు పంతులు గారి 'కాకతీయసాహిత్య చరిత్రము' (ఆంధ్రుల చరిత్రమున 6వ సంపుటము)ను బరిశీలించుచున్నాము!

ప్రథమ ప్రతాపరుద్రుడు: (క్రీ.శ. 1140-1195) ఆంధ్రగీర్వాణ కవిత్వమున భాషలయందసామాన్య వైదికీభూషణమున కాలమును సాహిత్యమున కాలము భావిపద్యాభివృద్ధియమునకు గూడ గట్టెనగునగులను వేసెను. సర్వాదము శేఖరుడగు నీ రాజుని యనే పద్యాంశులును, కవులను, కళాభిజ్ఞుల నొగరించుచుండెను. ఈతనికి 'పద్యాభివృద్ధి' అను బిరుదమున్నట్లు దాఖలుగానున్నాము.

14. 'కాకతీయసంచిక'— (అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య చరిత్ర, రామమోహనరావు, 1935.)

- (1) కాకతీయుల చరిత్ర—(నూరేమంది రామారావుగారు).
- (5) హనుమకొండ స్థానిక చరిత్రము—(పింగిలి వేంకటేశ్వరరావుగారు).
- (7) కాకతీయసాహిత్యసాహిత్యము—(నీడుదవోలు వేంకటరావుగారు)
- (9) కాకతీయుల సాంఘిక చరిత్ర—(అంబడి సుబ్బారాయచెట్టిగారు)
- (12) కాకతీయులనాటి ఆంధ్రప్రదేశ్—(దూపాటి శేషచార్యులుగారు).
- (19) ప్రతాపరుద్రయము—(మేడవల్లి వేంకటరమణాచార్యులుగారు).
- (23) కాకతీయులు—ద్రవిడవాక్యము—(సోమసుందర దేశిక్ గారు).
- (25) కాకతీయులనాటి సాంఘికచరిత్ర—(సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు).
- (27) ప్రతాపచరిత్రము—(కిలాంబి రామచంద్రులుగారు).

15. మా. 'కాకతీయసాహిత్య చరిత్రము' (= 'ఆంధ్రుల చరిత్రము'— 6వ సం.)-పు. 30౫.- (1938)-కర్త: శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు.

నములలో నొకచానిని బట్టి తెలియుచున్నది సంస్కృతమున 'నీతిసాగ' మను కృతి నీతఁడు రచించెనని బట్టెను 'నీతిశాస్త్ర' ముక్తావళిలో నుడివెను. పై సంస్కృత మూలమునకు బట్టెనకృతి యాంధ్రీకృతి యనియు 'కాశీయ సంచిక' 29 వ పుటలో జేర్చినవలెదెను. తెనుఁగునఁ గూడ నీ ప్రతాప రుద్రుఁడు 'నీతిసాగము'ను రచించెనని శ్రీమానపల్లి రామకృష్ణకవి వగ్గులు వ్రాసిరి వాగుటచేరించిన వద్యము లైదు అంధ్రకపుల చరిత్రలో నుదా రింపఁబడెను

విఖ్యాతతై సూచార్పణఁడును మహాసండితుఁడు, నగు పుల్లికార్జున సండితా రాధ్యుఁడును, అతని శిష్యుఁడును, వీరకైవమని ప్రవర్తకుఁడునగు పాణ్కురికి సోమనాథుఁడును ప్రణావరుద్రునిని సమకాలవర్తులై యాతనియాదరణమునకుఁ జాత్రులైరి. ఈ కవీంద్రు లాంధ్రకర్ణాటకముల రచించిన గ్రంథములు తెలుగు నాటకై సమతన్యాప్తి తెలుగునూ పోదుపడినవి. వీరకైవమనూజావేశముతో గర్భాకరిపు నాంధ్రమునను ఆంధ్రకపులు రన్నడమునను గ్రంథరచనము చేయుచుండుచే మతవాఙ్మయ విషయములలో అంధ్రులును, కర్ణాటకులును ఓకరిన న్యాయమును పర్తిల్లఁజొచ్చిరి

ప్రథమ ప్రకాశించుదునిచే (1140-1195 శ్రీ.శ.) నాటకబడిన విద్యాకల్పాం కరము గాఁపఱిచిన గుర్రాంబికల కుమారసాదవరిపుష్పమై ద్వితీయ ప్రతాప రుద్ర సార్వభౌముని సత్పరిపాలనమున శాఖోపశాఖాతో విస్తరిల్లి తన వేళల నూనసారథవీచిఁగిచేతను, రసాముల్లసిత ఫలసంపదచేతను, సహృదయలోక మున కమందాసంగసంధానము మయ్యెననుట కనే ప్రముఖములు లభించు చున్నవి. వాఙ్మయ సేవాధురంధరు లగు రాజరాజ - మనుమనీధి-శ్రీకృష్ణదేవ రాయాదులవలె ప్రణావరుద్రచక్రవర్తి ఆంధ్రచరిత్రలో ఒక విశిష్టసముజ్జ్వల శేఖోమండలమై ప్రకాశించుచున్నాఁడు. ఈ విష్ణురాజశిఖామండ పండితులలోఁ బండితుడై, కవులలో కవియై, సంగీతకళారహస్యవేదియై, చిత్రకళాకో విదుడై రాజ్యపాలన మొనరించిన యాకాలమున కళాలతలకు వసంతోదయమై విలసిల్లెను. అది కవిపండిత గాయక శిల్పిచిత్రకారుల భాగ్యము పండినపంట కారు. కవిపండితశాంధవుఁడును సహృదయ శేఖరుఁడు నగు నీ మహామహుని వితరణ వాహినీలో ఓలలాడి గజాంజైశ్వర్యముతో నొప్పొరిన విద్యానాథ కవీంద్రుని నూక్తులును, తెలంగాణమునం దంతటను వికీర్ణములైయున్న యీ రాజపుంగవుని శాసనాదలును దీనికి ప్రబల ప్రమాణములు. ఆ మహోదారుఁడు నిండుమనమున కళావికారదుల గారవించి పోషించిన వైభవమును గన్నులారఁ

గాంచి నిర్భరానందమున నాతని సామ్రాజ్య గోష్ఠి విలాసములను. నన్నొనములను కంతోక్తిగ పెక్కుమారు లభివర్ణించిన విద్యానాథుని సూక్తులను గేపలము నతిశయోక్తులుగా నొక్కపెట్టునఁ ద్రోసిరా జనుట కైతిహాసిక పుస్తకవేత్త లెవ్వగును సాహసించరు.

6. ద్వితీయప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి (క్రి.శ. 1290-1323) :

(1) కాలాధికము : కాకతీయసామ్రాజ్యాధీశ్వరులలో నతివిఖ్యాతుఁడు, నాల్గవమహారాజగు ప్రథమప్రతాపరుద్రమహారాజు. ఈయన తరువాత నందమ జుని తనయుఁడగు గణపతిదేవుఁడు (క్రి.శ. 1193-1201) కాకతీయుని హోస నము నధిష్ఠించెను. ఈయనకుఁ బిమ్మట శ్రేష్ఠతనయు యగు రుద్రాంబుగి (క్రి.శ. 1201-1290) రుద్రమదేవుఁడను పురుషనామముతో, పురుషవేషముతో నింహోస నము నలంకరించెను. ఈమె తనకు పురుషసంతతి లేకపోవుటచే నొక శ్రేష్ఠతనయు యగు ముమ్మడాంబకుమానిని రుద్రదేవుని పెంమకొనెను. మూతాంబుపి రుద్ర దేవుఁడను పురుషనామముతో రాజ్యపాలన మొనరించుచుండఁగా నొకట దాహిప్రతుఁడు కుమారరుద్రదేవుఁడు, రుద్రమదేవ కుమారుఁడు ముదిలగు నామములతో వ్యవహరింపఁబడుచుండెను. ఈ కుమారరుద్రదేవుఁడే మూతా మహి యనంతరము క్రి.శ. 1290 వ వత్సరము నుండి క్రి.శ. 1323 వత్సరము కాకతీయసామ్రాజ్యాధిపతయై ప్రఖ్యాతిపొందెను. కాకతీయచక్రవర్తులలో నీ యన సప్తముఁడు. ఈయన యా స్థానముననే అగస్త్యపండితుఁడు విద్యానాథ బిరుదముచే నమ్మానింపఁబడెను. వితరణశాలియు, మహాపరాక్రమశాలియునగు నీ మహనీయుని గూర్చియే యీ క్రింది శ్లోకములు నిర్మింపఁబడినట్లు తెలియు చున్నది.

‘కతివయదివనైః కయం ప్రయాయాత్ కనకగిరిః కృతవాసరావసానః

ఇతి ముద ముపయాతి చక్రవాక్ వితరణశాలిని వీరరుద్రదేవే.’

పై శ్లోకము కువలయానందమున నుల్లేఖింపఁబడెను. విద్యానాథుఁడో మఱివొకరే దీని రచయిత.

విద్యానాథుని యీ క్రింది శ్లోకము ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును ప్రతాపరుద్రుని కంకితముచేయు ఘట్టములొనిదటఁ :

‘సవలక్షదనుర్దరాధినాథే పృథివీ కావతి వీరరుద్రభూపే.

అభవత్పుర మగ్రహారపీడా కుచకుమ్భేషు కురంగలోచనానామ్.’¹⁶

పై పద్యము కవిసామము తెలియని శృంగారతిలకమును సుఖాపిత గ్రంథ ములోనిదని శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు నూచించిరి.¹⁷

(II) కవికోవిదుడు :

కా. ‘గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్ పద్దగ్ధ సీసీమభిః
అగ్గారస్యన్ మాగ్గదర్శనచటై స్సూక్తైః కవీన్ ప్రీణయన్,
సంగీతోపనిష ద్రహస్యవిశునై రాతోద్యయోగ్యైక్రమైః
ధిన్వన్ సంసిధి వై టికాన్ విహగజి శ్రీ కాకతీంద్రోన్మయః.’¹⁸

(ప్ర. రి. య. 5 పు, ఆంధ్ర ప్ర. రు. య. 20 పు.)

16. ఈ ఘట్టమునకు సంబంధించిన కథను శ్రీ పి. గణపతిశాస్త్రిగారు-ఆంధ్ర సచిత్రవారపత్రికలో, (1956-67వ సంవత్సరములలో) చక్కగా చిత్రించిరి.

17. Sri M. R. Kavi's article on the 'Strangara-lilaka' an anthology. P. 67, No. 1, Vol. V. of *Journal of the S.V.O. Institute* for Jan.-June, 1944.

18. విద్యానాథుని యీ క్రింది పద్యములఁ గూడఁ బరిశీలింపఁ దగును.

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

1. ‘చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే’ 18 పు. ‘పరిగుణకాలి’ 19 పు.
2. ‘గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్’ 15 పు. ‘పాణినీయాదికలహువిధదర్శన’ 20 పు.
3. ‘విద్యాచముద్రే’ 42 పు. ‘భద్రున్ సుగుణసముద్రునె’ 123 పు.
4. ‘లక్ష్మీనగస్వతీ’ (ఛాయ) 119 పు. ‘అమలగుణముల భువనాంతరము’ 227 పు.
5. ‘విద్యావదూనామధికం’ (ఛాయ) 177 పు. ‘పతిపై నాయావిద్యావసతులకు’ 248 పు.
6. ‘లక్ష్మీరస్యవిలోచనాబ్జ’ 285 పు. ‘కన్నుల నిల్పులక్ష్మి’ 388 పు.
7. ‘దాక్షిణ్యం త్వయి’ 280 పు. ‘నెనరుగలాఁడ వివె’ 398 పు.
8. ‘షడ్గుడాన్ నేవనే’ 284 పు. ‘అమలగుణముల’ 401 పు.
9. ‘ఓలస్యే గుద్రదేవే’ 297 పు. ‘హృద్యాస్థేయ’ 419 పు.
10. ‘అపూర్వార్థశ్లాఘా’ 349 పు. ‘అరయన్ శబ్దము’ 498 పు.
11. ‘అమద స్సార్వభౌమో ౭ వి’ (757 పు.) ‘పలుకు నమదవృత్తిని’ 504 పు.
12. ‘విద్యా స్వకలా లక్ష్మ్యావసమం’ 888 పు. ‘విద్య లెల్ల విరసె’ 514 పు.

(III) కవికోవిద కల్పద్రుమము :¹⁹

శా. రిన్యామేకశిలాభిధాననిగరీ మానీదివాని²⁰ బుధాః

సౌవర్ణేషు గృహేషు రత్నగిరి ద్వాస్తోరణేషు స్థితాః,

అరుహ్యజ్ఞమేది నీషు కలశాన్ క్రిడోత్సుకాన్ సర్వభాన్

మోదస్తేయః దవేన్యై రుద్రస్సృపతే స్తత్తత్కలిలానాశమ

(ప్ర.రు.య. 401 పు., అంధ్ర ప్ర.రు.య. 401 పు.)

‘సుధారసముచో వాచో నిత్యా కాకనిభూషణే

అతో లభస్తేవయస్సహస్రైః గన్ధసేన్ధురభాన్.’

(ప్ర.రు.య. 402 పు., అంధ్ర ప్ర.రు.య. 402 పు.)

(IV) ప్రతాపరుద్రుని రచనలు : ఈ రాజుని రచించిన గ్రంథములు మూలము మరియు చుట్టచు.

1. ఉషారాగోదయము²⁰ : (నాటిక) ఉషానిగడువుల ప్రణయము.

2. యయాతి చరిత్రము²¹ : యయాతిచరిత్రపు పుస్తాంతము. ముద్రా

ముల రూపకము.

19. కవికోవిదకల్పద్రుమము :

ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

అంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

1. ‘అక్షినివాసగృహ’ (302 పు.)

‘శ్రీనివాసగృహ’ (476 పు.)

2. ‘వరాహో వాహో’ (810 పు.)

‘మూడుజగలరుద్రస్థు’ (18 పు.)

3. ‘ప్రతాపరుద్రదేవస్థ’ (344 పు.)

‘వీరరుద్రదేవుసారగుణావళి’ (492 పు.)

4. ‘రాగోధర్మ’ (388 పు.)

‘భవ్యార్థధర్మ’ (544 పు.)

5. ‘కుశం యశ శ్చార్థ’ (394 పు.)

‘విమలముక్తి’ (551 పు.)

6. ‘రమ్యా మేకశిలా’ (401 పు.)

‘శ్రీ లెనంగె’ (599 పు.)

7. ‘సుధారసముచో వాచో’ (402 పు.)

‘అమృతము తాల్పెడి’ (580 పు.)

8. ‘విద్యయా విసయోత్కర్షో’

‘సదమలవిద్యదే’ (582 పు.)

(408 పు.)

20. *Catalogus Catalogorum* (Vol. I. 71 p.) Analysed by Prof. I.H. Wilson in *The Theatre of the Hindus* Vol. II. p. 388. R. L. Mitra's *Notices of Skt. Mss.* Vol. III. 192 p. Vide p.p. 3847-49, Vol. VIII of the *D.C. Skt. Mss Tanjore* (1920 A.D.)

21. ఈ కథను సంస్కృత కావ్యరూపమున నీ క్రిందికవులు రచించిరి :

(అ) వల్లీ నవాయకవి : ‘యయాతికరుణానందము’ (5 అంకముల రూపకము)

3. ప్రతాప మార్తాండము²² :

4 రాజరూప్రీయము³: పొగిసి నుమిసిని వ్యాఖ్యయగు కాళికని వ్యాఖ్య

5 అమరుశతక వ్యాఖ్య: ఈ శతకముపై ప్రాచీన వ్యాఖ్యలలో ముఖ్యములు నాలుగు—

i అర్జునవిద్రోహాని (క్రీ.శ. 1210-15) 'నిజా : గణిపని' నుండితము, ప్రఖ్యాతము

ii. రుద్రమదేవకుమారుని 'సవచారి' (క్రీ.శ. 1290-1325) నుండితము రచే నండితుని ప్రచురణము.

iii. రసిచంద్ర-జ్ఞానానందకలాధరసేనుని వ్యాఖ్య(1800 క్రీ.శ.) 'కామద' క్రీ.శ. 1808 లో ముద్రితము

iv. పెదకోమటి వేమభూపాలుని 'శృంగారదీపిక' (క్రీ.శ. 1403-20) అంధ్రనాగరి లిపులలో ముద్రితము.

(అ) యయాతిదేవయానీవదితము : (కవి నామగణాశము). (ఏకాంకరూపకము).

(ఇ) (ఈ) శర్మిష్ఠాయయాతి, - యయాతి విజయము : (కవి నామరహితములు). సాహిత్యదర్పణమునఁ జేర్చినఁ బడిన రూపకములు.

(ఉ) శర్మిష్ఠాయయాతి: భాగవతకృష్ణకవి; అక్కరుచక్రవర్తి రాజ్యపరిపాలన కాలమున నుండిన శేషస్థావకవియే. యాకృతికర్త కా నోవును

(ఊ) శర్మిష్ఠావిజయము: బాలసరస్వతి నారాయణకావ్య మృతి (1911 క్రీ.శ.) (నాలుగుఁకముల రూపకము). పొన్నగుటి తెలగనార్యుని 'యయాతి చరిత్రము'నకు (అచ్చశిలుఁగు కావ్యము. క్రీ.శ. 16వ శతాబ్ది) మూల మొకవేల మనప్రతాపరుద్రుని 'యయాశివరిశ' మేమో!

22. దీనిని గూర్చిన విశేషము తెవ్వియుఁ దెలియుట లేదు. శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులవారి 'సంగసప్తశతాబ్దమునకు సేవచేసిన అంధ్రులు'—అను వ్యాసము వలననే దీనిసంగతి తెలియు చున్నది. (గోలకొండపత్రిక-12వ సంవత్సరాదింపచిక. 28 వు. 1937).

23. శ్రీ రంగాచార్యులవారి పై వ్యాసమున సూచితము 'గోలకొండకపుల సంచిక 408 వు. లో నిది పేర్కొనఁ బడినది. మద్రాసు 'ఓరియంటల్ లైబ్రరీ'లో దీని ప్రాంతప్రతి కలదట. ఈ కృతి ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి రచితమును నీవిషయము చర్చ సీయమే.

పై వానిలో రుద్రమదేవకుమారుని వ్యాఖ్యను, డాక్టర్ యు. కె. డి. చౌదరి, రించి, ప్రచురించి యుండెను²⁴ ఈ వ్యాఖ్యానమునకు ద్వితీయ ప్రాంతముగా, దేయని ప్రొఫెసర్ సి. ఆర్. దేవదత్తుడు సప్తమాసముగ నిర్వహించి యున్నాడు.²⁵

ఈ వ్యాఖ్యానసంహారమునందలి దీర్ఘదిశ్లోకము :

“అమరుశతకమిదమిష్టః స్వబుద్ధిభవవాద్ రసాన్నిభిర్వ్యాజః

రుద్రమదేవకుమారః విదగ్ధచూడామణి రవ్యవృణోత్.”

దీనిని బట్టి ప్రణాపరుద్రుడు భోజనిపాలనే రసాన్నిభిర్వ్యాజః, విదగ్ధ చూడామణియు నని తెలియుచున్నది. అమరుశతక వ్యాఖ్యానంలో నీతడు ద్వితీయముడు, అమరుశతకమునకు వ్యాఖ్య రచించిన యాంధ్రులలో నీతడు ప్రప్రథముడు. ఈతనికంటె నవీనుడే వేమభూపాలుడు.

6. భాస్కరరామాయణపూరణము (అంధ్రము) : దీనిని గూర్చిన చర్చ పరిష్కారము కీ.శే. అనుముల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు రచించి ‘కామరూపురదేవకవి’ (1959) అను గ్రంథమునకు జగితీలిపి దగును (3-11 పు.) ఇందలి గద్య :

“ఇది సకలకలావికారద శారదాముఖముకురాయమాణ-సాగర్వినోదాభిరూప-నిశ్చలక వీరమారయభూమార-కుమారరుద్రదేవ ప్రణీతంబు.”

శ్రీసరస్వతుల కాశ్రయమై, కవికోవిదులై శత్రుశాస్త్రములయందు గూరికపవ్రజ్ఞు నంది, యొకచేత గలమును మఱి యొక చేత శరమును ధరించిన విద్యత్కపులు, మహావీరులు నగుప్రభుపుంగవులు భాగవద్వస్తున సావేరియ పద్ధతి నట్లు తెలియుచున్నది. లోచనలోభనీయమును, భాగవద్వస్తుకోమలము నగు కాశ్మీరదేశము సంస్కృతవిశ్వశిషింద్రుల కనేకల కాలచాలము. తొల్లియుక్కా పీడుడు, జయాపీడుడు, అవంతివర్మ, కలశుడు, సార్వదేవుడు శివపతి మొదలగు కాశ్మీరదేశాధీశులు మహాకపులు, పండితులు నని నిశ్చయముగా తెలియుచున్నది.

24. *Our Heritage* Vol. II. Part 2, pp. 262-315, for July-December 1954 Calcutta.

25. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*. Vol. 38 pp. 249-54.

పై వ్యాసపారము శ్రీ హర్ష వర్ధనశర్మగారు ‘భారతి’ లో (నెప్టెంబరు, 1959) ప్రచురించుచున్నారు.

మొగలాయిరాజులుగుతామన్నే, బాబరు, జహంగీరును గ్రంథకర్తలు. పాశ్చాత్యదేశములలో, కూడ విద్వాంసులు, కవులు, గ్రంథకర్తలు పెను ప్రభువరులుండెట్లు చిత్రము ఘోషించుచున్నది. డేవిడ్ ప్రభువు (King David) హీబ్రూ దాషలోఁ గొన్ని సూక్తముల రచించెనట. రోముసామ్రాజ్యముకాన కుడగు జూలియస్ సీజరు (Julius Caesar) గ్రంథకర్త. మార్కుస్ ఆరిలియస్ (Marcus Aurelius) అను ప్రభువతంసము వేరాంతశాస్త్ర విశారదుడు మహాపురుషుడగు ఆల్ ఫ్రెడ్ ప్రభువు (King Alfred the Great), ఇంగ్లండు-స్కాట్లండు దేశములను పాలించిన జేమ్స్ (James I of England and VI of Scotland), రిచార్డు రాజ్యాధీశుడు, మహనీయుడునగు ఫ్రెడరిక్ (Fredric the Great) గ్రంథకారు లని దేశచరిత్రములవలన విశదమగుచున్నది.*

కావున ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి కవి, పండితుడు, గ్రంథకర్తయు నను విషయమున నేమియు సందేహింపఁ బనిలేదు తద్రచితములుగాఁ దెలియవచ్చు గ్రంథములొక వేళ, తదాస్థానపండితకవీంద్రు లగువిద్యానాథాదులచేఁ బరిష్కృతములైనగా వచ్చును. కాని, తదాస్థానవిద్వాంసులే రచించి, ప్రతాపరుద్రకృతములుగా నాయాగ్రంథముల వెలయించి యుండవచ్చు నని, సర్వజ్ఞునిగ భూపాలుడు, కృష్ణ దేవరాయలు మొదలగుమహాపురుషులకుఁ గొందఱు పురోభాగు లంటఁగట్టినయెవప్రథ ప్రతాపరుద్రునకును అంటఁగట్టుదురేమో! అట్టి పురోభాగుఁ యభిప్రాయములు కేవల మసంగతము లని విడువఁ నగును.

విద్యానాథుని సమకాలికు లగు నాంధ్రగీర్వాణ రచయితల నానుములు మూడవ నాల్గవ అనుబంధములలో సూచింపఁ బడెను. సంస్కృతసాహిత్య చరిత్రనునను, ఆంధ్రవాఙ్మయేతిహాసమునకు కాకతీయులుగ మనుషుట్టమును చరిత్రకారులు గుర్తించి, సామయిగమున సంస్కృతవాఙ్మయము తెట్ల వర్తిల్లినవో విపులముగ, నివిమర్శముగ విశదీకరింపవలసి యున్నది. ఈ విషయమును గూర్చికొందఱు చరిత్రాత్మక వ్యాసములు వ్రాసి యున్నారు. కానియం దెడనెడ నొకలోపము కానవచ్చెడిది. సంస్కృతవాఙ్మయ చరిత్రమున కాకతీయులుగ మనఁగా కాకతీయుల రాజ్యకాలమున, శశనమాదరణమున, తద్రాజ్యమున నభివృద్ధి నొందిన సంస్కృతవాఙ్మయము-అట్లే, యాంధ్రవాఙ్మయమున కాకతీయులయు, వారి సామంతులయు, నాశ్రితులయు పోషణమున

* మా. ఈ.వే.వీ. రాఘవాచార్యుని 'ఆంధ్రసాహిత్యసారథము' -(1957).

వృద్ధినందిన వాఙ్మయమునకు కాకతీయ యుగ వాఙ్మయము నుని పేరు వచ్చినట్లు చితము. అంతయే కాని, కాకతీయుల రాజ్యమున కాలమునకు ముందుగా మైనను, కాకతీయరాజ్యసోపానము పరిచి వాఙ్మయమును, ఆంధ్రాంధ్రప్రదేశ్, పాఠశాల, సమాదరణమున బయలుదేరిన వాఙ్మయమును కాకతీయ యుగమునకు వేర్వేరు సమంజసము కానోపదు. ఇది, కాకతీయప్రభువులమున కిచ్చాళివలసము నెడల దరణమునఁ జెందినదిని సంస్కృతాంధ్రనామములను గూర్చి దక్షిణాంధ్రమున వివరింపఁ బడును. ప్రతాపరుద్రుని యస్థానమును గెండువందలములది కిచ్చాళి నెడ రని స్థానికచరిత్రము వలనఁ దెలియుచున్నది. కవిసంఘమునకు అచ్చాళి గ్రామము రిసి యుండినచక్రవర్తి విద్యామంటవమున విరంతరి విద్యావ్యాసములములు జరుగుచుండ, నీగోష్ఠిలో చక్రవర్తియు, బాల్గొనుచు దనసంఘమునకు విద్యారసజ్ఞతలను జూపుచు బహుభా సర్వవిద్యల బ్రోత్సహించు చుండెడివాడట.

7. విద్యానాథుడు (అగస్త్యుడు) :

.....అగస్త్యుని విద్యుః
హస్తీ వాగ్దేవి కృచిని రసనాగ్రే వినును
న సర్వజ్ఞే పజ్జేరుహి నుహతి శత్రే నిహరణం
‘విద్యానాథః కథమపి బహో రాకగాచ్చాస్త్రజాలామ్’
సంగ్రాహ ప్రకృతికఠినే రక్షణాలం నగజ్ఞే

సంస్కృతశారదను కృతికుసుమాంబుజిచే నారాధించినవానిలో నాండ్రు అనేకులు గలరు. శ్రోతభాష్యములు, సర్వనములు, సాహిత్యశాస్త్రము, వాఙ్మయశాస్త్రము, గూఢకము, మహానాట్యము, చంపూకావ్యము, సంగ్రహము, కావ్యనాటకాలంకారాదులకు వ్యాఖ్యలు, స్తోత్రము, సంగీతశాస్త్రము మునుగు కాఖలలో ప్రౌఢసంస్కృతవండితులగు నాండ్రులు విశిష్టగ్రంథరచయితలను రచించియున్నారు²⁶. శ్రేష్ఠము సాహిత్యశాస్త్రనిఛానము అగస్త్యుని సాహిత వాఙ్మయరంగమున 18వ శతాబ్దిమండి 20వ శతాబ్దిమధ్య గ్రంథముల నిర్మించిన యాండ్రులలో అతిరథులును, మహారథులు సేదలకో కలరు. సంస్కృతమున సాహిత్యగ్రంథములను, సాహిత్యగ్రంథములను వ్యాఖ్యలను రచించిన ఆంధ్రదేశవిద్వాంసుల నామములు 1వ, 2వ యనుబంధములఁ జూడఁ దగును.

26. పూతుడు: శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులవారి వ్యాసము. ‘సంస్కృత వాఙ్మయమునకు నేవ చేసిన ఆంధ్రులు’ (గోలకొండపత్రిక. 12వ సంవత్సరాది సంచిక మే, 1987. హైదరాబాదు-దక్కన్).

కిం గునాటి సంస్కృతపండితులు రచించిన సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథము²⁷ లన్నిటయూను ముద్రాప్రయోగింపబడి, భారతవర్షమున ముఖ్యముగా దక్షిణ భాగన దేశమున నానెగొందినది విద్యానాథునికి ర్తికముది యనఁ దగు ప్రాచీనములను విశేషములు (ప్రత సమగ్రము) అనుస్మృతి రత్నము ఓరుగల్లు (నేటి పరంగల్లు) రాజధానిగా రాజ్యపాలన మొనరించిన ప్రతాపరుద్రదేవుని యాస్థాన విద్వాంసుని యగు విద్యానాథునిచే బ్రతాప రుద్రుడు శోభనసాగముఁగిరియును రచింపఁబడినది ఉత్తమకవితాసౌరభము, మనోరమశాస్త్రానందము, సర్వాంగ సౌధవము శో నొప్పునీకృతిరాజము దక్షిణభాగవద్దేవసుర బాహుస్థి గణపతిదే విశిష్టవిఖ్యాతి నందియున్నది. కృతివిశిష్యకామునియగు గూడఁ జరిష్ఠానిగా నొప్పున యీ కృతిరత్నమును నృపించిన మనోకవి విద్యానాథ విరుదాంకకవుడగు-

1. అగస్త్యుడు

(1) దక్షిణాంధ్ర సంస్కృతకవయిత్రి యగుమహారాజ్ఞి గంగాదేవి²⁸ (గీ. శ. 14 ప) యీ గ్రంథి పద్యమున అగస్త్యుడు రచించిన డెబ్బదినాలుగు ర్కములు నీతని. వైరుష్యసంపదను, కావ్యకల్పనాకౌశలమును జాటుచున్న పని తెలిపినది :

శ్లో॥ 'పశుస్పృతని కావ్యోక్తి వ్యక్త వైరుష్య సంపదే,

అగస్త్యాయ జగత్యస్థితా స్పృహయే త్కౌ న కోవిదః'

—(మధురావిజయము 1 14)

27. వై విషయములు 'ఆంధ్రవాక్యాయ మూచిక' పీఠిక 21-22 పుటలు; 1929) నుండియు, సాహిత్యరత్నాకర, కావ్యవిశేష, శారదావిలాస, సరస్వతీ హృదయా లంకార, సాహిత్యసుధారక, సాహిత్యవాదస్పతి, సాహిత్యవిద్యాధర, కవితా కావ్య కథానరత్నాగర దాక్షర్ మండభూషి కృష్ణమాచార్యులవారు (M. A., M. L., Ph. D., M. R. A. S.) రచించిన 'తాళికసంస్కృత వాక్యాయచరిత్రము' (1937) నుండియు గ్రహింపఁ బడినది.

28. Gangadevi's *Mathuravijaya* (alias *Virakamparajayacarita*) Ed. by Pandita G. Hariharasastrin and Pt. V. Srinivasasastrin (Sridhara Press; (Trivendrum, 1916); Ed. by S. Tiruvankatachariar (No. 18 of the Series or the Dept of History, Annamalai University (G. S. Press, Madras-(1957).

(ii) దాక్షిణాత్య కవిచంద్రుఁడును, బహుళగ్రంథవేదేశయునగు రాజ చూడామణి దీక్షితులు కూడ సగస్త్వ సిట్లు ముతించియున్నాఁడు

ఉపేంద్రవక్షః 'జడాశయానాం హృదయం జగత్కాంతం
యస్యోదయా ద్యాతితమాం ప్రసాదమ్,
స పష సారస్వతమర్చ్య వేదీ
విఖాశి మౌళో విదుషా మగస్త్యో'²⁹

(ద్యౌణి కళ్యాణము, 1. 18)

(iii) అగస్త్యుఁడు సారస్వతమగ్నదేవియు, విద్వన్మూర్ఖుఁడగునని రాజ చూడామణి దీక్షితులే యీ క్రింది పద్యమునఁ బ్రశంసించెను :

పుష్పితాగ్ర : 'సుకవిహితమురారిబోధమగ్రో,
విలసదగస్త్య మహావికాసి జాతః,
విలసతి భువి శాగదాపతాగోఽన్యః
విహితమయూగ విజృంభణో సుచిత్రమ్'³⁰

(సమగ్రసీమ వాంఛితము, 31. 1. 6)

(iv) విశ్వనాథకవి క్రి. శ. 18³¹ తన కవిత యుగాంచనము, అగస్త్యము నగు విద్యత్కర్త ఖాషణమనియు³² పాణినిదాని క్వాణమును బోధించి కవితా ప్రావీణ్యము గల్గిన యగస్త్యుఁడు తనకు మేనమామయైయుండఁ దన కవిత యుదారమధురముగా నుండుట యాశ్చర్యకరము కాదనియు ప్రాయము అగస్త్య నిట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు :

కా. 'వాచ ప్రసక్తకవే రుదారమధురా ద్యుత్ర చిత్రం కిము!
ప్రఖ్యాతః సకలాను దిదు గుణిషు శ్రేయం సగస్త్యః సుధీః,
వేదశ్చన్ద్రముఖి కరాజుళితశాన్తి క్షణాద్భుత్తీ
వాచోయుక్తి సహోక్తిదర్శిత సుధాజన్మా స గున్ధానులః'

—(సౌగంధికాపంగణము, 4 ప.)

29. ఇట, 'జడాశయానామ్ (= జలాశయానామ్), హృదయమ్, హృదయాత్, ప్రసాదమ్, అగస్త్యో'-అను పదములు శ్లేషింపఁబడినవి.

30. ఇట 'మురారి, అగస్త్య, కాణ, మయూర, శారదాపతాం' శబ్దములు శ్లేషములు.

31. Sri Vani Vilas Press, Srirangam.

32. శ్లో. విశ్వనాథ ఇతి ఖ్యాతః కవి రస్తి, యచక్రయః,

అకాక్షున మరత్నం చ విదుషాం కర్తృ భూషణాః' - (8 ప.)

2. విగ్రహస్థ - విద్యావాఘుల యైశ్వర్యహదము

ప్రతాపరుద్రయశోవర్షాదణసంఘాను గణించిన విద్యావాఘుని మొదటి పేరు 'అగస్త్యుని' అనియు, సంగ్రహమున ప్రతిపాదించుచున్నది నీశనిక 'విద్యావాఘుడు' అను పేరును వలె ప్రకటించుట జరిగినందు క్రిందటనే యొక వాదము జరుగుచున్నది. అది సంగ్రహ శ్రీ సిద్ధేశ్వరచరిత్రమున³³ (170 వ పుట) నీ విషయము నిట్లు తెలిపెను :

'రాజు నగరమును విచ్చి న యా రాజు అందరి నర్హస్థితిగారవించి శివదేవయ్యల జూచి "హింసాగుణులు వేవైరి" రని యడిగిన, నాయయ్య మనము యీ దేశంబునకు అట్లెన్నికలగు మరల గల నారకుని యానతిచ్చుటయు, అందు యొక గిప్రుడు ప్రతాపరుద్రయంబును నాగింబు చెప్పి ఆ రాజునకు అంగింబుగా జేసుటయు, యీ రాజు శతావధికి నచట చది విండుటయు, సగ్గలంబు ... యీ విప్రుని ప్రతాపరుద్రుండు అంగుళీయ రింబు నిచ్చి యగినని విద్యావాఘుని యేనుని వెల్లించి చాటించుటయు. అ విద్యావాఘుడు రాజునకు వెలవంది యొకశిలా నగరంబునకు నేతెంచి, ఆ పుంగరంబు న్నగరవోయి యుండి యెక్కి యుదురు తగిన గ్రవ్యంబు యిమ్మునియడిగిన, యీ విప్రుని నుంచి యుట నుమూల్యంబు, ఇందుకు తగిన గ్రవ్యంబు యివ్వలేమనిన, యీ విద్యావాఘుడు వెలికి మీను జనంగినదియే మాకు వదిలకొనిచరిగిన యీ విప్రుని వాంఛంబు ప్రతిష్ఠించి యీ పుంగరమునకు వదిలకొనినగుటయు.'

ఈ యభిప్రాయమును మొట్టమొదట డెమింగున నావిష్కరించిన వండితులు శ్రీ. శ్రీ. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి వరయు. వీరు వెనుక వెన్నెడో ముక్త్యాల నుండి ప్రకటింపబడు చుండెడి 'నగర్పత్రి' పత్రికలో దీనిని గూర్చిన వ్యాస మున విద్యావాఘుడు గగన్ముదే అగ్రపునని సూచన మాత్రముగా వ్రాసి, యందులకు బ్రహ్మణ్యుగా 'ప్రతాపరుద్రయము'³⁴ నందలి యీ క్రింది పద్యము నుదాహరించెరి :

శీ. కాకతీయరాజుల పరిక్రమము, ప్రతాపచరిత్రమును చిత్రించు నీ సిద్ధేశ్వర చరిత్రమును ఆంధ్రరచయిత సంఘపక్షమున ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనము గారు పరిష్కరించి విపులాంగ్లీతికాదులతో ప్రచురించిరి. - హైదరాబాదు (1980)

34. నావిశ్వవారి తెలుగుప్రతి, నావిశ్వముద్రణాలయము. (మద్రాసు 1927)

K. P. Trivedi's edition of the *Prataparudra-Yasobhushana*, p. 91. (Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No 65 1909).

పై శ్లోకమున కనువాదము - 'దీనియను తోగనున్ గిరులు'. - ఆంధ్రప్రతాప రుద్రయశోభావణము II. 57 వ. - 188 పు. (1981).

కా. 'బొన్నతల్లి యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః,
గామ్భీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః కుశ్యంతి గాఢీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయతుం విభేమి; యది వా బాతో స్థ్యంత్యస్త్యైః స్థితీ
స్తత్పార్యే గుణరశ్చ రోహణగిరే ! శ్రీ) వీరబుద్ధప్రభో !'

(ప్ర. య. భా. II. 61. ప. 78 పు.)³⁵

[ప్రభూ ! నీ కీర్తిమాట యెత్తినా (నీవు మహోన్నతుడవని ప్రశంసించినచో) బొన్నతల్లిమునకా బేగుగాంచి పర్వతములు, సమగ్ర శృంగ భంగమైనట్లు నాపై మండిపడును. పోనీమ్ము, నీ గాంభీర్యము చూడ యెత్తినా, గాంభీర్యమునకు వాని నొందిన సముద్రములు సమ సామ్రాజ్యములతోయినట్లు నాపై బడును. అందులన నీ పతివర్ణనోన్నతుడవని కాని (కనీసము వర్ణనోన్నతుడవని కాని) అతిజగతి గంభీరమవని కాని (అనిమము సముద్రగంభీ

85. (అ) 'అత్ర, యది వా బాతోఽస్థ్యంత్యస్త్యైః స్థితీ, ఇత్యుచేన జలనిధివర్ణ్యతేభ్యో న విభేమి వ్యంగ్య మత్రాగూఢం.' - పై పద్యముపై విద్యావాఙ్మని వివృతి.

(ఆ) 'వామనీకృతవింధ్యాచలః చురుకీగినిఘనలిగ శ్చ కుంభిర భవః, ఇతి మహతీ ప్రభా. అతోఽగస్త్యోఽస్మీ త్యనేన తైలముద్రేభ్యో న విభేమి, ఇతి వ్యంగ్యస్య వాచ్యాయమానత్వా దగూఢ మిత్యాహ' - (అని రత్నావళిముగ కుమారస్వామి సోమపీఠి వ్యాఖ్య).

(ఇ) బొన్నతల్లి = త్వదున్నతత్వం, వర్ణ్యతే యది, మయా ఇతి శేషః, శిఖరిణః = గిరయః, నీచైః కృతాః = వామనీకృతాః, పరాజితా ఇన్ద్రియైః, త్వదొన్నతస్య తతోఽవర్ణదికత్వా దితి భావః, గామ్భీర్యం కీర్త్యతే యది, జలధయః, గాఢీకృతాః = ఉత్తానీ కృతాః సస్తాః, కుశ్యంతి = జోభం యాన్తి, తపో = తపాత్తాః, గిరిత్రోధా ద్విజోభయాపాద్యేతో, త్వాం వర్ణయతుం విభేమి, భీతిపడు, విహేయ, తదభావపక్ష మవలంబితే - యది వా ఇతి-యద్వా, గుణా ఏవ రత్నాని, సమాం రోహణగిరే = ఉత్పత్తిస్థానభూత పర్వత, శ్రీ) వీరబుద్ధప్రభో ! స్వత్పార్యే, అగస్త్యో బాతః = కుమ్మనమ్మవోఽభవం, స్థితీఽస్మి, అత్ర అగస్త్యో వామనీకృత విద్యో, పరిపీఠసముద్ర ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా చ తక్షేకృత్వాత్ అగస్త్యస్య, కుమ్మనమ్మవో భూత్వాస్థితీఽస్మి, తత్రాపి త్వత్పార్వ్య ఇత్యనేన తేభ్యో న విభేమి, ఇతి వ్యంగ్యార్థో వాచ్యార్థ ప్రాయ ఇత్యగూఢ మిత్యాహ అతేతి-నన్నత్ర కచే ద్విద్యో మాత్రాభిభావినః కుమ్మనమ్మనస్య స్వరూపప్రాప్తావనీ నకలపర్వతేభ్యో భయ నివృత్తిః కథ మితి చేత్ సత్యం. అఖలపర్వతవిజృమ్భణస్య విద్యస్య అభిభవేనైవ వర్ణ్యేఽపి పర్వతా అభిభూతా ఏ వేతి కచే రగస్త్యే కన్నివృత్తిః అవశ్యకత్వా దితి. (రత్నకావ్యాఖ్య 582 పు. త్రివేది ప్రతి.)

గుండవని కాని) నిజము చెప్పుటకు జయచున్నాను. లేదు, లేదు. నే నగస్తుండ నగుట వలన జ్యోతిసాగరములనిన వెఱవను. నిక్కముగా నీ పతివర్తతోన్న తుండవు. అనిలలిధిగంధీగుండవు' అని భావము.]

పై పద్యము వాదమున కంత ప్రతిప్రమాణమగునాయని కొందఱి సందేహము. కాని పై పద్యము స్పష్టప్రమాణ మనకి తప్పదు. కాననుచో నీ శ్లోకమున పని ప్రయమమునకు సార్థక్యమే కనబడదు. పై ప్రమాణమునే యాధారముగాఁ జై కొని యగస్తుని 'నలకీర్తి కాముడి'కి దాము రచించిన పీఠిలో శ్రీ పెండ్యాల వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి వర్యులు³⁶ అగస్త విద్యా నాథుల యైక్యమును సిద్ధాంతముగా గ్రహించియున్నారు.

సంస్కృతసాధనము మధించి, తాళసంస్కృత వాఙ్మయచరిత్రమును బృహద్గిరింధరాచార్యులు గవించి (1941) స్వర్గవాసులై సాహిత్య విద్యాధి గేశాద్రిజవలకలిగిరాదాశీరిరాజులగు డాక్టర్ మాడభూషి కృష్ణమూచార్యుల వారు³⁷ కూడ నైక్యవాదమునే సిద్ధాంతముగా గ్రహించియున్నారు.

అగస్త్య విద్యానాథులకాలమును బట్టి చూచినను పై వాదము సరియే యని తేలికవచ్చును. ఏమన, విద్యానాథుడు త్రిలింగదేశము నందలి ఏకశిలా నగరమున (= ఒరంగల్లు, ఒరుంగల్లు లే, వరంగల్లు) రాజ్యపాలన మొనరించిన కాకతీయ ప్రభువత్వముండగు రెండవప్రకాపరుడైన కాళికుడు (క్రి. శ. 1215-1326). అగస్త్య మహాకవికూడ నీకాలపువాడే యైనట్టి తార్కాణమునుబట్టి తెలియుచున్నది. సిద్ధనాథునిఁ బొత్తుడు, గంగాధర మహాకవిఁ బొత్తుడు, 'కాదంబరీనాటక' ప్రణేతయగు నరసింహకవి కగ్ర ఖాడు నగు విశ్వనాథకవి 'సౌగంధికావరణ' ప్రేక్షణమునందన కగస్తుడు మేనమామ యని పేర్కొనిన పద్యము నిదివఱకే యుదాహరించి యున్నాను. విశ్వనాథకవి క్రీ. శ. 13, 14 వ శతాబ్దములలో రాజ్యముచేసిన కాకతీయ ప్రకాపరుడైన నాస్థాన కవులలో నొకడు. ఈ విషయము 'సౌగంధికావరణ' ప్రస్తావనలో నిట్లు లిఖింపబడెను.

'సూత్రధారః - అద్యఖలు నిఖలరాజలోక మౌళిమాణిక్య మజ్జరీ పుష్పకీర్ణావృత చరణారవిస్తేన, బృహ్దరకనగర కామినీ ముఖాధివాసవతుర

36. ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పత్రిక - 19 సంపుటము. 1. 2 సంచికలు. (1980)

37. డాక్టర్ మాడభూషి కృష్ణమూచార్యులవారు 'తాళసంస్కృతవాఙ్మయ చరిత్ర' - (పుట 214). (History of Classical Sanskrit Literature-1987).

కాస్త్రీ పగ్యులు 'సరికి ర్నికొంగు' పీఠములో ప్రాసియున్నారు. విద్యానాథ విగ్రహమును బట్టి యీనాథుని విద్యాంగమంత్రిగా (Minister for Education or Director of Public Instruction) లేక విద్యాధికారిగ మండియిండు నని కూడా నూహింపవచ్చును. నుహావిద్వాంసులును, మహాకవులును గూడ ప్రాంత ప్రభుత్వమునకు మంత్రులుగా మండి రమట కుదాహరణము లనేకములు గలవు. కవిసార్వభౌముడగు శ్రీచాళుడు కొండవీటి ప్రభువునొద్ద విద్యాధికారిగా మండెను. ప్రతాపరుద్రుని మంత్రి యగు నగస్త్య విద్యానాథుని 'బాహుదత్త' మను మహాకావ్యమునకు, 'మనోహర' యను చక్కని వ్యాఖ్యను రచించిన నిద్యచ్ఛత్రుమాడమణి యగు శిమ్మరును కృష్ణ దేవరాయల యొద్ద భానానా మాత్యుడు (దండనాథుడు) గా మండ లేదా?

ప్రతాపరుద్రీయమున విద్యానాథుడు శేర్మొనిన గ్రంథకర్త లందఱు యందును అలంకారకర్తలు⁴⁰ కారుడగు రుద్రయ్యకుడు నవీనుడు (క్రి. శ. 1135-1155)⁴¹ 19వ వత్సరమువఱకు ఉత్పన్ను మని యెంచఁబడిన రుద్రయ్యకునికృతి, 'సాహిత్యమీమాంస' కూడ విద్యానాథునిచే శేర్మొనఁబడెను.⁴² అందువలన, క్రి. శ. 1155 కంటెని కాలమునకుఁ బూర్వవధి యనఁదగును. 'అలంకారకృతము'న విశ్వేశ్వర వండితుడును⁴³ (క్రి. 18 వ శతకారంభము) 'చిత్రమీమాంస'⁴⁴ యంగవైయదీక్షితులును 'ప్రతాపరుద్రీయము' నుల్లేఖించుకొనిరి. కాని, వీ రిరువుర కంటెను బూర్వకుడగు మ.మ. కోలాచల మల్లినాథసూరియే (క్రి. శ. 1422-16)⁴⁵ కాళిదాస కావ్యశ్రయమునకుఁ దాను రచించిన సంతీపిని వ్యాఖ్యలయందును, భారవి 'కరాళార్జునీయము'పై వ్యాఖ్యయగు 'ఘంటాపథము' నందును, 'సర్వకావ్య' యను 'శికుపాలవధ' వ్యాఖ్యయందును, 'సర్వపథీన' యను 'భట్టికావ్య' వ్యాఖ్యయందును⁴⁶ అలం

40. IV. ప్రకరణము 245 పు; IV. ప్ర. 285 పు. (వావిళ్ళవారిప్రతి (1927)

41. మా. మదీయ 'సంస్కృతసారస్వతచింతామణి' - మరీచి 4. 18-22 పు. (1985).

42. (9 వ పుట యందు).

43. కావ్యమాలా ప్రచురణము 12 పు. (విశ్వేశ్వరుఁ డిట ఆప్పయదీక్షితుల యుక్తిప్రాయములను ఖండించి, విద్యానాథుని సమర్థించి యున్నాఁడు.

44. నిర్ణయసాగర ముద్రణము, 7, 8, 58-59, 84, 87 పుటలు.

45. Dr. V. Raghavan : *The Vaisnavamsa Sudhakara of Kolacala Mallinatha* - Published in *A Volume of Indian and Iranian Studies* in honour of Sir E. D. Ross, p. 235 (1989).

కాక నిర్వచనావగతమున వెల్లివెగనాచును ప్రతి-చిత్త ద్విధానుననుగుణ జ్యోతికమున దానినాథుని సేవనము లప్రమించి యున్నాడని ప్రతాప రుద్రయము⁴⁶ దక్షిణభారత వర్ణమున కాత, పతనమునకు విద్యార్థిత్వమున పద్మశ్రద్ధించుచున్నను ప్రచురణహృత్తు నందున ఎత్తాని గ్రంథ నిరసకులను దీనిని మల్లినాథుడు కఠోక్తముగా జేర్చినది యున్నది. పాతనము గనున దీనిని బట్టి మల్లినాథుని కాలము క్రీ. శ. 1420-1430) నిర్దేశనాథుని కాలమునకు ఉత్తరభాగమున వెచ్చబట్టును.

మల్లినాథమూరికి నడుకాళికుండ, లేక యాళికుండ నిండున చిన్న వాడో యగు వారతాని దగ్గరూరి సాహిత్యరత్నము⁴⁷ ప్రాధారణ సమర్థనమును ప్రథమ తరంగమున విద్యానాథుని వర్ణనముగా నిరసించి, మఱి రెండు స్థలముల గఠోక్తముగా జేర్చిన యున్నాడు. చర్మమూరిని గూర్చిన నా నిరసనమున⁴⁸ సీతాదు క్రీ. శ. 1414 కంటే బూర్బుడు కా జాలర దనియు, క్రీ. శ. 1395 కంటే వర్ణాచీనుడై యుండర దనియు తాహ్య వ్యంతర ప్రమాణపురస్సరముగా నిరసన బడయున్నది.

క్రీ. శ. 1440-50 ప్రాంతమున జీవించియుండిన యాంధ్రకవియగు గౌరన 'లక్షణదీపిక'లో 'సాహిత్యరత్నము'ను జేర్చినదియుండెను. ధర్మమూరి క్రీ. శ. 1400-1425 ప్రాంతములకు జెందినదియని నిర్ణయించు గూడును. కావున నీ కవిచే జేర్చినదిగదా విద్యానాథుడు క్రీ. శ. 1400 కంటే బూర్బుడై యుండునని తాహ్యప్రమాణములవలన నిర్ణయింపవచ్చును.

ఇక నాంతర ప్రమాణమున బట్టి విద్యానాథుని కాలమును నిరూపించ వలసి యున్నది. ఈతని వృత్తిదర్పణమునకు కాకతీయాంధ్ర ప్రభువగు ద్వితీయ ప్రతాపరుద్రుని చరిత్ర కళాయావరణిది. ప్రతాపరుద్రయము ప్రతాపరుద్ర యశశకర్పూర సురభిశమగుటచే నీ రాజేంద్రుని కాలమును బట్టి నున కవి కాలమును నిర్ణయింపవలెను. ప్రతాపరుద్రుని కాలమును గూర్చి యిట దిక్షా

46. Vide pp. 9-10 of Prof. Trivedi's Introduction to *Prataparudra-yasobhuzana*.

47. మద్రాసుప్రతి (1871), 16, 186, 197 పు.

48. E. V. V. Rāghavācārya : *Dharmasuri - His Date and works*. (*New Indian Antiquary*. Vol. II, No. 7, pp. 42a-30; Oct. 1939, Bombay).

శ్రవణగా సూచించి యుద్ధ ప్రకరణముతో నిమగ్న విశదముగాఁ దెలుపుదును. క్రీ. శ. 1271-1800 ప్రాంతములకు1 తెంది, చేవగిరి రాజధానిగా రాజ్యము నేయుచున్నది. 2. క ప్రభువుగు నేవణులను రామదేవి భూపాలుని 3. ప్రతాపరుద్రుడు రూప్రకాశుని 4. బాబాది చారిత్రక ప్రమాణములను బట్టియే కాక విద్యానాథుని కృతిని బట్టి కూడఁ దెలియుచున్నది.⁴⁹ దీని వలన ప్రతాపరుద్రుడు 5. దములపేట శతాబ్ది ముగిసిన జతుర్థశాతాబ్దికిను, పదునాల్గవ శతకమునఁ ద్రవణ చరణములకును క్రీ. శ. 1875-1425) తెంది యుండునట్లు స్థాపనముగాఁ దెప్పవచ్చును. క్రీ. శ. 1323 వ సంవత్సరముననో, క్రీ. శ. 1326 వ యేటనో 6. కలసు మహమ్మదీయ ప్రభువు 'మహమ్మదు తుగ్లక్' సేనచే బడికృతుడై శిల్లి పుగమిగాఁ గొనిపోఁబడినట్లు చరిత్రలను బట్టి తెలియు చున్నది. ఈ పౌతువులఁ బురిస్కరించుకొని డాక్టర్ మహామహోపాధ్యాయ పాండరంగవామన కాడేగిరితుండు⁵⁰ 'ప్రతాపరుద్రీయుడు' క్రీ. శ. 1810-25 ప్రాంతమున రచించఁబడి యుండునని సిద్ధాంతిక రించెను. చాట్యయచరిత్రగ్రంథము ప్రవీణులగు పండిత ప్రకాండు తినిచిచుక మతభేదములతో విద్యానాథుని కాణము నిట్లు నిర్ణయించియున్నారు.

డాక్టర్ సుశీలకుమారి ⁵¹	1280-1810
ప్రొఫెసర్ కమలాశంకర ప్రాణశంకర త్రిపేఠి ⁵²	1298-1817
ప్రొఫెసర్ ఎగ్ లింగ్ ⁵³	1298-1817
ప్రొ. సూయత్ ⁵⁴	1265-1823
ప్రొ. శేషగిరికాశ్రి ⁵⁵	1295-1819

49. I. ప్ర. 36 పు. IV. 194 పు.

50. Dr. Prof. (Mahamahopādhyāya) P. V. Kane: *History of Alankara Literature*, p 283, 2nd edition (1951).

51. Dr. S. K. De: *History of Sanskrit Poetics* Vol. I. p. p. 309, 2nd revised edition, Calcutta (1960).

52. Prof. K. P. Trivedi; *Introduction* to his ed. of P. R. T. Bhusana pp. II ff. (1909). Bombay.

53. Prof. J. Eggeling: *India office Catalogue of Sanskrit Mss.* III 338 p.

54. Prof. Sewell: *Sketches of the Dynasties of Southern India* p. 32.

55. Prof. M. Seshagiri Sastry: *Reports of Sanskrit Mss.* II p. 82.

శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు⁵⁶

1290-1326

డాక్టర్ మాచేమండ రామారావు⁵⁷

1290-1326

దీనినిబట్టి ప్రతాపరుద్రుడు క్రీ. శ. 1290-1326 నడుమ రాజ్యపాలన మొనరించెననియు, నాతని యాస్థానః ద్వత్కవిచంద్రుడగు విద్యానాథుడు క్రీ. శ. 1275-1325 ప్రాంతముల విలసిల్లి యుండె ననియు నిర్ణయింపఁ దగును. ఇంచుమించుగా విద్యానాథునకు సమకాలికులగు నాంధ్ర రచయితలు, గీర్వాణగ్రంథకర్తలు చాలమంది కలగు. వారి నామములను. వారి రచనల పేర్లను శి స యమబంధమునఁ జూడఁదగును.

4. విద్యానాథుని రచనలు

1. అగస్త్యనిఘంటువు⁵⁸ : కాశీచార్య సంస్కృత పద్యత్కవి, శకట గ్రంథ నిర్మాతయునగు ఘనశ్యాముడు భగవాని శృంగుమగు నుత్తరరామచరితమునకు రచించిన వ్యాఖ్యలోఁ బలుసారు అగస్త్యకోశము నుండి ప్రమాణముల నొసఁగి యున్నాడు. ఈ నిఘంటుకర్తయు విద్యానాథాగస్త్యుడు నఖిన్నులే కావచ్చునని నేనమకొనుచున్నాను. భిన్నవాచమునకుఁగాని, య్యైవదము నకుఁగాని ప్రమాణము లేవియు లభింపలేదు. ఘనశ్యాముఁ డుదహరించిన 11 అకరములను గ్రంథాంతరమునఁ జూపియే యున్నాను⁵⁹.

2. కృష్ణచరిత్రము : ప్రసిద్ధ భాగవతకథ నాశ్రయించి రచింపఁబడిన యీ గద్యకావ్యమున శ్రీకృష్ణచరిత్ర ప్రౌఢరసప్రత్యక్షయ్యతో నతిహృదయా వర్ణకముగా నున్నట్లు తెలియుచున్నది. చరిత్రాత్మక విషయము లనేకము లిందుఁ గల వనియు, సంస్కృతమున నుత్తమగద్య కావ్యములలో నిది యొకటి యనియు, దీనిని బరిశీలించిన స్వగ్నియ శ్రీ పేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రివర్యులు చెప్పియున్నారు. అమార్యం వశ్య యగు నీ కావ్యకృష్ణ ప్యరలో సూర్యలోక భాగ్యమునందుఁగాక ! ఈ కృతి వ్రాతప్రతిలో హృదయంగమములగు నుపసంహారశ్లోకములు రెండు క్రింద నుదాహరింపఁబడుచున్నవి⁶⁰. దీనిని బట్టి ప్రతాప

56. కాశీయాంధ్రరాజయుగచరిత్రము (= ఆంధ్రులచరిత్రము 5 సంపు. 58వ పు. 1986).

57. కాశీయనంచిక-13. పు. (1986)-రాజమహేంద్రవరము.

58. అగస్త్యకర్త సంగ్రహనిఘంటువు అగస్త్యవ్యాకరణోక్తకర్త సంగ్రహ నిఘంటువు-ఇత్యాదిగా నామాంతరములు. (అర్జునుడ్రచారయము, విశాఖపట్టణము. 1986)

59. ఈ.వే.నీ.రాఘవాచార్యుని రచన-'అగస్త్యుడు-బాలభారతము'-1985.

దుద్రీయ కర్త యగు విద్యానాథుడు నగస్తుడు నఖిన్నులే యను సిద్ధాంతము⁶¹ మఱింత దృఢపడుచున్నది.

శిఖరిణీ : 'శ్రవశ్శూన్యం కరణభణితిగ్రన్థినిపుడై :

కపిలమనై రై రనై రై కి మహా బహురోమన్దహరిడై : ?

విమర్శాదర్శాన్తః ప్రతిఫలదలంకారరచనై :

అగస్త్యః పౌరస్త్యా ననుసరతి సూక్తైస్సుమనసః'

శిఖరిణీ : 'అనాదృత్య శ్లాఘ్యా భువి కవినిబన్ధా నఖిరతిం

కృతో వైయాసిక్యాం రచయితు రగస్త్యస్య విదుషః,

వసన్తివాగ్దేవీ కృతిని రచనాగ్రే వితనుతే

న పర్యజ్ఞే వజ్రేరుహి మహతి శజ్జే విహరణమ్.'

శి. నలకీర్తికౌముదీ⁶² : కలికల్పమావహమగు నలుని పవిత్ర చరిత్ర భారత ప్రసిద్ధమైనదే. ఈ పథ నితివృత్తముగాఁ గైకొని శ్రీ హర్షుడు విద్య

60. The Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts (Tanjore) Vol. VIII p. 2994 (1980).

61. అగస్త్యవిద్యానాథుల యైక్యవాదము మొట్టమొదట 'మిథిక్-హిస్టరీ-పత్రిక'. (Journal of The Mythic Society Vol. X 8889) లోఁ బ్రకటింపఁబడిన యాంగ్ల వ్యాసమునఁ బ్రతిపాదించఁ బడెను. ఈ వాదమును ఖండించుచు మఱియొక రావత్రికయందే వేఱొకవ్యాసమును ప్రచురించిరి. (Journal of the Mythic Society Vol. XI. P. 286-1981). కాని యైక్యవాదమే చరమసిద్ధాంతము కాక తప్ప దని మఱియదృఢప్రత్యయము.

Vide also P. 12 (The article under *Agastya Pandita*)-Provisional Fasciculus, of *New Catalogus Catalogorum* (1937). Also vide Prof. P. P. S. Sastri's remarks in Vol. VI, p. 2593 of the *D. C. Skt. Mss.* in the Saraswati Mahal Library. Tanjore (1929)—'Agastya Pandita is the author of this work (i. e. *Bala Bharata*). Scholars may be aware of the fact that he belonged to the Andhra country and that he was the famous author of the *Prataparudriya*. Vidyanaatha seems to have been only a title conferred on him.'

62. ఇది ఖండకావ్య మనియు నిందు చాలుగు సర్గములు కల వనియు, సీతారామ ప్రతి లండన్ సర్గరమున 'ఇండియా ఆఫీసుగ్రంథాలయము'న గల దనియు'న్యూక్యాట లాగన్-క్యాటలాగోరం' (*New Catalogus Catalogorum*). P. 12 Published by the Madras University, 1937) అనుకోశమునఁ గలదు.

దానద మగు నైషధీయచరిత మను మహాకావ్యమును రచించెను. సాహిత్య నరసింహ సుభాషాయముగా ముడిపెట్టెననిది యాలంకారికుల కశ్లీలదోషజ్ఞులముగాఁ గానవచ్చుచుండుననియు నందుపల్లినే ప్రాచీనాలంకారికుల తీవ్రవిమర్శమున కిది గుఱియైయుండ నొప్పుననియు, దీనిని బురస్కరించుకొనియే ప్రసిద్ధ సాహిత్యవేత్తయగు నగస్త్యుడు నలకీర్తికాముని యను మహాకావ్యమును రచించి యుండనొప్పు ననియు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు 'నలకీర్తికాముని' పీఠికలో ప్రాసయున్నాని ఇది సరియే కావచ్చును. మరియు నా కాలముననే సాహిత్యదర్పణకారుడైన గూడఁ బ్రమాణముగా నెంచబడిన కృష్ణానందుఁ డను మహాకవి (క్రీ. శ. 13వ శతాబ్ది) నరిచరితామృతమును 'సహృదయానంద' మను మహాకావ్యమున నైగర్భరీతితో సంగ్రహించియున్నాఁడు. (క్రీ. శ. 1400-1500) ప్రాంతముల చిలికిల్లిన వామనశిష్యులగు 'నలాభ్యుదయము' గూడ ఇటు దేర్కొనఁ దగును. నలకీర్తికాముని మహాకావ్యమయినట్లు సర్గాంతముల గలదని 'ఇతి శ్రీ నలకీర్తికాముదాభ్యేః చక్షిపదలాఙ్ఘనే అగస్త్యకృతా మహాకావ్యే ద్వితీయస్కంధః' గర్భము పఠన శల్యముచున్నది.

ఈ కావ్యము తన్ను కల్పమగుటచే నొందెన్ని సర్గములుండెనో తెలియదు; కాని 2వ, 4వ సర్గలు మాత్రము లభింప నాసిన భూమికతో శ్రీ పెండ్యాల వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రివర్యులు ప్రకటించియుండిరి. భారవి కిరాతాష్టనీయమునఁ బ్రతిసర్గాద్యంతగుల 'శ్రీ లక్ష్మీ' శబ్దముఁగల ప్రయోగించి యుండుటచే నీ కవి ననుసరించిన మాఘుడు శిశుపాలవధ యదలి ప్రతిసర్గమున నాద్యంతముల 'శ్రీ' పదము ననుబంధించెను. ఇట్లే శ్రీ హర్షుని 'నైషధీయ చరితము' 'ఆనందచరాంకితము'; వీరనంది 'చంద్రప్రభ చరితము' 'ఉదయ' పదాంకితము. అట్లే నలకీర్తికాముని యందుఁ బ్రతిసర్గమున 'లక్ష్మీ' పదలాంఛన మనుసంధించఁ బడెను⁶³.

మమచరిత రచింపఁబడు నాటికి (క్రీ. శ. 1600) నలకీర్తికాముని పతన పాతన ప్రసిద్ధమగుటచేఁ గాఁబోలు నిందలి—

ఉపేంద్రవజ్ర : 'భృగ్నానవాప్తి ప్రతిపన్నభేదా
కృత్యా వసే గన్ధపతి వచోఽలమ్
తన్నాసికాభూ దమభూతగర్హ
స్వపార్శ్వనేత్రీకృశభృగ్నసేవ్యా'

(2, 74)

63. కావ్యచిహ్నములఁ గూర్చి 'సంస్కృతపారస్వతచరితము-దృశ్యధీ, త్ర్యధీ కావ్యములు'-అను నా వ్యాసమును చూచునది. (ఆం. సా. పరిషత్పత్రిక, 24 సంపు. 2 సంచిక. 48 పేజీ.)-1985.

అనుశ్లోకమే వసుచక్రశ్రవోఽపి .

శా. నానాసూత్ర విశాఖాచార్య నానాదించుసారంగ మే

లా నన్నొల్లి గట్టించు నొకటి బల్కానః దళం బుది యో

మానాసాత్మకం దాల్చి నన్నమమనసౌరభ్యంబానియై

పూనెం బ్రేహణమాలికా మధుకరేపుంజంబు నిర్వంశకా (2, 4)

అను పద్యమునకు మూలమయ్యెను, నలకీర్తికాముదిలో నిట్టి కవితాను
స్మృతుల కాధారము నింకను గొన్ని కానబడుచున్నవి. వైవాహికపర్వ పద్య
మునకు నింజంధించిన కింబదింటిని నలకీర్తికాముది పీఠికతో గన నగును :
నలకీర్తికాముదిని బేర్కొనుచో క్రీ. శ. 1191-1271 ప్రాంతమున విలసిల్లిన
ప్రఖ్యాత సంస్కృతకవి. సోమేశ్వరుని 'నీర్తికాముది' స్ఫురణమునకు వచ్చును
కాని ఈ చెంటికిని నామసామ్యము నాత్రమే కలదు.

కవలబ్ధము లగు నలకీర్తికాముని పర్వములపంక్తి రచన వినోదమునకై.
కొన్ని శ్లోకము లిటు కొనగల వినుచున్నాం.

1. బ్రువంత మేవం సఖయాఽహ భైషి
భూయోఽపి గన్నత్య చ దాక్షిణ్య
శోభావహ స్సాస్యద్భుని, కాచమణ్యో
రోగస్తు శోభాం వః కిం శనోఽపి ? (il. 27)
2. పులోమపుత్రీ మనుభూయ శక్రో
న మానుషీం ప్రార్థయితుం కి లార్హ్యః,
అప్రాయ జాతీకుచునుం వః కింభి
ర పేక్షతే కిం మ న గన్వ తుమ్మిమ్ ? (il. 34)
3. ప్రతిభమాణాసు సదావ్సరస్సు
న మానుషీం యాచిసు మర్తా సింద్రక,
మరదపూర్ణే ప్యురః స్తబ్ధే
ప్సిన్దినిరో వాఙ్మతి కిం వ దాగ్ధమ్ ? (il. 35)
4. స్వార్థాగ్గీ తాగ్గీ మవహాతు మశక్య
మిశం ముక్త్యా కథంచన తివాసి కి
మాగతేహ ? పశ్యర్ము తాఙ్గణ వంచరణచ్చలేన
త్యం నిర్గతా భువ మితోఽన్య సరస్వతీ (వా) ? (il. 59)

5. అనేక రత్నాకరమేఖలా త్వం
తం సప్తరత్నాకర మేఖలాయాః
పతిం పతిం ప్రాప్నుహి పార్వతీవ
శివం శివం స్యా దుడుపార్థసాలే. (ii. 65)
6. సా తా ఘటాభ్రవరిముక్తవయోభి, రాప్త
కౌశేయకాశకుసుమా, లనదాన్యపద్మా.
ఆముక్తమౌక్తికవిభూషణసన్యపూర్ణా
భా తీన భీమతనయా శరదుర్వ రేయమ్. (ii. 75)
7. తథా భూసురేభ్యో బహుభ్య శ్చ ధైమీ
సురేభ్యో మహద్భ్యో నమస్కృత్య, వీత్య,
సకాశే లనత్కాశ నీ కాశకాన్తి,
ఘనానీలవేణీం వవన్దేఽథ వాణీమ్ (ii. 78)
8. సా మన్దస్మితతర్జితాతివిశదజ్యోత్స్నాస్ఫురచ్ఛారదా
ధైమీం శారదాభిరేక వదనాం విప్రప్రభావాకృతదామ్,
తా మూచే శిరసాభివాదన వదాం మన్దస్మితాం శారదా
బాలే త్యా మభియాతు! సర్వజగతీసామ్రాజ్యలక్ష్మీః స్వయమ్. (ii. 79)
- (ఇతి శ్రీ నలకిర్తి కాముద్యాభ్యే లక్ష్మీవరలాభానే అగస్త్యకృతే మహా
కావ్యే ద్వితీయస్కంధః.)
9. యత్సంధవాతాయనరంద్రమార్గా
ద్గచ్ఛన్ శశీ నిత్య మభూ త్కళింకీ.
తతస్థదీపాగ్రమపిచినిల-
మధ్యే. న పశ్యాన్ న శకాన్ న చైదాత్. (iv. 11)
10. పౌరాః పురన్ద్రోధ నలం సలాతై
రవాకిరక హర్మ్యగతాః ప్రసూనైః,
బిహ్వాత్కరై ర్విష్ణు మి వోర్మయ్యాద్రి
మన్థాన సంజోభిత దుగ్ధ సింధోః. (iv. 24)

11. తమీ తమస్తాఁజన్మలోఁ పీఠా
నమ్రాస్త్వబృన్దారకసున్దరీశామ్,
విలోలనాసామణిమాలికేప
నక్షత్రమాలాభృదియాయ తోలా. (iv. 49)
12. ప్రాచీ పురస్త్రిముఖ మేష దృష్ట్యా
విధు న్నమోనీల వటావకుణ్డమ్,
స్వకాన్తి కాశ్మీరపటీ రపిష్క-
ముష్టిం విచితేవ సహాస మేనామ్. (iv. 51)
13. కామం విలోక్యేవ గృహీకచాపం
వల్ల్యంగనాశ్లేప మగు రత్నహిజాః
శాఖాకుక్షై రవ్యపిబ స్సశీనాం
ద్యద్వాపి పాపం నుధు పత్రపాత్రే. (iv. 60)
14. ఆప ర్తనాభ్యుల్లసజ్జ్వల
మహోత్పలానోన్మోళుల పత్రనేత్రాః
తై వాలలోమాశ్శబీజాలనీలా-
లికా స్సగిద్వ ర్వ్యధుచ స్వధూట్యః. (iv 61)

4 ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము : చక్షిణభారతవర్షమునఁ జితనపాఠ
నములచే విశేషభ్యాతి నందిన ఈ 'యలంకారకాస్త్ర సర్వస్వసంగ్రహము'
కృతివతి యగు చ్చిత్తియప్రతాపరుద్రునికీర్తి చంద్రికను జిగస్తాయినిగా నొనర్చి
నది. ఉపోద్ఘాతము (1-9 పు) కాక యిందుఁ దొమ్మిది ప్రకరణములుగలివు.

1. నాయకప్రకరణము.	5 దోషప్రకరణము.
2. కావ్యప్రకరణము,	6. గుణప్రకరణము.
3. నాటకప్రకరణము	7. శబ్దాలంకారప్రకరణము.
నాటకోదాహరణము	8. అర్థాలంకారప్రకరణము.
(= ప్రతాపరుద్రకల్యాణము).	9. మిత్రాలంకారప్రకరణము.
4. రసప్రకరణము	

యశోభూషణకాఖకు తెందిన సాహిత్యగ్రంథములకు 'ప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణమే' యాదగ్భూత మగుకృతిరాజ మనందగును. ఈ గ్రంథమును
గూర్చిన విపుల సమీక్ష రామన్న ప్రకరణమునఁ జూడ నగును.

2. కులే కురు న్నస్య పతి ర్దర్శన్యాః
కలాద్రిపారః కీల జన్మ తేభే.
అబ్జుతై శ్వర్యవతోఽపి చ్ఛితం
య స్యాత్పత్రం కల మేక మేవ. (1 14)
3. నఖంనచ స్త్రీకుచన్మర్దనోఽగః
రీన్ద్రామృహశికళలమ్బుః
స తేన భీతాభయదానదీక్షిణః
కుశాబ్జురాదావిధౌ కగః కృతః. (2 31)
4. సుతై రుదారై స్త్రీదివో రుదా వ్రువైః,
ప్రసూనఢిష్టేవ శరై ర్యవోహరైః,
రంరాజ భూతై రివ పద్మమ్భవో
మహద్భి రేభి గ్నవతి స్స శ్చాభిః. (3. 61)
5. శక్జుతా సుతవధం సుయోధనా
ద్విహ్వలా. విరుగరాషితామృతై,
సా నిరాఘమిహిరావపాహృతా
ద్యౌరి వేమకిరణై రుశ్వత్. (3. 14)
6. అలాటనేత్రజ్వలనోష్మతాపితాః
కవర్దసిన్దోః పరిపీతపాథకః,
ఫణామణినాం కషణేన భోగినాం
శిలీముఖా శ్వాతముఖాః కిరీటినః. (8. 36)
7. పరిర్గయై గ్గాణ్డీవ అడవై ర్యథా
ముదం దధౌ మూర్ధ్ని. పిమర్దితేన్దుభిః,
తథా న లీలాకలహేషు స్లిగ్గః
పదప్రహారై ర్దుహతు ర్మహాభృతః. (8 39)
8. నిర న్నరై ర్గాంధీవనిష్ఠవై ర్దిశో,
మహాసురాణాం ఉతజేన సాగరమ్,
సుతో యశోభి శ్చ హరే రపూరయ
ద్రసాతలం భోగవశీజలామతైః. (8.75)

6 మణిపరిక్ష (మణిలక్షణ)⁶⁹: డాక్టర్ కృష్ణమాచార్యులవారి గగన్మయిని కృతులలో నీ గ్రంథమును గూడఁ జేర్చియున్నారు; కాని వారు ప్రమాణమును జూపియుండలేదు. మల్లినాథసూరి 'ఘంటాపథమున' (శాలివాహన్యఖ్య)

"కరిణాం ముక్తాయోనిశ్చేష్ట ప్రమాణ నూహ అగస్త్యః—

'జీమూతకరిమత్స్యాహివంశశంఖవరాహజాః,

శక్త్యుద్భవా శ్చ విజ్ఞేయా అష్టే మౌక్తక యోనయః' ఇతి"—

అని యుదాహరించినాడు. పై పద్య మగస్త్యుని 'మణిపరిక్ష' లోనిదేమో!

7. లక్ష్మిస్తోత్రము

8. లలితానహస్రనామము 9. శివసంహిత

10. శివస్తవము (శివస్తుతి) 11. సకలాధికారము

పై యైదు గ్రంథములును అగస్త్యకృతము అని శ్రీకృష్ణమాచార్యుల వారు వ్రాయుచు నొక 'శివస్తవము'నకు మాత్రము ప్రమాణము నొసంగి యున్నారు. అగస్త్యుడు సంస్కృతమున రచించిన 74 కృతులలోఁ బ్రకృతము తెలియ వచ్చినవి పై పదనొకండు మాత్రమే. ఇందును, కృష్ణచరితము, నలకీర్తికావ్యుది. ప్రభావరుద్రీయము, జాలభారతము మాత్రమే అగస్త్య రచితము అని శిశుతముగాఁ జెప్పవచ్చును. తక్కినవి యీ యగస్త్యుని రచనములే కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. ఈ విషయమింకను జర్చనీయము.⁷⁰ మన కవి

69. రత్నపరిక్ష, నవరత్నలక్షణము. నవరత్నపరిక్ష, అగస్త్యయరత్నపరిక్ష యను పేళ్ళతో నుండు కృతులును పై మణిపరిక్షయు నొక్కటే కావచ్చును. స్కాందపురాణాంతర్గతము (తృతీయభాగము) అగస్త్యసంహిత; ఈ సంహితలో నొకభాగము హాలాన్యమాహాత్మ్య మంటు అగస్త్యకృత మనఁబడు రత్నపరిక్ష హాలాన్యమాహాత్మ్య మున నొక భాగ మంటు. (*New Catalogus Catalogorum, Provisional Fasciculus* P. 14.)

70. అగస్త్యనిరచనములుగాఁ బరశ్చతకృతులు తెలియుచున్నవి. ఇందు అగస్త్య పండితుని రచనము లేనైన మన్ననో నెన్నియో, యేవియో, నిశ్చయముగాఁ జెప్పలేము. వానిలోఁగొన్ని; అగస్త్యవాస్తుశాస్త్రము, అగస్త్యవా్యాకరణము, అగస్త్యసంహిత, అగస్త్యాష్టకము (= శివాష్టకము), గణపతిస్తోత్రము, దశావతారస్తోత్రము, వేదపాదస్తవము, శబ్దసంగ్రహ నిఘంటువు (= అగస్త్య వ్యాకరణనిఘంటువు = అగస్త్యవ్యాకరణోక్త శ. స. ని.) సకలాధికారము, (శిల్పము); సరస్వతీస్తోత్రము.

సకలాధికారమున అగస్త్యశిల్పశాస్త్ర మొకభాగముగాఁ గానవచ్చుచున్నది. అజ్ఞాతకర్తృక మగు 'శిల్పసంగ్రహ' మను గ్రంథమున నీసకలాధికారముమండి యనేక భాగములు పంగ్రహింపఁ బడియున్నవంటు. అగస్త్యరచితము లగు గ్రంథము లమగూర్చిన విశేషములు పంగ్రహముగా సంస్కృతగ్రంథ గ్రంథకర్తృమూచికయందు కానవగును. (*NCG Vol. I. P. P. 16 to 23*)

రచించిన 74 కృతి రత్నములలోఁ బై నాల్గు మాత్రమే జీవించి యుండుట సంస్కృతవాఙ్మయమునకొక గొప్ప లోని చెప్పుకొనవచ్చుదు. ప్రస్తుత ముత్సన్న కల్పములుగా నెంచబడు నగస్త్యుని కృతిరత్నము తెన్నుటికైన బయలుపడి, నహ్మయానందముఁ గల్గించుఁ గాక !

'స్వాగ్నే కేటలోగన్ కేటలో గోనమ్' అను సంస్కృత గ్రంథ గ్రంథ కార సూచి యందు అగస్త్యుని పేర ననేక గ్రంథములు⁷¹ సూచించ బడి యున్నవి వీనిలో అగస్త్యమహర్షి కృతము లెన్నియో, విద్యానాథ తిరుదా లంకృతుఁ డగు అగస్త్య మహాకవి గణితము లెన్నియో నిశ్చయించుట కష్ట సాధ్యము.

8. ప్రశావరుద్రయశోభూషణము :

1. సింహావలోకనము

శ్లో. పుణ్యశ్లోకగుణోక్తికాణకపదాదుత్తేజాం లంఛితం

సంజగ్రామ రసాదిరత్న నివయం విద్యాధినాథః పురా.'

—కుమారస్వామి రత్నావళిము (7. వ.)

సంస్కృత సాహిత్య ప్రసంగమునఁ బ్రత్యేక ప్రస్తావనచారకము లగు రవ్యనాలోకము, వక్రోక్తి జీవితము, ఔచిత్యవిచారరస, వ్యక్తివివేకము, చమత్కార చంద్రిక, రసగంగాధరము మొదలగు గ్రంథములకుఁ బిన్నుటపేర్కవఁ దగినది, సాహిత్యరత్నావళి మనఁదగినది విద్యానాథుని 'ప్రశావరుద్రీయ' మను నామాంతరముగల 'ప్రశావరుద్రయశోభూషణము.' సంస్కృత భాషలో సాహిత్యగ్రంథములు రచించిన యాంధ్రులలో విద్యానాథుఁడే సర్వథా ప్రప్రథముఁ డనుటలో విప్రతిపత్తి యేమియు నుండదు. ఉదాహరణ నాటక ముతోఁ గూడ సాహిత్యవిషయములను విపులముగ, విశదముగఁ, జర్పించు వానిలో నిది యుత్తమ కృతిరత్నము. కృతిభర్త ఆంధ్రచక్రవర్తి; కృతికర్త ఆంధ్రుఁడగు నాలంకారిక శిరోమణి, వ్యాఖ్యాతల వండితప్రకాండులు, ఆంధ్రులునగు కోలాచల కుమారస్వామిసోమయాజి. చిలకమఱ్ఱి తిరుమలా చార్యులు. ఇదియొక యపూర్వము. విచిత్రమునగు సంఘటనము. ఆంధ్రసార్వ భౌమునిక్తికౌముది యాంధ్రవిశేఖరునియమల వాఙ్మయాదర్శమునఁ బ్రతి బింబించి, యాంధ్రదేశమునకు నజరామరమగు ప్రతిష్ఠను కలిగించినది. ప్రత్యక్షు పున నాంధ్రత్వము తొడిగినలాడు నీ గ్రంథరాజ మాంధ్రజాతి యొక్క యుదాత్తసంస్కృతి విశేషములను ముక్తకంఠమున సుద్వోషించుచుఁ గేవల

సాహిత్య ప్రాధాన్యము చేకూర్చి, బహుళ ప్రాముఖ్యమును గూడ వహించి శిరోధార్యమగుచున్నది.

విద్యానాథునికి బూర్వమే యనేక సాహిత్య గ్రంథములు వెలువినవి. కాని యంగీకరించుచున్న గుణకర్తన వెలువినవి మాత్రమే. ప్రబంధోత్కర్షణ దాస్తానాచక్రగుణప్రకార నిదానము. ప్రాచీనాలంకార గ్రంథములు యంగీకరించుచున్న గణపట్టి. విద్యానాథుడు తన సాహిత్యకృత్యలతకు మహామహుడగు ప్రతాపరుద్రుని మహాత్మ్య కీర్తనమునే యాంశముగా నొనర్చెను. ప్రాచీనకవులలో గొందఱు సమగ్రంథములను నరాంతములుగా నొనర్చుట పాశుముగా నెంచుచుండెడివాడు. కాని 'నా విప్లుః పృథివీపతిః' అను సూక్తి ననుసరించి, నాయక ప్రకరణోపాధ్యక్షమున మహావృత్తములగు దండి భాగవతోద్భట, రుద్రట, భోజ, రాయగల ప్రమాణముల నంగీకరించి, విద్యానాథుడు తన కృతిని ప్రతాపరుద్రుని కృత్యమునగునని నొనరించెను. నాటకోదాహరణమున నీ విషయము కఠోక్తిగాఁ జెప్పఁబడెను.

'విష్ణోరవతారః ఖల్వయం వీరరుద్రో వ్యచింత్యమహిమా'

—ప్ర. రు. య. భూ. 112 పు. మైలాపూరుప్రతి (1914)

'కలికాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠా నిర్వోధుం, నోధుం చ మహతీం

మహీధుర మవతీర్ణస్య కాకతీయ విష్ణోస్తవ' (114 పు. పై ప్రతియే)

చాగ్రసమహర్షి కాలమునుండియు కాన్యమున మానవగుణకీర్తనము నికృష్టముగా నెంచఁబడుచుండెను. ఆ మహర్షియే

శ్లో. అసత్కిర్తనకావ్రాతపరివర్తనపాంసులామ్,

నాచం శౌరికథావగ్జయైవ పునీమహే.

అని, మహాభారత రచనానంతరము మడిచి, హరివంశమున కద్యమించెనట, ఇట్టి మహాప్రవృత్తిగల వారణాసి ధర్మసూరి కూడ తాను రచించిన సాహిత్యరత్నాకరమున విద్యానాథుని పేరైన నైతక మానవమాత్రుడగు ప్రతాపరుద్రునకు తన రచనమును కృతి యిచ్చిన కక్షింథరి యని యాశనిని వ్యంగ్యముగా నెత్తిపొడిచి, తన కృతిని నరాంకితము చేయక, శ్రీరామచంద్ర యశోమనసార సౌరభసమ్మితముగా నొనర్చిగాఁడు. ధర్మసూరి సోల్లంతన వాక్యము లిటు జావఁబడుచున్నవి :

శ్లో. 'అలంక్రియాః పూర్వతరైః ప్రణీతాః

న యోజితాః కాశ్చన నాయకేన,

తై శ్చిత్తు కుక్షింభలిఖి ఘ్నబద్ధాః

క్షోదీయసా కాశ్చన నాయకేన.'

(సా. ర. 1-పు. 1౮)⁷¹

మహాకవి బేంకటాద్వరి-

శ్లో. 'రసనాం దుర్నరేణానవర్ణ నాపజ్కుదూషితామ్,

శ్రుత్యంతచేతికోఽన్తసుధాభిః శోచయా చ్యుతామ్.'⁷²

శ్లో. 'మదాంధక్షోణీసత్యపశవమనఃప్రీతానకృతే,

సమస్కారాన్ బ్రూఁమః'

—(లక్ష్మీసహస్రమ్ I. ౪)⁷³

అని, ప్రభువ్రశంసను దుఁపించి, క్రమమహాత్మి ప్రోక్షమును రచించి, స్వకీహ్యో సంక్రాంత మాలిన్యమును శోధించెను. మనుజేశ్వరాధములకు తన రచనలను కృతిగా వొనంగుటకుఁగాని. చారొనగు సన్మాదనమును గైకొనుటకుఁ గాని యంగీకరింపని మహాభాగవతాగ్రేయఁడగు బమ్మెర పోలనయు నీ కోవకఁ జెందినవాఁడెగదా!

విద్యానాథుఁడు కుక్షింభరియై యుదాత్తమగు తన కవితాకన్యను కూశలకంటఁ గట్టినవాఁడు కాఁడు సరిగదా, సుగుణసంజ్ఞమై, కళాబోషకుఁడై, స్వయముగా విద్వత్కవియై జనరంజనఁడని వాసిగొంచిన ప్రభువతంసుని తన సాహిత్య ప్రబంధమునకు నాయకునిగాఁ జేసికొనిన గుణవక్షపాతి, ఆంధ్రుల కీర్తి వైభవముల నజరామర మునర్చిన మహామహుఁడు. గావున ధర్మసూరి నిరూపించిన దోషవజ్కుము విద్యానాథుని కెంత మాత్రము నంటఁజాలదు.

ఈ తొమ్మిది ప్రకరణములు గల ప్రతాపరుద్రీయము కారికలు, వృత్తి, ఉదాహరణ శ్లోకములు అని మూఁడు భాగములుగ నున్నది. ఈంగ్రంథమున మొత్తము కారికలు ౪౩౦. ఉదాహరణ పద్యములు ౨౪౪. వీనిలో ౪౭ ప్రాకృత పద్యములు. ఉదాహరణ పద్యములయందు, చెందుసాదుతి* మూఁడుసాదుతో

71. సరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాల, చెన్నపురము. (1871)

72. 'అచార్యవంచాశక్తి'-(వేదాంతదేశికసోత్రజాలం సరస్వతీనిలయ ముద్రాక్షరశాల, చెన్నపురము. (1877)

73. భారతీలసదనముద్రాక్షరశాల, కాశ్మీరపరగము (1890)

యావృత్తివొందిన పద్యములు 25. ఈ యావృత్త పద్యముల సూచిక 12 ప అనుబంధమునఁ జూపఁబడినది.

ప్రబంధ గౌరవమునకు ప్రధాన నీదానమగుటచే నాయకు స్వరూప నిరూపణముతో నీ గ్రంథ ముపక్రాంతమై క్రమమ గాఁ గావ్యస్వరూప చిత్రణము, అందు విలక్షణముగు రూపక సమ-లోచనము, ఇదాహరణ నాటకము, కావ్యశ్రీకి జీవితముగు రసద్వంద్వ సహజోపసము, కావ్యాపకర్షణములగు దోషముల వివేచనము, కావ్యోపస్కారకములగు వృత్తి - రీతి - గుణాలంకారముల సమీక్షయునను నమఁజూప వ్యవస్థతో నీ కృతి నిర్వహింపఁబడినది. విద్యానాథుఁడు తననాటి వఱకును వెలసిన వ్రాచిన సంస్కృత సాహిత్యాచార్యుల సిద్ధాంతముల నారము నేక ముఖముగ నొనర్చి, తన గ్రంథమునకు 'అలంకారశాస్త్ర సంస్వస్సంగ్రహము' అను నభిధేయమును సార్థక మొనర్చి, సాహిత్య పీఠానువులకు మహోపకారము చేసెను. ప్రధాన విషయములను విస్తృతంపక అనేక దక్షిణములను సందర్శించక సగణని నిర్మింపఁబడిన యీ కృతి సాహిత్యద్యామనకు ఘంటాపథమై వెలుఁచుచున్నది ఈ కృతి దర్పణమునకు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి చరిత్ర కథానుబంధిది. ఒక్క దోష ప్రకరణమునఁ దక్కు మిగిలిన ప్రకరణములయందన్నిటను ప్రతాపరుద్రుని గుణకీర్తనమే కాననగును. కావనాద్యాధారములవలనఁ తెలియనగు ననేక చారిత్రకాంక్షముల నీ గ్రంథము దృఢపఱచుచున్నది. ఇట్లు జహుగుణ గుంఫితమగుట చేతనే యీ సాహిత్య నిబంధనము భారత వర్షమున, అందు ముఖ్యముగ దక్షిణ భారతదేశమున నై చాటు శతాబ్దముల నుండి పాఠ ప్రపంచములచే ప్రచుర ప్రచారము నందినది.

కవికోకిలముల యొక్కయుఁ బ్రభుకల్పకముల యొక్కయు యశస్సు పరస్పరా శ్రితము, వాల్మీకి మూలమున శ్రీరామునికీర్తి స్థిరత్వము నొందె ననుచో శ్రీరామచంద్రుని వంటి లోకోత్తరుని కథానుధా సంవర్కముచే వాల్మీకియుఁ దక్కిన ఋషులవలెఁగాక, పూరితోడి దాఁచువలె, విశిష్ట గౌరవము నందినాఁడు. మణిచేఁ గంకణమును, కంకణముచే మణియు, నీరెంటి చేతమ హస్తమును బ్రకాశించునట్లు, కవివలన రాజును రాజువలనఁ గవియు వీ రరువురి వలన సభయుఁ బ్రకాశించునుగదా⁷⁴ రాజుకీర్తియుఁ దదాశ్రితుఁ

74. 'కవినా చ విభు ర్విభునా చ కవిః. కవినా విభునా చ విభాతి సభా, మణినా వలయం వలయేన మణి, రత్నణినా వలయేన విభాతి కరః.'

డగు కవికి ర్తియుఁ బరస్పర శ్రీతములని మహాకవి విజ్ఞానాదు చెప్పిన సూక్తి⁷⁵ యెంతయు సంగతము పట్టుకొడగు ప్రతాపనద్రుసకును, లోకోత్తర మహోత్తరుడగు నీ మహానీయుని గుణగణాభివర్ణనము వలన ప్రతాపబుద్ధియమునకును ఉపస్కారోన్మేషస్కారక భావముగలదని విద్యానాథుడును వ్రాసియున్నాడు:

‘కాకతీయ నరేంద్రస్య యశో భూషయశుం కృతా
విద్యానాథకృతి శ్చేయం స్వయం లేన విభూష్యతే.’

(I. ప్ర. 10 ప్ర.)

కేవలము సాహిత్య ప్రథముగానే కాక, ప్రతాపరుద్రీయమున పై తిసోసిక ప్రాధాన్యమునకుఁ దోడు కవిత్వా ప్రాముఖ్యము గూడఁ గలదు. విద్యానాథుడు మహాకవియే కాక పద్య రచయిగ గూడ నిర్దేశిస్తుండు. ఈతని పద్య రచన యెప్పుడును కంటుపడక చాగావాహికముగాఁ బ్రవహించు చుండును. భట్ట బాణుడు, బాణుడు మహావియైనను పద్యనిర్మాణమున నాతీతేతినవాడు కాఁడను సంగతి పండితు లెఱిగినదె. విద్యానాథుఁ డుచాహరణములుగా రచించిన శ్లోకములు నరస సాదరపమువలెఁ బ్రవహించుచు, అమరుక మహాకవి ముక్తకములవలె వ్యాదయంగమములుగా చిలసిల్లును.

‘నాటకాంతం హి సాహిత్య’మృదు సూక్తిచేఁ జితనమునకుఁగని, రచనమునకుఁ గాని నాటకము పై మెట్టు, కవి ప్రజ్ఞాద్యోకకమగు నిట్టి నాటకరచన

75. (అ) ‘కిం చారుచారిత్రవిలాసకూనాః కుర్వంతి భూపాః కవిసంగ్రహేణ,
కిం జాతు గుంజాఫలభూషణానాం, సువర్ణకారణ వనేనరాణాం.

(ఆ) వృద్ధివచే నైన యస్య పార్శ్వే కవిశ్వరా న్నస్యకుతో యశానీ?
భూపాః కియవ్రోనబభూవు రుర్వాన్యం. జానాతి నామాపి కోఽపి కేషాం.

(ఇ) లంకావతేః సంకుచితం యశో యద్ యత్కీర్తిరాశ్రం రఘురాజపుత్రా,
స సంయత వాదికవేః ప్రభావః స కోపనీయాః కవయః ఊతీస్తై.

(ఈ) గిరాం ప్రవృత్తి ర్మమ నీరసాపి మాన్యా భవిత్రి నృపతే శ్చరిత్రై.
కేవాన కుష్మాం మృద మత్రసిన్ధు సంబంధినీం మూర్ధని ధారయంతి?
(వి. దే. చ. I. 26, 28, 27, 28.)

ముగల గూడ విద్యావాఘుడు కృతవాష్టవని ప్రతాపరుద్రేయము నందలి 'ప్రతాపరుద్ర కల్యాణ' 76 మను నాటకము లలసె దెలియుచున్నది.

1. కల్యాణస్తవము

2. పీఠాంధ్ర విజయము

3. పటామృతా విలాసము

4. తల్లిరీతమహోత్సవము

5. ప్రతాపరుద్ర రాజ్యాభిషేకము.

అట్లయిందైదవలక్షలు గలవు. ఇం దతవృత్తము మాత్ర మున్నది.

విద్యావాఘు నను గించి నవీనులు గచించిన యోగోభూషణ గ్రంథము లలో 'పాదాభిషేక' పాదము నాటకోదాహరణ శేషము కన్పట్టుచున్నది.

1. నరసింహకవ - సంకరాజ యోగోభూషణము⁷⁷ (క్రి.శ. 1750) : మైసూరు రాజ్యాధీశుని యొద్దఁ బ్రథమసామ్రాట్టుగఁ జరిగిన కీర్తినీ పర్వించు నీ కృతిలో పక్ష ప్రకరణము నా విచారము. ఈ ప్రకరణమున నైరం కములు గల 'పంధ్రకళా కల్యాణ' మను రూపక ము నాహారణముగా రచింపఁ బడినది.

2. సదాశివమఖి-రామపర్వ యోగోభూషణము⁷⁸ (క్రి.శ. 1758-98) : తిరువాన్కూరు ప్రభువగు రామపర్వ కుల శేఖరపంచపాణు సభిగించి రచించఁ బడిన యీ కృత నరసింహకవ గ్రంథమునకు సమకాలికమే యనఁదగును. ఇందు నాటక ప్రకరణము పులకీ రామవస్త్రాల సరిణము మిశ్రవృత్తముగాఁ గలి 'పరులక్షీ కల్యాణ' మను రూపక ముదాహరణముగా సర్వంపఁబడెను.

సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములలో సర్వసాధారణముగా సాహిత్య విషయములే చర్చింపఁబడును : వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో

76. కాకివాడ వాస్తవ్యులు కీ. శే. 'శృంగారకవి సర్వారాయఁడుగారు దీనిని 'ప్రతాపరుద్రయ' మను పేరితోఁ జిరకాలము క్రిందఁబనే తెలిగించి. 19వ సంవత్సరమున ముద్రించినట్లు తెలివినది. కాని వీరి, యనువాదము నాకు లభింపలేదు. ఇట్లే యీ యుదాహరణనాటకమును శ్రీ శేషాద్రిరమణకవులు కూడఁ దెలిగించినట్లు తెలియ నచ్చెడివి.

77. G. O. S. No. 47 Baroda (1980). Vide-Pro. Baladeva Upadhyaya's paper : *Royal Patronage and Sanskrit Poetics*—(Pp. 17-19. *The Poona Orientalist*. Vol. I No. 2 July. 1988).

78. Dr. M. K. Acharya's *H. C. L. S.* pages. 802 - : 1987.

మూర్ఖుడు వ్యాధిరణాంశములు గూడఁ దడవఁబడెను సంస్కృత యశోభూషణములతో ప్రథమా సునందగు విద్యానాథుని కృతతోఁ గేవలము సాహిత్య చిహ్నమే గాననగును ఆంధ్రమున యశోభూషణములతోఁ బ్రసవమమగు కావ్యాలంకారి మాదాసుణిలో పెన్న కొట్ట పెద్దది సాహిత్య వివేకములనెఱాఁ ఛఁదోవ్యాకరణములను గూడ వివరించి యున్నాఁడు ఉత్పాదకములయ నాగ్రహణ గ్రాహములతో వ్యాకరణఛందో లంకార చిహ్న సర్వములను మూలముగఁ జూపట్టుచున్నది

ప్రతాపబుద్ధియందీ సంస్కృత గ్రంథజాతమున నొక విశేషము గన్పట్టును ఇది సామ్రాధ్యములగుట నందు వివరములకు వచనములగుట లక్ష్యములు పదియవమునను గలవు ఇది గ్రంథమునను సమంజసము కాని యాంధ్రలక్షణ కర్తలతోఁ జూపఁజూపఁచుటను జూపియైన నేర్పుకొనక, లక్షణ గ్రంథములను గూడఁ బూర్తిగా ఛందోబద్ధములుగా రచించి, వివరములవై శివ్యమున నీ యొక గొప్ప లోపము గలదు పుస్తకములను వివరములను గూడఁ నెడనెడఁ జూపఁబడి యుండును సంస్కృత మూలము ననుసరించిన ఆంధ్ర ప్రతాపబుద్ధి యశోభూషణమున నిట్టి లోపము లేవియు లేవు. ఇందాంధ్రలక్షణ గ్రంథము లలో విలక్షణముగాఁ గన్పట్టు ఛందోవ్యాకరణములు గూడఁ జేర లేదు.

కొన్ని చాటువులు :

శ్లో. 'కలపయదివసైః తయల స్రుచూయాత్'

కనకగిరిః కృతవానరాపసానః

ఇతి ముద ముపయాతి చక్రవాకి

జగదాకాలిని వీరరుద్రదేవే

(కవలయా. 42 పు. నిర్ణయ. 1925)

అను పద్యము నప్పయదీక్షితులవారు పువలయానందమునఁ బ్రమాణమును జేర్కొనక యుదాహరించుకొనిరి. ఇది ప్రతాపబుద్ధియములొనిదే కావచ్చునేమో!

'అపాజ్గపాతై రవదేశపూర్తైః

రేణిశృణా మేకశిలానగగ్యామ్ ;

వీధీషు వీధీషు వినా పరాధం

పదే పదే శృంఖలితా యువానః'.

‘అంభోజవత్రాయతలోచనావా

మంభోధిదీర్ఘ స్విహ దీర్ఘికాను ;

సమాగతానాం కుటిలైరపాశై

రనంగజాడైః ప్రహతా యువానః’.

అను రెండు పద్యములు ఏకశిలావర్ణనాత్మకములు, కాశీదాసరచనములుగా భోజప్రబంధమున⁷⁹ గన్పట్టుచున్నవి. ఈ గ్రంథము సంకలనకృతి యని వాఙ్మయ విమర్శకు లంగీకరించిన విషయమే. కావున ఇవి యేకప యేనందర్భమున నేకాలమున రచించినో చెప్పఁజాలము ఇవి యేకాకతీయకావనములలో నైనను గలవో, లేక యివి కూడ విద్యానాథకృతిముల⁸⁰ తెలియదు.

ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి మహమ్మదీయప్రభువుచే బంధీకృతుడైనప్పుడు అగస్త్యవిద్యుత్కవి తాను రచించిన ప్రతాపరుద్రీయము నాచని : స్విధికిగాని పోవుట పరతంత్రుఁడగునీప్రభు పేమియు సమ్మానరూపమున నొసంగలేక, తన ముద్రాంగుళీయకమును, విద్యానాథభిరుదము నాతనికి నొసంగుట ఇత్యాది కథ సిద్ధేశ్వర చరిత్రమున⁸¹ గలదు. ఈ వృత్తాంతమును విపులముగా నెఱుంగఁగోరువారు ‘కాకతీయసంచిక’ను (80 పుట) పరిశీలింపఁ దగును.

2. ప్రతాపరుద్రీయమునందలి ప్రాకృతగాథలు

ప్రాచీనకాలమునుండియు సంస్కృతకవులు ప్రాకృతభాషలయందుఁ గూడ శృంగారవృత్తిని సంపాదించెడివారు. సంస్కృతదూపకములయందు కొందఱు ప్రాత్ర ధారులు-స్త్రీలు సేవకులు మొదలగువారు-ప్రాకృతభాషలనే వాడవలె ననులాపణ కానుకావనము కలదు. గ్రంథ మంతయు ప్రాకృతభాషయందే రచించుట యొక విశిష్టప్రజ్ఞగా జానింపఁబడు చుండెడిది. రాజకేళిరుని కర్పూరమంజరి, వేదాంత దేశికులవారి ‘అచ్యుతశతకము’ ఇట్టి ప్రాకృతకవితానిర్మాణ కౌశలప్రదర్శకములే. రాజకేళిరుఁడు ప్రాకృతభాషాప్రాశస్త్యము నిట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు.

79. 62-68. పు. (277-278 పద్య- నిర్ణయ. ముద్రా. (1962).

80. కానె నర్వపు ‘సిద్ధేశ్వరచరిత్రము’. పుట 170. దీనికి ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనము ఎం. ప. గారి అంగ్ల భూమికను (పుట 85) చూడఁదగును.

‘పరుషాః సంస్కృతగుంఛాః,

ప్రాకృతగుంఛోఽపి భవతి సుకుమారః,

పురుషమహితా నాం యావ-

ది హంతరం తేషు తావత్’. (ఛాయ. కర్పూరమంజరి I.).

ప్రతాపగుప్తీయమున ఆ యా ప్రకరణములయందు కన్నట్టువిద్యానాథ కృతప్రాకృతగాథల సంఖ్య మొత్తము ౪౩. అవి యిట జూపబడు చున్నవి.

i. ప్రకరణము ౪ గాథలు

iv ప్రకరణము ౪౩ గాథలు

ii. ప్రకరణము 7 గాథలు

v. ప్రకరణము 1 గాథ

iii. ప్రకరణము 5 గాథలు

vi. ప్రకరణము 9 గాథలు

పైసూచికను బట్టి విద్యానాథుడు సంస్కృత కావ్యగ్రంథమునందేకాక ప్రాకృతపద్యనిర్మాణమునందు (గూడ కృతిహస్తాంతరమున తెలియుచున్నది పైని సూచించబడిన ప్రాకృతపద్యసంఖ్యయందు దొకటి ప్రథమప్రకరణోదాహృతము) ప్రవరసేనుని “సేతుబంధ” మను ప్రాకృతకావ్యములోనిది.

3. విద్యానాథునిపై ప్రాచీనసాహిత్య గ్రంథరచయితల ప్రభావము

ఉత్తమకావ్యనిర్మాణ కౌశలము, నిశితచిత్తుడైన పావీణ్యము వొక్కవ్యక్తి యందే యెక్కుడనోకాని కానరావు. ధ్వనియుగమునకుఁ బూర్వకాలికులగునట్టి ప్రతిభామూర్తులు భామహుడు, రండి, ఉద్భటుడు అనువారు ముప్పురు, ధ్వని యుగమున ఆనందవర్ధనుడు, అభినవగుప్తుడు, రాజశేఖరుడు, అను ముప్పురు నిట్టివారే. ధ్వనియుగమునకుఁ దరువాత నట్టిధిషణాసంపన్నులేదుగదా : కేమేంద్రుడు, విద్యానాథుడు, విద్యాధరుడు, విశ్వనాథకవిరాజు, ధర్మసూరి, అప్పయ్యదీక్షితులు, జగన్నాథపండితరాయలు.

విద్యానాథుడు తననాటివఱకును వెలసిన ప్రాచీనసాహిత్యచార్యుల సిద్ధాంతములసారము సంతయు నేకముఖముగ నొనర్చి, తనగ్రంథమునకు ‘అలంకారశాస్త్ర సర్వస్వసంగ్రహము’ అను నామమును సార్థక మొనరించెను. ప్రాచీనాలంకారికుల గ్రంథముల నన్నిటిని మఠించి రచించబడినను, సాహిత్య

ప్రపంచమున మూర్తిశ్రయవలన నొక్కడగుచున్నట్లును 'కావ్యప్రకాశము'ను ప్రధానముగా నుజ్జీవించుకొని విద్యానాథుడు ప్రతాపరుద్రీయమును నిర్మించెను.

కాని యలంకారపద్యమున నీతని ఉపశిష్యగ్రంథము రాజానక రుద్ర్య కుని 'అలంకారసంస్కృతము'; కావ్యప్రకాశకారుడు వదలివేసినాబు గలంకార ములను (పరిణామము, ఉల్లేఖము, పీఠికము, వికల్పము) విద్యానాథుడు నిర్మించెను. విద్యానాథుని వికల్పాలంకారలక్షణము కొంచె మించుమించుగా చంద్రాలోకములోనిదే యని వచ్చును. కావ్యగుణములను వివరించునుదగ్ధమున నీతడు భోజని 'సర్వతీకలతాథరణము' ననుసరించెను.

4. అద్వైతసాహిత్య గ్రంథములపై విద్యానాథుని ప్రభావము

పూర్వప్రకరణమున విద్యానాథునిపై తత్పూర్వసాహిత్య గ్రంథములపై వల ప్రభావ మెంతవఱకు గలదో దిశ్వాప్రముగఁ జెప్పఁబడినది. అతని ప్రభావము నాటి నుండి యాయరువదనశతాబ్దివఱకు నెంగుబడెఁ బ్రచరించినదో VIIవ యనుబంధమున గలపదహాశతాబ్దియలోభూషణ రచనములనామములను బట్టి విశద మగును ఈ రచనల కన్నిటికిని మార్గదర్శి విద్యానాథుడే కాదా? మతయు ప్రతాపరుద్రీయము బయలుదేరినవర్వాత రచింపఁబడిన యెన్నో సాహిత్యగ్రంథములపై విద్యానాథుని ప్రభావము చడినది. ప్రతాపరుద్రీయము నకు స్వసింహభూపాలీయనరస భూపాలీయములగును (1-5) ఉన్యబసభావము లేకపోయినను, బింబప్రతిబింబావమువల రని యావ్రకరణముననే VIవ భాగ మున నిరూపితమగును. విద్యానాథుని కృతి ననుసరించిన వరకాలిక సాహిత్య రచనలందు ముఖ్యమైనది అశితసేనుండను తై నకని రచించిన (1) 'అలంకారచింతామణి'⁸¹ (కీ. శ. 1420). కాలమును బట్టి అశితసేనుడు విద్యానాథుని కంటె నత్యంత సన్నిహితుఁ డగునర్హుడనియు, ఇదియు యలోభూషణకాఖరుఁ జెందినదే. అలంకారచింతామణి ప్రతాపరుద్రీయమునుండి గ్రహించినపద్యము లీక్రింది ప్రస్ఫుటసామ్యములనుబట్టి విశదమగును.

81. Vide Dr. K. Krishnamoorthy's article : "The Date of Ajitasena's 'Alankara Chintamani' (Journal of the Karnatak University-Humanities-Vol. IV pp. 178-182. for June, 1980).

ప్రణాపదుద్రయశోభూషణము⁸² అలంకార చింతామణి⁸³

1. అలంకారములు :

ఓనవ శ్లో.ను-ఊర్జస్వి సమాహత-
భానోదయః-భావస్వి-శావళయః-తామర-
భావాది ర్నృత్యభి-ఉనమ-శివోక్తిర్నిత్య-
స్తరన్యాస-పిరోధ-పశాప-నోక్త-గుణ-
నిమిత్తవిశేషోక్త - విదమ - పమ -
చిత్రాది కానోన్యభ - కారణగూఢ-
కావళి-స్వరూప - మాలాదీపక - వ్య-
తిజ్ఞానుమాన - సార - యథాసంభాగ్నిర్దా-
పత్తి - పర్యాయ - పరివృత్తి - పరి-
సంజ్ఞా-వికల్ప - సముచ్చయ - సమాధి-
ప్రశస్తి-ప్రతిప - విశేష - నిమీలన -
సామ్యాన్యా సజ్జతి - తద్గుణా తద్గుణ -
వ్యాజోక్తి - వక్రోక్తి - స్వభావోక్తి -
భావికో దాత్తేషు సహృదయ హృదయ
యాన్తాది స్ఫుటం ప్రతీయమానం వాస్తీ
(పుట 239)

ప్రేమో-న-స-మార్జస్వి-సమాహత-
భావోదయః-భావ-పాద-ప్రశస్తి-ఉప-
మా-స-నోక్తి-పిరో-దార్ధాంబలిచాన్య-
విదా-నోక్త-నిమిత్త-విశేషోక్తి-విషయ-
పమ - చిత్రారికానోన్యభ - కారణ-
నూతన-కావళి - మాలాదీపక - వ్యా-
మాత - కావ్యోజ్ఞానుమాన - యథా-
సంభాగ్నిర్దా-ప్రతి - సార - పర్యాయ -
పరివృత్తి - సముచ్చయ-పరిసంజ్ఞా -
వికల్ప - మాధి - ప్రాస-విశేష -
మీలన - సామ్యాన్యాసజ్జతి - తద్గుణా-
తద్గుణ-వ్యాజోక్తి-ప్రతిప - వక్రోక్తి-
స్వభావోక్తి-భావికో దాత్తేషు వివశ్చి-
చ్చేతో గజ్జనం స్ఫుటం ప్రతీయమానం
వివద్యతే.

1. ఉపమాలంకార లక్షణము :

శ్లో. 'ప్రతి' నిర్దేశన భిన్నేన
సమ్యక్తేన చ ధర్మతః ।
సామ్య సుశ్లేష వర్ణనస్య
వాచ్యం చి దేక రోపమా.

శ్లో. వర్ణనస్య సామ్య మశ్లేష
'ప్రతి' నిర్దేశన ధర్మతః ।
భిన్నేన సూర్యభిజ్ఞేన
వాచ్యం య త్రోప మైవ దా.

82. వావిళ్ళ ప్రతి, చెన్నపట్టణము (1934)

83. 'కావ్యాంబుధి' యను పత్రికలో 80 పంక్తులు; బూర్జుమే ప్రకటకము -
(Kolhapur)

3. న్యూనాధిక వదరహితమగు ఉదమ :

'ఉదన్వా నివ గంభీరః	'సముద్ర ఇవ గంభీరః
సువర్ణాద్రి రివోన్నతః,	సుమేగు రివ సున్నతః
దీప్తపాథ ఇవ టోణీ	దిగ్గ నీవ చ వత్ ౩౬౬
ధారేయః కాశీశర్వరః' (91పు.)	ధారేయో భగ తేశ్వరః' (పు. 95)

4. శయ్యాః పదము :

'యా పదానాం పరావోన్యస్య	'పదామగుణ్యరూపా యా
మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే' (58పు.)	మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే' (పు 116)

5. ద్రాక్షపాలకలక్షణము :

'ద్రాక్షాపాకః కథితో	ద్రాక్షాపాకః స ఖణ్డేశ
బహిరస్తః స్ఫురద్రసః' (59. పు.)	కావ్యోభ్యస్తః స్ఫురద్రసః' (117పు.)

6. అజహల్లతణోదాహరణము :

'పత్యః కాకతినాథస్య	'పురోః సమవసత్వస్త
పాదపీఠీ మనారతమ్,	రాశితం సింహవిష్టరమ్,
స్ఫురద్రత్నప్రభాఖాలై	అలంబక్రూః కిరీటాని
రజఃస్కర్వన్తిమౌలయః' (44పు.)	నానారత్నమరీచిభిః.

7. మఱియు విద్యానాథుని కవికావ్యనామము లుగల చక్రబంధ పద్యమును గూడ అతిత సేమఁ దమకఁగెను.

ఇతఁ బ్రతాపరుద్రీయము నమసరించిన మఱి కొన్ని రచనలు :

(4) అలంకార సంగ్రహము : కవి పేరు తెలియదు ప్రతాపరుద్రీయము నందలి యంశముల ననేకముల నీకవి శ్రోడికరించుకొనెను.

(5) అలంకారకౌస్తుభము : కవి విశ్వేంద్రుఁడు; అప్పయదీక్షితులు విద్యానాథుని కొన్ని లక్షణములను ఖండింపఁగా, విశ్వేశ్వరుఁ డా దీక్షితులచారి యాక్షేపములను ప్రత్యాభ్యాస మొనర్చి, విద్యానాథుని సమర్థించెను.

(6-7) సంజరాజయశోభూషణమున నరసింహకవియు, రామవర్మయశోభూషణమున సదాశివమఖయు నెంతవఱకు ప్రతాపరుద్రీయము నుజ్జీవించుకొనిరో 8-(1) ప్రకరణమునఁ దెలుపఁబడియేయున్నది.

(9) కర్తృనామము తెలియని 'అలంకార సర్వస్వ' ⁸⁴ మును గ్రంథమున నించు: ముద్బులతో ప్రతాపరుద్రీయము నందిలి యంశములే యనేకములు స్వీకృతములు.

(10) అలంకార విచారము: కవిపేరు తెలియదు. ఇందును ప్రతాప రుద్రీయము నందలి విషయములు స్వీకరింపబడెను.

(11) అలంకారేందు శేఖరము: వేంకటనృసింహకవి; ఈ గ్రంథము ప్రతాపరుద్రీయము నుజ్జీవించుకొని గచింపబడెను.

(12) కవి సమయకల్లోలము (అనంతాచార్య కృతము): ప్రతాపరుద్రీయమును ప్రమాణీకరించుకొనెను.

(13) కర్తృనామము తెలియని 'రసికరసాయనము' ప్రతాపరుద్రీయముల్లేఖించుకొనబడెను. (సర్వాలంకార సంగ్రహమని రసిక రసాయనమునకు నామాంతరము).

(14) 'మందారమరందచంపు' ⁸⁵ శేషము కృష్ణకవి పాకమును గూర్చిన చర్చనంతయు ప్రతాపరుద్రీయము నుండియే యుద్ధరించుకొనెను.

(15) కామధేనువు: గోపేంద్ర (= శివ) త్రిపురహరభూపాలుడు వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిపై రచించిన వ్యాఖ్య. ఇందు ప్రతాప రుద్రీయము ప్రమాణీకరించుకొనబడెను విజయనగర రాజాధీశ్వరుడగు రెండవ దేవరాయుల క్రూర (క్రీ. శ. 1423-46) తిప్పభూపాలుడు రాష్ట్ర పాలకుడుగా (గవర్నర్) ఉండెడివాడు.

(16) మల్లివాధుడు రచించిన వ్యాఖ్యలయందు ప్రతాపరుద్రీయము నామోల్లేఖన రహితముగ బహువారియు ప్రమాణీకరించుకొనబడెను. ⁸⁶

మేఘసందేశ వ్యాఖ్యయందు 5 తపవలు. భట్టి కావ్యవ్యాఖ్యలో 30 పర్యాయములు. కుమారసంభవ వ్యాఖ్యలో 8 సారులు. మాఘవ్యాఖ్యలో 50 సారులు.

84. ఇది రుద్రయకుని 'అలంకారసర్వస్వము' కంటె భిన్నము.

85. కావ్యమాలలో బ్రకటితము, బొంతాయి.

చూ-త్రివేది పండితుని 'ప్ర. రు. య. భూషణి' భూమిక (పు. IX-X)

(16) ధర్మమాని 'సాహిత్య రత్నాకరము' విద్యాపాథుః. ముఖ్యం
యమ. అను రెండుమాటలు బుద్ధిభిన్నములు.⁸⁷

ఆంధ్రసాహిత్య గ్రంథములలో విద్యాపాథుని ప్రథమమున్న 'నగన
భూపాలీయము' మీదనే ఈ కథ నెన్నిక. రచనలయందు ప్రసిద్ధులైనది

దీ. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము నాల్గవైపులు

1. రత్నావళిము:

'కశ్చి ద్దానం రచయతు మిలం శ్రోతు మే వాసుర స్తాం
కల్యాణీ లే మతి రుభయథా శిష్టయం న ప్రహే
న హ్యే కస్మి శ్చ శివ మవతాం సన్నిపాతో గుణానాం
ఏక స్సూతే కవక ముపల త్తేవరిణాశమోఽన్యః'⁸⁸

కావ్యరచనకౌశల మొక విలక్షణత. కావ్యరసాస్వాదన సామర్థ్యము
కావ్యముక విశిష్ట వ్రజ్జ. మహా ప్రతిభా భాసురులును, 'రంగంకర వైదుషీ
భూషితులు'గు మహామహులు రచించిన గ్రంథరాశియలకు, శేషముపి సింధువు
లును, సర్వతోముఖ పాండితీమండితులును, 'హృదయశేఖరులు'ని నిర్మించిన
వ్యాఖ్యానముల వలననే బహుళవ్యాప్తి లభించును ఇట్టి వ్యాఖ్యాతృశేఖరు
లలో అగ్రగణ్యుడు మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథమూరి
సంస్కృతసారస్వత ప్రపంచమున నీయన పవిత్రనామము నెఱుంగనివారుం
డరు. కాళిదాసకృత కావ్యత్రయమునకును, 'రాజార్జునీ'గు శిశుపాలవధ
నై సధీయచరితములకును, భట్టికావ్యమునకును, మల్లినాథమూరి రచించిన
వ్యాఖ్యానములు యావద్భారత వర్షమున భ్యాసించినవి. వై వ్యాఖ్యానము
లలో మల్లినాథుడు విద్యాపాథుని పేరెత్తకయే ప్రతాపరుద్రయశోభూష
ణమునందలి యాకరములను పరశ్శకముగ ప్రమాణీకరించుకొనెను.

87. 'సాహిత్యరత్నాకరము'—పు. 129, 137 (తెనుగులిపిప్రతి, మద్రాసు
క్రీ. 1871).

88. రాజశేఖరుని 'కావ్యమీమాంస'యం దీశ్లోకము కవినామరహితను గా
మల్లెఖంప: బడెను (II 14 పు.) G. O. S. No. 1-3rd ed-1934 Baroda.

విద్యాకరుని సుభాషితరత్నకోశము (1728 ప. 296 పు) కాళిదాసకృత మని
యిటం జేర్చినది బడెను. Howard Oriental Series No. 42-1957. ఇది కాళి
దాస రచనముగా శ్రీధరదాసనృకతిక మగు 'నదుక్తికర్ణామృతము'నకు గూడ మల్లె
ఖంపం బడినది. (Punjab University Series No. 15 - 1938 Lahore)

యశోభూషణరచనకులలోఁ గ్రాథమశ్రేణికిఁ జెందిన విద్యాభిరుచి 'పకాపా'కి సాహిత్యశాస్త్ర నిష్ఠాపరుడగు మల్లినాథశాస్త్రి 'తరళ' యను ప్రకృత వ్యాఖ్యానమును రచించెను. దీనినిబట్టి యీతని రచనకుఁడును⁸⁹ మహావిద్యాభిరుచుడగు కుమారస్వామి సోమపీఠి 'ప్రకాశరుద్రీ'ను మను మఱి యొక యశోభూషణ కృతి⁹⁰ 'రత్నావళి'ను సద్వ్యాఖ్యనుడనెంచెను. 'పుణ్యశ్లోకగుణాక్షి' అను వ్యాఖ్యానావతారికాశ్లోకమున రత్నావళి నామసార్థ క్యము వక్కాణించఁబడెను మల్లినాథునినలె నీతఁడును వ్యాఖ్యయందు మూలములు అనవేక్షితములునగు విషయములను జేర్చినది ప్రతిజ్ఞ చేసెను. కుమారస్వామి క్రీ. శ 15 వ శతాబ్దికిఁ జెందినవాడు.

ఈ వ్యాఖ్యాత తన రత్నావళిమున ప్రమాణీకరించుకొనిన అక్షరములు 572; గ్రంథములు 11; గ్రంథపర్వములు 89.

వినివిబట్టి కుమారస్వామి సోమపీఠి సర్వతోముఖుడై దుఃఖిభూషితుఁడని విదితమగుచున్నది. ప్రకాశరుద్రయశోభూషణ రత్నావళిముల ప్రాకృతని మాతఁడు రచించి క్రింది శ్లోకమువలనఁ దెల్లమగుచున్నది.

'పుణ్యశ్లోకగుణాక్షి కాణికపరాదుతేజనాం లమ్మితం

నందగ్రహరసాహిత్యనివయం విద్యాధినాథః పురా,

సోమనాం తదే వ్యసహారహేతు మధునాం చిత్ కరో మ్యావణం

త్రాతానుగ్రహమూల్యహోఽఖిః పితం క్రిణుతు రన్యా జనాః'

2. గన్నకాణము: ప్రకాశరుద్రయమునకు ద్వితీయవ్యాఖ్య రత్న కాణము⁹⁰

89. విద్యానాథుడే పల్లినాథుడను శ్రీ శేషాద్రిరమణకవుల యభిప్రాయము (గోలకొండ కవుల సంచిక, పు. 409-పైదరాశాదు. 1984) విరాధారము. అట్లే మల్లినాథ పెద్దయార్కులన్నదమ్మశిష్యులు, వారిలో పెద్దయార్కుని కుమారుడు కుమారస్వామి యనయు వ్రాసిన కొలచలమ నారాయణ పండితుని వ్రాతయు(చంపూ రామాయణ వ్యాఖ్య) ప్రామాదికము. అఖిలభారత ప్రాచ్యవిద్యాచరిత్ర All India Oriental Conference-1941) పైదరాశాదు సమావేశములో శ్రీచెలమచర్ల రంగాచార్యులగారిచే జరుపఁబడిన 'వ్యాఖ్యాతృ చక్రవర్తి మల్లినాథః' అను సంస్కృత వ్యాసమున మల్లినాథ కవికాలాది చర్చ విపులముగాఁ జేయఁబడినది.

90. మొదటి రెండు ప్రకరణముల వ్యాఖ్య త్రివేదిపండితుడు ప్రకటించిన ప్రకాశరుద్ర యశోభూషణమున అనుబంధముగా (479-588) తేర్పఁబడినది. (1909) ఈ వ్యాఖ్యకు వ్రాతప్రతులు మద్రాసున ప్రభుత్వమువారి ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయమునఁ గలవు.

‘విద్యానాథః కథ మపి యో రాకరా చాన్త్రజాలాత్
 సంజగ్రాహ ప్రకృతిః తినే రత్నశాలం కరణే,
 విద్యద్ గోష్ఠీహృదయగమణే రత్నకాణేఽధునాఽస్మి
 స్సంతర్ధనాథమృతసేవితం తత్ సమత్రైజయామి.’

రత్నకాణరచయిత చితకచుట్టి (కుకవతు) తిరుమలాచార్యులు. ఈయన తండ్రి రామానుజాచార్యులు; గురువు హన్మన్తామానుజాచార్యులు. ఈ వ్యాఖ్యాత వాస్తవానము రామతీర్థమును గ్రామము, ఇది సేతు తూర్పుగోదా వంశాదుల యందు కోటిగల్లి (కోటిఫలి) అని ముద్రాను ప్రాస్థలితత పుస్తకాలయ పండితుల యభిప్రాయము. కాని ఈ రామతీర్థము ప్రకృతిము విశాఖ పట్టణ మండలమునకు చెందిన విజయనగరసంస్థానమున నున్న రామతీర్థమని నా యూహ.

‘రాక్షావణము ప్రాథుర కువకరించు హస్తాన్త మగుటచే జాలవిబోధ నమునకై వాను రత్నకాణము రచించిన ట్లియచితారగా శ్లోమిలవలనఁ దెలియుచున్నది.

‘రత్నకాణే విస్తరసాద్విసేర ముక్తానందం కోమల ముద్భదేను

వ్యాఖ్యానము శంకానరసింహారమార్గః పదద్విశః ప్రాక్షనపండితేన.’

‘తతో మయా కాలవిబోధనాయ ప్రతాపరుద్రానుమోద్యవంశేః

ప్రకాశ్యతే సర్వపదాన్వయోఽత్ర న సంభ్రమో న్యత్ర తనసృతజ్జే మే’

రత్నకాణ వ్యాఖ్యానోపసంగహరమున నీ క్రింది పుష్పిక వ్యాఖ్యాత యుదంతమును తెలుపుచున్నది.

‘తస్మి శ్రీమదుభయ వేదాంతకాచార్యపురుషపురస్కృత్య, సర్వవిద్యా పారంగత్య, శ్రీవాత్సలనశ్చ ముక్తామణేః, శ్రీరామానుజాచార్యస్య ప్రియ శిష్యేణ వ్యాఖ్యాతృమూర్ధన్య శ్రీవేంకటాచార్య ప్రభుభావస్మృతిభూషిత-కుంభవంశసంఘాత శ్రీరామానుజాచార్యమానునా, శ్రీరామతీర్థవాసినా, తిరుమలాచార్యేణ విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే, రత్నకాణాఖ్యానే అలంకార ప్రకరణం సమాప్తమ్.’

తిరుమలాచార్యుల మఱియొక రచన చమత్కార చంద్రిక (=కువలయానందముపై వ్యాఖ్య). ఈ వ్యాఖ్య యముద్రితము. రత్నకాణము తుదినిగల యీ క్రింది శ్లోకము తద్ వ్యాఖ్యాతృశ్యమును నిరూపించుచున్నది.

‘సువృత్తో రత్నకాణోఽయం నిజభ్రమణ వైభవాత్

రక్షామ్యత్రేయన్ లోకే జీయా దాచంద్రతారకమ్.’

6. ప్రతాపదుద్ర యశోభూషణము : అనుసరణములు -

అనువాదములు

1. నృసింహభూపాలీయము . కృష్ణయజ్ఞ :

ప్రతాపదుద్రీయమునకు సంస్కృతమున నొకటయు, తెనుగున నొకటియు అనుసరణములు కలవు. సంస్కృతానుసరణము సుష్టుకృష్ణయజ్ఞ రచించిన 'అలంకారముక్తావళి.' దీనికి నృసింహభూపాలీయ మని నామాంతరము; సంస్కృత నరసభూపాలీయమని తెనుగువాట దీనికి వ్యవహారము. కృష్ణయజ్ఞ వాధూలగోత్రజుడు, సూరిభట్ట శనయ్యుడు ఈతడు విజయనగర ప్రభువుగు అళియరామరాజునకు వాగినేయుడగు గొబ్బూరి నృసింహభూపాలున కాశ్చీతుడు. అలంకార ముక్తావళికింకను సూర్యలోక భాగ్యము కలుగలేదు. దీని తాళవత్రిపుట్రీతి అడయార్ పాద్యలిఖిత గ్రంథాలయమున గలదు. దీని గూర్చి శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణ కవివర్ణలు రచించిన వ్యాసరాజము 'సంస్కృత నరసభూపాలీయము' అను శీర్షికతో 'చారిత' యందు 21 సంవత్సరములకుఁ బూర్వము ప్రకటించబడినది.⁹¹ అలంకార ముక్తావళిని, కృష్ణయజ్ఞను గూర్చి పండిత శిరోసుడి వి. కృష్ణమాచార్యులవారు రచించిన యాంగ్ల వ్యాసము అడయార్ గ్రంథాలయ త్రైమాసిక పత్రిక యగు 'బ్రహ్మవిశ్వ' యందు ముద్రించబడెను.⁹² అడయార్ లోని ప్రాతప్రణీయంరాజుల్లాసము లున్నట్లు కృష్ణమాచార్యులవారు సూచించియున్నారు. ఆయా యుల్లాసముల యందలి విషయము లీ క్రింది సూచికను బట్టి విశదమగును

ఉల్లాసము

1. వర్ణగణ వివరణము	4. కావ్యవిశేష నిరూపణము
2. శబ్దార్థప్రతిపాదనము.	5. నాయక నిరూపణము
3. ధర్మవిశేషవివేదనము.	6. రసనిరూపణము.

అలంకార ముక్తావళి యందలి యచతారికలోని యీ క్రింది శ్లోకము

గ్రంథ ప్రతిపాతిత విషయములను సూచించుచున్నది.

'తేవాలంకృతికామ్రుత త్తీసరణిప్రవృత్తయే ప్రేరితః

సాహిత్యాగ్రణ్యైరవప్రణయినా సత్ప్రీతయే సారథమ్

91. 'చారిత' (ఫిబ్రవరి 1939) పు. 129-38.

92. 'బ్రహ్మవిద్య' (Adayar Library Bulletin) Vol. VII Part 2p. 115, 122) (May 1943.)

చక్కామి క్రమశోభన వర్ణగణయోగ్యత్వానమోగ్యస్వనే
 స్మృతే ర్మేత్పరస్య దోషగణయోగ్యత్వం క్షణమ్.⁹³
 ప్రథమోల్లాసంతము సంలిఖ్యమితి (ప్రథమము) ఇది.

93 శ్రీ మద్భాగవతపురాణం - సుష్టుపాద్య - సూరిభట్టోపా
 ధ్యాయ ఉపాయ - కృష్ణయజ్ఞవిరచితే అలంకారముక్తాంత్యవరపర్యాయే
 నృసింహభూషణీయే అలంకారకాస్త్రే వర్ణగణవిగ్రహం నామ ప్రథమ
 ఉల్లాసః.

సంస్కృతాంధ్ర నరసభూషణీయములు రెండును ప్రతాపరుద్రీయము
 నకు బ్రతినిధముల వంటివియే యనియు, సంస్కృత నరసభూషణీయము
 నందలి యే డల్లాసంబంధము నా బుల్లమున బ్రతినిధివనియు ఆంధ్ర నరస
 భూషణీయము సంస్కృత నరసభూషణీయమున కనువాదము వలననియు
 శ్రీ రామకృష్ణకవిగారి యభిప్రాయము.

ప్రతాపాద్వీయమునకు, అలంకార ముక్తాంత్యే ఒక కృత్రిమ నాళి
 యుంచిన ల. ణమితి నిచ్చుటయందు సామ్యము కన్పట్టును. అలంకారచేసము
 నందు కృష్ణయజ్ఞ ప్రతాపరుద్రీయము నెగ నెడ నుండునని చెను. గృహం నిర్మాణ
 వ్యవస్థయందు సంస్కృతాంధ్ర నరసభూషణీయములలో భేదము కన్పట్టు
 చున్నది. ప్రతాపరుద్రీయమున కేషయములు అర్థములు సూత్రప్రాయముగా
 తెప్పరిడగా 'అలంకారముక్తాంత్య'యందు వ్యాఖ్యాప్రాయముగా నివరింప
 బడెను. కృష్ణయజ్ఞ ప్రాయముగా రెండేసి అక్షరములొనంగును. ఆంధ్ర
 నరసభూషణీయము ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించి. సంస్కృతాంధ్ర నరస
 భూషణీయములకు జ్యోతిరకభావములేదు. కొంచె మించుమించుగా సమ
 నమయ రచితములుగా వీనియందు సామ్యములు లేవిపోలేదు. ఈ రెండింటికి
 నొకానొక సాదృశ్యరేఖ కలదని రామకృష్ణకవిగారి యభిప్రాయము

2 ప్రతాపరుద్రీయము - నరసభూషణీయము :

నరసభూషణీయము ప్రతాపరుద్రీయమున కాంధ్రానువాదమనియు,
 ప్రతాపరుద్రుని స్థానమున నరసభూషణీయ కర్తయగు భట్టుమూర్తి తన కృతి
 పతి యగు నరసభూషణుని తేర్చెననియు వావిళ్ళవారి నరసభూషణీయపు
 తీరికలో : (క్రీ. శ. 1921) వొక్కి వక్కాణింపబడినది.

93. ఇందు దోషగుణాలంకారవిచారము లగు 2, 3 ప్రకరణము లుత్పన్నములని
 తోచును.

'విద్యానాథుడు స్మృతివతి నానుధేయాకింతముగ లక్ష్యభాగమును వ్రాసి నట్లే, యీ భట్టుమూర్తియుఁ గృతినతి యగు నరసభూపాలిని పేరిట లక్ష్య భాగమును వ్రాసియున్నాడు'. (పు. 6)

దెజవాడ వాస్తవ్యుని విద్యాంసులు శ్రీ కల్లూరి వేంకటసుబ్రహ్మణ్య దీక్షితులుగారు ప్రతాపరుద్రీయ నరభూపాలీయముల సంబంధమును నిష్ఫలముగాఁ జర్చించుచుఁగొన్ని వ్యాఖ్యలను శిలింగ వృత్తిలో (1931) ప్రకటించి యున్నారు. అందు, ఆంధ్రీకరణభక్తి, మూలమునకు పరిచయము నాంధ్రీకరణము, మూలమునంగలి భానమును, శైలిని పోలికగాఁ గొని, మార్చిన భాగములు మూలమును మార్చి, పెంచిన భాగములు, మూలాధికమందనములు, ఆంధ్రమున లోపములు, సంస్కృతము నందుండి యాంధ్రమున లేనిభాగములు, ఆంధ్రమున నధికముగాఁగల విషయములు, రచితారచనలనునే కాంశములఁ జర్చించి ప్రతాపరుద్రీయము నరసభూపాలీయమునకుఁ గేవల మాదర్శమును నభిప్రాయము నొనఁగిరి. ఈ యభిప్రాయములతో నే నేకీకరించుచున్నాను. నరసభూపాలీయ మనువాడమే యగుచో నిందు భట్టుమూర్తి విద్యానాథుని పేరైన నెత్తుకొన వలదా? సుకవిబాహుళకరణముననైన విద్యానాథుని పేరు నరసభూపాలీయ మున లేకపోవుట విచార్యము.

3. ప్రతాపరుద్రీయపాదము⁹⁴ :

సంస్కృతగ్రంథమును 50-80 పంక్తి క్రిందట గద్యాల సంస్థానమున పరీక్షాధికారిగా నుండిన శ్రీమాన్ చట్టూరి నారాయణాచార్యులుగారు రచించినట్లు గోలకొండ కవుల పంచిక (పు. 401. 1934). వలనఁ దెలియుచున్నది.

4. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము⁹⁵ :

శ్రీ ప్రబంధ రాజవేంకటేశ్వర విజయవిలాసము మొదలగు ఐహళ గ్రంథములు రచించిన గణపవరపు వేంకటకవి రచించిన ఆంధ్రానువాదము. ఇది తీవ్రించియున్నట్లు తెలియుటలేదుగాని, ఇదియే ప్రతాపరుద్రీయమునకు ప్రవళ మాంధ్రానువాదముగఁ గన్పట్టును.

94. గోలకొండ కవుల పంచిక. పు. 401-(1934)-

95. ఆంధ్రకవుల చరిత్ర III భా. (149 పు.) కం. 5. పంతులుగారిది (1911.)

5. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము :

శిరోమణి, విద్యాక్షా శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులుగారి యనువాదము. ఇది ప్రతాపరుద్రీయమునకు ద్వితీయానువాదము. ఇది బొదిగూరి 1914వ వత్సరమున ముద్రితము. ఇప్పుడు సుపరిష్కృతమై 'రుచిగ' సమీక్షా సమన్వితముగ ద్వితీయ ముద్రణము నందినది.

6. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము :

దర్శనాచార్య లాక్షణిక శిరోమణి, విద్యాభాషా ప్రవీణ, శ్రీ జమ్మల మడక మాధవరామశర్మగారి పరివర్తనము. ఇది ప్రతాపరుద్రీయమునకు తృతీయాంధ్రానువాదము. ఇది వ్యాఖ్యలతోని భావములు, ఇతర విశేషములు విపులముగ గల వ్యాఖ్యానప్రాయమైన యనువాదము. ఇందు, మూల శ్లోకములకు పద్యానువాదములేదు. మూలమునందలి ప్రతాపరుద్రీయ కల్యాణమును సుదాహరణ మావకమిందు పదలబడినది. (ముద్రణకాలము 1948) పూర్వానువాదముకు శ్రీ రంగాచార్యులుగారి రచన మిందు పేర్కొనఁబడనే లేదు.

7. ప్రతాపరుద్రయశోవిజయనము :

కర్త డాక్టర్⁹⁶ వి. రాఘవకాండీతుండు. చతురంగ పరిమితముగ నీ సంస్కృతరూపకమున సంస్కృత కవిత్వమున మధ్యయుగముల గన్నట్లు దూరా నీతములగు క్లిష్టభావములు, అత్యుక్తులు నవపాళన మొనర్పఁబడినవి.

7. సంస్కృతప్రతాపరుద్రీయము—నవీనాలంకారికులు

1. విమర్శ పరామర్శములు :

(1) నవ్యాలంకారికులలో ప్రతాపరుద్రీయమునందలి యభిప్రాయములను ప్రత్యాఖ్యానముచేసిన పండితుఁ డవ్యయ్యదీక్షితులు (క్రి. శ. 1554-1628). 'చిత్రమీమాంస' యందు చిద్యానాథుని నిర్దాంతములు నిరస్తములు కాగా, అలంకారకౌస్తుభము'న విశ్వేశ్వర పండితుండు (క్రి.శ. 18వ శతాబ్ది) అప్పయ దీక్షితుల ఖండనమునకు నిరసించు, చిద్యానాథుని సమర్థించెను.

96. Dr. V. Raghavan (University of Madras), *Modern Sanskrit Writings* p.15 (Adayar Library Series-No. P. 81); Madras (1956).

(2) జగన్నాథ పండితరాయలు విద్యానాథుని 'ఉపమాలతా' మతి వ్యాప్తి దోషజుప్తమనీ 'రసగంగాధరమున' నధిక్షేపించెను (పుటలు 162; 255 కావ్య ప్రతి.)

(3) మహాకవి సాధ్యయ రామసుబ్బాబ్బాకాశ్రివశ్యులు 'అలంకార కాశ్రి విలాసము'న ప్రతాపరుద్రీయ - సాహిత్య దర్పణాదులయందుఁ గల కావ్య లక్షణములను అధిక్షేపించి, తమ సిద్ధాంతముల నావిష్కరించిరి.

(4) శ్రీ శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణకాశ్రి వర్యులు నరస భూపాలీయమునకు విరచణము రచించి, భూమిలో ప్రతాపరుద్రీయమును తీవ్రముగా విమర్శించిరి. ఈ గ్రంథము. సాహిత్యదర్పణమువలె నిర్దుష్టముగాదాక; విషయపుష్టి తో నిరాశునదీపూరమువలె నుండునట్లు; అంధవక్రవర్తి కంకిత మనియు, అంద్రదేవీయ సంస్కృతగవి రచించినదనియు, కవిత్వము రసవంత మనియు సంతోషింపవలసినదే కాని, యిది సమగ్రము కాదట; సంగ్రహములలో సంగ్రహముట, ఇది కాశ్రిగారి యధిక్షేప సారాంశము.

ii. ప్రతాపరుద్రీయము గుణగర్వితము :

ఉత్తర భారతవర్షమునను, మహారాష్ట్ర ప్రాంతములను 'కావ్యప్రకాశ-సాహిత్యదర్పణములు' కొన్ని శతాబ్దిముల నుండి పాతప్రవచన ప్రతిష్ఠనందినవి. దక్షిణ భారతదేశమున 'ప్రతాపరుద్రీయ-సాహిత్య రత్నాకరములు' 5-6 శతాబ్దిల నుండి పాత్యగ్రంథములుగా భ్యాసినందినవి. విద్యానాథుని గ్రంథము సాహిత్య సాగరావగాహన మొనర్పదలంచిన వారికి చక్కని రేపు. కొందఱ కిందేవేని లోపములు కొన్ని యుండినట్లు తోచినదోచు గాక. అది దృష్టిభేద మనవలెనే కాని, మల్లినాథాదిపండిత ప్రకాండుల మెప్పునంది నదియు, గుణ బహుళమైనదియు నగు ప్రతాపరుద్రీయము విషయపుష్టి లేనిదనియు, దోషైక దృక్కులు, పురోభాగులు ననఁదగినవేకాని, శ్రీకాశ్రిగారి వంటి విద్వాంసులనఁదగిన మాటలు కావు. శ్రీకాశ్రిగారు తమ నరసభూపాలీయ వ్యాఖ్య యందలి దోషపరంపరను కీ.శే. శ్రీ పల్లారిపాటి రామభద్రచయసులుగారును, తదితరులునగు విద్వాంసులనేక వ్యాసములయందెత్తి చూపినను, 1959వ వత్సరమున వెలువడిన ద్వితీయముద్రణమునందుఁగూడ నవరించుకొనక, సుప్రతిష్ఠితుఁడగు విద్యానాథుని మీద దుష్కృతి పోయుట సమంజసమును కాదు ; నహృదయతయుఁగాదు. ఈ క్రింది శ్లోకము ప్రతాపరుద్రీయమునకు బాగుగా నన్వయించును :

‘ఏను సాహిత్యమంతయు, దుష్కర్మ, దోష్టానికనుకూలము.

ముష్టిమేయ ౩ వాక్యాలు నచ్చును సత్తెలిచితి.

— (అనువాదము అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యము)

9. ప్రకాశముగ్రంథముతోఁబాటుము... (అనువాదము)

నేటి కాలమున గాఢముగా శాస్త్రీయ ప్రపంచమున పరిచయములు నలభతైదిలో విభజమున, కవిత్వమున, సాహిత్యమునా ముఖ్యవత్తము. అట్లవానికే ‘Annotated translations’ ప్రచుర ప్రకారము పరిచయముగాని. గురుకుల క్షేత్రమునంది, అచార్యుల కరణోపాంతమునే బ్యాంకుగము చేయవలసిన ప్రాధ గ్రంథము. అది గాని, కేవలము అనువాదముగాని ఇట్టి వ్యాఖ్య కలుగదు. అనువాదముల సర మోదేశము విలగమున ఉంటున్న మహాకవిత్వముగా నుండుటయే.

ఉత్తమ కవిత్వమునా విధమున నిదానముగా ప్రవర్తించు. వ్యుత్పత్తియు, అకర్మమును ప్రకృతగ్రంథానువాదకులకు శ్రీ గంగాచార్యులుగారియందు పర్యాప్తములుగాఁ గావు. అందువలన వీరి యనువాదము శాస్త్రీయవిషయ శాస్త్రీయ విషయమునందే. వివిధసాహిత్యపద్ధతులను ననుగ్రహించి నిరూపించుట యందేమి, మనోహరకవిత్వారీతి యందేమి యుత్తమ స్థానము నందినది. శాస్త్రీయ విషయముల నింత వేళలదిలి ననుపదించుట కతోరకృపిఫలము. ప్రకృతానువాదము వివిధకుసుమాలంకారమున నందనోద్యానమువలె పరిధ వ్యాప్తయావర్తకముగ విలసిల్లుచున్నది. ఈ క్రింద మల్లేఖంపరాజుని వీరి యనువాద విధానమును విశిషింపించుచో గ్రంథావగాహనము సుకరమగును.

అచార్యులుగా రవలంబించిన యనువాదపద్ధతి సమంజసముగా మున్నది. అనువాదములు (౧-13-1943 నాడు) వాకు వ్రాసిన లేఖలోఁ దా మనుసరించిన యనువాద విధానము నిట్లు వివరించెనున్నాడు.

“మూలానుసారము” కారికలను ఉదాహరణములను నడిపించుటకును, తత్సమన్వయమును వ్యాఖ్యానకృత్యమును (శ్రీసోమధీకృత్యమును) కూడ నెఱవేర్చుటకును విధించుకొంటిని. కాని, మూలాంతరమునాభిప్రాయము, గ్రంథవిస్తర భయమును కాగితముల ఖామము గనుక, నన్ను పదలుట యొకవట్టున కాలేను... అనువాదము భావప్రధానముగా నుండుట పాపముగాదనియు, ప్రత్యుత ప్రయోజనకారి యనియు స్థిరముచేసికొని వ్రాయుచున్నవాడను... తొలిప్రకరణమునఁ గొంచెముగను, కావ్యప్రకరణములలో అంతకంటె మరి

యొక మెట్టు, పోనుపోను ప్రాంతములో అరుచాదాచిత్వమునకు భంగము కానంతవఱకు నాశక్త్యవధిగా... కేవలము ఒక భృని ప్రాప్తినాచార్య శ్రీపాద రేణువునుగా నన్నెప్పుకొని. 'యీ యనువాదమును విస్తరించుచు.... సోమపీఠిక రాసలంబనముతో అలంకార గాస్త్రాగబోధి నిజముగా అగస్త్యుడే యన జెల్లు అగస్త్య పండితకవి విద్యావాధుని మణిప్రాసాగప్రాసాదభూములకు పట్టెట్లో చేరగలిగితి ననుకొనుచున్నాను. ఆ మణి గృహంకః ప్రద్యోతమానచిత్రవించి త్రము లెవ్వియో, అవి యొకవఱకు భోగ్యములో, ఎట్లో, ఎంత యవగత మైనవియో నేను వివరించను కృతి మీ చేతిలో జెట్టిని. అద్దమున్నది; ముఖ మున్నది; చూడగల అంతశ్శక్తు వున్నది... చనలో శ్రవణసృజనమునకే మొగ్గు చూపింట్లునునది. రసిన, అలంకారిసంగతి, రసములను వాని సమన్వయమే ద్వని సిద్ధాంతములో ముఖ్యగుణము కాణట్టి, యట్టపరజి, నవలంబించి తిని. తిలుగులో అనంభవములై గ వానికి స్పష్ట ప్రతిపత్తికొను మూలకాయని శ్లోకములనే యిచ్చి ప్రతిపదార్థ తాత్పర్యసమన్వయములతో వివరించితిని. పోను పోను, స్వతంత్రించి యొందల రెండుచోట్ల స్వతంత్రవర్తములను గూడ నుదాహరించితిని. మొదటినుండి తుదివఱకును పాఠకునికి మూలగ్రంథానువాద మెంత ? వివరణ భాగమెంత ? ఆందుచు వర్గభాగ మేది ? గద్యభాగ మేది ? యను విషయము స్పష్టముగఁ దెలియుటకై 'తైపులు' ముఖ్యముగ మూడు తీరులవి పెట్టిందితిని... ఉదాహరణ నాటకములో సంధ్యంగ సమన్వయము మూలములో నాటకశరీరములో నున్నది అట్లుండుట వఱన ప్రవాహమునకు అడ్డంకులు పడినట్టై రసభంగకారణమగునని తలచి, ఆ యా యెడల నక్షత్రాదులు గుర్తులు పెట్టి ఫుట్ నోట్ (Footnote) లో వానిని ప్రదర్శించితిని."

10. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణకర్త :

దక్షిణభారతవర్షమున పాతప్రవచనప్రఖ్యాతమగు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును సవివరణముగా నాంధ్రీకరించి, యాంధ్ర భారతికి సులక్షణముగు నొక సూతనాలంకారమును సమర్పించి, ధన్యులైన విద్వచ్చిరోమణి శ్రీ చెలమ చెర్ల రంగారావులుగారు శ్రీ. శ. 1912 వ వత్సరమున జన్మించిరి.

దక్షిణహిందూదేశమున వివిధకాన్త్రపాతప్రవచనములకు వట్టుగొమ్మ యనికీర్తి నందినతిరుపతిమహాక్షేత్రము నందలి శ్రీ మేఘమేళవరసంస్కృత మహావిద్యాలయమున విఖ్యాతవిద్వత్ప్రకాంధులగు చ్యాకరకాచార్య, మహా

మహోపాధ్యాయ శ్రీ సుబ్బం సేతుమాధవాచార్యులవారి చరణోపాంతమున
 ఎరు వ్యావరణశాస్త్రమును వ్యాస మొనర్చి, ద్వాపరణశిరోమణిపరీక్షయందు
 తీర్చులైరి. శ్రీ సేతుమాధవాచార్యులవారు, చరకాలము తీరుచునగుమున
 శ్రీవేదాచేక్వర సంస్కృత శాఖాకాలలో ప్రధానవ్యాకరణాచార్యులుగఁ జని
 గెసి పమ్మి, గొడతకాము అలమేలు మంగునిరమిన 'ద్వైతతోన్నాహిని
 సంస్కృతకథాశాఖకు ఆద్యక్షులుగా మండెడివారు. శబ్దశాస్త్రసారంగతు లగు
 గావవాచార్యులవారు వ్యాకరణాచార్యులవై యాకరిణి కేసరిమహామహో
 పాధ్యాయ శ్రీ ముష్ణం సుబ్బారాయణాచార్యులవారి పుత్తులైరి. ఆంధ్రదేశమున
 వ్యాకరణశాస్త్రమున, స్వర్గయ కళాపూర్ణ-మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ
 తాతా సుబ్బారాయశాస్త్రి సరణుల శిష్యుడనవలసిగె దక్షిణదేశమున శ్రీముష్ణం
 వారిశిష్యుడనవలసియు చామరతంపరయై వర్ధిల్లినది. శాస్త్రాచార్య-మహామహో
 పాధ్యాయ దండపాణిస్వామి దీక్షితులవారున, అఖిలపథబ్రాహ్మణ-శబ్దతర్కా-
 లంకారి-విద్యాభూషణ-మండితరాజ మహామహోపాధ్యాయ-బి. వి శ్యామమా
 చార్యులవారును శ్రీముష్ణంవారి విద్యాసంశమునకు కీర్తివతాళిలనైన నీవంశ
 ప్రతిష్ఠ నిశదము కాగలదు. శబ్దేందు శేఖరియనకు స్వతంత్రవ్యాఖ్యానమును
 గవించిన యుద్ధండశండితులు శ్రీ సుబ్బారామీ చార్యులవారు జనకుడును,
 తనయుడును గాధపాండితీపరమావధుగుటయే కాక, యిరువురును మహా
 మహోపాధ్యాయునిదనూపితు లగుట యొక విలక్షణసన్నివేశము. ఇట్టివివేషము
 ఉత్తర హిందూస్థానమునఁగూడ నొకటి గలదు. మహామహోపాధ్యాయ డాక్టర్
 ఆమేశ మిశ్రులు (M. A. D. Litt) అలహాబాదు విశ్వవిద్యాలయమున
 భూతపూర్వగీర్వాణాచార్యులు. వీరిపితృపాదులు జయదేవమిశ్రులు కూడ విశిష్ట
 మగు 'మహామహోపాధ్యాయ' బిరుదము నందినవారే.

ఇట్లు ప్రఖ్యాతాచార్యచరణోపాంతమున శబ్దసాహిత్యశాస్త్రశిక్షణము
 నంది జితశ్రములై గీర్వాణాంధ్రభాషావాఙ్మయములయందును దృఢవృత్తప
 న్నులైనవారి యనువాదకర్తలు. ఉభయభాషలయందును లలితకవితావిలసితు
 లగువీరాంధ్రవాణిని నూతనాలంకారములచే నలంకరించి, 'ఆంధ్రవిద్యానాథ-
 బ్రాహ్మీభూషణ' బిరుదముల నందిరి.

ఉప్పానియాయూనివర్పిటీయందు వీరు తాళవక్రగ్రంథసంకోధకులుగా
 కొన్ని యేండ్లుండి, పిమ్మట ఓరుగల్లు (చరంగల్లు) నందలి ప్రభుత్వశాఖలలో
 రకవర్షము లాంధ్రసంస్కృతోపన్యాసకులుగాఁ జనిచేసిరి. చక్రవర్తము ఉప్పా
 నియా విశ్వవిద్యాలయమున ఆంధ్రోపన్యాసకులుగా నున్నారు.

వీరి ముద్రితగ్రంథము తొమ్మిది. అమృతములాలు అమృతము. అగు వీరి 'ఆంధ్రాచిత్రవిచార'చర్చ. కాళింహకావ్యద్వంద్వము, భక్తభూషణమును సంస్కృతచంపు (కావ్యచలనముదాన పరితము) పులు శ్లోకల సూర్యాశోక భాగ్యము నందునాక!

11. ఆంధ్ర ప్ర. రు. యశోభూషణము - ద్వితీయావృత్తి వైశిష్ట్యము

1. ఇందలిభూమిక లగు సాహిత్యకుసుమాంజలి ప్రకృతము, సరస్వతి తము ఆమూలాగ్రము పరిపక్వతము. వెనుకటాగాని లోపములములు లోన్న సవరింపబడెను; కొన్ని మార్పులు బడెను. చాలప్రకరణములనుగూడ గ్రోత్తగా ననేక విషయములు చేర్పబడెను. విద్యానాథుని ప్రభావము లభవంతర కాళి కము అగు సాహిత్యగ్రంథములపై నెంతయు ప్రతిబింబితమో సూచించబడెను. యశోభూషణ గ్రంథములనామములు వెనుకటకంటె ద్వితీయకృతములు (చూ. vii అనుబంధము). పతనప్రవాహమున కడ్డు లేకుండునట్లు సరిఫ సూచికలు భూమికాంతమున ననుబంధించి బడినవి. అనుబంధముల యందలి యంశములు సువిమృశములు, ప్రమాణాంశములు. శతపర్వాధిక పూర్వ కాలము నుండియు బ్రకటితములగు ప్రతాపరుద్రీయ ప్రచురణములు, అనువాదములు, విద్యానాథుని గూర్చిన చర్చలు, (Bibliography) అనుబంధమున సూచించి బడెను. వేటిదనుక నిట్టిసూచిక సమగ్రముగ నెక్కిడిన ప్రకటింపబడినది. సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథముల కాంధ్రానువాదాదుల సూచిక చాలవఱకు సమగ్రముగా జావబడినది. ప్రతాపరుద్రీయమున (మూలమున, ఆంధ్రానువాదమున) ఆవృత్తి నొందిన పద్యముల సూచిక, ఆంధ్రీకృతి యందలి వివిధపద్య జాతులనామములు, భూమికయం దుదాహృతము అగుపద్యప్రతీకానుక్రిమిచియు అనుబంధములయం దొనగి బడెను. ప్రతాపరుద్రీయతరంగిణియం దవగాహ మొనర్చు దలచినవారి కీభూమిక సోపానవరంపర గల చక్కని రేఖవలె నుండు గాక యని తన్నిర్మాత యుద్దేశము. ప్రథమ ముద్రణమునఁగలి భూమిక 12-7-1944 వత్సరమున రచింపబడెను. ఈ పదునాల్గేండ్లలో నూతనముగా లభించిన యనేక పరికరములను, గడించిన యనుభవసంస్కారములను బురస్కరించుకొని యీ భూమికయందు మార్పులు, చేర్పులు విశేషముగా జేయబడినవి. వీనిని పండితమండలి యామోదించునని భావించెదను.

4. జీవరములకుఁ బ్రయోజనమును, ప్రకారాధిపతిని నిర్మించును గూర్చుట.

5. ప్రకారణసంఖ్యలు, శీర్షికలు, అంశముల నామములను పుష్కల కుపరి భాగముల మూలములు.

6. పురోభాగము యాత్రములను సమాధానము లొసఁగించు విషయ సమన్వయముగావించుట.

పై యంశముల ప్రయోజనము గ్రంథసౌఖ్యమునందు సరముగఁ జాతకలోకమే గుర్తింపఁ గల్గును.

12. ఉపనామము

శ్రవ్య కావ్యమునకుఁ గృష్ణాని మెట్టిదో, దృశ్య కావ్యమున కామయ మెట్టిదో, అధునిక కాలమున రచించఁబడు నుదాత్త గ్రంథములకు భూమిక లట్టివి. నేడు గ్రంథావసోకనమునకుఁ దగినంత యెనిక, తీజిక, నలవినంత కాలవ్యవధియు వినియోగింపఁబాలని పాఠక ప్రపంచమునందు గాఢము లగు భూమిక లంతయో నావసరము గ్రంథ మొక యుదాత్తమైన దైవము నేటి పాఠకలోకము సామాన్యముగా భూమిక గూర్చుముకే గ్రంథస్థ నిమగ్నముల యందవగాహన మొనఁగించును. గ్రంథాంశగ్గత విషయములపైఁ జెలియఁ కలి రుచిని గలిగించి, వారిని గ్రంథవరనోష్ఠులులనుగాఁ జేయుటకు ముఖ్యముగాఁ గూర్చుబడిన ప్రాకృతము సమర్థ మగును. ఇంగ్లండువర్తమానమున గోడచేర్పవలయు గదా! ఈ వృష్టితోడనే పాశ్చాత్యదేశములందుఁ బ్రాటంపఁ బడిన యుదాత్త గ్రంథములు సర్వసాధారణముగాఁ బ్రాప్తములు. సర్వంకషములు నగు భూమికలనే భూమికము లగుచుండును. పాశ్చాత్య పండితులు భూమికాధారము నొక కళగాఁ నభ్యసించి, యందుఁగృహస్థులైరి జగద్గీత శీర్తియగు జార్జి బెర్నార్డ్ షా (George Bernard Shaw) అను విశక్రమాడామణి తన రూపకములకుఁ దానే యా గ్రంథమున కంతును నువిస్తృతము లగు భూమికలను రచించియుండెను.

భారతవర్షమున, నందును తెలుగు నాట నుత్తమ భూమికాధారములలో నగ్రగణ్యులుగా వాసిగాంచినవారు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణుని శేఖరులు. వీరికిఁ బిమ్మట నెన్నికఁగన్నవారు శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి వర్యులు. ఇట్టి మహామహుల నమీక్షలను లక్ష్యముగాఁ గొని, యాంధ్రసామ్రాజ్య గ్రంథములకుఁ గొన్నింటికీ భూమికలు రచించితిని. అవి నప్రమాణములుగా,

సమగ్రములుగా విద్యదామోద ముద్ర లందినవి. గాఢాయవరిశోధనమార్గమునఁ బయనించు వర్తమానుల కుపకారికములుగా మూడవను నలంపున వానిలో వ్యాఖ్యములైన హానిపట్టిక యిటు బాదబడుచున్నది—

1. సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్రము 1 భాగము: వైదికవాఙ్మయచరిత్ర⁹⁷ (1983)

2. ఆగస్త్యుని 'కాలభారతము'నకు నాంగ్రగద్యానువాదము⁹⁸ (1985)

3. ప్రకాశవర్షుని 'గసాణ్ణాశ్వానకారము' ఎపుల భూమికతోడి సంస్కరణము. (1987)⁹⁹

4. మురారికృతమగు 'అనర్థరాఘవము'న కాంధ్రీకృతి¹⁰⁰ (1987)

5. వేదాంతదేశికుని 'హంస సుదేశమున' కాంధ్రీకృతి¹⁰¹ (1943)

6. భారత సమీక్ష (తామగ్రము)¹⁰² (1911)

ఈ భూమికలను ప్రశంసించిన సహృదయశ్రేణులలో నొకరు బహుముఖ విజ్ఞాన భూషితులు ప్రకృతము కీర్తిమూర్తిని ధరించిన శ్రీమదవరము ప్రతాప రెడ్డిగారు. వీరు దా సమీక్షలయందు వాఙ్మూల వివ్యాసముల పగణి, ప్రాచ్య పూర్వాచార్యుల ప్రసూతైకవరత, పంగదేశ వివ్యాసముల సంకలనచాతురి, మహారాష్ట్రీయ గవేడగిష్టాతుల పౌర్వాపర్య చారిత్రక దృష్టియు మన్నట్లు కావించి, శ్రీ మానవల్లి వారియు, వేటూరివారియు జీవితకాలముననే శ్రీ చెలమచెల్ల గంగాచార్యులనూ 'ఆంధ్ర ప్రభావరుద్రయశోభూషణము'ను (తొలి ముద్రణము-1943) సహృదయలోకమునకు భూమికా మూలమునఁ బరిచయముచేయు విశిష్ట గౌరవమును నాకు సంక్రమించఁ జేసిరి. ఈ భాగ్యమును నాకుఁ గలిగించిన శ్రీ చెడ్డి గారిని కృష్ణశతో నిట స్మరించుచున్నాను.

97. ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయప్రచురణము. వాల్తేరు. (కర్త: మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి)

98. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్ ప్రకటనము, కాకినాడ. (ఆంధ్రీకర్త: క్రొత్తవల్లి సూర్యరావు.)

99. ఈ. వే. పి. రాఘవాచార్యులరిష్కృతము. ఆం. సా. ప. (కాకినాడ.)

100. ఆంధ్రీకర్త: సత్యనోలు కామేశ్వరకవి. (కాకినాడ.)

101. ఆంధ్రీకర్త: పెనుమర్తి వేంకటేశ్వరశాస్త్రి (తెనాలి.)

102. వావిళ్ల వేంకటేశ్వరశాస్త్రిగారిచే ముద్రితము. (మద్రాసు)

ఈ నడుమ నాచే రచించబడిన భూమిక లివి :

7. ఆంధ్రసాహిత్య సాగభము¹⁰³ (1957)

8. పండిత రాజరత్న పూజము¹⁰⁴ (1959)

9. ఊమేంద్ర 'లఘుకావ్య సంగ్రహము'న కాంగ్ల భూమిక.¹⁰⁵
(రచన : 1950)

10. వైశ్యంతీ సాగభము¹⁰⁵ (రచన : 1960)

ప్రకృత ముద్రణమునగ జేర్చిన 'సాహిత్యకుసుమాంజలి' ప్రత్యేక ప్రసూన సురభిశము. దీని విశిష్టత పూర్వప్రచురణమున వివరించబడియున్నది

ప్రమానుబంధమునగ జేర్చినందుకొక 'కావ్యాంశకారమాలిక', రామానుజ యశోభూషణము'లను గూర్చి కాకుండా తెలిపిన ఆయుర్వంతులు కె. సుబ్రహ్మణ్యచార్యులకు (గుం.వ.) కృతజ్ఞులము. వృసింహ భాగవతీయమును గూర్చి కూడ, గొప్ప విశేషాంశము: వియన వలన, తెలిసికొంటున్నది. అగ్రవీయభూషణ పూర్వాంతేవాని చి. నిడువవోని శివసంకరేశ్వరరావు చేసిన సాయముగూడ నిట, గృతజ్ఞులతో వృసింహులకున్నాను. ప్రత్యేకముగ నీ 'సాహిత్యకుసుమాంజలి'ని సహృదయ లోకమున కర్పించునకాళమును కలిగించిని శ్రీ రంగాచార్యవర్యులకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదము అర్పించుచున్నాను. అట్లా నమునేగాని, అనవధానతచేగాని ఎలా కూసుమాంజలియందు నిర్గంధమును లేవైనా జేర్చబడినచో నానిని సహృదయులు ఒకహరించుచుండుక. అట్టి శ్రీనివాస గ్రంథమాలయందు బిభృష ప్రసూనముగనుటచే శ్రీనివాసస్తు: తోడను. విద్యానాథ వైభవ నిచారకమగుటచే నానుహితవి రచించిన కారదా ప్రవక్షతోడ నీ భూమిక సుఖంహరించుచున్నాను.

103. శ్రీ వెల్లిండ్ల ప్రభాకరామామూర్తుల 'అముక్తమాల్యదాపర్యాలోకము' నకు (ద్వితియావృత్తి) భూమిక ప్రారంభాద్.

104. ప్రకృతము ఉత్తరప్రదేశరాష్ట్రపాలకులగు డాక్టర్ - బాధ్యులరామకృష్ణ రావుగారి 'పండిత రాజపంచామృతము'నకు: బ్రస్తావన-ప్రారంభాద్ (1959.)

105. సంస్కృత ఎకాదశి (ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ) పత్రమున: బికిటింప: బడమన్న ఊమేంద్రుని 'లఘుకావ్యసంగ్రహము'న కాంగ్ల భూమిక.

106. కీ. శే. విద్యతక్కువిరాజ శ్రీకొమాండూరి గోపాలకృష్ణమాచార్యులవారి 'వైశ్యంతీవైభవ'మును ప్రబంధరాజమునకు: బ్రస్తావన త్వరలో ముద్రణము నందును.

‘అఖిలభువనః స్మృత్యేవభక్తానలీ’
 వినతవివిధభూత వ్యాపకైః సజ్జితైః
 శ్రుతశిరసి విదీప్తే హృదయే శ్రీనివాసే
 భవతు మమ కరస్థితే శేషే ధృష్టినివాసే.’

—(భగవద్గీతామూలములు)

‘‘దాక్షిణ్యైరప కాముడీల శ్రుతశిరస్సేన నా హృదయచిరి,
 దాగాన్ సద్భక్తవత్ప్రియకణానీల చనేతరం దేవతామ్,
 యత్నానాజ్ఞాపమస్కయాః సంప్రభువాం సారస్వత ప్రక్రియా-
 బీజన్యాసభువో భదన్తి కవిజనామైర్భరణీనాంఽపి’’

—(విద్యానాథుడు)

సహృదయవిధేయుడు.

కార్యకర్త, ఫాల్గుణ బహుళ పంచమి
 జయవాసరము, శకము : 1882

7, మార్చి 1961

విద్యానాథము, హైదరాబాదు-44.

ఈయుజ్జే సోమకవిరరాఘవాచార్యుడు.

Vice-President

Sanskrit-Siksha-Pracarinisabha

and

Editor : Sanskrit Academy,

Osmania University, HYDERABAD (A. P.)

I

సంస్కృతమున సాహిత్యగ్రంథములను రచించిన యాంధ్రులు

		క్రి.శ.
1. అప్పరాయయశశ్చంద్రియము	వేంకటకాస్త్రి (ఆడివిళ్ళ)	1500-
2. అభినవశృంగార రసమంజరి	వేంకటాచార్యులు (మిక్కిలపట్టణము)	
3. అలంకారకౌస్తుభము	వేంకటాచార్యులు (శిరుమలలుక్కపట్టణము)	1800-
4. అలంకారమంజరి	కవి ? N.C.C. p. 255	
5. అలంకారమకరందము	రాజశేఖరకవి (కొల్లూరి)	1640-
6. అలంకారమణిచంద్రిక	ప్రధాన వేంకటపన్నయ్య	1763-80
7. అలంకారమీమాంస	కృష్ణమూరి (కాంతలూరి)	
8. అలంకారముక్తావళి	రామకాస్త్రి (చావలి)	1900-
9. అలంకారచానువము	యజ్ఞేశ్వర దీక్షితులు (చెరుకూరి)	1600-
10. అలంకారశిరోభూషణము	కందాళ యాద్యుడు (చాయలూరి)	
11. అలంకారసంగ్రహము	అమృతానందయోగి	1250-
12. అలంకారసర్వస్వము	బాబలార్య కృష్ణపండితుడు (దేవరకొండ)	
13. అలంకారసుధాసంధువు	వేంకటకాస్త్రి (ఆడివిళ్ళ)	1800-
14. అలంకారసూర్యోదయము	యజ్ఞేశ్వరదీక్షితుడు (చెరుకూరి)	1800-
15. అలంకారేందు శేఖరము	వేంకటస్వనిహాచార్యులు	
16. అలంకారేందు శేఖరము (= లతా మాలికపై వ్యాఖ్య)	వేంకటస్వనిహాచార్యులు	
17. కవినమయకల్లోలము	అనంతార్యుడు	19. 20 వ. శ.
18. కావ్యకంటకోద్ధారము	నరసింహకాస్త్రి	1400-
19. కావ్యకళానిధి	కృష్ణసుధి	1855-
20. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	యజ్ఞేశ్వర దీక్షితుడు (చెరుకూరి)	1600-
21. కావ్యాలంకారమాలిక	ముదుంట నరసింహాచార్యులు	
22. కువలయామోదము	రామకాస్త్రి (చావలి)	1900-

23. చమత్కారచంద్రిక విశ్వేశ్వరీకవి 1400-
24. చిత్రపటాంశాఖండసము ఒగన్నాభవండిగరాయలు 1700-
25. దుష్కగమూల దుర్గయ్య
26. సంకరాజయశోభూషణము నరసింహకవి (అలూరి) 1784-88
27. నాట్యచూడామణి సోమనాథుడు
28. గాట్రశేఖరము వీరిభల్లటదేశికులు 13, 14వ శ.
29. నాక (సాహిత్యరత్నాకర వ్యాఖ్య) వేంకటశాస్త్రి (చర్ల) 19వ శ.
30. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము విద్యానాథుడు (= అగస్త్యకవి?) 18, 14వ శ.
31. ప్రబంధదీపిక (= లక్షణదీపిక) గౌరన 1500.
32. మందారమరంద చంపువు శృష్టిశర్మ 1700-
33. మేకాధీశ శబ్దార్థకల్పతరువు భావ్యకారశాస్త్రి (చర్ల) 20వ శ.
34. రసగంగాధరము ఒగన్నాభవండిగరాయలు 1700-
35. రసప్రకాశము (= కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్య) కృష్ణశర్మ 1700.
36. సప్రసంగము వేంకటశాస్త్రి (అణివిళ్ళ) 1800-
37. రసమంజరి శ్రీనివాసాచార్యకవి
(తిరుమల మిక్కివట్టణము)
38. రసమథానిది మారభట్టారకుడు (శొంతి) ?
39. రసార్ణవమథాకరము సింగభూపాలుడు 1890-
- (రత్నపాంచాలిక) .
40. లక్షణదీపిక గౌరన 1500-
41. వసంతరాజీయము కుమారగిరి (= వసంతరాజు) 1400-
42. విభక్తివిలాసము మంగళేశ్వరశాస్త్రి (నడిమింటి) 1808-
43. వేంకటాద్రి గుణగత్నావళి వేంకటశాస్త్రి (చర్ల) 1900-
44. శృంగారసారము వేంకటనారాయణ (గొడవర్తి) ?
45. శృంగారసారావళి వేంకటనారాయణ (గొడవర్తి) ?
46. సాహిత్యకల్పద్రుమము నారాయణశాస్త్రి (అణివిళ్ళ) 1809-
47. సాహిత్యకల్పద్రుమము రాజశేఖరకవి (కొల్లూరి) 1840-
48. సాహిత్యకల్పలతాక కృష్ణమూరి (కాంతలూరి)
49. సాహిత్యచింతామణి వేమభూపాలుడు (= వీరనారాయణ
పెదకోమటి వేమభూపాలుడు) 1500-
50. సాహిత్యచూడామణి సీతారామవండితుడు

II

నంస్కృతసాహిత్య గ్రంథములకు నంస్కృతవ్యాఖ్యలు

ప్రచురించిన యాచనలు

1. ఆమోదము (భానుదత్తుని రసమంజరి వ్యాఖ్య)	రంగళాయి (గురిజాలకాయి)	?
2. ఋజువృత్తి (= కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య)	నరసింహనూరి (జెల్లముకొండ . .)	1600-
3. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	యజ్ఞేశ్వర వండితుడు (చెరుకూరు)	?
4. కావ్యాలంకారకామధేనువు	గోపేంద్ర తిప్పభూపాలుడు	1428-46
5. చమత్కారచంద్రిక (కువలయానంద వ్యాఖ్య)	తిరుమలాచార్యులు (చిలుకమట్టి . .)?	
6. తిరల (ఏకావళీ వ్యాఖ్య)	మ.ను. మల్లి నాథసూరి (కోలచల)	1422.66
7. దశరూపకవర్ణ	రామకవి (కురవి)	?
8. పాట్యసర్వస్వ దీపిక (= ఆది భరతవ్యాఖ్య)	నారాయణకవి (కొట్టిలపూడి) (రామానంద యోగిరాజు)	?
9. సౌక (సాహిత్యరత్నాకరవ్యాఖ్య)	వేంకటేశాస్త్రి (చర్ల)	1900-
10. కాలనిత్యానురంజని (= కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్య)	నరహరి నరస్పతి శిర్హులు	1242
11. బుధరంజని (= జయదేవుని చంద్రాలోకముపై వ్యాఖ్య)	వేంగళసూరి	?
12. మందరము (సాహిత్య రత్నాకర వ్యాఖ్య)	లక్ష్మణసూరి (మల్లాది)	
13. రత్న కాణము (= ప్రకాశరుద్రీయవ్యాఖ్య)	తిరుమలాచార్యులు (చిలుకమట్టి . .)	?
14. రత్నావళిము (= —పై —)	కుమారస్వామి సోమశిథి	15వ శతాబ్ది

III

విద్యానాథుని సమకాలికులగు సంస్కృత రచయితలు

1. అలంకారసర్వస్వవ్యాఖ్య	విద్యాచక్రవర్తి (13వ బిల్లాలునకాశ్రితుడు)	క్రీ.శ. 1291-1382
2. అలంకారసుధానిధి	సాయణాచార్యులు (విద్యాగణ్యులయనుజులు)	1301-1400
3. ఉదారరాఘవము	శాకల్యమల్లకవి	1301-1400
4. ఉదాహరణమాల	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యా రణ్యుల కమజుడు)	1301-1400
5. ఏకావళి	విద్యాధరుడు	1282-1327
6. కాదంబరీ నాటకము	నరసింహకవి (గంగాధరకవి తనయుడు)	1250-1350
7. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	విద్యాచక్రవర్తి	1291-1342
8. కోకిలసందేశము	నయనాచార్యులు (నరదాచార్యులు) (వేదాంతదేశికుల తనయుడు)	1316-1414
9. చంద్రచింతాసము	గంగాధరకవి (నరసింహకవికి తండ్రి)	1250-1350
10. చతుర్భాషానిఘంటువు	శాకల్యమల్లకవి	1301-1400
11. శివేంద్ర కల్యాణాభ్యుదయము	అప్పయ్యార్యుడు (తై నకవి)	1310-
12. త్రిపురవిజయము	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యారణ్యుల కమజుడు)	1301-1400
13. త్రిపురాంతకోదాహరణము	త్రిపురాంతక దేవుడు (రావిపాటి)	1300-1370
14. నాట్యశేఖరము	పింభల్లటదేశికులు (నరసాచార్యుల వంశీ)	1250-1350
15. నిరోష్ఠ్యరామాయణము	శాకల్యమల్ల కవి	1301-1400
16. ప్రబంధచింతామణి	మేరుకుంగాచార్యులు (తై నకవి)	1306-
17. ప్రేమాభిరామము	త్రిపురాంతక దేవుడు (రావిపాటి)	1300-1370
18. బాలభారతము	అమరచంద్రకవి	1250-
19. మధురావిజయము	గంగాదేవి (పట్టమహిమి)	1301-1400

20. మహాభారతనాటకము	గంగాధరకవి (సౌగంధికాహరణ కర్తయగు నరసింహకవికి జన కుండ)	1250-1350
21. యాదవాభ్యుదయము (మొనవి)	వేదాంతదేశికులు	1288-1369
22. రసమంజరి	భానుదత్తుడు	1280-1320
23. రసతరంగిణి	భానుదత్తుడు	1280-1320
24. రాఘవాభ్యుదయము	గంగాధరకవి	1250-1350
25. రామోల్లాసము	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యారణ్యుల కనుజుడు)	1301-1400
26. సుక్ష్మచీకల్యాణము	విద్యారవక్రవర్తి (3వ బల్లాలున కాశ్మీరుడు)	1291-1342
27. వేదభాష్యములు (మొనవి)	విద్యారణ్యులు	1201-1400
28. కుకనందకము	నయనారాచార్యులు (వేదాంతదేశికుల తనయుడు)	1318-1414
29. శృంగారమంజరి	భోగనాథుడు	1301-1400
30. సుఖాపిత సుధానిధి	సాయనాచార్యులు	1301-1400
31. సూక్తిసుధానిధి	సాయనాచార్యులు	1301-1400
32. సౌగంధికాహరణము	విశ్వనాథకవి (గంగాధరకవికి పుత్రుడు)	1294-1325
33. హరిణసందేశము	నయనారాచార్యులు (సూక్తిసుధానిధికర్త)	1318-1414

IV

ఆంధ్రద్రవ్యతలలో విద్యానాథుని సమకాలికులు

1. ఆంధ్రభాషాభూషణము	శేతన (= అభినవదండి)	1201-1300
2. ఆంధ్రభారతము	అథర్వణాచార్యుడు	1260-
3. ఉత్తరరామాయణము (ద్విపద)	విజలరాజు (గోనబుద్ధరాజు కొడుకు)	1250-
4. కేయూరభావచరిత్ర	మంచన	
5. చారుచర్య	అప్పనమంత్రి	1201-1400
6. త్రిపురాంతకోదాహరణము	త్రిపురాంతకుడు (రావిపాటి)	1300-1370

7. దశకుమారచరితము కేతన 1201-1200
8. సయ్యగతిరగడ రంగనాథుడు (చక్రపాణి)
9. నిర్వహణోత్తర రామాయణము తిక్కనసోమయాజి 1210-1290
10. నీతికాస్త్రముకావళి బద్దెనప్రభువు (కావ్యబ్రహ్మ) 1198-1281
11. స్వసంహృతము ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ 1290-1350
12. పద్మపురాణసంగ్రహము కమలనాథామాత్యుడు
(శ్రీనాథుని తాత) 1320-
13. పరతత్వరసాయనము శివదేవకవి (శివయోగి)
14. పురుషార్థసారము శివదేవకవి (శివయోగి)
15. ప్రతాపచరిత్రము ఏకామనాథుడు 1250-1350
16. ప్రేమాభిరామము శ్రీపురాంతకుడు (రావిపాటి) 1300-1370
17. భారతము (15 పర్వములు) తిక్కనసోమయాజి 1210-1290
18. భారతారణ్యపర్వ శేషము ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ 1290-1350
19. భాస్కర రామాయణము భాస్కరుడు (హుళక్కి)
20. భాస్కర రామాయణ భాగము అయ్యలూరుడు 1275-1325
21. భాస్కర రామాయణముభాగము కుమారరుద్రదేవుడు 1250-1350
22. భాస్కర రామాయణభాగము మల్లికార్జునభట్టు (ఆకువి
(హుళక్కిభాస్కరుని తనయుడు)
23. మార్కండేయపురాణము మారన (తిక్కన శిష్యుడు) 1201-1300
24. ముద్రామాత్యము లక్కాభట్టు
(శేషమేంద్ర బిరుదాంబుడు)
25. రంగనాథ రామాయణ భాగము కాచవిభుడు
(విశలరాజు సోదరుడు)
26. రాజరుద్రీయము (పాణినీయమునకు రుద్రదేవుడు (కొలని)
వ్యాఖ్యయగు కాళిక పై వ్యాఖ్య) ("వ్యాకరణ బ్రహ్మ"యని
యీతని బిరుదు)
27. రామాయణము ఏకామనాథుడు 1250-1350
28. శివదేవధీమణి శతకము శివదేవయోగి (=శివయోగి)
29. సుమతి శతకము బద్దెనప్రభువు (కావ్యబ్రహ్మ) 1198-1281
30. (సుమతి శతకము) ? బయ్యన (భవ్యభారతి; భోజరాజీయ
కర్తయగు అనంతకవికి ముత్తాత)
31. హరివంశము ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ 1290-1350

V

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానము నందలి సంస్కృత రచయితలు

1. అచింతేంద్రయతి: రుద్రదేవు నాస్థాన విద్వాంసుడు. అనుమకొండ వేయి స్తంభాలిగుడ కాననమును రచించిన ప్రసిద్ధకవి.

2. అప్పయ్యార్యుడు: (క్రీ.శ. 1310) ఇతడు ప్రఖ్యాత శైవకవి. రెండవ ప్రతాపరుద్రుని రాజధానీనగరమునకు బ్రాంతముగ నివసించు నీతడు క్రీ.శ. 1319 వ సంవత్సరమున డిసేంబరు కళ్యాణాభ్యుదయ మను గ్రంథమును బూర్తిచేసెను. స్థానిక చరిత్రము లందును, ప్రాచీనవంశ చరిత్రము లందును. ప్రతాపరుద్రుడు మహాకవిరులగు శైవీ, హంసాచినిట్లు చెప్పబడెను. ప్రతాపరుద్రునినిండినే వర్ణిల్లి గ్రంథరచనము సాగించిన యీ యప్పయ్యచి వృత్తాంతమునుబట్టి యీ చక్రవర్తి జాతిమతపక్షపాతహీనుడని వహింపక కేవల గురుమనే గ్రహించి, విద్యత్కవిబోధణము నొనరించుచుండె ననియు, స్థానిక చరిత్రలు చెప్పిన పై విషయము విశ్వాసాస్థియు గాదనియుఁ దెలుచున్నది.

3. గంగాధరకవి: కాదంబరీనాటకమున నరసింహకవియు, మధురావిజయమున గంగాదేవయు 'అవరవ్యాసుఁ'డనియు, మహావిద్వాంసుఁడనియు నీతని స్తుతించిరి. నిర్దవాధుని తనయుడగు నీతడు మహాభారతకథను నాటకరూపమున రచించెనట. కాని యీతని కృతి యింతవఱకు లభించినట్లు తెలియదు.

4. జాయనసేనాపతి²: కంఠిగటవతిదేవునియొద్ద (క్రీ.శ. 1199-1204) గజపా హిణి, గజవతిదేవుఁ డీతని తోఁబుట్టుకగునామము, పేరమృదు వివాహము చేసికొనెను. నకలకాకోవిదుడగు నీతడు కాకతీయశిల్పమునకు లక్షణగ్రంథమని చెప్పఁదగు 'నృత్య రత్నావళి'యను గ్రంథరాజమును సంస్కృతమున రచించెను. ఆంధ్రనృత్యమును వివరించునిది యొక యపూర్వనృత్యవాజ్మయ చరిత్రమని చెప్పఁదగును. ఈ కృతిరత్నమున కింకను నినాలోకభాగ్య మబ్బకపోవుట కళావేత్తం యభాగ్యము.

5. త్రిపురాంతకుడు³: (క్రీ.శ. 1300-70) రావిపాటి తిప్పన యనఁటను నీతడు సంస్కృతమునను దెలుగున ననేక గ్రంథములు నిర్మించెనట. నాటి యొకశిలానగరము

1. శ్లో 'స్తుమస్త మవరం వ్యాసం గంగాధరమహాకవిమ్

నాటకచ్ఛర్మనా దృష్టాం యశ్చక్రే భారతిం కథామ్.'

-(మధురావిజయము I-15.)

2. చూ. ఈ. వే. పి. రాఘవాచార్యుల 'జాయనసేనాపతి' అను చాన్యము వి. సర్వ. III వ సం. పు. 808. (తెలుగుభాషాసమితి, మద్రాసు. 1959.)

3. ఆంధ్రకవిచక్రతి. (పు. 92-92.) శ్రీ బులుసువేంకటాచమయ్యగారు (1958.)

సందలి సాంఘిక వైతిక వైభవమును వర్ణించుచు నీటఁడు రచించిన ప్రేమాభిరామ మను సంస్కృతవీధీరూపకము శ్రీనాథుఁడో, వల్ల భామాత్మ్యుఁడో. క్రిడాభిరామ మను నేరిటఁ దెనిగించెను. మూలము లభింపలేదు గాని, యాంధ్రానువాదము మాత్రము లభించినది; అందుకడవల ముద్రణ భాగ్యము నందినది. త్రిపురాంతకుని 'ఉదాహరణము' కూడ ద్వీపారము ముద్రణము నందినది.

8. నరసింహకవి : పై గంగాధరుని తనయుఁడు. ఈతని 'కాదంబరః లాఘవః' మను నాటకము ముద్రింపఁబడెను.

7. విద్యానాథుఁడు : (= అగస్త్యుని) రెండవ ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమున విలసిల్లిన ప్రచండ సంస్కృత విద్వత్కవి ఈతనిని గూర్చి పూర్వప్రకరణములతో విపులముగ చెలువఁబడియే యున్నది.

8. విశ్వనాథకవి : (సాగంధిక) పై గంగాధరునికిఁ బుత్రుఁడు. అగస్త్య విద్యానాథునికి మేనల్లుఁడు. కాదంబరీనాటక కర్తయగు నరసింహకవి కగ్రజుఁడు. సాగంధికా వారణమను ప్రేక్షణ మును రచించిచను. విద్వత్కర్మ భూషణమగు నీకృతి ముద్రికమే.

9. వీరభల్లటదేశికఁడు : ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి యాస్థానము నందలి మహాపండితులలో నొకఁడు. సర్వకాస్త్ర విశారదుఁడగు నీ మహామహుఁడు రచించిన గ్రంథము లేవి యో తెలియుట లేదు.

10. కాకత్యపిల్లకవి : (క్రి.శ. 14వ శకము) నాటి విఖ్యాత సంస్కృత కవులలో నొకఁడు. ఈతని 'ఉదారరాఘవ' మను కవ్యము ముద్రితము. నిరోష్ఠ్యరామాయణము, చతుర్భాషానిఘంటువు నింకను సమార్కంవశ్యములుగానే యున్నవి.

4. వ్యాకరణశిరోమణి వి. కృష్ణమాచార్యపరిష్కృతము. నాగరికీలో హిందీ ప్రచార్ ప్రెస్ లో ముద్రితము. ట్రప్పికేన్. మద్రాసు. (1938.)

5. ఈయనకవిత్యము అకాంచనము. అరక్షము నగువిద్వత్కర్మ భూషణ మనియు, వాణివీణానిక్యాణసదృశ మనియు తదస్తేవాసిని గణాచేవి చేసిన ప్రశంస యిదివఱకే నూచింపఁబడినది. (పు. 31) ఈయనకవితను తదనుజుఁ డగునరసింహకవి యిట్లు ప్రస్తుతించెను.

‘అయం దశసు రూపకేష్వపి నిరూఢి మాఢాశీతుం

వరం ప్రభవతీతి నో మనసి మైవ భూదధృతమ్,

సుధారసతరణ్ణీమరభిమాన్తి రస్మాగ్రజః

ఉతా సహృదయాగ్రణీ ర్థయతి విశ్వనాథః కవిః’

—కాదంబరీకావ్యము 17.(పు. 8.)

ఉదార రాఘవమున రామాయణకథ కాళిదాసమహాకవి రఘువంశకైతిని, సరళ మధురముగా చిత్రింపఁబడెను.

6. *Vide-Page 210 of History of Classical Sanskrit Literature. dy Dr. M. Krishnamacharior, Madras (1987).*

VI

ప్రతాపరుద్రుని నమకాలికాంధ్ర రచయితలు

1. తిక్కన⁷: (కవిత్రహ్మ (క్రీ. శ. 1201-1290) కాకతిగణపతిదేవ చక్రవర్తికి సామంతుడగు మనుసిద్ధి (క్రీ. శ. 1280) యాస్థానమున మండెను. రసికశేఖరుడగు గణపతిదేవునికి, దన భారతామృతమును జవితజావి, యాతనినే మహాగౌరవము లందెను. తనమిత్రము, అభినవదండి బిరుదాచితుడగు నగు కెతననే రచించిరిబడిన దశకుమార చరితమును గృతించిరి. కృతికర్తయే కాక కృతిభర్తయువై వెలసెను.

2. తిక్కభూపతి: (క్రీ. శ. 1280) మనుమసిద్ధి తనయుడగు నీతడు కళల విద్యా వికారడుడై, కవిసార్యభోముడై సత్కుత్సిన, నిర్వచనోత్తర రామాయణమున నుడి వెను.

3. పెద్దయామాత్యుడు: విక్రమార్కు చక్రవర్తి రచించిన జక్కన కవిత్రహ్మకా మహలక్ష్మి. పెద్దయామాత్యుడు మనుమసిద్ధి కుమారుడగు తిక్కభూపతిని (క్రీ. శ. 1280) యాస్థానమునందుండెను. సాహిత్యసరణిమెలసి, మహిమగాంచినచాడని జక్కన వాకొనెను. ఈతడాడు, మధుని, చిత్ర, విస్తరములను చతుర్విధకవికామార్గములయందు నిష్ణాతుడు.

4. బద్దెన : భద్రభూపాలు, దనబడు నీతడు గణపతి చక్రవర్తి సామంతులలో నొకడు. నీతికాస్త్రముక్తావలి, సుమతీశతకము, నీతికృతులు, తెనుగునాట అక్షరామ్యులలో సుమతీశతకము వెలుంగినవారుండరు.

5. భాస్కరరామాయకవులు: రెండ ప్రతాపరుద్రుని యశ్యపై న్యాధ్యతుడగు సాహిణిమారుని కంఠముగా భాస్కరకవి రామాయణము నాంధ్రప్రబంధ రూపమున రచించెను. ఈ మహాగ్రంథ రచనమున భాస్కరకవి కుమారుడగు మల్లికార్జునభట్టు సాహిణిమారుని తనయుడగు కుమారుడ్రదేవుడ, అయ్యలార్జునుడును, భాస్కరునికి రోడువడిరి. భాస్కరుడు రామాయణమునే కాక 'దశగతు'లను గ్రంథమును గూడ రచించి, సాహిణిమారునికి గృతి నొసంగినట్లు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవివర్యులు నన్నిచోడుని కుమారసంభవమునకు వ్రాసిన పీఠికలో చెలిపిరి.

6. మారన : తిక్కనపోమయాజి శిష్యుడగు నీతడు మార్కండేయ పురాణము నాంధ్రీకరించి, ప్రతాపరుద్రుని సేనానియగు నాగయగన్నని కంఠ మొనరించెను.

7. చూ. ఆంధ్రకవి వ్రతశతీ(పుటలు 77-78.)

8. పెద్దయామాత్యుడు వెల్లూరితిరుకాళ రాజసభలో సాహిత్యవిద్యావ్రదర్శనముల నొనరించు చండెనని జక్కనకవి, విక్రమార్కుచరిత్రమున నుడిచి యున్నాడు. చూ. ఆంధ్రకవి వ్రతశతీ-(పు. 181-183.)

7. రంగనాథుడు: రెండవ ప్రతాపరుద్రుని కాలమున నుండిన యీ కవి శివదూషణముచేసి తత్ఫలముగ సంధుడై 'నయనగతింగన' యను కృతిని రచించి పునర్వైష్ణవభాగ్యము నందిన టైతివ్యాములు గలవు.

8. విశ్వేశ్వర శివదేశికకవి: ఓరుగంటివాని యగు నీతఁడు కాకతీయచక్రవర్తి యగు గణపతిదేవునకు చిన్మయదీక్షాగురువు. గోళకీమతాధిపతి. ఈయన రచించిన 'శివ తత్త్వరసాయన' మనుకృతి లభింపలేదు.

9. శివదేవ విద్యేశ్వరి: వై విశ్వేశ్వరిశివదేశికకునికంటె భిన్నుఁడు, కాకతీయ సార్వభౌములగు గణపతిదేవుఁడు, దుద్రమదేవి, ప్రతాపరుద్రుల యొద్ద నీయన మంత్రిగ నుండెను. ఈయన రచించిన పెక్కు గ్రంథములలో 1. పురుషార్థసారము 2. శివదేవ ధీమణిశతకముల పేర్లు విసరించుచున్నవి.⁹ అంధ్రసారస్వతమున అంధ్రకవిత్వానితామహా ఖిరుదము నొందిన మ. గుడిలో నీతఁడు ప్రథముఁడు. రెండవఁడు అల్లసాని పెద్దన. మూడవవాఁడు 'సింహానన ద్వాత్రింశిక'ను రచించిన కొఱవి గోపరాజునకుఁ జిగతాత యగు నత్యనారగ.

VII

నంస్కృత సాహిత్యోద్యానము - యశోభూషణ కల్పవాటిక

1. అకటరసాహి శృంగారదర్పణము ¹⁰	పద్మసుందరకవి	క్రీ.శ. 1589
2. అప్పరాయయశశృంగారద్రోరయము ¹¹	ఉడివిళ్ళ వేంకటకాశ్రి	1701-1800
3. అలంకార కాస్తూతము ¹²	కళ్యాణ ముద్రహృద్యమూరి	1751-1788
4. అలంకార చింతామణి ¹³	అతితనెనకవి	1420
5. అలంకారనికషము ¹⁴	మధింద్రయోగి	1601-1700
6. అలంకారమంజరి ¹⁵	..	..

9. చూ. 'నకలనీతిసమృతము' పీఠిక. శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారిది.

10. S. K. De. *History of Sanskrit Poetics*, Vol. I. 2nd Ed. (1960) Ed. Anup Skt. Series, Bikanir (1943).

11. Printed in Telugu characters- 'Sri Bhairava Press. Madras (1915)

12. De. H. S. P. I Sgs. ii 80, 220 extract; Madras Cat, XXII, 12790.

13. De. H. S. P. I. Ed. by Padma Raja Pandit in the *Kavyambudhi* (1893-94). See *Catalogus of Printed Books at the India Office Library* (1938, P, 72)

14. De. H. S. P. I. Madras Cat. XXII, 1276, extract.

15. De. H. S. P. I. *Alamkaramanjari* With commentary- *Madhudara* by Sumatindra (Tanjore Cat. LX, 5129-30).

7. అలంకారమంజరి¹⁶ క ర్త?
8. అలంకారమంజూష¹⁷ వట్ట దేవ శంకర పురోహితుడు 1761-1772
9. అలంకారమకరందము¹⁸ కొల్లూరి రాజశేఖరకవి 1760-1772
10. అలంకారమణిహారము¹⁹ శ్రీకృష్ణ బ్రహ్మకంఠ
పరకాలస్వామి 1801-1900
11. అలంకారము క్తావళి²⁰
(=నృసింహకూపాలీయము) కృష్ణయ్య (సుష్టు ...)
12. అలంకారము క్తావళి²¹ చావలి రామసూరి 1701-1800
13. అలంకారమౌక్తికమాల²² కృష్ణకవి
14. అలంకారరత్నాకరము²³ యజ్ఞనారాయణ
15. అలంకారరాఘవము²⁴ చెరుకూరి యజ్ఞేశ్వర
దీక్షితులు 1501-1600
16. అలంకారిపర్వస్వము²⁵ దేవరకొండ బౌద్ధలంగుకృష్ణకవి
17. అలంకారసుధానిధి²⁶ సాయణాచార్యులు 1801-1400
18. అలంకారసూత్రసంగతి మంథకవి శిష్యుడు
19. అలంకార స్తవము²⁷ వేంకటరామ దై వజ్ఞుడు
20. అలంకారోదాహరణ నిబద్ధ
దేవీస్తోత్రము²⁸ యశస్వరకవి

16. *Tr. G. of Mss.* Vol. III. Part I. SKt. A. - (R.N. 2152 ; p. 2935) - 1922

17. *De H. S. P. I.* Ed. S. L. Katra, *Scindia, Oriental Series*, Ujjain 1940.

See : Bandarkar, *Report* 1887-91. p. 63. Extract.

18. *De. H. S. P. I.* Madras. Trn. 2285.

19. *De. H. S. P. I. Mysore Govt. Oriental Series* in 4 Vols. Nos. 51, 68, 72, 85 (1917-29).

20. *De. H. S. P. I.* A commentary called *Sahitya Samarjya* by Sumatindrayati, Pupil of Sundhindra-Pujyapada, is mentioned in *Rice* 288.

21. Printed in Telugu type, Arsha Press, Vizagapatam (1898).

22. *New Catalogus Catalogorum* Vol. I. P. 296. Madras (1949).

23. *Tanjore Cat.* ix, No. 5131.

24. *N. C. C.* Vol. I. P. 296. (1949).

25. *N. C. C.* Vol. I. P. (1949).

26. *N. C. C.* Vol. I. P. 299.

27. *Grantha Characters*, Saccidananda Press Pudukkottai, Madras (1916)

28. *N. C. C.* P. 296.

21. ఉజ్జ్వలనీలమణి ²⁹	రూపగోస్వామి	
22. ఏకావళి ³⁰	విద్యాధరుడు	1801-1400
23. కవితాచక్రము ³¹	పురుషోత్తమ సుధీంద్రుడు	1424
24. (i) కావ్యక కాండ ³²	కృష్ణసుధి	1845
(ii) కావ్యాలంకారికామాళిక	నరసింహాచార్యస్వామి (ముదుంబి)	1898
25. కృష్ణరాజయశోదిమము ³³	అనంతార్యుడు	1714-81
26. కృష్ణాలంకారచరితము ³⁴	లక్ష్మీవతి	
27. గుణరత్నాకరము ³⁵	నరసింహసూరి	
28. గోదవర్మయశోభూషణము ³⁶	అరుణగిరికవి	1701-1800
29. చమత్కారచంద్రిక ³⁷	విశ్వేశ్వరకవి	1801-1400
30. దుష్కరమాల ³⁸	దుర్గయ్య (= సింహస్వామి)	1800
31. (i) సంజరాజయశోభూషణము ³⁹	నరసింహకవి	1701-1800
(ii) సృసింహభూపాలీయము (= అలంకార ముక్తావళి)	కృష్ణయజ్ఞ (సుమ్మ)	
32. ప్రభావరుద్రయశోభూషణము ⁴⁰	విద్యానాథుడు	1201-1800
33. శక్తిరసామృతసింధువు ⁴¹	రూపగోస్వామి	

29. *Kanyamala*--96; 11 ed. Nirnaya Sagar Press, Bombay (1932).

30. Ed. by K. P. Trivedi—*Bombay Sanskrit Series*, No. 63, Bombay (1900).

31. Dr. De: *H. S. P. I.* 289.

32. Dr. De: *H. S. P. I. P.* 274, Printed in Telugu type, Sri Rama Vilasa Press, Madras. (Dec 1893).

33. Dr. M. Krishnamāchārī; *History of classical Sanskrit Literature*. page. 801. Madras 1831.

34. Dr. M. K; *H. C. S. L.* 798 Page.

35. Dr. M. K; *H. C. S. L.* 801 Page.

36. Dr. M. K; *H. C. S. K.* 805 Page.

37. S. K. De: *H. S. P. Vol. I. P.* 240.

38. Dr. M. K; *H. C. S. L.* Page 352.

39. (i) *G. O. S.* No 47 Baroda 1930.

40. Vide—Appendix IX, for a *Bibliography* on Vidyānātha, and *Pratapa-rudra Ya'sobhushana*.

41. Dr. S.K. De.: *Vaisnava faith and Movement in Bengal*, Calcutta (1942)

34. భక్తిరసరాట్టు రూపగోస్వామి
 35. భైరవసాహసవరత్నము⁴² ?
 36. మేకాధీశశబ్దాంకల్పతగువు⁴³ చర్ల భాష్యకారశాస్త్రి 1575-1943
 37. యశవంతయశోభూషణము⁴⁴ రామకర్ణకవి
 38. రఘునాథభూపాలియము⁴⁵ కృష్ణాస్థం 1631-1700
 39. రఘువతిరహస్యదీపిక⁴⁶ ?
 40. రామచంద్రయశోభూషణము⁴⁷ శచ్ఛవేశ్వరకవి 1701-1810
 41. రామవర్ధయశోభూషణము(బాణి)⁴⁸ సదాశివమణి 1701-1800
 42. రామానుజయశోభూషణము⁴⁹ నారాయణాచార్యులు
 (అమరవాది) 1575-1940
 43. లోకమాన్యాలంకారము⁵⁰ గజాననకరమఠ్ కరశాస్త్రి 1941
 44. లోచనోల్లాసము⁵¹ శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రవరకాలిస్వామి
 45. విభక్తివిలాసము⁵² పర్వము శేశ్వరశాస్త్రి
 (నడిమిటి) 1759-1889
 46. వేంకట విజయగోపాలసార్వభౌమ చాలివరామసూరి
 యశోభూషణము
 47. వేంకటాద్రిగుణరత్నావళి⁵³ చర్ల వేంకటశాస్త్రి 1701-180
 48. శతకోపగుణాలంకారవరివర్య⁵⁴

42. Dr. M. K: H. C. S. L. Page 800.

43 Dr. M. K: H. C. S. L. Pages 806'-9.

44. Printed at Godhapur 1897. Dr. Dis. H. S. P. Vol. I. P. 309.

45. Dr. S. K. De: H. S. P. I. P. 272.

46. Dr. M. K: H. C. S. L. Page 793.

47. Dr. S. K. De: H. S. P. I. 269: *Descriptive Catalogue of Skt. M. S. S.*

Vol. 22—12950. (Madras).

48. Dr. M. K: H. C. S. L. Pages 802 ff.

49. Not yet Printed. Ms is with his son at Warangal.

50. Printed in about Dec, 1940—Indore.

51. Dr. M. K. : H. C. S. L. Page 799, Locanollasa Was Printed in the *Journal of the Mysore Maharaja's Sanskrit College.* (1935).

52. Dr. M. K: H. C. S. L. Page 80x.

53. Printed in Telugu Characters.

54. Dr. M. K: H. C. S. L. Page 278.

49. శత చైరి చైభవదివాకరము⁵⁵ ముసింగంటి నరసింహాచార్యకవి
50. శ్రీకృష్ణ భూపాలీయము సొసలే అప్పయ్యకావ్రి
(కవితిలక) 1801-1900
51. కాహరాజీయము (= అలంకార గ్రంథము) కాశీలక్ష్మణకవి 1694-1711
52. సాహిత్యకల్పవల్లి, (గజవతివ్రతా అనంతగురువు
పరుద్రదేవ సాహిత్యకల్పవల్లి)⁵⁶
53. సాహిత్యచింతామణి పెదకోమటి వేమభూపాలుడు 1425
54. సాహిత్యమాధామణి⁵⁷ సీతారామపండితుడు (తీగనార) 1301-1400
55. సాహిత్యరత్నాకరము⁵⁸ ధర్మసూరి (వారణాసి)

VIII

సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథముల - ఆంధ్రానువాదములు

గ్రంథము	గ్రంథకర్త	క్రీ.శ.
1. అలంకారమంజరి	శ్రీ. రాఘవలయ్యంగారు	1944
అలంకార సూత్రములు (రుద్రయ్యకుని		
'అలంకార సర్వస్వము'నకు సారము)	జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ	19-
2. అలంకార వసంతము	చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు	1944
3. అలంకారసూత్రము	జ. మాధవరామశర్మ	1957
4. (1) కౌచిత్యవిచారచర్చ	అనుస్మతి: వేం. రా. కృ. కవులు	1912
(2) కౌచిత్యవిచారచర్చ	చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు	అముద్రిత
5. కవికల్పలత	కల్లూరి వేం. సుబ్రహ్మణ్యదీక్షితులు	1980
6. కవికంఠాభరణము	వేం. రా. కృ. కవుల యనుస్మతి	1914
7. (1) కావ్యప్రకాశము (సంపుటము 1)		
(1.5 ఉల్లాసములు)	కాండూరి నరసింహాచార్యులు	1984

55. Dr. M. K. : H. C. S. L. Page 789.

56. It is otherwise known as *Gajapathi Puru ottamadeva-Sahitya-Kalpa Valli*. De. H. S. P. I P. 266 Madras Trinmal Cat. No. 5483. Tr. Cata of Mss. Vol. VII Part I Skt.

57. Tr. C. of Mss. Vol. III Part I SKt-R. N. 2538.

58. De. H. S. P. I. P. 284, Ed. Tiruvenkatacharya with commentary' Madras 1871; Ed. Nellore, (1885).

- (2) కావ్యప్రకాశము
ఉల్లాసములు (1-3) జమ్మలమడుక మాధవరామశర్మ 1958
8. కావ్యమీమాంస పంచాంగుల అదినారాయణశాస్త్రి 1930
9. కావ్యాత్మ శే. రాఘవయ్య గాగు-మద్రాసు
10. కావ్యాదర్శము అచ్యుత సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి
1. ed. రాజమహేంద్రవరము 1929
11. కావ్యానుశాసనము
(హేమచంద్రాచార్యులు) అనువాదకర్త శ్రీ భాగవతుల
కుటుంబశాస్త్రి, బందరు అమృత్తిక
విన్నకోటపెద్దన (శ్రీ వేదము వేం.రా.
శాస్త్రి టిప్పణితో 1.ed, (మద్రాసు) 1898
.. (ప్రకరణములు 17) II. ed.
.. (8-9 ప్రకరణములు)
.. Telugu Academy కాకినాడ 1920
.. (పూర్తిగా) III. ed. 1929
12. (1) కావ్యాలంకారిచూడామణి భట్టమూర్తి, వావిళ్ళవారు మద్రాసు 1913
(2) ,, ,, 1920
(3) ,, ,, 1928
(4) ,, ,, సన్నిధానము నూ. నా. శాస్త్రిగారి
వివరణముతో 1. ed. హైదరాబాదు 1945
(5) ,, ,, భట్టమూర్తి, బులుసు వేం. రమ
ణయ్యగారి వ్యాఖ్యతో (వావిళ్ళ
వారు) మద్రాసు
(6) ,, ,, భట్టమూర్తి సన్నిధానము నూ. నా.
శాస్త్రిగారి వివరణము-2వ ము.
బందరు 1959
(7) కావ్యాలంకార సంగ్రహము (ప్రక
రణములు 2-8) (= సరసభూపా
లీయము) (భట్టమూర్తి) వెల్లాలసదాశివశాస్త్రి టీకతో
1930
(8) కావ్యాలంకారసంగ్రహము (= సరసభూపాలీయము) (భట్టమూర్తి) సరసభూపాలీయమును శీష
కతో బహుజనపల్లి సీతారామచార్యు.
వి. కృష్ణమూర్తుల లఘుటీకతో 1888

14. (1) కావ్యాలంకార మూత్రవృత్తి వేదాల తిరువేగళాచార్యులవారి యను వాదము, తొలిముద్రణము. విజయనగరము 1933 or 34
- (2) కావ్యాలంకార మూత్రవృత్తి వేదాల తిరువేగళాచార్యులవారి యను వాదము. మలిముద్రణము హైదరాబాదు 1957 ?
15. (1) కువలయానంద ప్రకాశిక పట్టిక నేని రామకవి, మేకటగిరి 1893
- (2) కువలయానందసారము బులుసు వేంకటరమణయ్య, మద్రాసు 1934
- (3) కువలయానందమున కాంధీకృతి కంభంపాటి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, సిరువతి 1956
16. గంధవహము (భానుదత్తుని రచనముజరి కనువాదము) మంతెళ్ళ వాసుదేవకవి 1912
17. గోపాలదేవయశోభాపణము⁵⁹
18. (1) చంద్రాలోకము అమరవాది నీలకంఠయజ్ఞ 1946
- (2) చంద్రాలోకము (ఆంధ్ర) అడిదము సూరగవి వావిళ్ళ మద్రాసు 1914
- (అలంకారప్రకరణము మూత్రమే) కాండూరి అశ్వీనాథసింహారావు మద్రాసు
- (3) చంద్రాలోకము (ఆంధ్ర....) ఇము 1, చింతామణి ప్రెస్, రాజమండ్రి 1908
- (అలంకార ప్రకరణము మూత్రమే) ముద్రణము 2. 1911
- .. ..
- (4) చంద్రాలోకము (ఉమాకాంతము గారి తెలుగు వివృతితో) వావిళ్ళ, మద్రాసు 1924, 27
- (5) చంద్రాలోకము (ఆంధ్రీకృతి నేలనూతుల శివరామకవి ?
- (6) .. .. గవి శేషయ్యశాస్త్రి 1888
- .. .. Anon 1910
- (7) .. .. రాజా భుజంగ రాయ వరిష్కృతము, ఓలూరు 1919
- (8) .. .. అ. సూరికవి, (ఆంధ్రవాఙ్మయసూచిక రీతి పు.) అర్జునుద్రణాలయము, విశాఖపట్టణము.
- (9) చంద్రాలోకము మూరకవి రచనతో (ఆంధ్ర వాఙ్మయ సూచిక 391 పు.)
- (సంస్కృతాంధ్ర).

59. అజ్ఞాతకర్తృకమగు 'అలంకారసర్వస్వ' మను గ్రంథమున కవి తన గురువు (నేను ?) 'గోపాలదేవయశోభాపణము' ను రచించినట్లు వ్రాసికొనెను, (Triniall Cata. of Mss. Vol VI No 6225).

19. (1) దళరూపకము (అంధ్ర....) మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రి
ప్రథమము; ద్రణము 1925
- (2) ,, ,, ,, ద్వితీయము; ద్రణము 1925
- (3) ,, ,, ,, తృతీయము; ద్రణము 1950
- (4) దళరూపకదండగ్రహము అంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు, హైదరాబాదు 1940
- (5) దళరూపకవిమర్శనము (అంధ్ర....) వెల్లాది సదాశివశాస్త్రి 19?
20. (1) ధ్వని (అంధ్ర.... అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి 19?
- (2) ధ్వన్యాలోకము (అంధ్రవాంధ్ర... 1వ ఉద్ద్యోగము. బాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి 1944
- (3) ధ్వన్యాలోకము (పూర్తిగా) వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు 1950
- (4) ధ్వన్యాలోకము (అంధ్ర.... ....) 1-2 ఉద్ద్యోగములు. ముఖల లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రి 1944
- ధ్వన్యాలోకము: (ఉద్ద్యోగము 1, టి. కె. వి. యస్. సుబ్రహ్మణ్యులు తిరుచితి అనుబంధములు వేంకటరమణయ్య మద్రాసు ..
21. సంజరాజ యశోభూషణము (నాటక ప్రకరణమే అనూదితము) ..
22. నరసభూపాలీయము (చూ. కావ్యాలంకారి సంస్కృతము)
23. నాటకమీమాంస ౩. మాదవరామశర్మ
24. నాట్యవేదము ..
25. (1) నాట్యశాస్త్రము పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు, హైదరాబాదు 1959
- (2) నాట్యశాస్త్రము (విజయవాడకవితారతి యాను మానవత్రికయందు) డాక్టర్ పోతురాచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి
భాగములుగా ముద్రితము
26. (1) ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము (అంధ్ర ....) చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు హైదరాబాదు
- ,, (ప్రథమము; ద్రణము) 1944
- ,, (ద్వితీయము; ద్రణము) ,, 1961
- ,, (తృతీయము; ద్రణము) ,, 1967
- ,, (చతుర్థము; ద్రణము) ,, 1972

- (2) ప్రతాపరుద్రయ్య (అంధ్రప్రదేశ్) జ. మాధవరామశర్మ, గుంటూరు 1946
27. పాండవ(పాండ్య) రాజయశోభావణముశృంగిచాకవి
28. భావప్రకాశ సంస్కరణము (భారతదేశ
యని కృతికి సంస్కరణము) జ. మాధవరామశర్మ, గుంటూరు (అముద్రిత)
29. రసగంగాధరముడి ,, ,, 19 ?
30. రసగంగాధరము (2 అంశము) ,, ,, 19 ?
31. రసభారతి ,, ,, 19 ?
32. రసమంజరి (భానుకర్పూరి కృతి) గణపవరపు వేంకటకవి (అలభ్యము)
- (1) ,, ,, ముద్దెచ్చ వాసు దేవ కవి
- (2) ,, ,, 'గంగాధరము' 1912
- (3) ,, ,, గుడిబాట కొండరాజు 1918
- (4) ,, ,, పుష్పకాచనాథ యజ్ఞయ్యగారు (అముద్రిత)
- (5) రసమంజరి (అంధ్రీకరణము) తాడూరి లక్ష్మీనరసింహారావు, రాజమహేంద్రవరము 19 ?
- (6) ,, ,, అమరవాసి నీలకంఠయజ్ఞ 19 ?
- (7) ,, ,, శాశివల్లి సాంబమూర్తి శాస్త్రి, తెజవాడ (అముద్రిత)
- (8) ,, (ఆంధ్రప్రభాభ్యుదయము) వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి, మద్రాసు (ప్రథమావృత్తి) 1909
- (ద్వితీయావృత్తి) 195 ?
33. వ.కొత్తి జీవితము (కుంతకలచితము) (ఇందు మొదట కొన్నిటికి మాత్రమే అంధ్రీకృతి 'ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్' ప్రతిక యందు ముద్రితము) జ. మా. రామశర్మ (కాకినాడ) 194 ?
34. వృత్తివివేకము (మహిమజట్టు) (దీని కాంధ్రీకృతి 250 పుటలకు పైగా అం. సా. వ. ప్రతికాసంపుటములందు ప్రకటింపబడినది.) భాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి 19 ?
35. శృంగార మంజరి (అంధ్రీకృతి) (సంస్కృత మూలము: కర్త.) ఈదారువల్లి భవానీశంకరకవి (అముద్రిత)
36. శృంగార మంజరి (ఆంధ్రమూలము, సంస్కృతీకరణమును ఏకకర్తృకము లంట. పై కృతి తెనుగుననువాదికి సంస్కృతీకరణము) బడేసాహెబ్ అగ్నోర్, హైదరాబాదు 1951

37. సాహిత్యపర్వణము (విశ్వనాథకవి

రాజు) అంధీకృతి.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి, మద్రాసు

(1) (ప్రథమావృత్తి)

.. .. 1935. 87

(2) (ద్వితీయావృత్తి)

.. .. 1959

విజ్ఞప్తి: (శ్రీ) బులుసు వేంకట రమణయ్యగారు రచించిన 'అంధ్రాలంకారశాస్త్ర చరిత్రము' సమయమున కందుజాటులో లేకపోయెను. అందు మొదటి సూచిక యందు సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములకుఁ గల యాంధ్రపాఠ్యరసముల పట్టికయు, రెండవదాని యందు తెమఁగునాటి సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథముల, తత్కర్తల నామములు నుల్లేఖంపఁ జడియున్నవి. నా సూచికలలోఁ జేరనివి తొన్నియొసమ పై గ్రంథమునఁ గప్పట్టును. కుతూహలముగల పాఠకులూ గ్రంథమును బరిశీలించురుగాక).

BIBLIOGRAPHY ON PRATAPARUDRA YASOBHUSHANA AND VIDYANADHA

Characters	Pages	Press	Place	A. D.
1. Oblong (Lithographed ed.)	108	Pāṇḍitāla Press	Poona	(1771) = 1848
2. P. R. Y. B. with Kumārasvāmī's Ratnāpana (28 × 14 cm.)	2 + 2 + 400	Sarasvatīnilaya Press	Madras	1868
3. P. R. Y. B. with Kumārasvāmī's Grantha Ratnāpana (22 × 14 cm.)	3 + 4 + 436	Hindū-Bhāṣa-saṁjīvinī Press	Madras	1869
4. P. R. Y. B. with the Ratnāpana (21 × 14 cm.)	1 + 2 + 400	Prabhākara Press	Madras	1869
5. P. R. Y. B. with the Ratnāpana (22 × 14 cm.)	2 + 2 + 400	Sarasvatīnilaya Press	Madras	1871
6. P. R. Y. B. (Does it contain com. too ?)	1 + 2 + 320	శ్రీ కాంగ్రా విజ్ఞాన ప్రెస్	Madras	1888
7. K. P. Trivedi's ed. with the Ratnāpana, critical notice of Mss., Intro. & App. containing Bhāmaha's <i>Kavyalankara</i> . (Bombay S. & P. Series LXV)	4 + 28 + 53 + 536 + 239 + 7	Tattva-viveka Press	Bombay	1909

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య పరిషత్తు

8. With Ratnāpana (22 X 14 cm.)	Telugu	6 + 2 + 404	Vāvilla Press	Madras	1911
9. With Ratnāpana, Edited by S. Chandraśekhara Sāstrigal (Bāla Manoranā Series No. 3) (22 X 12 cm.)	Nāgarī	2 + 2 + 4 + 844	Balamanoṛanā Press	Mylapore, Madras	1914
10. With Ratnāpana (22 X 14 cm.)	Grantha	2 + 4 + 374	Sāṁvacaṁjīvinī Press	Madras	1916
11. (a) With the Ratnāpana, Edited by Utpala Venkata Narasiṁhā Chārya (22 X 14 cm.)	Telugu	6 + 484	Adi Sarvaśāstrakalyāṇa Press	Madras	1917
(b) Pratāparudrā Kalyāṇa (from P.R.Y.Bh). Vol. V of 'Grantha-ratnamālā'. (Work No. 1)	Nāgarī	40	Goṣāl Nārāyaṇa Company's Press	Bombay	1891
12. With Ratnāpana, Vavilla's (Demi)	Telugu			Madras	1927
13. Bāla Manoranā Series ed., 2nd ed.	Nāgarī			Mylapore, Madras	1931
14. Tel. Trs. by Śrī C. Raṅgāchārya	Telugu	478	Bhāṅṛatī Press	Tenali	1844
Siromani (Demi, 8 vo.)		512	Ajanta Printers	Secbad	1961
		616	Shivaji Press		1907
		620			1972
15. అంశ ప్రకాశనము - 2 Parts.	Telugu	I & II 248	Kalyani Press	Tenali (Play in the work omitted)	1946
Tel Trans. by Mr. J. Mādhuba-		862	(500 copies)		
Rāma Sarmā, Ed. Acharya Rāya-					
prolu Subba Rao. No. 2 of హరిశ్చ					
వ. ప్రకాశనము.					

16. With *Ratnapana*, Edited by G. S. R. Nāgarī 8 + 353 = 362 B. M. Press 1950
 Sastri 3rd ed. (Narrow Demi)
 Rs. 4. Madras

(B) CRITICAL NOTICES IN HISTORIES OF CLASSICAL SANSKRIT LITERATURE

17. History of *Alankārasastra* by P. V. Kane (Narrow Demi) English 1923

18. History of Sanskrit Poetics, Vol. I. English 1923
 by Dr. S. K. De.

19. History of Classical Skt. Literature by Dr. M. Krishnamāchārīar, (Demi). T. T. D. Press 1937

20. 'Lives of Sanskrit Poets' (Demi) Telugu 440-444 Chintamani Press 1950
 by Srī M. Suryanarayana Sastri

21. History of Skt. Literature (Classical Period) - Dr. S. N. Das Gupta, Vol. I. English 562 Cal. University Press 1947

22. A Concise History of Classical Sanskrit Literature by V. Gopala Iyengar. 71, 84, 210, 288 Co-operative Press Ltd. Tanjore 1959

X

సతానదుద్రయశోభావణము

ఆవృత్త పద్యసూచకం

క్ర.సం.	శ్లోకప్రతికలు	త్రివేదిప్రతి-పుట	పద్యప్రతికలు	పుటలు
1.	ఆనన్నే ఒప	62, 234	వంగునవచ్చె	14, 340
2.	ఉద్యద్భృంహిత (పూర్వాద్యము సమానము) 39, 474	మాతంగ		42
3.	ఉచ్చేల్లచప్రతు	181, 831	అప యుచ్చేల	252, 478
4.	కౌన్మత్యం మహాదన్యధి 235, 127	ఆదనిగొచ్చె		108, 801, 489
5.	కాకతీయ విభా	254, 954	బువనములు	429, 478
6.	కమేష సవమో	554, 272	ఆగు నేమొ	427, 477
7.	కీర్తి కాకతీయ	551, 567	వచింహాసన	429, 479
8.	కోటిరక్షణ	29, 72, 229	మారణాక్షణ	42, 121
9.	భగ్గే జుష్ట (ప్రాకృతము) 39, 72	అలిగి ప్రతాప		42, 121
10.	గాయస్తీరను	19, 206	శిరముల నూచి	28, 268
11.	జేతు కాకతి	66, 326	రారాజవ్వర	115, 394
12.	దూరాదాకర్ణ్య	61, 231	వరకీర్త్యజ్జల	108, 299
13.	దృష్ట్యా వశ్యనీ	38, 496	చూపుల	29

30. ఆంధ్రగోర్యాణకపులు తమతమ పూర్వగతములందుండలిపద్యములనే కొన్నిటిని తమ తమ యుత్తరకృతులందు తిరిగి యావృత్తిచేసికొనుట యాచారముగాగనప్పట్టును. కాశీరానమహాకవియే కుమారసంభవము నందలికొన్ని శ్లోకములను రఘునాథమున నాయాపుట్టముల నిక్షేపించుకొనెను. మాలతీనాధవము నందలికొన్ని పద్యములను భవభూతి ఉత్తరరామ మహావీరచరితములందుఁ జేర్చుకొనెను. ఈ మూఁడురూపకము లలో నేరెండిటికి పరిశీలించినను వానికి సమానములగు శ్లోకములు కొన్ని కన్పట్టును.

ఇక 'కేవల సాహిత్య' గ్రంథము లగు మంతకుని 'చక్రక్షేపితము', భోజని 'సరస్వతి కంఠాభరణము', సిర్పజ్జనింగి భూపాలుని 'రసార్థవసుధాకరము', 'మేమచంద్రుని 'కావ్యానుశాసనము' మొదలగువానిలో మరాఠరణశ్లోకములు రెండుమూఁడుసారులు వివిధప్రకరణముల యందురాహరించు కొనఁబడియున్నవి. ఈ పద్యిని ఇట్టియే విధ్యా నాథుఁడును పూర్వప్రకరణముల యందలి పద్యములనే యుత్తరప్రకరణములందును గొన్నిటి నావృత్తి యొనర్చుకొనెను. ఆంధ్రనరసభూపాలీయమున, ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభావణమున నీ పద్యియే యనుసరింపఁబడెను.

31. త్రివేది పతిలో మాత్ర మే పద్యము రెండుసారులురాహరింపఁ బడెను; కాని, నావిశ్వ వారిప్రతిలో (1927) నిది యొక్కచోటనే కలదు; దీని ననుసరించియే కావలయు నాన్తరామవాదమున నొక్కయెడనే కలదు.

క్ర.సం.	శ్లోకప్రతికలు	ప్రతివేది సతీ	పద్యప్రతిలు	పుటలు
14.	ధర్మోక్తార్థ ఇవ	10 388 370	అర్థమును	22, 426, 459
15.	(i) నీరాకయం తక్షణం	210	చంద్రనవన	389
	(ii) " " "	152	అస్రగరా	315
16.	పితృమాంసోద	152 285	మహాపృథ్వీ	253, 341
17.	బృహహమాదగళా	152 270	భూకలమగరులు	246, 395
	(వావిళ్ళ వారి సతీ)			
18.	కేక! గుర్జర	22, 188	ఉర్మీమూర్తిర	25, 255
19.	అష్టాసివాన	254, 392	శ్రీనివాస గేహ	429, 475
20.	ఓలావిభ్రమ	14 12	లిలావిభ్రమ	38, 119
21.	వదాన్యోనాన్యోఽపి	15 263	మూలమునాల	16, 448
22.	వీరవీర	21 404	ప్రేమగంగు	139, 423
23.	సమ్రాజ్యే	244, 289	రత్నపానునియు	423, 458
24.	సహేలం పశ్చిమై	28, 265	సుందరరూపు	38, 325
25.	స్మరస్మరాన్	28, 282	మనసవిలాస	119, 304

XI

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము - వివిధవృత్త సూచిక⁶²

1. అశ్వశిఖ	14. ప్రియంవదశ*
2. అటవెండి	15. మంజుభాషిణి*
3. ఉత్పలమాల	16. మణిభూషణము*
4. ఉత్సాహ	17. మత్తకోకిల
5. కందము	18. మత్తకోకిలీడితము
6. కవిరాజవిరాజితము	19. మానిని*
7. కుసుమితలాచేల్లితము*	20. మాలిని
8. క్రౌంచపరిమళ*	21. మేడిని
9. కమళ*	22. శార్దూలము
10. చంపకమాల	23. శాలిని (= సుగంధి)*
11. తరల	24. సీసము
12. పటగితి	25. స్రగ్ధర
13. ద్విపద	

82. (అ) ఈ యనుక్రమణికను బట్టి యనువాదకర్తకు వివిధవృత్తములను నడపుటయందుగల కౌశలము తెలియును.

(ఆ) ఇందుఁ బువ్వుచే గుర్తంపఁబడినవృత్తము లెక్కడనో కాని వాడఁబడవు. తక్కినవి సర్వసాధారణములు.

XII

సాహిత్యకుసుమాంజలి వద్యప్రతీకామూచి

అంధోజచిత్రాయశ	59	చాతుర్యం కిము	27
అఖిలభువన	50	చిరంసవిజయీ	38
అనాదృత్య	42	ఒకాశయానాం	34
అనేకరత్నాకర	43	జీమూతకః	50
అపాక్షపాతైః	57	తతోమయా	33
అపూర్వార్థశ్లాఘా	27	కథాభూసురేచ్ఛి	43
అమదస్సర్వభౌమోఽపి	27	తమితమస్తా	47
అమరు శతక	30	తెనాలింకృత	37
అమల గుణముల (తె)	27	దాక్షిణ్యంత్యయి	27
అమృతములొక్కడి (తె)	28	ద్రాక్షాపాకః	32
అరయః శబ్దము (తె)	27	నఖంపచస్త్రీ	49
అలంకరియాః	53	నజాహ్నసిద్యౌ	43
అసత్కీర్తన	52	నవలితధను	23
అఙ్గులముల (తె)	37	నానాసూన (తె)	45
అవర్తనాభృత్స	47	నిరస్తరైర్గాండివ	49
ఉదనాస్వనివగంభీరః	32	నెనకుగలాడపిడే (తె)	27
ఏషసాహిత్యమాతంగః	72	వతిత్తై నాయా (తె)	27
ఓజస్వీరుద్రదేవే	27	వశ్యుః కాకతి	32
ఔన్నత్యం యది	33	వచామగుణ్య	32
కతివయదివస్తైః	23 57	వరుహః సంస్కృత	59
కన్నుల నిల్పులక్ష్మి (తె)	27	పుణ్యశ్లోకగుణోక్తి	51, 35
కలికాలదోష	52	పురోః నమనస్త్యస్త	32
కవినా చ విభుః	54	పురోమపుత్రి	45
కశ్చిద్వాచం	34	పుధీప్రపే	55
కాకతీయసరేంద్రస్య	55	ప్రతాపరుద్రదేవస్య	28
కామంవితోక్త్యేవ	47	ప్రతీక్షమాదాసు	45
కించరుచారిత్ర	55	వాణిసీయాదిక (తె)	27
కులేకురుస్తస్య	49	ప్రాచీపురస్థీముఖ	47
గిరాంప్రవృత్తిరత్మమ	55	పౌరాః పురస్థోథ	43
గోపిభిః పరితోషయక	27	బ్రువస్తమేవం	45

చతుస్సప్తతి	33	భద్రుకాసుగుణ (తె)	27
భవ్యార్థరత్న (తె)	33	విద్యానముద్రే	27
భృంగానవాప్తి	44	విద్యాస్సకలాలక్ష్యా	27
మదాంజీతి	53	విమలముక్తి (తె)	28
మూఁడుజగలరుద్ర (తె)	28	విశ్వనాథ ఇతి	34
యత్సేవవాతాయన	46	విష్ణోరవతారః	52
యా పదానాం	62	వీరరుద్రదేవు (తె)	28
రత్నావళి	63	శబ్దతానుతద్యం	49
రమ్యామేకలిలా	28	శుభ్రం యశశ్శార్వ	28
రసనాట్యరసేశాన	53	శ్రీనివాసగోప (తె)	28
రాగోధర్మ	26	శ్రీతెనంగెడి (తె)	28
లంకావతేః	55	శ్రవణ్యులస్థూలం	43
లక్ష్మీనివాసగృహ	26	షష్ఠాణా నేవతే	27
లక్ష్మీస్వ	27	సదమలవిద్యని (తె)	28
లక్ష్మీ సరస్వతీ	27	సనిర్దయైర్గాడిన	49
లలాటనేత్ర	49	సముద్ర ఇవ	62
వదాన్యోనాన్యోస్తీ	28	సామంధస్మిత	46
వరగుణకాలి (తె)	27	స్నాతాఘటాశ్ర	43
వర్ణస్యసామ్య	61	స్వతః నిర్దేవ	61
వజ్రుశమవృత్తి (తె)	27	స్వాధ్యాక్షిత్వా	45
వాచస్త్యకపే	54	సువిహితము	34
విద్యుతేఽ, విరసే (తె)	27	సుతైరుదారై	49
విద్యయా విద్యయా	28	సుభారసముచో	28
విద్యాకైరవ కాముదీం	80	సువృత్తోరత్న	66
విద్యానాథః కథమపి	32, 66	హృద్యాస్థేయ	27
విద్యావధూనా మధికం	27		

పంపిరిరాధా శ్రీ సమక్షములు

సాహిత్యవికారద

శ్రీ కాశీభట్ల సుబ్బయ్యహాస్తిగారు,

కాకినాడ

వీరికాపురాస్థాన కలెక్షరులు. శ్రీ సూర్యరాయాండ్ర సిఠులు & సాదకులు, 6-7-1944
అంద్రసాహిత్య పరిషదర్థములు.

'కవిత్వస్థితికి సాహిత్యమిహాసావిధులు ప్రధాన సాదాములు. కావుననే పూర్వపురు కవిత్వము అల్పము. చాలాకారిక కావ్యము గాఢము. మూలముల కవిత్వం నెలయును జేసిరి ము. సాధించుచున్నది నీ భారత వసుధలను గావ్యామౌనముల విరచించి ప్రసిద్ధిగాంచు పద్యకోవిదులెందఱో అందు అగు సు. యాగ. దాదానిని సాహిత్యస్థితికి కవికూటములను అడ్రుదల ప్రభముల వి. చించివారు వెక్కుడు చూపట్టుచున్నారు. వారిలో ప్రసిద్ధ యువకులు, విద్యానాథ పండితాచార్యులు, ఈ మేధానిధి రచించినదయే ప్రకాశచంద్రియము. కవిక కోవాచల కుమారవర్మని పోమ వీధియను పండిత ప్రకాశములు. సాహిత్యమును వ్యాఖ్యానమును చేసినచేయి.

రత్నాపతి భూమిని చుగు సు. సు. చంద్రియము దేశదేశములందును ప్రసిద్ధిని గాంచి యున్నది. ఈ కావ్యములందు విశ్రింపిన వాడును, దానికి వ్యాఖ్యానమును సమ కురిపిన వాడును సాంధ్యోదయము నేటిదిమనము చెనుగునాటను. సమర్థమును చక్కని యాగధానాసాద ములనుచూచుచు. మూర్తి కలయను చెనుగుచున్నందు దీని నూతనగానిని సరసభూమిని చూచును అందు ప్రభము కొకదాని సాంధ్యభావతో ప్రాని యున్నాను అందు "నాటవోదయ సుఖము ప్రస్తుతించి" అని నుడివెళికాని విద్యా నాథుని గూర్చి కాని, రచాకని కృత్యమును ప్రకాశచంద్రియమును గూర్చి కాని యొక మూలైనను వ్రాయుచున్న వింతగా అభిప్రాయము.

'...శిరోమణి పదవిరాసించును, విజ్ఞానవర్ధిని పరిషత్తులును శ్రీమాన్ చెలమ చెల్ల రంగాచార్యుల గారి విద్యానాథ విరచితమును ప్రకాశచంద్రియమునకు 'అంద్రప్రకాశుడయశోమాషణము' అను నమూనాల్పాధానమును విరచించి మాతృభాషనై రమకులం గొండాగారి మూల వెలిబుచ్చియన్నాడు. దీని రసము వాదమున మూలమును మి. సా. సాగనుతెన్నియో చూచుచున్నయవి. మణియు శ్రీ యాచార్యులవారి యను వాదము నందలి పద్యములు రసాక్షిసలయ మృదులములై కోకిల కూజితములట్లు శ్రుతి సుధామయగు వాదసంపదలతోఁ జాటకుల యల్లములం జూతకొనుచున్నవి. అటనటం దెలియనగు విశేషాంశములు చక్కగ వివరింపఁబడి యున్నవి. నిజముగ నీ యనువాదము నందలి మెఱుంగులన్నింటిని నిట వివరింపఁబూని నదో వేటొక్క గ్రంథమగును.

శ్రీ యాచార్యులవారు విరచితము గురుకులవాస మొనర్చి సనాతనమార్గమున సుపాధ్యాయ లకడ విద్యల నుండిన పండితోక్తములగుటచేఁ దమ యనువాదమున నాలంకారిక రసాస్యములం దెక్కింటిని సువ్యక్తము చేయఁగలిగిరి. వీరి కవికా మాధురి

గరిమయు, కాశ్మీరును సంస్కార దళితులను సామాన్యములు శ్రీయాచార్యుల
చారిత్రము కట్టి యముల్యానువాదమును, స్వతంత్రకృతులను, విరచించి యాంధ్ర
దేశమునకుం గీర్తి గాంచుటకు గోరివస్తుంటావో!

*

*

*

ఆచార్య శ్రీ పింగళి కశ్యపాచార్యగారు, ఎం.ఏ.,

గుంటూరు

జాతీయభాషాభివృద్ధి, ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వము.

12-7-1944

"—శ్రీమంత్రి : శ్రీ మహాశయ్యగారు వచ్చినట్లుగా తెలుగు సాహిత్య ప్రభుత్వము
యశోమాచార్యులతో అంతర్గతముగా సంబంధమును నిలిపివేసి, అనువాదము
యశోమాచార్యులచేత చేయించి నున్నది. సాహిత్య గ్రంథములను - అందుకు శాస్త్ర
ప్రతిభాను అనువదించుచు మూలకృతులను గానగ్రంథమును ఒక్కవట్టున సాధిం
చుట కష్టము. అందుకు యనువాదములు ప్రభుత్వముచేత చేయించి నున్నది. ఇది
అనువాదము."

*

*

*

శ్రీ పరవస్తు వేంకటాచార్యగారు, ఎం.ఏ.,

విజయవాడ

శ్రీ వేంకటేశ్వర స్వామివారి కార్యాలయము.

12-2-1945

"—శ్రీమంత్రి : శ్రీమహాశయ్యగారు వచ్చినట్లుగా తెలుగు సాహిత్య ప్రభుత్వము
యశోమాచార్యులతో అంతర్గతముగా సంబంధమును నిలిపివేసి, అనువాదము
యశోమాచార్యులచేత చేయించి నున్నది. సాహిత్య గ్రంథములను - అందుకు శాస్త్ర
ప్రతిభాను అనువదించుచు మూలకృతులను గానగ్రంథమును ఒక్కవట్టున సాధిం
చుట కష్టము. అందుకు యనువాదములు ప్రభుత్వముచేత చేయించి నున్నది. ఇది
అనువాదము."

*

*

*

శ్రీమంత్రి శ్రీమాన్ వేదాంతిరువేంగళాచార్యుగారు,

గుంటూరు

ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వము, ఎం.ఏ. కళాశాల.

4-2-1944

"ప్రభుత్వము తెలుగునీ సంస్కృతసాహిత్య రచింపజేయుటకు. అది ముఖ్య
ముగా సాంస్కృతిక యశోవైకల్యమును దిగంత విస్తారమున నిర్వహించుటకు జగదీశ్వరుడు.
అది తెలుగున ఆంధ్రుల మాతృభాషతో లేకుండుట వలన, అది యిప్పుడీ యనువాదకుల
మూలమున దీనివది. సంస్కృతములో విద్యావాధుని కవిత్వమువలె ప్రాజ్ఞాపాకమున
బడన యీ యనువాదమును జూచినతోడనే విద్యావాధుని తెలుగున నిట్లు రచించెనా
యని తోచినది. మూలములోని విషయమును సువిశదమును, సులలితమునుగు కైతిలో
నిట్లు సువదింపగలుగుట శ్రమసాధ్యమే. కావ్యప్రకరణము. రసప్రకరణము మొదలగు
చోటులందు గూడ తీరువోపుండ విషయము స్పష్టముగా నుండుటపరిశీలకులకు వెంటనే
తెలియవచ్చుచుండే. ఇట్టి తీరుల నింకను గొన్ని గ్రంథములను రచించి యాంధ్రలోకమునకు
వీరు తమర్దులగుట నాకు మిక్కిలి యభిలషితము."

*

*

*

శ్రీ చెన్నకేశవుల హనుమంతవాఙ్మయము

3882. కందసాహిత్యము.

విశ్వదాసు.

4-2-1945

తలపించెక వియదాహుతిని నిర్మలదోష్టకాకులమై,
అలివాణిబసనాల్లరాచ లక్షణవదనంకాళమై
అలముపాంకు ప్రసాదదురమహల పాంచగ్రహజూదణం
బల శ్రీనాథకృతినే శిరోమణి బిళా! హృద్యవిద్యానిధి:

*

*

*

భారతి

పర్వతము : విజయవాడ.

(సంపుటము 24-సంచిక 9)

నవంబరు-1947.

"—ప్రస్తుత గ్రంథం విద్యానాదుని ప్రతాపశుభ్రయసంహారకారి అనువాదం. ఈ గ్రంథానికి ప్రతాపశుభ్రయ మున్నది వాడు లోవున్న పేరు దీనిని కట్టుముత్తా అని ఖావానియంగా జేసాడని అతడు గాని అందుగా చూస్తే అది పర్వతము అనిపిస్తుంది. ఏమైనా అందులో అతి ముగ్ధమై నాటిక ప్రకరణం తెనేలేదు.

కావ్యగ్రంథం అనువాదించడం సామాన్యమయిన పరికారము. అతడు చెప్పినట్లుగాని అత్యంతాను అనువదించడానికి అవకాశాన్ని కల్పించుకొని అతడు ముందు రచించగల పుష్పమునే చూచుకొని. అత్యంతాను అనువదించు పుష్పమునికెక్కడా పాకాదలు తెలుగు. అందులో కూడా అనుభావము వివేచింపబడుచున్నది. కాబట్టి మైన పని. అసలు కాము చెప్పిన అనువాదమునకు అత్యంతాను అనువదించు పుష్పముని తోచి ముగ్ధమై కవుల క్లితాను అందులుగా ఉదాహరించిన కావ్యకావ్యములున్నాయి ఈ విషయంలో ఈ గ్రంథ ప్రముఖమైనది చే కల్పనములను అనువదించుచున్నది....ఈ గ్రంథ ప్రకరణమున పుష్పము చదివేది సంస్కృతం తెలియని ఆంధ్ర సాహిత్య విద్యార్థులను వక్షాను దాగా ఉన్నది. కావ్యములను అనువదించు పుష్పము తెలియని ఉండాలి కాగా అలాంటి దాన్నే వాడుచున్నందుకు పేరు తెలుగు అనుచు.

ఈ పుష్పం అందులో కావ్యముగా ఉదాహరించగలదు. అందులోనే మూలశ్లోకాలను గూడా ఇచ్చిపట్టుచునే అధిక చేసుకున్న తరువాత కుక్కపేసుకొందాని! వీటిని ఉండేది.....శ్రీ ఆచార్యులవాడు ఈ పుష్పములో తదితర విమర్శలను గూడ అనువదించి ప్రచురిస్తే అందులో కావ్యము చిన్నదియే నేననుకున్నాను వాడుచున్నాను.

*

*

*

ఆచార్య శ్రీభండవల్లి లక్ష్మీరంజనముగారు, ఎం.ఏ., ఆంధ్రకాళాధ్యక్షులు, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము.

విద్యానాదుని ము.

విశ్వదాసు.

8-2-1948

ప్రాప్తిభూషణ శిరోమణి శ్రీమాక చెయ్యెర్ల రంగాచార్యులుగారు ఆ ప్రీకరించిన ప్రతాపశుభ్రయశ్లోభూషణము ద్వితీయాపృత్తి ముద్రణమును చూచి మిక్కిలి నంతసంచితినీ. ఆంధ్రభాషలో ప్రామాణిక గ్రంథములు పునర్ముద్రణ భాగ్యము నొందుట

1. వీరు రైల్వేలో ఉన్న తోడ్కొనులై యుండిరి. శ్రీ చెక్లపిళ్ల వేంకటకాస్త్రిగారి శిష్యులు, కవులు, నా పోలికుడను నాటకమును తొలిసారి ముద్రించజేసిన రచన వదాన్యులు.

అందు. ఇప్పుడిప్పుడే మన మిట్టి శుభ సంఘటన గాంధీ చున్నాము. దీనినిబట్టి యాంధ్ర పాఠశాలోదయమునందు ఆలోచనామృతమైన గ్రంథములపై ఆదరవాంఛలు పెరుగుచున్నవని సూచితమగుట సంతృప్తి కలుగుచున్నది.

ఆ వృత్తి ముద్రణమునందరగిన యధ్యక్షములలో శ్రీమాన్ రంగాచార్యుల వారి ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము అగ్రశ్రేణి నలంకరించుచున్నదనుట నిర్వివాదము. దీనికి మూలమైన విద్యానాథుని కావ్యాలంకార సంస్కరణము ప్రాచీనాలంకారగ్రంథము లందు సమున్నతస్థాన మలంకరించుచున్నదని ప్రాచ్యపాశ్చాత్యవిద్వాంసు లేకగ్రీకులముగా నంగీకరించినది. కాస్త తేలియిది యలంకారికాశ్రు చంద్రాయదొక క్రొత్తప్రస్థానమును స్థాపించుచున్నను, బహుశ్చయముగ తుల్యముగ కంటించి వానిలో మూర్ఖత్వమైన ధ్వని సంప్రదాయమును సహృదయ జనాభాకాముగ స్వాగతించిరి. మఱియు అలంకార కాస్త్రము దృశ్య శ్రవ్య కావ్యసామాన్యమున నిరూపించు కోయన కావ్యలక్షణముతో తృప్తిపడక రూపకలక్షణమును ఉదాహరింప నాటవలసికే మేరవించి ప్రతిపాదించి ఈ కాస్త్రమునందొక అపూర్వ సమగ్రయముగావించినది. ఇది యాంధ్రుల మేధావలసినము. ఆంధ్రులుప్రధానముగ సమగ్రయ ప్రతిభాకారులు.

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము మహాధ్ర విజ్ఞాన పారుషములగు శీతవాతాహతము గాని విస్తృతశిశుకాననము, ఆంధ్రులకిది ప్రేమకృపి ఓక్కువకీకృతమునుట నిక్కము.

ఇట్టి ప్రకృత గ్రంథమును మా మిత్రులు సమీకృత సంపత్కరముల వెనుకనే యాశ్రీరించి ప్రకటించి నేడు తిరిగి సమీక్షింపము. పునర్విక్షణముచేసి ముద్రించుట ముదావహము. ఈ రెండవ ముద్రణమునందు వీరు భటు యాంధ్రీకృతికి వన్నెలు దిద్దు కొన్నారు. కాస్త్రజ్ఞానువుల బహుళ ప్రయోజనమునకై ఎన్నియో సూతనాంశము లను కావ్యరస ప్రకరణాదులందుచేర్చి గ్రంథప్రయోజనము నినుమడింపజేసినారు. అక్షేప సమాధానముల మట్టశింపునపుడు వీరు స్థూలహస్తావలీకరణమున కొడికట్టక మిక్కిలి సంయమనముతో వ్రాయుట ప్రశంసావహము. విశ్వ విషయమును పెంపొందింపవలెను గదా!

ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము విశ్వవిద్యాలయస్థాయి విద్యార్థులకు అలంకార కాస్త్ర పఠ్యమైన వెల్లిదిగా ఉపకరింపగలదని నా విశ్వాసము. దీని వచన శైలియు, పద్యరచనా ప్రసన్నతయు ఈ గ్రంథమునకు శ్రీరామరక్షలు. విద్యాంసు లిందు తమ వైరుషీ ప్రతిఘటనమును గాంచి మోదమందుదుగాక యని ఆశించుచున్నాను.

*

*

*

కవిభూషణ

కొమానవల్లి

శ్రీ వెంకటాచల సూర్యనారాయణకావ్య

అమలాపురము కా. తూ.గో.

18-8-1968

"... మీ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము మావంటి వారికి గురుస్థానము అని యొక్కమాట వ్రాయుటదక్క నవ్యము వ్రాయందరము కానిది యని మాత్రము విన్నవించుకొనుచున్నాను. ఆంధ్రీకరణమని చెప్పిరేగాని తెలియనంతటి సారశక్తిముతో స్వతంత్ర కావ్యమని ప్రమతిగించుచున్నది. అనువాదమున కింకకంటె వరిగ్గ యేముందుమ? అట్టి వశ్యవాక్కులవడుట యదృష్ట విశేషమని మీ ప్రతిభకును, సాంక్షిణికోహారు లర్పింపక చేయునీదేమున్నది?"

గ్రంథసంక్షిప్త నామముల వివరణము

అగ్నిపు.
 అథ. కా.
 అమర.
 అమ. కో.
 అలిం. న.
 అష్టా.
 ఆం. మ. ఖా.
 ఆం. వి. న.
 ఉదా. వా. చరిత్రము
 ఉభ. సా.
 ఋ.
 ఔ. వి. చ.
 కవి. చిం.
 కా. చూ.
 కా. ప్ర. (కావ్య. ప్ర.)
 కా. మీ.
 కా. ద.
 కా. కా.
 కావ్యా. సం. వివరణము
 కా. అ. సూ.
 కావ్యా. సూ. వృ.
 కా. ఖం.
 కీరసం.
 కు. సం.
 ఛం. కా.
 తత్స. చం.
 తారాశ.
 ద. రూ.
 దే. శ.
 ధ్వ. (ధ్వన్యా.)
 నా. లి. ర. కోశము
 నాట్యకా.

అగ్నిపురాణము
 అథర్వణకారికావళి
 అమరము
 అమరకోశము
 అలింకార సర్వస్వము
 అష్టాధ్యాయ
 ఆంధ్రమహాభాతము
 ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వసము
 ఉదాహరణ వాక్యాయ చరిత్రము
 ఉభయసారిభంజిక
 ఋగ్వేదము
 ఔచిత్యవిచారచర్చ
 కవిలోక చింతామణి
 కావ్యాలంకార చూడామణి
 కావ్యప్రకాశము
 కావ్యమేమాంస
 కావ్యవర్ణము
 కావ్యానుశాసనము
 కావ్యాలంకారి సంక్రమ వివరణము
 కావ్యాలంకార సూత్రము
 కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి
 కాశీఖండము
 కీరసందేశము
 కుమారసంభవము
 ఛందశ్శాస్త్రము
 తత్సమచంద్రిక
 తారాశకాంకము
 దశరూపకము
 దేవీకళకము
 ధ్వన్యాలోకము
 నాటకలిఖితరత్నకోశము
 నాట్యశాస్త్రము

గం. అ.

ప్ర. రు. వ్యా.

భా. వ్యా.

జా. వ్యా. ఉ.

భ. గీ.

భా. ప్ర.

భా. లం.

భో. రా.

మ. సు. కో.

మా. న.

మే. సు.

రఘువం.

ర. గం.

ర. అ.

ర. సు. (రసా. సుధా)

రా. పాం.

రాధికా.

వ. జీ.

విక్రమో.

వివే.

వే. సం.

వృ. ర.

శబ్దరత్నా.

శి. ప.

శ్రు. భో.

స. కం. అ.

సా. ద.

సా. మీ.

స్మ. గీ.

హ. చ.

గంగావతరణము

ప్రతాపరుద్రేయవ్యాఖ్య

జాలపాల్లకణము

జాలపాల్లరణోద్ద్యోతము

జగవద్గీత

భావప్రకాశము

భామహాలంకారము

భోజరాజీయము

మధుకోశము

మాళిగిగారి మిత్రము

మేఘసంరేఖము

రఘువంశము

రసంగాననము

రసాన్తపాల్లకారము

రసార్థవసుధాకరము

రాఘవహరివీయము

రాధికాసాంక్షియము

వక్రొక్తిజీవితము

విక్రమోద్భవము

వివేకానందము

వేణీసంహారము

వృత్తరత్నాకరము

శబ్దరత్నాకరము

శిశుపాలకథము

శ్రుతబోధ

సరస్వతీకాతాళరణము

సాహిత్యసర్పణము

సాహిత్యమీమాంస

స్మరగీత

హర్షచరిత్రము

శ్రీ శ్రీనివాసాయనమః

ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

[దువీర సమీక్షా సహితము]

౧. నాయకప్రకరణము

అభివాదము

పలుకుం గల్గెల వెన్నెలై వెలుగు; నా ప్రాణల్కు చేర్చుక్కయై
పొలుచు; స్వల్పకుఁ జెల్వయై జగములం బ్రోచుం దమిం దల్లియై;
యల వాగ్దేవికిఁ గేలుమోడ్తు నగు నా యంబాభివాదత్రయల్
పొలముల్ వాఙ్మయ బీజసంతతికి నేపుం గూర్చు జీవోషధుల్. 1.

అంజలి

భామహుఁడు మున్నగాఁగల ప్రాజ్ఞతతికి
సాదరంబున నవసుమాంజలి పుటించి
వరసరీతి వలంకారశాస్త్ర సంగ
హమును రచియింతుఁ గర్ణోత్సవము దలిర్ప. 2.

భామహుఁడు కావ్యాలంకార మను గ్రంథమును రచించెను. ఈతఁడు
ప్రాచీనులైన యాలంకారికులలో ముఖ్యుఁడు. క్రీ. శ. 6వ శతాబ్దారంభములో
నుండిన దండికవి కంటెను కొంచెము పూర్వుడైన యీ భామహుఁడు అతన
శతాబ్దికిఁ జెందినవాఁడగునని ఆచార్య కె. పి. త్రివేది చెదలగు విద్వాంసులు
నిర్ణయించిరి. దండియే భామహునికంటె పూర్వుఁడన్నవారును కొందఱున్నారు.
భామహుఁడు ప్రామాణికుఁడగు ఆలంకారికుఁడగుటచే మమ్ముటుఁడు, ఆనంద
వర్ధనుఁడు, అభినవగుప్తుఁడు, ప్రతీహారేంద్రరాజు, మల్లి నాథుఁడు, హేమచంద్రుఁడు,
అప్పయదీక్షితుఁడు, నల్లభుఁడు, విద్యాధరుఁడు, విశ్వేశ్వరవండితుఁడు, శ్రీవత్స
లాంఛనుఁడు మున్నైన వ్రసిద్ధు లందఱచేతను తమ గ్రంథములలో చేర్కొనఁ

బడినాడు ఎనిమిదవ శతాబ్దిలో నుండిన ఉద్భవము. దీనిని కావ్యాలంకారమునకు నివరణము వ్రాసెను. కావ్యశరీరము, అలంకారము, దోషము, న్యాయనిర్ణయము, శబ్దశుద్ధి యను విషయములపై కావ్యాలంకారములో చర్చించబడినవి. కె. పి. త్రివేది 1909 లో తాను పరిష్కరించి, ప్రకటించిన ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణములో తొలిసారి అనుబంధముగా ఈ కావ్యాలంకారమును ప్రకటించెను. పిమ్మట (1927) పి. వి. నాగనాథశాస్త్రి తమ అంగ్లానువాదముతోను, డి. టి. తాతాచార్యులు స్వీయవృత్తితోను, కాశీసుస్కృతగ్రంథమాలాధిపతులు (1928) విపుల పీఠికతోను చేర్చుటగా ఈ గ్రంథమును ప్రకటించిరి.

శాస్త్రాధిపానము :

ఈ శాస్త్రమున రసాలంకార గుణదోషరీతి వృత్త్యాదులు వివిధ విషయములు చర్చింపబడుచుండగా వీనిని నొకటి యగు అలంకారశబ్దమును మాత్రమే జోడించి దీనిని అలంకారశాస్త్ర మనుట యెట్లు సంగత మగునని శంకించి ప్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత కుమారస్వామి సోమపీఠి 'ఛత్రన్యాయము' చేత ఈ వ్యవహారము సమర్థింపఁ దగినదని సమాధానము చెప్పినాడు. ఛత్రన్యాయమిది:— ఛత్రము లున్న వారును, లేనివారును అగు వాటసారులు కొందఱు వెళ్ళుచున్నారు. పారిలో గొడుగులున్న వారి సంఖ్య యెక్కువగా నున్నందున వారి నంగతము (గొడుగులున్న వారిని, లేనివారిని కలిపి) 'అంగ! గొడుగుల వారు వెళ్ళుచున్నారు' (ఛత్రాణి గచ్ఛంతి) అని వ్యవహరించుట కలదు. అట్లే రసాలంకారమునందు లీ శాస్త్రమున విషయములయ్యును, అలంకారములే పేరేపముగా చర్చింపఁబడుటవలన ప్రాచీనులు దీనిని అలంకారశాస్త్రమన్నారు. 'ప్రాధాన్యేన వ్యవధేశాభివ్యతి' అనియు సూక్తి. ప్రాధాన్యమును బట్టి వ్యవహారము కలుగుచుండును. కావ్య చర్యాగ్రంథములలో అలంకారములు ప్రాధాన్యమును వహించినవగుటచే భావసూచకునగుటవలన తమ గ్రంథములను కావ్యాలంకారముని వ్యవహరించుకొన్నారు. ఆ మార్గమునే విద్యానాథుడును తన గ్రంథమును అలంకారశాస్త్ర సర్వస్వ సంగ్రహ మనెను.

ఈ అలంకారశాస్త్రమునే సాహిత్యశాస్త్రమనియు, సాహిత్యవిద్యయనియు, సాహిత్యదర్శన మనియు వ్యవహరింతురు. దీనిని బట్టియే సాహిత్య మీమాంస, సాహిత్యదర్శణము మొదలైన గ్రంథనామములు బయలుదేరినవి. ఈ సాహిత్య శబ్దము సహితశబ్దమునండి యేర్పడినది. సహిత మనగా 'శబ్దార్థములు కూడి యున్నది.' 'కావ్య'మని కావ్యరమము. అట్టి కావ్యమునకు సంబంధించిన విషయము

లన్నింటిని చర్చించునది సాహిత్యము. కావ్యవిషయక శాస్త్రముని ఫలితార్థము. 'శబ్దార్థ యోర్యథావర్ణనాభావన విద్యా సాహిత్య విద్యా' శబ్దమును, కర్తమును టను పాచుతగ్గులు తెలుపఁగా నమప్రాధాన్య ము గలది సాహిత్య విద్య అని రాజశేఖరుఁడు నిర్వచించెను 'శాస్త్రములలో అర్థప్రతిపాదన శబ్దము మాత్రమే ప్రయోగింపఁబడును. కావ్యమునలో శబ్దార్థములు రెండును బ్రయోగింపఁబడును.' అని వ్యక్తి వివేకటికాకారుఁడు వివరించినాఁడు. 'న చ కావ్యే కాస్తాదివ దర్శనతీత్యర్థం శబ్దమాత్రం ప్రయుజ్యతే; సహితయోః శబ్దార్థయోస్తత్ర ప్రయోగాత్ సాహిత్యం తుల్య కక్ష్యేనాన్యూనానతిక్రత్వమ్.' అర్థశక్తి మూలద్వని, శబ్దశక్తి మూలద్వని యని కావ్యాత్మ యుభయశక్తి మూలకమును కవి కలిమతమే కావున శబ్దార్థము లకు సమప్రాధాన్యము కావ్యమున వెలయును. శాస్త్రమున శబ్దమునకే; అనగా ఆ వాచకపద మిచ్చు అభిధార్థమునకే ప్రాముఖ్యము. ఈ భావమునే 'శబ్దార్థా సహితౌ కావ్యమ్, (I-19. భామహంకారము) అని భావించుఁడును. 'శబ్దార్థా సహితౌ వక్రకవి వ్యాపారశాలిని, బంధే వ్యవస్థితౌ కావ్యం తద్విదాన్తోదకారిణి' (వక్రశక్తి తీవితము-ప్రథమోన్మేషము) అని కుంభకఁడును ప్రకటించిరి.

సాహిత్య మీమాంసలో సాహిత్య స్వరూప మిట్లు నిర్వచింపఁబడినది:—
'వృత్త్యాదీనాం సమష్టిః స్యాత్ సాహిత్యమ్ (I-3) వృత్తి, వివక్ష, తాత్పర్యము, ప్రవిభాగము, వ్యపేక్షణము, సామర్థ్యము, అన్వయము, ఏకాద్యము = అనునవి వృత్త్యాదులు. వీని సముదాయ స్వరూపము సాహిత్యము. అందే:—

'సాహిత్యంనామ సంబంధః సోఽష్టధేకీ మనీషిణః
శబ్దార్థా వష్టభిర్నాన్తై స్సంబధ్యేతే పరస్పరమ్' (II-28)

శబ్దార్థము లొంగొంటితో ఎనిమిది విధములుగా కూడును. ఆ శబ్దార్థముల సంబంధమునే విద్వాంసులు సాహిత్యమందురు; అని వివరింపఁబడినది

1. వృత్తి : పదముయొక్క అర్థమును తెలుపు శక్తి. ఇది ముఖ్య, లక్షణ, గౌణి యను మూఁడు రూపముల నుండును.
2. వివక్ష : సమ, సంక్షిప్త, విస్తృత శబ్దములచే ఆయా సందర్భముల కనుగుణ ముగా అర్థమును ప్రతిపాదించు కవీశ్వరుని యిచ్చ.
3. తాత్పర్యము : వాక్యార్థము. పదముల సముదాయార్థము.

4. ప్రవిభాగము : అర్థములలో 'ఈ భాగమునకు ఈ శబ్దము బోధకము. ఈ భాగమునకు ఈ ప్రత్యయము బోధకము' అను నిభాగ జ్ఞానము ప్రవిభాగము ఇది పద, వాక్య, మహావాక్యములలో సన్నింట నుండవలసినదే.
5. వ్యపేక్ష : పదార్థముల పరస్పరాకాంక్ష.
6. సామ్యశక్యము : పదార్థముల స్వస్వామ్యాది సంబంధ యోగ్యత.
7. అన్వయము : పదపదార్థము లొంగిపోయితో విభక్త్యాభ్యాతాదుల మూలమున గలిసి యుండునట్లు కూర్చుట.
8. వికార్యము : వ్యపేక్షాన్వయ సామర్థ్యములు గల పదములకు విశేష్య విశేషణాది భావమూలమున నేకవాక్యత పొసగుట. ఏకార్యభావము.

'ఏషాం సమష్టి రప్తానాం సాహిత్య మితి నిర్ణయః' (సా. మీ. I-25)

ఈ యెనిమిదింటి సమష్టిరూపమే సాహిత్యమని నిర్ణయము. సాధారణముగా శబ్దవ్యాపారము, శబ్దశక్తి మున్నగు పదములచే వ్యవహరింపఁ బడునదియే యిట సంబంధ మను పదముచే జేర్కొనఁబడినది.

సాహిత్యము - అభిధేయాది చతుష్టయము :

'సాహిత్యం సవరిష్కారం కవినా పరికల్పితమ్
భావయన్ రసికో లోకే సుఖ మత్యంత మశ్ను తే.'

అని సాహిత్యమీమాంసాకారుఁడు సాహిత్యమునకు అభిధేయూది (అనుబంధ) చతుష్టయమును చెప్పెను. 'సాహిత్యము' ఇది అభిధేయము. కావ్యానందము ఫలము. సహృదయుఁ డదికాఁగి. అక్షరాగ్రఃథ రూపమైన యీ సాహిత్యము లత్యములైన కావ్యనాటకాదుల ద్వారమున అనందరూపమైన ఫలమునకు కారణ మగుచున్నది. కావున దీనికిని ఫలమునకును కార్యకారణభావము సంబంధము. పై కారికలో పేర్కొనఁబడిన సాహిత్యమునందలి పరిష్కార మిది : —

'దోషత్వాగో గుణాధాన మలంకారో రసాన్వయః

ఇత్థం చతుర్విధా క్లప్తా సాహిత్యస్య పరిష్కృతిః' (సా. మీ. I-8)

దోషములు శేకుండునట్లు చూచుట, గుణములను, అలంకారములను కై నేయుట, రసమును పోషించుట - అను రీతిగా చేయు కావ్యనిర్వహణ ప్రక్రియయే పరిష్కారము. అట్టి దోషగుణాలంకార రసాదుల స్వరూపమును సాహిత్యశాస్త్రము వలననే గ్రహించి రసకుండు కావ్యానందము ననుభవించును.

సాహిత్య స్వరూప నిరూపణములగు ఈ సంగ్రహ జ్ఞోకములు గమనింపఁ దగినవి.

“తదేవం విశిష్టం సహ ఏవ జ్ఞానం సాహిత్యమ్—శీ క్తహి—”

“సాహిత్య మనయోః శోభాశాలితాం వ్రతి కా వ్యసౌ
అన్యూనానతిరిక్తత్వ మనోహారిణ్యశస్థితిః.

మార్గానుగుణ్యసుభగో మాధుర్యాది గుణోదయః
అలంకరణ విన్యాసో నికృతాతిశయాన్వితః.

స్మృత్యైచిత్త్య మనోహారి రసానాః పరిపూరితాః
స్వర్ణయా వర్ణితై రుత్తరై ర్హాస్వ ముఖ్యదోషైః.

సా కావ్యవస్థితి స్తస్మై దాష్ట్యైదైక నిబంధనమ్
పదాది వాక్పరస్పరసాః సాహిత్య ముచ్యతే.

అపర్యాలోచితేష్యర్థే బంధసాంబంధ్య సంపదా
గీతవ ద్ద్రవ్యాయాష్టాదం శబ్దాదాం నిబధాతి యత్.

వాచ్యావబోధ నిష్పత్తై శదవాక్యార్థ వర్జితమ్
య త్కిమ ప్యుత్కరయ త్యంః పానకాస్వాదవత్ సతామ్.

స్ఫురితం జీవితేనై వ జీవితః కవినా వినా
వినా నిర్జీవతాం యాతి యేన వాక్యం విపశ్చితామ్.

యస్మా త్కి మపి సౌభాగ్యం శబ్దవిదామోడ గోచరమ్
సరస్వతీ సమధేర్వితి శదేశత్రప్రతిపాదితమ్.”

(సా. మీ. ద్వి. ప్ర. 14 పు.)

శాస్త్రోత్కర్షము

నేడు చరితార్థమయ్యెను నిజము చాల
కాలమున కలంకార సంగ్రహము భువినిఁ
బూని శ్రీ వీరభద్రుని భూరి యశముఁ
దేనె బూరఁగఁ దాను గీర్తించు కతన.

కావ్యపద్ధతి

రసము చిప్పిలు పల్కలు, లర్థములు, గుణము
బాను, సలంకారవృత్తులు, దనరు రీతి,
పాతశయ్యలు నాఁ గావ్యపద్ధతి యగు
నీయ దంశయు కా న్తప్రమేయ మగును.

4

అలంకారశాస్త్ర ప్రమేయము - లక్షణములు :

రసావలంబ మైన నాయకానాయకులు, శబ్దార్థములు-తద్రూపమైన కావ్యము, శృంగారవాదీ శబ్దభాగము, వృత్తి, పద పాక, శయ్యలు, గుణదోషరసాలంకారములు మున్నగు అలంకార శాస్త్రములతో చర్చించబడు ప్రమేయములుగా చెప్పబడినవి. ఇవిగాక లక్షణమును మఱియొక యంశము ఈ శాస్త్రప్రమేయములో చేరదగినదన్నది. లక్షణములు కావ్యాంగములలో ముఖ్యమైనవిగా భరతముని నాటికే ప్రసిద్ధపరచినవి. కావుననే భరతముని 'కావ్యబంధాస్తు కర్తవ్యాః పుష్కలైర్లక్షణాన్వితాః' (బరోడాప్రతిః నాట్యశాస్త్రము 15) అధ్యాయము చివర, ముగ్ధునియందు లక్షణములతో కూడినవిగా కావ్యములు నిర్మింపబడ వలెనని యూహించెను.

లక్షణ సర్వరూపము :

అభిధాదిరూపమును కవి వ్యాపారము లక్షణము. మానవునకు సామూహిక లక్షణము లేట్టిచో కావ్యమున కీ లక్షణము లట్టివి. లక్షణమును పేరు కూడ వీని కా సామూహిక లక్షణ సాదృశ్యముచేతనే కలిగించుదురు. ఇవి కావ్యశరీరము నందలివే కాని అలంకారములవలె బాహ్యములైనవి కావు. ఒక వ్యక్తికిపట్టు విశాలవక్షము, ఆజాన్మ బాహువులు, ఆయతనేత్రములు మొదలైనవి సౌందర్యాధాయకములతో అట్లే కావ్యశరీరమున కీ లక్షణములు శోభను చేకూర్చును. అలంకారములును శోభాపాతువులే కాని, అవి కావ్యశరీరగణములును, సహజములును కావు. కల్పితములు. అంతియే కాక అలంకారములు కూడ ఈ లక్షణములవలననే శోభిల్లునవి. కొందొకచో అలంకార రహితమయ్యు కావ్యము సుందరముగనే భాసిల్లుటకు లక్షణములే కారణము. లక్షణములులేని కావ్య మెన్ని యలంకారము లున్నను సుందరమనిపింపదు. ఈ కారణముచేతనే పూర్వము కావ్యసామగ్రిలో లక్షణములకు ప్రముఖస్థాన మీయబడినది.

సుప్రసిద్ధ పరిశోధకులుగు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగా రి అవతరములను గూర్చి యిట్లునుడిపిరి. 'అవతరములు అర్థాలంకారవర్గమంతటికిని పిఠాభూతములై నవి. ఇవి చమత్కృతములును, కథాశరీరమునకు వైచిత్రిని కల్పించునవియునగు వక్రొక్తి రూపములు. అక్షరములు గుణాలంకారముల సాయముపేడింపక యే గ్ధసౌందర్యము చేతనే శోభిల్లును. మహాపురుషులను వర్ణ శంఖ చక్ర రేఖాదులవలె ఇవి కావ్యశరీరమునకు చక్కరసమును చేకూర్చును. అలంకారముతో (ఉపమారూపులు) రత్నాభరణాదులవంటివే. అభరణములు లేకున్నను (పుట్టువుతోనే చక్కనైనవాడు) వర్ణకీ తన చక్కరసముతోనే వెలుగొందును. ఇత గుణములన్నవో (మాధుర్యాదులు) వర్ణకీ ప్రవర్తనమును దెలుసు దై వ్యాది గుణముల చగటివి. అవి కావ్యమున శబ్దార్థ రచన నొనర్చులించిమోడునవి. సహజములైన శరీరలక్షణములు లేని పురుషుల డెట్లు సూర్యుల డెరుచునుచోనడో యట్లే ఈ అవతరములులేని కథాశరీరము గుణాలంకార భూషితైవై నగుచున్నది నీరసమే యగును. ప్రాసకావ్య మనిపించుకొనరాదు.

విస్తృతమైన కథాశరీరమున్న కావ్యములే అక్షరప్రయోగ స్థానములు. అల్పములైన ముక్తకాదులగు భూషకావ్యములు కావు. కావున 'కావ్యబలధాన్య కర్తవ్యా' అని కావ్యబలధ శబ్దమును భరతిమహర్షి ప్రయోగించెను. ఇవి వ్యాపారము అనంతములు గనుక వస్త్రూపములైన అవతరములును అనంతములే యగును. కాని వానిలో చమత్కారాత్మకము గల ముప్పదియొంటిని యేటి తరితమిని ప్రదర్శించెను. (బిరోడా ప్రతిః సాత్య. కా. ప్ర. 16 అధ్యాయ. అనుబంధము).

భరతముని పేర్కొనిన అవతరములు :

విభూషణం చాక్షరసంహతి శ్చ. ౧ భాభిమానే గుణకీర్తనం చ
ప్రోత్సాహనోదావరణ నిరుక్తం, గుణానువాదోఽతిశయ స్పృహేతుః.
సారూప్య మిథ్యాధ్యయ సాయగ్ధి. పదోచ్ఛయాక్రింద మనోరథాశ్చ
అఖ్యాన యాక్షా ప్రతిపేద వృద్ధా, దృష్టాంత నిర్భాసన సంకయాశ్చ.
అశీ ప్రయుక్తిః కవలః తమా చ, ప్రాప్తిః పశ్యాన్తసం తత్రైవ
ఆర్థానువృత్తి ర్భూవపత్తి యుక్తి, కార్యోఽనునీతిః పరిదేవనం చ.
పట్రింశ దేజాని తు అక్షణాని— (సాత్య. కా. బ. ప్ర. 16 అధ్యాయ.)

1. (వి) భూషణము 2. అక్షరసంహతి 3. శోభ 4. అభిమానము 5. గుణకీర్తనము 6. ప్రోత్సాహనము 7. ఉదాహరణము 8. నిరుక్తము 9. గుణాను

వాదము 10. అతిశయము 11. పోతువు 12. సారూప్యము 13. మిథ్యాధ్యవ
సాయము 14. సిద్ధి 15. పదోచ్ఛయము 16. ఆక్రందనము 17. మనోరథము
18. ఆట్యాసము 19. యాజ్ఞ 20. ప్రతిషేధము 21. వృచ్ఛ 22. దృష్టాంతము
23. నిర్భాసనము 24. సంశయము 25. అశీస్సు 26. ప్రియోక్తి 27. కవటము
28. తమ 29. ప్రాప్తి 30. పశ్చాత్తాపము 31. అర్థానువృత్తి 32. ఉపవత్తి
33. యుక్తి 34. కార్యము 35. అనునీతి 36. పరిదేవనము.

పీని ప్రయోగ ప్రయోజనములు తెలియుటకు భూషణము అక్షర సంహతి
యను మొదటి రెండు అంశములు సోదాహరణముగా వివరింపబడుచున్నవి:—

భూషణము :

స్వరూపము

లలుకారై గుణైశ్చైవ బహుభి ర్యదలంకృతమ్

భూషణై రివ విస్మయైః తద్భూషణ మితి స్మృతమ్.

స్థానదేశకాలదేశాపురుషాదుల నాలోచించి కటక హార నూపురాదులగు
భూషణములను దేహమున అలంకరించినట్లుగా వివిధములైన గుణాలంకారములచే
కావ్యకారము లలంకరించుటయను కవిప్రార్థనము భూషణము. ఉచితస్థాన
సిద్ధియులై. రసానుగుణములైన గుణాలంకారములచే ఎచట కథామావృత్తైన
చక్రమై. అలంకరింపబడిన భూషణమును అక్షణము గలదని యెఱుంగునది.
ఈ భూషణమనెడి అక్షణముచేత కావ్యము సామాన్యలోక వాక్యముకంటె
భిన్నమై దృశ్యమంతమై మనోహరముగా భాసిల్లును.

ఉదా : (రామానందే)

‘ఖం వస్తే కలవింక కంఠమలినం కాదంబినీకంబలం

చర్యాం వర్ణయతీవ దుద్ధరకులం కోలాహలై రున్నదమ్

సంధం ముంచతి సిక్తలాజసురభి ర్వర్షేణ సిక్తా స్థలీ

దుర్గజోపి విభావ్యతే కమలినీహసేన భాసాం పతిః.’

ఆకాశము పిచ్చుకల కంఠములవలె మలినమైన మబ్బులవరుస యను కంబళిని
ధరించినది. మదించిన కప్పలగుంపు జెడకలాడుచు ఏవో చర్చలు చేయుచున్న
ట్లున్నది. వానచే తడిసిన నేల, తడిసిన పేళాలవాసన గలదియై పరిమళించుచున్నది.
సూర్యుడు కనబడకున్నను, శామరలు వికసించి యున్నందున ఇంకను ఉన్నాడని
(అర్థమింపలేదని) యూహింపఁ బడుచున్నాడు.

వాన వెలియఁగ నేయున్న ప్రకృతి యిటు వర్ణింపఁబడినది. ఇందు శ్లేష ప్రసాద సమాధి సమతా గుణములును, ఉపమా రూప కోశ్రేష్టతా హేతువు లను అలంకారము లును సముచితముగా నిబద్ధింపఁబడుట నిది భూషణ మను లక్షణము.

(రసార్థ వసుధాకరము-భావకోశ్లాసము 101 కా.)

అక్షరసంహతి :

(అక్షర సంఘాతము)

స్వరూపము

శ్లిష్టములైన యల్పాక్షరములచే చమత్కారయుతమైన యర్థవర్ణన మతర సంహతి.

ఉదా : (శాకుంతలములో)

రాజు : మీ చెలిని శరీరసంతాప మెక్కువగా బాధించుట లేదుగదా !

ప్రియంబద : ఇప్పు డౌషధము లభించినది కావున శమించును.

'ఇప్పుడు నీవు వచ్చితివి కావున నీక మా సఖి! తాప ముపశమిల్లును' అని శాపోపశమన హేతువును చమత్కరించిన ప్రియంబదా వాక్య మతరసంహతి. (సాహిత్యదర్పణము (VI:-176 కాంక)- పాఠము శాకుంతల ప్రతులలో కొన్నింట కనఁబడుటలేదు.)

దీనికే శాకుంతల సప్తమాంకములోనిది మఱియొక యుదాహరణము :

రాజు : (తనలో) ఈ పిల్ల వాని తల్లి పేరేమో అడుగుదునా ! పోనిమ్ము ! పరదార వ్యవహారము న్యాయ్యము కాదుగదా !

(మట్టి నెమిలిని తీసికొని తాపసి ప్రవేశించి)

తాపసి : సర్వదమనా ! శకుంతలావధ్యము చూడు !

బాలుడు : (కనుమితలు చేసి చూచి) ఏదీ మా అమ్మ ?

ఇరువురు : (నవ్వి) పేరు పోలికమజ్జి మోసపోయినాఁ డీ మాతృవత్సలుఁడు.

రెం. తాపసి : సర్వదమనా ! ఈ శకుంతలావధ్యమును (ఈ బొమ్మ చక్కదనమును) చూడు మన్నదిరా.

రాజు : (తనలో) ఓహో ! ఈతని తల్లి పేరు శకుంతలయా !

(రసార్థ వసుధాకరోదాహృతము)

ఇటు శకుంతలావణ్య మనుచోట శకుంతల నామాక్షరములు స్ఫురించి, యుత్కంఠితుడగు నాయకునకు నాయుకా విషయానురాగాతీతయ సంధాయకమై శృంగార రసపోషణాను కూల్యమును ఘటింపజేయుట నిది యతరసంహతియైన దని భావము.

తక్కిన లక్షణముల కిట్లే స్వరూపోదాహరణముల నాయూ యాకర గ్రంథములగు నాట్యశాస్త్రము, సాహిత్య దర్పణము, రసార్థననుగాకరము మొదలైన గ్రంథములవలన నెఱుంగునది.

ఈ లక్షణములు శ్రవ్యదృశ్య ప్రబంధములన్నింటను ప్రయోగింపఁగినవియే యని భరతముని భట్టతౌతా భీనవగుప్తాదుల యభిప్రాయము భోజ శారదాతనయ సింగ భూపాల విష్ణునాథాదులివి దృశ్యకావ్యములందు మాత్రమే ప్రయోజ్యములన్నారు.

కావ్యసామగ్రిలో ఇంత ప్రాముఖ్యము నొపించిన లక్షణములు కాలక్రమమున మఱుగుపడి పోయినవి. అలంకారములు వాని స్థానము నాక్రమించినవి. భరతముని సమయమున నాలుగుగానున్న యాలంకారములు (ఉపమ, దీపకము లేక చాపకము, ఉత్పేక్ష, యమకము) ప్రముఖముగా పుంజుకొని శతాధికము లగుటకు ఈ లక్షణములే కారణ మందురు. కావుననే భీనవగుప్తాచార్యు లీ లక్షణములను అలంకారానుగ్రహకము లన్నారు. 'ఉపమ, గుణానునాద మను లక్షణముతోఁ గూడి ప్రశంసోపమ; అతిశయ మను లక్షణముతోఁగూడి యతిశయోక్తి; మనోరథ మను దానితోఁ జేరి అప్రస్తుత ప్రశంస: మధ్యాధ్యవసాయ మను దానితోఁగలసి అచహ్నుతి; సిద్ధి యనుదానితోఁ గూడి స్యాద్యయోగిత యను అలంకారములుగా రూపొందినది. లక్షణములలో లక్షణములు చరస్వరము గలనియు అలంకారము లేర్పడుట గలదు. ప్రతిషేధ మనోరథమును రెండు లక్షణములఁ జేరి ఆక్షేపాలంకారమైనది...' (భట్టతౌతుని మతము-అభీనవభారతి నాట్యశా. 16 అధ్యాయం)

అలంకార ప్రాబల్యము పెచ్చిన కొలఁదియు లక్షణోపయోగము తగ్గుచు వచ్చినది. ఇడకు సాహిత్యశాస్త్ర సామగ్రిలో ఒక యంశముగాఁగూడ నవి స్ఫురింపఁబడనిస్థితి యేర్పడినది. కాబట్టియే విద్యానాథుఁడు కావ్యప్రమేయములో నిటు ఈ లక్షణములను చేర్చలేదు.*

* దాక్షరు వి. రాఘవగారు 'Some aspects of Alamkara sastra' అను అంగ్ల గ్రంథమున ఈ లక్షణముల చరిత్రను సమగ్రముగా చర్చించినారు.

పూర్వప్రబంధాపకర్షణము

పూర్వు లీ కావ్యసద్ధతిఁ బొలుపు మీఱఁ
దెలిపియున్నారు స్వగ్రంథములను; కాని
కాస్త్రీ ఘనతకుఁ దగినట్టి సప్సరిత్రు
నేతఁగాఁ గొన వారలు నేరరైరి.

5

ఇంపు పెం పుదాహరింపఁ బుణ్యశ్లోకు
మహిత వరిత గ్రంథమండలమునఁ
బూర్వసూరివయము భూషింప దొక్కని
నట్టి వాని నిల్చి యాశ్చక్యతుల.

6

కావ్యోత్కర్షహేతువు

గ్రంథములకు, గ్రంథకర్తలకును గీర్తి
సుప్రతిష్ఠలకును జూడ మూల
హేతువగును విషయభూతుఁడ నాయకు
గుణ విరూపణంబు గొమరు మిగిలి.

7

క్రీరాముని గుణవర్ణనములేత శ్రీమద్రామాయణమునకును వాల్మీకి
మహర్షికిని మహాప్రతిష్ఠ గలిగిన వికటాచ నుత్తమ గుణుడగు నాయకుని వర్ణనము
చేతనే ప్రబంధములు శ్రేయోదాయకము లగును. వేదశాస్త్ర, పురాణాదులవలనఁ
బోలె ఉత్తమపురుషు వర్ణించు కావ్యముల వలనను శుభములు చేకూరును.
అనిష్టములు తొలఁగును. కావ్యమలనఁ గర్తవ్యజ్ఞానము సుకరముగఁ గల్గును.
వేదశాస్త్రాదుల వలననో యట్లుకాదు. ఇదియే వీనికి గల భేదము.

అల శబ్దప్రవణంబు రాజనసు మా యామ్నాయ వాగ్గుంథనన్,
లలితార్థ ప్రచురంబు మిత్రవరలీల స్సౌరు ప్రాగ్గుథనన్,
దెలియుం జాగున నెద్ది; కాంతకెనయై దీపించు కావ్యంబునన్
గలరూపంబునఁ దోచు నద్ది; తలఁతుం గావ్యంబునే కావునన్.

8

వేదములు ప్రభుసమ్మితములు. ప్రభువు శాసనముఖమున 'ఇట్లు చేయుడు! ఇట్లు చేయకుడు!' అని జనులకు ప్రవృత్తి నివృత్తులను గలిగించుచుండును. అట్లే వేదము విధినిషేధ వాక్యముల మూలమున పురుషులను నద్విషయములలో ప్రవర్తిల్లజేయును. అనద్విషయములనుండి నివర్తిల్లజేయును. తన యాజ్ఞను మీఠినచారిని ప్రభువు దండించును. వేదము వ్రత్యవాయమును గలిగించును. ఇట్లు శబ్ద ప్రధానమైన వేదము వలన జనులకు కర్తవ్యాకర్తవ్య జ్ఞానము సుకరముగఁ గలుగదు కృచ్ఛ్రముగ దీనివలన అట్టి జ్ఞానము గలిగినను, అది తద్జ్ఞానమాత్ర పర్యవసన్నమే యగును గాని తదనుష్ఠాన ప్రవర్తకమయి తీటునను నమృతములేదు.

పురాణములో సువ్యాప్తిస్మితములు జప వేదములవలె కంఠోక్తిగ విధినిషేధములతో ప్రవర్తక నివర్తకములుగావు. ఉత్తమపురుషుని చరితము గొనియాడియు, దుష్టుని తెగడియు పాతకుని పృథియమున ఆ యా యుత్తమ గుణములపై రాగమును, దుర్గుణముపై ద్వేషమును గలిగించును. పెక్కుకథోపకథలను తెప్పుచు 'అదిగో! వానివలె నడువవలెను! వీనివలె నడువరాదు!' అని మిత్రుని బోలి పురాణములు కర్తవ్యాకర్తవ్య జ్ఞానమును గలిగించును వీని వలనఁ గూడ తద్జ్ఞానము సుకరముగఁ గలుగదు. ఒకవేళఁ గలిగినను అది యా తెలిసికొనుట వలకే కాని యనుష్ఠాపక మగుట దుష్కరము.

ఇత కావ్యమన్నచో కాంతాసమ్మిత సుగుట కర్తవ్యాకర్తవ్యోపదేశమును సరసహార్షమునఁ గలిగించును. దీని తత్త్వమిది: ఒకానొక కామిని కటాక్ష విక్షణాది విలాసములతోనే కాముక హృదయానర్జనము చేసి 'ఇదిగో! ఇది యిష్టమైనది, దీనిని సమకూర్చుము; ఇది యనభిలషితము, దీనినుండి విరమింపుము' అని కంఠోక్తిగా చెప్పకయే హావభావములతోనే యాకాముకుడు తన యిచ్చవచ్చిన రీతిని మెలఁగు నట్లు చేయుమాడ్కి, కావ్యమును శబ్దార్థ ప్రధానములగు వేదపురాణాదులవలె గాక వ్యంజన యను ఒకానొక విలక్షణ వ్యాపారముతో సహృదయ హృదయాప్లోదకమై 'ఉత్తములగు రామాదులవలె ప్రవర్తింపవలెను; దుష్టులగు రావణాదులవలె వర్తింపరాదు' అని పాతకుని కర్తవ్యమున ప్రవర్తింపజేయును. అకర్తవ్యమునుండి నివర్తింపజేయును. భయానునయ వ్యాపారములతో ప్రవర్తకములగు వేదపురాణములకంటె సరసతాపాచన మూలమున ప్రవర్తకమగుట కావ్యము విలక్షణమైనదని ఫలితార్థము.

సుకరముగ నుపదేశచాయక మగుటయేగాక కావ్యము దృష్టాదృష్ట ఫల ములకుఁ గూడఁ గారణ మగుచు మిక్కిలియు మవకరించును. కావ్య ప్రయోజనములు *కావ్యప్రకాశమున నిట్లుగ్గడింపఁబడినవి :

యశము, నర్థమృత్యు, సద్వ్యవహారబోధ,
మశివనాశమృత్యు, సద్వ్యవహారతత్వ నిర్వృతియుఁ,
బ్రహ్మసమిత్తత నుపదేశయోగమును, లభించును గావ్యమృత్యునను సుకృతికి.

౧

మహాప్రబంధములం దీ కావ్యప్రయోజనము లెల్లను దెల్లము. ఇవి ప్రకర సేనుని సేతుబంధ ప్రబంధమున (1-10) నిట్లుగ్గడింపఁబడినవి :

వృద్ధినొందు విజ్ఞానము, వెలియుఁ గీర్తి,
విస్తరిల్లెడి సుగుణముల్, వినఁగఁబడెడు
పుణ్యచరితుని చరితము, పుడమిఁ గృతుల
వింపుగా నెద్ది మనము హరింపకుండు :

౨

ఏ ప్రబంధమునఁ బుణ్యశ్లోకుని చరిత ముపనిబద్ధము గాదో యా ప్రబంధము పరిహరింపఁదగును. “కావ్యాధికారములు వర్ణింపవలయు” నను ప్రాచీనోక్తి యీ యభిప్రాయమును బుగన్మరించుకొనియే పుట్టినది. ఈ త్రోవ యొక కావ్యమునకే కాదు, శాస్త్రసముదాయమునకు నైతము మహాపురుషునిఁ బ్రతిపాదించు మూలముననే లోకమున గొప్ప యాదరము. వైశేషికాది శాస్త్రములును, అనుమానాది ప్రమాణములతో ఈశ్వరుఁడున్నాడని ప్రతిష్ఠించినవి గావుననే గ్రాహ్యములై యాదరింపఁబడుచున్నవి. మహాభారతము, రామాయణము మున్నగు సిఠిహాసములకును నింతటి ప్రసిద్ధి గలుగుటకు అవి మహాపురుషుల గుణవర్ణన పరములగుటయే కారణము. వేయేల? ఉపనిషదాది వేదాంత గ్రంథములు నైతము పరబ్రహ్మను బ్రతిపాదించుచున్నవి కావుననే యుత్కృష్టము లగుచున్నవి. ‘అథాతో ధర్మః జిజ్ఞాసా’ (వేదాధ్యయనానంతరము ధర్మమును దెలియఁ గోరెదము)అను సూత్ర

* కా. ప్ర. ప్రథమోల్లాసము 2 శ్లో. (కా. ప్ర. కర్త మమృతాచార్యుఁడు క్రి. శ. 1100 ప్రాంతమున నుండెను).

ముతో సీమాంసాశాస్త్రము ముక్తమించుచు జైమిని మహర్షియు మహాపురుషుని
యందుండు గుణశ్రేష్ఠమగు ధర్మమునఁ దెలియుఁ గోరిక మూలమునఁ బురుషోత్త
ముని గుణవర్ణనమే శాస్త్రమునకు జీననమని యంగీకరించెను ఆయా న్యాయ
ములను నిరూపించుటయే స్రావణమునకు శిక్షణగానిన ఆ ప్రబంధరాశికి మహాపురుషుని
గుణవర్ణనము పొనఁగుట బంగారమునకుఁ దాపయబ్బుటయే యగును.

శ్రీ ప్రతాపరుద్రేశ్వరు శ్రేష్ఠగుణము
రెల్ల నాశ్రయముగ నిర్మింపఁబడిన
నా యలంకారశాస్త్ర ముచారతంబు
వెలయు విబుధాః పీనుల విందుగాఁగ.

9

హృద్యంబగు కాకతిపతి
సద్యశము నలంకరింప సల్పిన యా యీ
విద్యానాథుని కృతి యన
వద్యంబయి తనరుఁ దానె వడ్డుని మహిమన్.

10

ప్రబంధ మహిమచే వడ్డుఁడగు పురుషునకును ప్రసిద్ధి గలుగునను నంశ
మును ¹దండ్రాచార్యుఁ డిట్లు నడివెను :

అది రాజ యశోబింబ మమల వాఙ్మ
యాఖ్య ముకురంబు నేరి యా యార్యవరులు
దొలఁగి చవినను దానది తొలఁగిపోదు
ముదిత బుధమిత్ర ! యో రాజపుత్ర ! సూపె !

11

కావ్యమున వర్ణింపఁబడు నాయకుని గుణమహిమ కథమునఁ గావ్య గౌరవ
మిమమడించునని తెల్లము. ప్రాచీనుఁడగు ²భామహాచార్యుఁడు

1. దండి కావ్యాదర్శము I పరిచ్ఛేదము 5 శ్లోకము (దండి 3-7 శ్రి. శ.)

2. భామహాచార్యుని కావ్యాంకారమున నిది కనఁబడుటలేదు.

“ఉపశ్లోకుని మాహాత్మ్యము వలన గావ్య ముజ్జ్వలమై తనరు” నని వాక్రచ్చెను. ఆ యర్థమునే¹ యుద్భూతాచార్యుఁ డెట్లుఁబహించెను :

వరగుణాలంకృతుల సేవ వలననట్టి
దయ్యుఁ గావ్యము శోభిల్లు నంతకంటె
నధికమాగ నాశ్రయమహాత్త : నమరతరువు
మేరుభూదరసీమ నింఁ డెట్లు

²రుద్రటుఁడు “ఉదాత్త నాయకుని చరిత్రమే ప్రబంధ ప్రసిద్ధిఁ గావించుని వచించెను. ఈ యర్థమే³ సాహిత్య మీమాంసయందు దీర్ఘ వివరింపఁబడినది. “నాయకుని గుణములతోఁ గూర్చబడిన సూక్తిప్రజము తెల్లకాళి భూషణములై విలసిల్లును”.

⁴భోజరాజును దీని నిర్మాడ్కి నిరూపించెను :

వరఁగ రచయిత్వ వాగ్దాత్తి స్వల్పమయ్యు
బుధవ రేణ్యుల కగుఁ గర్తృ భూషణంబు
భువిని సుత్తమ గుణగణ పూర్ణుడైన
నేతృ గుణవర్ణనం బబి నెగడె నేని.

1. ఉద్భటుని కావ్యాలంకార సంగ్రహమున ఈ శ్లోకము లభించుటలేదు. కానిది ఆతఁడు రచించిన మఱియొక యుద్భృతములోనిదో లేక భామహుని కావ్యాలంకారమున కాతఁడు చేసిన వివరణములోనిదోయై యుండును.

2. రుద్రటుఁడు శృంగార తిలకమును కావ్యాలంకారమును వచించెను. శృంగార తిలకమునకు గోపాలశట్టు రసకరంగిణి యను వ్యాఖ్య వ్రాసెను. శృంగార తిలక్రీ. శ. 9-11 శతాబ్దిల నడుమ రచింపఁబడి యుండును. ఉదాహృతమైన ఈ వాక్ ఈతని శృంగార తిలకములో కనఁబడుటలేదు.

3. సాహిత్య మీమాంస కర్త శ్రీమంభకుఁడని కొందఱును. రుచక నామాఁగల రుయ్యకుఁడని మఱి కొందఱును దలంచుచున్నారు. సాహిత్య మీమాంస క్రీ. శ. 9 శతాబ్ది పూర్వార్థమున రచింపఁబడితి. ఇది అనంతశయన సంస్కృత గ్రంథాః (1934) ముద్రితమైనది.

4. భోజరాజు సుప్రసిద్ధుఁడగు ధారాధీశ్వరుఁడు. క్రీ. శ. 1018 - 1069 : రాజ్యమేలెను. ఈ మహారాజు కృతులలో ‘సరస్వతి కంతాభరణము’, ‘రామాచంపువు’ (సుందరకాండ వలకు) ప్రసిద్ధములైనవి. ఉదాహరింపఁబడిన యీ శ్లో భోజరాజు కృతులలో కనఁబడుటలేదు.

నాయక గుణములు

సయము మీఱ మహాకులీనతయం, మజ్జి
లత, మహాభాగ్య, మౌదార్య సుతికయహుగః
దనరుఁ డేజస్విత, విదగ్ధతయను, ధార్మి
కతయు, మున్నగు గుణముల గణమెసంగు.

11

కొన్ని గుణములె యిచటఁ బేర్కొనఁగఁబడియెఁ
బూర్వ శాస్త్రానుసారంబు; పౌనఁగినట్టి
శ్రీ ప్రతాపరుద్రావనీ శేఖరుని ను
గుణము లెన్నఁగ వాచామగోచరములు.

12

1. మహాకులీనత 2. జౌజ్జ్వల్యము 3. మహాభాగ్యము 4. మౌదార్యము
5. జేజస్విత 6. విదగ్ధత 7. ధార్మికత 8. మహామహిమత్వము 9. పాండిత్యము
(పడవటి రెండును మూలములోని అధికభ్యముచే గ్రహింపబడినవి) అను నీ తొమ్మిది
నాయక గుణములకును విద్యాగాఢుడు లక్షణో దాహరణముల నిచ్చియున్నాఁడు.
దీనిలో మహాకులీన తౌజ్జ్వల్యాదులు కొన్ని సహజములును, మౌదార్యపాండి
త్యాదులు కొన్ని ప్రయత్నముచేసి యలవఱచుకొన వలసినవిగాను గనుపట్టును.

ఈ నాయక గుణముల వట్టికలను పలువురు పలుగీతులుగా నిచ్చినారు.

౧. రుద్రటుఁడు వదునాటు గుణములను జెప్పెను.

1. రత్నవచాగచతురత 2. కులీనత 3. సంపత్తి 4. కోవములేమి 5. అభి
మానము 6. అగ్రామ్యుత 7. ఉజ్జ్వలవేషము 8. అనుభూతిచేష్టత 9. స్థిరప్రకృతి
10. సుఖగత్వము 11. కళాకౌశల్యము 12. యౌవనము 13. త్యాగము
14. ప్రియంబదత్వము 15. దక్షత 16. విశ్వాసము (కావ్యాలంకారము-XII అధ్యాయము
7, 8, శ్లోకములు.)

౨. భోజుఁడు వండ్లెండు పేర్కొనెను.

1. మహాకులీనత 2. మౌదార్యము 3. మహాభాగ్యము 4. కృతజ్ఞత
5. రూపసంపద 6. యౌవనము 7. వైదగ్ధ్యము 8. శీలము 9. సౌభాగ్యము
10. మానీత 11. ఉదారవాక్యత 12. స్థిరమరాగిత్యము. (సరస్వతీ కంఠాభర
ణము-v పరి. 23, 24 శ్లో.)

౧. భవంజయుఁ డిగుఁబడిరం దనెను.

1. కిరయము 2. హుఁభగ్యము 3. అంగము 4. చిత్రత 5. ప్రియం
పరివర్తము 6. అభిరంజనము 7. సుచిత్తము 8. వాగ్మిత 9. పంశప్రతిష్ఠ
10. స్త్రోగము 11. రాజాపనము 12. బుద్ధి 13. ఉత్సాహము 14. స్మృతి 15. ప్రజ్ఞ
16. కళా కౌశలము 17. మానము 18. శౌర్యము 19. దార్ద్ర్యము 20. తేజస్వీ
త్వము 21. శాస్త్రజ్ఞానము 22. ధార్మికత్వము. (ద. రూ. II ప్రకా. 1, 2.)

౪ నిశ్చవాఘోడు—

(అ) 1. అంగము 2. గృహస్థు 3. దీప్తిస్థము 4. భాగ్యము 5. రూపము
6. అపొషనము 7. ఉత్సాహము 8. చిత్రత 9. ప్రజ్ఞానురాగము 10. శేషము
11. తైదిగ్యము 12. శీలము. (సా. ద. III వ పరి. 64.)

(ఆ) గుఱుఁడు సాత్త్విక గుణములనుచు మఱి యెనిమిదింటినిగూడ చూపెను.
1. భోగ 2. విలాసము 3. మాధుర్యము 4. గాంభీర్యము 5. ధైర్యము
6. శేషస్సు 7. లాలిష్యము 8. జీహార్యము. (సా. ద. III పరి. 89.)

నాయక గుణముల లక్షణోదాహరణములు

౧ మహాకులీనత

‘గొప్ప వంశమునఁ బుట్టుట మహాకులీనత యనఁబడును.’

ఆవిధి మర్త్యలోక విభవాదులఁ గన్గొని, యింద్రుఁడాదిగా
దేవత లర్విఁ గ్రీడలను దేరిఁగఁగోరి విరించి వేడఁగా
ఆ విధినేనెఁ గాకతి కుభాస్వయ మత్యరుజేందుకీర్తి; రా
జీవదశాక్షఁ డందు విలసిల్లును నేడు ప్రతాపదుఁడై. 13

ఇంద్రాది బృందారకుల ప్రార్థన మాలించి వారవతరింప యోగ్యమగునట్లు
సృష్టికర్త కాకతివంశమును సూర్యచంద్ర వంశ ప్రతిష్ఠను మించుకీర్తి సృజించెను.
అందు పురుషోత్తముని యంశమున ప్రతాపదుఁడ్ర చక్రవర్తి యుదయించెను. కాన
ఆతనికి మహాకులీనత సంభుతిల్లినది.

౨. బౌద్ధవిల్పము

‘చక్కని రూపంబు గలగుట బౌద్ధవిల్ప మునబడును.’

మున్ను మురారికిం గడలి ముద్దుల పట్టికి బుట్టువాడె పే
రెన్నికగన్న దేవునకు నింపగు దేవికి బుట్టె; నాటదే
చెన్నలరారుకంతుఁ డిల సేసిన పున్నెము పండి సాంగుడై
కన్నుల విందునేయఁ గవి కాకతి రుద్రుఁడటండ్రు చేడియల్. 14

తొల్లి లక్ష్మీనారాయణాలకఁ బుట్టిన ముద్దుపట్టియే బుద్ధులు ముద్దుడంటా
మహాదేవుల కుద్యవించెను. అశుభపను దనంగుడు సేడు సొంగుడు. వానిని
ప్రతాపరుద్రుఁ డనుచున్నారు. పేరురద్రుడు మన్మథపిచ్చులు డనుట బౌద్ధవిల్పము.

౩. మహాభాగ్యము

‘మహిచక్రమనకు సార్వభౌముడగుట మహాభాగ్య మనబడును.’

సేవానమ్ర నరేంద్రమాళి మణిరోచీరాజిరాగ గ్రంథల్
నీవాళింపఁగ రాజ్యలక్ష్మి తొఁకన్వేంచేయు నాగద్వియన్
తీవింజేరి ప్రతాపరుద్రవతి షోణీనాథుడై యేలె మేల్
చేవల్, వైరులుమెచ్చు విక్రమములుల జెన్నార్ విన్నాటియై. 15

అఖల సామంత నృపాలులు నమ్రులై సేవించ ప్రతాపరుద్రుడేనుడు సేవ
సనము నధిష్టించి యాంధ్రనామ్రాజ్యమును పరిపాలించెను. కావున ఇది మహా
భాగ్యము.

౪. బౌదార్యము

‘ఈవికాడై యుండుట బౌదార్యమునఁ బెల్లును.’

మూఁడుజగల రుద్రనృపుఁడోలు వదాన్యుడు లేడు లాఁతి, యా
తేడు గుణాలపేర్మిని హరితృపుట కీర్తులుమాఁపె, నెల్లెడ
స్వీడక తక్కవీశ్వర మణిప్రకరాలయ చత్వరంబులన్
వేడుకగా గుబుర్కొనెడు పెల్లిన మత్తగజేంద్ర గంధముల్. 16

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానకవులు వసించునవి మణిగృహములు. వారి గృహం
గణములలో కట్టివేయఁబడిన గంధసింధురముల మదసాగభములతో ఆఘికులెల్ల
సురభిళములై నవి. ‘ఆగణాంతమైశ్వర్య’ మనినట్లు ఆ గోని యాస్థానకవులింతటి

యైశ్వర్యమును¹ పొందుటగలవానిన ఆ రాజవంశమునెట్టి పదాన్యుడైననుండునో తెల్లమగుచున్నది. కావున ఇది పాపదర్శనము.

౨. శేషస్థితి

‘అయ్యో! మును బ్రకాశించినోయిటు శేషస్థితి యునబడును.’

అరి రాజేంద్ర చక్రతేజశ్శిమిరాహంకారముల్ వాపి, ను
స్థిరతం గెచ్చులనొందు రుద్రవిలసత్తేజోఽర్క చింబంబు (శీ)
కరమై వెల్లంగంగలె వెల్లనెడు వాగ్విపార బోధంబు థా
స్కరు ముంజూడక యెల్లగట్టు వెనుఁజిక్కిం జిక్కుఁ జట్రాలకున్. 17

అవధిగిరికి వెనుకవై పుగనున్న (చట్రాలు) బండలము వచ్చుదును సూర్యుని చూచి యెఱుఁగెను. ‘అమూల్య హోమాలు’ వాని! శేటికి వెలుగను శబ్దాగ్రము తెలిసి నది ప్రతాపగుఢుని శేటికిగల్గ జింబంబు వెలుగుటవలన, అవఁగా ప్రతాపగుఢునిచూచి సూర్యునిమించి శేషస్థితి యని పిల్చినట్లుగుచున్నది. కావున ఇది శేషస్థితి.

౩. వైరగ్యము

‘చేయు పనులందు నిష్పరిణామము వైరగ్యమునందు లెల్లును’

వరగుణకాలి రుద్రమహావల్లభుడాతురి నేరుచెప్ప! హా
బొడవులు లేక పాణి, సిరిపొత్తుక లొడ్డిక వాసజేరి, ఏ
య్యిగువురితో నిమాసముగ నీ భువి నున్నవశేళిఁదన్వి యా
హరిదధిసేత్పుజేత, మనుజాధిపుఁ డేలెను నిస్సపత్నిఁగాన్. 18

మూఁడు కోప్పులోకచోట ఇముడవని సానుడ; అందునను నివతులమాట యడుగవలసిన అక్కఱయే లేదు. అట్టియెడ ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి (శీ) వాణి భూమిపితామహుని సమాసముగ వనిచి, వారిలో ఎట్టి పాపపులు లేకుండగ చేయఁ గలిగెననిన ఆతని శేర్పరితన మేమని యుగ్గడింపవలెను! కృత్యములలో వైపుణ్యము చూపె కావున ఇది వైరగ్యము.

౪. ధార్మికత్వము

‘ధర్మము నెల్లప్పుడును శేయు మల్లము గలిగి యుండుట ధార్మికత్వము.’

అభిం సంగీత రహస్యసూచిత పటు
 తతమో బ్య వాద్య సంగతుల పభిమి
 సౌందర్య సర్వస్వ సాక్షిత్వీయోదక్ష
 విక్రరూపము వొడ్డు చిత్రక పి
 బుధుల నలంఛు; పరమచంబుధుల ముండు
 గవుల; పై జటారు చతువు జవులు గలుగ;
 నెల్ల శిష్యుల; చేదగు లోనుల్లనంగ,
 రీల రుద్రావనీశ్వరుల చోలగమున.

21

ప్రకాశం నామోత్తమం పండితుడు. ఇతనిలో కవి, సంగీత
 విమర్శి, మోక్షిని గానాదిశాస్త్రమున, పరకాశావేద, కావనసే యా రాజవంధ్రుని
 కాలము కళావంశం గుంబోదయమున మై విలసిల్లెను. అది పండిత, కవి, గాయక,
 చిత్రకార, శిష్యుల భాగ్యము వండిన పండితారు. ఈ విధి పరగుద్రునకు సర్వవిద్యా
 వైశద్యము గలవనుట కది పాండిత్యము.

నాయక లక్షణము

యశమును ప్రకాపమును గల్గి యలరువాడు,
 దర్మకామార్థములయందు దగులువాడు,
 అతిదురందరుడు, గుణాఘ్యుడై నవాడు;
 నరయంగా నిల నాయకుఁ డనఁగఁ జెల్లు.

22

'నయని = ప్రాప్నోతి, సృతం పలం చేతి నాయకః'. అని నాయకపద
 పుష్పత్పత్తి. కథాశరీరమునం డంతటను వ్యాపించియుండువాడును. ముఖ్యఫల
 భోక్తయు అగువాడు నాయకుడు. ఈ నాయకుడు ఉత్తమ, మధ్యమాధమ
 భేదముచే త్రివిధుడు. పీఠిలో ఇందు చెప్పబడిన సమస్త సద్గుణములు గలవాడును,
 ఫలభోగియు, కథావ్యాపియు నగువాడు ఉత్తముడు; ఉత్తమనాయకుని గుణము
 లలో కొన్ని లోపించినవాడు మధ్యముడు; పెక్కు గుణములు లోపించినవాడు
 అధమడు. గుణాఘ్యుడనుటచేతనే సమస్తగుణములుగలవాడని తెలియుచుండగా
 తిరిగి 'యశః ప్రకాపాదు'లను వేరుగా వచించుటచే, ఈ యశః ప్రకాపాదులు
 నాయకులకందఱకును తప్పక ఉండవలసినవే యను విశేషాంశము సూచించబడినది.

అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య చరిత్ర

- (1) 1. (మొట్టమొదటి) సాహిత్యము 2. ప్రతి సాహిత్యము 3. ఈ సాహిత్యము 4. అనుసారము.
- (2) 1. ఉత్తముడు 2. మధ్యముడు 3. అదముడు. (గుణమునుబట్టి)
- (3) 1. సాహిత్యము 2. రాజముడు 3. శామముడు (ప్రతిభానుబట్టి)
- (4) 1. సాహిత్యము (అనుసారము) 2. అనుసారము (అనుసారము) (వివాహము వద్దనుబట్టి)
- (5) 1. ఉత్తముడు 2. అదముడు 3. శామముడు 4. అనుసారము. (అనుసారము)
- (6) 1. శామముడు 2. అనుసారము 3. అనుసారము 4. అనుసారము. (అనుసారము)

౧. యశఃప్రతాప సుభగత్వము

తాకతీవీరరుద్రుని యభండయశః స్పృశునుండలంబు ని
 ర్వాహుల ధర్మయష్టినీ బ్రహ్మచర్యమై జగతీత్రయాచుహై
 కైకనితాతపత్రుని నెల్ల వహించును, దాని నీడ యో
 గా, కనఁదోచు మిన్ను; పయిగా వెలుంగొందు బ్రతాపభానుడున్. 23

ధర్మమును దండముపైని వీరరుద్రుని కీర్తిమండలమును శ్వేతచ్ఛత్రము
 విప్పరియున్నది. ఆ నీలిరంగునాకాశము దానినీడ. ఆ వెల్లగొడుగు మీద
 ప్రతాపరుద్రుని ప్రతాపమును సూర్యుడు వెలుంగొందుచున్నాడని యర్థము.
 ప్రతాపరుద్రుని యశఃప్రతాపములు జగద్వ్యాప్తములని తాత్పర్యము.

౨. ధర్మతామార్గ తత్పరత

అర్థమునుబోలి ధర్మంబు నమరుఁ; జెల్లు
 ధర్మము కరణి నర్థముఁ; దనరు వాని
 మాడ్కిఁ గామము; నెనఁగుఁ గామంబు భాతి
 శ్రేష్ఠధర్మార్థములు రుద్రుఁడేరి నతము.

24

పురుషార్థములగు ధర్మార్థ కామములయం దమరక్తుఁడై ప్రతాపరుద్రుఁడు
 మెలఁగుచుండెను.

౨. ధురీడత

శిరములనూచి మెచ్చెగడు శేషుడు పాదెడి పాపకన్నెలన్;
సిరి ముదముందఁ జేసె నెడఁ జెల్వగఁ జూపుట నాదికచ్చవే
శ్వరుఁ; డనువ్రబ్బ దిక్కురులు వాపెఁ గరేణువియోగదుఃఖ, మీ
ధరదీని బాహుపీఠమునఁ దాలిచి రుద్రవిభుండు ప్రోవఁగా. 25

ప్రతాపంగ్రుడు రాజ్యభారము వహించగనే యిదివఱకు ఆ భారమును వహించుచున్న ఆదిశేషునిని, మహాకూర్మమునకును, దిగ్గజములకును విశ్రాంతి చిహ్నినది. అప్పుడే నాగనృత్యం పాడుచుండ శేషుడు వేయితలలు నూచి వినుచుండెను. బోరింగిలబడియున్న కచ్చపేశ్వరుడు లేచి లక్ష్మీదేవి నాలింగింపము చేసికొనెను. దిక్కురులు కరేణువుల వెన్నెంటి చనెను. సర్వ భూభారమును వీర రుద్రుడే కాల్చెననియు, అందఁడెంతయు ధురీణుడనియు ఫలితార్థము.

౩. గుణాధ్యత్వము

చిత్తవలతేడు నోకులను జెన్నుగ వేయిటఁ జెప్పెనేని; య
క్కలువలసూడు వ్రాయఁగను గల్గినయేనియు వేయిచేతులకా;
బలుఁడునుమాడు బల్లిదుఁ డవారిగఁ గాంచిన వేయికన్నులకా,
అలరెడు నీ ప్రతాపవిభు నచ్చ గొనమ్ముల నెన్నఁగాఁదగుకా. 26

వీరరూద్రుని సుగుణములను సహస్రముఖములతో నై నను శేషుడు చెప్పఁగలిగినచో, సహస్రగురములతో సూర్యుండు వ్రాయనేర్చును; సహస్రనయనములతో దేవేంద్రుండు నూడనేర్చును. శేషుడు చెప్పుటయు అసంభవమే. సూర్యుండు వ్రాయుటయు, ఇంద్రుండు చూచుటయు అశక్యమే. రుద్రదేవుని సుగుణములు అసంతములు, వాచామగోచరములు అని భావము. దీనిచే అతని గుణాధ్యత్వము తెల్లము.

నాయకులు

అల నుదాత్తుండు నుద్ధతుండనఁగ మతీయు
లలితుండును శాంతుఁ డనువారు చెలఁగి ధీర
శబ్ద పూర్వులు నల్వారు శాస్త్రమందు
శ్రేష్ఠనాయకులుగ మున్ను చెప్పఁబడిరి.

ధీరోదాత్తు, ధీరోద్ధతు, ధీరశాల్మ, ధీరశాల్మి అను నీ పదములు సామ్యములును శృంగారాది గణములొక్కడ కెట్లుమించువాడు. పదములు సామ్యములుగాను లిఖించెను.

౧. ధీరోదాత్తుడు

భూరిబలాధ్యుడను బహు గణం

బీరుడు, నవితత్త్వనుండు. నీరుడు, కరుణా

దారుడు రుద్రసముల డిల

ధీరోదాత్తుం డనఁబడు నీమహిమలతే.

విగి

‘దేవతలు ధీరోద్ధతులు, రాజులు ధీర లలితులు, సదన సేనావంతులు ధీరోదాత్తులు, ప్రావృణులు, వణిజులు ధీరశాంతులు’ అని భగవానుని నిర్దేశించెను.

(వాల్మీకిఁ. XXIV ఆ. 4, 5, 6.)

ఈ ధీరోదాత్తాది పదములు ప్రత్యేక జాతి బోధకములుగా ప్రమిలించరాదు. వీరి లక్షణములలో చెప్పఁబడిన గుణములు గలిగినవారైతలెను ఆ యా స్వల్పమును పొందుదురు. అంతియేగాక ఒక సమయమున ధీరోద్ధతుడుగా పెద్దితఁడైనవాడే మఱియొకప్పుడు ధీరోదాత్తుడు కావచ్చును. ఇవి ఆయా యనస్తానూచకములే గాని నియతజాతులు కావు. ఈ సందిగ్ధమున దళయాచక వ్యాఖ్యాత ధనిసన్ని యీ చర్చ సమనింపఁ దగినది. “ధీర లలితాది శబ్దములు ఆయా లక్షణోత్తములైన గుణములు గలిగియుండుట యనునట్టి దశావేశేషమును బోధించునట్టివియే. ఒక పశువే వయోధర్మభేదమునుబట్టి వత్సమనియు, వృషభమనియు, మహోత్సమనియు వ్యవహరింపఁబడునట్లే వ్యక్తియు స్థాన ప్రకరణాదులనుబట్టి ఆయా గుణాక్రాంతుడై ధీర లలితాది శబ్ద వాచ్యుడగును. అంతియేకాని లలితమని యొకటి, ఉద్ధతమని యొకటి జాతిగా ప్యవస్థితమైనది లేదు. ‘అట్లుకాదు. అవి జాతిగా వ్యవస్థితములే; దేవతలే ధీరోద్ధతులుగా మండవలెను, రాజులే ధీర లలితులుగా మండవలెను’ అన్నచో మహాకవుల ప్రబంధములలో ఒకనినే పద్విరుద్ధులయిన ఇతర నాయకులుగా రూపించుచు గావించిన వర్ణనము లసంగతములగును. వీలయిన జాతి నిత్యమైనది. అది మారదు. పరశురాము నొక్కనినే భవభూతి, రావణుని విషయమున ధీరోదాత్తుడుగాను, స్థలాంతరములో ఒక రాముని విషయముననే మొదట

ధీరోద్ధతుఁడుగాను, కొండొకచోట పిమ్మట ధీరవంతుఁడుగాను వర్ణించెను. (మహా
వీర చరితము II అం. 16. IV అం. 22.) కావున ధీరోచాత్రత్వాదు నాయా
అపస్తాద్యోగములేకాని నియతగాతులు కావు. అని స్పష్టజాతి సాధారణములు

ఉదా :—

సందేహించుఁ గృపఁ జీజంబు దొలుతం జక్కఁడఁగా వైరులఁ;
వందుల్ శౌర్యము నుగ్గడింపఁగ నొమల్ వాల్చుం గడుఁ నిప్పితిఁ;
పొందంజేయఁడు మోము దమ్మి నెపుఁజ్ఞ మోదాదిచిహ్నశి, భూ
మందారుండు ప్రతాపభూపతి యసామాన్య క్రియా చాతురిఁ. 29

దియగుపగుట పిరరుద్రుఁడు కత్తి నెత్త సందేహించును. కత్తి నెత్తెనా
పగతురను పంచబంగాళము చేసి గీరును. తన ప్రళ న్నిని వినగఁగూడ నొల్లని అత్త
శ్లాఘాదుఁడు. ఇట్టి గుణరాశిమండగుటచే ఈతఁడు ధీరోచాత్తుఁడు.

౨. ధీరోద్ధతుఁడు

బెట్టిదంబైన నడవడి, విఱ్ఱవీగు,
దన్నుదా మెచ్చుకోఁను దనరువాఁడు,
బూమెలాఁడును, ముక్కోపి, పుడమి నతఁడు
నెలఁగు ధీరోద్ధతుండని చెప్పఁబడుచు. 30

ఉదా :—

ఓరీ మూర్ఖర : అజి జర్జరుడవై తోహోయి లంపాక : మే
లేరా : కంపము, వంగ సంగతియ : యాదే : కాణుఁడో కోంకణా :
పోరా : పో : వెన హూణ : ప్రాణములకై, పోయెఁ మహారాష్ట్రఁదా :
నీ రాష్ట్రంబవి యాండ్రయోధులని నెంతే నేయుదు గ్గేలులఁ. 31

ఈ పద్యమున ప్రతాపరుద్రుని భటులు ధీరోద్ధతులుగ చెప్పఁబడిరి. వీరి
అత్తశ్లాఘయు, వరనిందయు, ముక్కోపితనమును వీరి మాటలలోనే కనఁబడు
చున్నవి.

౩. ధీరలలితుఁడు

వెలయు విశ్చింతుండు కళల రత్తుండు
నల ధీరలలితాఘ్నఁ డమలగుణుండు.

ఉదా :-

నిదురేలేదు ప్రతాపవహ్ని, కరి భూమీకుల్ వశంబైరి, నం
నదుదారంబగు రాజ్యలక్ష్మి పతిదై వంబయ్యె, బ్రోచుచు శివుం
డెడఁ గారుణ్యము నిండ, రుద్రయవరాజే భారముం దాల్చు, నిం
పొదవం దేలును వృద్ధకాకతి విభుం దోలిం గణానేవలగా. 33

భూమీకు లెల్లరు వశంబైరి. అంధ్రసామ్రాజ్య మెల్ల నిష్కలంబుకమందెను.
యవరాజులు యుద్ధ ప్రతాపము వహించు ముద్రతతో రాజ్యభాగము నిహించెను. అట్టిటికి వైన కులదేవులగు స్వయంభూదేవుడు నయామృతము పెట్టి విడిచి
జూచుచుండెను. రుద్రమదేవి చక్రవర్తికి సిక్కింశగాది యింకేమి? చక్ర-శాసక్తిని
కాలశేవము లురుగుచున్నది. ఇది వృద్ధకాకతి విభుడగు రుద్రమదేవి చక్రవర్తి
ధీరలలితుడు!

(రుద్రమదేవి పురుష యుగమునకే? అనెన నమధిష్ఠించి పరిపాలనము గావించు
మందెను. కావుననే యిట్లుగాను 'వృద్ధకాకతి విభుడు' అని పురిపాలనలో
చెప్పబడినది.)

౪. ధీరశాంతుడు

ధీరుడు, శాంతుడు, ద్విజముఝుండగును

ధీరశాంతుడు శుద్ధ ధీ సమేతుడు.

34

ఉదా :-

విరిసి విహారముల్ నెరవఁ బేరుచు పద్మకు పద్మమై, భువి
గరము ప్రమోదము నిజవికాసములం దగఁగూర్చి, దోషని
స్పరణము గోడఁచుండు బుధసంఘము వీరుని రుద్రదేవు నం
బరమునఁ గాంచు భాస్కరునిఁ బద్మసర స్పృదయంబున న్వలెకా. 35

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమునందలి బుధులు దోషావనోదనమున ధీరులును.
విశ్వామోదకారకు లగుట ప్రసన్నాత్ములును అయిరి కావున ధీరలలితులు.

శృంగార నాయకులు

అనుకూలుడు, దక్షిణుడు,

గన దృష్టుండును, శతుండుఁ గ్రమమున నల్వార్

దనరెడు శృంగారమున

ననయంబును నేతలందు నభిమతు బుద్ధిన్.

౩౪

ధీరోదాత్తాది నాయకులు సర్వరసముల యందును ప్రాశస్త్యము వహించును. వాడే శృంగారరస విషయము లయినప్పటి మూలము ఒక్కొక్కరు విడివిడిగా విధిమగ్నగా అనుకూల సత్విధ భిన్న విశాఖిధానములను పొందుచును.

అనుకూలుడు - దక్షిణుడు

అరయ నేకాయత్తు ననుకూలుఁ డంద్రు

సరిగ దక్షిణుడే. నతులసందఱును

౩౫

౧ అనుకూలుడు

ఒక నాయకియందే యనురాగము గలవాడు 'అనుకూలుడు' అను నాయకుఁ డగును.

ఉదా :--

ఏ తపమాచరించె నభి : యీ భువి, నాథుడు దీనిపేర భూ
నేత యటంచుఁ బిల్వఁబడు; నేనెటఁ : బుణ్య మదేడ : నెట్లు నే
నాకని కౌడునో ప్రియను; హా : చెలి : వంత యదేల : జేవి నే
వేతును నీవలం దగులఁ బిల్చుచు నికా స్థిర రత్నకొంచిగాన్. ౩౬

ఇట చేటి తన సెచ్చెలియగు నాయకను స్థిరయనియు, రన్న కాంచి ప్రతాప కరకాంచి లక్షితము) యనియు భూపర్యాయములతో పిల్చుచు శ్లేషమహిమ గన్పఱచి జేసి కామెయందు వలపుఁ గలిగింతు ననుచున్నది. దీనివలననే ప్రతాప రుద్రునకు భూనాయకయం దెంతయు ననురాగము గలదని తెల్లమగుచున్నది. భూనాయకయం దొక్కదానియందే యమరక్తుఁడనుట ఇట ప్రతాపరుద్రుఁ డనుకూల నాయకుఁడు.

౨. దక్షిణుడు

పెక్కరు భార్యల నొక్కరూపగు నెయ్యమున నేలు నాయకుఁడు 'దక్షిణుఁ డ'గును.

ఉదా :—

కేళికి సర్వభాషల లగించితి నొక్కతఁ; జూపునేర్పునం
జాలఁగ విప్పితి స్మృతము చాన కొకర్తకు; దూతిచేత లో
లాలక వేటొకర్తుక కలంకృతు లంపితి; నెందుఁబోవఁగాఁ
బోలు : నటంచు నెంచుచునె పోఁగడపెన్ బతి రాత్రి నలకబీన్. 39

నాయకునకు పెక్కుడు ప్రీయరాంధ్రు గలవాఁ. ఎవరి మనమల నొప్పివను
అదిని విష్ణుము లేడు. ఆయా చేష్టలవలన అంగులను చాను విచ్చేగఁగను నాన గలిగిం
చెను. తీతా వెళ్ళఁబోవు స్వయం కాళ్ళు సాగినవి కావు. ఎక్కడిని బోవుట ?
ఎక్కడికిని మానుట ? ఆలోచనలో వడినది సంగతి. మూఁడుజాముల రాత్రి యీ
సమస్యా పరిష్కారమునకు చాటున ? భక్తున తెల్ల వాటివని. ప్రీయలందఱయం
దొక్క విధమున నుంచువానికే యీ చిక్కు. కావున నీ సాయకుఁడు రక్షింఁడు.

మఱియొక యుదాహరణము :

పలుకులఁ బలుకు వెలందినిఁ,
దళకుఁగనుంగవను పిరినిఁ, దగ భుజపీఠన్
వెలయఁగఁ బడమిని విల్చుచు
నెలమిని నొకరూప రుద్రుఁ డేలెను సతులన్. 40

౩. ధృష్టుఁడు

ప్రకటితదోషుండు భయ ముడ్గువాఁడు
వికలుఁడు ధృష్టుఁడు వివరింపఁబడెడు. 41

ఉదా :—

పో : యీ యంగములే వచించు మఱి నీభోగాలు రాలచ్చితో,
ఆయెం గాకది దోసమా : పలుకువే యాఁముచ్చపేర న్ననుకా :
ఓయీ : నీవు బహుప్రియుండ, విక నే నుల్కంగ నేమోను : నే
నా : యల్పం, దమి మెండుగా వసుమతీశ్యాతప్రియం గాంధఁగా. 42

ప్రతాపరుద్రునకు ఒక నాయకకును జరిగిన సంభాషణ మిది :

నాయక : పో ! ఆ రాలచ్చితోడి నీ భోగాలను ఈ యంగములే తెల్పునులే !
ప్రతాప : అగుఁగాక ! అది దోసమా ?

నాయిక : దోసము గాకపోవును గాక ! ఆ మ్రుచ్చుపేర నన్ను విలుతువా ? చాలులే. నీవు వేగుండ్ల వూజారివి. అయినను నేను ఉలుకులేల ? అబ్బను, నీవు ఆ పసుమతిమీదనే ప్రేమిణీ !

ఈ సగభావణమవలన ఒకానొక నాయకుడు ఒక ప్రియతో విసి గవపి సంభోగ చిహ్నములతో మఱియొక నాయికాగృహమునకు రూఢిగా ఆ నాయిక నిష్కరములాడినదిని స్ఫురించుచున్నది. ఈ నాయకుడు ప్రకటితదోషుడయ్యెడి పీతిభయముడగుట ధృష్టుడు.

౨. శతుడు

ఎఱుంగఁగరాని యా తెఱఁగున దోసఁగు

నెఱిఁ జేయునట్టి యా నేర్పరి శతుఁడు.

43

నాయికకుఁడక్క నొరులకు నేరినిఁ దెలియఁరాని వడువున నవరాధము సేయువాఁడు 'శతుఁడు'ను నాగుఁడనఁబడును.

ఉదా :—

చూపులఁ జూతు, లేదు మదిఁ; జొప్పడఁ బట్కెడు నోట, లేదు నీ

లోపలఁ; గొంగిలింతు వెద, లో నటుగాదు; బరే ! యెఱుంగుదున్.

భూపవరేణ్య ! రుద్ర : యలభూసతి నీ మననైన లేమ లే !

మావయిఁ గేవలానుకృతి మానుము పాలు బహిఃప్రవర్తనల్. 44

నాయకుడు యథార్థముగ తనయం దనురక్తుఁడుగాక పై పై ప్రేమలు గనఁబఱుచుచున్నాడని నాయక ప్రహించి 'ఓ రుద్ర ! ఆ భూసతియే నీ మననైన లేమలే ! మాపై నీ యనుకృతు లెందుకు ?' అనుచున్నది. ఇతరులు 'ఈతఁడు ఈమె యందే యనురక్తుఁడై యున్నాడని యనుకొనునట్లు మఱగనేర్చి నిజమునకు వేఱొక చానయందు మక్కువగల మోసగాఁడు గావున ఈతఁడు శతుఁడు.

'ఓరి ఘూర్జర...' మొదలగు పద్యములలోఁ గొన్నిట భటాదులు వర్ణించఁ బడినను ఫరంవరగ నది చారిత్రేయ విరరుద్ర వర్ణనమే యగును.

నాయక సహాయులు

ఈ శృంగారనాయకులకు నాయికల ననుకూలించఁజేయుటకుఁ దోడ్పడు వారు పీతమర్ద, విట, చేట, విదూషకు లనువారు నల్వరు; వారి లక్షణము :—

౧. పీతమర్దుడు

తగు పీతమర్దుడు దా నేతరీతి

నెగడు న్యూనగుణంబు వివ్వబీలంగ.

45

ఈ పీతమర్దుడును సహాయనాయకుడు మహానాయకునికంటె కొంతెక్కు తక్కినవాడు. ఈతడు కావ్యమందు ఉపాధియగు పతాకలో నాయకుడై ప్రధాన నాయకునిదానుడై మెలంగును. రామాయణమందు సుగ్రీవుడు పీతమర్దు నాయకుడు.

౨. విటుడు

విటుఁ డొక విద్యలో విజ్ఞుడై యెసఁగి

పటు వగు నాయకు పని నెఱవేర్చు

46

మహానాయకుని మనఃప్రసాదార్థ ముపయోగించు నృసింహాచార్యుని పీత డానియందు ప్రాప్తిమూలకముగలగువాడు. 'విటుడ'ను సహాయనాయకుడు. పాండవసైన్యంలోని శ్రేష్ఠుడగు విటుడను ఉపాధియగును.

౩. చేటుడు

వీటుగ నాయక నేటకుఁ గూర్చు

జేటుడు గుకలుడై చెలంగును మిగుల

47

సంధాపక కలుగడై చూడనేర్పగలిగి మహానాయకునికి సహాయుడై యుండు వాడు 'చేటుడ'ను నాయకుడు.

౪. విదూషకుడు

కొనకొని హాస్యాలు గులికించు నేత

నొసర విదూషకుం డన నొప్పు నతఁడు.

48

వాక్యాంగ విశేష వికారాదులతో నవ్వించుచు మహానాయకుని ఉల్లము పల్లవించఁజేయు సహాయనాయకుడు¹. 'విదూషకుడు'. కాకుంఠలము మున్నగు నాటకములలోని మాధవ్యుడు మొదలగువారు విదూషకులు.

1. విదూషకుని గుఱించిన విశేషములకు నాటక ప్రకరణములోని అముఖ స్వరూప వివరణమును చూచునది.

శృంగార నాయకలు

౧. స్వాధీనపతిక	౫. ఖండిని
౨. వాసికసజ్జిక	౬. కలహాంతరిత
౩. విరహోత్కంఠిత	౭. ప్రోషితభర్తృక
౪. విప్రలబ్ధ	౮. జనిసారిక

అను నీ యెనమండ్రును శృంగార నాయకలు.

నాయకున కేది లక్షణమో, నాయికికును అదియే లక్షణమును ఉద్దేశముతో జట నాయికికు జేలుగా లక్షణము చెప్పలేదు. ప్రబంధవ్యాపకత్వము. ప్రధాన ఫలప్రసక్తిత్వము, మహాహీనతానులును నాయికానాయకల కుశలములకును సమానములే. నాయకునకు ప్రసాదమునాడు అన్నట్లే నాయికకును ప్రతి నాయికాదులుందురు. 'నాయికా ప్రతిపూర్వాపసా పునపూర్వానునాయికా' అని నాయిక. ప్రతిపూర్వా, ఉపనాయిక, అనునాయికలను దోషరాజు పేర్కొనెను. నాయికాభేదము లింకను ఇట్లు చెప్పబడినవి :

౧. గుణమువలన : ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ.
౨. నయను-కౌశలము : ముగ్ధ, మధ్యమ, ప్రాగల్భి.
౩. స్వైర్యము : దీరి, అధీర.
౪. పరిశ్రమము : స్థిరము.
- అపరిశ్రమము : అనర్థ.

ఇట్లే ఊధానూధలు, ఉదాత్త, కాంతి, అలితలు, సామాన్య, పునర్జన్మ, పైవ్విరిణి, రూపాజీవ, గణిక, విలాసినలును, అవస్థా విభాగములొని ఖండితాది విరహోత్కంఠితాంత నాయికలును. మొత్త మీ నాయికలు ముప్పది యిద్దలు.

(న. కం. V పరి. 110-121 శ్లో.)

సాహిత్యచర్యణకారుడు నాయికాభేదములు చూడబడవలెననుచుది నాలుగుగా చెప్పి, సూక్ష్మపరిశీలనముచేసివచో నాయికాసంఖ్య యింకను పెరుగు ననెను.

(సా. ప. III 83)

౧. స్వాధీనపతిక

పతి తన్ను లాలింపఁ బరఁగు స్వాధీన

పతిక నా నాయిక బహుకేళిం.

దీరడుద్రవ్యపతి నిశ్చందరాదేవిః
 వీర తీరు నడిలఁ దేల్చి : పేను
 పొంగి పొరల సతము బుజ్జగించుచునుండు
 పుడమి నేసినట్టి వున్నె మేమె : 51

నవయుగం రుద్రునిచే నశ్చరీతాల గాల్గొనబడఁచుటయును నేశ్వరస్థి భాగం
 'స్వాస్థ్యోపశాంతి'యను నుపాసనయగుచున్నది

2. వాచకసజ్జిక

దవుఁడు వచ్చెడివేళఁ దనువున, గృహము
 పోగించు వాచకసజ్జిక ప్రీతి.

ఉదా :— కొందఱును సరి తన తన
 కొంటులఁ గై నేసి గృహము గల్పాబవంనగా
 సంతసమున సయనము లిం
 తింతలుగా రుద్రు రాక తెదురులు సూచుకా. 52

నీరియనెడి నానంద భూషణాదులచే తాను చక్కగా భూషించుకొని,
 మందరమును మందరముగా అలంకరించి ప్రియుఁడగు రుద్రదేవుని రాకతై
 నేడుకతో ప్రతీక్షించుచున్నది కావున 'వాచక' సజ్జిక' యనబడును.

3. విరహోత్కంఠిత

వతి రాక తడయఁగ వలవంత నొందు
 సతి విరహోత్కంఠిత తనరు ననఁగ.

53

ఉదా :—అనుకొనరాదు వేఱుగ గుణాధ్యుఁడు రుద్రమహీశ్వరుండు, మే
 లెనయఁగ గోష్ఠి దేననొ సుఖించుచు జాగొనరించు, దూతికిం
 జనఁ దగ దట్టిచో; మనసిజా : కయి మోర్తును, బొమ్మ తేఱ; నీ
 యనుఁ గిదె సూదివానవలె సంతటఁ జిమ్ము గరమ్ము లిమ్ములకా. 54

వీరరుద్రుఁడు జాగుపేయఁగా ఓర్వలేని యొక నాయిక యిట్లనుకొను
 చున్నది. "నా ప్రియుఁడు చాల గుణవంతుఁడు. వేఱుగ (పరకాంతాసక్తిని) అను
 కొన వీలులేదు. ఏ కవికాగోష్ఠిలోనో పరవశుడై ఈ మాట మఱచియుండును.

నలుగురిలోని నా యాతికలు వెళ్ళిన బాగుండదు. కావున దయచేసి నీవు పోయి రమ్మ ! ఓ మనసిజా ! నీకు నమస్కారము. నేను మాత్రము నలుగురికి కనఁబడనా ? యని సిందియపడకుము. నీవు మనసులోనే యుండువుగదా ! ఆలసింపకు మును ! అదిగో ! చూడు ! నీ సెచ్చెలిగాఢోలు చంద్రుడు - వెన్నెల కాదు, సూర్యుడు గురియుచున్నాడు." పతి రాక తడయఁగ కాంత యిట్లు తాళ లేక విరహాతాపము నొందుచున్నది కావున ఈమె 'విరహోత్కంఠిత'.

౪. విప్రలబ్ధ

గుర్తుగా నొక యిష్టము గొమరారఁ జెప్పి
పదపడి ప్రియుఁడు ద న్వంచించ మిగుల
ననవింటిదంట బిష్టములు వెట్టుగఁ
జను విప్రలబ్ధ నాఁ జాన జగన్.

54

ఉదా :—

నడు చేటి : యిటు పనుండు, వీడు మిఁక నా నాథాగమాలాసముల్,
నడురే యయ్యెః వృథామదస్రకణ సంతానమ్మనఁ తొంపి వు
ట్టెడు సంకేతగృహంబి : పోయెద; వధూటీభూష భాషఁ, నిరిం
బుడమిం గేకులఁ దేల్పు తేఁ డనక రా మోసంబు పాటిల్లెఁగా : 55

నాయకుఁడును పోయెడు ఒక కాంతతో అదిగో ! ఆ గృహమునకు రాత్రికి వచ్చెదను. నీవును రమ్మని చెప్పెను. పాపము ! ఆ నాయక గంపెఁదాళతో చక్కఁగ కై నేసికొని చెలికన్నె దానిచూప పరులకంటఁ బడకుండఁగ సంకేత గృహమునకు వచ్చి చేరినది. మనసులో తియ్యని తలంపులు ఇమకపాఁతఱవలె త్రవ్వకొనుచున్నది. ప్రియుఁడు ఇటు వచ్చును, అటు వచ్చునని దారులు చూచుచున్నది. నడురేయి అయినది. ప్రియుని దర్శనము మాత్రము కాలేదు. నిరాశ పొచ్చినది. ఉన్న బుస్సులు పొచ్చినవి. దూతి నాయకుని గుణవిశేషములును, అతఁడు చేసిన మధురాలాపములును చెప్పి సమాధానపఱువ యత్నించినది. నాయకకు అవి వెగటుగ తోచినవి. ఆమె యనుచున్నది : 'ఓ చెలి ! ఇంక నడు ముందు; ప్రియుని మాటలు చెప్పకు ! అవి వ్యర్థాలాపములు. ఓ సంకేతగృహమా ! నేను పోయివచ్చెదను. పాపము ! నీవు నా అశ్రుధారలతో పంకిలమవైతివి. (అనంద

జాష్నములతోను రతిసమ్మగ్ధ స్వేదముతోను కాదని భావము) అందును లోప మంతయు నాదేశము! ఇందు బహుప్రియులని తెలియకు వెళ్ళిపోనవై ఎన్నుట నా దోసముగాక మరోమి? నాయక నాయకునిదే మోగింపబడినది. దీనివల్ల యైనది గాన ఈమె 'నివ్రల్ప'.

౫. ఖండిత

ఒకతెతో నిసి వుచ్చి చూడయందు గాగఁ

బ్రతబిభత్సిత రమణుఁ డిల్ వేరఁ

గనలేదు నాయక ఖండిత శుశుచు

నొవరఁ బిల్వఁగఁబడ నొప్పు నెల్ల న్నరఁ.

56

ఉదా :—

సరిగా జాషులు మూడు రెండు వ్రుంసంఘము వేయంటి కె,

వణువాతా న్నవః! చారిఁబోవును నిటుల్ వైశంబ నిచ్చేసితే?

నరపాణిర్ దమ, రందఱు గనుఁగొన న్నాయకంబెగః! యేమనఁ?

మఱి మీ దోసములేదు లెండు; మిగులన్నాధించు నా దోసమే! 57

అన్య నాయకతో నిసి గడపి తెల్ల వాఱగనే చందన తాంబూలరాగ దంతజ తాది సంభోగచిహ్నములతో నాయకుఁ డింటికి రాగా నాయక వక్రోక్తితో అనుచున్నది: 'ప్రియాసంఘమూ వెంటి కున్నది. ఈ రాత్రి చూచెదమా పట్టుమని మూడు జాములు. ఏదో! అటే దారిని వెళ్ళుచు (రావలెనను కోరికతో రాలేదని భావము) ఇటు వచ్చితిరి తెల్ల వాటి. (రాత్రి కాదని భావము) అయినను తాము ప్రభువులు. (సరసులుకారని భావము) తమకు అందఱు సములే, అందఱు చూడఁదగినవారే. (గుణదూష విశేషాదులతో పనిలేదని భావము) ఇట్టి ప్రహాసమును కలిగించుట కూడ మా దోసమే లెండు.'

ఇట నాయక అన్యాసంగుడగు ప్రియుని చూచి కోపగించినది గావున ఖండిత. 'ఈమె ధీరమధ్యానాయక యనియు వ్యవహరింపఁబడును. ఇట నాయకుఁడు ధృష్టుడు.

1. 'వక్తి సోక్తాన వక్రోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగవమ్' అని లక్షణము. (మధ్య)
'ధీరాశువక్తి వక్రోక్త్యా సోక్తానం సాగనం ప్రియమ్' (ర. సు. I. 99)

౬. కలహంతరిత

అలకమై ప్రియుఁ దొల్ల నవధీరణమునఁ
బలికి యాతఁడు నోవ భానుబుసందుఁ
బొగిలి పశ్చాత్తాపమునుజెందు అన్వి
యగుఁ గలహంతరితాఖ్యఁ బ్రసిద్ధ.

58

ఉదా : —

దాలా : పరిమళితుల

లాలింజోక భర్త పెట్టు లాఘవముతో :

బేలా : యెటులవె రా జని;

వాణంబో : పుండూబాప సహాయంపు మీరక.

59

౬. నాయక, నాయకుడు నచ్చి లాలించునపుడు వెంటపట్టుపట్టి మూర్తి
లిగించుకొని ముఖావత బెట్టుచేసినది. నాయక నల ప్రాణము విసిగినది. రాజుము
పైకి నచ్చినది. నయ్యన పడలిపోగునాడు. నాయిక లిగువు నిడలివది. కోపము
పలుచబడినది. నాయకునికై చిక్కలు చూచినది. వాపోవఁజొచ్చినది. అట్టితఱి
చెలికత్తి చీవాట్లు పెట్టింది 'అంత వెండిబన మేల?' యని. ప్రియుని అవధీరణము
చేసి విమ్మగు పశ్చాత్తాపతప్పు రాలగుట ఈ నాయిక 'కలహంతరిత'.

౭. ప్రోషిత భర్తృక

పతి ప్రహసమునేయ వలవంతనొందు

నతివ ప్రోషితభర్తృకాఖ్యతో నొప్ప.

60

ఉదా : —

త్తైలోక్య ప్రథమానకీర్తి లసితుం దైర్విలిగజాఘ నృహీ
పాఠర్ గొల్పుచు నోరుగంట మనల, స్పల్మాణ తజ్జాయ రె
వ్వేళం దత్పృతి బద్ధసాంద్రపులకల్ విద్ధంగజాతేమలం
బోలంబుత్తురు దారిచూపుల దినంబుల్; వేగు నాన విశళల్.

సామంతరాజులు చక్రవర్తి సేవార్థము వచ్చి ఓరుగంటిలో నుండి తడవు
సేయుచుండ ఇండ్లకడ వారి భార్యలు విరహత వ్రలై వారి రాక తెదురుచూచుచు

వగలు గడవియు, ఎప్పుడు తెల్లవాణునా? యని తేలను గడవియు అవస్థలు పడుచున్నారు కాన వారు 'ప్రతిపక్షకర్తృకలు.'

౮. అభిసారిక

కాంతాభిసరదేవుఁ గడఁగెడు నట్టి

1 కాంఁ నా నభిసారిక యనఁగఁ దనరు.

61

ఉదా :—

సంత్రసంబు లింకఁ జాలింపు మో బేల :

యరయ బేడు ప్రేయఁడ యగునుగాక :

హస్తీ నెక్కునట్టి యభిసారికను పున్ను

గనఁగలేదు; కాదు, వినఁగలేదు.

62

ప్రియమిహము సోపిష్టమునకు ప్రేమనికఁగఁ జూచి ప్రకటముగఁ బోవ నుంకించి యొక నాయక నన నభిసారి 'ప్రేమమహిమను పో' నెరుగను. ప్రేమయ పనుఁగును తెప్పింపుము!' అనినది. చెలికత్తె గూ నాయక సోపిష్టమును చూచిచి. 'ఓ బేలా! గోడు నీ కంఠ ప్రేమఁడైనను ఇట్లు ప్రకటముగ పోయెడివఁడే! గజా రోహణముచేసి ప్రేమఁడగు పోవు నీ నంటి చాచిని చూడకపోవుటయేకారణ; విననై నలేదు మఱా!' అన్నది. కాంతాభిసరణము నేయ ఇచ్చగించుటచే తమ 'అభిసారిక'.

అభిసారికా లలితము-వసంతరాజీయము —

'మదేన మదనేనాపి

ప్రేరితా శిథిలత్రపా

యోత్సుకాభిసరేత్కాంతం

సా భవే దభిసారికా'

'కులజాం గణికాంప్రేష్యాం

యథార్హైర్వేష చేష్టితైః

రాగాతిశయ సంపన్నాం

వర్జయే దభిసారికామ్'

(విక్ర. కుమారగిరి వ్యా. అం. III.)

1. కాంతు నభిసరించునదియు, కాంతుని అన నన్నిధికి అభిసరింప చేయునదియు అభిసారికయేయగును. ప్రకృతోదాహరణము కాంత యభిసరించుటకే ఈయంబడినది. కాంతుని అభిసరణమునకు వేటుగ ఉదాహరణమును ఊహించుకొనవలెను.

2. ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రతి. పు 184.

మదముచేరిగాని, మన్మథ భావము చేతగాని ప్రోత్సహింపబడి, సిగ్గువీడి ప్రేమనిశేర నుత్పన్నురాలై పోవు ప్రేయసి అభిసారిక యనబడును.

ఈ అభిసారిక ఉద్దమహిషజగాని. వేశ్యగాని, సేవకురాలుగాని కావచ్చును. అయినా అభిజాతాంబులకు తగిన వేషము, చేష్టలు ఒప్పునట్లుగా అనురాగాతిశయము పలదిగా ఈ అభిసారికను వర్ణింపవలెను.

దూతిపలు

దాసియు, సెక్రియయు, బాపి, కారువును,

భాసలు పోయిగింటి పన్నెలాఁదియును,

లింగిని, శిల్పిని, సేమ చుట్టాలి,

రంగుగ నై దోడు రమణులు వీరు.

౯౩

వీరు నాయకు సమకూలపలుచుటయందు నాయక కెంతయు చేదోడు వాదోడుగా ఉండురు. నాయక సనకు తానే యుక్తి ప్రాగల్భ్యముతో దౌత్యము సాధింపుకొనుటయు కలదు. వీరి కలరూపు చెల్లముగాన లడదోదాహరణము లీయఁ బడలేదు.

పద్మిని, చిత్రిణి, శంఖుని, హస్తిని యనునవి స్త్రీజాతి విశేషములు. అవస్థా విశేషములు గావు. అవి కామశాస్త్రమునఁ బ్రసిద్ధములు గాన వాని స్వరూపోదాహరణము లా శాస్త్రముననే కనునది.

గతిమంజరిలో వీరి లక్షణము లిట్లు చెప్పఁబడినవి :—

౧. కిమలములవంటి కన్నులు, తిన్ననైన నాసిక, కదిసియున్న కుచములు, చక్కని రింగులు, పన్నని రేహవల్లి, మృదువైన భాషణము, గీతవాద్యముల యందు రక్తియు కలిగి వస్త్రపరిమళము లొలయు శీలవతి పద్మిని.

౨. మిక్కిలి పొట్టిదియుఁ గాక, మిక్కిలి పొడవైనదియుఁ గాక సమమైన కాయము, నూపుపూపువంటి నాసిక, మసృణములైన నల్లకలువలవంటి కన్నులు, పినములు కఠినములు నైన స్తనములు, నీతిబద్ధమైన శీలము గలిగి రతిరసజ్ఞయైన సుందరి చిత్రిణి.

౬. దీర్ఘాదిరీతి ములైన కవలు గలిగి, గుణాలముతయై గలమున మూడు గేళిలతో ఒప్పారి. కామోహం గ రసికతతో వెలయు నలవతి శంఖిని.
౭. పెదపులు, పలుదులు, వ్రేళ్లు, పాలిండ్లు అను ఈ అంశములు స్థూలములై యుండి, కామోహంయై రుక్మకలిగిని వానిని ముగిల పొట్టిని.

ముగ్ధాది నాయికలు

ముగ్ధ, ముగ్ధ, ప్రాథమిక, సంగ్రహము, పరిచయములు

ముగ్ధా లక్షణము

పొడసూపు జవ్వనపు బొట్టు లెంగు

గడులజ్జ వెడటయై నడవఁ గా ముగ్ధుడు.

౪౪

ముగ్ధమా లక్షణము

నునుసిగ్గు ననవియై అనువాని పడుమఁ

దనరుచు జవ్వనమునఁ బొట్టు మధ్య.

౪౫

ప్రాథమిక లక్షణము

వలపు పెంపున సిగ్గు వలుచునగాఁగ

వెలయు విండు వయస్సుగల చాన ప్రాథ.

౪౬

ముగ్ధ

ఉదా :—

గోలా : దాచెదు మున్ను దెందమునకే న్నట్టుల్ విన న్నాకు నీ
వోలిం జెప్పెదు; నేడు నే పెఱనఁజే : యోసీ : చెలిం గానఁజే :
యేలా : పొక్కెదు దాచి, రుద్రనృపుపై విచ్చల్గడుం దోచు; బా
గేలే : నా, నునుసిగ్గుతోన ప్రతిభాషించెం జెలిం జెల్వయున్. 67

ఒక నాయిక ప్రతాపరుద్రుని వలచినది. కాని సిగ్గువలన మనస్సులోనే మదన
శాధ ననుభవించుచున్నది. ఆమె చెలికత్తె ఆవులించిన వ్రేపులు లెక్క పెట్టునది;
తన నెచ్చెలి చాలకము చూచి కారణము పసిగట్టినది. “ఓసీ! గోలా! బహి

ప్రాణమునై! నాకాదు చెప్పక దాచెదవా? నిజము చెప్పు! రుద్రభూవతిని పలచి
జవి కదా! గుని సిగ్గుచేసినది. నాయక సిగ్గులినది ఇటు నాయకకు సిగ్గుచే
పట్టెను. నాయకను నలుగురువడినది గాన ఈమె సిగ్గు.

మధ్యమ

ఉదా : —

లీలానీత్రముపూర్వరంగములు నా లేజవ్వనంబొప్ప హే
లాంజ్ఞాపదిలింగిత స్మరకళాస్థాబులకాగ్రాన నీ
వాటంగంటిక పీగడ్డదన్నపుడై భాసిల్లెడు భావము
శ్రీ లక్ష్మణులగు నొక్క చేష్ట గదరే! శృంగార నాట్యంబనన్. 68

నాయకను ముగ్ధులవలె లేజవ్వనము పొడమినది. నీవారయవనికవలె
పలుచని సిగ్గున ప్రానినది. ఈ శృంగార నాట్యములో ఒకానొక మధురచేష్ట
కనబడి కనబడినది గుట్టు భావతద్యమయినది. పీఠరద్రునివై కలిగిన తియ్యని
కోర్కెయు, సిగ్గుచు వాలుగంటితో నమానముగ నీవా! నేనా! అన్నట్లుగా
ఉన్నవి గావున ఈమె మధ్యమ.

ప్రాథ

ఉదా : —

సుందరరూపు రుద్రనృపుఁ జొక్కపుఁ జూపులఁ జూచు నాతి యిం
పొందు వయస్సునం దుదయమొందిన మేలగుఁ దియ్య చిన్నెలుం
గ్రంద మహారసోద్ధతినిఁ గల్గిన సాత్విక భావ చాతురీ
మందిరమై తలిర్చు సుమహార్గణశిల్పము వెల్లఁ జిత్రమై. 69

నిండు జన్మనపు పొంగున మగున మధుర శృంగారభావము సువ్యక్తమగు
నట్లు వాలుచూపులతో ప్రియులగు రుద్రనరేశ్వరుని చూచుచున్నది. తీరు తీరు తీపి
చిన్నెలు, పన్నెలును అంగవిన్యాసమున తొడికినలాడుచున్నవి. వేయేల! శృంగార
శిల్పచక్రవర్తి యగు మన్మథుడు తీర్చిదిద్దిన సజీవమగు చిత్రమో! యమనట్లున్నది.
ఇందు నాయకకు జన్మనపు పొంగులో లజ్జ మాయమైనది. లేకుండిన వాలుగంటి
చూపులు నిలిపి పలపుకానిని చూడగలదా! అట్లుగుట ఈ నాయక ప్రాథ.

ప్రసక్తాను ప్రసక్తముగ చెప్పవలసివచ్చిన నాయకు గుణములను, తద్భేదములను తత్సహాయులను, నాయకలను, తద్భేదములను, తత్సహాయులగు సహాయులను నిర్వచించి ప్రకరణ ప్రారంభమున కావ్యమునకు పరమాపశ్యక్తిముగ చెప్పిన పుణ్యశ్లోక గుణగుంభనావశ్యకమును, ప్రాముఖ్యమును మఱియు సాగి దృఢ ప్రతిపత్తికొలుపు ప్రకరణాంతమున కవి నొక్క నక్కాడించుచున్నాడు : —

సంగ్రహ పద్యము

మనరసపుష్ట కావ్యమునఁ గన్పడుటయు లలంకారముల్ దగల
దనరిన సొంపు పెం, పటియూఁ దన్నెడు సుల్లిపింఁ బల్కు లర్థముల్
గొనఁబునమీఱు, నంతకును గూర్చు సుధారసమాధురీ బిడుల్
గొనకొని పృథ్వీకి ర్తి గుణగుంభన ముల్లసిలంగ నెల్లెడన్. 70

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింశ మధ్యకం, సేవిక సమ్మగయ నికర,
కాండివ్యసగోత్ర శలమరెల్ల నంకణ గంగావార్య విరచితము.
స్వీయరుచిరాఖ్య సహితాసహితమునైన ఆంధ్రప్రశాసనప్రతి
నిధి భూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
సాయక ప్రకరణము

*

అధికపాఠము

‘కావ్యభోజం మేనాపులగు గుణాలంకారములు తగిన యలంకారము లుభించినపుడే సార్థకములగును. లోకరీతి చొప్పున నెయ్యది యలంకారములు కాశ్రయమో యయ్యదియే యలంకార్యము. గుణాలంకారములను గూర్చి యావ్యభోజం యాశ్రయము. గావున నదియే యలంకార్యము ; గుణాలంకారములను హాసవిమోచనాద్యాభివ్యంజనముల శరీరోన్మాదములే యైదును ‘కావ్యభోజం మేనాపులకావ్యము’ అగు పృథవహారమువలె ‘రసాదులే లంకాగర్భము’ అను పృథవహారముగూడఁ బ్రాధాన్యమునుబట్టి వచ్చినవే. కావ్యమునకు రుద్ధివ్యాధులు జీవితము గావున నవియే కావ్యాశ్మకావ్యమును ²జీవహారమునకు, మరయొక యెడ అలంకారమునకు, పేదనొకపట్టున నస్తువునను బ్రాధాన్యము.

రసప్రాధాన్యము

ఉదా : —

అల్లనల్లన మొలరెత్తు నర్మిలి పన,
మేన చిగురెత్తు పశ్కుల మేలి సొబగు,
మొగ్గ దొడిగిన గుబ్బల మురువు వెలయు
వింతి వయసున పూచెః ఫలించె మరుడు.

71

ఒకానొక బాల నాలోకించి సంస్కృతముడగు ప్రతాపరుద్రుఁ డనిన మాట యిది. ఇందు శృంగారరసము ధ్వనించుచున్నది.

1. ఇటునుండి ఈ నాయక ప్రకరణము పుదివఱకును గల భాగము పెక్కుప్రతులలో లేదనియు, కుమారస్వామి సోమపీఠి కూడ ఈ భాగమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయ లేదనియు సంస్కృత ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమును విశిష్టమొనరించి ప్రకటించిన ‘జి. పి. త్రివేది పండితులు వ్రాసరి.

2. ఈ కావ్య విషయము కావ్య ప్రకరణమున విశదీకరింపఁబడినది.

3. ధ్వనిస్వరూపము ‘వ్యంజన’ యను శీర్షిక క్రింది కావ్య ప్రకరణమున తెలియ పగును.

అలంకార ప్రాధాన్యము

ఉదా :—

చిర దుద్రావనీశ్వరు నిమల యశను
 పెట్టి ఖరీయంగ గిక్కున నెల్లఁ బరివి
 అవధిగిరి పాసనీమము పార్వదంద్ర
 హరినశట్టమనిహ్నలఁ గనంగ నొప్పు.

72

ఇది చిరద్రావణి పాసనీమముల చిత్రరూపిత శిలలు. వీరసప్రదానము. కీర్తిని గాంచి వెన్నల యని ధ్రువు. చిది ప్రమిదిపని కావున ప్రాంతి ముగియించును ధ్రువును చున్నది. వ్యంగ్యవిగుణపుడు అలంకారికం. వస్తుగూడఁ బ్రధానములే యగును.

వస్తు ప్రాధాన్యము

ఉదా :—

జగతి మేలైన కాకతినత్కులాన
 నవతరింపఁగ రుద్రరాజాధిరాజా
 పాలనంద్రము వీడి యా పాఠతేడు
 కోరి చెచ్చెరఁ దన వీడు నేరఁజనియె.

73

ఇందు ఊరసముద్రము వీడి (హరికి శయ్యగానున్న) సర్పరాజు శేషుఁడు శన యింటికి జేరెననుట వలన పాలనముద్రములో హరి లేడని ధ్వనించు చున్నది. దీనివలనఁ బునఃపొత్తముఁడు ప్రతాపరుద్రుడై కాకతి కులమున నవతరించె ననెడి వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

ఈ రీతి వ్యంగ్య ప్రధానములగు కావ్యములు మూఁడు విధములు. అట్టి కావ్యము నాశ్రయించి గుణాలంకారములు విలసిల్లును. ఆ కావ్యము శబ్దస్ఫురణము వలనను, అర్థస్ఫురణము వలనను, తదుభయస్ఫురణము వలనను సహృదయులకు ఆనందము గలుగఁజేయును.

శబ్ద స్ఫురణము

ఉదా :—

భూరజ్జ్వలః పీడదక్షిణముః, దుర్బాహుశశిజెవిధి
క్రూరోష్ఠి బ్రహ్మసానిధానితముః, హృదయస్థక్రియా
ప్రారంభంబులు రుద్రభూవిభుని తానోదయకేళుల్ తళి :
శూరమృత్యునిచో ఫివర్వతః తిలకా శోభిల్లు దంభోతుల్లె .

74

అర్థ స్ఫురణము

అడుగిలితమైన ముగ్ధుని స్వభావము అర్థస్ఫురణమగును.

ఉదా :—

అలిగి ప్రతాపరుద్రుని యాహునహమిని చూయు కత్తి ధా
రణఁ బ్రతిబింబితంబగు నుంతుల దోయిని నెంఱు విజ్ఞు లో
సరి జయలక్ష్మినామగు నుంబురుహంబని; కాదు; సృష్టికై
వలసి యరాతిజీవములఁ బట్టఁగవచ్చు విరించి పీతమే.

75

గృతము జయలక్ష్మికి నివాసమం న యంబురుహం బనుకొనుచున్న
అంజలిని తాను పురః సృష్టికి రిపుజీవితములను ప్రోగుచేయ వచ్చిన నిరించి
పీతమని అన్యాయుంబితమగు అర్థమును చెప్పుట నిది అర్థస్ఫురణము.

ఉభయ స్ఫురణము

ఉదా :—

మాతంగగణమేఘమాలికావళితోడఁ
దుములబృంహితగర్జితములతోడ,
ఉరుధరాభృత్కటకోపరోధముతోడ
లసితాసరుచితీర్లతలతోడ,
చిత్రకేతన సునాశీరచాపముతోడ
జయనాదకేకావ్రసక్తితోడ,
వరరాజవరవధూబాష్పాంబువులతోడఁ
బ్రశమితాపితదావవహ్నితోడ,

దుర్దినంబులఁ జేయుచు దొడరి రుద్రు
జైత్రయాత్రలు ప్రకటవర్షాక్రమంబుఁ
దెలియఁ జేయుచు నున్నవి దిశం నొరః
నుజనవాతవములకెల్ల నుభయమెసంగ.

76

అట్టి శత్రుత్వమును స్ఫురణముగా వలెను గావ్యసౌందర్య మెరుంగుచును.
అ శత్రుత్వమును పుణ్యస్థానము గుణవర్ణనమున సహజమువర్ణనమును
జూచు ముందును. కావున నాయకుని గావ్యమున ప్రాధాన్యము.

సత్కులాచార స్రుతశీల శౌర్య ముఖ్య
నేతృ గుణములు వర్ణింప దేర్చుదగినను;
కావించో ప్రతినాయకు యెంత బొగడి
తగును నాయకుఁ గీర్తింపఁ దజ్జయమున.

77

నాయక గుణ పర్వనము

ఉదా :—

అతఁడా ! వెన్నుఁడు; వాని పుట్టు నెలవా ! యా కాకతీయాస్వయం
బలి పూతంబు; చక్రత్రయా ! భువనకల్యాణాభిరామంబు; తతే
స్తుతియా ! కల్పమహిమోదయకుఁ గూర్చుకా వ్రీదః శ్రీరుద్రభూ
పతి విశ్వంబున నెన్న మిన్నయగుచుకా వర్దిల్ల నెల్లప్పుడుకా. 78

ప్రతినాయకుని పక్షించి తజ్జయమున నాయకోత్కర్షము

ఉదా :—

ఏ విభులేజ మాతప మరీశ్వరగర్వతమంబుఁ దోలఁగా,
నే పనుధేకువిక్రమ మహినగతిన్ జగమెల్ల వెల్లు, నా
నేవణ భూమిపాలుఁడు విచిత్రము ! వీరనృపాలభేరికా
రావము విన్నమాత్ర రణరంగము వీడుచుఁ బాటు భీతిమై. 79

నాయకుఁడు కల్పితుఁడై నప్పుడు మాత్రము ప్రతినాయకుని
వర్ణించి తజ్జయమున నాయకోత్కర్షమును దెలుపు నీ మార్గము పనికి

రాదు. కల్పిత నాయకునకు లోకప్రసిద్ధి గలుగుకొనుట అతని కలవర్తన దేశాదులను వర్ణించుటయే తెన్ను. నాయకుడు ప్రసిద్ధుడయినపు డీ రెండు పద్ధతులను ఉచితములే. ప్రఖ్యాత నాయకుని కులశీలాదులు లోక ప్రసిద్ధములే గావున వీవులు తిరిగి యా ప్రసిద్ధవిషయములనే వర్ణించుటకంటె నాయకుడు, బలవంతుడగు ప్రతి నాయకుని జయించి పేర్గాంచెనే వర్ణించుటయే యుక్తము. ఇట్లు స్వతస్సిద్ధుడు(ప్రసిద్ధుడు), ఉచ్ఛ్రావ్యుడు(ఉల్లిపూతుడు) అని నాయకుల రెండు తీరాలు. జాన్యక ప్రభుయుక్త పుగు రెస్మరసమును ధీరోద్ధముని యందును, బహుభావభూషితమగు శృంగారమును ధీరలలింపి యందును వర్ణించవలెను. ధీరోదాత్తునియందు మాత్ర మూరీతి వర్ణనయు తగదు. నాయకుని ఆయాస్వత్వాదుల వలననే రసస్ఫూర్తి కలుగునట్లు చూడవలెను. ధీరోదాత్తుడు సర్వనాయక శ్రేష్ఠుడు గావున ప్రబంధమున తర్వివయ్యుమైనచో సర్వశ్రేష్ఠము.

కావ్య ప్రయోజనములలో ఉపదేశముకూడ ఒకటి కావున ధీరోదాత్తుని వంటి ఉత్తమ నాయకుని గుణవర్ణనను కావించినచో కావ్య పరిజలకును, శ్రోతలకును అట్టివానివలె సత్పథమున సంచరింపజేసెను సముచితోద్వేగము కలుగును అసత్పథము నుండి నివర్తింపజేసి సమాజవలనకు మేలుచేయు వానినిగా నూనవుని సంస్కరించుటకే కావ్యకర్తలు యత్నింపవలెను. గుణహీనుని కావ్యనాయకునిచేసి అతని యథేచ్ఛ భోగవృత్తులను పొగడినచో తత్త్వజ్ఞులు కానివారును, యథాశ్రుత గ్రాహులును అయిన పాఠకులు అవియే ఆదర్శగుణము లనుకొని చెడిపోవుదురు. కేవలము ఐహిక భోగానువర్తనముగల కావ్యముల వలన విపరీతామములగు దుర్వాంశులు రెచ్చగొట్టుబడుటచే సమాజ ధర్మము కలుషితము చేయబడును. అట్టివి అసత్కావ్యములు. వానిని గూర్చియే “కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్” అను నిషేధనూక్తి వెడలినది. కావ్యము లన్నియు వర్ణింపవలెనని తాత్పర్యము కాదు గదా! సత్కావ్యము విశ్వశ్రేయోదాయకమని కావ్యప్రయోజన వివరణ సందర్భములో నిరూపితమైనది.

నాయక ప్రకరణమున అనుబంధ రూపమైన అధికపాఠము ముగిసినది.

శ్రీ శ్రీనివాసాయనమః

చంద్రప్రకాశపటప్రయోగో భూషణము

[చువర సమీక్షా పహితము]

౨. కావ్య ప్రవర్తనము

[ప్రకాశపటము చెప్పవలసిన దిద్దిన దానినికొక స్వరూపమును చెప్పి ప్రకృత
కావ్య స్వరూపమును కవి సరిగొనినది చూపబడినది :

కావ్య స్వరూపము

చవిదిగుణము అలంకృతి కైలయఁ గల్గి

యరయ దోషములేని శబ్దార్థములు

గద్య పద్యార్థకంబగు కావ్యమందుఁ

బిల్బుదురు కాన్యవిహరై న స్రాజులెల్ల.

1

దొంగలూ దోనివియు గుణములతోను, అలులూరములతోను ఒప్పు
నట్టివియునగు శబ్దార్థములు కావ్యము. ఇది కావ్యములకెల్ల సామాన్య
లక్షణము. ఈ కావ్యము గద్యకావ్యమనియు, పద్యకావ్యమనియు, గద్య
పద్యోభయ కావ్యమనియు నుండు విధములు.

కావ్యలక్షణమును దెలుపు వై కారికలో గుణాలంకారములనే ముందు
చెప్పినను వివరణ హాస్యముతో 'దొంగలు దోనివియు' అని క్రమము మార్చి
'వాయుట కాన్యశరీరమగు శబ్దార్థములు దోషరహితములుగా నుండుట యవసర
మని నొక్కిచెప్పుటకే. ఈ విషయమును దండ్యాచార్యుఁ డిట్లు నుడివెను : --

'త దల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన

స్యా ద్వపు స్సుందరమపి శ్విత్రేజైకేన దుర్బగమ్' (కా. ద. 1 పరి. 7)

కావ్యములో అల్పమైన దోషమును గూడ ఉపేక్షింపరాదు. శరీరము
చక్కనిదైనను, ఒక్క బొల్లిముచ్చతోనే హేయమగును. కావున కవి తన
కావ్యమున దోష మొక్కటియు లేకుండునట్లు జాగరూకత వహింపవలెను. అనేక
గుణములున్నప్పుడు, ఎక్కడనో యొకచోట ఒక దోషమున్నను చంద్రుని కిరణము

అదో అతని కళంకము ముఖమపై పోవునట్లుగా ఆ దోషము ముఖముపై పోవునని కాళిదాసు 'ఏకో హి దోషో గుణః నిమిత్త తీందోః కరతే ప్రియభావః' అని చెప్పెనుగదా! కావ్యములో అపరాధమున్న వేమి కి యనరాదు. ఆ సుహృదవి వాక్యమును లోకముననుసరించి కాని కావ్యనిషేధమును అన్వయించు కొనరాదని భావము.

నిష్కృష్ట కావ్యలక్షణము

'దోషరహితములై, గుణములు రహితములై' దోషవ్యుత్పత్తిలే శబ్దార్థములు బాధ్యుని గుణ కావ్య నిషేధములనుబట్టి. ఇది కావ్య శరీరము కావ్య లక్షణము (నిష్కృష్ట) అని ముందర తెలుసు.

నిష్కృష్టముగా ఉండే కావ్య లక్షణమును కుబ్జముగా మార్చుటాచార్యుని నుంచి చెప్పిన మార్పుటాచార్యుని బాధ్య అనడా మిది :—

"త ఏదోషా శబ్దార్థా నగుది" ననలంకితీ భవః క్వాఽపి

(కా. ప్ర. ౧ భా. ౧ శ్లో.)

ప్రాచీనుల కావ్యలక్షణ ఖండనము

నానీనులగు విశ్వనాథజగన్నాథ పెండితాదు లీ మమృటలక్షణము నిట్లు విమర్శించిరి :—

1. విశ్వనాథుడు (సాహిత్యదర్పణ కర్త) :

అక్షేపము ౧

మమ్మటుని యీ కావ్యలక్షణములో శబ్దార్థములకు 'దోషగుణ లేనివియు' (అదోషా) అను విశేషణము వేయగూడదు. అట్లు వేసినందున, వ్యంగ్య వైఖ్యము గలిగి యందలచేతను ఉత్తమకావ్యము లనిపించుకొనిన వెన్నియో దోషమేదియో యొకటి యుండుటచే కావ్యములే కాకపోవలసి వచ్చును. చూడుడు :

'స్వక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయ, స్తత్రావ్యసౌ తావనః,

సోఽవ్యక్తైవ విహంతి రాక్షసకులం, జీవత్కహో రావణః,

ధీగ్ధిక్ శక్రజితం, ప్రదోధితవతా కిం కుంభకర్ణేన వా,

స్వర్గగ్రామటికావియంతవవృథోచ్యునైః కి మేధి ర్భుజైః'

(హనుమత్సాహిత్యము 14 అం.)

శ్రీరామచంద్రుడు లంకవైకి నందెత్తినచి రావణులను నాశనము చేయుచుండగా చీకాకువడి, రావణుడనుకొను మాట తివి:— 'ఇదియే నా కెంతయో యవమానము, శత్రువులు కలదనుట' త్రిలోకములను గలుగుచు నొంగిపోయి యందఱును నేనకుట కావలసియగుటగా నొప్పుదిన్ని నొప్పు పగవాఁడుండుటయే నా శౌర్యమునకు చిన్నతనము; అందునను 'అరయో' శత్రుసూరి (ఒకడుకాఁడు, పెక్కురు అని బహువచనముచే మాటతెలుసు.) 'ఆ శత్రువులై నాని ఏదేవతలో' కారు; మానవులును, వానరులను. వారిలోను 'ప' చక్రవర్తియైనవాని కాఁడు ప్రధాన శత్రువు. ఈ కావసి. ఆ కావసిగారు 'నిక్కడనే, నా లంకలో' చీకాకువడి' యని తాత్పర్యము. రావణునియే (ఏయొకరినొకరు) 'కావసి - అందఱును' అని విశేషము) చంపుచున్నాఁడో! బోధా: రావణుడు (కావసి) బ్రహ్మచారి యున్నాఁడో! (ఇంత యవమానము నతియుఁజేపించుచున్నాఁడు శీరామచంద్రుడు) 'ప' కుమారుడు మేమును భూని శౌర్య మేల? మేల్కొని యుభయద్భుత మూత పోయి చేసినట్లు? (నిద్రపోయిన నెంతయో, మేల్కొనియెన నుండుట) నీ ప్రయోజన మినుమంత వీని వలన గలుగలేదు). ఆంధ్రులను (అని నునుప వల్లెరగల నెఱవ దృష్టిలో) చూడగొన్నాడూకే వర్జ్యముగా పొంగిపోయియున్నా యీ నా చేతు లేల? (మూలములో భుజై అని బహువచనము. ఈ యుగువది చేతులును వర్జ్యములే-వట్టి బరువుచేటు అని స్పష్టగ్రహము). ఇట్లు బహువిధ వర్జ్యగర్భములను నిలయమై విద్యానులనే ఉత్తమ కావ్యముని యంగీకరింపఁజెసిన ఈ పదములలో అవిమృష్ట విధేయాంశము అను దోష మున్నది కావున ఈ లక్షణమునుబట్టి (దోష యుక్తము కావ్యము కావూడదు కావున) ఇది 'కావ్యము' కాకపోనలసివచ్చును. ఆ దోషమిది— 'నాకు శత్రువులున్నారనుట యను నిదియే యొక యవమానము' అని చెప్పవలసియుండగా 'అవమాన మిదియే, నాకును శత్రులున్నారనుట' యను విధముగా చెప్పటను అవిమృష్ట విధేయాంశదోషమందురు. విధేయాంశము ప్రధానముగా నిర్దేశించఁబడకుండుట. తనంతటి 'వాని' శత్రువులుండుట, ఒక కావసి తన యెదుటనే రాక్షసకులము నంతటిని ధ్వంసముచేయుచుండుట మొదలైన అనువాద్యాంశములను చెప్పి 'యిది నా కవమానము' అని ప్రధానమైన విధేయమును ప్రయోగింపవలసి యుండెను. కాని కవి వ్యతిరేకముగా చెప్పినందున ఈ శ్లోకము అవిమృష్ట విధేయాంశదోష దుష్టమైనది. దోషముగలది కావ్యము కాదను లక్షణము చెప్పినచో ఇది దోషదూషితము కనుక కావ్యము

కాకపోవును. లక్ష్యములో లక్షణము పట్టకుండుటచే ఇది యవ్యాప్తి. మఱియు దోషములేని కావ్యమే యుండదు కావున ఈ లక్షణము నంగీకరించినచో కావ్య మనుగది లభించుటయే కష్టమగును. అట్లయినప్పుడు ఈ లక్షణమున కుదాహరణ మేముండును ?

అక్షేపము ౨

గుణములతోను, అలంకారములతోను ఒప్పునట్టిదియు (సగుణా వనలంకృతీ క్వాపి) ఈ విశేషణదశములను ఈ కావ్యలక్షణములో చేర్చరాదు.

గుణములు రసధర్మములు. రసధర్మని కావ్యాత్మయని యొప్పుకొనుచున్నందున రసమున్ననే కావ్యమగును. రసమున్నచోట గుణములుండనే యుండును. కావున 'గుణములతో ఒప్పునట్టిది' యను విశేషణము వ్యర్థమే. ఇంక మిగిలిన 'అలంకారములతో నొప్పునవి' అనియుచెప్పరాదు. అలంకారములతో ఒప్పుచివి కావ్యములు కావా? రసవంతములైనవి అలంకారములు లేకున్నను కావ్యములే యగును. కావున 'అలంకారములతో ఒప్పునవి' యనుట వ్యర్థము. ఈ విధముగా విశ్వనాథుడు మమ్మటాచార్యుని కావ్యలక్షణములను ఖండించెను. ఆ మమ్మటాని కావ్యలక్షణమునే అనుసరించి చెప్పిన ఈ విద్యానాథుని కావ్య లక్షణమునకును పూర్వోక్తవిధముగా ఈ విమర్శ మన్వయించును.

ఇట్లు మమ్మటాదుల లక్షణమును విమర్శించి విశ్వనాథుడు 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' - 'రసాత్మకమైన (రసవంతమైనది) వాక్యము కావ్యము' అని కావ్య లక్షణమును చెప్పెను. దోషమున్నను రసవంతమైయున్నచో కావ్యమే యగును. కాని దోషములేని గణపక్కావ్యమువలె ఉత్కృష్టకావ్యము మాత్రము కాదు. అపకృష్ట కావ్యమనబడును. అట్లే అలంకారాదులుండి రస వంతమై వెలయు కావ్యము శోభాశయము నొందును. నీరసములగు చిత్ర కావ్యములను కావ్యములని వ్యవహరించుట జౌహికారికమే కాని ముఖ్యము కాదు.

౩. జగన్నాథ పండితరాయలు

రసంగాధర కర్తయగు జగన్నాథ పండితుడును మమ్మటాదుల కావ్య లక్షణమును విమర్శించి యది సరికాదని తేల్చి 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్' అని కావ్యలక్షణము చెప్పెను. కావ్యలక్షణములో శబ్దార్థములను రెండింటిని చేర్చిన వారి నాతఁ డిట్లు ప్రశ్నించెను.

శబ్దార్థముల రెండింటను కావ్యత్వము వ్యాపించియున్నదా ? వేర్వేరుగానా ? రెండింటను వ్యాపించియున్నదన్నచో 'శ్లోక వాక్యము కావ్యము కాదు' అను వ్యవహారము కలుగును. వేర్వేరుగా శబ్దార్థములు కావ్యమన్నచో ఒక పద్యములోనే శబ్దమునుబట్టి యొక కావ్యమనియు, అర్థమునుబట్టి యొక కావ్యమనియు ఇట్లు రెండు కావ్యము అను వ్యవహారమువచ్చును. కావున వేద శాస్త్ర పురాణములవలె కావ్యముకూడ శబ్దరూపమునుబట్టి యుక్తము. అర్థమును కావ్య శరీరముగా చెప్పుట యుక్తము కాదు. దోషరహితములు, గుణాలంకార సహితములు అను పదములను కూడ జగన్నాథపండితుడు విశ్వనాథుని వలెనే లక్షణములో చేర్చుట యుక్తముకాదని విమర్శించెను.

విశ్వనాథుని 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' అను లక్షణమును కూడ రస గంగాధరకర్త ఇట్లు త్రోసిపుచ్చెను:—'రసాత్మకవాక్యమే కావ్యమన్నయెడల వస్తువు - అలంకారములను ధ్వనించు కావ్యములు కావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. అట్టి వానిని కావ్యములుగానే రసికులు వ్యవహరించుచున్నారు. కవులట్టి కేవల వస్త్రలంకార ప్రధానములగు కావ్యములను, జలపాత వేగాదులను కపిశాలాదుల వృక్షములను పర్ణించుచున్నారు. అచ్చట కూడ ఏదో విధముగా రసస్పర్శ యుండనేయున్నదందురా ? అట్లయిన ఇక రసస్పర్శ లేనిచోటుండునా ? కావ్యముకాని వాక్యముండునా ! 'గౌ శృతి-ఆపు కదలుచున్నది. 'మృగో ధావతి - మృగము పరుగిడుచున్నది' వంటి కేవల లోకీక వాక్యములు కూడ కావ్యములే యనబడవలసివచ్చి కావ్య గౌరవమే నశించును. కావున ఈ 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' అనుటయు యుక్తముకాదు.

ఇట్లు పరుల కావ్యలక్షణములు అవ్యాప్తవివ్యాప్తివిదోష దుష్టములు కావున గ్రాహ్యములు కావని నిరూపించి జగన్నాథపండితుడు 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్' అని స్వీయలక్షణమును ప్రకటించెను. అర్థము రమణీయము కావలెనన్న అందు 'దోషములుండఁ గూడదు - అలంకారము లుండవలెను' అని చెప్పక చెప్పినట్లేయైనది. ఈ లక్షణమును వివరించుచు 'చమత్కారజనక భావనా విషయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్' అన్నాడు. వర్ణితార్థమును భావించుటచే నహృదయని హృదయములో ఒకానొక చమత్కృతి (అహృదము) గలుగును. అట్టి చమత్కృతిని గలిగించు అర్థమును బోధించు శబ్దమే కావ్యమని తాత్పర్యము.

మమ్మట విద్యానాథాదుల కావ్యలక్షణ సమర్థనము

మమ్మటుని కావ్యలక్షణమున విశ్వనాథ జగన్నాథులు చూపిన యాక్షేపములు సమంజసములు కావనియు, ఆ లక్షణము యుక్తమైనదే యనియు నాగేశభట్టారకు లిట్లు సమర్థించిరి:—‘శబ్దార్థము లుభయమును రసాదులకు వ్యంజకములే యగుటచే అవి రెండును గలిసియే చమత్కారజనకము లగుచు కావ్యవ్యవహారము నొందును. ‘కావ్యం పఠితమ్-కావ్యం శ్రుతమ్’-‘కావ్యము చదువఁబడినది - కావ్యము వినుఁబడినది’ యను లోక వ్యవహారము వలన శబ్దమే కావ్యమని తెలియుటలేదా! యనిన ‘కావ్యంబుద్ధమ్’ కావ్యము తెలిసికొనుఁబడినది’ - అను వ్యవహారము కూడ ఉన్నది కనుక అర్థము కూడ కావ్యముగా వ్యవహారములో ఉన్నట్లు తెలియుచునేయున్నది. వేదశాస్త్రాది శబ్దములు సైతము శబ్దార్థములను రెంటిని బోధించుననియే శాస్త్రకారుల సిద్ధాంతము. ‘త దధీతే తద్వేద్య’ (4-2-59) అను పాణినీసూత్రమునకు భాష్యము, వ్రాయుచు భగవత్పతంజలి యా విషయమును చర్చించెను. లక్షణచే శబ్దార్థములలో ఒక్కొక్క దానియందును కావ్యత్వమున్నది. కావున శ్లోకవాక్యము కావ్యము కాదను వ్యవహారమురాదు.’ ఈ విధముగా శబ్దార్థములు కావ్యమను విషయము సమర్థింపఁబడినది.

ఇక లక్షణవాక్యగత పదములపై యాక్షేపములకు సమాధానము :

1. దోషరహితములు : (శబ్దార్థములు) - దోషరహితములన్నచో దోషములను పదమునకు ఉద్దేశ ప్రతీతి ప్రతిబంధకమని యర్థము. వివక్షితము. అనఁగా ఆయా వ్యంగ్యవాచ్య వైచిత్ర్యముల ప్రతీతికి ప్రతిబంధకము లగునవియే దోషము లని భావము. అట్టివి మహా దోషములు ‘స్యక్కారో హ్యాయ మేవ’ అను పద్యములో చూపిన అవిమృష్టవిధేయాంశదోషము వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతి భంగమును కలిగించుట లేదు. అందువలన దోషము కాదు కాబట్టి యా పద్యము కావ్యమే. దానికి కావ్యత్వతతి లేదు

2. గుణములతో నొప్పునవి : (సగుణాః)-గుణములు రసనిష్ఠములేయైనను పరంపరా సంబంధముచేత రసాభి వ్యంజకములగు శబ్దార్థములయందున్నవిగా చెప్పఁబడుట తప్పుకాదు. ‘గుణస్య రసనిష్ఠత్వేఽపి తద్వ్యంజకపరం గుణపదమ్’ అని వ్యాఖ్యాతలు ‘గుణము రసమందున్నదేయైనను ఇటు గుణపదము ఆ రసాభివ్యంజకములైన శబ్దార్థముల పరముగా అన్వయింపఁబడిన’ దని వివరించిరి.

3. అలంకారములతో నొప్పునవి: (పాలంకారం)-ఇది 'అనలంకృతీ క్యాఽపి' అను దాని ఫలికము. జలప్రవాహ వేగిగాదుల వర్జనమునను, కపటాలాదుల వర్జనమునను రసభావాది విశేషములు లేనిప్పుటిని స్వభావోక్త్యాద్యలంకారము లుండును గొప్పన అట్టవేసి, కావ్యత్వసిద్ధి యీ విశేషణదశమువలన కలుగును. అలంకారములు కావ్య శరీరగతములు కాకపోయినను తద్విశేషణములుగా చెప్పట శోభాపేతువులైన వాని ప్రాముఖ్యమును తెలుపుటకే. స్ఫుటాలంకార ములుగల కావ్యములు విశేషముగా శోభిల్లును. అస్ఫుటాలంకారములును రస వంతములైనచో 'కావ్యములే యనుట సర్వసమ్మతము. కావ్యప్రకాశవాగ్ధ్యాన మగు 'బాలబోధిని'లో ఈ విషయములు సమగ్రముగా చర్చింపఁబడినవి.

కవి, కావ్యశరీరమును వ్యక్తి శరీరముతో పోల్చుచున్నాడు :—

మేను శబ్దార్థములు ; మఱి మేటివ్యంగ్య
మగును జీవిత; ముసమాదులగును హార
ముఖ్య భూషణములు ; శ్లేష మున్నుగాఁగఁ
దనరు గుణములు శౌర్యాదులనఁగ నొప్పు
నాత్మ కాధిక్యమును గూర్చునట్టి వగుచుఁ ;
దగు స్వభావములను బోలి నెగదురీతు ;
లమలవృత్తులు గూర్చు నాహార్యశోభ
వృత్తులనఁజెల్లి ; పదముల మొత్తములకు
సరస విశ్రాంతిఁజేకూర్చు శయ్య శయ్య ;
యల రసాస్వాదభేదంబు లయిన పాక
ములను బోలు నా పాకముల్ ; దలఁచ నిట్లు
కావ్యసామగ్రి యెసఁగుఁ బ్రఖ్యాతమైన
వ్యక్తిమూర్త్యాది మర్యాద ననుసరించి.

2

శబ్దార్థ సమదాయము కావ్య శరీరము. ఆ శరీరమున కాత్మ వ్యంగ్యము. అట్టి సజీవమగు కావ్యవ్యక్తికి ఉపమాదులగు అలంకారములు భూషణములు. శ్లేష ప్రసాద మాధుర్యాదులగు గుణములు శౌర్యాదులవంటి ఆత్మ గుణములు. గౌడి పాంచాలి మున్నగు రీతులు స్వభావములు. కైశికి మున్నగు

వృత్తులు నాట్యోచితములగు అలంకార విశేషములగు వృత్తులు. శబ్ద విశ్రాంతి నొసఁగు శయ్య విశ్రమించుటకు తగిన శయ్య. ద్రాక్షాది పాకములు రసాస్వాద సాధనములగు పాకములు. ఈ కావ్యసామగ్రి స్వరూపోదాహణము లీ ప్రకరణమున క్రమముగా గ్రంథకర్తచేతనే ప్రదర్శింపఁబడును.

కవి - కావ్యోత్పత్తిపేతువులు - కావ్య ప్రయోజనము

సాధారణముగా కావ్యస్వరూప నిరూపణ ప్ర చములలో కావ్య ప్రపంచమునకు సృష్టికర్తయగు కవిశిష్యుని లక్షణము, త దములు, కావ్యోత్పత్తి పేతువులు. కావ్యప్రయోజనము, కావ్యశరీరము, అశ్మ మొదలైనవి శాస్త్రకారులచే తమ గ్రంథములలో చర్చింపఁబడు విషయములు. తన గ్రంథమును కావ్యాలంకార సంగ్రహమునుటచేత కాబోలు విద్యానాథకవి ఆ యా విషయముల నొందు చర్చింపలేదు. జిజ్ఞాసువులు యువయోగార్థ మిచ్చట ఆ విషయములు కొన్ని గ్రంథాంతరాను సారముగా ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

౧ కవి - వివిధ కవులు

1. కల్ప (వలయోరభేధాత్) కవ్య = వల్లే; కవతే ఇతి కవిః—చాతుర్యముచేత వర్ణించువాడు. 2. కు = శబ్దే; కవతే ఇతి కవిః 3. కై = శబ్దే; కాయతీతి కవిః— ఈ విధముగా వ్యుత్పన్నమైన కవిశబ్దము రుచిరశబ్దవ్యాపార సంపన్నుని బోధించును. వేదములలోను ఉపనిషత్తులలోను కవివదము పరమాత్మ వాచకముగా ప్రయోగింపఁబడినది.

'గణానాం త్యా గణవతి (గ్)ం హవామహే కవిం కవీనా మువ వక్రవస్తమమ్' (ఋ. II మం. 23 సూ. 1 ఋక్క.) 'కవి ర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూః' (ఈశావాస్యోపనిషత్తు). 'కవిం పురాణ మనుశాసితార మణోరణీయాంస మను స్మరే ద్యః' (భ.గీ. VIII-9) మొదలగు అమ్నా యోపనిషద్వ్యాకృతములలోను కవి పదము తొలుత పరబ్రహ్మబోధకముగానే కనఁబడును. సూక్ష్మార్థవివేకముగల వారిని బోధించునదిగాను ఈ పదము భగవద్గీతలో ఇట్లు ప్రయోగింపఁబడినది :- 'మునీనా మ వ్యహం వ్యాసః కవీనా ముశనాః కవిః' (X-37) 'బుద్ధిచాతుర్యము గలవారిలో నేను శుక్రాచార్యుఁడను.' 'అత్యామంత్రాః కవిశస్తా వహన్తు' (ఋ. X 14. 4.) 'సతో బంధ మసతి నిరవిందా హృది ప్రతీప్య కవయో మనీషా' (ఋ. X. 129) ఇట్లుగా వేదములో ఋషి పరముగాను (జ్ఞానిగా) కవిపదము ప్రయుక్తమైనది.

నిఘంటుకారులు కవిశబ్దమును పండితపర్యాయములలో చేర్చి వాడినారు. 'విద్యా వివశ్చిద్ధోపజ్ఞస్య న్సుధీః కోవిదో బుధః, ధీరోమనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః సంఖ్యావాక్ పండితః కవిః....(అమర). రాగద్వేషాది విరహాతుఁడును, సత్వసంపన్నుఁడు నగువాఁడు ఋషి. తత్త్విదర్శనము చేసినవాఁడతఁడు. కవియు సర్వవిధములను ఋషినిబోలును. విశుద్ధమైన మనోముకురమున లోకాతీత పదార్థదర్శన మాతనికి కలుగును. శబ్దిబ్రహ్మసాక్షాత్కారమును పొందిన పుణ్యుఁడు. ఇరువురును లోక కల్యాణాకాంతులు. కావుననే ఋషిదర్శములు లేనివాఁడు కవి కాఁడన్నారు. 'నాన్యపిః (న + అన్యపిః)కురుతే కావ్యమ్' అను సూక్తియు ఈ భావమునే తెలుపును. అభినవగుప్తాచార్యున కుపాధ్యాయుడైన భట్టతౌతుని కావ్యకౌతుకము లోనివిగా చెప్పఁబడు ఈ క్రింది శ్లోకము లీ విషయమును వివరింపఁజాలి యున్నవి.

'నాన్యపిః కవి రిత్యుక్తః మృషిశ్చ కిల దర్శనాత్;
విచిత్రభావధర్మాంశ తత్త్వప్రఖ్యాత దర్శనమ్.'

'స తత్త్వదర్శనాదేవ శాస్త్రేషు పఠితః కవిః
దర్శనా ద్వర్ణనా చ్చాభ రూఢా లోకే కవిశ్రుతిః;
తథాహి దర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యేఽప్యాదికపే ర్మునేః
నోదితా కవితా లోకే యావ జ్ఞాతా న వర్ణనా.'

ఈ శ్లోకములను పేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనములోను, సోమేశ్వరుఁడు కావ్యప్రకాశికా టీకలోను ఉదాహరించియున్నారు.

సాహిత్యమీమాంసలో దర్శనము ఈ రీతిగా వివరింపఁబడినది :—

'భూత పూర్వస్య మంత్రస్య దర్శనా ద్భవయో యథా
నవగుంఘార్థయో ప్రద్య ద్దర్శనా త్కవయోఽభవత్'

(సా. మి. 119 పు.)

తత్త్వద్రష్టలైనను ఋషులే యగుదురు కాని కవులు కారు. వారు వర్ణన రూపమైన వాగ్మ్యోపారములు సాగించినప్పడే కవులని వ్యవహరింపఁబడుదురు. తత్త్వదర్శనము, వర్ణనము అను ఈ రెండును గలవారే కవులని లోకములో ప్రసిద్ధి నొందినారు. చాత్మికి తత్త్వద్రష్టయైనను రామాయణ రచన చేయనంత వఱకును ఆ మహర్షికి కవి యను పేరు రాలేదు.

కవి ప్రశంస చేయుచు భామహాచార్యుడిట్లన్నాడు :

‘అధసస్యేవ దాతృత్వం, క్లిబస్యే వాస్త్రకాశలమ్,

అజ్ఞస్యేవ ప్రగల్భత్వం, మకవే శాస్త్రవేదనమ్.

వినయేవ వినా కా శ్రీః? కా నికా శశినా వినా?

రహితా సత్కవిత్వేన కీదృశీ వాగ్విదగ్ధతా?

గురూపదేశా దధ్యేతుం శాస్త్రం జడధియోఽవ్యలమ్;

కావ్యంతు జాయతే జాతు కస్యచిత్ప్రతిభావతః’

(భా. లం. 1-3, 4, 5)

‘కవి కానివాని శాస్త్రజ్ఞానము పేదవాని యీని వలెను, పేడివాని శస్త్ర నైపుణ్యమువలెను, తెలివిలేనివాని ప్రగల్భతవలెను వ్యర్థము. వినయములేని సంపద, చంద్రుడు లేని రాత్రి, సత్కవిత లేని వాగ్వైభవము శోభింపవు. గురువు బోధింపగా శాస్త్రము చదువుటకు మందబుద్ధియైనను చాలును. కావ్యమో అట్టిది కాదు. కావ్యరచన ప్రతిభావంతుడైన ఒకానొకనికి మాత్రమే సాధ్యము. అదియు ఎప్పుడో కాని కలుగదు’ అని భావము. -

కవి కావ్యప్రపంచమునకు బ్రహ్మ. అతడు కోరినట్లెల్ల అది మాటు చుండును. అతడు రసికుడగుచో కావ్యము రసవంతమగును. నీరసుడగుచో కావ్యము కూడ నీరసమగును. ధ్వన్యాలోక సాహిత్య మీమాంసలలో ఇట్టి యర్థము ప్రతిపాదించబడినది :—

‘అపారే కావ్యసంసారే కవి రేకః ప్రజాపతిః

యథాఽస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే

శృంగారీ చేత్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్

స ఏవ వీతరాగ శ్చేన్నీరసం సర్వ మేవ తత్’ (ధ్వ. III)

‘అస్మిన్నపారే సంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః

యథాఽస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే’

(సా. మీ. 119 పు.)

మహాప్రతిభావంతుడైన వాడే కవి యనఁబడుట కర్హుడన్నాడు భట్ట తామరు :—

‘ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రతిభా మతా

తదనుప్రాణనాజీవద్వర్ణనానిపుణః కవిః’

ఎప్పటి కప్పుడు నూతన నూతనముగా వికసించు బుద్ధియే ప్రతిభ. అట్టి ప్రతిభతో కూడిన వర్ణనమున నేర్పిగలవాడే కవి. గతానుగతికుండు కాఁడని భావము.

వివిధ కవులు

కవనప్యాలరము కవులందఱకును సమానమేయైనను కావ్యకళలో వారు వారు చేయు కృషిని బట్టియు, సంస్కారమును బట్టియు తర తమ భావములు గలుగుచున్నవి. రాజశేఖరుఁడిట్లు నుడివెను :—

‘యథాయథాభియోగశ్చ సంస్కారశ్చ భవే త్కవేః

తథాతథా నిబంధానాం తారతమ్యేన రమ్యతాః;

ముక్తకే కవయోఽనంతాః సంఘాతే కవయః శతమ్

మహాప్రబంధే తు కవి రేకో ద్వౌ దుర్లభా స్త్రయః’

(సా. మీ. 54 పు.)

‘చెదురుపద్యాలు వ్రాయు కవులు లెక్కలేనంత మంది, శతకములు, ఖండకావ్యముల వంటివి వ్రాయువారు నూర్గురు. మహాప్రబంధ రచయితలు ఒకరిద్దఱు మాత్రమే’ అని తాత్పర్యము.

I వర్ణము : రచనావిధానమును బట్టి సాహిత్య మీమాంసాకారుఁడు కవులను ఇట్లు వర్గీకరించినాఁడు :—

‘సత్కవిః ప్రథమస్తత్ర విదగ్ధస్త దనంతరః

అరోచకీ తతఃపశ్చాత్ సతృణాభ్యవహరకః

కపీం శృణుర్విధా నాహు రితి సాహిత్యవేదినః’ (సా. మీ. II ప్ర.)

1. సత్కవి 2. విదగ్ధుఁడు 3. అరోచక 4. సతృణాభ్యవహరకుఁడు,

1. సత్కవి : వీణానాదమునలె శ్రవణానందకరమగు వైదర్భిరితి నాశ్రయించి కవిత్వము చెప్పెడివాఁడు. వాల్మీకి కాళిదాసాదులు ఈ శ్రేణికి చెందుదురు.

2. విదగ్ధకవి : వక్రోక్తి ప్రధానమైన కవితారచనము కావించు వాఁడు. వ్యాస కాణాదులు విదగ్ధ కవులు.

3. అరోచక కవి : అలంకారముల మీద ఎక్కువ మక్కువ చూపుచు అర్థగాంభీర్యము వెలయ కావ్యనిర్మాణము చేయునతఁడు. మాఘ భారవి శ్రీహర్షాదులు ఈ కోవలో చేరుదురు.

4. సత్పజ్ఞాభ్యవహారక కవి : శబ్దప్రధానములైన యమకానుప్రాసాదులును, చిత్రబంధాదులును గలుగు కవిత్వము వ్రాయువాఁడు. శివభద్ర నీతి వర్ణాదులు ఈ వర్గములోనివారు.

II వర్గము : రాజశేఖరుఁడిట్లు విభజించెను :

1. శాస్త్రకవి 2. కావ్యకవి 3. ఉభయకవి.

1. శాస్త్రకవులు ముత్తైఱగులవారు :

(అ) కేవల శాస్త్రరచయిత.

(ఆ) శాస్త్రమునందు కావ్య సంపత్తిని చూపువాఁడు.

(ఇ) కావ్యమునందు శాస్త్రార్థమును కూర్చువాఁడు.

2. కావ్యకవులలో ఎనిమిది తెగలవారున్నారు : 1. రచనాకవి 2. శబ్దకవి 3. అర్థకవి 4. అలంకారకవి 5. ఉక్తికవి 6. రసకవి 7. మార్గకవి 8. శాస్త్రార్థకవి. ఈ పేర్లే నారివారి కవితలో ప్రదర్శింపఁబడు వద్దతులను తెలుపుచున్నవి.

III వర్గము (రాజశేఖరుఁడే) : స్వభావమునుబట్టి కవులు పది విధములైనారు.

1 స్నాతక కవి : కావ్యవిద్యాగ్రహణార్థము గురుకులమునుచేరి కవితా సాధనము కావించువాఁడు.

2. హృదయ కవి : తన హృదయములోనే కవిత్వమును అల్లకొనుచు పైకి రానీయక గోప్యముగా ఉంచుకొనువాఁడు.

3. అన్యపదేశి కవి : తాను రచించిన కవితనే, యేవైన దోషము లందులో ఉన్న వేమో యను భీతిచే ఆ కవిత మఱియొకరి దెవరిదో యని చెప్పి నభలలో చదివి వినిపించువాఁడు.

4. సేవిత కవి : తాను కావ్యరచనా నైపుణ్యము గలవాఁడయ్యు, స్వతంత్రింపక పూర్వులైన కవులలో ఏ యొకరి ఛాయనో అనుసరించి కవనము సాగించువాఁడు.

5. ఘటమాన కవి : ధారాళమైన కవితను చెప్పగలవాఁడయ్యు, ఎవఁడు అనిబద్ధములైన యేవో ఖండకృతు లల్లుటయేగాని మహాకావ్యరచనమునకు పూనుకొనఁడో అతఁడు ఘటమానుఁడు.

6. మహాకవి : ఖండాఖండ కావ్యము లన్నింటిని రచించగల సామర్థ్యముతో భాసించు రచయిత.

7. కవిరాజు : కావ్యనాటక కథాది విహురూపములైన వాఙ్మయ ప్రక్రియలను నవరసభరితములనుగా నిర్మింప దక్షుడైనవాడు.

8. అవేశిక కవి : మంత్రజపానుష్ఠాన ఫలితముగా అవేశమును పొంది కవితను చెప్పువాడు.

9. అవిచ్ఛేదిక కవి : తాను తలచినపుడెల్లను, పరులడిగినపుడెల్లను ఉన్న వాడున్నట్లుగా కవితను ఆశువుగా కూర్చువాడు.

10. సంక్రామయిత : మహాశ్లేత్రములలో చింతామణి బ్రాహ్మీ కాళ్యాది మంత్రోపాసనము గావించి తత్తద్దేవతానుగ్రహమునకు పాత్రుడై స్థిరముగా కావ్య నిర్మాణము చేయువాడు.

ఆవేశికుఁ డా పూనకము వచ్చినప్పుడే యేవియో కొన్ని పద్యములను చెప్పును. సంక్రామయిత అట్లుగాక నిలుకడతో నుండి ప్రబంధములనే రచించగల్గును. ఈ యిరువురకు ఇదియే భేదము.

ఇట పేర్కొన్న దశవిధ కవులలోను కవిరాజు సర్వోత్కృష్టుడు. ఇట్టి కవి రాజులే మహాకవులు. వీరిని గుఱించియే అనందవర్ధనాచార్యుడు 'అతి మహతి సంసారే ద్విత్రాః పంచషా వా మహాకవయః కాళిదాస ప్రభృతయః' అన్నాడు. 'ఈ విశాలవిశ్వములో కాళిదాసు మున్నగువారు ఏ యిద్దఱో, ముగ్గురో, కాదనిన ఏ యైదాఱుగురో మహాకవులున్నారు' - అని భావము.

IV వర్గము : సింగభూపాలుఁడిట్లు చెప్పెను :

'కవయస్తు ప్రబంధారః తే భవేయ శృతుర్విధాః

ఉదాత్త ఉద్ధతః ప్రౌఢో విసీత ఇతి భేదతః.'

(ర. సు. భావకోల్లాసము)

ప్రబంధ నిర్మాతలు కవులు. ఉదాత్తుడు, ఉద్ధతుడు, ప్రౌఢుడు, విసీతుడు అని వారు నల్గురు.

1. ఉదాత్తుడు : మనస్సున గూఢమగు అభిమానము గలవాడు ,

‘పురాణ మిశ్లేవ న సాధు సర్వం

న చాఽపి కావ్యం నవ మిత్య వద్యమ్

సంతః పరీక్ష్యాఽ న్యతర దృఙ్ఘితే

మూఢః పరప్రత్యయనేయ బుద్ధిః’

(మాళ. I. 2)

‘పురాణకావ్య మైనంత మాత్రముననే యది మేలైనది కాదు. కొత్త కావ్యాలన్నియు చెడ్డవియును కావు. విద్వాంసులైనవారు చక్కగా పరీక్షించి బాగోగులను తేల్చుకొందురు మూఢులో ఒకరేమి చెప్పిన దానినే నమ్ముదురు.’ అని మాళవికాగ్నిమిత్రములో కాళిదాసు మహాకవి యన్నాడు. ఇందులో అతడు ‘తన కావ్యము విద్యత్పరీక్షకు నిల్చును’ అని స్వీయకవితా ప్రావీణ్యమునగల యభిమానమును సూచించెను. ఇట్టివా రుదాత్తకవులు.

2 ఉద్ధతుడు : పరనిందవలన స్వోత్కర్షము ప్రకటించువాడు.

‘యేనామ కేచిత్...విపులా చ పృథ్వీ’ అను మాలతీమాధవములోని వాక్యమును బట్టి భవభూతియు, అట్టివారును ఉద్ధతులు.

3. ప్రాధుడు: యథోచితముగా తన గొప్పదనమును వెల్లడించుకొను వాడు. శ్రీహర్షాదులిట్టివారు.

4. విసితుడు : అత్యంత వినయముతో తనయవకర్షమును చెప్పుకొను వాడు. ‘నా కావ్యములో ఎట్టి గుణము లేదు; అయినను రామకథ కావున విద్వాంసులు ప్రేమతో ఆదరించుచున్నారు’ అనిన రామానందకర్తవంటివారు. విసితులు.

V పరము : విన్నకోట పెద్దన.

సంస్కృత గ్రంథకర్తలవలెనే తెలుగులో కావ్యగ్రంథములు వ్రాసిన వారును కవుల యందలి వైవిధ్యమును చూపినారు. పెద్దన చేసిన విభాగము.

‘వాచికాద్భుత, శిల్పక రౌచికులును,

భూషణార్థియు, మార్దవస్ఫురణకరుడు,

నల వివేకియు ననగ సప్రాహ్వయములఁ

గవులు నెగడుదు రీహితకావ్యములను.’ (కా. చూ. III. 10)

1. వాచికుడు : పదాదంబరము గల కవిత చెప్పువాడు.

2. అర్థికుడు : మితములైన పదములతోనే విపులమైన యర్థమును స్ఫురింపఁ జేయువాడు.

3. శీల్పకుడు : బహువిధయమకాదులగు శబ్దాలంకారముల నభిమానించు వాడు.

4. రోచికుడు : వెదకి వెదకి మృదుమృదుపదములతో కవనమల్లెడి నేర్పు గలవాడు.

5. భూషణార్థి : అర్థాలంకార భూయిష్టమైన రచన చేయువాడు.

6. మార్గవానుగతుడు : సరళములగు శబ్దములను, విరళములగు అర్థములను చూపుచు వీనులకింపుగా రసప్రధానముగా కావ్యమును రచించువాడు.

7. వివేక : బహుముఖశాస్త్ర జ్ఞానసంపన్నుడును, శబ్దార్థ గుణదోష వివేక పూర్ణుడును. రసపదుత్తమ కావ్యనిర్మాణచాతురీధురీణుడైనవాడు. ఈవివేకయే సర్వకవి మూర్ధన్యుడు, మహాకవి విఖ్యాతుడు.

ఈ విన్నకోట పెద్దననే యనుసరించి అప్పకవియు కవుల భేదములను వ్రాసెను. ఆయా శాస్త్రకారుల సూక్ష్మపరిశీలనమునుబట్టి ఇట్టి కవి భేదములు బహు సంఖ్యాకములు చూపట్టును.

కావ్యోత్పత్తి హేతువులు

కావ్యరచనమునకు కవి కెట్టి సామాగ్రి యవసరమో శాస్త్రకారులు పరిశోధించి తెలిపియున్నారు.

1. భామహుడు : 'కావ్యంతుజాయతేజాతు కన్యచిత్రప్రతిభావతః' అనుటచే కావ్యోత్పత్తి హేతువులలో ప్రతిభకే ప్రాముఖ్యమిచ్చినట్లయినది. ఈ ప్రతిభను 'ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రతిభా' అని భట్టతాతుడును 'ప్రతిభా అపూర్వ వస్తునిర్మాణక్షమా ప్రజ్ఞా' అని అభినవగుప్తుడును నిర్వచించియున్నారు. ఎప్పటి కప్పుడు నూతననూతనముగా భాసిల్లుచు అపూర్వమైన కావ్యనిర్మాణమున దక్షమైనప్రజ్ఞయే ప్రతిభ యనఁబడును. అట్టి ప్రతిభ కావ్యోత్పత్తికి ముఖ్య హేతువు. అంతియేగాక

'శబ్దాభిధేయ విజ్ఞాయే కృత్యా తద్విదుపాననామ్,

విలోక్యాన్యనిబంధాంశ్చ కార్యః కావ్య క్రియాదరః'

(భామ. 1-5, 10)

శబ్దాగ్రవిజ్ఞానము, విద్వత్సేవ, పూర్వకవికృతుల పరిశీలనము లెప్పుగా చేసియే కావ్యరచనమునకు పూనుకొనవలయును' అని భావము.

2. దండి :

వై సగ్గికి చ ప్రతిభా శ్రుజం చ బహునిర్మలమ్

అమంద శృంగియోగోఽస్యాః కారణం కావ్యసంపదః

(కావ్యా. 1-108)

అని కావ్యపేతువులను వివరించెను. 'సహజసిద్ధమైనప్రతిభ, బహుముఖమైన శాస్త్రజ్ఞానము, గట్టి కార్యదీక్ష, అను మూడునుకలిసి కావ్యనిర్మాణమునకు కారణమగు'నని దండి అభిప్రాయము.

3. రుద్రటుడు : త్రితయ మిదం వ్యాప్రియతే శక్తి ర్వ్యక్తి ర్భాసః' (రుద్రటా. 1. 14) 'శక్తి (ప్రతిభ), శాస్త్రపఠనజన్యమగు వైదుష్యము సాధనము ఈ మూడును కావ్యపేతువు' అన్నాడు రుద్రటుడు.

4. మమ్మటుడు :

శక్తి ర్నిపుణతా లోకశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణాత్

కావ్యజ్ఞశిష్యాఽభ్యాస ఇతిపేతు వైదుష్యవే' (కా. ప్ర. 1-8)

మమ్మటుడు కావ్యసామగ్రిని విస్తృతముగా చూపినను ఈ శక్త్యాదు లన్నియు కలిసి యేకరూపమై కావ్యపేతువగు నను తాత్పర్యముతోనే 'ఇతి పేతుః' అను ఏకవచన ప్రయోగము చేసెను. శక్తి, స్థావర జంగమాత్మకలోక వర్తన జ్ఞానము. ఛందోవ్యాకరణ కోశములు. వివిధ శాస్త్రములు, ఇతిహాస పురాణములు, కళలు. కావ్యములను దానిని జుట్టముగా చదువుటవలన కలిగిన వైదుష్యము, కావ్యజ్ఞులైన వారి యుపదేశాదులవలన అలవడిన పదపదార్థముల పముచితప్రయోగ వైపుణ్యము అను నివి మూడును సమిష్టిగా కావ్యపేతువు అని మమ్మటోక్తి ఫలితార్థము.

ప్రతిభముఖ్యము : ఎవరెన్ని విధముల చెప్పినను ప్రతిభయే అన్నింట ముఖ్యము. ఈ ప్రతిభయొక్క సామర్థ్య మతి విచిత్రమైనది. లోకములో సాధారణముగా కనబడు పదార్థములే ప్రతిభావంతుని భావనలో ప్రవేశించి నంతనే పరుసవేది స్పర్శమున లోహవస్తువులు బంగారువన్నె గలిగి మెరయు నట్లు లోకోత్తరములుగా ప్రకాశించును, కావ్యవస్తువుగా స్వీకరింపఁబడి కవి భావనలో భావ్యమానమైనది సహజముగా చక్కనిదేయైనచో దానికి ఈప్రతిభా మహిమచే మఱింత చక్కదనము గలుగును. అల్పవస్తువైనచో అల్పముగా

భాసించును. లోకములో ఏవగింపు కలిగించు వస్తువు-సంఘటనము కూడ కవితలో చేరి రమణీయమై ఆస్వాద్యమగుట యీ ప్రతిభామాహాత్మ్యముచేతనే యందురు. ప్రతిభ కారయిత్రి, భావయిత్రి అని రెండు రూపములుగా విలసిల్లును. కారయిత్రి ప్రతిభగలవాడు కావ్యనిర్మాణము గావించి మహాకివిగా భ్యాతిగాంచును; భావయిత్రి ప్రతిభగలవాడు కావ్యరసాస్వాద నై పుణ్యము గలిగి ఉత్తమభావుకుఁ డనిపించుకొనును.

ప్రతిభ యింత ప్రధానమైనది కావుననే 'సా కేవలం కావ్యే హేతుః' ఆ ప్రతిభ ఒక్కటియే కావ్యహేతువు అన్నాడట యాయావరీయుడు, యాయభిప్రాయమునే 'ప్రతిభైవ చ కవీనాం కావ్యకరణ కారణమ్: ప్యుత్పత్త్యభ్యాసౌ చ తస్యా ఏవ సంస్కార కారకౌ, న చ కావ్యహేతు' (శృం. తి) 'ప్రతిభయే కవులకు కావ్యహేతువు; ప్యుత్పత్త్యభ్యాసము లా ప్రతిభకు శోభాతిశయమును గూర్చునవియే కాని యవి కావ్యహేతువులు కావు' అని వాగ్బటుఁడును, 'తస్యచ కారణం కవిగతా కేవలా ప్రతిభా' (రస. గం.) 'కావ్యమునకు కవికిఁ గల ప్రతిభ యొక్కటియే కారణము' అని జగన్నాథపండితుఁడును బలపఱచిరి.

ప్యుత్పత్తి: బహుగ్రంథ పరిశీలనము వలన కలిగిన వైరుప్యమే ప్యుత్పత్తి. ఇంచుమించుగా దీనికి ప్రతిభతో సమానమైన గౌరవ మీయబడినది. 'ప్రతిభాప్యుత్పత్తీ మిథః సమవేతే శ్రేయస్యా' ఇతి యాయావరీయః - అని ప్రతిభాప్యుత్పత్తులు రెండును చేరి కవికి శ్రేయోదాయకము లగునని యాయావరీయుఁడన్నట్లు రాజశేఖరుఁ డుదహరించెను. ప్యుత్పత్తి నిండుగా ఉన్నవాని కొకవేళ ప్రతిభ లోపించినను లోపము కప్పువడిపోవు ననియు రాజశేఖరుఁ డిట్లు న్నాడు: 'కవేః సంప్రియతేఽ శక్తి ర్వ్యుత్పత్త్యా కార్యవర్తనీ' (కా. మీ. V 16 పు.) ప్యుత్పత్తి కావ్యమునకు తల్లివంటిదని ఇట్లు ప్రశంసింపబడినది:

'అథాతః కథయిష్యామో ప్యుత్పత్తిం కావ్యమాశరమ్.'

(కా. మీ IV. 15 పు.)

అభ్యాసము - కవిచర్య

నిరంతరముగా కావ్యరచనా వ్యాసంగము కావించుటయే యభ్యాసము. 'అనభ్యాసే విషం విద్యా' అన్నారు. అభ్యాసమున విద్య విత్తరిల్లును. అభ్యాసము లేనిచో చెడిపోవును. అట్టి యనకృదభ్యాసము వలన కవి కావ్యమును శీఘ్రముగా నిర్మింపఁగలుగును. కావ్య నిర్మాణము కూడ ఒక యోగము.

'యుక్తాహార విహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు

యుక్త స్వప్నావబోధస్య యోగోభవతి దుఃఖహా' (భగవద్గీత)

అని చెప్పిన యోగసాధక నియమములు కావ్యాభ్యాసచరునకును పాటించఁ దగినవియే. కవిచర్యలలో శాస్త్రుకారు లీ విషయములను వివరించినారు, రాజశేఖరుఁడు. ఊమేంద్రుడు మొదలైనవారు రచించిన కవిశిక్షాగ్రంథములు కావ్య రచనాభ్యాసము చేయువారు పఠింపవలసి యున్నవి.

‘స్వాస్థ్యం ప్రతిభాభ్యాసో భక్తి ర్విద్యత్కథా బహుశ్రుతతా
స్మృతి ర్ధార్య మనిర్వేద శ్చ మాతరోఽష్టౌ కవిత్వస్య’

అని ప్రారంభించి రాజశేఖరుఁడు కావ్యాభ్యాసకులకు అమూల్యములైన ఉపదేశము లిచ్చియున్నాఁడు.

‘అపి చ నిత్యం శుచిః స్యాత్, త్రిథా చ శౌచమ్; వాక్యశౌచం, మనః శౌచం, కాయ శౌచం చ, ప్రథమే శాస్త్రజన్మనీ. తార్తీయీకం తు ననభిచ్ఛేదౌ పాదౌ, సతాం బూలం ముఖమ్, సవిలేపనమాత్రం వపుః మహార్హ, మనుల్పణించ వానః, సకుసుమంశిర ఇతి. శుచిశీలనం హి సరస్వత్యాః సంవనన మామనంతి. స యత్స్వి భావః కవిః తదనుయావం కావ్యమ్; యాదృశాకార శ్చిత్రకర స్తాదృశాకార మన్య చిత్రమితి ప్రాయోవాదః స్థితపూర్వ మభిభాషణమ్, సర్వతోఽగ్రం మభిభాషణమ్, సర్వతో రహస్యాన్వేషణమ్, పరకావ్యదూషణ వైముఖ్య మనభిహితస్య, అభిహితస్య తు యథార్థాభిధానమ్. (కా. మీ. X. అ.)

రచయిత వాఙ్మనః కాయముల శుచియై యుండవలెనని చెప్పి వాఙ్మనః శుచిత్వము స్వాధ్యాయాధ్యాయనాదుల వలనను, శారీరక శుచిత్వము స్నానాను లేపనతాంబూల పుష్పధారణాదులవలనను గలుగునని విశదీకరించెను, శుచియై యుండుట కవికి మిక్కిలి యవసరము. పారిశుద్ధ్యము సరస్వత్యా, వర్జనమునకు ప్రధానమని చెప్పెందురట. కవి స్వభావ మెట్టిదియైన కావ్య మారూపమున సిద్ధమగును. చిత్రకారుఁ డెట్టివాఁడైన చిత్రము కూడ అట్టి దగునని వాడుక. చిటునవ్వు మెరయ మాటాడుట, సాఖిప్రాయముగా వలు కుట, అన్ని విషయములందును తత్త్వము నన్వేషించుట, పరుల కావ్యములను దూషింపకుండుట, నా కావ్యమెట్టిదని యడిగినప్పుడు యథార్థమునే చెప్పుట అనునివి సాధకుడవలంబింపవలసినవి. అభ్యాసకుడు కాలనియమమును పాటించ వలెను. రేయింబవళ్ళను సమయవిభాగము చేసికొని కార్యరచన సాగింపవలెను. పట్టుదలతో నియతకాలమున రచన చేసినఁగాని కావ్యములు పూర్తికావు.

కదళీవంధ్య కవిగానే నిలిచిపో² బహుకావ్యగ్రంథనాగడుఁ డనిపించు కొనుట కి సమగునియమసాలన మవసరము అట్టివాని కావ్యము సత్పురుషులను కంఠహారమై భాసిల్లునని రాజశేఖరుఁడే ఇట్లు ప్రశంసించెను.

‘అహర్నిశావిభాగేన య ఇత్థం కవతే కృత్తి

ఏకావళీవ తత్కావ్యం సతాం కంఠేషు లంబితే.’ (కా. మీ. X)

కావ్య ప్రయోజనము

కావ్యమునకు ముఖ్య ప్రయోజనము ఆనందమే. వినోదగునియు దీనినే భరతముని వ్యవహరించెను. ‘క్రీడసీయక మిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యం చ యగృవేత్’ అనియు,

‘వేదవిద్యేతిహాసానా మర్థానాం పరికల్పనమ్

వినోదకరణం లోకే నాట్య మేతద్భవిష్యతి’

(నాట్యాశా. I. 11, 88)

అనియు నాట్యప్రధానమైన రూపకములను గుఱించి భరతముని చెప్పినది కావ్య సామాన్యమునకును అన్వయించును. కావ్య ప్రయోజనములను పలువురు పలువిధములుగా ఇట్లు చెప్పియున్నారు:—

1. భామహుఁడు

‘ధర్మార్థ కామమోక్షేషు వై లక్షణ్యం కలాను చ

ప్రీతిం కరోతి కీర్తిం చ సాధు కావ్యనిబంధనమ్.’ (భా. ఆ. I. 2)

సత్కావ్య రచనము (నిషేవణమ్ పాఠాంతరము) సత్కావ్యవతనము ధర్మార్థ కామమోక్ష రూపములుగు పురుషార్థములను సాధించుటకు నాధనమగును. కళలయందు ప్రీతిని కలిగించును. రచయితకు యశస్సును సమకూర్చును. కావ్య విద్య సమస్తవిద్యలకు నిలయమైనది. అది సమస్త విద్యల సారమే. ఈ భావమును ‘సకల విద్యాస్థానై కాయతనం వంచదశం కావ్యం విద్యాస్థానమ్’ అని యాయాచరియుఁడు. ‘సా హి చతస్రణా మపి విద్యానాం నిష్కంధా’ అని రాజశేఖరుఁడును తెలిపిరి. సమస్తవిద్యలవలనను గలుగు సమస్త ఫలములును దీని వలన కలుగును. కావున ధర్మార్థకామమోక్షముల కన్నింటికిని కావ్యము సాధనమగునను, భామహోక్తిసమంజసమే యగును. కీర్తి కాళిదాసాదులకు కావ్యరచనము వలననేకదా కలిగినది ! ఈ సందర్భములో భామహుఁడు మఱి రెండు శ్లోకములిట్లు చెప్పెను:

‘బుడద్ది రోదసీచాన్య యాపత్కిర్తి రసశ్వరీ
 కాస త్కిలాయ మధ్యాస్తే సుకృతీ వైబుధం పదమ్.
 లుప్తాభిరాంభరా ప్తిరిం శ్లేషసీ నూభువః స్థితేః
 యస్మి విదితవేద్యోః పితౄః కావ్యలక్ష్మణిః. (భా. అ. I. 7-3)

‘భూమ్యాంశములు వ్యాపించి నక్కవిత్తిరి ఎంతకాలము నిల్చినో
 అంతకాలము ఆ సుకృత స్వర్గవాసము చేయును. కావున కీర్తిని, తత్కాలమున
 స్థిరమైన స్వర్గవాసమును గోలుచాడు. కావ్యలక్షణజ్ఞానమును బొంది కావ్య
 సిద్ధాంతమునకు పూనుకొనవలెను.’ కావ్యానందము కావ్యవతితలయిన హృదయము
 కందనకును అనుభవవేద్యమే కావున దానిని వేటగా చెప్పనక్కఱయే
 లేదని భావము.

ధనలాభము, ఆరోగ్యప్రాప్తి, ధర్మోపదేశము, వ్యవహార జ్ఞానము మొద
 లైన వానిని చేర్చి శాస్త్రకారులు ప్రయోజనములను పేర్కొనిరి.

2. దండి

‘గౌరౌః కామదుఃఖ సమ్యక్ ప్రయుక్తా న్మర్యతే బుధైః’ (కా.ద. 1.6)
 సముచితముగా ప్రయోగించబడిన వాక్కు (కావ్యము) కామధేనువే
 యని విద్వాంసులందురు.

3. మమ్మటుడు

‘కావ్యం యశసేన అర్థకృతే వ్యవహారివిదే శివేపరక్షయే
 సర్వఃపరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితత యోపదేశయుజే’
 (కా. ప్ర. I. 2)

4. మంఖకుడు (రుయ్యకుడుని కొందఱు)

‘ఈదృశం భావయన్ కావ్యం రసికః పరమం సుఖం ప్రాప్నోతి’
 (సా. మీ. VIII)

5. అభినవగుప్తుడు

‘ప్రితిరేవ ప్రధానమ్....ప్రాధాన్యేనానంద ఏవోక్తః’
 ‘ప్రిత్యాత్మా చ రసస్తదేవ నాట్యం; నాట్యపవః చ వేద ఇత్యస్మదు
 పాధ్యాయాః’ (ధ్వ. లోచన)

శాస్త్రకారు లందఱును ముఖ్య ప్రయోజన మానందమనియు, ధర్మోప
దేశ ధనారోగ్యక్లిరిలాభాదులగు తక్కినవి ఆనుషంగిక ప్రయోజనము లనియు
అంగీకరింతురు.*

కావ్యశరీరము - ఆత్మ

‘మేమశబ్దార్థములు మఱి మేటి వ్యంగ్య మగును జీవితము’.

(శబ్దార్థ మూర్తి రాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్య వైభవమ్)

అని శబ్దార్థములను కావ్య శరీరముగాను, వ్యంగ్యమును కావ్యాత్మ
గాను, విద్యానాథకవి వాఙ్మనెను. కావ్య శరీరాత్మల విషయమున సాహిత్య
శాస్త్రకారుల విభిన్న దృక్పథము లివి :

1. భరతమహర్షి : కావ్యశరీరమని కంఠోక్తిగా చెప్పక పోయినను ఇతి
వృత్తమే (కావ్యమునకు) రూపకములకు శరీరమని యీతఁడు చెప్పియుండెను.
‘ఇతివృత్తమే కావ్యవ్య శరీరం పరిక్షీర్తితమ్’ అనుటచేత కావ్య సామాన్య
మునకే ఇతివృత్తము శరీరమనుట యా మహర్షి యభిమతమై యుండునని
విమర్శకు లూహించుచున్నారు. రూపకాదులగు కావ్యములన్నింటికిని ‘రసమే’
జీవిత మిచ్చునదియని యీతఁడు చెప్పెను. రసమే కావ్యములలో ముఖ్యమైనది.
కావున రసమే కావ్యాత్మ.

2. భామహఁడు : శబ్దార్థములు రెండును కలిసియే కావ్యశరీరము.
కావ్య శోభాపాతువులలో ముఖ్యమైనందున అలంకారమే కావ్యాత్మ.

3. దండి : హృదయాహ్లాదకరములగు అర్థములతో కూడిన పదముల
సముదాయమే కావ్యశరీరము. నగలు పెట్టుకొన్నంతనే మేనికి చక్కఁదనము
రాదు. అట్లే యలంకారముల వలననే కావ్యము సుందరము కాదు. వ్యక్తికి
శార్యాదార్యాది గుణములే నిజమైన సౌందర్యమును చేకూర్చును. అవియే
యాతనికి జీవశ నిచ్చునవి. అట్లే ప్రసాదమాధుర్యాది గుణములే కావ్యమునకు

* కావ్యోత్పత్తి పాశుప్రయోజనముల కొఱకు చూడు. 1. శ్రీ వి. వి. కాణే
పండితుని సాహ్యదర్పణ పీఠిక. 2. నా వ్యాసములు 1. కవిత్వము. 2. కావ్యాత్మ
(పంగ్రహాంగ్ర విజ్ఞానకోశము - హైదరాబాదు. ౨. సంపుటము 585-570 ; 698-
701 పుటలు)

శోభనిచ్చును. కావున గుణములే కావ్యాత్మ. 'శరీరం తావ దిష్టార్థవ్యవచ్చిన్నా వదావశీ' (కా. ద. 1. 10) కొందఱు దండి కూడ అలంకారమే కావ్యాత్మ యను వారిలోనివాఁడే యందురు.

4. వామనుఁడు : గుణాలంకారములతో కూడిన శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము. భామహుఁడు కావ్యాత్మయనిన యలంకారములను, దండి కావ్యాత్మగా నుడివిన గుణములను ఈతఁడు కావ్యశరీరములోనే కలిపివేసివాఁడు కావ్యములో గుణాలంకారములకంటె రచనకే ప్రాముఖ్యమిచ్చి యీతఁడు రీతియే కావ్యాత్మయని నిర్ణయించెను. ఆ రీతులలోకూడ వైదర్భిరీతి సర్వగుణసంపన్న మైనదగుట కవుల కదియే విశేషముగా గ్రాహ్యమన్నాఁడు. 'రీతి రాత్మా కావ్యస్య; విశిష్టా పదరచనా రీతిః; విశేషో గుణాత్మా.' (కావ్యా. సూ.)

5. ఆనందవర్ధనుఁడు : కావ్యశరీరమిదియని కంఠోక్తిగా చెప్పకపోయినను శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరమనుటయే ఆనందవర్ధనున కభిమతమై యుండునని కొందఱు తలంచిరి. చారుత్వాతిశయ విశిష్టమైన శబ్దమే కావ్యశరీరమనుట జితనికి సమ్యక్తమని మఱికొందరు భావించిరి. కావ్యాత్మ ధ్వనియని ఆనందవర్ధనుఁడు సిద్ధాంతీకరించెను. 'కావ్యాత్మ ధ్వని యను' వ్యవహార మితనికి పూర్వమే యున్నది. 'కావ్యసాత్మా ధ్వని రీతి బుద్ధైర్య స్సమామూతపూర్వః' అని ఉపక్రమణముననే యీతఁడు పేర్కొన్నాఁడు. అస్ఫుటముగా పూర్వుల వాడు కలో మాత్రమేయున్న యా ధ్వనిని, తదభావవాదుల వివిధ వాదములను ఖండించి సోపపత్తికముగా ధ్వనియే కావ్యాత్మయని నిర్ణయించినవాఁ డానంద వర్ధనుఁడే. కావ్యాత్మ రసమనిన భరతముని యభిప్రాయమునే విస్తరింజేసి యీతఁడు రసధ్వనిగా నిరూపించివాఁడు. రససిద్ధాంతమునకును, ధ్వని (రసధ్వని) సిద్ధాంతమునకును అవి యన్వయించు సందర్భమున ముఖ్యమైన భేదము గోచరించును. విభావానుభావాది సంయోగము వలన కలుగవలసిన రసము విస్తృతమైన ఏ రూపకముననో గోచరమగును. ఒండు రెండు పద్యములుగల ముక్తకాదులలో ఆదిసాధ్యముకాదు. అందువలన ఆ ముక్తకాదులు కావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. గాథలు, చాటువులు మొదలైనవి సహృదయులచే కావ్యములుగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. 'అమరుకకవే రేకః క్లోకః ప్రబంధశతాయతే' - అమరుకకవి రచించిన ఒక పద్యము (ఇతరుల) నూఱు ప్రబంధములకు సాటి అనుట వంటి ప్రశంసోక్తులున్నవి. కావున కావ్యసామాన్యమునకు, అది ముక్త

కము కాని, బండికావ్యము కాని, మహాకావ్యము కాని, రూపకము కాని, యేదియైనను సుందరమైన వ్యంగ్యము గలది యగుచో కావ్యమగునని ధ్వన్యా లోక కర్త యీ సిద్ధాంతమును ప్రతిష్ఠాపించెను. ధ్వని వ్యంగ్యములు సర్వాయములు. ఈ వ్యంగ్యమే మనోనీఘలను మిథ్యమైనది అని వర్ణించుచు వాక్యమిది :—

‘అయమేవ హి మహాకనే యుఖ్యో వ్యాపారః లగ్నిసాదీనేః ముఖ్యతయా కావ్యాన్తీ కృత్వ తిదవ్యక్త్యనుగుణత్వేన శబ్దానా ముపనిబంధనమ్. ఏతచ్చ రసాదితాత్పర్యేణ కావ్యనిబంధనం భరతాదావపి సుప్రసిద్ధమేవేతి ... రసాదయోః ధ్వయోరపి తయోః జీవితభూతాః’ (ధ్వన్యా III. 32. కా.)

ధ్వని స్వరూపమిది :— శబ్దమునకు అభిధ, లబ్ధి, వ్యంగ్యము అను మూడు వ్యాపారము లున్నవి. అభిధా వ్యాపారముచేత వాచ్యార్థము బోధింపబడును. వాచ్యార్థముపపత్తిగలిగినచోట లక్షణావ్యాపారముచేత సంగం బంధాదులగు లక్ష్యాగ్రము బోధింపబడును. ఇట్టి వాచ్యలక్ష్యాగ్రముల సాయమున కొన్ని యెడల వ్యంగ్యనావ్యాపారముచే వ్యంగ్యార్థము బోధింపబడును. ఇదియే ధ్వని. ధ్వని సహృదయైగ వ్యంగ్యము స్పష్టప్రతిపత్తి కొలుకు ఈ ధ్వనిని స్త్రీలయందలి లాపణ్యముతో పోల్చవచ్చును. ఒక స్త్రీకి ఆయా యవయవము లన్నియు నిర్దుష్టములై యున్నవి సగలున్నవి. కాని యామెలో లాపణ్యము కనబడును. మఱియొక స్త్రీకి అవయవవైకల్యమున్నది. భూషణములు లేవు అయినను ఆమె మోము కళకళలాడును. అందఱును ఆమెను లాపణ్యవతి యందురు. అట్లే కావ్యములోను శబ్దార్థములు, అలంకారాదులు శావ్యము లగుటచే అప్రధానములు. వ్యంగ్యమే ప్రధానము. మహాకవుల వాక్యములకున్న విశేషగుణమిది. ఈ ధ్వని రసవత్త్వలంకార రూపమున మూడు విధములు. వీనిలోను రసధ్వనియే ముఖ్యమైనది. వత్త్వలంకార ధ్వనులు రసధ్వనిలోనే పర్యవసించును. అభినవగుప్తాచార్యుడిట్లు స్పష్టపఱచెను :—

‘రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా. వత్త్వలంకారధ్వనీ తు నర్వధా రసంప్రతి పర్యవస్యేతే; ఇతి వాచ్యా దుక్కుప్తే తా విత్యధిప్రాయేణ ధ్వనిః కావ్యస్యాత్మేతి సామాన్యే నోక్తమ్.’ (ధ్వ. తోచనము)

ప్రతివ్యక్తి హృదయములోను రత్యాదిరూపమైన సంస్కార మొకటి విలీనమై యుండును. కావ్యాదులలో పరిణామబడు విభావాదుల వలన ఆ సంస్కారము తలయెత్తి క్రమముగా వుప్పిసొంది చర్యణయోగ్యమగును. అప్పుడే ఆ రత్యాది స్థాయిభావము రసమును వ్యవహరించును పొందును. అట్టి చర్యణవ్యాపారముచే సహృదయనియందు ఒకానొక ఆనందము కలుగును. అదియే

కావ్యానందము చీని స్వరూపోదాహరణ సమన్వయము లీ ప్రకరణముననే ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఈ ధ్వనినిర్దాంతమును తదనంతరాలంకారికలలో ముఖ్యులగు పిశ్యవాథ, నిద్యావాథ, జగన్నాథాదు లంగీకరించిరి. ప్రతీహేందురాజు, కుంతకుడు, భట్టనాయకుడు, మహిమభట్టు అనువార లీ ధ్వని వాదమును ఖండించిరి.

6. కుంతకుడు : శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము. వక్రోక్తి కావ్యాత్మ. ఉక్తివైచిత్ర్యమే వక్రోక్తి. 'శబ్దార్థ సహిత' వక్రకవివ్యాపారశాలిని బంధే వ్యవస్థితో తద్విదాహ్లాదకారిణి' అనియు 'వక్రోక్తిః కావ్య జీవితమ్' అనియు కుంతకుడు కావ్య శరీరాత్మలను నిర్వచించెను. వక్రోక్తి యనగా 'వైదగ్ధ్య భంగీ భజితః' యని యాశని వివరణము సాధారణముగా లోకులు వ్యవహరించుకొను పద్ధతినిగాక కావ్యమున కవి శేఖరుడు ప్రదర్శించు ఉక్తి చమత్కారమే వక్రోక్తియని భావము అట్టి ఉక్తి వైచిత్ర్యము వలననే కావ్యమునకు సౌందర్యము చేకూరును. కవి ప్రదర్శించు వాగ్వాహరములలో అనంతములైన వక్రతలుండును వానిలో ముఖ్యములైనవని కుంతకుడు ఆటింటిని పేర్కొనెను. వానిలోనిదగు ఉపచార వక్రత అను దానిలోనే ఆనందవర్ధనుడు చెప్పిన ధ్వని చేరిపోవును. కావున ధ్వని యని ప్రత్యేకముగా ఒప్పుకొనవలసిన పనిలేదని యీతఁడు ధ్వని వాదమును ఖండించెను.

7. మహిమభట్టు : శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరము. రసము కావ్యాత్మ. కావ్యాత్మయైన యీ రసము అనుమితి ప్రమాణముచేత (ఇది శార్కికులొప్పుకొనిన ప్రధాన ప్రమాణము) అనుమితమై సహృదయునకు ఆనందమును కలిగించును. కావున శబ్దమునకు వ్యంజన మను వ్యాపారవిశేషమును అంగీకరించుట యుక్తము కాదని యీతఁడు ధ్వనివాదమును దూషించెను.

8. తేమేంద్రుడు : ఈతఁడు కావ్యశరీర మిదియని స్పష్టముగా చెప్పలేదు. కాని శబ్దమునే యీ శాస్త్రకారుడు కావ్యశరీరముగా అంగీకరించినట్లు తలంపవచ్చును. కావ్యాత్మ ఔచిత్యము. తేమేంద్రుని యీ యౌచిత్యనిర్దాంతమొక విధముగా చూచినచో భిన్న భిన్న నిర్దాంతములను సమన్వయము చేయుచు వాని కన్నింటికిని శిరోధార్యమైనది ఔచిత్యమేయని నిరూపించునట్లుగా తోచును. ఎవరి వాదమును ఈతఁడు ఖండించులేదు ; ఔనని యొప్పుకొననులేదు. 'కావ్యాత్మ రసమే కానిండు, అలంకారమే యనుడు, గుణరీతిధ్వన్యాదులలో ఏదియో యనుకొనుడు ; అది ఉచితముగా లేనిచో సౌందర్యము నొనగదు' అతఁడిట్లనెను :—

‘ఔచిత్యస్య చమత్కారకారిణ శ్చారుచర్యణే
 రసజీవితభూతస్య విచారం కురుతేఽధునా.
 కావ్య స్యాల మలంకారైః కిం మిథ్యాగణితైర్గుణైః
 యస్య జీవిత మౌచిత్యం విచింత్యాపి న దృశ్యతే.
 ఆలంకారా స్త్విలంకారా గుణా ఏవ గుణా స్సదా
 ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్.’ (జె. వి. చ.)

ఈ ఔచిత్యమునది పరిక్రొత్త భావము కాదు. ఔచిత్యదూరమైనది యసుందరమని యందఱును గ్రహించియేయున్నారు, ధ్వన్యాలోకకర్త ధ్వన్యా లోక శృతియోద్ధోతములో ‘తన్నియమే హేతు రౌచిత్యం వక్తృవాచ్యయోః’ (కా. 6). ‘విషయాశ్రయ మవ్యవస్థ దౌచిత్యమ్’ (కా. 7). ‘ఏత ద్యథోక్త మౌచి త్యమే వ త స్యాని యా మ క మ్ (కా. 8), రసబంధోక్త మౌచి త్యం బాతి సర్వత్ర సంశ్రితా రదనా’ (కా. 9). ‘విభావభావానుభావసంహారౌచిత్య చారుణః’ (కా. 10) మొదలైన వాక్యములలో వక్తృప్రబంధ రసాద్యోచిత్య ముల యవసరమును పేర్కొని యౌచిత్యమును గూర్చి కొంత చర్చించి పర మార్థము నిట్లు నిరూపించెను:—

‘అనౌచిత్యా దృతే నాన్య ద్రసభంగస్య కారణమ్

ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రససోఽపి పనిషత్పురా’

‘ఔచిత్యము లేకపోవుట కంటె మిన్నయైన కారణము రసభంగమునకు వేరే లేదు. ఔచిత్యము పాటించి కావించిన రచన రసమునకు ఉపనిషత్తే’. ఈ యౌచిత్య ప్రాధాన్యమును గుర్తించి ఊమేంద్రుడు దానినే కావ్యా త్మగా నిరూపించుచు పరవాక్యప్రబంధాదులగు బహువిషయములలో ఔచిత్యా నౌచిత్యముల స్వరూపమును సోదాహరణముగా ప్రదర్శించినాడు.

శబ్దార్థములు

శబ్దజాలము వాచకలక్షకవ్యంజకము లనెడి భేదములచే ముత్తైఱు గులై యుండును. అట్లే యర్థములును వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యములని మూఁడుతీరులు.

కావ్యసామగ్రి ‘యిది’ యని పేర్కొని యందు మొదట కావ్యస్వరూప ముగా చెప్పబడిన శబ్దార్థము లెట్టివో వివరించుచున్నాడు :

కవి కావ్యమున ప్రయోగించు శబ్దము లన్నింటిని మూఁడు వర్గములుగా ఇట్లు విభాగించవచ్చును. ౧. వాచకములు ౨. లాక్షణికములు ౩. వ్యంజకములు. వీనిలో అభిధాన్యాపారమున (అభిధాన క్రిత) అర్థమును బోధించు పదములు వాచకములు. లక్షణాన్యాపారమున అర్థబోధకములైనవి లాక్షణికములు. వ్యంజనాన్యాపారముచే అర్థబోధకములైనవి వ్యంజకములు. (ఈ అభిధానిన్యాపారములు ఈ ప్రకరణముననే తరువాత వివరింపఁబడును.) వాచక శబ్దముచే బోధింపఁబడు అర్థము వాచ్యము. లాక్షణికపదముచే తెలియఁజేయఁబడునది లక్ష్యార్థము. వ్యంజకశబ్దముచే బోధ్యమైనది వ్యంగ్యము. ఇట్లు శబ్దములు మూఁడు విధములు. వానిని బట్టి అర్థములను మూఁడు విధములగును.

‘నాలుగవది యగు తాత్పర్యార్థమున్నది కదా ! అర్థములు మూఁడే యనుచున్నారేమి ? ‘అని ఆశంక రాఁగా చెప్పుచున్నాఁడు:—

‘తాత్పర్యార్థ మనునది వంగ్యార్థమే కాని వేఱు గాదు.’

‘వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యములని అర్థములు మూఁడే. తాత్పర్యార్థము వేఱు కాదు. అది వ్యంగ్యార్థమే’ అని సమాధానము.

ఇచ్చటి యాక్షేప సమాధానముల తత్త్వమిది:—

ఆక్షేపము

‘రాముఁడు వేదమును చదువుచున్నాఁడు’ అను వాక్యమును పరిశీలింతము. ఈ వాక్యమువలన ‘రామకర్తృకమైన వేదకర్తృకమైన పఠనక్రియజరుగుచున్నది.’ యను విశిష్టార్థము తెలియుచున్నదికదా ! ఇట్టి వాక్యార్థమును బోధించు శక్తి మీరు చెప్పిన వృత్తులలో దేనికున్నది ? అభిధాన్యత్తి రాముఁడు-వేదము-చదువుట అని పదముల యర్థమును మాత్రమే బోధించి యూరకుండును. పఠస్సరము ఊ పదములకుఁగల కర్తృత్వ కర్మత్వాదులను సంఘటితముచేసి సంపూర్ణమైన వాక్యార్థమును బోధించు శక్తి యీ యభిధకు లేదు. రెండవదియగు లక్షణాన్యాపత్తి యీ విశిష్టార్థమును బోధించునందురా ! వాచ్యానామపత్తి లేనిచోట లక్షణ ప్రసక్తము కాదు. ‘గంగలో గొల్లవలై యున్నది’ అను వాక్యములో గంగానదిలో (ప్రవాహములో) గొల్లవలై యుండుట సంభవింపదు కావున గంగలో అనుపదమునకు ‘గంగానదియొడ్డున’ అని లక్షణాన్యాపత్తితో అర్థవిశేషమును చెప్పుకొని యనుపపత్తిని పోగొట్టుకొనుట యుక్తము. ప్రకృతవాక్యములో

(రాముడు వేదమును జదువుటయందు) వాచ్యార్థానువపత్తిలేదు. కావున లక్షణ ప్రవర్తిల్లదు. వాచ్యార్థముకంటె విశేషమైన ప్రతీయమానార్థ మిం గేరియు లేదు. కావున వ్యంజనావృత్తిని ఇటు ప్రసక్తి కలుగదు. కాబట్టి వాచ్యార్థము భావము అని లోకములో ప్రసిద్ధిగొందియున్న తాత్పర్యమనెడి నాల్గవయర్థము నొక దానిని అంగీకరింపవలెను. ఈ సందర్భములో మీమాంసా శాస్త్రీకారులు కూడ ప్రమాణము. 'వారును తాత్పర్యార్థమును అంగీకరించి యున్నారు. 'తస్మిన్ (వాక్యార్థే) యోః (అనర్థః) = తత్పర్యః తేషాంభావః = తాత్పర్యమ్ -' అనగా వాచ్యార్థబోధనమునం దాన క్రియలును వదములధర్మమే తాత్పర్యమని స్పష్టమైనది కావున వాచ్యార్థవ్యవ్యక్తతాత్పర్యముని అర్థచక్షుష్యయ మనుటయేయుక్తము కాని యర్థశ్రయమనుట కాదు.

సమాధానము

'వాక్యమునందలి పదములచే బోధింపబడు అర్థముల సంసర్గరూపమైన వాచ్యార్థమును కలిగించుటకు తాత్పర్యమను మఱియొకవృత్తి యవసరము లేదు. వాక్యమునకు స్వయముగానే అట్టి సముదాయార్థబోధకమహిమ గలదు. వాక్యమనగా ఏదియో పరిశీలించినచో ఈవిషయము విశదమగును. యోగ్యత, అకాండ, ఆసక్తి అను ధర్మములతో కూడినపదముల సముదాయము వాక్యము.

శబ్దార్థముల పరస్పర సంబంధమునందు బాధ లేకపోవుటయే యోగ్యత. వాడు నీటిచే తడుపుచున్నాడు; (నః జలేన సిందతి, అను వాక్యములో నీటికి తడుపు యోగ్యత యున్నందున ఇటు యోగ్యత యున్నదనవచ్చును. 'వీడు అగ్నిచే తడుపుచున్నాడు', (నః వహ్నినా సిందతి) అను వాక్యము ప్రయోగించినచో అందు యోగ్యత లేదనవలెను. అగ్నికి దహించు యోగ్యత

1. మీమాంసకులలో అభిహితాన్వయ వాదులనియు అన్వితాభిధానవాదులనియు ఇరుతెగలవారున్నారు. వాక్యములోని పదములు తొలుత (అభిధావృత్తిచే) వాచ్యార్థమును తెలుపును. అట్లు అభిహితములైన యర్థములకు క్రియాన్వయముతో ఏక వాక్యత కల్గించునది తాత్పర్యమను వృత్తి యనువారు అభిహితాన్వయవాదులు. అన్వితాభిధానులు 'వాక్యము వలన సముదాయార్థమే తొలుత బోధింపబడుననియు విమృశ క్రమముగా అ వాక్యమునందలి పదముల యర్థము తెలియవచ్చుననియు తలంకురు. అన్వితాభిధానవాదుల మతమున వాచ్యార్థము వాచ్యార్థమే కావున అభిధావృత్తితోనే సరిపోవును. వారికి నాల్గవ వృత్తితో పనిలేదు. అభిహితాన్వయవాదులు మాత్రము తాత్పర్యమను చతుర్థవృత్తి కావలయునందురు.

యున్నది కాని సేదన యోగ్యతలేదు కదా ! కావున యోగ్యత అను ధర్మమున్నదే వాక్యమనబడును. అట్లే వాక్యములో ఆకాంక్ష యుండ వలెను. అన్వయము సిద్ధించుటకై క్రియా పద మునుబట్టి కర్తృకర్మాది పదములను కోరుటయు, కర్తృ కర్మాదులను బట్టి క్రియాదులను కోరు టయు ఆకాంక్ష. అనగా ఒక పదము వినఁగనే శ్రోతకు కల్గు అన్య పద జిజ్ఞాసయే ఆకాంక్షయని భావము. 'అవు' అనఁగనే 'ఏమిచేయుచున్న'దను క్రియాపదాదుల జిజ్ఞాస కలుగును. 'మేయుచున్నది' వంటి పదములతో ఆ జిజ్ఞాస తీటును. అట్లే ఏదే నొక క్రియాపదము ప్రయోగింపఁగా దానివలన కర్తృ కర్మా దులును జిజ్ఞాసితము లగును. వానిని ప్రయోగింపఁగా ఆ జిజ్ఞాస తొలఁగును. కావున ఆకాంక్ష యను రెండవ ధర్మము వాక్యమున కవసరము. గుఱ్ఱము- ఏనుఁగు-మేఁక-అవు అని ప్రయోగించినచో అది నద సముదాయమే యగును. కాని ఒకపదము ఉచ్చరింపఁగనే కలిగిన అన్యపదవిషయకమైన జిజ్ఞాస ఇట్ల ప్రయో గింపఁబడిన మఱియొక పదముచే తొలఁగుటలేదు. అనగా ఇట్ల అన్నియు కర్తృ పదములే కావున జిజ్ఞాస జిజ్ఞాసగానే నిల్చిపోవుచున్నది. అందువలననే ఇట్టివి వాక్యములు కావనుట.

వాక్యధర్మములలో ఆసత్తి అనునది మూఁడవది. పదములను వ్యవధా నము లేకండునట్లు ఉచ్చరించుట ఆసత్తి యనబడును. ఒకపదమును ఉచ్చరించిన వెంటనే మఱియొక పదమును ఉచ్చరించినఁగాని రెండును గలిపి సముదాయార్థము నొనఁగజాలవు. 'రాముఁ' డను పదము నుచ్చరించిన కొన్ని గంటల తరువాత 'వెళ్ళుచున్నాఁ'డని ప్రయోగించినచో 'రాముఁడు వెళ్ళుచున్నాఁ'డను వాక్యార్థబోధము కలుగదు. కావున ఆసత్తియు అవసరమైన వాక్యధర్మమే.

ఈ విధముగా యోగ్యతాకాంతాసత్తులనెడి మూఁడు ధర్మములుగల పదములసముదాయము వాక్యము. విడివిడిగా ప్రయోగించిన వాక్యగతములగు పదములు ఈ నిర్వచించిన వాక్యధర్మముల సహాయమున పరస్పరము కలిసి సంపర్క రూపమైన వాక్యార్థమును బోధించును.

దీనినే వాక్యమహిమ యందురు. అట్టి వాక్యమహిమచేత కలిగిన వాక్యార్థమే కదా తాత్పర్యార్థ మనబడునది ! అట్లయినపుడు ఆ సముదాయార్థ బోధ నము కొఱకు తాత్పర్యమనెడి వేటొక శబ్దక్తిని యంగీకరించుట వ్యర్థము కాదా !

ఇక తాత్పర్యమును పదమునకు 'తస్మిన్ = రసాదిరూపమైన వాక్యార్థమున, పరాః = ఆసక్తములై నవి. తత్పరాః, 'తేషాంభావః తాత్పర్యమ్' అను విధముగా ఈ తాత్పర్యపద వ్యుత్పత్తిని అలంకారికుల మతానుసారము అంగీకరించినచో అది వ్యంగ్యమే కావున ఈ తాత్పర్యమునునది దానిలోనే చేరిపోవును.'

ఆక్షేపకులు తలచినట్లు వాక్యార్థమే తాత్పర్యముకాదు. అంతమాత్రమే అర్థప్రతీతి కలిగిన చాలునని కవి తలంపడు. అట్టి వాక్యార్థములో చమత్కారమేమియు ఉండదు. అట్టి రమణీయార్థ ప్రతిపాదనోద్దేశము వాక్యముననే కలదనుటయు తగదు. ఉద్దేశమునునది ప్రయోక్తధర్మము కాని వాక్య ధర్మము కాదు. ప్రయోక్త (కవి) కేవల వాక్యార్థముకంటె రమణీయమైన విశేషార్థమును బోధించుటకే ఉద్దేశించును. పూర్వోక్తమైన తాత్పర్యపు నిర్వచనానుసారముగా కవి కావ్యమున ప్రధానముగా నెంచిన రసవరములైన శబ్దార్థముల ధర్మమే ఆ తాత్పర్యమని ఫలించుచున్నది. అదియే వ్యంగ్యము. అనేక ప్రయోజనములకొరకు వ్యంగ్యము అవశ్యము అంగీకార్యము. అట్టి దానితోనే తాత్పర్యార్థము గతార్థము. కావున 'తాత్పర్యార్థము వంగ్యార్థమేకాని వేరుకాదు' అను విద్యావాధుని నిర్ణయము సమంజసము.

శబ్దవృత్తులు

శబ్దవృత్తులును అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యను పేళ్ళతో మూడు విధములు. సంబంధము అనువపత్తి యనునవి మూలముగాగల గౌణవృత్తియు లక్షణావృత్తిలోఁ జేరినదే కాని వేరుకాదు. సామాన్యముగ గౌణవృత్తికి ఉదాహరణముగ నీయఁబడు 'ఈ పటువు అగ్ని' అను వాక్యమున అగ్ని పదమునకు అగ్నివంటివాఁడు (తేజస్వి) అను అర్థము వివక్షితమైనట్లే లక్షణ కుదాహరణముగ 'గంగలో గొల్లవల్లె యున్నది' అనుచోట 'గంగ' యను పదమునకును గంగాసంబంధముతోఁ గూడియున్న తీరము బోధింపఁబడుటయే వివక్షితము. గంగాసంబంధ ముపలక్షణమై 'గంగయొడ్డున' అను సంబంధార్థము మాత్రమే (హోషమునకు జ్ఞాపకముగ) వివక్షితమగుచో 'గొల్లవల్లె చల్లనిగాలి గలది; వచిత్రమైనది' అను విశేషములు తెలియరావు. ఇట్లే 'పటువు అగ్ని' అను స్థలమునఁ గూడ లక్షణాశక్తి చేతనే అగ్నిశబ్దమునకు 'అగ్నివంటివాఁడు'

అను అర్థమును గ్రహింపవలెను. కనుకనే 'సాదృశ్య నిబంధన' (పోలిక నిమిత్తముగాఁ గలది) యనియు, 'సంబంధ నిబంధన' (ఏదే నొక సంబంధము నిమిత్తముగాఁ గలది) యనియు లక్షణ యిరుతెఱుంగు లగుచున్నది. వానిలో సంబంధ నిబంధన యను లక్షణ 'జహద్వాచ్య' యనియు, 'అజహద్వాచ్య' యనియు రెండువిధములగును. 'సాదృశ్యనిబంధన'యు 'పారోప' యనియు, 'సాధ్యవ సాయ' యనియు రెండు విధములు. ఇట్లు లక్షణ నాలుగువిధములు.

'గౌణవృత్తి యనునట్టిది యొకటి వేఱుగా ఉన్నదే. దానితో శబ్ద వృత్తులు నాలుగు కావలసియుండఁగా అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యని శబ్ద వృత్తులు మూడే యనుట యెట్లు సంగతమగును?' అని యొకశంక. 'ఆ గౌణవృత్తి లక్షణలోని యంతర్భాగమేకాని అన్యముకా' దని సమాధానము. ఈ ఆక్షేపసమాధానముల వివరణమిది:

ఆక్షేపము : (అగ్నిః మాణవకః) 'వటువు అగ్ని' అను వాక్యములో మాణవకుడగు వటువు అగ్ని యగుట అనువపన్నము కావున అగ్నిశబ్దమునకు బౌద్ధిస్త్వలాదిగుణములను బట్టి 'అగ్ని సదృశుడు' అని విశేషార్థము చెప్పుకొని, అనువపత్తిని పోగొట్టుకొని వాక్యార్థసమన్వయము చేసికొందురు. 'పురుష సింహుడు.' 'ముఖచంద్రుడు' మొదలైన స్థలములలోను ఇట్లే సమన్వయము చేసికొనవలెను గదా! ఇట్టివాని కొఱకు గుణసంబంధమునుబట్టి అర్థాంతరమున వర్తించు గౌణవృత్తి యను వేఱొక వృత్తిని అంగీకరింపవలసి యుండును. దానితో శబ్దవృత్తులు నాలు గగును. కాబట్టి అవి మూడే యనుట ఆసం గతము.

సమాధానము : 'గంగలో గొల్లవల్లె యున్నది' (గంగాయాం ఘోషః) మొదలైన వాక్యములలో సంబంధము - అనువపత్తియు కారణముగాఁగల లక్షణావృత్తితోనే వాక్యసమన్వయము చేసికొనుట ఎల్లరకును అభిమతము కదా! ఆ లక్షణావృత్తి చేతనే 'వటువు అగ్ని' అనుచోటకూడ 'అగ్ని సదృశుడు వటువు' అని లక్ష్యార్థము చెప్పుకొనిన వాక్యార్థము కుదురును. అట్లు కుదురుచుండఁగా గౌణవృత్తి యని వేఱుగా అంగీకరింపవలసిన పనిలేదు. గౌణ వృత్తినే ఒప్పుకొని లక్షణనే వలదనరాదా! అన్నచో గుణసంబంధమును మాత్రము పురస్కరించుకొని ప్రవర్తించు ఈ గౌణవృత్తి సామీప్యాదులగు తదితర సంబంధములు గల చోట 'గంగలో గొల్లవల్లె యున్నది' 'శత్రు

పురుములు గొల్లుమన్నవి' మున్నైన స్థలములలో ప్రవర్తించదు. అట్టివాని, కొఱకు లక్షణావృత్తిని అంగీకరింపక యెట్లును తప్పదు. దానితోనే గౌణ పృత్తికి లక్ష్యములన్న 'అగ్ని పటువు' మొగిలై వి కూడ నిర్వృత్తిశములగును కావున గౌణావృత్తి నిర్విషయమగుచు వ్యర్థమనిపించుకొనుచున్నది. ఇట్టివాని కొఱకే లక్షణంలో సాదృశ్య నిబంధన యను ఒక యహంతర భేదము అంగీకరింపఁబడినదని గుర్తించవలెను. కావున శబ్దవృత్తులు మూడనుటయే యుక్తము.

ఇచట ప్రసంగపశమున పేర్కొనఁబడిన లక్షణాభేదముల స్వగూఢోదాహరణములను, సమన్వయమును, లక్షణ యను శీర్షికక్రింద ఈ ప్రకరణముననే ప్రదర్శింపఁబడినవి.

తైశిక్యాదు లభిధాదులవంటి శబ్దవృత్తులు కావు

అవతారిక : తైశిక్యాదివృత్తులు మఱి నాలుగు ఉన్నవిగాదా ! అట్టి యెడ లభిధాదులను పేర్కొని వృత్తులు మూడే యనుట ఎట్లు సంగతమగునని ఆశంకించి ఆ తైశిక్యాదులకును, ఈ లభిధాదులగు శబ్దవృత్తులకును భేదమున్నదను విషయమిటు నిరూపింపఁబడుచున్నది:—

తైశికి, ఆరభటి, సాత్వతి, భారతి యను నాలుగు రచనాశ్రికములై ఆ యా రసముల యవస్థితిని సూచించునట్టి అర్థవృత్తులు; అంతియే కాని యుపియభిధాదులవంటి శబ్దవృత్తులు గావు. తైశిక్యాదులను గూర్చి 'దశరూపకమున ఇట్లున్నది :

'తైశికి, ఆరభటి, సాత్వతి, భారతి అను నాలుగు రసావస్థాన సూచకములగు వృత్తులు'

రచన కూడ రసవ్యంజకమనుట స్పష్టమే. రసమునకుఁ బొసంగని వర్ణములతోడి రచనము చేయరాదనియు, అట్లు చేయుట దోషమనియు, గావ్యజ్ఞులు నుడివీరి.

వైదర్భి మున్నగునవి రీతులుగాని వృత్తులు గావు.

1. దశరూపకములో ఈకారిక కానరాలేదు. కొన్ని ప్రతాపరుద్రీయ మూల ప్రతులలో 'తథాచోక్తమ్' అనియేకాని 'తథా చోక్తం దశరూపకే' అని తేడదు. (చూ. త్రివేదిప్రతి 48 పుట.)

కేవలము వృత్తివర్ణనామయముచేతనే ఈ అభిధాదులతో కైశిక్యాది వృత్తులను చెప్పరాదు. అభిధాదులు, శబ్దవృత్తులు; కైశిక్యాదులు రచనాశ్రితములును, రసాద్యనుగుణములు సగు అర్థవ్యాపారములు. కావున ఈ రెండు వృత్తివర్ణనలకును సంబంధ మేమియ; లేదని భావము.

రసాద్యనుగుణమైన అర్థవ్యాపారము కలది కైశిక్యాదివృత్తులనియు, రసాద్యనుగుణమైన శబ్దవ్యాపారము కలది వైదర్యాదికేతులనియు, వృత్తిరీతులకును వర్ణన భేదమును గుర్తించవలెను. ఈ సందర్భముతో అనందవర్ధనాచార్యుల వా రిట్లు వృత్తులను విశదీకరించిరి :

‘రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః

ఙాచిత్యవాన్ య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాః స్థితాః

(ధ్వ III. 83.)

‘వ్యవహారో’ హి వృత్తి రిత్యుచ్ఛే. అత్ర రసానుగుణః ఙాచిత్యవాన్ వాచ్యాశ్రయో యో వ్యవహార స్తా ఏతాః కైశిక్యాద్యాః వృత్తయః వాచకాశ్రయా శ్చైవ నాగరికాద్యాః’

కారికలో వ్యవహారమన్నది వృత్తియే. రసమున కనుగుణము, సముచితము, అర్థాశ్రితమునైన వ్యవహారముగలది కైశిక్యాదివృత్తులు అట్టివియ్యై శబ్దాశ్రితములైనవి ఉపనాగరిక, పదప, కోమలాదులగు వృత్తులు అని తాత్పర్యము. ఈ ఉపనాగరికాది వృత్తులు, మాధుర్యాది గుణములతో కూడిన పదసంఘటన రూపములైన రీతులలోనే పరివసన్నములగునని తత్త్వము.

శబ్దార్థములు అవినాభావ సంబంధము గలవి కావున తప్పనిసరిగా అర్థములు శబ్దముల మూలముననే ప్రవర్తిల్లును కాబట్టి అర్థాశ్రయములైనను ఈ కైశిక్యాది వృత్తులను, ధనికాదులు శబ్దసంఘటనారూప రచనాశ్రయము లనిరి.

పదసంఘటనరూపమైన రచన కూడ రసవ్యంజకమనియే శాస్త్రజ్ఞు లంగీకరించిరి. కావుననే

‘య స్త్వలిత్య క్రమవ్యంగ్యో ధ్వని ర్వర్ణపదాదిషు

వాక్యే సంఘటనాయాం చ స ప్రబంధేఽపి దీప్యతే’ (ధ. III. 2.)

వర్ణపద వాక్యములందును, రచనయందును వలెనే ప్రబంధమందును ధ్వని దీపించునని ధ్వనికారుడు వచించెను.

చసానుగుణముకాని వర్ణగచన తగదని యిట్లు శాస్త్రజ్ఞు లాచీశించిరి :

‘శషా సరేభసయోగో ధకార శ్చాపి భూయసా
విరోధినః స్యుః శృంగారే తేన పర్వా రసచ్యుతః’
‘త ఏవ చ నివేశ్యంతే బీభత్సాదౌ రసే యదా
తదా తం దీవయంత్యేవ తేన వర్షా రసచ్యుతః’ (ధ్వ. III. 3.4.)
‘రసస్య స్యా ద్విరోధాయ వృత్తి నౌచిత్యమేవ చ’

(ధ్వ. III. 29)

వృత్త్య నౌచిత్యము కూడ రసవిరోధియే యగునను భావముగల ఈ వాక్యము వైతము రచనయు రసవ్యంజకముగు ననుటకే ప్రోచ్ఛలకనుగుచున్నది.

నిజమునకు విభావానుభావాదులే రసమునకు వ్యంజకములు. రచనాదులు విభావాదులకు రసాభివ్యక్తిలో సహకారులు మాత్రమగును. అట్టి స్థితిలో రచనాదులను రసవ్యంజకములనుట సమంజసము కాదు. అట్లయ్యు విభావాదుల ద్వారమున రచనాదులను రసవ్యంజకత్వమున నిమిత్తములగుటచే జాపచారికముగా ఈ రచనాదులకు కూడ రసవ్యంజకములను వ్యవహారము గలిగినదని తెలియునది ఈ విషయమును

‘య స్త్యలిత్య క్రమవ్యంగ్యః.....’ (ధ్వ. III. 2.)

అను శ్లోకవ్యాఖ్యానములో అభినవగుప్తాచార్యులు స్పష్టముచేసిరి

వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యనునవి శబ్దవ్యాపారాశ్రయములైన రీతులు. వానికిని అర్థవ్యాపారాశ్రయములైన కైశిక్యాది వృత్తులకును భేదము కలదు. కావున ఈ వృత్తులలో ఆ రీతులు చేరిపోవు నని శ్రమపడరాదు. వీని స్వరూపోదాహరణములు ఈ ప్రకరణముననే ముందు తెలియనగును.

అభిధ

సంకేతితమగు నర్థమును బోధించు శబ్దవ్యాపారము ‘అభిధ’ యనఁబడును. ఈ యభిధ ‘రూఢిపూర్విక’ యనియు, ‘యోగపూర్విక’ అనియు రెండు విధములు.

ఈశ్వరునిచేతగాని శాస్త్రకోశకారాదులచేతగాని ‘ఈ పదముచే ఈ యర్థము తెలియఁజేయఁబడవలె’ నను విధముగా కావింపఁబడిన నిర్ణయమే సంకేతము. సంకేతము చేయఁబడినది సంకేతితము. అట్లు సంకేతితమైన అర్థమును బోధించు

శబ్దము అభిధ. ఈ యభిధావృత్తిచే బోధితములగు అర్థములు అభిధేయము లనియు, వాచ్యము లనియు వ్యవహరింపఁబడును. ఈ యర్థములు జాతిగుణ క్రియాద్రవ్యములని నాలుగు విధములుగా ఉండును.

అభిధాలక్షణము - పదప్రయోజనము

ఈ అభిధాలక్షణములో అభిధ 'సంకేతితమగు అర్థమును బోధించును' అనుటచే ఇది లక్షణకంఠెను, వ్యంజనకంఠెను, భిన్నమైనదని తేలివది. 'శబ్ద వ్యాపారము' అనుటచే చేష్టాదులు వ్యావృత్తములయినవి. రమ్ము, పొమ్ము, వద్దు, కావలెను మొదలైన విధినిషేధాదులగు అర్థములు కొన్ని హస్త ముఖాద్యవయములచే చేయు చేష్టలవలన తెలియ వచ్చినను అవి శబ్దవ్యాపారములు కావు గనుక అభిధార్థములు కావని శాసము.

ఈ అభిధాద్యయములో రూఢి పూర్విక యిది :

రూఢిపూర్విక - అభిధ

'అవయవార్థము అవివక్షితము కాఁగా సంకేతితమగు సముదాయార్థము నిచ్చునట్టి శబ్దశక్తి. 'అశ్వకర్ణము' మొదలైనవి దీని కుదాహరణములు. అశ్వ కర్ణ మనునది యొక ఓషధికి పేరు. ఈ అశ్వకర్ణ పదమునకు అవయవములైన అశ్వ + కర్ణ పదములయొక్క ముఖ్యార్థమగు 'గుఱ్ఱపుఁ జెవి'అను అర్థమిందు లేదు. రూఢియగు 'అశ్వకర్ణ'మను ఒక యోషధి యను అర్థమే యిట గ్రహింపఁ బడినది. కావున సముదాయార్థ బోధకముగ ఉండు అభిధ రూఢిపూర్విక అని ఫలితార్థము.

ఉదా:—

ప్రజలు గావించు సత్తపః ఫలముచేత,
భూమిసతి నోచు నోముల పున్నెమునను,
ప్రకటమైనట్టి భువనంపు భాగ్య కలన
వీరరుద్రుఁడు రాజయి వేడ్క నేలు.

౩

ఇందలి తపము, ఫలము, భూమి మున్నగు శబ్దములు రూఢములు. 'ప్రజలు' అను పదము 'ప్రజాయంతే' (పుట్టువారు) అను అవయవార్థము కలది యైనను 'పంజ'శబ్దమువలె ఇదియు రూఢమనియే గ్రహింపఁబడినది. 'రూఢి రోగ మపహరతి' అను న్యాయమున యాగికార్థముకంటె రూఢ్యర్థమే బల మగునని తాత్పర్యము.

యోగపూర్వక - అభిధ

అనయపూర్వము: కలిగియున్న పాదములను బోధించుట శబ్దశాస్త్ర
యోగ పూర్వకమైన అభిధానము.

ఉదా:-

రాజు యుద్ధమున ప్రజలెల్ల రంజిలంగ
వవని నేలుట నస్తర్థమగుచు బుడమి
గ్రాలు వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిరము
ననెడి వాసమును నొప్పి యనవలయును,

ఈ పద్యమున రాజు, వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిర మున్నగు పద
ములు అనయపూర్వములు గలవి కావున అవి యాంగిక శబ్దములు.

1. 'రంజయతీతి రాజా' ప్రజాను రంజింప జేయువాడు రాజు.
2. 'వసు = స్వర్ణమ్ అస్మామ్ అస్తీతి వసుమతీ' వసువు (బంగారము) కలిగి
కావున వసుమతి. 3. 'ధరతి విశ్వమితి ధరా' అన్నిటిని ధరించునది ధర.
4. రత్నాని గర్భే యస్యా: సా రత్నగర్భా' గర్భమున (కోవలి) రత్నములు
కలిగి రత్నగర్భ. 5. 'తిష్ఠతి (సదా) ఇతి స్థిరా' ఎల్లప్పుడును ఉండునది స్థిర.
ఈ రీతిగా వ్యుత్పత్త్యర్థములు కలిపి కావున ఇవి యాంగిక శబ్దములు.

లక్షణ

వాచ్యార్థము వాక్యార్థమునఁ బోసఁగకుండుటవలన ఆ వాచ్యార్థ
మునకు సంబంధించిన విషయమందు ఆరోపింపఁబడు శబ్దవ్యాపారము
లక్షణ.

'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' అనునది లక్షణకు ఉదాహరణము. ఈ వాక్య
ములోని గంగాపదమునకు వాచ్యార్థము గంగానది. ప్రవాహదూషమైన గంగా
నదిలో గొల్లపల్లె యుండుట పోసఁగదు. కావున వాచ్యార్థమునకు అనువపత్తి
కలిగినది. వాచ్యార్థానువపత్తినే ముఖ్యార్థశాధ ఆనియును అందుదు. ఈ అనువ
పత్తిని పోగొట్టుటకు వాచ్యార్థమైన గంగానదికి సంబంధించిన తీరమందు
శబ్ద వ్యాపారము ఆరోపింపబడును, అట్లు ఆరోపింపఁబడుటచేత గంగాపదము
గంగా తీరము అను అర్థమును బోధించును. అంత 'గంగాతీరమున గొల్లపల్లె
యున్నది' అని వాక్యార్థము నముపవన్నమగును.

సంబంధము, అనువపత్తి (ముఖార్థబాధ). ప్రయోజనము, అనునవి లక్షణములు. ¹ ప్రయోజనము లక్షణాబీజము కాదనువారును కలరు ఈ సంబంధానువపత్తి ప్రయోజనములు కలచోటనే లక్షణ ప్రసక్తమగును. గంగాలో గొల్లవల్లె యున్నదనుచోట గంగకు లక్షార్థమైన తీరమునకు సామీప్యము సంబంధము; గంగానదిలో గొల్లవల్లె యుండుట సభవింపదు. కావున ముఖార్థబాధ: చల్లనిగాలి కలది. పవిత్రమైనది మొదలైన విశేషములు ప్రయోజనము ఇట్లే లక్షణాబీజములు మూడును ప్రకృతోదాహరణమున కలవనీ తెలియఁదగును. ఇతర లక్షణోదాహరణములలో కూడ ఈ రీతిగానే సమన్వయించుకొనవలెను.

ఇందోక ఆక్షేపము - సమాధానము

'లక్షణకు చెప్పిన ఈ లక్షణ వాక్యములో 'శబ్దవ్యాపారములక్షణ' అనుట యుక్తమా? 'సకృదుచ్చరితః శబ్దః సకృదేవార్థం గమయతి' అని కదా మర్యాద! ప్రయుక్తమైన పదము స్వాధ్యమును బోధించి యుపశమిల్లును. అట్లుగా దానిక క్తి ఊహించును. దానికిమఱియొక యర్థమును బోధించుక క్తి యుండదు. కావున లక్షణాస్థలములలో అర్థమే లక్షకము కాని శబ్దముకాదని స్పష్టమగుచున్నది. మఱి! మూలకారుఁడు 'శబ్దవ్యాపారము లక్షణ' యనుట యెట్లు సంగతమగును? అని ఆక్షేపము 'సత్యమే! కాని ఇట వాచ్యధర్మమును వాచకమందారోపించి టౌపచారికముగా శాస్త్రకారులు లక్షణను 'శబ్దవ్యాపారమనిరి'. అని సరిపెట్టుకొనవచ్చును. అని సమాధానము.

లక్షణ నాలుగు విధములని యీ ప్రకరణముననే చెప్పఁబడినది. వానికి క్రిమముగా ఉదాహరణము లీయఁబడుచున్నవి.

జహల్లక్షణ

జేతయైనట్టి కాకతినేతభేరి

మ్రోత వినుపింప సామంతభూమిపతుల

పురములెల్లను గొల్లనఁ బొగిలె; నౌర!

విశ్వమున రుద్రుఁ బోలిన వీరుఁ డున్నె ?

5

1. లక్షణకు సంబంధానువపత్తులు రెండే హేతువులను వారు గంగా పదమునకు లక్షణచే గంగాతీరార్థము బోధింపముకాఁగా, సావనత్వశీతలత్వాద్యర్థములు వ్యంజనావృత్తి చేతనే విమృత బోధ్యములగునని వచింతురు.

‘పురము లెల్లను గొల్లనఁ బొగితెను’ అను ఈ వాక్యమున పురశబ్దమునకు వాచ్యార్థమైనది నగరము. అది వాక్యార్థమైనది సరిపడదు. పొగులుట చేతన ధర్మము. అచేతనములగు పుగములు దుఃఖించుట అనుపపన్నము. అట్లు ముఖ్యార్థభాధ కలుగఁగా ‘పురములు’ అని పదమునకు అర్థముతో ‘ప్రాణులు’ అను అర్థము స్వీకరించుటచే వాక్యార్థము వచ్చుచున్నది. ఇట్ల ఆధారాధేయభావము సంబంధము కాకతీశ్వరుని భోగిగా నున్నవలన ప్రాణ సామాన్యము వెలసినదె నను విశేషార్థ స్ఫూర్తియే ప్రయోజనము. పుగపదము వాచ్యమైన నగరమును అర్థమును వీడి ప్రాణులు అను అర్థార్థము నిచ్చుటచే ఇది జహల్లక్షణమైనదని భావము.

అజహల్లక్షణ

పతియగు కాకతీశ్వరు పాదపీఠి
సతము రత్నప్రభాబాలమాలికల
నోలి హాయిలు మించు లీలఁ గై నేసి
మౌళుల గమివెల్లు మేలుమే లనఁగ.

6

ఇట్ల ‘మౌళులగమి’ ప్రతాపదురుని పాదపీఠిని భూషించి వెల్లిననుట పొసఁగుటలేదు. పీఠములు భూషించుట కవసరము కాదుకదా ! కావున ఇట్టి ముఖ్యార్థభాధను తొలగించుటకు మౌళిపదమునకు మౌళులుగల సామంతరాజులు అను అర్థమును లక్షణావృత్తితో గ్రహింపవలెను. ఇచట మౌళి పదము స్వార్థమును విడువకయే. తత్సహితులగు సామంతనృపులను బోధించినది కావున ఇది అజహల్లక్షణమైనది. ఇందు మౌళులకును రాజులకును ఆశ్రయాశ్రయ భావము సంబంధము. వీరరుద్రసార్వభౌముని నేవించిన రాజులు రత్నమకుటధారునలై సామంత రాజ్యములను పరిపాలించుచు నుఖించుచున్నారనియు, గర్వమున కాకతీశ్వరు నెదిర్చిన రాజులకు మకుటములు, రాజ్యములేకాదు - ప్రాణములు కూడ పోయిన వనియు, కొందఱు వికబలముచూపి ప్రాణములను దక్కించుకొన్నను కాననములలో వారు కడగండ్ల పాలై నారనియు విశేషార్థప్రతితి ప్రయోజనము.

సారోపలక్షణ

కవ్వపుఁ గొండమూలమునఁ గ్రాలెడు నల్లని తాల నీలిమ
న్నవ్వఁగఁజాలి రేవెలుగునం గనుపట్టెడి కప్పు నిట్టిగా
నివ్వసుధన్ వచింతు; రిక నేఁ దలఁతున్, ప్రభురుద్రకీర్తికిన్
దవ్వుల నోడి తాలై నెదఁ దక్కిటిముద్ర సుధాంకుఁడంచు, నూ! 7

‘చంద్రునిలోనున్న కళంకమును కొందఱు కురంగమందురు కాని అది ప్రతాపరుద్రుని కీర్తిమహిమకు పరాజితుడైన చంద్రుడు ధరించిన కాకితీశ్వరుని పరాహముద్రయని నేను తలంచుచున్నాను’ అని యర్థము. ఓడిపోయినవారు గెల్చిన వారి అధికారముద్రలను ధరించుట లోకములో సహజమే యని భావము.

ఇందు కురంగమువంటి రూపముగల చంద్రుని కళంకమందు ప్రతాపరుద్రుని ముద్రాచిహ్నుడుగు పరాహము ఆరోపింపబడినది కావున ఇది సారోపలక్షణ యగుచున్నది. కళంకము పరాహముద్ర యనుట అనుపపత్తి. సాధ్యశ్యము సంబంధము, వడ్డువ్రాగు ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి లోకరంజనమున సుధాంశునికన్న మిన్నయనియు, అట్టి రాజేంద్రుని పాలనమున ప్రజలు మహానందమున ఓలలాడు చుండిరనియు విశేషాంశస్ఫురణము ప్రయోజనము.

సారోపలక్షణ, సాధ్యవసాయలక్షణల స్వరూపము స్పష్టముగా తెలియుటకై ఆరోపాధ్యవసాయములనెడి పారిభాషికపదము లిట వివరింపబడుచున్నవి:

౧. అభిహితములైన విషయవిషయములకు అభేదప్రతిపత్తి ఆరోపము.

౨. విషయనిగరణమున అభేదప్రతిపత్తి అధ్యవసాయము.

ఆరోపాధ్యవసాయముల తెలివిడి యిది :

౧. అభిహితములైన = తమతమ వాచకపదములచే నిర్దిష్టములైన ; విషయవిషయములకు = ప్రకృతాప్రకృతములకు (ఉపమేయమునకు ఉపమానము) అభేద ప్రతిపత్తి = భేదములేదను జ్ఞానము ; ఇది ఆరోపము. ప్రకృతాప్రకృతములను స్వస్థ శబ్దములతో స్పష్టముగ నిర్దేశించి ఆ రెండింటికిని భేదములేదని నుడివినచో అది ఆరోపమగునని భావము సారోపలక్షణ కిచ్చిన ఉదాహరణములో ప్రకృతముపరాహము అప్రకృతము కళంకము. ఆ రెండును స్వస్థ పదములచే నిర్దిష్టములైనవి. కడవట ఆ కళంకము ప్రతాపరుద్రునిముద్రలోని పరాహమే అనిచెప్పటవలన ఆ రెండింటికిని భేదము పోయినది. కావున అది సారోపలక్షణకు లక్ష్యమైనది.

౨. విషయనిగరణమున = ప్రకృతమును స్వశబ్దముచే ప్రయోగింపక యే దానికి (స్వశబ్దముచే నిర్దిష్టమైన విషయతో) అభేదప్రతిపత్తి = అభేదజ్ఞానము; ఇది అధ్యవసాయము ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును ప్రయోగింపబడవలసి యుండగా వానిలో ప్రకృతమును స్వశబ్దముచే ప్రయోగించిచూపక దానికి అప్రకృతముతో అభేదము చెప్పబడిన స్థలములో అధ్యవసాయలక్షణ ప్రసక్త

మగునని భావము. దీని సమన్వయము సాధ్యవసాయలక్షణ¹ దాహరణ నమి
తతో సూచించును.

సాధ్యవసాయలక్షణ

కాకతీయకులాంధ్రోధి గన్ప చంద్రు

డితఁడు భళి ! యుదయించినాఁ డితని రాక

కువలయొల్లాస మెంతయుఁ గూర్చు నింక !

వీని కెన యనఁదగు తేఁడు పృథివి లేఁడు.

8

చంద్రుడు కీరాబ్ధిలో ఉదయించుట యుక్తము కాని కాకతీయకులాం
భోధిలో ఉదయించుట ఉపవన్నము కాదు కావున అనుసవత్తి. సాధ్యశ్యము
సంబంధము. అహోరకత్వాదులు ప్రయోజనము. ఇందు వర్ణింపఁడగు ప్రతాప
రుద్రుడు శత్రుధిక సదముచే నిర్దిష్టుఁడు కాకుండగనే అప్రకృతుఁడగు చంద్రు
నితో అభిన్నుఁడుగా వాకొనఁబడినాడు. కావున ఇది సాధ్యవసాయలక్షణ
యైనదని సమన్వయము.

'ఈ ఉదాహరణములో 'ఇతఁడు' అను పదముచేత ప్రకృతమగు ప్రతాప
రుద్రుడు నిర్దిష్టుఁడైనాఁడుగదా ! చంద్రపదముచేత చంద్రుఁడు నిర్దిష్టుఁ
డయ్యెను. అట్లు ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును నిర్దిష్టములైన యీ పద్యము
సాధ్యవసాయలక్షణకు లక్ష్యమనుట యెట్లు' అని ఒక ఆశ్చర్యము కలుగవచ్చును.
దానికి సమాధాన మిది : సర్వనామ శబ్దములు సామాన్యవాచకములు. వాని
వలన బోధ్యము లగునవి విశేషణములే కాని విశేష్యములు కావు. ఆ కారణ
మున పై ఉదాహరణములోని 'ఇతఁడు' అను పదము ప్రతాపరుద్రుని
బోధించుట లేదు. కాబట్టి విషయనిగరణము కలిగి యిది సాధ్యవసాయలక్షణకు
లక్ష్యమగుచున్నది. సమీపవర్తి యను విశేషణమును బోధించునట్టి 'ఇతఁడు'
అను ఈ పదము, సయుక్తమైయున్న చంద్రుడు అను విశేష్యముతోనే అన్వ
యించు ననక తప్పదని తత్త్వము. సాహిత్య రత్నాకరమున ఈ విషయ మిట్లు
స్పష్టము చేయఁబడినది :

'సింహా²య మిత్యత్రాధ్యవసాయః ; సింహా³ దేవదత్త ఇత్యత్రా
రోపకృ'

'వీఁడు సింహము' అనుచో అధ్యవసాయము. 'దేవదత్తుఁడు సింహము'
అనుచో ఆరోపము¹.

1. ఈ చర్చ రత్నాకర వ్యాఖ్యలోకలదు. (చూడు-ప్ర.య.భూ.త్రివేదిప్రతి. 508పు.)

లక్షణామూలములైన సంబంధములు

లక్షణకు మూలములైన సంబంధములు పలువురిచే పలువిధములుగా ఇట్లు పేర్కొనఁబడినవి:—

భర్తృహరి : (వాక్యవదీయము)

1. సంబంధము 2. సాదృశ్యము 3. సమవాయము 4. వైపరీత్యము
5. క్రియా యోగము.

న్యాయసూత్రకారుఁడు : (న్యాయదర్శనము)

1. సాహచర్యము 2. స్థానము 3. తాదర్థ్యము 4. వృత్తము
5. మానము 6. ధారణము 7. సామీప్యము 8. యోగము
9. సాధనము 10. ఆధిపత్యము.

నాగేశభట్టు : (వరమలఘుమంజూష)

1. తాత్పర్యము 2. తాదర్థ్యము 3. తత్సామీప్యము 4. తత్సాహచర్యము 5. తాదర్థ్యము.

లక్షణాభేదములు

ఇవి ఇతరాలంకారగ్రంథములలో ప్రదర్శితములైన మఱికొన్ని లక్షణలు:—

కావ్యప్రకాశము

శుద్ధ : 1. సారోపాసాదానలక్షణ 2. సాధ్యవసాయోపాదానలక్షణ
3. సారోప లక్షణలక్షణ 4. సాధ్యవసాయలక్షణలక్షణ.

గుణి : 1. సారోపగౌణి 2. సాధ్యవసాయగౌణి.

వృత్తివార్తికము

గుణి : 1. నిరూఢ 2. ఫలలక్షణ సారోప 3. ఫలలక్షణ సాధ్యవసాయ.

శుద్ధ : 1. నిరూఢ 2. ఫ. ల. సారోప 3. ఫ. ల. సాధ్యవసాయ
4. జహల్లక్షణ 5. అజహల్లక్షణ 6. జహదజహల్లక్షణ.

రసగంగాధరము

I నిరూఢ లక్షణ

II ఫలలక్షణ:

(అ) గొణి : 1. సారోప 2. సాధ్యవసాయ.

(ఆ) శుద్ధ 1. జహత్సావ్యర్థ 2. అజహత్సావ్యర్థ 3. సారోప
4. సాధ్యవసాయ.

సాహిత్యదర్పణము

I రూఢిమూల :

(అ) శుద్ధ : 1. ఉపాదానలక్షణ 2. లక్షణలక్షణ 3. సారోప
4. సాధ్యవసాయ. = 4(ఆ) గొణి : గుణసంబంధమున పై నాలుగు విధముల లక్షణలు
గొణి లక్షణ లగును. = 4

8

II ప్రయోజనమూల :

(అ) శుద్ధ : పై విధముగ నే నాల్గు భేదములు = 4

(ఆ) గొణి : " " = 4

8

ఈ ప్రయోజనమూలలక్షణ ఎనిమిది విధములును, వ్యంగ్యము గూఢముగ ఉండుట, అగూఢముగ ఉండుట అను విధముగా భేదమునొంది పదునాఱు విధములగును. ప్రయోజనము ధర్మిగతమగుటచే ఒక భేదము, ధర్మగతమగుటచే మఱియొక భేదము. గలిగి యీ పదునాఱును రెట్టించును. ఈ రీతిగా ప్రయోజన మూల లక్షణ ముప్పదిరెండు భేదములు కలదియైనది. రూఢి మూలములైన ఎనిమిదితోకలిసి లక్షణలు నలువదిగా తేలినవి. ఈ నలువదియు పదగతములుగాను వాక్యగతములుగాను చీలుటచే మొత్తము లక్షణ ఎనుబది విధములైనదిగా నిరూపించబడినది.

వ్యంజన

పదార్థములు పరస్పరము సమన్వితములుకాగా వచ్చిన వాక్యార్థమునకు శోభాపాతువైన అర్థాంతరమును స్ఫురింపజేయు శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన.

పదముల యర్థములు అకాంతాదివశమున ఒండొంటితో సంబంధించి వాక్యార్థము కలుగఁగా, అట్టి కావ్యశరీరరూపమగు వాక్యార్థమును అలంకరించుటకై వాచ్యలక్ష్యార్థములకంటె భిన్నమగు అర్థ విశేషమును శోపజేయు శబ్దార్థముల వ్యాపారమే వ్యంజన యనబడును. మూలములో 'శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన' అని చెప్పినను అది యర్థవ్యాపారమనుటకు కూడ ఉపలక్షణమే యని కవి భావము.

అభిధావృత్తిచే ప్రకృతార్థము తెలియఁగా, దానిపై ఆ వాక్యార్థమునకు శోభాతిరేకము కలిగించునట్టి ఒకానొక విశేషార్థమును బోధించు శక్తి వ్యంజన. అట్లే లక్షణావృత్తిచే లక్ష్యార్థము బోధితముకాగా, దానిపై ఆ లక్ష్యార్థముతో కూడిన వాక్యార్థమునకు శోభాతిరేకమును కలిగించునట్టి విశేషార్థ బోధకమైన శక్తి వ్యంజన యని ఫలితార్థము.

వ్యంగ్యములేని కావ్యము ప్రాణములేని శరీరమువలె శోభిల్లదు. వాచ్య లక్ష్యార్థములకన్న రమణీయమై, సహృదయులకు పరమానందదాయక మగునట్టి అర్థాంతరమును బోధించునది ఈ వ్యంజనయే. పూరిలో తావివలె పదములలో వ్యంగ్యార్థముపొంది పొసఁగియుండును. దానిచేత కావ్యమెల్ల గుఱాళించును. ధ్వని యని దీనికి ప్రసిద్ధి. వస్త్రలంకార రసరూపమున ఈ ధ్వని ప్రధానముగ త్రివిధము. అవాంతరభేదములచే ధ్వని అసంఖ్యాకమగుచున్నది. వానిలోనికొన్ని భేదములకు లక్షణోదాహరణములు కవిచే ఈ ప్రకరణముననే చూపబడినవి.

ధ్వనిసిద్ధాంత ప్రవర్త

ధ్వనిసిద్ధాంత ప్రవర్త ఆనందవర్ధనాచార్యుడు. అతడు రచించిన ధ్వన్యాలోకము ప్రామాణికమైన ధ్వని ప్రస్థాన మూల గ్రంథము. అంతకు పూర్వము మనకమనకగా ఉండిన ధ్వనిభావమును ధ్వన్యాచార్యుడు తన గ్రంథమున పోవ వత్తికముగా ప్రస్తుతము కావించి సిద్ధాంతీకరించెను. అతని సిద్ధాంతము సహృ

దయ శేఖరులగు అలంకారికులకు శిరోధార్యమై విలసిల్లెను. ఈ కావ్య తత్త్వమును అంత సమగ్రతతో విరూపింపఁగల్గినందులకు విద్వాంసులు అతనిని బహుముఖముల శ్లాఘించిరి.

రాజశేఖరుఁ డిట్లుగడించెను ;

‘ధ్వనినాఽశిగభీరేణ కావ్యతత్త్వ నివేశినా
అనందవర్దనః కన్య నాసీ దానందవర్దనః’

ఈ ధ్వన్యాచార్యుని సిద్ధాంతము ననుసరించియే విద్వానాథకవి ‘జీవితం వ్యంగ్య వైధవమ్’—‘కావ్య జీవితము ధ్వని’ యని వచించెను.

వ్యంజన త్రివిధము

శబ్దశక్తిమూల యనియు, అర్థశక్తిమూల యనియు, శబ్దార్థభయ శక్తిమూల యనియు వ్యంజన మూఁడు విధములు.

శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన :

ఉదా :—

సర్వతోముఖ సంభ్రమసరణీఁ గెరలు
కాకతీంద్రుని వాహినుల్ గదలి పరబ
లార్ణవము నుచ్చలత్క బంధాధ్యముగ నొ
వర్చితనరెను ధరణి సందడి వహింప.

‘ఎదురులేని ప్రతాపరుద్రుని సేనలు కదలి శత్రు సేనాసముద్రమును ఎగురుచుండు మొండెములతో నిండిన దానినిగా చేసెను’ అను ప్రాకరణిక వాక్యార్థము అభిధావృత్తి వలన తొలుత కలిగినది. పిమ్మట అర్థాంతరములుగల వాహిన్యాది శబ్దముల మూలమున ‘ఎదురు లేక వెల్లువలు వాఱు నదులు సముద్రములోపడి దానిని నీటితో నింపివై చినవి’ అను అప్రకృతమైన విశేషార్థము స్ఫురించినది. కావున ఇది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనమైనదని సమన్వయము.

వ్యంగ్యార్థ స్ఫురణకు శబ్దములే ఇచట ముఖ్యముగా సహకరించినవి కావున ఇది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన యని భావము. ఇందు వాచ్యమైన ప్రతాపరుద్రుని సేనలకును వ్యంగ్యమైన నదులకును భావమ్యము గోచరించి ఉపమాలం

కారము ధ్వనించినది. దానివలన వద్దుడగు ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యాతిశయమును తోచి వ్యంజనకు ప్రయోజనసిద్ధి కూడినది. వ్యంజన స్థలములలో కూడ సంబంధ ప్రయోజనాలుండవలెను. లేదేని ఒక వాక్యమును విని శ్రోత దానికి తన కిష్టము వచ్చిన ఏ అర్థమునైన చెప్పి అది అంతయు వ్యంగ్యార్థమేయని వాదించుట సంభవించును.

శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన - అర్థశక్తిమూల వ్యంజనల పరస్పరభేదము

ఎచట వ్యంజకపదము పరివృత్తి సహిష్ణువుకాదో - అనగా ఆ వ్యంజక పదమును తీసివేసి దానికి పర్యాయమైన మఱియొక పదమును ప్రయోగించినచో ఆ వ్యంగ్యార్థము స్ఫురింపదో, అట్టియెడ శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనయని గుర్తించవలెను. శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనకు లక్ష్యముగు స్త్రోతోదాహరణములో వాహినులు కబంధములు, మొదలైన పదములకు మాటుగా లక్ష్యర్యాయములైన సేన, ఖండిత మస్తకకాయము మున్నైన పదములను ప్రయోగించినచో అప్రకృతమైన నదీ జలాది వ్యంగ్యార్థము భాసించదు. అనగా అక్కడ వాహివ్యాధి పదములు పరివృత్తిసహిష్ణువులు కానని భావము.

ఇక ఎచట పర్యాయపదములలో ఏది ప్రయోగింపబడినను వ్యంగ్యార్థస్ఫూర్తి కలుగుచునే యుండునో అచట అర్థశక్తిమూల వ్యంజనయని తెలియునది. ఈ అర్థశక్తిమూల వ్యంజనకు లక్ష్యముగా ఈయఁబోవు 'ధరణిపతులు తలలు వాల్చి బొటనవ్రేళ్ళతో పాదపీఠిని గీటిరి' అనుచో ఆ వాక్యగతపదములను. 'రాజులు శిరములు వంచి పాదాంగుష్ఠములతో కాలిపీఠును రాచిరి' అను విధముగా మార్చినను 'రాజులు చింతిల్లిరి' అను వ్యంగ్యార్థ స్ఫురణకు భంగమురాదు, కావున ఇట్టిచో అర్థశక్తిమూల వ్యంజనయని గుర్తించవలెను. శబ్దములు మాటినను వ్యంజకములగు అర్థము మాత్రము మాఱలేదు. కావున ఇట వ్యంజనకు అర్థశక్తి మూలత్వములేదని తాత్పర్యము,

ఇట వాహిని, సర్వతోముఖ, కబంధశబ్దములకు పరుసగాపై న్యము అంతటను వ్యాపించునది, మొండెములు-అను అర్థములను దెలియఁజేయు ఆభిధాశక్తి ప్రయోజన ప్రకరణాదులవలన నియంతృత్వమై, ఏ శక్తి వలన నదులు, జలము అను విశేషార్థము స్ఫురించినదో ఆ శక్తియే వ్యంజన.

అభిధాశక్తి - ప్రకరణాది నియంత్రణము

వ్యంజనా స్వరూపమును వివరించుచు గ్రంథకర్త 'అభిధాశక్తి'. ప్రయోజన ప్రకరణాదుల వలన నియంత్రితమైపోయినను, ఏ శక్తి వలన.... విశేషార్థము స్ఫురించినదో, ఆ శక్తియే వ్యంజన' అనెను కదా! ఈ వాక్యము నందలి 'అభిధాశక్తి ప్రయోజన ప్రకరణాదుల వలన నియంత్రితమైపోవుట' అనుదాని తత్త్వమిది :

ఏకార్థక శబ్దములు గల వాక్యములో ఆంక్షా యోగ్యతాసత్తుల వలన వాక్యార్థము కలుగునను విషయము అభిధావృత్తి వివరణ సందర్భములో నిరూపితమైనది. ఇక నానార్థములుగల శబ్దముల విషయములో అభిధేయార్థ బోధము ఎట్లు కలుగునని విచారించవలసియున్నది. అనేకార్థక శబ్దములకు అయా యర్థము లన్నియు సంకేతములే కావున అట్టి పదములు ప్రయోగింపఁబడఁగనే అభిధాశక్తి వలన ఆ యర్థము లన్నియు ఒక్కసారిగా బోధింపఁ బడవలసి వచ్చును. అట్లు వివిధార్థములు ఏకకాలమున ఉపస్థితము లైనపుడు వాక్యార్థము శబ్దితమైపోయి సరియైన సముదాయార్థ మేర్పడదు. అట్టి యనర్థమును తొలఁగించుటకు శాస్త్రకారులు శబ్దశక్తిని నియమించునట్టివిగా సంయోగాదులగు కొన్ని సాధనములను అంగీకరించినారు.

భర్తృహరి పేర్కొనిన సంయోగాదు లివి :

'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా

అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యన్య సన్నిధిః

సామర్థ్య మౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయః

శబ్దాస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతి పాతవః.'

1. సంయోగము = ప్రసిద్ధ సంబంధము 2. విప్రయోగము = సంయోగా భావము 3. సాహచర్యము = ఒకచో నుండుట 4. విరోధము = వగ, ఒకచో నుండమి 5. అర్థము = ప్రయోజనము 6. ప్రకరణము = పూర్వోత్తర సందర్భము 7. లింగము = చిహ్నము 8. అన్యశబ్దసన్నిధి = సమాసఘటితము కాని సమా వార్థక శబ్దముతో కూర్చి పలుకుట 9. సామర్థ్యము = కారణము 10. ఔచిత్యము = యోగ్యత 11. దేశము = చోటు 12. కాలము = సమయము 13. వ్యక్తి = శబ్దకథపుమాదిలింగము 14. స్వరము = ఉదాత్తాదికము.

వాక్యమున అనేకార్థములు గల శబ్దమును ప్రయోగింపఁగా ఆ శబ్దము నకు ఏ యర్థము వివక్షితమైనదో యను సందేహము కలుగును. అట్టి సందేహమును తీర్చి వివక్షతార్థ జ్ఞానమును గలిగించునవి ఈ సంయోగాదులు.

మమ్మటాచార్యుఁడు వీని కిచ్చిన ఉదాహరణము లివి :

(కా. ప్ర. II. 19 కారికావివరణము)

1. సంయోగము : (సంఖచక్రో హరిః) 'సంఖచక్రములు గల హరి' అనుచో నానార్థములు గల హరి శబ్దమునకు సంఖచక్ర సంయోగము విష్ణువను ఆర్థమునే యిట నియమించుచున్నది.

హరి : (నానార్థములు) '—యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహంకు వాణిషు శుకాహి కపి భేకేషు హరి ర్నా కపిలే శ్రీషు' (అమర.)

2. విప్రయోగము : (అసంఖ చక్రో హరిః) 'సంఖచక్రములు లేని హరి' అనఁగా సంఖచక్రములు ధరించుచు నుండి అప్పుడు సంఖచక్రములు లేకున్న వాఁడు అను భావ మేర్పడినది. ఇట సంఖచక్రములు లేకపోవుట (విప్రయోగము) హరి పదమునకు సంఖచక్రధారణమోగ్యత గల విష్ణువునందే శక్తిని నియమించును.

3. సాహచర్యము : (రామలక్ష్మణౌ) 'రామలక్ష్మణులు' ఇందు లక్ష్మణ పదసాహచర్యము రామపదమునకు దళరథుని కుమారుఁడగు శ్రీరాముఁడను ఆర్థమును నియమించినది. అట్లే రామపదసాహచర్యముచే లక్ష్మణపదము సుమిత్రానందనుఁడైన లక్ష్మణుఁడను ఆర్థముననే నియంత్రిత మగును.

రామ : (నానార్థములు)

'రామః పశువిశేషే స్యా జ్ఞామదగ్నేయ హలాయుధే

రాఘవే చాసితే శ్వేతే మనోజ్ఞేఽపిచ వాచ్యవత్'

లక్ష్మణ : (నానా) సారసపక్షి, దుర్యోధనపుత్రుఁడు, దళరథకుమారుఁడు.

4. విరోధము : (రామార్జునౌ) 'రామార్జునులు' ఇట రామపదము విరోధమును బట్టి అర్జునపదమునకు కార్తవీర్యార్జునునియందును, అట్లే అర్జున పదము విరోధమూలమున రామపదమునకు పరుశురామునియందును. శక్తిని నియమించుచున్నది.

5. అర్థము : (స్థానం భజ భవచ్చిదే) 'మేండుముకొలుకు స్థానపును సేవింపుము'. ఇట్ల మోసమును అర్థమును (ప్రయోజనము) బట్టి స్థానపదము పరమేశ్వరుని యందే నియమితమగును. మోక్షప్రయోజనము శంకువుపంటి వానివలన సాధింపఁ దగినది కాదు కావున వానిని పరిహరించినది.

స్థానము : (నానా) 1. 'స్థానూ రుద్ర ఉమాపతిః' 2. 'స్థాన ర్వా నా ద్రువః శంకుః' (అమర.)

6. ప్రకరణము : (సర్వం జానాతి దేవః) 'దేవుడు సర్వమెఱుంగును' ఇది రాజు నుద్దేశించి సేనకుండను వాక్యము. ఇండిలి 'దేవుడు' అను పదము నకు సందర్భమునుబట్టి రాజు అను అర్థము నియమితమైనది.

దేవః (నానా) 'దేవో మేఘైశ్చరే రాక్షి' (విశ్వ.)

7. లింగము : (కపిణో మకరధ్వజః) 'మకరధ్వజుడు కోపగించినాడు' ఇందు మకరము ధ్వజచిహ్నముగా గలవాడు అని వివరింపఁ దగు మకరధ్వజ శబ్దము మస్తకభోధకముగా నియంతృతమైనది. సముద్రనుకుఁగాని, రాజునకుఁ గాని మకరము ధ్వజచిహ్నము కాదు.

మకరధ్వజః (నానా) 1. మన్మథుడు (మకరాకారధ్వజుడు) 2. రాజు (మకర ధ్వజ సామ్యముచే) 3. సముద్రము (మకరములను పతాకలవలె ధరించినందున)

8. అన్యశబ్దసన్నిధి : (దేవః పురారాతి) 'దేవుడు పురారాతి.' ఇచ్చట పురారాతి శబ్దసాన్నిధ్యము దేవశబ్దమునకు రాజాద్యసేకార్థములను పరిహరించి శివుడను అర్థమును నియమించినది. త్రిపురదాహముచే పురారాతి అనెడి ప్రసిద్ధి పరమేశ్వరునకే కలదు.

9. సామర్థ్యము : (మధునా మత్తః కోకిలః) 'మధువుచే కోకిల మత్తిల్లినది' కోకిలకు మదము కలిగించు సామర్థ్యము వసంతమునకే యున్నది కాబట్టి యిటు మధు వనగా వసంతర్తుచే యని నిర్ణయ మేర్పడినది.

'మధు : (నానా) 'మధు పుష్పరసే త్వాదే మద్యే నా తు మధుద్రుమే వసంత దైత్యభి చైత్రే స్యా జ్జీవంత్యాం తు యోపితి' (మేడిని.)

10. ఔచిత్యము : (పాతు వో దయితాముఖమ్) 'దయితాముఖము మిమ్ము రక్షించునుగాక' ఈ వాక్యమున ఉత్కంఠితమైన ప్రయుల మనోరథ

సిద్ధిఁ బ్రియా సామృద్ధ్యమే ఉచితమైన సాధనముకావున జౌచిత్యమే ముఖ శబ్దమునకు అనుకూల్యమను అర్థమును నియమించుచున్నది.

ముఖ : (నానా) 'ముఖం నిస్సంగం వశ్రే ప్రారంభోపాయయో రపి సంధ్యంతరే నాటకాదే శబ్దేపి చ నపుంసకమ్' (మేదిని.)

11. దేశము : (భా త్యత్ర పరమేశ్వరః) 'ఇచ్చట పరమేశ్వరుడు ప్రకాశించుచున్నాడు.' 'ఇచ్చట' అనగా ఈ రాజధానీనగరములో పరమేశ్వరుడు ప్రకాశించుచున్నాడు—అనుటచే ఈ పరమేశ్వరుడు విష్ణువో, శంకరుడో కాక రాజే అని నిశ్చితమయినది. విష్ణువు వైకుంఠమునను, శివుడు కైలాసమునను ప్రకాశింతురని వక్తతాత్పర్యము. 'ఇచట' అను దేశవాచకపదమే అన్యార్థనివృత్తి కావించి పరమేశ్వర శబ్దమునకు రాజార్థమును నియమించినది.

12. కాలము : (చిత్రభానుః ప్రకాశతే) 'చిత్రభానువు వెలుగొందుచున్నాడు' ఈ చిత్రభాను శబ్దమునకు కాలమునుబట్టి అర్థనిశ్చయము కలుగును. పగలు ప్రయోగింపఁబడినచో సూర్యుడు, రాత్రి యైనచో అగ్ని.

చిత్రభానువు : (నానా) సూర్యుడు. అగ్ని. (వృద్ధ) చిత్రములైన భానువులు (కాంతులు-కిరణములు) కలవాడు.

13. వ్యక్తి : (మిత్ర ముదగచ్ఛత్-మిత్రః ఉదగచ్ఛత్) మిత్ర ముదయించెను; మిత్రుఁ డుదయించెను. మిత్రము అనుచోనున్న నపుంసలింగము మిత్రశబ్దమునకు చెలికాఁడు అను అర్థమును నియమించుచున్నది. అట్లే మిత్రుఁడు అనుచో నున్న పుంలింగము దానికి సూర్యవాచకత్వమున నిరూపకమగుచున్నది.

14. స్వరము : ఉదాత్తానుదాత్త స్వరములు వేసములోనే అర్థనిర్ణయ సాధనములు. తొలికావ్యములలో కావు. కావున కావ్యదులను కావ్యములందు అర్థ నిర్ణాయక పట్టికలో చేర్చుకొన వచ్చును.

15. అభినయము : (ఏతావన్నాత్రాణి రసాలఫలా న్యాపయే సంత్యే తావంతి) భర్తృహరి కారికలోని ఆదిశబ్దమునే అభినయాదులు గ్రహించఁబడును. అంగడిలో 'ఇంతింత మామిడి పండ్లు ఇన్ని యున్నవి.' ఇటు హస్తాభినయముచే మామిడిపండ్ల ప్రమాణము. సంఖ్య మున్నెనివి నియంత్రితములైనవి. 'ఇంతలు కన్నులుండ....' (మను.) 'ఇంతింతై వటుఁ డింతయై....' (భాగ.) మొదలైన ప్రయోగము లిట్టివే.

ఈ సంద్యోగాదుల సహకారముచేత అనేకార్థస్థలములలో వాచ్యార్థము ఒక దానియందు నియంజితమై వాక్యార్థము కలుగగా దానికి శోభా తిశయమును కలిగించుగట్టిది వ్యంజన యని తాత్పర్యము.

అఖిదా శక్తియే యిట్టి విశేషార్థము నీయలేదా ? ఇచ్చినచో ఈ వ్యంజన ఏల ? అను శంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు :

ఆ యఖిదాశక్తి ప్రాకరణికమైన యర్థమును జెప్పి ఊహకక్తిక మగును కావున అప్రాకరణికమగు నిట్టి యర్థమును బోధింపజాలదు. వాక్యార్థ శోభ కొఱకు ఈ వాక్యమువలన అప్రాకరణికమగు నదీసంబంధ మైన యర్థము కూడ రావలయు ననియే వక్త కోరిక గావునను, అట్టి యర్థము వేటొక శక్తిచే సిద్ధింపదు గావునను ఈ 'వ్యంజన' యను నొక శబ్ద శక్తిని వేఱుగ నంగీకరింపవలసివచ్చినది.

'ఇక పోనిమ్ము ! లక్షణావృత్తితోనే యిటు జేప్పిన యా యప్రాకరణికమైన యర్థము రాదా ? వచ్చినచో దానితోనే సరిపోవుచుండ ఈ వ్యంజన యేల ? అను మఱియొక యాక్షేపమునకు సమాధాన మీది :

వాచ్యార్థానుపవృత్తి లేదు కావున నిచట లక్షణావృత్తియు రాదు.

వాచ్యార్థము వాక్యార్థమున పోనగకుండినగదా ! లక్షణ వచ్చునది. ఇటు చూపిన ఉదాహరణములలో వాక్యార్థమున ఎట్టి యనుపవృత్తియు లేదు. కావున ఇచట లక్షణ పుట్టనే పుట్టదు.

'మఱి ! ఇట్టి వాక్యములలో అఖిదాశక్తితో ప్రకృతార్థము ; వ్యంజనా వృత్తితో అప్రకృతార్థము బోధింపవలసి యున్నది గదా ! అట్టిచో వాక్యము భేదిల్లక తీరదు. కనుక ఇటు వాక్య భేదము దోషము రాదా !' యను శంకకు సమాధానము చెప్పబడుచున్నది :

తొక వాక్యము లన్నియు ప్రయోక్త వివక్షాధీనములు కావున ఇట్టిచో వ్యాపారద్వయమున అర్థము చెప్పినను వాక్యభేద మను దోషము పట్టదు.

తొకవాక్యము లెల్ల ప్రయోక్త యిచ్చ ననుసరించి యుండును. ప్రయోక్తకు తాను ప్రయోగించు వాక్యమువలన అవ్యిధమైన విశేషార్థము

రావలయు నను కోరిక యుండెనేని దానిని వలదనుట కొడు లేవదు ? కావున అట్టియెడ వాక్యభేద మొ దోషమే కానేరదు. లోకక వాక్యములలో వాక్య భేద దోషము లేదని నిర్దాంశము.

శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన శ్లేషతో గతార్థము కాదు

'శబ్దశక్తి మూలవ్యంజనకు అర్థములైన స్థలములలో నెల్ల శ్లేషాలం కారమే యని యేల యనరాదు ? శిష్టపదములు ఉభయమునందు నుండును గదా !' అను ఆక్షేపమునకు సమాధాన మిది :

శ్లేషాలంకారము ప్రకృతశ్లేష, అప్రకృతశ్లేష, ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష-యని మూడు విధములు. వీనిలో ప్రకృతశ్లేషస్థలమున అభిధతోనే ఉభయార్థ బోధము కలుగును. ఇందు రెండర్థములకును ప్రకరణము నియామకము. అప్రకృతశ్లేషలో సాహచర్యాది సహకారముచేత అప్రకృతములేయైన అర్థ ద్వయమును అభిధయే బోధించును ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలో ప్రకృతార్థమును బోధించి యభిధ ఊహకృతికము కాగా, అప్రకృతార్థబోధనము వ్యంజనా వ్యాపారసిద్ధమే యగును. కనుక అట్టిస్థలములలో వ్యంజనయే కాని శ్లేష కాదని మమ్మటాదులు చెప్పిరి. ఈ మమ్మటమతానుసారమే ఇచట వాహిన్యాది పదములకు అప్రకృతములైన నద్యాదుల అర్థబోధము వ్యంజనాశక్తివలననే కలుగునని సమన్వయము.

దీనిపై మఱియొక యాక్షేపము-'అలంకారప్రకరణములో శ్లేషప్రస్తావమున విద్యానాథుడే అలంకారసర్వస్వమతానుసారముగా ఉభయశ్లేషము కూడ అంగీకరించి శ్లేషత్రైవిధ్యమును చెప్పెను కాదా ! అట్టి ఉభయశ్లేషలో అప్రకృతార్థము కూడ అభిధతో బోధంపఁబడినట్లు ఈ శబ్దశక్తి మూలవ్యంజనోదాహరణములో కూడ అప్రకృతార్థము అభిధావృత్తితోనే బోధింపఁబడు ననుట యుక్తమగుచున్నది. కావున ప్రకృతోదాహరణము శబ్దశక్తి మూల వ్యంజన యనుట చెల్లదు. ఇది ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషయే యగును' అని.

దీనికి సమాధానముగా 'ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషస్థలములలో విశేష్యపద ములు శ్లిష్ట ములుగాక భిన్నములుగ ప్రయోగింపఁబడును శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనలో విశేష్యపదములు కూడ అర్థద్వయబోధకము లగుటచేత శ్లేషాలంకార ప్రసక్తిరాదు' అనుచు కవియే అలంకార ప్రకరణములో శబ్దశక్తి మూలధ్వని కిని ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషకును వైలక్షణ్యమును చూపెను. కావున పై ఆక్షేపము నిలువదు'.

ఈ వివరణనుబట్టి పరిశీలించగా ఇప్పుడు యుదాహరణములో 'పదబలా వర్ణన' మను సమాసమున శత్రుసేనలు అనేది సముద్రిష్టు అను విధముగా భిన్న పదములచే ప్రకృతా ప్రకృతములు బోధింపబడుటచే ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషయే యని తెలుచున్నది. అట్లయినచో ఇది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనకు ఉదాహరణమే. కాదు: అయినను ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషము అంగీకరింపని మమ్మహుదులయందు గల అదరముతో వారి మతానుసారముగా ఈ యుదాహరణమును విద్యానాథ కవి చూపెనని చెప్పవగును. విద్యానాథుని యభిప్రాయము చొప్పున శబ్దశక్తి మూల వ్యంజనకు 'మహాకవినివలెనత్పర్య మంగకుడు రాజశేఖరుడు రుద్రుడు' అనునదియే యుదాహరణమగునని భావము.

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన

ఉదా :—

విశ్వవిఖ్యాత కాకతివీర రుద్రు
నిరతిశయమైన భూమిపాణిగ్రహణోత్స
వంబు విని బొటనవ్రేళ్ళు బాద పీరి
ధరణిపతు లెల్ల గీటిరి తలలు వాల్చి.

10

ఇందు 'రాజులు దలలు వాల్చి (కాల్చి) బొటనవ్రేలితో బాదపీరిని గీటిరి' అను వాక్యమువలన 'రాజులు చింతిల్లిరి' యను అర్థము అర్థశక్తివలన తోచుచున్నది.

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన - అనుమాన ప్రమాణము

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన అనుమాన ప్రమాణముతోనే గతార్థ మగు ననరాదు. నప్రమాననత్వాది కార్యములు అనేక కారణములవలన గలుగును గావునను, వ్యంగ్య వ్యంజములకు అవినాభావము లేదు కనుకను అనుమాన ప్రమాణము పొసంగదు. విషాదరూపమగు నియతకారణ ప్రతీతియో వివక్షానుగృహీతమగు శబ్దమువలననే. మఱియు ఒక వ్యంజక వాక్యమువలననే వివక్షానుసారముగ అనేక వ్యంగ్యార్థములు తోచును. ఇది యనుమాన పరిపాటికి విరుద్ధము.

అనుమాన ప్రమాణమున హేతుసాధ్యములకు అవినాశావసంబంధముండును, 'పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమవత్పాత్, యో, యో ధూమవాన్ సోఽగ్నిమాన్, యథా మహానసః' (త. సం. ఆరు.) 'పొగయున్నందుకొండ అగ్ని కలిది ; ఏది యేది పొగ గలిదియో అది యది అగ్ని కలిది ; వంటయుంటినలె' ఈ అనుమాన ప్రమాణోదాహరణములో హేతువైన ధూమముకను, సాధ్యమైన అగ్ని కిని అవినాశావసంబంధము కలిమ వ్యంగ్య వ్యంజకముల కిట్టి యవినాశావము లేదు. పొగయున్న తావులలో నెల్ల అగ్ని యుండునట్లు తలవాల్సినచో నెల్ల దుఃఖముండునని చెప్ప వచ్చు వడదు భక్తితో గురువునకు నమస్కరించు తటి తల వాల్తురు. అచట దుఃఖము కలదా ! అట్లే లజ్జ మున్నగు కారణముల వలనను దలవాల్చుట గలదు, కాని యచట దుఃఖములేదు. మఱియు ఒకవ్యంజక వాక్యమువలననే ఆ యా పలువిధములగు వ్యంగ్యార్థముల స్ఫురణము వక్త వివక్షను బట్టియు, విను వాని యభిరుచినిబట్టియు గలుగును, అనుమాన ప్రమాణమున నట్లు గలుగుట యనుభవ విరుద్ధము. కావున అనుమాన ప్రమాణ మిట చెల్లదు. ఇట్టి యర్థస్ఫూర్తి వ్యంజన వలననే గలుగునని యొప్పుక తప్పదు.

అభిధవలననే అప్రకృతార్థము గూడ వచ్చునని ¹ మీమాంసకుల మతము ఆ యభిధాశక్తి సంకేతితార్థమునందే ప్రవర్తించును. గావునను, వ్యంగ్యార్థము సంకేతితము గాదు కనుకను వారి మత మీ సందర్భమున సరికాదు.

1. అభిధాశక్తితోనే తాత్పర్య లక్షణ వ్యంగ్యార్థము లన్నియు పరునగ కలుగఁగలవని మీమాంసకుల అభిప్రాయము.

ఒక యోధుఁడు ప్రయోగించిన శరము తొలుత శత్రువు కవచమును, తదుపరి చర్మమును పిమ్మట హృదయమును ఎట్లు క్రమముగా భేదించుకొనుచు పోవునో అపుడు ఆశరమునకే యెట్లు క్రమముగ కవచభేదన, చర్మభేదన, హృదయభేదనాది వ్యాపారముల సంగీకరింపవలెనో. యట్లులే శబ్దమునకే పదార్థబోధనమునను, వాక్యార్థ బోధనమునను, లక్ష్యార్థోపస్థాపనమునను, వ్యంగ్యార్థబోధనమునను క్రమముగ వ్యాపారము సంగీకరింప వలెను. అది శరమున వేగమును ఒకేవ్యాపారమైనట్లు శబ్దమునకు అభిధ యొక్కటియే వ్యాపారమని వారి మతము.

ఉత్తమ శక్తిమూల వ్యంజన

ఉదా : —

భూరితేజుడు ప్రతిపక్ష పురహరుండు
మహితతనువలసత్సర్వ మంగళుండు
రాజశేఖరుఁ డితఁడు విరాజమానుఁ
డయ్యె రుద్రుండు లోకనాయకుఁ డనంగ.

11

ఈ పద్యమునకు ప్రకృతార్థము :

‘శత్రుపురములు జయించి సర్వవిధములగు మంగళచిహ్నములతో కనువు
మెఱయ రాజోత్తముడగు ప్రతాపరుద్రుఁడు జగత్పతియై విలసిల్లుచున్నాఁడు.’
అప్రకృతార్థము : (వ్యంగ్యము)

‘పురహరుఁడును, అర్థశరీరమున ‘సర్వమంగళ’ యనఁబడు పార్వతీదేవిని
ధరించినవాఁడును, రాజమౌళియు (రాజు = చంద్రుఁడు)నగు రుద్రుఁడు (శివుఁడు)
జగన్నాయకుడై విలసిల్లుచున్నాఁడు’ ఈ యుదాహరణమున ‘ప్రతిపక్ష పుర
హరుఁడు’ అనుచో అర్థశక్తిమూల వ్యంజనము; ‘మహితతను విలసత్సర్వ మంగ
ళుండు రాజశేఖరుఁడు’ అను పల్ల శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనము కలవని యెఱుఁగు
నది, ఇందు ఈశ్వరునకును ప్రతాపరుద్ర మహారాజునకును ఉపమా నోపమేయ
భావము కుదిరి ఉపమాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

వృత్తులు

అవతారిక :

కావ్యావయవ క్రమములో శబ్దార్థ నిరూపణానంతరము నిజమునకు
అలంకారములును, గుణములును నిరూపింపఁబడవలసినవి కాని అది ప్రత్యేకము
ఒక్కొక్క ప్రకరణములో వివరింపవలసినంత విషయ బాహుళ్యము గలవి యగు
టచే వాని నటుంచి సూచికటాహన్యాయమున వక్తవ్యాంశము అల్పముగాఁ
గల వృత్తి, రీతి, పాకాదులిట ముందుగ వివరింపఁబడుచున్నవి. వానిలోను
వృత్తిపద సామ్యమును బట్టి అభిధాదివృత్తుల పిమ్మట ప్రథమోపస్థితములైన
కైశిక్యాదుల స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది.

కై శికి, అనభటి, భాగతి, పాశ్చాత్య యను వృత్తుల స్వరూపము :

అతికోమలార్థ సంగతి కై శికి యగు,
అతిభీకరాక్ష సంగతి సాంభవీయు,
అర్థ మించుక ప్రియమైన భారతియు,
అర్థ మించుక ప్రౌఢమైన సాత్వతియు.

12

శృంగారకరుణ రసములు అతికోమలములు ; రాష్ట్రవికృతరసములు అత్యుద్ధతములు ; మహర్షిగౌతాద్భుతరసములు కొంచెము సుకుమారములు ; వీరభయానక రసములు కొంచెముగ ఉద్ధతములు.

వృత్తిపద నిశ్చయములు

వృత్తిపదమును లాక్షణికు లిట్లు నిర్వచించిరి :

1. ప్రకాశవర్షుడు :

‘రసోచితార్థ సంబద్ధమనంతానకాలినీ
మనోవికాస సంకోచవర్తనాన్ వృత్తి రుచ్యతే’

(రసార్థవాలంకారము III-24)

రసానుగుణమైన లక్షణములతో కూడిన పదసముదాయము వృత్తి. మనస్సు నకు వికాససంకోచములు గలిగించునట్టిది కావున ఇది వృత్తి యనఁబడుచున్నది. ‘పర్తయతీతి వృత్తిః’ అను పురుషవృత్తిచే న్నిర్ణయమైనది వృత్తిపదమని సూచితము.

2. ఆనందవర్ధనాచార్యుడు : ‘వ్యవహారో హి వృత్తి రిత్యుచ్యతే’
వాగ్యాపారమే వృత్తి. (ధ్వ. III-33)

3. అభినవగుప్తాచార్యుడు : ‘వాఙ్మనఃకాయవ్యాపారముల వైచిత్ర్యముతో కూడిన చేష్టలు వృత్తులు’ (వాట్య. వ్యా. అ. భా. 3. సం. 72 పు.) మఱి యొక చోటగూడ ‘రసోచిత ఏవ చేష్టా విశేషో వృత్తిః’ (ధ్వ. III. లోచన.) రసమునకు తగిన చేష్టయే వృత్తి.

4. మమ్మటుడు : ‘వృత్తి ర్నియతవర్ణగతో రసవిషయో వ్యాపారః’ (కా. ప్ర. IX) ఆ యా వ్యంజకములుగా నియతములైన వర్ణములతో కూడిన వాగ్యాపారము వృత్తి.

5. విశ్వనాథుడు :

‘చటస్రో వృత్తయో హ్యేతాః సర్వనాట్యస్య మాతృకాః
స్య ర్నాంకాది వ్యాపారవిశేషాః నాటకాదిను’ (సా.చ. VI-128)

నాట్య ప్రధానములైన రూపకముల కన్నింటికని మాతృకలనడగిన
వృత్తులు నాలుగు. ఇవి నాటకాదులలో నాయకాదులు కావించు వివిధభాషణ
చేష్టాదులే యని భావము.

వృత్తుల యుత్పత్తి

వృత్త్యావిర్భావమును గుఱించి నాట్యశాస్త్రమున చెప్పబడిన విష
యముల కిది సంగ్రహము :

శ్రీమన్నారాయణుడు శేషకాయయై యోగనిద్రలో నుండఁగా మధు
కైటభులు మదోన్మత్తులై ఆ హరిని పరుసములాడి ముష్టిఘాతాదులచే బాధించి
మేల్కొల్పిరి. అంత ఆ దనుజులకును దనుజాంతకునకును వాక్కులహము
జరిగెను. అది చూచి బ్రహ్మ ‘మాటవై మాటల రూపమగు ఈ భారతీవృత్తి
యేల? చెయి చేసికొని యీ దుష్టులను తుదముట్టింపు’ మని వెన్నుని
ప్రార్థించెను. అంత శ్రీకాంతుడు ‘కాదోయి! ఈ మా వాక్కులహము
వర్ధముకాదు. ఈ భారతీవృత్తి ముందు ముందు వక్తల కాశ్రయమై విల
సిల్లును’ అని చెప్పి వాగ్వాప్యపారము నాపి, అంగవిన్యాసముతో శత్రువులపై
కవిసెను. ఆ యుద్ధములో దీప్తములును, సంభ్రమ రహితములును, సత్వాధి
కములునగు శార్ఙ్గజాహ్నుదండముల విహారము సాత్వతీవృత్తి యాయెను. పిమ్మట
విచిత్రాశినయముతో కేశవస్వామి ఆ రక్కసుల కేశములు పట్టి బంధించెను. ఆ
వ్యాపారము కైశికీవృత్తియై వెలసెను. తరువాత చక్ర విక్రమించి సంరంభము
లతో కూడినవియు, చిత్రములైన క్రమములు గలవియునగు భయంకర వ్యాపా
రములచే ఆ దానవులను తుదముట్టించెను. గరుడధ్వజుని ఆ విజృంభణచేష్టలే
ఆరభతీవృత్తిగా రూపొందెను. (నాట్య. కా. XX బిరో.)
సింగ భూపాలుడు వీని యావిర్భావము నిట్లేవర్ణించెను. (ర.సు. I. 244-258)

వృత్తుల సంఖ్య

భరతమహర్షి భారతి, సాత్వతి, కైశికీ, ఆరభతీ యని వృత్తులు నాలు
గ నెను.

భరతోక్త చతుర్విధ వృత్తులకు 'లలిత' అను దానిని చేర్చి ప్రకాశ వర్ణుడు వృత్తులై దనెను. ఆతఁడు దీనిని సాధారణవృత్తి అని చెప్పి, ఇది కవుల చిత్రావహారిణి యని ఇట్లు ప్రశంసించెను.

'సర్వార్థవిషయా హృద్యా నానామార్గ విసారిణీ
ఇయం తు లలితానామ కవీనాం చిత్తహారిణీ.' (రసా. అ. III. 38)

దీనినే మిశ్రవృత్తియని కొందఱున్నారు. సింగభూపాలుఁ డిట్టి మిశ్ర వృత్తులు కూడవని ఖండించెను. (ర. సు. I. 295. వివ.)

ఉద్భటుఁడు ప్రధానవృత్తులను న్యాయ్యచేష్టావృత్తి, అన్యాయ్యచేష్టా వృత్తి, ఫలసంవిత్తి అను మూఁడింటిని చెప్పి అచాంతర భేదములతో ఇవి పదు నాఱుగును - అనెను.

మిశ్రవృత్తులు పనికిరావని పలువురి మతము కావున భరతమునిచే పేర్కొనఁబడినవి నాలుగే వృత్తులు అందుచే విద్యానాథకవి నిరూపించిన వృత్తి చాతుర్విధ్యము ప్రామాణికమైనదని స్పష్టము.

కావ్యవృత్తులు - నాట్యవృత్తులు

నాట్యములో ప్రాధాన్యము వహించినవి నాట్యవృత్తులు. శ్రవ్య కావ్యములలో నిబద్ధింపఁబడునవి కావ్యవృత్తులు. కావుననే ఆనందవర్ధనా చార్యుఁడు 'వృత్తయో హి రసాదితాత్పర్యేణ సంవివేకితాః కామవి నాట్యస్య చ చ్ఛాయా మావ హంతి' (ధ్వ. III. 33 కా. వృత్తి) అని నాట్యకావ్యవృత్తులను వేరుగా నిర్దేశించెను. విద్యానాథకవి శ్రవ్యకావ్యమును దృష్టిలో నిడుకొని వృత్తిస్వరూప నిరూపణము కావించినట్లు కానఁబడును. తక్కిన ఆలంకారికులు చెప్పినట్లూతఁడు ఆయా నాట్యవృత్తుల కనుగుణములైన ప్రయోక్తృ నైవిధ్య భాషా విశేషములను పేర్కొనలేదు. ప్రకాశవర్ణుఁడును, సింగభూపాలుఁడును వీనికి లక్షణములు చెప్పి నాట్యకాస్త్రానుసారముగా ఉదాహరణము లిచ్చిరి.

తైత్తికి

రుచిరములైన వస్త్రోద్యంకార భూషితమును, స్త్రీపాత్రయుతమును, కామోపభోగజన్యమును, బహువిధ నృత్యగీత సహితమును అయి వెలయునది

కై శికి. ఇది లాస్యాంగము, శృంగార హాస్యరస ప్రధానము. నర్మ, నర్మ స్ఫంజము, నర్మస్ఫోటము, నర్మగర్భము అనునవి కై శికివృత్తికి అంగములు.

ఆరభటి

చూయలును, యుద్ధములును, దంభోక్తులును మొదలైన సంరంభములు గలది ఆరభటి. ఇది తాండవాంగము. భయానక భీభత్సరసము లిందు ప్రధానము. సంక్షిప్తము, అవపాతము, పస్తుష్టాపనము, సంకేటము అనునవి దీనికి అంగములు.

భారతి

సంస్కృతపాఠ్య ప్రధానమై భరతులచేత ప్రయోగింపఁ బడునది భారతి. ఇందు స్త్రీ లుండరు. ఆంగికాభినయము కలఁటె, వాచికాభినయమే ఈ వృత్తిలో ముఖ్యము. భరత ప్రయోజ్యమని చెప్పఁబడినను ఇది ప్రస్తావనలో మాత్రమే కాక రూపకమునం దంతటను ప్రయోజ్య మగును.

భరతముని దీనిలో కరుణాద్భుతరసము లుండునని చెప్పెను. అట్లు చెప్పట సాధారణముగా ఆ రసములు వాగారంభము చేతనే పోషింపఁబడునని తెలుపుటకే గాని వెఱుకాదని నమర్చించి, భారతి సర్వరససాధారణమైనదని సింగ భూపాలుఁడు వాక్రుచ్చెను. 'తేన భావత్యాః సర్వరససాధారణవృత్తి ముపవన్న మేవ' (ర. సు. I.) ప్రరోచనము, అముఖము, వీధి, ప్రహసనము అనునవి దీనికి అంగములు.

సాత్వతి

సాత్వికాభినయ భూయిష్టమును, చతుర్విధన్యాయ యుక్తమును, శోకర హితమును, హర్షాతిశయ విలసితము నగునది సాత్వతి. మోహశృంగార ప్రియు లగు ఉద్దతులచే ప్రయోజ్యము. వీరరసము ముఖ్యము. ఉత్థాపకము, పరి వర్తకము, నల్లాపము. సంఘాత్యము అనునవి సాత్వతికి అంగములు.

వీనిలో భారతి శబ్దవృత్తి. తక్కినవి అర్థవృత్తులు. ఈ భావమునే సింగ భూపాలుఁ డిట్లు చెప్పెను :

'అసాం చ మధ్యే వృత్తీనాం శబ్దవృత్తి స్తు భారతి

తిస్రోఽర్థ వృత్తయః శేషాః—'

(ర. సు. I, 285)

వృత్తులను గుఱించిన ప్రస్తావనము కొంత ఈ ప్రకరణముననే 76, 77, 78, పుటల లోని సమీక్షలో చేయఁబడినది.

కైశికీ

శృంగార కరుణరసములు మిక్కిలి సున్నితముగు విగమన వర్ణించిన కైశికీ వృత్తి యగును.

ఉదా:-

అంగజనుందరాంగు, మనుజాధిపు, గాకతివంశ చంద్రు ను
పొంగుచు తెప్ప వేయకయ పొల్పనలాడంగఁ జూడఁగోరు సా
రంగవిలోల నేత్రల యపాంగతరంగము లోలిఁ గల్వ పూ
రంగులఁ గేట తోరణము రమ్యముగా రచియించె మింటిపై. 13

'అంగజ సుందిరుడగు ప్రతాపరుద్ర నృపచంద్రుని సారంగలోచనలు తెప్ప వేయక కైకగంటి చూపులఁ దమిచే చూచుచున్నారను అత్యంత సుకుమారముగు అర్థసంగతిని శృంగారరసము నిబద్ధింపఁ జడుటచే ఇది కైశికీ యగుచున్నది.

అరభటి

రాద్ర బీభత్సరసములు పెరునుగ వర్ణింపఁబడిన అరభటి యగును.

ఉదా :-

చండాసింహత వైరి శీర్షరుధిర స్రావచ్చటా జ్వాలముత్
నిండ, స్థికర శస్త్రఘట్టన విధానిర్యతుస్ఫులింగ ప్రభా
కాండంబుల్ బలియంగ, నస్థిపిశితాంగారమ్ములుం దోప, ను
ద్దండంబై చెలరేఁగె వీరనృపరుడ్డావాగ్ని యుద్దంబునన్. 14

ఇందు పరుషవర్ణ బంధమున రాద్ర బీభత్సములు వర్ణింపబడుటచే ఇది యారభటి యగుచున్నది.

భారతి

కొంచెము కోమలములగు హాస్యకాంతాద్భుత రసములు కొంచెము మృదువైన సందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన భారతి యగును.

ఉదా:—

అతని గొప్ప వేటు, మఱి యాతని నిండుదనమ్ము వేటు, వే
తాతని పీఠ, యచ్చయసమయ్యది వేటు, భుజాబలంబు వే
తై తగు, రుద్రదేవు సఖిలార్థము గ్రొత్తయ; పీనిఁ జేయఁగా
ధాత పదార్థ మెట్టి డెటఁ దా సమకూర్చెనో! యెంతయో! భశీ!

15

ఈపన్నెదువర్ణ బంధమున ఇం దదృశ్యతన మునిబద్ధం బగుట వలన ఇది
భారతి యగును.

సాత్వతి

ఈపత్రౌధములగు పీఠభయానక రసములను ఈపత్రౌధ
సందర్భమున వచించిన సాత్వతి యగును.

ఉదా:—

వరకీర్త్యుజ్జ్వలు పీఠరుద్ర విజయప్రస్థానభేరిధ్వనుల్
మొరయన్ దవ్వల నాలకించిన ద్విషద్యూపాలకుల్ భీతులై
గిరులనైట్టుచు దూరుచు స్వనములం గేశమ్ము లామండ్లలో
నిరుక నే్వడుదు రన్యబుద్ధి విడుఁడో! యేలుండు నాఁ జెట్టులన్.

16

ఇంచుక పరుషములగు వర్ణముల సంగతిని భయానకరసము వర్ణింపఁ
బడుటచేత ఇది సాత్వతి యగును.

మధ్యమకై శికి — మధ్యమారభటి

మధ్యమకై శికి, మధ్యమారభటి యను రెండు వృత్తులు
గలవనియు, అవి సర్వరసముల యందును వర్తిల్లుననియుఁ గొంద
ఱులంకారికులు భావించిరి. వాని స్వరూపోదాహరణము లిటఁ జూపఁ
బడుచున్నవి :

మధ్యమ కై శికి

ఇల కొంత ప్రౌఢమై వెలయు మృద్వర్ణ
ముల మధ్యకై శికి ముద మొదవంగ

అతి సుకుమారములగు శృంగారకరుణ రసములకును ఇంచుక
ప్రౌఢమగు రచన యున్నను ఇబ్బంది లేదు. మిక్కిలి ప్రౌఢరచన
మాత్రము గిట్టదు. ఎచ్చటను రసమున కనుకూలము గాని వర్ణసంగతి
దూష్యమే యగును.

1860

ఉదా:—

పండుగ వచ్చె దగ్గఱకుఁ జాసి ప్రవాసము కేఁగె దె ట్లిసి;
మొండి తనంబ ! యే విధికి ముచ్చట గల్గెను వేటుసేయ ? నా
దండను వీడకంచుఁ గలఁ దత్పతియాత్రను మాన్పి; లేచి; లోఁ
గొండొక దోఁచి కూలుదురు కుంభినిఁ దావకవై రి కామినుల్, 18

ఇందు శృంగార సంకీర్ణమగు కరుణరసము అనతిప్రౌఢబంధమున ఉపని
బద్ధంబయివది గావున మధ్యమకైశికి యగుచున్నది.

1861

మధ్యమారభణి

1861

అనతికోమలయుఁ బ్రాధార్థ్య సంగతిని

గని మధ్యమారభణి గ్రాలు కావ్యముల.

17

అతి ప్రౌఢము లగు రౌద్ర భీభత్సములకుఁ గూడ కొంచెము
కోమల వర్ణములుగల రచన యుండుట దోషము గాదు. అత్యంతము
మృదుబంధము మాత్రము సరిపడదు.

ఉదా:—

మాంసకీకసముల్ నించి మదవసాది

పంకిలము సేసి రక్తంపు వాహినులను

జాఱఁజేయుదు రాంధ్రరాడ్విరభటులు

యుద్ధభూముల నెల్ల నత్యుద్ధతగతి

19

ఇందవతికోమల వర్ణముల కూర్పుతో భీభత్సరసము ప్రతిపాదించఁబడి
నందున ఇది మధ్యమారభణి యగుచున్నది.

ఇట్లే తక్కిన రసముల సందర్భమునను ఈ రెంటికి నుదాహరణముల
మాహించునది.

అర్థాశ్రితములై సాక్షాద్రసవ్యంజకములగు ఈ కైశిక్యాది వృత్తులకును, అర్థాపేక్ష లేకయే కేవలము శబ్దధర్మములగు మాధుర్యాదులే విషయముగాఁ గల చెప్పబోవు వైదర్భి మున్నగు రీతులకు, నెట్టి పోలికయు లేదు

మధ్యమాదళి, మధ్యమ కైశికలను వివరించు సందర్భమున చెప్పిన అతి ప్రౌఢ సందర్భము. అతిమృదుసందర్భము, ఈవస్త్వదుసందర్భము, ఈషత్రౌఢ సందర్భము అనుచాని తెలివిడి యిది :

అతిప్రౌఢ సందర్భము : ముషవర్ణములుగల శబ్దముల కూరుపు.

అతిమృదు సందర్భము : సంయుక్తములుగాని వర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

ఈషత్రౌఢ సందర్భము : అతిపరుషములుగాని వర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

ఈషస్త్వదు సందర్భము : సంయుక్తములగు సరళవర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

రీతులు

ఓజస్సు ప్రసాదము మున్నగు గుణములుగల పదముల కూర్పు రీతియ నుజుదును. ఇగి వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యని మూడు విధములు.

రీతినిర్వచన స్వరూపములు

రీతి పదమును భోజుడిట్లు నిర్వచించెను ;

‘రీక్ గతా వితి ధాతోః సా వ్యుత్పత్త్యా రీతి రుచ్యతే’ (స. కం. II. 17)

గత్యర్థకమగు రీక్ (ది. ఆ.) ధాతువు వలన రీతిపదము సిద్ధమైనది. రీతి, రుచి, గతి, మార్గము, పథ, పద్ధతి, రచన, కైలి మొదలైనవి పర్యాయములనవచ్చును. అనఁగా ఆయా ప్రాంతీయులగు కవుల రచనామార్గమే రీతి యని ఫలితార్థము. దీనిని ప్రకాశవర్షుడిట్లు నిర్వచించెను:

‘దేశరుచ్యా వచోన్యాసో రీతి రిత్వభిధీయతే’ (ర. అ. III. :6)

అ యా దేశీయః యభిరుచిని బట్టి కవులు చూపు వాగ్విన్యాసమే రీతి యనఁబడుచున్నది.

వివిధ శాస్త్రకారులు ప్రదర్శించిన రీతిస్వరూపము

1. వామనుఁడు :

‘రీతి రాత్మా కావ్యస్యః విశిష్టపదరచనా రీతిః; విశేషో గుణాత్మా’
(కా. అ. సూ. I 2, 6, 8)

కావ్యమునకు రీతి, అత్మ, ఓజఃప్రసాదాది గుణములతో కూడిన విశిష్ట పదరచనయే రీతి.

2. అనందవర్ధనాచార్యుఁడు .

వృత్తిశబ్దము చేరనే రీతులను గూడ వ్యవహరించి యీశఁడు వాని నిట్లు విడదీసెను :

‘రసాద్యమగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః
ఔచిత్యవాన్ య స్తా ఏతా వృత్తయో ద్వివిధాః స్థితాః’ (గ్వ. III 33)
‘తత్ర రసానుగుణః ఔచిత్యవాన్ వాచ్యాశ్రయో యో వ్యవహారః
తా ఏవ కైశిక్యాద్యా వృత్తయః; వాచకాశ్రయాశ్చ ఉపనాగరికాద్యాః.’
(వృత్తి)

రసమున కనుగుణము, సముచితము, అర్థాశ్రయమునైన వ్యవహారము గలవి కైశిక్యాదివృత్తులు. అట్టివియైతే శబ్దాశ్రయములైనవి ఉపనాగరిక, వరుష, కోమలశృత్తులు, వృత్తిశబ్దముచే వ్యవహారములైన ఈ ఉపనాగరిక కారులు రీతులే యివి మమ్మటాచార్యుఁ డిట్లు స్పష్టికరించెను :

‘ఏతా స్థిస్రో వృత్తయః (ఉపనాగరిక, వరుష, కోమలాః) వామనాదీ నాం మతే రీతయ ఉచ్యంతే’
(కా. ప్ర. IX. 3. వృత్తి)

రే. రాజశేఖరుఁడు :

‘వచనవిన్యాసక్రమో రీతిః’
(కా. మీ. III. 9 పు.)
వాక్కుల విన్యాసక్రమము రీతి.

4. సింగభూపాలుడు :

'రీతిః స్యా త్పదన్యాసభంగీ'

(ర. సు. I. 227)

పదములను కూర్చు పద్ధతి రీతి.

5. నీలకంఠ దీక్షితుడు :

'సత్యద్వై నత్సు శబ్దేషు సతి చాక్షరడంబరే

శోభతే యం వినా నోక్తిః స పంథా ఇతి ఘుష్యతే' (గం. ఆ. I. 10)

శబ్దార్థాదు తెన్నియున్నను ఏది లేకున్న కావ్యము శోభింపదో అది పంథ యనఁబడును. ఇట పంథ యన రీతియే.

రీతుల యుత్పత్తి

వృత్తుల ఆవిర్భావమును గూర్చి భరతముని చెప్పినట్లే వృత్తిరీతుల పుట్టుకను గుఱించి రాజశేఖరుఁ డొక గాథ చెప్పెను. దానిలో రీతికి సంబంధించిన కథాంశమిది:—

సరస్వతీదేవి కుమారుఁడగు కావ్యపురుషుఁడు మానవ లోకములో నుండెను. ఒకనాఁడు బ్రహ్మలోకమున కేగుచున్న తల్లితో కానును వత్తునని కావ్యపురుషుఁడనెను. తండ్రి యాజ్ఞ కానిది నీవు రారాదని చెప్పి సరస్వతి బయలుదేరి వెళ్ళిపోయెను. కావ్యపురుషునకు కోపము వచ్చెను. అతనిని ప్రసన్నుని చేయుమని వాని మిత్రుఁడగు కుమారస్వామి తన మాతను ప్రార్థించెను. పార్వతీదేవి ఆలోచించి సాహిత్యవిద్యయను యువతిని సృష్టించి 'ఈ కావ్యపురుషుఁడు నీకు భర్తయగును ; వాని నెట్లయిన ప్రసన్నుని చేసికొ' మ్మని ఆదేశించెను. అలుకతో కావ్యపురుషుఁడు దేశదేశములు తిరుగ సాగెను. సాహిత్య విద్య అతనివెంట వెళ్ళుచుండెను. తొలుత వారు గౌడదేశమునకు పోయిరి. సాహిత్యవిద్య కావ్యపురుషుని ఆవర్జనము చేసికొనుటకు సమానయుతములును, అనుప్రాసవిలసితములును, యోగవృత్తి పరంపరా గర్భములునగు వివిధములైన సల్లాపములు చేసెను. ఆమె యా గౌడదేశములో కావించిన ఆ వాగ్రచనయే గౌడి రీతిగా ప్రసిద్ధమైనది. కావ్యపురుషుని అలుకతీజలేదు. ఆతఁడు పాంచాల దేశమునకు వెళ్ళెను. అతని ననుసరించుచున్న సాహిత్యవిద్య అచ్చట తన వచో విన్యాసమును కొంత మార్చి ఈష దనుప్రాసముగను, ఈష దసమాసముగను, ఉపచార గర్భముగను తన వ్రీయుని లాలించుచు సంభాషించెను. ఆ సంభాషణ పద్ధతియే పాంచాలిరీతిగా వెలసినది.

కావ్యపురుషుని కోపము కొంతగ్గనై, కాని యాతఁడు పూర్తిగా ప్రసన్నుఁడు కాలేదు. అతఁడు నిలువక విదర్బాది దక్షిణదేశములకు పోయెను. సాహిత్య విద్యయు, వెంజడించి పలువిధములగు నృత్యగీత వచోపిలాసములచే అనున యించినది. కావ్యపురుషుఁడు ప్రసన్నుఁడయ్యెను. తన ప్రేయసితో అల్పాను ప్రాస శోభితములును, సమాసరహితములునగు అలఁతి అలఁతి పదములను ప్రయోగించుచు రసములొలుక పలికెను. అదియే వైదిర్భిరీతిగా భ్యాతి గాంచినది¹.
(కా. మీ. III.)

రీతుల సంఖ్య

రీతు తెన్ని యచ విషయమునను లాక్షణికులు భిన్నాభిప్రాయములను ఇట్లు ప్రకటించినారు :

1. i శామహుఁడు-²
ii దండి-
iii వాగ్భటుఁడు (ప్రథముఁడు)-
2. i శామహుఁడు-1. వైదిర్భి 2. గౌడి 3. పాంచాలి.
ii అనందవర్ధనుఁడు-1, ఉపనాగరికము 2. పరుషము 3. కోమలము.
iii కుంతకుఁడు-1. సుకుమారము 2. విచిత్రము 3. మధ్యమము.
iv వాగ్భటుఁడు(ద్వితీయుఁడు)-
v రాజశేఖరుఁడు-
vi విద్యానాథుఁడు-
vii సింగభూపాలుఁడు- 1. (వైదిర్భి) కోమలము 2. (గౌడి) కఠినము
3. (పాంచాలి) మిశ్రమము.

1. వృత్తి, ప్రవృత్తి. రీతులలో రాజశేఖరుఁడు నాల్గు వృత్తులను, నాల్గు ప్రవృత్తులను, మూఁడు రీతులను చెప్పినట్లు కనబడును. అవంతిదేశమునకు కావ్య వధూవరులు వెళ్ళిరి కాని అట అవంతిరీతి అవిర్భవించినట్లు చెప్పలేదు. అందలి వృత్తులును మిశ్రమములుగ నే యున్నవి. వృత్తులు కైశికీ, సాత్యకులు.

2. శామహుఁడు వైదిర్భి, గౌడి, పాంచాలి యను మూఁడు రీతుల సంఖిక రించెనని కొందఱు. (చూ. కా. ద. I. 40. ప్రేమచంద్ర తర్కచాగీకుని వ్యాఖ్య.)

3. I కుద్రుడు -
 II అగ్నిపురాణం -
 III సిశ్యనాథుడు - } -! చెదర్పి 2. గొడి 3. పాంచాలి 4. లాటి.

4. i ప్రకాశవర్ణుడు - 1. చెదర్పి 2. గొడి 3. పాంచాలి 4. లాటి 5. అవంతిక
 5. (అ) భోజరాజు - 1. చెదర్పి 2. గొడి 3. పాంచాలి 4. లాటి 5. మాగధి
 3. అవంతిక.

(అ) భోజరాజు - ఈతడు మాగధిని ఖండరింపి అనెను. ప్రారంభించిన రీతిని పూర్తిగా నిర్వహించక నడుమనే విడిచిపెట్టిన ఖండరిని అగునని లక్షణము కూడ చెప్పెను

(చ. కం. అ II 38)

దేశవిభాగమును బట్టి రీతులకు పేర్లు పెట్టుచు రెక్కొనినచో అవి బహు సంఖ్యాకము అగును. ఈ నిర్దిష్టములైన కొన్నియే యక్షుల సంగతము కాదను సంగతి శాస్త్ర కర్తలు గుర్తించియే యున్నారు. కావుననే దండ్యా చాగ్యుడు

‘అన్యనేకో గిరాః మార్గః సూక్ష్మభేదః సరస్వతమ్’ (కా.ద. I. 40)

‘తచ్చేదాస్తు స శక్యం నక్తుం ప్రతికస్మిన్ తా...’

ఇదుక్షర గుణాదీనాం మాధుర్యస్యాంతరం మహత్

వథాపి న తదావ్రాత్రుం సరస్వత్యాపి శక్యతే...’ (కా.ద. I. 10¹-10²)

‘ఈ కావ్యమార్గము (రీతి) సూక్ష్మముగా విచారించినచో బహుభేదములు గలది. చెఱకు రసము, పాలు, జెల్లియు మున్నెనవన్నియు మధురములే. కాని దేని మాధుర్యము దానిదే. అట్లే ఈ రీతులును ప్రతి కవికి భిన్నభిన్నములై యుండుటచే వాని భేదముల నెల్ల చెప్పట సరస్వతికి కూడ శక్యము కాని పని’ అన్నాడు.

‘తత్రప్రభేదాంస్తు సర్వజ్ఞా దృతే కో వక్తు మీశ్వరః’ (రసా. అ. III. 16)

‘సర్వజ్ఞుడు తక్కు పని భేదముల నెవ్వడు నిరూపింప నేర్చును ?’ అని ప్రకాశవర్ణుడనెను.

కాగదాతనయుఁ డీ భావమునఁ గృష్టము చేసెను :
 'ప్రతివదనం ప్రసంగుటం తదవాంతరజీవం ప్రతిప్రీతి
 ఆనంత్యాత్ సంకీర్ణ ప్రోక్తాః కవిభి శ్చతుర్థై' (శా.ప్ర. I.)

'ప్రీతి వ్యక్తిని వాగ్విన్యాసములు కేటువేటు లగు యనంతములు.
 కావున స్థూలముగా ఈ రీతులు నాలుగని కవులచే చెప్పఁబడినవి'

రీతుల ప్రాముఖ్యము

కైలి సౌభాగ్యములు గల కావ్యములు శోభిల్లును. కవితాకాంతకు
 కైలి అంగసౌందర్యములు. 'రీతయ స్త్వంగ సౌందర్యమ్' (గసా. అ. III. 67)
 అన్నాడు ప్రకాశవర్షుడు. అంగసౌందర్యమే కాదు, ఆత్మగౌరవ యాది ; 'రీతి
 రాత్మా కావ్యస్య' అనెను వామనుడు.

వీనిలో నపుంగగుణములు గలదాట వైదర్భి పరోక్షమమైనదని
 పెక్కురు భావించిరి. 'తాసాం పూర్వా గ్రాహ్య గుణసాకల్యాత్ ; న పున
 రితరే, స్తోకగుణత్వాత్' (కా.నూ. I. 2-14)

అని వామనాచార్యుడు 'వైదర్భియే గుణసాకల్యమైన దగుట
 గ్రాహ్యము. అపుంగుణములు కలవౌట లిక్కినవి గ్రాహ్యములు కావు' అన్నాడు.

వామనాచార్యుడు 'రీతులలో ఒకటి (వైదర్భి) ఉత్తమము మఱి
 యొకటి (గౌడి) అధమము అనుట యుక్తము కాదు' అనెను.

వక్రొక్తిభాసుర మైనచో ఏ రీతియైనను సుందరమే. ఈ సంకల్పముతో
 ప్రతిభావంతుడగు కుంతకుని మాడ్చు పరిశీలనముతో కూడిన పర్వ సమాదర
 డీయముగా నున్నది. దాని సారాంశ చిది :

కుంతకుని రీతిపర్వ

అక్షేపములు :

1. 'విదర్భ మొదలైన దేశవాచక పదములతో చేర్చి రీతులను వ్యవహరింపరాదు. ఈ విభాగ వద్ధతియే దూష్యము. ఒక ప్రదేశములో జన్మించిన వారికెల్ల ఒకే విధమైన కైలి యుండుననుట అనుభవ విరుద్ధము. యుక్తి దూరము. కావ్యకైలి యొక దేశాచారము వంటిది కాదు. అట్టి దైనచో వృద్ధవ్యవహార పరంపరనుబట్టి దానిని అలవలచుకొనవచ్చును. కావ్యరచన

ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యాది కారణ కలాప సాధ్యమే కాని అంతంత మాత్రమునకు అబ్బునది కాదు. అట్లే యైనచో అచ్చట పుట్టినవా రందఱును కవులే యై యుందురు. ఆ ప్రాంతవాసులలో కొందఱకు ప్రతిభ యున్నను, వా రందఱకు వ్యుత్పత్తి యుండితీరు ననెడి నియమము కానరాదు కావున వైదిర్య్యాదులను ఆ యా దేశములలో ముడిపెట్టుట తప్పు.'

2. 'రీతులకు ఉత్తమత్వ మధ్యమత్వాధమత్వ రూపమైన భేదకల్పనము కూడ విచార సహము కాదు. వైదర్భి ఒక్కటే యుత్తమమై. గొడి సాంచాలులు మధ్యమాధము లైనచో సహృదయాహ్లాద సంధాయకమగు కావ్యమునకు లక్షణము వివరించు సందర్భమున అనుందరములును, అనుపాదేయములును అగు అట్టి వానిని గూర్చి ప్రసంగింపనేల? దరిద్రుని దానమువలె ప్రతిభావిహీనుడైన వాఁడు కావించు కావ్యముకొఱ కందురా! అది వట్టి బెండుమాట. అట్టి చేత కాని వానిని కావ్యము వ్రాయుమని ఎవరు బలవంత పెట్టిరి?'

3. 'వైదర్య్యాదులు' విదర్భ దేశాది జన్యము లనువిధముగా అవయవార్థములు గల పదములు కావు, డిడ్డాది శబ్దములవలె కేవలము సంజ్ఞా వాచకములే' అందురా? తథాస్తు. అట్టియెడ మా కభ్యంతరము లేదు.'

స్వమతము

'రీతి కవిస్వభావము మీద ఆధారపడినది కవి స్వభావము అనంతము లైనను సామాన్యదృష్టితో వానిని మూఁడు వర్గాలుగా విభజింపవచ్చును. సుకుమారము, విచిత్రము, మధ్యమము అనునవి త్రివిధ స్వభావములు. అందు :

౧. సుకుమార మార్గము

ఈ మొదటి మార్గము సహజమైనది. కృత్రిమములగు పోకడ లిందుండవు. రస దృష్టియే దీనిలో ముఖ్యము. కవి మహాప్రతిభ యిం దెల్లెడలను భాసిల్లుచుండును.

'సుకుమారాభిధః సోఽయం యేన సత్కవయో గతాః

మార్గేణోత్పుల్లకుసుమకాననే నేవ పట్నదాః'

(వ. జీ. I. 29)

'విరిసిన పూలతోట త్రోవన తుమ్మెదలవలె ఈ సుకుమార మార్గమున సత్కవులు సంచరింతురు' ఈ కైలికి మాధుర్యము ప్రధానగుణము. సమాసములు లేకుండుటయు, శబ్దార్థములు చక్కఁగా విన్యస్తము లగుటయు

మాధుర్యగుణమునకు లక్షణములు. ఈ మాధుర్యగుణము పలన భావ మక్లిష్టముగా, సరళముగా గోచరించుట కవకాశ మేర్పడును. ఇందువలనమైన రెండివదిగా ప్రసాదగుణము స్వీకరింపబడును. ఈ ప్రసాదగుణము కావ్యమున జీవితమైన రసమును కలిగియున్న చర్మార్థమునకు ముఖ్యమై వైశిష్ట్యమును కూర్చును. అహ్వని యుర్ధముకొఱకు పుష్కలకొనవలసిన యభవరము కలుగ నంతటి సరళపదములు గలిగి సమూహపాతమైనది ప్రసాదగుణము కదా! మూడవది లావణ్యము. ముఖ్యముగా ఇది పదములను, పద్యములను సంబంధించినది వ్యక్తి సౌందర్యముచేవలె, కావ్యము లావణ్యముచే విలసిల్లును. ఆఖిజాత్యము నాగ్గవ గుణము. ఇది సహృదయై వేద్యమయినది. పదముల మెత్తదనము ఈ గుణచతుష్టయముతో కూడినది సుకుమారమార్గము. వాల్మీకి, కాళిదాస, శర్వసేనాదు¹ లీ మార్గము ననుసరించినవారు.

౨. విచిత్రమార్గము :

‘అహోర్యశోభయే దీనితో ముఖ్యమై యెసగునది ఇందు వక్రోక్తి ప్రధానమైనది. కనీశ్వరుని ప్రతిభకంటె వైదుష్యవైభవమే ప్రత్యేకము కొట్ట వచ్చినట్లు కనబడును. అర్థాచ బోధము సుకరముకాదు. కల్పనాధిక్యము గోచరించును. పదాడంబరమును, అలంకారాశీశయమును, ప్రయత్న పూర్వక పరిష్కృతియు ప్రతి స్థలమునను చూపుటకు. దీనిచే హృదయముకంటె బుద్ధికి దీప్తి కలుగును ఇది ఆనందమునకన్న ఆశ్చర్యమునకు తావగును. బాణభట్టు, భవభూతి రాజశేఖరాదు లీ ప్రోవలోనివారు.

‘యోఽతి దుఃస్వంఽరో యేన విదగ్ధకవయో గతాః

ఖడ్గధారాపథేనైవ సుఖభానాం మనోరథాః’ (వ. జీ. I. 48)

‘ఇది పండితకవుల మార్గము. దుర్గమమైనది. అహోరాత్రమార్గమున మీర ఖటులవలె ఈ విచిత్రమార్గమున ఉద్బంధపండితకవులు పయనింపజాలుదురు.’

౩. మధ్యమము :

‘సుకుమార విచిత్రమార్గములు కలిసి యేర్పడుటచే ఇది యుభయచిహ్నములు గలిగియుండును.

సందర్భమును బట్టి పినితో ఒక్కొక్కటియు సుందరమే. గ్రాహ్యమే. మాతృగుప్త. మాయురాజ, మంజీరకవులు మధ్యమమార్గానుయాయులు.²

1. శర్వసేనుడు హరివిజయగ్రంథరచయిత—(ధ్వ. III)

2. చూ. వి. రాఘవన్ పండితుని ‘Some Concepts of the Alankar Sastra’

వైదర్భి

బంధపారుష్యమును శబ్దపరుషతయును
 వీడి, దీర్ఘ సమాసముల్ గూడకున్న
 వీనులకు విందుసేయుచు వేడ్క నింపి
 తనరు నాకూర్పు కృతుల వైదర్భి నాఁగ. 20

దుస్సంధి క్లిప్తసంధులును. వరుషవర్ణములును, మిక్కిలి దీర్ఘములగు
 సమాసములును లేని ఐదరచన వైదర్భి యనఁబడును.

ఉదా:—

కాకతీయనరేంద్రుని కమ్రకిర్తి
 చందనము మై నలందుచు జాను మిగుల
 లీల నాతని గుణములు మాల గూర్చి
 తలలఁ దాల్తురు హరిదంగనలు ముదమున. 21

ఇందు కర్ణపరుషములగు వర్ణములును, దీర్ఘ సమాసములును లేకుండుటచే
 ఇది వైదర్భి.

మఱియు

అరయఁగఁ గాకతీయ మహితాన్వయశీతకరుండు, టేఁడు, శ్రీ
 కరుండయి యెల్ల వారికినిఁ గామితముల్ దయఁజేసి యేలఁగాఁ,
 గరము దలంపులం జూటవు గల్పకముల్, మఱి కామధేనువుల్,
 ధర ద్విజమండలంబునకుఁ దద్దయుఁ దీఱనికోర్కి లేమిచే. 22

ఇందలి రచనయు దుస్సంధిక్లిప్తసంధియుతము కాకుండుటచేతను, దీర్ఘ
 సమాస సహితముగాక పోవుటచేతను ఇదియు వైదర్భియే.

గౌడి

కాంతియు నోజన్ము గదిసి యుండుటను
 స్వాంతము గౌడియ యలరించు సతము. 23

కాంతి యనునది యుద్భటవంశములు గలిగియుండుట యను రచనా గుణము. ఓజస్సు అనునది దీర్ఘ సమాసములు గలిగియుండుట యను రచనా గుణము ఇట్టి గుణములు గల రచన గౌడి యనఁబడును.

ఉదా:—

రజాదీజానక్తుఁడు,
కౌశ్యేయోత్తేపమాత్రఖండితఃపుఁడున్,
దతుం డాంధ్రమహిపతి
యాక్షితి భారంబు దాల్చి యేలుచు నుండున్. 24

మఱియు

క్రూరాకారాసిధారాత్రుటదరిముకుటక్రుద్ధరాహుగ్రహజ్ఞాం
త్యారంభోద్దామభీతిద్రవదహిమకరుం దద్దయుం గాచు సేనా
వారోద్భూతాతిధూళుల్ ప్రహతకరిశిరఃపాతిముక్తాఘతారల్
దేరన్ రుద్రేంద్రు నాజుల్ దెలియు సురవధూ దీవ్యదాస్యేందు
పాళిన్.¹ 25

ఈ రెండు ఉదాహరణములలోను ఉద్భటవర్ణ సంగతమగు కాంతియు, దీర్ఘ సమాసములు గలిగియుండుట లక్షణముగాఁగల ఓజోగుణమును విలసిల్లినవి గావున ఇవి గౌడికి ఉదాహరణము లయినవి.

పాంచాలి

వైదర్భి గౌడియు పఱలిన నొకటఁ
జాదుకొను నదియె పాంచాలినాఁగ. 26

ఒకచోటనే మృదుపదముల కూర్చుండువైదర్భి సందర్భము కొంతయు, పరుష పదములగ్రథనమగు గౌడిజాడ కొంతయు గలిగినచో పాంచాల రీతి యగును.

1. ఈ పద్యమునకు మూలమైన 'ఉద్యోగ్ దోస్తంభ .....' ఇత్యాది శ్లోక మున....'అధి కరణధురా' అనుచోట 'ధరా' అనియు 'పరివృతాః స్వర్ణధూవక్త్ర' చంద్రాః' అనుచోట 'పరివృతస్వర్ణధూవక్త్ర'చంద్రా' అనియు నుండుట యుక్తమని రత్నకాణి చ్యాఖ్యవలన తెలియుచున్నది.

ఉదా:—

రా రాజద్వగరవీరరుద్రవిజయస్రస్థానసంజాతవా
 త్తీరేణుచ్చట గ్రమ్మి యభ్రమును ధాత్రింజేసివేయంగ, దై
 వారున్ స్వర్గది గంగయై, తనరు నాపాతాళగంగాపగా
 కారంబై యల గౌరవీధుని గనంగారాదు ప్రచ్ఛన్నమై. 27

మరియు

ఓ చలమర్తి గండన్మప! యుర్విని నీ యసిభోగి నిచ్చలున్
 స్వోచితవృత్తి నీయరియసుల్ గ్రసియించుట యుక్తమే! మదిం
 దోచు విచిత్రమిద్ది యిక్క; దోరపు త్వదిపుకిర్తి దుగ్ధమున్
 దాచక ద్రావి నించు భువనమ్ముల శుద్ధయశస్సుధారుచుల్. 28

ఈ రెండు ఉదాహరణపద్యములలోను కొంతవఱకు విడివిడిపదములును;
 కొన్ని సమస్తపదములు సుండుటవలన వైదర్భి గొడి రీతుల నొక్కచో
 సాహచర్యము గలిగినట్లయినది గావున ఇది పాంచాలి.

శయ్య

పదము లొండొంటితోఁ గదిసి మేల్పరణి

గుదిరిన శయ్య నాఁ గొమరారు కృతుల.

29

వ్యక్తిశరీరమునకు సమ్మోక్షశములలేని శయ్య (పడక) యెట్టిదో
 కావ్యశరీరస్థానీయమగు శబ్దములకు పరస్పరానుగుణమైన విధముగా కూర్చిన
 కూర్పు అట్టిది. ఈ శయ్యపదమునకు మైత్రి, ముద్ర అను పదములు పర్యాయ
 ములుగా లాక్షణికులచే వాడఁబడినవి.

విద్యానాథకవి చెప్పిన 'యా పదానాం పరా అన్యోన్యమైత్రి శయ్యా'
 అను శయ్యా లక్షణములోని 'పరా మైత్రి' అను పదములు గమనింపఁదగినవి.
 పదములకు గాఢమైన మైత్రి అననేమి? పదము లొండొంటిని విడిచి యుండ
 లేకపోవుటయే. సుందరమైన తాత్పర్యస్ఫూర్తికొఱకు కవి సావధానుఁడై
 యేర్పి ప్రయోగించిన పదములు మార్పును సహింపకుండుటయే వానికి గాఢ
 మైత్రి యని ఫలితార్థము. అట్టి పదములను మార్చి వాని పర్యాయములను

ప్రయోగించినచో ఆప్రకరణమున తాత్పర్య సౌందర్యమునకు భంగము వాటిల్లనని తెలియదగును. మల్లి నాథకవిత్వమునకు ఏకావళివ్యాఖ్యలో దీని విట్లు వివరించెను. 'పదానాం పరిపూర్తివై ముఖ్యం వినిమయా నహిష్టుత్వమ్, ఏతదేవ శయ్యేతిదాఽఖ్యాయతే' పదములు వినిమయమును సహించకుండుటయే శయ్యయనబడును. దీనికి తాను చెప్పించిన ఈ పద్యమును లక్ష్యముగా చూపెను. ఇది చంద్రోదయవల్ల మాలోసిది.

'నిశాకరకరస్పర్శా స్మికయా నిర్వృతాన్తనా
అమి స్తంభాదయో భావా వ్యజ్యంతే రజ్యమానయా'

ఇందు నిశాదిపదములను మార్చి తత్పర్యాయములగు మసాదిశబ్దములను ప్రయోగించినచో 'నిశయా నిర్వృతా' అను విధముగానున్న అసంశంపదములతో మైత్రీ భంగమేర్పడును. ఇది సమన్వయము.

శబ్దాలంకారచ్ఛాయ కొంత దీనిలో కనబడుచుండును. కావుననే దీనిని అగ్ని పురాణకర్త ముద్ర అన్నాడు.

శబ్దాలంకార మాసలు స్తాన్ కావ్యమీమాంసకా విదః
చాయా ముద్రా తథోక్తశ్చ యుక్తి ర్గుంభనయా సహ
ఆభిప్రాయ విశేషేణ కవిశక్తిం వివృణ్వతి
సాముత్ప్రదాయినీ ముద్రా నైవ శయ్యాపి నో మతే (అగ్నిపు. 342)

'ముద్రాదులను శబ్దాలంకారము లందురు. కవి యభిప్రాయమును వివరించి, సంతోషమును కలిగించుటచే ఇది ముద్ర యనబడుచున్నది. మేము దీనినే శయ్య యనియు అందుము' అని శ్లోకభావము.

రీతిలో పద వినిమయ సహిష్టుత యుండును. శయ్యలో ఉండదు. శయ్యారీతుల కిదియే భేదము. వర్ణపదరచనాదులు పరంపరగా రసవ్యంజకములని ధ్వని కార సిద్ధాంతమును బట్టి కావ్యసామగ్రిలో శయ్యకు స్థానమేర్పడినది.

ఉదా:-

త్రాతయు, దాతృతాగుణవిదారిత కల్పక భూ మిజాతుఁడు,
న్నేతయునైన రుద్రవృపు నిర్మలకీర్తిశరత్సుధాంశుసాం
ద్రాతపగంధబంధురత రాజిలి వై రివధూకపోలపా
శీతతపాండిమప్రభలు లీల వెలుంగ మెఱుంగు వెట్టెఁడున్. 80

ఇందలి త్రాత, జాత, నేత మొదలైనవియు, నృపనిర్మలాదులను, గంధ బంధురములు. కపోలపాళీవదములు, వెలుంగు మెలుంగులును పరస్పరవిని మయా సహిష్ణువులని భావము.

శయ్య - పాతధర్మము

సంస్కృత లాక్షణికులు రచనా ధర్మములనుగా నిరూపించిన ఈ రీతి, శయ్య అను వానిని దేశి వద్దతిలో అంధ్రులును మఱికొందఱును పాతధర్మ ములనుగా భావించినట్లు నిమగ్నకులు తలంచుచున్నారు. వామనాచార్యుని కాలము నాటికే ఈ వాడుక నెలకొనియున్నట్లును తెలియుచున్నది. కావుననే — 'నపాత ధర్మాః-నర్వత్రాదృష్టే' — అని వామనాచార్యుడు 'ఇవి రచనా ధర్మములేగాని, కొందఱనుకొనినట్లు పాతధర్మములు గావు' — అని నిషేధించుటకు అవసరమేర్పడినది. ఆంధ్రులును, మఱికొందఱును. తమ కావ్యములందలి ఆ యా ఘట్టములను పఠించుటలో దేశీయములైన కొన్ని వద్ద తులను - బాణీలను ఏర్పఱుకుకొని యున్నారు. వీనినే శయ్యలని పిలుచు కొన్నారు. ఈ సందర్భమునకే

1. 'శయ్య లోక్కసారి చదువఁ దొడఁగె' (తారాళ)

2 'చదివించు నొకవేళ శయ్యలోలి-' (రాధికా)

అను విధముగా కొన్ని ఆంధ్రప్రబంధములందుఁ గనబడు 'శయ్యలు చదువు' 'శయ్యలు చదివించు'—అను వాక్యములు తార్కాణయగుచున్నవి.

ఈ పాతధర్మములగు శయ్యలను దృష్టిలో నిడికొనియే అల్లసాని పెద్ద నార్యుడు 'నిరుపహతి స్థలంబు.....ఊరక కృతుల్ రచియింపుమటన్న శక్యమే—' అను పద్యములో 'ఊహఁ దెలియంగల లేఖక పాతకోత్త ముల్—' అను వాక్యమున 'పాతకోత్తమ' పదమును వ్రయోగించియుండె నందురు.

ఈ శయ్యలు చదువు వద్దతి-ప్రత్యేకము, పాంచాలము, కాహాటము అని మూఁడు విధములైనది.

1. ప్రత్యేకశయ్య : కావ్యమున వర్ణితమైన కథా వస్తువును విను వారు అప్పుడే, తమ కమల యెదుటనే—అది జరుగుచున్నదని భావించునట్లుగా చదువుట, పౌరాణికులును. హరికథకులును కొందఱు ఈ ప్రత్యేకశయ్య ననుసరించియే శ్రోతలను తన్మయులను గావించుచుండుట అనుభవసిద్ధమైన సంగతి.

2. పాంచాలశయ్య : రసానుభూతిని బడయుచు వరిత తనలో తాను స్థాయిగా కావ్యమును చదువుకొనుట.

3. బాహుళశయ్య : కావ్యమునందలి ప్రత్యక్షరమును సుష్పష్టముగా శ్రోతలకు తెలియు విధమున రాగాలాప సహితముగా చదువుట.

పూర్వము ఈ శయ్యలు చదువుటకు ప్రత్యేకముగా శిక్షితులైనవారు ప్రభువుల కొలువులలో నియుక్తులై యుండెడివారు, మైసూరు ప్రాంతములో ఇప్పటికిని ఈ శయ్యా పాఠకులు కొందఱున్నట్లు చెప్పుచున్నారు.

పాకము

ఆమలరసాస్వాదనార్హమౌ రచన

కమనీయపాకమై గ్రాలు కావ్యముల ;

వేటుజాడలుగల్గి వెలయు ద్రాక్షయును

నారికేళంబనం దనరు పాకములు.

31

అర్థగాంభీర్యమే పాకము. రసప్రతీతిలో సహకరించు విధముగా శబ్దార్థములను నిబద్ధించుట పాక మనఁబడును. 'అర్థస్య = శృంగారదేః, గంభీరిమా = అస్వాద్య మానశావిశేషః' అని సోమపీఠి మూలములోని 'అర్థగాంభీరిమా' అను పదమును వ్యాఖ్యానించెను. అవిలంబముగా కావ్యార్థమైన రసముయొక్క అస్వాదనము కలుగవలెనన్న శబ్దార్థముల క్లిష్టములై యుండవలెను.

విద్యార్థరుఁడు పాకవిషయమున అభిప్రాయభేదముల నిట్లు నిరూపించెను.

'పాకస్తు రసోచిత శబ్దార్థనిబంధనమ్; శ్రవణనుదాస్యందినీ పదవ్యుత్పత్తిః పాకః ఇత్యన్యే : పదానాం పరివృత్తివైముఖ్యం పాక ఇత్యవరే' (ఏకావళి)

'రసోచిత శబ్దార్థనిబంధనము పాకము (స్వమతము) ; వీనులలరించు పదవ్యుత్పత్తి పాకమని కొందఱు; పదముల వినిమయానహిష్టుతయే పాకమని మఱి కొందఱు భానింతురు.' వీనిలో కడవటిది విద్యానాథుని దృష్టితో శయ్యయే.

ద్రాక్షపాకము

వెలుపల లోనను విలసిల్లి రసము

సెలఁగు ద్రాక్షపాక మీల రమ్యఫణితి

32

ఉదా:—

మదనవిలాసభాసురము, మంజులహాసపరిమళోర్మికా
సదనము, ప్రేమపీచిచయసాంద్రము, హీకలనాభిరామ, మిం
పొదవ మనోజరూపముల నోలి సహస్రముఁజూపు నేర్పరిన్
సుదతి యపాంగమాలికను సొంపులునింపంగఁ బంపు రుద్రుడై. 313

ఇందున్న పదములెల్ల పలుకుటకు సుకరములును, దుస్సంధి, క్లిష్ట
సంధులు లేనివియు, సరళవర్ణ బహుళములును, అర్థబోధనమున సులభములు
నగుటచే దీనిని చదువునప్పుడే యొక విధమగు స్వాదురసానుభావము హృదయ
మున కలుగుచున్నది. ఇక తొనికేగి విశిష్టార్థమును సాక్షాత్కరించుకొని
నప్పుడు కలచేత నానందకరమగు అమలశృంగారము శిరీషమంజరీ సారభసమ్మి
తమై డెందము నానందింపజేయచున్నది, కావున ఇది బహిరంతస్ఫురద్రస
మగుట ద్రాక్షాపాకము.

నారికేళ పాకము

క్రాల నంతర్గదరసవృత్తి నారి

కేళపాకంబుని కీర్తింపఁబడెడు.

314

ఉదా:—

శీలావిభ్రమపూర్వరంగమగు నా లేజవ్వనం బొప్ప హే
లాలజ్ఞాపటబింబితస్త్రరకళాలాస్యంబుల న్నాలు నీ
వాలుగంటికి వీరరుద్రనృపుడై భాసీల్లెడున్ భావను
శ్రీ లక్ష్మ్యంబగు నొక్కచేష్ట గనరే ! శృంగారనాట్యంబునన్. 315

దీని సమన్వయము నాయకప్రకరణమున మధ్యమ నాయకా స్వరూప
నిరూపణ సందర్భమున చేయఁబడినది.

నారికేళపాకము గల పద్యములలోని భావము తొందఱుగ స్ఫురింపదు.
ఓపిక గలిగి బుద్ధిని లోనికిఁ జొనిపిన రసాస్వాదము నేయ ననువగును, ద్రాక్షా
పాక నారికేళపాకమువలెనే క్షీరకదళీరసాలాదిపాకములను గుర్తించునది.

కావ్యవిశేషములు

వ్యంగ్యార్థము ప్రధానముగాఁ గలవనియు, వ్యంగ్యార్థము ఆ ప్రధానముగాఁ గలవనియు, వ్యంగ్యార్థము అస్ఫుటముగాఁ గలవనియు కావ్యములు మూడు విధములు. వ్యంగ్యము ప్రధానముగాఁ గలవి యుత్తమ కావ్యములు వీనిని ద్వని కావ్యము లనియు వందురు. వ్యంగ్యము ప్రధానముగా లేని కావ్యములను మధ్యమకావ్యము లందురు. వీనికి గుణిభూత వ్యంగ్యములను మాటు పేరును గలదు. వ్యంగ్యము అస్ఫుటముగానుండు కావ్యములు అధమకావ్యములు. ఇవి రసభావాది శూన్యములై యూరక వై చూపుల పసయే గలిగి చిత్రములవలె (బొమ్మలవలె) నుండును గావున చిత్రకావ్యము లనియు వ్యవహరింపఁ బడుచుండును.

ఉదా:—

ధ్వనికావ్యము

స్వామి ! ఏల కులాచలాశి నిటులన్వంపన్ ? మహాట్టులదా !
యేమి గాధములం బొసర్ప ? నొసరింతే ! యల్పమున్ దిక్పతి
గ్రామంబం చను భృత్యవాక్యసరణిం గాదంచ రుద్రప్రభున్
భూమిశుం గుణరాశిఁ జేసెఁ గమలోద్భూతుండు విన్నాణియై. 36

ఇట ప్రకాశరుద్రునకు కులిగిరులను మించు బౌద్ధత్యము, సముద్రము లను మీటు గాంధీర్యము, దిక్పతులకంటె నెక్కుడు ఐశ్వర్యము గలవను భావము ధ్వనించుచున్నది. ఇంతియేగాక ఈ కాకతీశ్వరుని సృష్టి కాలమై ల వయోనిధి లోకపాలకసృష్టిని మించిన ఒకానొక విలక్షణసృష్టి యనియు ధ్వనించుచున్నది

ఉదా:—

మధ్యమ కావ్యము లేక గుణిభూత వ్యంగ్యము

అఖివశౌర్యవై భవమహాః ప్రవిభాసితదిక్పయుండు భూ
విభుండగు వీరురుద్రుఁ డటు వేడుక నెక్కఁగ సింహపీఠికన్
సభ కరుదేటు భూపతులు సల్పిన యాయయి చేష్టలెల్ల నా
ప్రభువరద్భక్తరంగము లభంగకృపార్థములం బొసర్చెడున్. 37

ఇందు 'పట్టాభిషిక్తుడగు ప్రతాపరుద్రసార్వభౌముని శరణమొంద విచ్చేసిన సామంత రాజులు జాలిగదుర మొఱలిడిరి. మరల మరల నమస్కృతులను జేసిరి' - అను ధ్వన్యర్థము 'అయ్యాయి చేష్టలు సల్పిరి. యను వాచ్యార్థము కంటె ఎక్కువ హృద్యముకాదు కావున వ్యంగ్య మిటు అప్రధానమైనది.

అథమకావ్యము లేక చిత్రకావ్యము

ఇది శబ్దచిత్ర మనియు, అర్థచిత్ర మనియు, ఉభయచిత్రమనియు మూఁడు తీరులు.

శబ్దచిత్రము

ఉదా:—

భూరజాడణదీక్షదక్షములు. దుర్భూమిశశిజావిధి

క్రూరోత్తిష్ట మహాసింహాసురములున్, రూక్షక్రమప్రక్రియా

ప్రారంభంబులు రుద్రభూవిభుని బాహోదండకేకుల్ భశి !

శూరమృన్మయిరోధిపర్వతభిదన్ శోభిల్లు దంభోకులై . 38

ఇందున్న రూపకాలంకారసంపద వృత్తనుప్రాస రూపమగు శబ్ద భేదన ప్రక్రియతో మఱుఁగుపడినది. గావున ఇది శబ్దచిత్రమయినది.

అర్థచిత్రము

ఉదా:—

అలిగి ప్రతాపరుద్రపతి యాహవభూమిని దూయు కత్తిధా

రలఁ బ్రతిబింబితంబగు నరాతుల దోయిలి నెంతు విజ్ఞు లో

నల జయలక్ష్మి వాసమగు నంబురుహంబని ; కాదు ;సృష్టికై

వలసి యరాతిజీవములఁ బట్టఁగవచ్చు విరించి పీఠమే. 39

ప్రతాపరుద్రుఁడు కత్తి నెత్తగనే శత్రురాజు వెఱచి యంజలి ఘటించి శరణు జొచ్చెను. తళతళలాడు అతని ఖడ్గధారలో ఆ శత్రురాజు అంజలి పుటము ప్రతి బింబించినది. దానిఁజూచి విజ్ఞులు అది విజయలక్ష్మికి నివాసమగు కమలమనినారు. అంజలియందు ఆ కమలారోపమును అపహ్నవించి కవి దానిని పునస్సృష్టికి కావలసిన సామగ్రికై వచ్చి శత్రుజీవములను ప్రోగుచేసికొనుచున్న బ్రహ్మదేవుని పీఠమని యనుచున్నాఁడు. కావున ఇది యర్థచిత్రము.

ఉభయచిత్రము

ఉదా:—

భద్రున్ సుగుణసముద్రున్
విద్రావితవిమతభద్రు విపులకృపార్థున్
రుద్రున్ భూసతి లజ్జా
ముద్రన్ రమియించెఁ గాంతఁ బోలుచు లీలన్. 40

ఇందు అనుప్రాసోపమాలంకారములకు సమప్రాధాన్యము గలదు. కావున ఇది ఉభయచిత్రమైనది.

ధ్వనివిశేషములు

అవతారిక :

ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము, అను భేదములతో కావ్యము త్రివిధమని చెప్పబడినది. క్లుప్తముగా వీనికి లక్ష్యములుకూడ చూపబడినవి. ఇక ఈ త్రివిధములగు కావ్యములకును తత్తదపాఠ్యభేదవివరణపూర్వకముగా లక్షణోదాహరణము లిటు ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి :

ధ్వని లక్షణాశక్తి మూలమున స్ఫురించినయెడల అవివక్షిత వాచ్యమనియు, అభిధాశక్తిమూలమున స్ఫురించినచో వివక్షితాన్య పర వాచ్యమనియు, వ్యవహరింపఁబడుచు తొలుత రెండువిధములగుచున్నది. వీనిలో మొదటి అవివక్షితవాచ్యధ్వని అర్థాంతర సంక్రమితమనియు, అత్యంత తిరస్కృత మనియు నిరుతేజంగులఁ జీలుచున్నది. అట్లు రెండువిధములైన యీ అవివక్షిత వాచ్యధ్వనియు పదగత వాక్యగత భేదముల భేదిల్లి నాలుగు తీరు లగుచున్నది.

వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమనియు, ఆసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమనియు రెండువిధములు. ఈ రెండింటిలో సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము శబ్దశక్తిమూలము కాఁగా వస్తువుధ్వనించుతఱి నొక టియు, అలంకారము ధ్వనించునెడల వేఱొకటియునై యందు తిరిగి రెండు విధము లేర్పడుచున్నవి. అవి మరల పదగతవాక్యగతభేదమున రెండు విధములగును.

ఈ ధ్వనుల వివరణ మిది :

అవివక్షితవాచ్యధ్వని :

వ్యంగ్యముచేత తిరస్కృతమైన వాచ్యార్థము గలది అసంగముగా ఇందు వాచ్యార్థమున కేమాత్రము ప్రాధాన్యములేదు. దీనికి లక్షణ మూలము.

వివక్షితాన్వయపరవాచ్యధ్వని :

ఇటు అన్వయముగా వ్యంగ్యము. ఆ వ్యంగ్యము పరముగాగలది (ప్రధానముగాగలది) అన్వయపరము. వాచ్యార్థము అన్వయపరముగా వివక్షితమైనది కావున వివక్షితాన్వయపరవాచ్యము. ఇది అభిధాన మూలముగాగలది.

అర్థాంతరసంక్రమితము :

అర్థాంతరమనగా లక్ష్యార్థము. అర్థాంతరమున సంక్రమించిన వాచ్యార్థము గలది దీనికి అజహల్లక్షణ మూలము.

అత్యంతతిరస్కృతము :

మిక్కిలి తిరస్కృతమైన వాచ్యార్థము గలది. ఇది జహల్లక్షణ మూలముగాగలది.

సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము :

వ్యంగ్య వ్యంజకముల పౌర్వావర్యక్రమము (కార్యకారణపరిపాటి స్పష్టముగా గోచరించినచో సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమగును.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము :

వ్యంగ్యవ్యంజకములక్రమము స్పష్టముగ గోచరింపనిచో అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమగును. దీని అభిప్రాయమిది : వ్యంజకములగు విభావాదులకును వ్యంగ్యమగు రసాదులకును ఒక క్రమము గలదు. కారణమగు విభావాదులు పూర్వము : కార్యమగు వ్యంగ్యము పరము - ఇది పౌర్వావర్యక్రమము. ఒక దానిపై నొకటి పేర్చిన కలువరేకుల బొత్తిని ఒక వాడినూదితో గ్రుచ్చితిమనుకొనుడు. అటు వాస్తవమునకు నూది ఒక రేకు తరువాత ఒక రేకును క్రమముగా గ్రుచ్చుచు పోయినను నూది వాడిమి వలనను, రేకుల మార్గవము వలనను, గ్రుచ్చుటయందలి వేగము వలనను ఆ క్రమము తెలియరాదు. ఆ రీతిగానే అసంలక్ష్యక్రమంబును. వ్యంగ్యవ్యంజకముల క్రమము స్పష్టముగ గోచరింపదు.

అర్థశక్తిమూలముగు సంతత్యక్రమవ్యంగ్యము స్వతస్సిద్ధమనియు, కవియొక్క యుక్తివైచిత్ర్యముచేత గలిగినదనియు, కవిచే గల్పింపఁబడిన వక్తయొక్క ప్రాధాన్యతచేత గలిగినదనియు ముత్యైఘంకులు. ఈ మూడు విధములై నదియు వస్తుధర్మని, అలంకారధర్మని అను భేదమున ఆఱు విధములై నది. ఈ యాఱు విధములై నదియు వ్యంగ్యములగు వస్త్రవలంకారములకు వ్యంజక రూపమున ఇరుతెఱంగులగుట పండ్రెండు భేదములు ఈ పండ్రెండును ప్రబంధగతములును, వాక్యగతములును, పదగతములును అని వేఱుపడి యర్థశక్తిమూలధర్మని ముప్పది యాఱు విధములగుచున్నది. ఈ సంతత్యక్రమవ్యంగ్య మంతయు అనురణనధర్మని యనియు వ్యవహరింపఁబడును.

గంటుచు మ్రోగింపఁగా ఒక స్వరము వెనుక మఱియొక స్వరము, దాని వెంట వేఱొకస్వరముగాఁగ దీర్ఘముగు ఒక స్వరపరాంపర విసపచ్చును. ఈ నాదవీచీ పరాంపరకు అనురణనముని పేరు.

ఈ సంతత్యక్రమ వ్యంగ్యమునఁగూడ పుంభానుపుంభముగ బహువ్యంగ్యములు స్ఫురించును. గావున అయ్యది సామ్యమున అనురణనశబ్దముచే వ్యవహరింపఁబడుచున్నవని భావము.

ఉభయశక్తి మూలధర్మని మాత్రము వాక్యగతమై ఒక్కవిధమే. అందు భేదములు లేవు.

ఇట్లు సంతత్యక్రమవ్యంగ్యము నలువదియొక్క విధములు. రసాది ధర్మని రూపముగు అసంతత్యక్రమవ్యంగ్యము ప్రబంధ వాక్య పద పదైకదేశ రచనా వర్ణగతమై ఆఱు విధముల భాసిల్లును.

ఇట్లు వివక్షితాన్య పరవాచ్యధర్మని నలువదియేడు విధములు. వానికి అవివక్షిత వాచ్యధర్మనిభేదములు నాలుగును చేరఁగా తొలుత శుద్ధధర్మని ఏఱదియొక్క విధము లగుచున్నది.

మిశ్రధ్వని భేదములు

అవి మరల ఒక్కొక్కటియు ఒక్కొక్కదానితో సంబంధించిన మొదటి భేదము ఏబదియొక్క విధములగును. పెండవది ఏబదిభేదములుగలది. మూడవది నలువదితోమిక్కిలిభేదములనొప్పును. ఇట్లే ముందు ముందున్న వానిలో ఒక్కొక్కటియు రెగ్గుచురాగా పదుమూడు వందల ఇరువదియాలు భేదములు గలుగును. అవివక్షితవాచ్యధ్వనికి వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వనితోడి సంబంధమువలన ఏ భేదము కలుగునో, అదియే వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వనికి అవివక్షితవాచ్యధ్వనితోడి సంబంధమువలనను గలుగును. కనుక అది వేరు భేదముగాదు. ఇట్లే వస్తుధ్వని యలంకార ధ్వనుల పరస్పర సంబంధము వలన ఒక మిశ్రధ్వనియే కాని యెక్కువ భేదములు రావు. పదుమూడు వందల యిరువదియాలు భేదములు గల మిశ్రధ్వని సంఘము సందేహోన్మదత్వము, అనుగ్రాహ్యోనుగ్రాహక భావము, ఏకవ్యంజకానుప్రవేశము-అనెడి మూడు విధములగు మిశ్రణములచేతను, ఒక విధమగు సంస్కృష్టి చేతను మొత్తము అయిదువేల మూడు వందల నాలుగు ౫౩౦౪ భేదములు గలది యగును.

శుద్ధధ్వనుల పేర్లు

౧. పదగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని
౨. వాక్యగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని
౩. పదగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని
౪. వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని
౫. పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వని
౬. పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వని
౭. వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వని
౮. వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వని
౯. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౧౦. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు పస్తువువలన అలంకారధ్వని

౧౧. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన
అలంకారధ్వని.

౧౨. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౧౩. వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తుపువలన వస్తుధ్వని

౧౪. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౧౫. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౧౬. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౧౭. ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౧౮. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౧౯. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౨౦. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౨౧. పదగతకవిప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౨౨. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౨౩. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౨౪. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౨౫. వాక్యగత ,, వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౨౬. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౨౭. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౨౮. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౨౯. ప్రబంధగత ,, వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౩౦. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౩౧. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౩౨. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౩౩. పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౩౪. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౩౫. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౩౬.	,,	,,	అలి.కారమువలన వస్తుధ్వని
౩౭.	వాక్యగత	,,	వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౩౮.	,,	,,	వస్తువువలన అలింకారధ్వని
౩౯.	,,	,,	అలింకారమువలన అలింకారధ్వని
౪౦.	,,	,,	అలింకారమువలన వస్తుధ్వని
౪౧.	ప్రబంధగత	,,	వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౪౨.	,,	,,	వస్తువువలన అలింకారధ్వని
౪౩.	,,	,,	అలింకారమువలన అలింకారధ్వని
౪౪.	,,	,,	అలింకారమువలన వస్తుధ్వని
౪౫.	,,	,,	వాక్యగతోభయోక్త మూలధ్వని
౪౬.	ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమగు రసాధిధ్వని		
౪౭.	వాక్యగతా	,,	,,
౪౮.	పదగతా	,,	,,
౪౯.	పదైకదేశగతా సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమగు రసాధిధ్వని		
౫౦.	రచనాగతా	,,	,,
౫౧.	వర్ణగతా	,,	,,

వీనిలోఁ గొన్నిటికి ఉదాహరణము లీయఁబడుచున్నవి :

అవివక్షిత వాచ్యధ్వనులు

ఈ అవివక్షిత వాచ్యధ్వని నాలుగు విధములై నను ప్రబంధగత, వాక్యగత భేదములను రెంటిని విడిచి వక్కాని రెండు భేదములకే యిటు ఉదాహరణముల నిచ్చుచున్నాఁడు :

అర్థాంతర సంక్రమితావివక్షిత వాచ్యధ్వని

ఉదా :—

మీరు మా శిరములరు సూ ! గోర నేల
జగతి నున్నతి ? యని రుద్ర సార్వభౌము
వైరి నృపులెల్ల శిరములువాల్చి వాని
చరణ కమలంబులకు మ్రొక్కు సాగినారు.

ఇందు 'మా శిరములరు' అనుచో మన్న 'మా' అను పదమునకు సామాన్య వైస 'అన్యస్సంబ. ధువులు' అను అర్థముగాఁ 'సర్వదైస్యములను' స్థానము లైన మా సంబంధులు' అను అర్థమున సంక్రమణము గలిగినది. వాచ్యము, వివక్షితము కాలేదు. కావున ఇది అర్థాంతర సంక్రమితా వివక్షిత వాచ్యధ్వని. ప్రకాశపద్రుని యెగుట ఆతని శత్రువులు గరుశ్రమమని యెగుట సర్వములవలె నిరస్త వీర్యులగుదురని వ్యంగ్యము. ఇయ్యది జహల్లక్షణామూల ధ్వని యని యెఱుఁగునది.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వని

ఉదా :—

వెలిదనమున నాకాశము

వెలయంగను వెల్లవేసి విశదిమ దిక్కుల్

గలయంగ నింపుచు రుద్రుని

తెలికిరిలి చాళ్ళు చాల తేజవఁ దిరిగెన్. 42.

ఇట 'వెలిదనమున ఆకాశము వెల్లవేసి' యనుచో ఆకారము గలదానికే వెల్లవేయుట పొసఁగును గావునను, ఆకాశము జట్టి మూర్తపదార్థముగాదు గావు నను వాచ్యార్థము పొసఁగక 'అధిక ప్రకాశముగల దానినిగాఁజేసి' అను అర్థ మును ధ్వనింపఁజేయుచున్నది. ఇందు 'వెల్లవేసి' అను పదమునకు వాచ్యార్థ మగు నున్నముకొట్టి (తెల్లరంగు పూసి) అనునది అత్యంతము తిరోభూతమయి నది. కావున ఇది అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వనియైనది. ఇది జహల్లక్షణా మూల ధ్వని.

అర్థశక్తి మూల ధ్వనులు

అర్థశక్తి మూలమగు వస్తువుతో వస్తుధ్వని

ఉదా :—

వత్సరములను ఋతువులఁ జాసి, మాస

ములను శుక్లపక్షములకు వెలియుఁగాఁగ,

తిథుల కేల వీడియు, రుద్రదేవువైరి

భామినులు గోరుచుందురు భావములను.

43

ఇటు ఋతువులు (వసంతాదులు), శుక్లపక్షములు, రేలు, కామోద్దీపకము లగుటఁజేసి యుంటుండ నత్స గాచుట ప్రతాపరుద్రుని శత్రుస్త్రిలు గోరుదులు. ఇందు 'ఋత్యాదులు లేని ఎత్తరారులను గోరుదురు' అనునది వాచ్యార్థము. 'ఋత్యాదులు కామోద్దీపకము' అని వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యము వలన ఆ స్త్రీలకు ప్రియ వియోగము గలిగినదను ఒక విశేషార్థము (వస్తువు) ధ్వనించుచున్నది, ఈ ప్రియ వియోగ రూపమైనవస్తువువలన 'ప్రతాపరుద్రుని పగతులెల్లరు నుట్టుబెట్టఁబడిరి' అని వాచ్యార్థముకంటె అతివిలక్షణమైన యొక వ్యంగ్యార్థము స్ఫురించుచున్నది. ఇట్లు భర్తృహీనలగు ఆ శత్రుస్త్రిలు తొలుత కొన్ని సంవత్సరములు జీవింపఁగలుగుదుమేమో యనుకొని యందు శాధ కలుగకుండుటకై వసంతాది ఋతువులను చదవరి. విమ్మట ఏండ్లను గడుపుట బరువై తోచి కొన్ని నెలలు జీవింపవచ్చుననుకొని యా యనదలు శుక్లపక్షములేని నెలలను కోరిరి పగపడి తొమ్మిది కుంపటియగు ఆ వంతతో నెలల నీడ్చుటయు చేతకాదు. కావున కొన్ని దినములే ప్రాణములు నిలుచునని తెలిసికొని యా దినములలో రేలఁగ పైని బడలేక రేలులేని ప్రాద్దులనే కోరిరి. ఇమ్మాడ్కి ఒక వస్తువువలన పెక్కు వస్తువులు ధ్వనించినవి. ఇవట వస్తువు అనగా వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యార్థములలో ఏదేని ఒక అర్థమని గ్రహింపవలెను. ఈ యుదాహరణమున 'ఋతువులు మున్నగునవి లేకుండ పోవలెననుకోరికయే' వాచ్యరూపమగు వస్తువు. దీనితో 'ప్రతాపరుద్రుని శత్రురాజులెల్లరు నశించిరి' అను వ్యంగ్యార్థ రూపమగు వస్తువు ధ్వనించినది గావున ఇది వస్తువుతో వస్తుధ్వని యైనదని గుర్తింపవలెను.

మూలమున 'కాంతంతే' అను ఆత్మనే పదరూపము కనఁబడుచున్నది. కాంతంతి అను పాఠము యుక్తము.

అర్థక క్తి మూలమగు వస్తువువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

వాసము సేయ శంకరుఁడు, వారిజనాథుఁడు పవ్వళింప, నీ రాసను దివ్యమౌనులును, నబ్బలు పొంగఁగ, మేను మేనితోఁ బూసికొనింగ నభ్రమువు, పొల్వెనలారుచు నుద్యమించెడున్ వాసిని రుద్రుకీర్తి కడు భాసిలఁ గాంచి ప్రపంచమంతటన్. 44

ఇందు 'వ్రతాపరుద్రుని కీర్తి' శంకరుడు మున్నగుచారికి వాసము సేయుట మున్నగు కోరికలు గలిగించి అనునది అర్థశక్తి మూలముగు వస్తువు. అ వస్తువునైన 'వ్రతాపరుద్రుని అపలయశమునుగాంచి శంకరుడు కైలాస మనియు, వెన్నుఁగా పొడిపడిలి యనియు, దేవముసులు మంచాకిని యనియు, సంధములు చుట్టించుచును, స్వర్గమునుచుండు అశ్రమువను అదేనుఁగు ఐరా వతమును మగయేనుఁగనియు శ్రమపడిన' అని స్థాంతిమదలంకారము ధ్వనించు చున్నది కావున ఇది యర్థశక్తి మూలముగు వస్తువువలని యలంకారధ్వని.

అర్థశక్తిమూలముగు అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

ఉదా :

వాలికయైన రుద్రవిభు వాడికటారి తుటార మొప్పుగా
నాలములందు జాలువడి యాఁగక పాతెడి పచ్చినెత్తుటం
దేలుచుఁ గెంపు సొంపెనఁగి తెల్లెడి యల్కును జేపురించు నా
కాళిక వాలుఁజూపుల వికాసములం గనఁజేయు నేర్పుమై. 45

రుద్రనరేంద్రుని కరవాలము కాళికటాక్ష విలాసముల వికాసములను జూపుట తటస్థింపదు గావున, ఆ వికాసములవంటి వికాసములను చూపుచున్న దని చెప్ప వలసి యుండుటచే ఇట 'నిదర్శనాలంకారము పొడగట్టుచున్నది. ఆ నిదర్శనాలంకారము వలన 'వ్రతాపరుద్రుడు సర్వరిపుక్షయమును చేసినై చెను' అను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

అర్థశక్తిమూలముగు అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

కాకతిభూవరు సుగుణ

శ్రీకలితము కీర్తిపుండరీకము విరియన్

1. ఉపమేయమందున్నట్లు చెప్పఁబడిన ఉపమానధర్మమునకు అన్వయము కుదరక అట్టి అన్వయనీధికౌఱుకు ఎచట వింబ ప్పతివింబ భావము అఱి ప్రమగునో యది నిదర్శనాలంకారము. ప్రకృతమున కాళికటాక్షము ఉపమానము. వీరరుద్రుని కటారి ఉపమేయము ఉపమాన ధర్మముగు విలాసము ఉపమేయమునందున్నట్లు చెప్పఁబడినది. తదన్వయనీధి కౌఱుకు అట్టి విలాసములవంటి విలాసములు గలిగినదియని వింబప్రతి వింబభావము అఱి ప్రమైనది.

మేకొను మేచకగగనము

జోకగు భ్రమరంపుః గ్రీడ సొంచెనలాగున్.

46

ఇట ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి పుండరికమున ఆకాశము మధుకరగ్రీడ నాడు చున్నదనుటచే నిదర్శనాలంకారము చెప్పబడినది. దీనివలన అననుకూలమగు అశ్రయశ్రయభావము మూలముగాఁగల అధికాలంకారము స్ఫురించుచున్నది. ఇచట అశ్రయము సర్వప్రపంచ వ్యాప్తమగు కీర్తి పుండరికము ; ఆశ్రయ తుమ్మెదవలె నున్న చిన్న ఆకాశము అని గుర్తింపవగును.

ఇంతవఱకు ఉదాహరించిన ధ్వనులు స్వతస్సిద్ధమగు అర్థముయొక్క శక్తి మూలముగాఁ గలిగినవి. ఇటునుండి చెప్పబోవు నాలుగు ఉదాహరణ ములును కవి ప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలధ్వనులకు సంబంధించినవి.

కవిప్రా . . . వస్తువువలన వస్తుధ్వని

ఉదా :—

సురవరగీతమై జగము శోభిల నిండిన రుద్రుకీర్తి మున్
ఖురళినిఁ దేలు షణ్ముఖుని కోలనుగల్గ బిలంబు పేరిటన్
వరలెడి కర్ణమార్గమును బ్రాఁకిన వేడుక నాలకించి యు
బ్బరమునఁ గ్రొంచిభూధరము వొల్పెఁ గడింది వినిశ్చలాంగమై. 47

'సాముగరిడీలో శస్త్రవిద్య నేర్చుకొనుచుండఁగా కుమారస్వామికి వరకు రామునితో పోటీవచ్చినది. ఆతఁడు బాణముతో బలముకొలది క్రొంచవర్వతమును కొట్టెను. ఆ దెబ్బతో ఆ వర్వతమున నొక బిలి మేర్పడెను' అని పురాణ ప్రసిద్ధి. దీనిని గ్రహించి కవి 'జగద్వ్యాప్తమైన ప్రతాపరుద్రుని కీర్తిని కుమారస్వామి బాణఘాతమున ఏర్పడిన బిలమును కర్ణముతో విని క్రొంచవర్వతము అశ్చర్యమున నిశ్చలాంగమైనది' అని ప్రాథముగ కల్పించెను. కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలమగు ఈ 'క్రొంచభూధరము నిశ్చలాంగమైనది' అనువస్తువు వలన 'రుద్ర దేవునికిర్తి స్థావరములకుఁ గూడ అచ్చెఱువు గలిగించునంతటి మహాత్మ్యము గలదనెడి వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

కవిప్రా . . . వస్తువువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :

భండనమున విజయశ్రీ

మండితులగు వీరరుద్రమహితభటాశిన్

మెండుగఁ గని కంటకతరు

కాండము కర్షించు శత్రుకాంతల కుదులన్.

48

జయశ్రీ సహతులగు వీరరుద్రుని భటులనుగాంచి కంటకతరువులు శత్రు కాంతల పురులనుబట్టి ఈడ్చుట స్వతస్సిద్ధము కాదు. కాఁగా ఇది కవి ప్రతిభా కల్పితము. ఇందు 'వీరరుద్రుని భటులు సకల శత్రువులను చక్కాడరి ; ఆ శత్రువుల కంటుంబులు లడవులపాలయ్యె' నను వస్తువు కవిప్రాధోక్తి సిద్ధము. దానివలన 'ముండ్లచెట్లు మదనవికారము గలిగినవోయగ శత్రు స్త్రీల శిరోజములను లాగుచున్నవి' అను ఉత్పేక్షాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

కవిప్రా . . . అలంకారమున వస్తుధ్వని

ఉదా :—

చలమట పొలఁతుక నును సి

గ్గల చెలి వెనువెంటఁ దొలఁగి యరిగెను, దరియన్

దలకొను వలపులకాఁ డెటఁ

దలవడి తను బట్టుననెడి తలఁకువ ననఁగన్.

49

'వలపుకాఁడు కాంతతోపాటు తన్నుకూడ పట్టుకొనునేమో యను వెఱపున నాఁగ చెలితోకూడ సిగ్గు తొలఁగిపోయినది' అనునది కవి ప్రాధోక్తి. దీనిలో ఉత్పేక్షాలంకారము వాచ్యము. ఆ ఉత్పేక్షాలంకారము వలన 'కాంతుడు కాంతను కఱగిలించుకొనియె' ననెడి వస్తువు ధ్వనించినది.

కవిప్రా . . . అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

మా కిల శరణం బీమని

వ్యాకులత స్వీరరుద్ర వైరులు వనమున్

డాకొని వేడఁగ నద్దియుఁ

జేకొన ననినట్లు కొమ్మచేతుల నూఁచెన్.

50

వీరరుద్రుని వైరులు పశమును వేడుటయు, నద్ది చేకొననని కొమ్మ చేతుల నూచుటయు నిట కవిప్రాధోక్తి. తత్సద్దమైన 'చేకొన ననినట్లు' అను ఉత్తేష వలన ప్రతాపరుద్రుని సంగతులు చోటిచ్చుటకు 'అడవికూడ అడలుచున్నదో!' యని మఱియొక యుత్పేక్షాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

ఇటునుండి నాలుగు విధములగు కవి నిబద్ధవక్తృ ప్రాధోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూల ధ్వనులకు ఉదాహరణము లీయఁబడుచున్నవి :

కవి నిబద్ధవక్తృ ప్రా...వస్తువులవలన వస్తుధ్వని

ఉదా :—

చెలిమాటకేమి తెల్పా

పలివెలుగును బ్రోవు తొలుతి పాపము ! వానిక

వెలిబూది నేసి వేయఁగ

తెలి పంచెను వాలుఁజూపు జేవురు కొఱవిక.

51

ఇటు కవి నిబద్ధవక్తృ ఒక దూతి. తత్ప్రాధోక్తి సిద్ధమైన 'ఎడబాటున' వంతనొందు చెలి వెన్నెల నోర్వఁజాలక కినుకచే ఎఱ్ఱబాటిన వాలుఁజూపను కొఱవితో చందురుని బూది నేయనున్నది. కావున నాతఁడు దొలుతఁ బ్రోవఁ దగినవాఁడు' అను వస్తువు వలన 'ఇక మా చెలి నిన్ను గానక బ్రతుకఁజాలదు గాన జాగునేయక వెంటనే నీవు రావలయు'నను మఱియొక వస్తువు ధ్వనించు చున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రా...వస్తువులవలన అలంకారధ్వని

ఎమోయూ ! వెలిమేనఁగ్రుమ్మరెదు నీ వెవ్వండవో ? యాదు నే

భూమిశుండగు రుద్రకీర్తి; మఱి యా భూరిప్రభాభాసుఁడో ?

భీమం బయ్యది తత్ప్రాశాపము; భళీ ! విచ్చెం దొవల్ దామరల్

సోమార్కుల్లద మీరు! స్వాగత మిచ్చే! శోభింతు సీమాద్రినేన్. 52

ప్రతాపరుద్రుని కీర్తికిని, సీమాద్రికిని జరిగిన సంభాషణ మిది. ఇందు కీర్తి. సీమాద్రి యనునవి కవినిబద్ధవక్తలు. తత్ప్రాధోక్తి ఈ సంభాషణము. ఈ ప్రశ్నోత్తర రూపమైన వస్తువులవలన ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ప్రతాపములు చంద్రార్కసామ్యము గలవను ఉపమాంకారము ధ్వనించుచున్నది.

కవినిబద్ధవత్తప్రౌ....అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

చూడరె ! చెలు లిటు లలరుం

బోడికి ముసుగల్గు పెలుచ పొలయల్గు యదే !

తేఁ డిటు వచ్చెడు వనఁగను

వీడెను వడి నతనివలని వెఱపునఁబోలెన్.

53

ఒక నాయకను గూర్చి సఖుల సల్లాపమిది. ఇట సఖీజనము కవినిబద్ధవత్త, తత్ప్రేక్షి 'నాయకుని రాకవలని వెఱపుననో యనునట్లు నాయకా ప్రణయ కోపము చల్లారెను' అనునది. 'దాని వలన నిద్రించునది ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఈ ఉత్ప్రేక్ష వలన 'నాయకుఁడు ప్రార్థింపకయే నాయకా కోపము పోయెను' అని విభావనాలంకారము ధ్వనించినది. కారణము లేకుండగనే కార్యము నిద్రించెనని చెప్పించో విభావనాలంకార మగును. ఇట మానినీకోపశాంతికి నాయకుని యను లాలనము కారణము. ౨ కారణము లేకుండగనే కార్యమగు నాయకా కోపశాంతి గలిగినది గావున ఇది విభావనాలంకారమైనది.

కవినిబద్ధవత్తప్రౌ...అలంకారమున వస్తుధ్వని

కాంతాపరివృత్తు నిను భూ

కాంతా ! సేవింప వలను గామిని శ్యామా

కాంతామణి నీ కీర్తిని

స్వాంతంబునఁ గొలుచుననఁగఁ బాండిమ దాలెన్.

54

ఇది నాయకునితో చెలికత్తె యనెడిమాట. ఇట చెలికత్తెయే కవినిబద్ధ వత్త. తత్ప్రేక్షి సిద్ధమైనది. 'శ్యామాకాంతామణి నీ కీర్తిని గొలుచునో యన్నటులఁ బాండిమ దాలెను' అనుచోఁగల ఉత్తేజ, దానివలన 'ఈమె తప్పక దయఁజూడవలసినది' అను విశేషార్థరూపము వస్తువుస్ఫురించుచున్నది.

శ్యామాకాంతామణి యను పదమునకు ఒక యర్థము నల్లనిస్త్రీ. రెండవ యర్థము జన్మనముగల స్త్రీ.

ఇట్లే ప్రబంధగత, వాక్యగతములగు ధ్వని విశేషములనెల్ల నాయా కావ్యముల నెఱుంగునది. గ్రంథవిస్తర భీతిచే అవి యెల్ల ఇట నిరూపింపఁబడలేదు.

శబ్దశక్తిమూల ధ్వనులు

ఈ శబ్దశక్తిమూలధ్వని వస్తుగత మనియు, అలంకారగతమనియు రెండు విధములు. కావుననే పెద్దలు 'అలంకారముగాని వస్తువుగాని ముఖ్యముగా శబ్దశక్తిమూలముననే ధ్వనించిన యెడల శబ్దశక్తి మూల ధ్వని యగును. అది అలంకారధ్వని యనియు, వస్తుధ్వని యనియు, రెండు విధములు' అని నుడివిరి.

శబ్దశక్తి మూలమగు అలంకార ధ్వని

సత్య మితఁడు రాజు, శ్యామవు సీవును ;

ఁగు సమాగమంబు తగును ! తగును !

కాని వింత యిదియ- గనఁ బ్రదోషంబును

మాటనైన నిచట మగువ నేను.

55

ఇటు సందర్భము వలన జేతు, జవ్వని యను ర్థమునిచ్చు రాజు, శ్యామ యను పదముల వలన వా రిద్దఱును సామ్యముగల చంద్రుఁడును రాత్రియు ధ్వనించిరి గాన, ఇటు శబ్దశక్తి మూలమగు అలంకారధ్వని. ఇందు వ్యంగ్యమగు ఉపమాలంకారము కేవలము స్లిష్టములగు రాజు-శ్యామ పదముల శక్తివలననే ధ్వనించినదిని గుర్తింపవలెను.

శబ్దశక్తిమూలమగు వస్తుధ్వని

హిత మిది వినుఁడి ! నృపతులు !

సతతము కాంతారవాససంతపులు ! శ్రీ

యుతరాజాంఘ్రములు గొల్వఁడు

మతిమంతులు మీరు పెక్కుమాట లిఁకేలా ?

56

ఇందు 'శ్రీ'యుత రాజాంఘ్రములు గొల్వఁడు' అనఁగనే శబ్ద శక్తి వలన ప్రకృతము వర్ణ్యుడగు 'ప్రతాపరుద్రమహారాజు చరణముల నాశ్రయింపుఁడు' అని తోచును. దీని వలన 'ప్రతాపరుద్రునిఁ గొలు వుఁడు ! అడవుల నలయనేల ?' యను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

ఇందలి 'రాజాంఘ్రిలు కొట్టడమటనుబట్టి 'సంతాపము చంద్రకిరణ సేవవలన తొలగు'నను విశేషార్థము కూడ స్ఫురించును.

శబ్దాశ్లోభయశక్తి మూలధ్వని

ఈతఁడు జిష్టువు; చేతుల

నానృపముగ మెఱయు నదృతాయుధ మిదిగో;

నీతిగ జ్ఞాభృతులారా !

పోతరములు, పక్షబలపు పొంగులు విడుదడి :

57

'ఈతఁడు (ప్రతాపగుద్రుడు) జిష్టువు (జయశాలి; ఇంద్రుఁడు) ఇదిగో ! చేతులలో మెఱయు అదృతాయుధము. (చిత్రమైన ఆయుధము; వజ్రాయుధము, ఓ జ్ఞాభృతులారా ! (రాజులారా !; కొండలారా !) మీ గర్జములు మీ పక్షబలపు పొంగులు (సేనలు గలవను అదటిపాట్లు; టెక్కలు బలము గలదను ఎగురుపాట్లు) విడుదడి' అని విశేషార్థము. 'దేవేంద్రుని యెదుట పర్వతముల పక్షబల విజృంభణము వలె ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి యెదుడ మీ సైన్య విజృంభణము పల్లకము' అని తాత్పర్యము. ఇట ఇంద్ర ప్రతాపరుద్రులకు ఉపమానోపమేయ భావము కుదిరి శబ్దశక్తివలన ఉపమాలంకారము ధ్వనించినది.

ఈతఁడు జిష్టువు, జ్ఞాభృతులు మీరు, పక్షబలపు పొంగులు విడుదడి అను శబ్దశక్తి మూలధ్వని. ఆ పదములను విడచి పరుసగ జిష్టుపదమునకు మాటుగ 'జేత' యనియు, జ్ఞాభృత్ పదమునకు 'నృప' పదమును (పక్ష) బలపదమునకు 'సైన్య' పదమును ప్రయోగించిన ఒక ప్రాకరణికార్థము వచ్చునేగాని, ఇంద్రుఁడు, పర్వతములు, వాని టెక్కలు ఆరు అర్థము రాదు. అది లేనిదే భావమృదువు లభింపమి వ్యంగ్యమగు ఉపమాలంకారము స్ఫురింపదు. కావున ఇట్లుధ్వనికిఇట శబ్దశక్తియే ధ్వనికి మూలమైనది.

ఇక 'అదృతాయుధము' అనుచో 'చిత్రపాతి' మున్నగు పదములు ప్రయోగించినను ఉభయార్థములు పొసఁగును. కావున ఇట అర్థశక్తియే ధ్వనికి మూలమైనది. ఈ రీతిగా అంశమున శబ్దశక్తియుయు, అంశమున అర్థశక్తియు, ఇటధ్వనికి మూలములైనవి కావున ఇది ఉభయశక్తి మూలధ్వని యైనది.

ఇంతవఱకు ఉదాహరించిన వన్నియు సంలక్ష్యక్రమధ్వనులు. ఇక మిగిలిన అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వనులను గూర్చి ముచ్చటించుచున్నాఁడు :

రసాదిధ్వనియే అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనఁబడును.

'రసాద్భవినయే' అనుచో మన్న 'అది' పదముచే రస భావ తదాభాస భావ శాంతి భావోదయ భావశబలభాదులు స్వీకరింపఁబడును. ఎచట శృంగారాది రసములు, భావములు. తదాభాసాదులు ధ్వనించునో అదియే అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమని ఫలితార్థము.

శృంగార తిలకమున ఈ సంగతియే యిట్లు చెప్పఁబడినది :

'రస భావ తదాభాస భావశాంత్యాదులు అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య ములు. రసవదాద్యలంకారములకంటె ఇవి భిన్నములు. ఇవి ధ్వనులు గావున ప్రధానములు. రసవదాదులు అలంకారములు గావున అప్రధాన ములు.' ఈ రసభావాదులగు ధ్వనులకు రసస్రవకరణమున ఉదాహరణము లీయఁబడును.

ఇ తవఱకు వ్యంగ్యము ప్రధానముగాఁగల ఉత్తమకావ్యము ప్రపంచినఁ బడినది. ఇక వ్యంగ్యము అప్రధానముగాఁగల మధ్యమకావ్యము ఇట నిరూ పింపఁబడుచున్నది :

గుణీభూతవ్యంగ్యము

మధ్యమ కావ్యమగు నీ గుణీభూతవ్యంగ్యము ఎనిమిది విధములు. ఈ ఎనిమిది విధములు ¹కావ్యప్రకాశమున నిట్లు చెప్పఁబడినవి :

౧. అగూఢము ౨. అపరాంగము ౩. వాచ్యసిద్ధ్యంగము ౪. అస్ఫుటము ౫. అసందిగ్ధము ౬. తుల్యప్రాధాన్యము ౭. కాక్వాక్షిప్తము ౮. అనుందరము.

అగూఢవ్యంగ్యము

జవ్వని గుబ్బకవవలె గూఢమగు వ్యంగ్యమే సహృదయాహ్లాదకము గావున అగూఢమగు వ్యంగ్యముగల కావ్యము ఉత్తమ శ్రేణి జేరదు. మధ్యమ కావ్యమే యగును.

ఉదా :—

కినియును లోఁగుచుక గిరులు గీర్తనసేయఁగ నీమహోన్నతిన్ ;
గనులును సంద్రముల్ వడసి గాఢత నిండుదనంబుఁ బాడఁగార ;
గనుకఁ దలంకెదక పొగడఁ గాకతిభూపతి నిన్ను ; కాదు కా ;
దనువుగ నే నగస్త్యుడను నైతినిలే ! సుగుణాలవాలమా ! 58

ప్రశానరుద్రునిఁ గాంచి కవి యిట్లునుచున్నాఁడు :— ‘ప్రభూ ! నీ కీర్తి
ఉబును తెచ్చితివా ! ఈ కొండలు తమకేమొ తలవంపులై నట్లు మండిపడి నాపై
బడవచ్చును. పోనీ! నీ గాఢభీర్యము మాట ఎత్తితినా తమకేమో యవమానమై
నట్లు ఘోషపెట్టుచు తరంగ హస్తములై త్తి సముద్రములు మొత్తలేచును.
కనుక నెన్ను నేను వర్ణింపను. కాదు; కాదు; వర్ణించెదను. నేను అగస్త్యుడ
నయితిని లెమ్ము’ ఇట కాదు, అనువుగ నే నగస్త్యుడ నైతిని’ అనుటవలన
కలుగు ‘నేను కొండలకును, సముద్రములకును వెఱవను’ అను ధృవి గూఢముగ
లేక బట్టబయలైనది. కావున ఇది యగూఢ వ్యంగము.

అపరాంగము

ప్రధానములగు రసభావాదులకు అప్రధానములగు మఱికొన్ని
రసభావాదులు అంగములుగవర్ణింపఁబడుచో అది గుణిభూతవ్యంగ్యము.

రసమునకు నేటొక రసము అంగమగుటయే అపరాంగము. ఇట్లే రసము
నకు భావము, రసాభాసము, భావాభాసము, భావశాంతి, భావోదయము,
భావసంధి, భావశబిత అనువానిలో ఏది అంగమైనను అపరాంగమే
యగును. ఈ భావ రసాభాసాదులు రసప్రకరణములో నిరూపితములైనవి.
రసమునకు రసాదు అంగమగుటవలన అపరాంగమను గుణిభూత వ్యంగభేద
మేర్పడినట్లే భావాదులకు భావరసాదులతో అంగాంగిభావము వర్ణింపబడినను
అపరాంగభేదము లేర్పడును. ఈ విధముగా చూచినచో అపరాంగ భేదములు
బహుసంఖ్యాకము లగును. దీక్షదర్శనముగా వానిలో రసమునకు రసమే అంగ

1. ఈ గ్రంథమునకు మూలమగు ప్రశానరుద్రయమును రచించిన కవిపేరు
అగస్త్యు వండితుఁడనియు, విద్యానాథుఁ డనునది బిదుదు అనియు చారిత్రకులు
తలంచుచున్నారు. ఈ పదప్రయోగము కూడా అందులకు ఒక ప్రమాణముట.

మగుట వలన ఏర్పడిన అవరాంగమునకు లత్యము చూపఁబడుచున్నది :—

ఉదా:—

ప్రీలఁగ సిగ్గు : పోవఁ బెనుబింకము ; గల్లఁగఁ జెమ్మటల్ ; గడుం
దూలి వడంక మేను ; వెలిదూఁకఁగఁ గన్నుల నీరు ; మూర్ఛమై
సోలఁగఁ; బోవఁగా స్మృతియు; శూరుఁడు కాకతిమారుఁ

డేచ, భూ

పాలురు భీతి గొఁగిశులఁ బట్టఁగఁ జేరిరి కొండ లాఁగలక. 59

ఇందు శృంగారరసము భయానకరసమునకు అంగముగా వర్ణింపఁ
బడినది.

‘ప్రతాపరుద్రుని డాక కోగ్వఁజాల’ శత్రురాజులు సిగ్గువీడి, బింకముపోవ,
చెమ్మటల్ గలుగ, మేను వడంక, కన్నీరు కాల్యలుగట్ట, మూర్ఛగలుగ, స్మృతి
తప్ప భీత్యాల్లింగితులై శైలగుహలో దూరిం’ అను ప్రకృతవర్ణనము నందలి
భీతి అను స్త్రీలింగ సారస్యము వలన, స్వేదాది సాత్వికభావ సామ్యమువలన,
మారుఁడు అను పదము వలన అప్రస్తుతమగు నాయికాల్లింగితుఁడగు నాయకుని
రహఃప్రదేశ ప్రవేశమునకు ప్రతీతి గలిగినది గావున ఇట సమాసోక్త్యలంకారము.
ఇట ప్రధానమగు వర్ణ్యము ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యము. అయ్యది శత్రురాజులు
భయపడిరని చెప్పుటవలననే సీమాపితమగును. కావున భయానకరసము
ముఖ్యము. ప్రతీయమానమగు శృంగారము అప్రధానము. ఈరీతిగ భయానకర
సమునకుశృంగారము అంగమైనది. కావున ఇది అవరాంగమైనదని ఫలితార్థము.

వాచ్య సిద్ధ్యంగము

ఉదా :—

తెలుఁగుజేని కత్తి తొలికారు మబ్బదె !

ధార నార్పివేయు మీటి రేఁగు

శత్రురాజు శౌర్య చండదవాగ్నిని

వంతవాసి ప్రజల స్వాంత మలర.

ఇట జలధార వ్యంగ్యము. అది తెలుగుతోని 'కత్తి తొలి కారు మబ్బు' అనుచో వాచ్యమగు రూపకము యొక్క సిద్ధికి అంగమైనది. కావున గుణీభూత వ్యంగ్యము.

ఇందు ప్రకరణమువలన ధారాశబ్దమునకు ఖడ్గధారయే యర్థము. దానిపై 'దావాగ్ని, ఆర్పితేయ' మొదలగు పదముల సాహచర్యము వలన 'జలధార' యను వ్యంగ్యార్థము స్ఫురించినది. ఆ వ్యంగ్యార్థము 'కత్తి (యను) తొలికారు మబ్బు' అను రూపక సమాసమును సిద్ధింపజేయుటలో సాధనమైపోయి అప్రధానమైనది. 'జలధార' యను అర్థము యొక్క ప్రతీతియే లేనిచో 'కత్తి (యను) తొలి కారుమబ్బు' అను రూపకనిర్వాహమే పొసగదు. ఈ విధముగ ఇచట వ్యంగ్యార్థము వాచ్యమగు రూపకము సిద్ధించుటకు అంగమైనది. కావున ఇది వాచ్యసిద్ధ్యంగమను గుణీభూత వ్యంగ్యము.

అస్ఫుట వ్యంగ్యము

ఉదా :--

అంద్రరాజు నడిద మద్భుతమ్ముల కాల
వాల మహిత రక్తవాహిని వడిఁ
ద్రావి కీర్తిగంగఁ దనరారఁ బాటించె
నుర్వి యెల్ల పొంగి యుల్లసిల్లి.

61

'తొల్లి జహ్నుమహర్షి తాను మొదలు త్రావిన గంగానదినే తిరిగి లోకమున ప్రవహింపజేసెను. అది యొక యద్భుతమా ? మా ప్రతాప రుద్రు నడిదమో ఎట్టిని శత్రురక్తము నిండార పాటు నదిని త్రావి తెల్లని కీర్తి గంగను సృష్టించి వెల్లవిరియఁ జేసినది' అని తాత్పర్యము.

ఇందు ఉపమేయము ఖడ్గము. ఉపమానము ప్రతీతిలక్షితమగు జహ్ను మహర్షి. ఆ యుపమానము కంటె ఉపమేయమే గుణాధిక్యము గలది యని స్ఫురించుటచేత వ్యతిరేకాలంకారము ధ్వనింపవలెను. కాని వ్యతిరేకాలంకార ప్రతీతి మిక్కిలి యాలస్యముగ కలుగుటచేతను, స్ఫుటముగ లేకుండుటచేతను ఇది అస్ఫుట వ్యంగ్యము.

సందిగ్ధము

ఉదా :—

వలపు టలలఁ జెన్నగులుగు రుద్రనరేంద్రు
తళుకుఁ జూపు నేర్పుదనర సాఁగి
ఎఱ్ఱ గలువపువ్వు తెత్తును బోలుచుఁ
బడతి గుబ్బుచనుల వై ని మెఱయు.

62

ఇందు 'కొంగిలింపవలె'నను కోరిక వ్యంగ్యము. ఇట ఆ వ్యంగ్యమునకు ప్రాధాన్యమా ? లేక వాచ్యార్థమగు కుశాలోకనమునకా ? యని సందేహము కావున ఇది సందిగ్ధ వ్యంగ్యము.

తుల్యపాద్రాన్యము

ఉదా :—

భూపతులారా ! కాకతి
భూపాలకు చరణకమలములు వడిగా మీ
ప్రావని కొల్వఁడు లేదా :
మీయి నా రుద్రమనము మిగుల కలంగున్.

63

ఇట 'ప్రతాపరుద్రుని పాద సేవ వేయనియెడల మీఁకి రాజ్యము నిలువ' దను వ్యంగ్యార్థము. 'మీ పై వాతనికి కోపమువచ్చు' ననెడి వాచ్యార్థము సమ ప్రాధాన్యము గలది.

అనుందరము

ఉదా :—

ఓరుగంటి నుండు నువిదల కెల్లను
ప్రభువరేణ్యుఁ గాంచు భాగ్యమబ్బె
ననఁగ గురులచాటుదై న యాపువు బోడి
ముఖము నల్లనయ్యె, మురువు దఱిఁగె.

64

ఇటు 'ఒక' యువిద ఓచుగంటి స్త్రీలు ప్రతాపబుద్ధునిఁ జూడఁ గలిగిరను వార్త విని మనమున భావించినది. వెంటనే దాని ముఖము నల్లబడెను' అనునది వాచ్యార్థము. 'అయ్యో ! నన్ను పోనీక యడ్డంకులు పెట్టు నీ పెద్ద లెక్కడ నుండి దాఁపురమైరి ! అవనిఁ జూడఁ జాల నైతినే' యనునది వ్యంగ్యము. ఈ వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములలో వాచ్యార్థమే సుందరముగ నున్నది. కావున ఇది యసుందరవ్యంగ్యము.

కావ్యాక్షిప్తము

B. Merola

ఎటు కాకుస్వరమువలన అర్ధాంతరము ధ్వనించునో అదియు గుణీభూత వ్యంగ్యమే యగును.

ఉదా :—

చెలి ; చెప్పవే నాకంటెను

నలి భూపతి, లక్ష్మి, వాణు లధికగుణాధ్యత్ :

నలి నలరించును గద ! యా

చెలులను నాథుండు గుణవిశేషజ్ఞుఁ డిలన్.

౪5

ఇటు 'నా కంటెను.....అధిక గుణాధ్యత్ ! ఆ భూపతి, లక్ష్మి వాణులు!' అనుచో నున్న కాకుస్వరముచే 'నా కంటె అధికు రాండ్రు గారు' అని ధ్వనించుచున్నది. ఈ ధ్వని కాకువుచే అక్షిప్తమైనది కావున గుణీభూతము.

కాకు వనునది ఒక శబ్దధర్మము. ఆ కాకు స్వరము ప్రయోగించినచో నెల్ల వ్యంగ్యము ఆప్రధానమైపోవును. గూఢత్వకృత సౌందర్యము భగ్నుమగుటచే వ్యంగ్యము అప్రధానమైపోవునని భావము. 'కావుననే కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూత వ్యంగ్యతైవ' (ధ్వ. III-38 లోచన) 'కాకు ప్రయోగమున ఎల్ల యెడలను గుణీభూతవ్యంగ్యమే యగును' అని అభినవగుప్తపాదులు నుడివిరి. కాకువునకు ప్రక్షార్థము మాత్రమే వివక్షితమైనచో వ్యంగ్యము శబ్దస్పష్టము కాదు కావున అట్టియెడల వ్యంగ్యము ప్రధానముగనే యుండును.

చిత్రకావ్యము

శబ్దార్థాలంకార చిత్రరూపమున చిత్రకావ్యము బహువిధము అయ్యది అలంకార ప్రకరణమున వివరింపబడును.

వంగద్రవ్యధానములైన ఉత్తమకావ్యములును, గుణిభూషణగ్రామ్యములైన మధ్యమకావ్యములును సోదాహరణముగా నిరూపింపబడినవి. సుష్కమైత్ర క్రమ ప్రాప్తమైన చిత్రకావ్యమిట ప్రస్తావింపబడుచున్నది. ఈ చిత్రకావ్యము కూడ శబ్దార్థోభయ చిత్రరూపమున మూడు విధములుగా కెప్పటికి లభ్యములతో సమన్వయింపబడినది కాగా! అట్టి చిత్రకావ్యము శబ్దాలంకార వైచిత్ర్య అర్థాలంకార వైచిత్ర్యమునను వేర్వేరు బహురూపములనుతాల్చును, అలంకార ప్రకరణములో దాని స్వరూపోదాహరణములు చూడదగునని భావము.

చతుర్విధకవిత్వము - చిత్రకవిత్వము

ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర భేదమున కవిత్వము చతుర్విధము. కొందఱు ఆశు కవిత్వమును మృదుకవిత్వమనియు వాకొందురు. పిని స్వరూపము 'లక్షణ దీపిక'లో ఇట్లు వివరింపబడినది :

౧. ఆశుకవిత్వము :

'ఏకపాద త్రిపాద కతివప్రాస నివమమస్యాపూర్వులు, న్యస్తాక్షరీసంఘ టిత పద్యంబులును, ఇష్టార్థదేవనా పదప్రతిపాది నిషేధాడన రచనా చమ త్కృతియు, ఆష్టానధానంబులును, ఘటికాశతగ్రంథకల్పనయు, ఆకాశపురాణంబులని తత్కాలోచితాతి త్వరితగతిని చెప్పింపబడునది --.'

౨. మధురకవిత్వము :

'నాటకాలంకారంబులు, కళికోన్మళిగలు, విభక్త్యధిదేవతోదాహరణంబులు, సప్తతాళ నటనలు, సట్టాట్లు, గీతప్రబంధంబులు, చతుర్భుద్రిక - అష్టభుద్రికలు, బిరుదావళి నామావళి, భోగావళి, లంగఘోష, జయఘోష, చతురుత్తర సంఘటనలు, యక్షగానంబున వెలయు పదంబులు, దరువులు, లీలలు, ధవళంబులు, మంగళహారతులు, శోభనంబులు, ఉయ్యాల బోలలు, జక్కుల రేకుపదంబులు, చందమామనుద్దులు, అష్టకంబులు, ఏకపద, ద్విపద, త్రిపద

1. లక్షణదీపిక అముద్రితము. వారాకవి రాఘవయ్య కృతము. ఈకవిక్రీ. శ. 1880 ప్రాంతమున పండినవాడు. (చూ. ఉదా. వా. చరిత్ర. 10 పుట).

చతుష్పద షట్పదాష్టపదులును ఇవి యాదిగా నన్నియు లయప్రమాణంబుల నొప్పి మృదుమధుర వచన రచనల ప్రసిద్ధంబైనయవి.'

౩. చిత్రకవిత్వము :

'పాదగోపనంబును, పద్యభ్రమకంబును, పాదభ్రమకంబును, నామగోపనంబును, అనులోమవిలోమగతిపద్యంబులును, కందగీతగర్భితవృత్తంబులును, కంద ద్వయగర్భితమణిగణనికరంబును, క్రౌంచపదగర్భిత కందద్వయంబును, ద్విపద చోపద లాలి సువ్వాల మంగళవోరతి ధవళంబులును, శోభనార్థచంద్రికాదిపదద ద్వలాదిలయగర్భిత సీసంబును, కంకవటహమండుక తురంగనటభేరినినాదనాటక రంగవృత్తంబులును, రగడభేదంబులును, తాళగతులును, దండకవృత్తంబులును, అష్టదళ, షోడశదళ, ద్వాత్రింశద్దళ పద్మబంధంబులును, నవావరణద్వాదశావరణ చక్రబంధంబులును, రథ నాగ ద్విపాద కులాలచక్రాందోళికాచ్చత్రాది బంధంబులును, గోమూత్రికా పుష్పమాలికా పుష్పగుచ్ఛ మృదంగ డమరు ఖడ్గ త్రిశూల కంకణ సర్వతోభద్ర కవికల్పితకల్పవల్లరి—ఇవి యాదిగాఁగల బహువిధ చమత్కారంబుల చిత్రంబులు రచియించుటం జేసిన నిది....'

౪. విస్తరకవిత్వము :

'ఇష్టదేవతా ప్రార్థనము, కృత్రిక రసంకావళియు, పుర గిరి మృగయా యాత్రా వన జలనిధి వర్ణన, ద్యూతవిసోద(ములు) రాయతార(ము) వివాహోత్సవ సురత క్రిడా పుత్రోత్సవ సూర్యోదయ సూర్యాస్తమయ చంద్రోదయ చంద్రోపాలంభన విరహవర్ణనలును, షడ్మతువుల వర్ణనలు, జలక్రీడలు, మధుపాన దండయాత్రా రణక్రీడ దిగ్విజయంబులును— ఇవి యాదిగాఁగలుగు అష్టదశవర్ణనలు, అలంకారములు, రీతులు, శయ్యలు, వృత్తులు, పాకంబులు, ఉత్తేషులు, శ్లేషోల్లేఖలు, ధ్వనులు, (వ్యంగ్యంబులు)-- ఇవి యాదిగాఁగలుగు కావ్యలక్షణంబులు గలిగి పంచలక్షణ దశలక్షణంబుల నొప్పి కథాసరణి వర్తిల్లుటంజేసి అతివిస్తరకవిత్వం బన్నది మహా ప్రబంధంబు—'

ఈ చతుర్విధకవిత్వ ప్రక్రియ చిరకాలముగా సంస్కృత కవులచే ప్రదర్శింపఁబడుచు వచ్చినదేకాని క్రొత్తదికాదు. శతావధానాదులను పూర్వులు నిర్వహించుచుండిరి. మాత్రా ఛందస్సుతో కూడిన గేయములు గీతగోవిందాదులైన నిబద్ధకావ్యములే గాక అనిబద్ధగీతములును పెక్కులు పూర్వరచితములు

కనబడును. చిత్రకవిత యమకానుస్రాసాదులలోను, గర్భబంధాది కవితల లోను పుష్కలముగా గోచరించును. విస్తరకవిత వాల్మీకికాళిదాసాది మహా కవి పరంపరానుగృహీతమైనది. తామరతంపర.

పూర్వోక్తచతుర్విధకవిత్వములలోని చిత్రకవిత్వమును దండి మమ్మటాదు లంగీకరించియుండిరి, విద్యానాథకవి ఈ సందర్భములో ప్రాచీనుల ననుసరించి చిత్రకావ్యమును ఈ ప్రకరణమున ప్రస్తావించినాడు. అలంకారప్రకరణములో లక్ష్యలక్షణ సమన్వయముచేసి చూపిన అనుప్రాసయమకబంధకవితారూపమున నున్న చిత్రకావ్యభేదములను వదలి యీ గ్రంథకారునిచే అనుక్రములై న కొన్ని చిత్ర భేదములిట చూపబడుచున్నవి :

చిత్రలక్షణము - తద్భేదములు

లక్షణము :

‘చిత్రంతు నియమన్యాసో వర్ణానా మీప్పితక్రమమ్

స్వరవర్ణగతిస్థానబంధహారాదిబంధనాత్,’ (ర. అలం. III. 52)

అని ప్రకాశవర్షుడు లక్షణము చెప్పెను.

‘స్వరవ్యంజనస్థానగత్యాకారనియమద్యుతగూఢాది చిత్రమ్’ (కా. కా. V. 4)

అని హేమచంద్రుడును చిత్రకావ్యములను కొన్నింటిని పేర్కొనెను.

ఒక నియతక్రమమున వర్ణాదులను ప్రయోగించు ప్రక్రియయే చిత్ర కవిత్వము. చిత్రరూపమున కవిచే చిత్రింపబడుటవలన కాని, ఆశ్చర్యము కలిగించునట్టి దగుటవలన కాని యిది చిత్ర మనిపించుకొనఁ దగినది.

‘చిత్రసాదృశ్యాత్, ఆశ్చర్యహేతుత్వా ద్వా చిత్రమ్’ (కా. కా. V. 12 పంక్తి)

చిత్రభేదములు

పద్యము, కాకవదము. గోమూత్రము, సర్వతోభద్రము, గతప్రత్యాగతము, వర్ణమానాక్షరము, క్షీయమాణాక్షరము, శృంఖల, నాగసాళము, ప్రపేళిక, పదపదార్థగూఢము, స్తుతినింద, ద్వ్యర్థము, క్రియాకారకగుప్తము, అక్షరచ్యుతకము, చక్రప్రశ్నము మొదలైనవి పెక్కుచిత్రపద్ధతులు కవిచాతుర్యములను బట్టి వెలయును.

కావ్యాదర్శ కావ్యానుశాసనములలో వ్రదర్శితములైన కొన్ని చిత్ర భంగిమ లివి :

‘యః స్వరస్థానవర్ణానాం నీయమో దుష్కరే ప్వసా

ఇష్ట శ్చతుఃప్రభృత్యేష దర్శ్యతే సుకరిః పరః’ (కా. ద. III. 83)

ప్రాస్వ దీర్ఘాదినియమము, కంఠ్యతాలవ్యాదులగు పర్ణముల నియమము గలిగి దుష్కరములగు వానిలో ఏకాదీచతురక్షరపర్ణంతనియమములే ఉదాహరణములుగ అభివ్రతములు. తక్కినవి సురకములని భావము.

1. స్వరచిత్రము :

‘జయ మదనగజదమన పరకలభగతగమన

గతజననగదమరణ భవభయగనరశరణ’ (కా. శా. V. 483)

‘మన్మథుఁడను గజమును అణచినవాఁడా! పిల్లయేమఁగు నడకపంటి నడక గలవాఁడా! జననవ్యాధిమరణములు లేనివాఁడా! సంసారభీతులగు మానవులకు రక్షకుఁడా! ఓ పరమేశ్వరా! నీకు జయము’ అని భావము.

ఈ పద్యమున అన్నియు ప్రాస్వస్వరములే కావున చిత్రము. కేవల దీర్ఘ స్వరములతోను, ద్విత్రిచతుస్స్వర నియమములతోను చిత్రకృతు లిట్లే భాసిల్లును.

2. వ్యంజన చిత్రము :

‘న నోననున్నో నున్నోనో నానా నానాననా నను

నున్నోననున్నో ననున్నేనో నానేనా నున్ననున్ననుత్’ (కిరా. XIV. 14)

పదచ్ఛేదము

న, నా, ఊననున్నః, నున్నోనః, నా, అనా, వానాననాః, నను,

నున్నః, అనున్నః, ననున్నేనః నా, అనేనాః, నున్ననున్ననుత్.

అర్థములు :

కుమారస్వామి గణముల నుద్ఘోషించుచున్నాఁడు :—

‘హేనానాననాః=అనేక రూపకములగు పదనములుగల ఓ గణములారా! (యః) ఊననున్నః = ఎవఁడు తనకంటె అల్పుడైన వానిచే కొట్టబడునో,

నున్నో = అల్పునే తాను కొట్టినవాడగునో; అల్పుని జయించినవాడు గాని, అల్పునిచే జయింపబడినవాడుగాని అని భావము. (ః) నా = అట్టిపురుషుడు, అనానను = పురుషుడేకాడుకదా! (కించ = మఱియు) ననున్నేనః = ఎవని ప్రభువు జయింపబడఁడో, (ః = వాడు) నున్నః (అపి) = ఉత్తుడైనను, అనున్నః (ఏవ) = అక్షతుడే. మీ యధిపతిగ నన్ను శత్రువు జయింపలేదు. కావున మీకు ఓటమిలేదని తాత్పర్యము. నున్ననున్నత్ = మిక్కిలి దెబ్బతిన్న వానిని పీడించునట్టి, నా = పురుషుడు, న + అనేనాః = దోషి కాకపోడు. దోషియే యగును. ఈ శత్రువు మాత్రము 'నార్తం నాతిపరిక్షతమ్' అను విధముగా దయచూపఁదగినవాడుకాడు. కావున మీరుయుద్ధపరాజ్ఞులు కావలదని ఫలితార్థము*. ఇది యేకవ్యంజన చిత్రము. 'నాంత్యవర్తస్తుభేదకః' అను అభ్యనుజ్ఞ కలదు. కావున కడవట త కారమున్నను ఏకవ్యంజనక్షతి లేదు. ద్విత్వాది వ్యంజనముల కిట్లే యుదాహరణములు గుర్తివదగును.

3. స్థాననియమ చిత్రము

'అగా గాం గాంగ కాకాక గాహకాఽను కకాకహ'

అహ హంగ ఖగాంకాగ కంకాగఖగకాకకః' (కా. ద. III. 91)

(హే)గాంగ కాకాక గాహక = గంగాస్నానము చేసినవాడా. (గాంగ = గంగాసంబంధియై, క = జలముయొక్క, ఆకాకః = సశబ్దమగు కుటిల గమన ముతోకూడిన తరంగమునందు, గాహక = స్నానముచేసినవాడా.) (త్వం) అఘక కాకహ = నీవు పాపములను పోఁద్రోలునట్టి పుణ్యపురుషుడవు. (అఘకాని = నింద్యములైన పాపములనెడి, కాకహ = కాకులను నాశముచేయునట్టివాడైన నీవు.) గాం = వృథినిని, అగాః = పొందితిని. భూప్రదక్షిణము చేసినావని భావము. (హే) అ + హహంగ = దైన్యము లేనివాడా. (హహ = దైన్య ధ్వనిమ్, అంగతి = గచ్ఛతి-హహంగః దైన్యము నొందినవాడు, స న భవతీతి అహహంగః = దైన్యము నొందనివాడు, తత్సంబద్ధి-అహహంగ) (హే) ఖగాంకాగకంక = పుణ్య ప్రభావముచేత మేరువర్యంతము నిరాఘాటముగా పోవనేర్చిన మహాసుభావా! (ఖగ + అంక = సూర్యచంద్రాదులు చిహ్నము గాగల, అగ = కొండయైన మేరువువఱకు, కంక = వెళ్ళువాడా!), (హే) అగ ఖగ

*మహామహోపాధ్యాయ మల్లినాథమూరి వ్యాఖ్యననుసరించి యీ 'నహోన మన్నో...' ఇత్యాది శ్లోకము వివరింపబడినది.

కాకక = ఇంద్రియసుఖములందనానక్తుడైనవాఁడా. (అగ + ఖగ + కుటిలములైన యింద్రియములకు చెందిన. క = సుఖములవలన, అకక = చపలుఁడు కాని వాఁడు.)

పుణ్యతీర్థయాత్ర చేసివచ్చిన ఒకసుజనుని ప్రశంస యిదియని సమన్వయము.

ఈ శ్లోకమున కంఠ్యములైన అకార క వర్గ హకారములే ప్రయోగింపఁ బడుటచే ఇది స్థాననియమ చిత్రమైనది. ద్విత్రి చతుస్థాన నియమములును, ఓష్ఠ్య, నిరోష్ఠ్యాది నియమములును ఇట్లే గుర్తింపవగును.

4. గతినియమ చిత్రము :

‘వారణాగగభీరా సా సారాభీగగజారవా

కారితారివధా సేనా నా సేధా వరితారికా’ (శిశు. వ.XIV.44)

వారణ + అగ + గభీరా = ఏనుఁగు లనెడి వర్వతములచే చేరరానిదియు, సా = ఉత్కృష్టమైనదియు, అభీగ + గణ + ఆరవా = భయమెఱుంగని భటుల జయధ్వానములతో కూడినదియు, కారితారివధా = శత్రునాశము కావించినదియు, న + ఆసేధా = అడ్డులేనట్టిదియు, వరితారికా = నాతో యుద్ధముచేయ రండని శత్రువులను కోరునట్టిదియునగు, సాసేనా = ఆ యదుసేన (శత్రుసేనను తాఁకెనని పూర్వ శ్లోకార్థముతో సంబంధ మూహ్యము.)

ఇందు పూర్వార్థములోను, ఉత్తరార్థములోను పాదములకు గతిప్రత్యా గతులు కూర్పఁబడినవి. ఎటు చదివినను ఓకే వాక్యానుపూర్వి తోఁచుటచే ఇది గతినియమ చిత్రమని భావము.

5. ఆకారనియమ చిత్రము :

ఖడ్గ మురజాద్యాకారములు తోఁచునట్లుచేయు వర్ణముల కూర్పును ఆకార నియమచిత్ర మందురు. విద్యానాథకవిచే పద్మచక్రాదిబంధముల రూప మైన ఈ చిత్ర విభాగము శబ్దాలంకార ప్రకరణములో ప్రదర్శింపఁబడినది.

6. చ్యుత చిత్రము:

అర్థమాత్ర, మాత్ర, బిందువు, వర్ణము-అనువాని లోపముల వలన చ్యుత చిత్రము నాలుగు విధములు.

అర్ధమాత్రాచ్యుతకము :

‘వయోధరభరాక్రాంతే విద్యుల్లేఖవిరాజతే

కాంతః సర్వజనాభీష్టో బాలే దుఃఖేన లభ్యతే’ (కా.శా. v. 471)

దీనిఁ రెండర్థములు : 1. వయోధరభరాక్రాంతపు, విద్యుల్లేఖవలె మెఱయు చానపు అగు ఓ బాలా! సర్వజన ప్రీయుడగు కాంతుఁడు లభించుట తేలిక కాదు. 2. ఆకాశము మబ్బులుక్రమ్మి మెఱుపులు మెఱయుచుండఁగా సర్వజన మనో రంజకుడగు బాలేందువు పొడగట్టఁడు. మొదట ‘బాలే దుఃఖేన’ అని పద చేర్చెదము. రెండవ శూరి ‘బాలేష్టుః’ ‘భే’ న లభ్యతే అని పదవిభాగము. ఇందు బాలేష్టుఅనుచో నకారము లోపించినది. వ్యంజన మర్థమాత్రకము కావున ఇద అర్ధమాత్రాచ్యుతక మైనది. ఇట్లే మాత్రాబిందు వర్ణచ్యుతకము లుండును.

7 గూఢ చిత్రము :

ఇది క్రియాగూఢము, కారకగూఢము, సంబంధగూఢము, పాదగూఢము అని నాలుగు విధములుగా నుండును.

క్రియా గూఢము :

స్తనగురుజఘనాభిరామ మందంగమన మిదం మదిరారుణేక్షణాయాః

కథమివ సహసా విలోకయంతో మదనశరజ్వరజర్జరా యువానః

(కా. శా. v. 474)

‘స్తనభారజఘన భారములచే నుందరమైన యీ నుందరి మందగమనమును చూచుచున్న ఓ యువకజనులారా! మీరు ఎట్లు మదన జ్వరపీడితులు’—అని మాత్రమే చెప్పినట్లున్నది. క్రియాపదము కనఁబడుటలేదు. అనఁగా మీరు మదన జ్వరపీడితు లెట్లు ‘కాకున్నారు?’ అను విధమున క్రియతో కూడి యుండవలసి నది. సంస్కృతములో ‘హేయవానః యాయం మదనశరజ్వరజర్జరితాః కథం...’ అన్నంతవఱకే యున్నది. ఇందలి ‘నస్త’ అను క్రియ ‘స్తన గురుజఘనాభి రామ మందమ్’ అనుచోటఅక్షర వ్యత్యాసమున గూఢముగా నిబద్ధింపబడి యున్నదని గ్రహింపవలెను. ఇట్లే తక్కిన గూఢచిత్రము లూహ్యములు.

‘—స్వరవ్యంజన...గూఢాది చిత్రమ్—’ అను కావ్యానుశాసన వాక్యము లోని ఆదిపదముచే ప్రశ్నోత్తర ప్రపేళికలు గ్రహింపఁబడినవి :

8. ప్రశ్నోత్తర చిత్రము :

‘కాహ మస్మిగుహో వక్తి ప్రశ్నోముష్మికా కిముత్తరమ్

కథ ముక్తం న జానాసి కదర్థయసి యత్సఖే’

(కా. శా. వ్యాఖ్య. V. 525)

‘నే నెవరు ? అని గుహ అడిగిన యీ ప్రశ్నకు సమాధానమేమి ? మిత్రమా ! ‘ఉక్తమపి కథం న జానాసి ? కదర్థయసి’ ఉత్తరము చెప్పబడి యున్నను తెలియ వేమి? వాదపడుచుంటి వేల?’ అని భావము. ఈ శ్లోకములో ఉత్తరమిట్లు హించునది : కదర్థయసి అను క్రియాపదము, కథముక్తమ్. కకార, థకారములను విడువగా నీవెదువు అనగా ‘దరీ’ అగుదువు అని ఉత్తరము. దరీ, గుహో, కందర, గహ్వరశబ్దములు పర్యాయములగుట గుహ ‘నే నెవ’ రని యడుగఁగా ‘నీవు దరీ’వని ఉత్తరమును తన్మిత్రము చెప్పెనని భావము.

‘కేదారపోషణ రతాః ?’ అనునది యిట్టిదే. దారపోషణరతాః కే? భార్యదులను పోషించుకొనఁ గలవా రెవరని ప్రశ్న. కేదారపోషణరతాః = పాలములను దున్ని పైదువేసి చక్కఁగా పంట పండించువారే దారపోషకులని ఉత్తరము. తెలుగులో ‘ఎద్దికున కశ్యంబగు?’ మున్నెనవి యిట్టి ప్రశ్నోత్తర చిత్రములే.

9. ప్రహేళిక :

ప్రపూర్వకమై, భావకరచార్వకమైన హిలధాతు నిష్పన్నము ప్రహేళికా శబ్దము.

లక్షణము

‘ప్రహేళికా తు సా జ్ఞేయా వచః సంవృత్తికారి యత్’

అభిప్రీతార్థమును సమాచ్ఛాదించునట్లుగా జేయు వాగ్విన్యాసమే ప్రహేళిక. ముఖ్యప్రహేళికలు పదునాఱిని దండి చెప్పెను. (కా. ద. III) పరివర్తిత విన్యస్తాది వర్ణములచే శబ్ద ప్రహేళికలు అయిదు, అర్థ ప్రహేళిక ఒకటి-మొత్త మివి యాఱిని ప్రకాశవర్ణుఁ డనెను. (రసా. అ. III. 60.)

ఉదా :—

‘వయస్విసీనాం ధేనూనాం బ్రాహ్మణః ప్రాప్య వింశతిమ్

తాభ్యోఽష్టాదశ విక్రీయ గృహీత్వైకాం గృహం గతః’

(కా. శా. వ్యాఖ్య. V. 526)

‘ఒక బ్రాహ్మణునకు ఇరువది గోవులు లభించెను. వానిలో పదునెనిమిదింటిని అమ్మివేసి ఒకదానిని తోలుకొని ఇంటికి చేరెను’ అని వాక్యార్థము. ‘ఇదేమి ? ఇదువదింటిలో’ పదునెనిమిదింటిని విక్రయింపగా రెండు మిగులును కదా ! ఒక దానిని తోల్కొని యిల్లు నేరెననుట లెక్కలు రామియా ?’ అని అవహేళనము సమర్థనమిది:- పయస్వినినాం=ఆవులలో, ధేనూనాం (ధేనునా ఊనామ్)=ఒక ఆవుచే తక్కువైన, వింశతిమ్=ఇరువదింటిని, అవగా పందొమ్మిది ఆవులను అని విశేషార్థము. బ్రాహ్మణునకు లభించినవి పందొమ్మిది గోవులు-వీనిలో పదునెనిమిదింటిని అమ్మగా మిగిలినది యొక్కటే గోవు-అని సమన్వయము. తక్కిన వివిధ ప్రహేళిక లిట్లే యూహింపఁ దగినవి.

చిత్రకావ్యోపయోగము - మతభేదము

చిత్రకావ్య వర్గమున చేరు యమ కానుప్రాస బంధ గర్భ గూఢ ప్రహేళికాదుల యుపయోగ విషయమున లాక్షణికులు భిన్నాభిప్రాయులై యున్నారు, వీనిలో కొన్ని పనికివచ్చునను వారు కొందఱు, ఎవ్వియు ఉపాదేయములు కావనువారు మరికొందఱు. అన్నియు కావలసినయే యనువారు తదన్యులు. ఇవి రస ప్రతీతికి ప్రతిబంధకములగుటయే చిత్ర కృతులు గ్రాహ్యములు కావనువారు ముఖ్యముగా చూపు కారణము.

1. ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు :

అనుప్రాస యమకాదులు రసప్రకాశకములు కావని ఈ ధ్వనాచార్యుఁడి ట్లుపపాదించెను :

‘శృంగార స్యాంగినో యక్నా దేకరూపానుబంధవాన్
సర్వేష్యేన ప్రభేదేషు నాఽనుప్రాసః ప్రకాశకః.
ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే యమకాదినిబంధనమ్
శక్తావపి ప్రమాదిత్వం విప్రలంభే విశేషతః.
రసాక్షిప్తతయా యస్య బంధః శక్యక్రియో భవేత్
అవృథగర్భత్వ నిర్వర్త్యః సోఽలంకారో ధ్వనౌ మతః.’

(ధ్వ. II. 14-16)

శృంగారరసప్రధానమైన కావ్యమున ఏకరూపమును, నిరంతరమునగు అనుప్రాసము రసప్రకాశకము కాదు. అట్లే యమకాదులును, దుష్కరశబ్దభంగ

శ్లేషాదులును శృంగారమున అందును, విప్రలంభమున బొత్తిగా తగవు. రస స్ఫూర్తి కలుగవలెనను భావముతో అనగా రసదృష్టితో రచన సాగించు కవికి ఆ రసనిర్మాణ కార్యములో యత్నాంతరము లేకుండగనే సహజముగ ఏది ఉత్పన్నమగునో అదియే అలంకారము. యమకాదిచిత్రగణ మంతయు ప్రత్యేకముగా ప్రయత్నము చేసి సాధింపవలసినదగుటచే అట్టియెడల రసనిర్వహణ లోపము తప్పక కలుగునని భావము.

ఈ విషయమును చర్చించి దన్యాలోకకర్త తీర్పుగా చెప్పిన సంగ్రహ శ్లోకము లివి :

‘రసవంతి హి వస్తూని సాలంకారాణి కానిచిత్
ఏకే నైవ ప్రయత్నేన నిర్వర్త్యంతే మహాకవేః
యమకాదినిబంధే తు వృథగ్యతోఽన్య జాయతే
శక్త్యస్యాపి రసేంగత్వం తస్మా దేషాం న విద్యతే
రసాభాసాంగభావస్తు యమకాదే ర్న వార్యతే
ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే త్వంగతా నోపపద్యతే.’

(ధ్వ. II. 16. వృత్తి)

‘మహాకవి రసపోషణము కావించుటకు చేయు ఒక్క ప్రయత్నముచేతనే ఉపమారూపకాదులగు రమ్యాలంకారములు సహజముగనే ఉద్భవిల్లును. కనుక అవి రసాంగములగును. ఇక యమకాదిచిత్రము లన్ననో వృథాక్రమయత్నము వలననే కలుగునని కావున అవి రసాంగములు కావు. ఈ యమకాదులకు రసాంగత్వము లేదందుచే కాని రసాభాసాంగత్వము కలదనుటలో ఎవ్వరికిని విప్రతిపత్తిలేదు. ఈ విషయమునే ఈ క్రింది శ్లోకము సమర్థించుచున్నది :

‘రసాభావాదివిషయవివక్షావిరహే సతి

అలంకారనిబంధోఽయం సచిత్రవిషయో మతః’

‘కవికి రసభావాదులపై దృష్టి లేనపుడు చేయు అలంకార రచన చిత్రకృతులకు నెలవు-’ అనుటనుబట్టి అట్టిరచన కేవలశబ్దప్రధానమైన దగుటచే రేఖాత్మక చిత్రసాదృశ్యమున చిత్రవ్యవహారమును పొందునని తాత్పర్యము.

2. హేమచంద్రుడు :

అనుప్రాసయమక చిత్రాదులను చెప్పిన హేమచంద్రుడు యమకము లోని అవాంతరభేదములు బహుసంఖ్యాకములు కావున వానిన్ని స్వరూపవిరూపణము చేయనందులకు కారణము చెప్పుచు ఇట్లనెను.

‘ఏతస్య చ కవిశక్తిఖ్యావనమాత్రఫలత్వేన పురుషార్థోపదేశానుపాయ త్వాత్ కావ్య గడుభూత తేతి భేదలిక్షణం న కృతమ్. కావ్యంహి మహాకవయః సుకుమార మతీనాం పురుషార్థేషు ప్రవర్తనాయ విరచయంతి. న చ పృథగ్యత్న నిర్వృత్యై యమకాదినిర్దురసం తత్రథా సుఖోపాయః, సరితృప్తతపాగ రాదివర్ణన మపి వస్తువృత్త్యా రసభంగహేతు రేవ, కి మంగ న కష్టకావ్యమ్?’
(కా. శా. V. 3. వృత్తి).

అతని యభిప్రాయమిది: — ‘ఈ యమకాదులు కవిశక్తి ప్రకటనమునకు మాత్రమే ఉపయోగించునవి. కావున అవి కావ్యమునకు కలుగుటల వంటివి సుకుమార హృదయులైన వ్యక్తులను పురుషార్థములయందు ప్రవర్తింపజేయుటకు కదా! కవులు కావ్యరచనముచేయ పూనుకొందురు. యమకాదులచే రసము నిరోధింపఁబడిన కావ్యములవలన పాఠకులకు కవులొసించిన విధముగా అప్యానియందు సుఖ ప్రవేశము కలుగదు, ఆ మాటకు వచ్చినచో, నదీవర్సితాది వర్ణన భావలక్ష్యము కూడ రసభంగమునకు కారణమే యగును. అట్టితఱి ఈ కఠిన కావ్యముల సంగతి యేమి చెప్పవలెను? తప్పక ఇవి రసభంగములే యగును.’ తన భావములను సమర్థించుచున్న లోల్ల టుడను ప్రామాణిరునివని యాతఁడు రెండు శ్లోకములను పేర్కొనెను. అవి యివి :

‘యస్తు సరిదద్రిసాగరనగతురగపురాదివర్ణనే యత్నః

కవిశక్తిఖ్యాతిఫలః వితతధియాం నో మతః ప్రబంధేషు

యమకానులోమతదితరభిదోఽతిరసనిరోధినః

అభిమానమాత్ర మేతత్ గడ్డరికాదిప్రవాహో వా,

(కా; శా. V. 3. వృత్తి)

కవిశక్తిని మాత్రమే తెలుపు ఈ నద్యాదివర్ణనము ప్రబంధములలో మా కిష్టములేదు. యమకాదులు మిక్కిలి రసవిరోధులు. వీని వలన ప్రయోజనమున్న దనుట వట్టి అభిమానముచే అనుమాట. ‘కాకపోయినచో గొఱ్ఱదాటు’ అని భావము.

లి. విశ్వనాథుడు :

విశ్వనాథుడు అనుప్రావ యమకాదులను స్వరూపోదాహరణములతో నిరూపించి చిత్రవిషయమును ప్రస్తావించెను. 'బంధకవిత్వము కావ్యములకు కణితివంటిదగుటచే తదవాంతర భేదములను వివరింపలేదు ; ప్రహేళికాదులు రసవిరోధులగుట వలన అలంకారములే కావు' అని ఇట్లు చెప్పెను :

‘ఏవం బిద్ధబంధాదిక మపూర్వహ్యమ్
కావ్యాంతర్గడుభూతతయా తు నేహ ప్రపంచ్యతే’
రసస్య పరిపంథిత్యా న్నా లంకారః ప్రహేళికా
ఉక్తివై చిత్రమూత్రం సా చ్యుతదత్తాక్షరాదికా’

(సా, ద. X. 13)

చిత్రకవిత్వము - సప్రయోజనము

దండి :

యమకాదులను విశేషాదరముతో నిరూపించినవాడు దండికవి. యమక చక్ర మనుచేర యమక భేదములను పెక్కింటిని వివరించి చూపినవాడతడు. పలువిధములైన బంధచ్యుతకాదులును ఆ లాక్షణికునిచే ప్రదర్శింపఁ బడినవి. బహు రూపములైన ప్రహేళికలు పూర్వాచార్యులచే అదరింపఁ బడిన వనియు వానితో కొన్ని సుగమములు కావు, కావున సుగ్రాహ్యములైన పదునాటింటిని మాత్రము తాను వివరించెద ననియు చెప్పి క్రమముగా సమాగత వ్యుత్క్రాంత సమాన సంఖ్యాతాదులగు షోడశప్రహేళికా భేదములను విశదీకరించెను ప్రహేళికలు రసవిరోధులు కావున ఉపేక్ష్యము లనకపోగా, అతడు వాని ప్రయోజనమును కంతోక్తిగా ఇట్లు స్పష్టము చేసెను.

‘క్రీడాగోష్ఠి విసోదేషు తద్వై రాకీర్ణ మంత్రణే

పరవ్యామోహనే చాపి సోపయోగాః ప్రహేళికా.’ (కా. ద. III, 97)

ఈ ప్రహేళికలు చమత్కారముతో కూడిన వాగ్విన్యాసము లగుటచే విసోదగోష్ఠులయందు రసికులకు ప్రమోదకరములు. పలువురున్నచోట గుప్తభాషణము లాడుకొనువారి కివి పట్టుగొమ్మలు.’

ప్రాచీను లీ వినోదముల నాదరించినట్లు బాణభట్టు కాదంబరిలో సూచించెను. 'కదాచి దక్షరచ్యుతకమాత్రాచ్యుతకబిందుమతీగూఢవతుర్దపాదప్రహేళికా ప్రదానాదిభిః' అనుటచే చిత్రకృతులతో నాటివారు వినోదించుచున్నట్లు స్పష్టము. ఈశబ్దాలంకారములన్నియు గద్యములలోను, పద్యములలోనుకూడ రసానుగుణముగా కవులచే ప్రయోగింపఁ బడవలెనని ఇట్లు ప్రకాశవర్షుడును నొక్కిచెప్పెను:

'అమీ చ శబ్దాలంకారాః పద్యే గద్యే చ కోవిదైః

కార్యాః సందర్భశోభాయై యథోచిత్యం యథారసమ్' (రసా. అ.)

అంశియేగాక ఈ శబ్దాలంకారచిత్రోక్తులు వాగ్దేవికి సముజ్జ్వలాభరణములనియు ఈ శాస్త్రకారుడు పల్కెను.

'జాతి స్తదత్ర వాగ్దేవ్యా మూర్తి స్తద్జ్ఞై రుదీరితా

రీతయ స్త్వంగసౌందర్యం లావణ్య మథ వృత్తయః

రచనామటనే దేవ్యాః కుండలే పరికిర్తితే

.....

లీలాకముల మౌచిత్యం వాసః ప్రశోన్నతరం పరమ్

ప్రహేళికాం తు పదక మనుప్రాసం తు కంచుకమ్

క్రీడాశకుంతం యమకం గూఢోక్తి కేళికందుకమ్'

(రసా. అ.III.68-74)

ఇట్లేతడు సరస్వతీదేవికి విలాసవాసముగా, పదకముగా, కంచుకముగా, క్రీడా శకుంతముగా, కేళికందుకముగా ఈ ప్రశ్న ప్రహేళికాది చిత్రముల నుగ్గడించుటయేగాక 'వినా చ క్లేషచిత్రాభ్యాం కీదృశీ వాగ్విదగ్ధతా' 'క్లేషచిత్రములు లేని వాగ్విన్యాససామర్థ్య మెట్టిది?' అని నిగ్గడిసి అడిగెను.

వాదములో అభిప్రాయభేదము లిట్లెన్నియున్నను ఈ యమకచిత్రాదులను వాల్మీకికాళిదాసాదిమహాకవులు కూడ అంతో యింతో ఆదరించిరనియే చెప్పవలసియున్నది. వాల్మీకిరామాయణమున పెక్కు శబ్దాలంకారము లున్నవి. సుందరకాండమున పంచమసర్గలో అంత్యప్రాస నియమము కనఁబడును. కాళిదాసుని కావ్యాలలోను ఇవి గోచరించును. రఘువంశమున నవమసర్గము యమకమయము. భారవి మాఘాదులగు కవిమల్లశేఖరుల మాట చెప్పనక్కఱయే లేదు కదా! కావ్యతత్త్వమును వడఁగట్టి చూచిన ధ్వన్యాచార్యుడు సైతము

ఏకాక్షరపాద శ్రమకాదులయం దాదృతి చూపె ననగా పరుల లెక్కయేమి? అనందవర్ధనుని దేవీశతకము శబ్దచిత్రములకు చిత్రమందిరము. ఒక మచ్చుతునక:

'యయా యాయాయయా యాయం

యోయోయం యేయయై యయామ్

యయు యాయి యయే యాయ

యయేయాయాయ యాయయుఁ'

(దే. శ.)

దీనినిబట్టి చూడఁగా ఈ శబ్దాలంకారములు కేవలము అచ్చుశబ్దములు కావని తేలును కాని వాని బాహుళ్యము రసవాహినికి అడ్డుతగులునట్టిదిగా మాత్రము కాఁగూడదని లాక్షణికుల యభిప్రాయమైనట్లు తోచును. యమకాదులను, బంధకృతులను శబ్దాలంకారముతో చేర్చి ప్రదర్శించిన విద్యానాథకవి హృదయము కూడ ఇట్టిదేయని తెల్లమగుచున్నది. తన లక్షణగ్రంథము సంగ్రహరూపమైన దగుటచే కాఁబోలు! చిత్రకావ్యవిస్తరణము నాతఁడు ప్రదర్శింపలేదు.

మహాకావ్యోపకావ్యములు

అవతారిక :

ఇంతవఱకు ధ్వనిప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములనుబట్టి యేర్పడు ఉత్తమ మధ్యమ చిత్ర కావ్యముల సామాన్య స్వరూపము నిరూపితమైనది. ఇక కావ్య విశేష స్వరూపము నిరూపితమగును. అందు ముఖ్యమైనదగుటచే మహాకావ్య లక్షణము మొదట చెప్పఁబడుచున్నది :

మహాకావ్యము

లలి నగరార్ణవములు నగఋతువు

లలి విధుసూర్యుల యమలోదయములు

ఎలదోట నాటయుఁ దెలిసీటియాట

కలమధుపానసంగతి రతికేళి

ఎడఁజాటు పెండిలి కొడుకుపుట్టుటయు

కడు ద్యూతమంత్రముల్ గదనయాత్రయును

అనియును నాయకునభ్యుదయంబు
 ననునవి వర్ణింపనగు మహాకావ్య
 మిందు నే కొన్నియో యేర్పడకున్న
 డిందులే దొకయింత నుందరకృతికి.

65-69

విగ్ఱానాధికవి కావ్యాదర్శము ననుసరించి (కా. చ. I. 14-19) ఈ మహా
 కావ్య లక్షణమును చెప్పెను. కావున అందలి కావ్యలక్షణముల కెల్ల ఇది
 యుపలక్షణమగును.

కావ్యాదర్శమునందలి సంపూర్ణకావ్యలక్షణమునకు ప్రేమచంద్రవాగీశుని
 వివరణసార మిది :

1. మహాకావ్యము సర్గబంధము :

కథాభాగ విచ్ఛేద సూచకములైన సర్గములనెడి విభాగములతో కూడినది
 మహా కావ్యము. ఈ సర్గములు అతివిస్తృతములు కారాదు.

‘అష్టసర్గా న్నచ న్యూనం శ్రింశత్సర్గాచ్చ నాధికమ్
 మహాకావ్యం ప్రయోక్తవ్యం మహాపురుషకీర్తియక్’

(ఈకానసంహిత.)

అనుటచే ఎనుమిదింటికి తక్కువయు, ముప్పదింటి కెక్కువయు కాని
 సర్గములతో మహాకావ్యమును నిర్మింపవలెనని తెలుచున్నది. కొన్ని మహాకావ్య
 ములలో సర్గసంఖ్య పౌచ్చతగ్గులుగా నుండుటచే ఈ నియమము సార్వత్రికము
 కాదని తెలియదగును. ప్రతిసర్గమునను పద్యము లెన్ని యుండదగునో ఈ
 వాక్యము నిర్దేశించుచున్నది :

‘నాత్యంత విస్తరః సర్గః శ్రింశతో వా నచోనతా
 ద్విశత్యా నాధికం కార్యం తత్పద్యస్య చ లక్షణమ్’

(ఈకానసంహిత.)

ముప్పది పద్యములకన్న తక్కువయు, రెండువందల పద్యములకన్న
 ఎక్కువయు ఏ సర్గములోను ఉండకూడదు. ఈ పద్యములు లలితములును, అర్థ
 బోధన సమర్థములును, శ్రవణ సుఖములును నగు పదములతోకూడి యుండ
 వలెను

‘యస్మిన్ శ్రుతే న చిత్రస్య వైరస్యం, న చా హృద్యతా
 పదాని తాని వర్ణ్యాని ప్రసిద్ధిప్రచ్యుతాని చ’

‘వినఁగ నే హృదయమున వెగటు కలిగింపని పదములే ప్రయోగింపవలెను. కవుల వాడుకలో లేక కేవలము నిఘంటుశరణములయిన పదములు ప్రయోగములు కావు’ అని భావము. సర్గమంతయు ఒకేవృత్తములు నడిపి సర్గాంతమున అన్యవృత్తము ప్రయోగింపఁదగును. శిశుపాలవధచతుష్టసర్గము నానావృత్తమయము ఇట్టివి దీనికి అపవాదములు ఈ ఏకవృత్తనియమము ప్రాయికమని తలంపనగును. సర్గాంతమున భావిసర్గకథకు సూచన యుండవలెనని సాహిత్యదర్పణకారుఁ డిట్లు వాక్రుచ్చెను :

‘సర్గాంతే భావిసర్గస్య కథాయాః సూచనం భవేత్’ (సా.ద. VI, 821)

కావ్యనామ వ్యవహారమును గుఱించి విశ్వనాథుఁ డిట్లు తెల్పెను :

‘కవేః వృత్తస్య వా నామ్నా నాయక స్వేతరస్య వా

నామాస్య సర్గోపాదేయకథయాసర్గనామ తు’ (సా. ద. VI. 824)

కవి, నాయకుఁడు, ప్రతినాయకుఁడు అను వీరిలో ఎవరిపేరనైనను కావ్యనామ మేర్పడవచ్చును. కావ్యమందలి కథాంశమునుబట్టికూడ కావ్యనామము కలుగుట కలదు. సర్గనామమును ఆ సర్గమునందలి కథనుబట్టి పెట్టుదురు. మాఘము, భారవి మొదలైనవి కవినామాంకితములు. ఇతివృత్తమును బట్టి కుమారసంభవాదులు. రఘుసంశముమొదలైనవి నాయకునిపేర ప్రసిద్ధములు. ఒకఁడు వ్రాసి మఱియొకనిపేర వెలయఁజేయునవి భట్టికావ్యము వంటివి. గీతగోవిందకావ్యములో ప్రథమ ద్వితీయాది సర్గములకు సామోదదామోదరము, అక్షేపకేవలము అనువిధముగా సర్గకథనుబట్టి పేళ్ళు పెట్టఁబడినవి. ఈ ప్రక్రియ నాటకాంకములకును వర్తించును.

2. కావ్యారంభము ;

‘శ్రోతలకును, చరితలకును శుభములు కలుగుఁగాక!’ అను విధముగా ఆశీర్వాదముతోఁ గాని, ఇష్టదేవతా నమస్కారముతోఁ గాని, ‘అనఁగా అనఁగా ఒకరాజు ఉండెను’; ‘హిమవంతమును నొక పర్వతము ఉత్తరదిక్కున ఉన్నది....’ మున్నెనతీరున వస్తునిర్దేశముతోఁ గాని కావ్యము నారంభింపవలెను. క్రమముగా కీచకవధము, రఘుసంశము, శిశుపాలవధము వీని కుదాహరణము లగును. ఇట్లే తక్కిన కావ్యములలో ఇవి కనవచ్చును.

3. కావ్యవస్తువు :

కథ ఇతిహాసాదిప్రసిద్ధమైయుండుటలెస్స. పురాణాదులలో లేకపోయినను, వదాశ్రయమైన దగుచో ఇతర గ్రంథములమండియు ఇతివృత్తమును స్వీకరింపవచ్చును. కావుననే బృహత్కథాదులనుండి వత్సరాజుల వృత్తాంతమును భాసాదిమహాకవులు స్వీకరించుట జరిగినది. ఇట్లనుటచే కేవలకల్పనా కథలు మహా కావ్యములయందు గ్రాహ్యములుకావని తాత్పర్యము. ధీరోదాత్త నాయకునకు చెందినదిగాను, ధర్మార్థకామమోక్షములగు పురుషార్థములతో కూడినట్టిదిగను కథారూపమును తీర్చి దిద్దవలెను. ఒక్కచోటనే చతుర్వర్గ ఫలము సంభవించదు కావున పురుషార్థములన్నియు ఆయా ప్రసంగవశమున వర్ణింపఁబడు ననియు, వానిలో ఒకటిమాత్రము ప్రధానఫలముగా విలసిల్లు ననియు తెలియఁదగును. కావుననే సాహిత్యదర్శణకారుఁడు 'చత్వార స్తత్ర వర్గాః స్యుః ; తేష్యేకం చ ఫలం భవేత్' (సా. ద. VI. 318) అన్నాఁడు.

4. కావ్యవర్ణనీయములు :

నాయకవృత్తాంత వర్ణనము మాత్రమే చేసి కావ్యనిర్మాత కృతార్థుఁడని పించుకోలేడు. ఆ పని యితహాసాదులవలననే నిర్వర్తితమైనది. ఆ యా సమయముల కనుగుణములైన వివిధవర్ణముల మూలమున కవి కావ్యమున రసస్ఫూర్తి కలిగింపవలసియున్నాఁడు. కవి ప్రతిభనుబట్టియు, అవసరమునుబట్టియు, వర్ణనీయము లనంతములేయగును. కాని స్థూలముగా నగ రాక్షచాదులు పడినెనమిది వర్ణనీయములుగా చెప్పఁబడినవి విప్రలంభ శృంగారానంతరమే సంభోగశృంగారమును వర్ణింపవలెను అప్పుడే దానికి పరిపోషాతిశయము. 'న వినా విప్రలంభేన సంభోగః పుష్టి మశ్నుతే' అని అభియుక్తోక్తి. లాక్షణికులు చెప్పినారవి పని కట్టుకొని అష్టాదశవర్ణనములు చేయువాని కావ్యము రంగులున్నవికదా! యని యన్నింటి నొక్కచో పులుము చిత్రకారుని చిత్రమువలె హాస్యాస్పదమగును. కనుకనే వీనిలో ఏ కొన్ని లోపించినను కావ్యమునకు లోపము లేదన్నారు. 'నై వర్ణనం వగర్యాదేః దోషాయ, విదుషాం మనః యది తైలర్తురాత్ర్యాది వర్ణనే వై వ తుష్యతి' అని భోజరాజు ఈ భావమునే దృఢపఱచినాఁడు.

కావ్యము రసాలంకారశోభితము .

శృంగారాది రసముల కనుగుణములుగా ఆలంబనములైన నాయకా నాయకులును, స్థాయివ్యభిచారభావములును, ఉద్దీపనవిభావములును, సాత్వికము

అను చక్కగా వర్ణింపబడి కానలెను. కావ్యములో శృంగార విశేష శాంతము లతో ఒక రసమునకు ప్రాముఖ్యము. తక్కినవినికీ ప్రాముఖ్యము. కూర్పు దిగును ఇట్లునుటక, 'శృంగారవీరశాంతానా మేకోంగీ రస ఇవ్యతే' అను సూక్తి ప్రమాణము. అందు ములుగానైనచో కథా సంకల్పమునుబట్టి రసములన్నింటి నీని ప్రవేశము కలుగజచ్చును. రస విషయమున స్వవాచ్యతాదిదోషములను విరోధములను పరిశోధించవలెను. ఉపమాదర్శనంకాగములు సముచితరీతిని ప్రయుక్తములౌట కావ్య శోభాపాకువు.

6. కావ్యము సునంధిసంపన్నము :

కథ సముదయ నిధములుగా విభాగింపబడును. వీనినే సంకులందురు. సాధారణముగా నాటక లక్షణములలో చెప్పబడుచుండుటచే ఇవి నాటకాది రూపములకే చెందునని భ్రమింపరాదు. కావ్యములలోను వీని ప్రయోజనము కలదు. కథారంభనిర్వహణ నిర్వహణయులే కదా ! ఈ ముఖ ప్రతిముఖాదినంధు లచే సాదించబడునవి అట్టి క్రమాగంభవికాసనిర్వహణములు కావ్యమునకుమ ముఖ్యమే, కావున ఉపశేషపరికరాదులగు సంధ్యంగములతో పంచసంధులను కావ్యమున ప్రసక్తము లగును. విశ్వనాథకవి ఈ భావమున 'సర్వే నాటక సంధయాః' (సా. ద. IV. 317) అని వక్కాణించెను.

రఘువంశ కుమారసంభవ కిరాతార్జునీయ శిశుపాలచధ నై పథాదు లిట్టి మహా కావ్యములు.

అట్టి మహాకావ్యము గద్యకావ్యము, పద్యకావ్యము, గద్యపద్యో భయ కావ్యము అని మూడు విధములు.

గద్యము

చరణబద్ధము కాని వరప్రశ్నల
మగయంగ గద్యమై యతిశయిల్లెడిని

70

పద్యము

పదములు నాలుగు పఱచిన నద్ది
ముదమార పద్యమై భూషించు శ్రుతుల.

71

గద్యకావ్యములు కాదంటరి మున్నగునవి. సద్యకావ్యములు రఘు
వంశాదులఁ. గద్యసద్యభయోక్తములు రామాయణచంపూప్రభృతులు

ఉపకావ్యము

అనుగతసగ్గమై యలరారు కావ్య

సుపకావ్యమనఁ జెల్లు నుచితజ్ఞు లెంచ.

సూర్యశతకాదు లిట్టి యుపకావ్యములు.

72

లాక్షణికులు చెప్పిన కొన్ని పద్యకావ్యభేదములు

1. ముక్తకము : సంపూర్ణార్థముగల ఒక స్వతంత్రపద్యము. అమరుకము
లోని ఒక్కొక్క పద్యము ముక్తకమే! తెనుగు చాటుపద్యము లిట్టివి.

2. సందానితకము : క్రియాదినబంధముగల రెండుపద్యములుచేరి సందా
నితకమగును దీనిని కొందఱు యుగ్మమందురు.

విశేషకము : ఏకక్రియాన్వయముగల మూడుపద్యములు. గుణవతి
యనియు దీని నందురు.

4. కలాపకము : ఏకక్రియతో అన్వయించు నాలుగుపద్యములు. దీనికి
ప్రభద్రకమని నామాంతరము.

5. కులకము : ఏకక్రియాన్వయముగల పద్యపంచకము కులకము, బాణా
వళి దీని పర్యాయము.

6. పంచాననావళి : భిన్నక్రియలతో కూడిన అయిదుపద్యముల కృతి.

7. కరహాటకము : ఆఱుపద్యములు గలది.

8. అష్టకము : ఎనిమిది పద్యముల సముదాయము.

9. రత్నావళి : తొమ్మిదిపద్యములు గలది.

10. విశ్వావళి : పదునాల్గు పద్యములతో వెలియునట్టిది.

ఇట్లే సంఖ్యనుబట్టి ద్వాదశమంజరి, పంచదశి, వింశతి, త్రిశంతి, పంచాశిక,
శతకము, సప్తశతి, సహస్రము మొదలై నవిధముగా వ్యవహరింపఁబడునవి పెక్కు
కృతులు వాఙ్మయమున పొడకట్టును. ఇరువదియేడు పదములుండు తారావళిని
విద్యానాథుఁ డీ ప్రకరణముననే చూపెను.

11. సంఘాతము :

'యశ్ర కవి శేక మగ్ధం శృణ్వే చై కేన సద్దయతి కావ్యే
సంఘాతః స నిగదితః బృందావన మేఘదూతాదః' కా ద. 1. 18 వ్యాఖ్య.)
ఒకే పృథ్వుములో ఒకసంఘమునుగూర్చి చెప్పిన పద్యముల సముదాయము
సంఘాత మనఁబడును. బృందావన మేఘదూత కావ్యాగలిగితివి.

12. ఖండకావ్యము :

'ఖండకావ్యం భవే త్కావ్య పైక్యదేశానుసారి చ' (సా. ద)
అని లడణము చెప్పి 'యథా-మేఘదూతాదిః' అన్నాడు విశ్వనాథుడు.
దీనినిబట్టి మహాకావ్యములు కాని ఋతుసంహారాది లఘుకావ్యములు, సందేశ
కావ్యములు మొదలైన పద్యకృతులు ఖండకావ్యములుగావ్యవహరింపఁబడునని
స్పష్టపడును.

13. పర్యాయబంధము :

'అవాంతర క్రియాసమాప్తావపి వసంతవర్ణనాదిః
ఏకవర్ణనీయోద్దేశేన ప్రపృత్తః పర్యాయబంధః' (ద్రవ్య. III. 7 లోచ.)
వర్ణనీయమగు ఒక విషయమునే వర్ణించుటకు ప్రసక్తమైనది. వసంతాదివర్ణ
నము పర్యాయబంధము. ఖండకావ్య సంఘాతపర్యాయబంధములకువిశేష భేదము
కనఁబడుటలేదు.

14. కోశము : అన్యోన్య్యాపేక్షలేని పద్యముల సముదాయము కోశము.
సజాతీయతైన పద్యముల నొక్కచో సేర్పఱచును వ్రజ్జియందురు. అట్టి వ్రజ్జితో
కూడినది ఒక విధమైన కోశము అట్టిదే మిక్కిలి మనోహరములు.

'కోశః శ్లోకసమూహః ప్యా దన్యోన్యానపేక్షః

ప్రజ్ఞాక్రమేణ రచితః ఏ వాతమనోహరః' (సా. చ. IV 329)

నిఘంటు పర్యాయమైనకోశము వేటు. అది కావ్యము కాదు.

15. అభ్యాసము 1 : స్వయం దృష్టార్థకథనం ప్రామా రాజ్యానకం బుధాః'
కవి స్వయముగా చూచి చెప్పిన పృథ్వాంతము గలది. 'ఏవ మేకత్ పురావృత్త

1. అభ్యాసోపాభ్యాస గాథల వివరణము చూ. (ఆం. వి. స.)

గద్యకావ్యములు కాదంటే మున్నగువని. పద్యకావ్యములు రఘువంశాదులు. గద్యపద్యభేదములు రామాయణచంపూప్రభృతులు

ఉపకావ్యము

అనుగతనగ్గమై యలగారు కావ్య

ముపకావ్యమనఁ జెల్లు నుచితజ్ఞు లెంచ.

సూర్యశతకాదు లిట్టి యుపకావ్యములు.

72

లాక్షణికులు చెప్పిన కొన్ని పద్యకావ్యభేదములు

1. ముక్తకము : సంపూర్ణార్థముగల ఒక స్వచ్ఛత్రసవ్యము. అమరుకము లోని ఒక్కొక్క పద్యము ముక్తకమే! తెనుగు చాటుపద్యము లిట్టివి.

2. సందానితకము : క్రియాదిసంబంధముగల రెండుపద్యములుచేరి సందానితకమగును దీనిని కొందఱు యుగ్మమందురు.

విశేషకము : ఏకక్రియాన్వయముగల మూడుపద్యములు. గుణవతి యనియు దీని నందురు.

4. కలాపకము : ఏకక్రియలో అన్వయించు నాలుగుపద్యములు. దీనికి ప్రభద్రకమని నామాంతరము.

5. కులకము : ఏకక్రియాన్వయముగల పద్యపంచకము కులకము, బాణావళి దీని వర్ణనము.

6. పంచాననావళి : ఖిన్నక్రియలతో కూడిన అయిదుపద్యముల కృతి.

7. కరహాటకము : ఆఱుపద్యములు గలది.

8. అష్టకము : ఎనిమిది పద్యముల సముదాయము.

9. రత్నావళి : తొమ్మిదిపద్యములు గలది.

10. విశ్వావళి : పదునాల్గు పద్యములతో వెలియునట్టిది.

ఇట్లే సంఖ్యనుబట్టి ద్వాదశమంజరి, పంచదశి, వింశతి, త్రిశంతి, పంచాశిక, శతకము, సప్తశతి, సహస్రము మొదలైనవిధముగా వ్యవహరింపఁబడునవి పెక్కుకృతులు వాఙ్మయమున పొడకట్టును. ఇరువదియేడు పదములుండు తారావళిని విద్యానాథుఁ డీ ప్రకరణముననే చూపెను.

11. సంఘాతము :

'యశ్ర కవి రేక మగ్ధం పృథ్వీ నైకేన రక్షయతి కావ్యే
సంఘాతః స నిగదితః బృందావన మేఘదూతాః' కా. ద. 1. 13 వ్యాఖ్య.)

ఒకే పృథ్వీములో ఒక సయమునుగూర్చి చెప్పిన పద్యముల సముదాయము సంఘాత మనబడును. బృందావన మేఘదూత కావ్యాగ్రుతిట్టివి.

12. ఖండకావ్యము :

'ఖండకావ్యం భవే త్కావ్య సైక్రదేశానుసారి చ' (సా. ద.)

అని లక్షణము చెప్పి 'యథా-మేఘదూతాది' అన్నాడు విశ్వనాథుడు. దీనినిబట్టి మహాకావ్యములు కాని ఋతుసంహారాది లఘుకావ్యములు, సందేశ కావ్యములు మొదలైన పద్యకృతులు ఖండకావ్యములుగావ్యవహరింపబడునని స్పష్టపడును.

13. పర్యాయబంధము :

'అవాంతర క్రియాసమాప్తావపి వసంతవర్ణనాదిః

ఏకవర్ణనీయోద్దేశేన ప్రవృత్తః పర్యాయబంధః' (ధ్వ. III. 7 లోచ.)

వర్ణనీయమగు ఒక విషయమునే వర్ణించుటకు ప్రసక్తమైనది. వసంతాదివర్ణనము పర్యాయబంధము. ఖండకావ్య సంఘాతపర్యాయబంధములకువిశేష భేదము కనబడుటలేదు.

14. కోశము : అన్యోన్యాపేక్షలేని పద్యముల సముదాయము కోశము. సజాతీయమైన పద్యముల నొక్కచో స్మృతును ప్రజ్ఞయందురు. అట్టి ప్రజ్ఞతో కూడినది ఒక విధమైన కోశము అట్టిదే మిక్కిలి మనోహరమట.

'కోశః శ్లోకసమూహః స్యా దన్యోన్యాలసచేతకః

ప్రజ్ఞాక్రమేణ రచితః స ఏవాపిమనోహరః' (సా. ద. IV 229)

నిఘంటు పర్యాయమైనకోశము వేరు. అది కావ్యము కాదు.

15. ఆఖ్యానము 1 : స్వయం దృష్టార్థకథనం ప్రాహు రాఖ్యానకం బుధాః
కవి స్వయముగా చూచి చెప్పిన పృథ్వాంతము గలది. 'ఏవ మేతత్ పురావృత్త

1. ఆఖ్యానోపాఖ్యాన గాథల వివరణము చూ. (అం. వి. స.)

మాఖ్యానం భద్రమస్తు హః' అని రాగూయణ మాఖ్యానముగా చెప్పబడినది 'కరణదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతీత్యా' అన్నట్లు వాల్మీకిమహర్షి రాచు చరితమును స్వయముగా చూచి నెప్పుటచే కాబోలు అది అఖ్యానమనియు అనబడినది

16. ఉపాఖ్యానము : 'శ్రుత స్వాధ్యస్య కథన ముపాఖ్యానం ప్రవక్షతే' పరం పరగావిని చెప్పిన ఉదంతము గలది 'నాచికేత ముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తం ననా తనమ్' (కతో ప. I. 3, 16). నాచికేతో పాఖ్యానము మొదలగునవి మహా కథలని ఒక ఉపకథ. భారతముతో నలోపాఖ్యానము, రామోపాఖ్యానము వంటివి.

17. గాథ : పితృదేవతాదుల ప్రశంసాగూపమైన గీతి.

18 కథ : 'ధీరశాంతనాయకా గర్వేన వా సర్వభాషా కథా' (కా. శా. VIII 8) అనుటచే పద్యమయమైన కథయు ఆదృతము. లీలావతి యను పద్య కథను హేమచంద్రుడు దుదాహరించెను.

గద్య భేదములు

'చూర్ణికోత్కలికాప్రాయే ఆవిధం వృత్తగ్రంథి చ' చూర్ణిక, ఉత్కలి కాప్రాయము. ఆవిధము, వృత్తగంధి అనుభేదములచే గద్యమునాలుగువిధములు. ఆవిధమునకు మాటుగా ముక్తకమును సాహిత్యదర్పణకారుడు వాడెను.

౧. చూర్ణిక : అల్పసమాసములు గలగద్యము చూర్ణిక. చూర్ణికమనియు దీని నందురు.

'గుణరత్నసాగర జగదేకనాగర కామినీమదన జనరంజన' ఇది అల్ప సమాస ములతోడి గద్యము కావున చూర్ణిక.

౨. ఉత్కలికాప్రాయము : దీర్ఘసమాస బంధురము.

'కులిశఖరనఖరప్రవయప్రచండ చపేటాపాటిత మత్తమాతంగ కుంభస్థల గలన్మద చృటాచ్యురిత చారుకేసరఖార భాసురముఖే కేసరీణి' దీర్ఘసమాస రచన కావున ఇది ఉత్కలికా ప్రాయము.

౩. వృత్తగ్రంథి : పద్యభాగము గలది.

‘పాతాలతాలు తలవాసిషు దానవేషు...’ దీనిలో వసంతతిలాకా వృత్తభాగము కనబడుచున్నందున ఇది వృత్తగంధి

౪ ఆవిర్ధము : (ముక్తకము) బొత్తిగా సమాసములు లేనిది.

‘సుందర మృందీర మానందన్య...’ సమస్త పుమొక్కటియు లేనందున ఇది ఆవిర్ధము.

గద్య కావ్యములు

ఆఖ్యాయిక, కథ, పరికథ, ఖండకథ, సకలకథ, ఉపకథ, బృహత్కథ మున్నైన గద్యకావ్యభేదములు లాక్షణికులచే చెప్పబడినవి. వీనిలో విద్యానాథ కవి ఆఖ్యాయికకు మాత్రము లక్షణమిచ్చినాడు. గ్రంథాంతరానుసాగముగా కథానులకు కూడ ఇటు లక్షణము వివరింపబడుచున్నది :

1. ఆఖ్యాయిక .

i. విద్యానాథకవి :

‘వక్త్రపరవక్త్రము లనెడి వృత్తములు గలిగి ఉచ్చాస్యన పరిచ్ఛిన్న మైనది ఆఖ్యాయిక.’

ఈ లక్షణము సంగ్రహముగా నున్నది.

ii. హేమచంద్రుడు :

నాయకాఖ్యాత్వవృత్తా, భావ్యర్థశంసివక్త్రాదిః, సోచ్ఛాస్యా

సంస్కృతా గద్యయుక్తా ఆఖ్యాయికా’ (కా. శా. VIII. 7)

‘నాయకుడే తన వృత్తాంతమును తామ వివరించుట, రాజోపు కథాంశ మును సూచించు వక్త్రము మున్నైన జాతికి చెందిన పద్యము లచ్చటచ్చట వాడ బడుట, ఉచ్చాస్యసములనెడి కథావిభాగములు కలిగియుండుట-అను లక్షణములు గల గద్యకావ్యము.’

iii. విశ్వనాథుడు :

‘ఆఖ్యాయికా కథా వత్సాన్యత్ కవే ర్వంశాను కీర్తనమ్

అస్యా మన్యకపీనాం చ వృత్తం పద్యం క్వచిత్ క్వచిత్

కథాంశాంనాం వ్యవచ్ఛేదః ఆశ్వాస ఇతి బద్ధతే

ఆర్యావక్తావ వక్త్రాణాం ఛందసా యేన కేనచిత్

అన్యావదేశేనాశ్వాసముఖే భావ్యర్థసూచనమ్’ (సా.ద. IV 384-388)

ఈ సమగ్ర లక్షణములనుబట్టి ఆశ్వాయిక యిట్లుండును :

ఇందుకథవలెనే సరిసమైనయితివృత్తియు, తొలుతవద్యములతో నమస్కృతి కవి తన చరిత్రను, అచ్యుతవల చరిత్రను ప్రశంసించుట, అటుపల వద్యములును ఉండును. ¹ఆర్య, వక్త్రము, అవరవక్త్రములను చందములతో ఆశ్వాసారంభము

1. ఆర్యాదుల లక్షణము

౧. ఆర్య :

'యస్యాః పాదే ప్రథమే ద్వాదశమాత్రాస్తథా తృతీయేఽపి

అష్టాదశ ద్వితీయే చతుర్థికే పంచదశ సాఽర్యా' (శ్రు. బో. 4)

మొదటి పాదమున పంచదశ మాత్రలు-మూడవ పాదమునను అష్టే. రెండవ పాదమున పదునెనిమిది. నాల్గవ పాదమున పది నైదు. మాత్రలు నుండును.

౨. వక్త్రము :

'అనుష్టుభి నాద్యాహ్ను తుర్యాద్యో వక్త్రమ్' (చం. శా. III 38)

అనుష్టుప్ లక్షణముగల ఈ వక్త్రలక్షణ మారంభమిది. కావున దానిస్వరూపము మొదటి తెలియవలెను. అనుష్టుప్నుండు శ్లోకి మిది నామాంతరము.

'శ్లోకే పద్మం గురుజ్ఞేయం సర్వత్ర లఘుపంచమమ్

ద్విచతుష్పాదయో ర్ద్వాస్తవం సప్తమం దీర్ఘ మస్యయో'

పాదమున కెనిమిదేసి యక్షరములు. నాలుగు పాదములు. ప్రతి పాదములోను అయిదవ యక్షరము లఘువుగాను, ఆరవ యక్షరము గురువుగాను ఉండును. ద్వితీయ చతుర్థపాదములలో ఏడవది ప్రాస్తము. ప్రథమ తృతీయములలో ఏడవది దీర్ఘక్షరము ఇది అనుష్టుప్ను. ఈ అనుష్టుప్ వృత్తములో ప్రథమాక్షరము ఏమొక నగణనగణములు ఉండక నాల్గవ యక్షరము తరువాత యగణమున్నచో వక్త్రమగును.

హర్ష చరిత్రములో ప్రయోగింపఁబడిన వక్త్రమిది :

'నిజవర్ష హితస్నేహో బహుభక్త జనాన్వితాః

సుకాలా ఇవ జాయంతే ప్రజాః పుణ్యేన భూభృతః' (హ. చ. III)

౩. అవర వక్త్రము :

'నారల్గా నజత్రా అవరవక్త్రమ్' (చం. శా. III. 15)

ప్రథమ తృతీయపాదములలో రెండునగణములు, ఒక రగణము, ఒక లఘువు, ఒక గురువు-ద్వితీయ చతుర్థ పాదములలో నగణము, రెండు జగణములు, రగణము ఉండును. దీనికి హర్ష చరిత్రలో ప్రయోగము :

'తరలయసి దృశం కి ముత్సుకా మకలుషమానసవాసలాలితే

అవతర కలహంసి పునరపి యానన్యసి పంకజాలయమ్' (హ. చ. I)

లందు అన్యవదేశముగా భావ్యర్థము సూచితమగును. ఇందలి కథా పరిచ్ఛేద ములకు ఆస్వాసములని పేరు. ధీరశాంతుడు 3 థలో నాయకుడు కాగా ఇందు ధీరోద్ధతుడు నాయకుడు. కాబట్టియే తన చేష్టితగులను తాను మిత్రమంద లిలో ఉగ్గడించుకొనును. హర్ష చరితామలు ఆఖ్యాయికలు

2. కథ :

'ధీరశాంతనాయకా గద్యేన పద్యేన వా' సర్వభాషా కథా'
'ఆఖ్యాయికావత్ న స్వచరిత్రవ్యావర్ణకోఽపి తు ధీరశాంతి' నాయకః
తస్యైత వృత్త మస్మేన కవినా వా యత్ర వర్ణితే'
(కా. శా. VIII. 8)

'కథాయాం సససం వస్తు గద్యై రేవ వినిర్మితమ్
క్వచి దత్ర భవే దారాభ్య క్వచి ద్యుక్తృపవక్త్రతే
ఆదౌ పద్యై ర్మమస్కారః ఖలాదే ర్వృత్త కీర్తనమ్'
(సా. ద. VI. 332-333)

'కథలో ధీరశాంతుడు నాయకుడు. 'ఆఖ్యాయికలో'వలె నాయకుడే తన వృత్తాంతమును తాను చెప్పుకొనడు. నాయకుని చరితము మఱియొక పాత్రము చేతగాని, కవిచేతగాని చెప్పబడును. అక్కడక్కడ ఆర్థవక్త్రప వక్త్రము లుపయోగింపబడును. ఖలాదుల వర్తనములును ఇందు వర్ణితము లగును. నమస్కారముతో కూడిన పద్యముతో ఇది ప్రారంభింపబడును. కాదం బరి మొదలైనవి కథా కావ్యములు.

కథాఖ్యాయికలు పేర్కొనా :

భామహానందవర్దన పామచంద్ర విశ్వనాథాదులు కథాఖ్యాయికలు భిన్నము లనియే భావించిరి వీని భిన్నలక్షణములను తొలిసారిగా నిబద్ధించిన లాక్షణికుడు భామహాచార్యుడు. ఆ లక్షణము లివి :

'ప్రకృతాఽ నాకులశ్రవ్య శబ్దారవదవృత్తి నా
గద్యేన యుక్తోదాత్తార్థా సోచ్ఛ్యా సాఽఖ్యాయికా మతా
వృత్త మాఖ్యాయతే తస్యాం నాయకేన స్వచేష్టితమ్
వక్త్రం చా సరవక్త్రంచ కాలే భావ్యర్థశంసి చ

1. కథను గద్యములోనైనను. పద్యములోనైనను వ్రాయవచ్చు ననుచు పామ చంద్రుడు. గద్యములోనే వ్రాయవలెనందురు విశ్వనాథాదులు.

క పే రభిప్రాయకృతైః కథానైః పైశ్చ దంకితా
 కన్యాహరణసంగ్రామవిప్రలంభోదయాన్వితా
 న వక్త్రాప్రవక్త్రాన్యాం యుక్తా నోచ్ఛ్వాసవశ్యవి
 సంస్కృతం సంస్కృతా చేష్టా కథాఽ పత్రంశభాక్ తథా
 అవైగ్ఙ్ఙః స్వ రచితం తస్మాం నాయకేన తు నోవ్యతే
 స్వగుణావిష్కృతిం కుర్యా దభిజాతః కథం జనః ?

(భా. అ. I. 25-29)

ఈ భామహా లజ్జణమునే తక్కినవారు చాలవఱ కనుసరించిరి. దండి మాత్రము కథాశ్వాసములను భిన్నములను చారి వాదమును తీవ్రముగా ఖండించెను. మొదట 'ఆఖ్యాతికా కథా ఇతి తస్య ప్రభేదా ద్వా' అని ప్రాచీన మతానుసారముగాచెప్పి తరువాత ఇట్లు ఖండించెను :

'ఆఖ్యాతికలో నాయకుడే స్వవృత్తాంతమును చెప్పుకొనును. కథలో అట్లు చెప్పుకొనడు—'అనునది యొక భేదకాణిమా? సత్యమైన తన యందుండుమును తాను చెప్పికొనినచో నాయకునికు దోషమెట్లు కలుగునో తెలియ కున్నది. 'వక్త యన్యథా? తానా? యమనది యొక విశేషము కానేకాదు. 'ఆఖ్యాతికలో వక్త్రావివక్త్రాబుండును. కథలోఉండవు కావున అవి భిన్నము లనుటకు పిలువేదు. కథలోకూడా పీని నుపయోగింప వచ్చును. వద్దన్న వారెవరు? ఆఖ్యాతికలో ఉచ్ఛ్వాసములు కథలో లంఘకము లుండును. కనుక 'అవి వేర్వేరు' అనుటయు యుక్తిసహము కాదు. పరిచ్ఛేదమునకు ఏ పేరైన ఓలికెడు నట్టిదేమి? అని ప్రాచీనుల యభిప్రాయమును విమర్శించి,

'తత్కథాఽఖ్యాతికే తేహ జాతిః సంజ్ఞాద్వయాంకితా

ఆత్మైవాంత ర్భవిష్యంతి శేషా శ్చాఖ్యానజాతయః' (కా. ద. I. 28)

'కథాఖ్యాతికలోకృతే; వేరుకాదు. పేర్లుమాత్రము భిన్నములు. తక్కిన కథాజాతులన్నియు పీనిలోనే చేరిపోవును'— అని నిర్ణయించెను. ఆఖ్యాతికను మాత్రమే చెప్పిన విద్యానాథకవి ఈ విషయమున దండి సిద్ధాంతమును స్వీకరించినట్లు తోచును

3. పరికథ :

'ఏకం చ ధర్మాదిపురుషార్థ ముద్దిశ్య ప్రకారవైచిత్ర్యేణ

అనంతవృత్తాంతవర్ణనప్రకారా పరికథా' (ధ్వ. లోచనము)

పురుషార్థములతో ఒకదానినుద్దేశించి భిన్న భిన్నవిధములుగా అనేకవృత్తాంత
ములను వర్ణించునట్టి గద్యకృతి పరికర. శూద్రకథ మొదలైనవి పరికరములు.

4. ఖండకథ :

'గ్రంథాంతరప్రసిద్ధం యస్య మితివృత్త ముచ్యతే విబుధైః
మధ్యా దుపాంశతో వా సా ఖండకథా యథేందుమతీ'

(కా. శా. వ్యాఖ్య)

'ఏకదేశవర్ణనా ఖండకథా'

(ధ్వ. లోచనము)

గ్రంథాంతరమందు ప్రసిద్ధమైన కథను మధ్యమునవై నను, అంతమునం
దైనను ఒక భాగమును తీసికొని వర్ణించునది. ఉదా : ఇందుమతీ, భానుమతీ
పరిణయాదులు.

5. సకలకథ :

'సమస్తఫలాంతేతివృత్తవర్ణనా సమరాదిత్యావత్ సకలకథా'

(కా. శా. VIII. 8)

ధర్మార్థకామమోక్షములఫలాలనవాప్తిపర్యంతమున బద్ధించుచి వృత్తేతివృత్త
ముగల గద్యకావ్యము సకలకథ. ఉదా : సమరాదిత్యము మొదలైనవి.

6. ఉపకథ :

'యత్రాశ్రిత్య కథాంతర మతి ప్రసిద్ధం నిబద్ధతే కవిభిః
చరితం విచిత్ర మన్య తోషకథా చిత్రలేఖాదిః'

(కా. శా. VIII. టీక)

అతి ప్రసిద్ధమైన కథ నాధారము చేసికొని కల్పనాచాతుర్యముచేత గచిం
చిన నేటాక చిత్రమైనకథ ఉపకథ. ఉదా : చిత్రలేఖ మొ.

7. బృహత్కథ :

'లంకాంకితాద్భుతార్థా పికాచభాషామయీ మహావిషయా
సరవాహనదత్తాదే శృరిత మివ భృహత్కథా భవతి'

లంకము లనెడి పరిచ్ఛేదములు (అంకములని కొన్నింట) కలిగినదియు,
మై శాచీ ప్రాకృతభాషలో రచింపబడినదియు, అద్భుతరసప్రధానమైనదియు,
అతి విస్తృత వృత్తాంతములు గలదియును అగు పెద్దకథ బృహత్కథ. ఉదా :
సరవాహన దత్తచరిత్ర ప్రభృతులు

ః హాశేషములను వివరించుచు ఆ వట్టికలోనే కొందఱు లాడుచులు¹ బృహత్కథను వేర్వేరులచూడ గుణాభ్యుని బృహత్కథను పోలిన పెద్దకథను చేసికొను వ్రాయవచ్చు ననియు, అట్టిదానిని బృహత్కథ యందురనియు అభిప్రాయ పడినట్లు తోచును.

‘అత్రైవాంతర్కవివృంతి శేషా శ్చాఖ్యానజాతయః’ (కా. ద. I 28)

ఆను కండివాక్యము ననుసరించి పరికథాదులన్నియు కథలోనే చేరిపోవు నను భావముచే విద్యావాక్కుడు వేఱుగా వానిని చెప్పలేదని భావింపవగును.

క్షుద్రప్రబంధములు

1 ఉవాహరణము :

లక్షణము

తాళము నేడేని తనరంగఁ జేసి
మాలిని మొదలైన మంజువృత్తముల
మొదలు జయపదంబు ముద మొదవింపఁ
గడిన ప్రాసముల్ కర్ణముల్ దనుప
కలుగ నెనిమిది విభక్తులు వెలయ
నెరయదాహరణమై నివ్వటిల్లెడును.

72-74

ఉవాహరణ ప్రబంధములో జయశబ్దముతోఁ గూడిన మాలిన్యాది వృత్తము తొలుతనిబద్ధింపఁబడును. పిమ్మట ‘అసిచ’ (మఱియు) అని ప్రారంభించి యెనిమిదివాక్యములు కూర్పఁబడును. ఆవాక్యములు ప్రాసములు కలిగి తాళబద్ధములై యుండును. అన్ని విభక్తులకును ఈ విధముగనే మొదటి ఆయావిభక్తులతోఁ గూడినపద్యము, పిమ్మట తదనుగుణములైన కళిక ఉత్కళిక అనఁబడు వాక్యములును, విభక్త్యాఖాసములును ఉండును.

ఉదాహరణస్వరూపవిశేషము లివి :

1. ‘లఃఖాకితాద్యుత్తాఢా నరవాహపదత్తాదిచరితవత్ బృహత్కథా’ అని పేరు చుండెడు. (కా. కా. VIII.)

ఉదాహరణ మనునది స్తోత్రరూపమైన ఒక అష్టప్రబంధము. ఇది కొంత పద్యమునను కొంత గద్యమునను నడిచును. ఆ గద్యము సానుప్రాసము, తాళ బద్ధము అగునట్టిదై యుండును, పరిశీలింపఁగా 'సూక్ష్మములొ మోక్ష' మన్నట్లు ఈ చిన్నకృతి అవంత పద్యకావ్యముల పాఠమును, మావంత గద్యబంధముల బింకమును, కావంత గేయరచనల మాధుర్యమును తనలో ఇమిడ్చికొని శ్రోతల నానందింపఁజేయఁ జాలినదిగా కన్పట్టును. కావుననే కొందఱు లక్షణకర్తలు దీనిని మధురకవితావిభాగముతో పరిగణించినారు.

ఇందు సంబుద్ధితో కూడిన ఎనిమిది విభక్తులును ప్రాధాన్యము వహించును. ఒక్కొక్క విభక్తియు ఒక్కొక్క దశముగా భాసిల్లును. మచ్చునకు ప్రథమా విభక్తి దశము : ఈ దశములో మొదట ప్రథమావిభక్తి క్రింతపదములు గల ఒక పద్యముండును. ఆ పద్యము జయపద మాదియునుగల మాలిని మొదలగు విన సింపై నవృత్తములతో కూర్చుండును. పద్యములన్నియు సాధారణముగా కావ్యనాయకుని నామాంకితములై వెలయుచుండును. అట్లు పద్యముముగియఁ గనే కళికయను వ్యవహారముగల ఎనిమిది పాదముల గద్య మొకటి చెప్పఁబడును. ఈ గద్యము మధురగతి హాసగతి ద్వితరదగతి మొదలయిన రగదభేదలతో దేని రూపములో నైన నుండును. ఇది అంత్యానుప్రాసములతో, పాదవ్యయ ప్రాస నియమములతో కూడి చంచత్పుట హావకాదితాళముల కనువుగా గానము చేయఁదగియుండును. (అపిన, కించ) మఱియు అను పదముతో కళిక ప్రారంభింపఁబడును. కళికయైన విమ్మల ఉత్కళిక చెప్పఁబడును. కళికలో నగభాగమే ఉత్కళిక. ఉత్కళికకూడ కళికవలెనే ఎనిమిదిపాదములతోను, ప్రథమా విభక్తి క్రింత పదములతోను రచింపఁబడును. ఇది ప్రథమావిభక్తి దశము ఇట్లే క్రమముగా ద్వితీయాది విభక్తి క్రింత పద్యకళికోత్కళికలు ప్రయుక్తము లగును. దశములలో విభక్త్యాభాసము, ముఖ్యముగా చతుర్థ్యాభాసము నిబద్ధింపఁబడును. కడపట సార్వభిక్తికమైన పద్యమొకటి గ్రంథింపఁబడును. కవినామముచే అంకితమైన అంకితాంకమనఁబడు పద్యముతో కృతి ముగియును. ఉదాహరణ ముల యందలి రచన ఓజఃకాంతి గుణప్రధానమై గౌడియ రీతిలో సాగును.

1. విషమవృత్తవర్గములోని 'పదచతుర్థ్య వృత్తమునుండలి రెండవపాదము మొదటి పాదముగాను, మొగటిది రెండవపాదముగాను మాతినచో కళికయగును.' (వృ. ర. V. 1-3) దాని కిటు ప్రసక్తికనఁ బడును.

హాసో కావ్యప్రక్రియలలో ఈ ఉదాహరణ మొకటి. కాళిదాసునాటికే ఉదాహరణములు ప్రసిద్ధములై యున్నట్లు కన్పట్టును.

‘వైత నివేశిత ముదాహరణం ప్రియాయాః’ (విక్రమో. II. 15)

‘ఉయోదాహరణం కావోర్వర్గాపయామాస కిన్నరాః’

(రఘు. IV. 78)

అని ఆ మహాకవి రెండుసార్లు ఉదాహరణమును పేర్కొనెను. సంస్కృతములో ఉదాహరణవాక్యములు చాల తక్కువగా కనబడుచున్నవి. వంద్రెండవ శతాబ్దిలో ముందీన విద్యానాథుఁడు ఉదాహరణమునకు లక్షణము చెప్పుటయు, ఆ కాలములోనే ముందీన మహాకవి పాల్కురికి సోమనాథుఁడు దానికి లక్ష్యమో యన్నట్లు బోవోదాహరణమును వ్రాయుటయు గమనింపఁదగిన విషయము. ఆంధ్రలే వీరి నెక్కివ యాదరించిన వారనవచ్చును. ప్రతాపరుద్రీయము, నాహియ్య చిత్రముణి, ఉడడిపికి యనుచి ఉదాహరణలక్షణమును చెప్పినవి. ఈ మూఁడును ఆంధ్ర లావణికులు రచించినవియే. లభించిన సంస్కృతోదాహరణములు ఒకవోదాహరణము, చిక్కదేవరాయోదాహరణము, శివోదాహరణము అను మూడింటిలో చిక్కదేవరాయోదాహరణమును వదలినచో తక్కినవి రెండును ఆంధ్రదేశీయులైన కవుల రచనలే. చిక్కదేవరాయోదాహరణమును కూడ బసవోదాహరణమును జూచియే తిరుమలార్యుఁడు రచించి యుండునని భావించుచున్నారు. తెలుగులో ప్రాచీనులు నవీనులుకూడ ఉదాహరణములను పెక్కింటిని రచించియున్నారు. త్రిపురాంతకోదాహరణాదులు ప్రసిద్ధములు.¹

సంబుద్ధినివిడచి తక్కిన విభక్తులతో చెప్పిన ఉదాహరణము వద్దలి, సంబుద్ధితో కూడ ఎనిమిది విభక్తులతో చెప్పిన వద్దలి, సంబుద్ధి యుండి తక్కినవానిలో ఏదో నొక విభక్తిలోపింపఁజెప్పిన వద్దలి అగుననుచు విన్నకోట పెద్దన ఉదాహరణ ప్రభేదములను చెప్పెను.

1. మదీయములు. 1. ఆంధ్రలక్ష్మీవైభవోదాహరణము. 2. శ్రీమద్రామానుజోదాహరణము(ముద్రితములు). ఉదాహరణముల పమగ్రచరిత్రకై శ్రీనిధుడవోలు వెంకటరావుగారి ఉదాహరణవాక్యయచరిత్రము చూడఁదగును.

చక్రవాళము

వదలినుదములు వదలికి తిరిగి
గదియింక బడుపద్యకాండంబు వెలయ
గుంఘింః నెల్లడఁ గోరి సుబుద్ధి
సంజావితంబగు చక్రవాంశబు.

75-76

చక్రవాళపూర్ణలక్షణమిది : పద్యముతో ప్రారంభమవడి కలికలుగా గద్యా
ష్టకము దశాష్టకమున మెలయు చక్రవాళముగును ఇది ఓజస్విపదభూయిష్టము.
ఇందు ఆద్యంతపద్యములు జతస్సమన్వితములు కావలెను. వాక్యాంతమున విము
క్తములైన పద్యములు తిరిగి అన్యవాక్యాదిని గృహీతములగుచుండును. చక్ర
వాళ చతుర్భుజ చతురంతములకు తెలుగు లాక్షణికుల లక్షణమిది :

కమనీయమగురవాక్యము లాఱుభాషల
నాఱుపద్యంబులు సతీశయిల్ల
అవి యుదాహరణంబు చెబువునఁ బదపదం
బునకును నందమై పొలుపుమిగులఁ
బద్యగద్యంబులఁ బల్లవోత్కళికల
సంబుద్ధిలైన ప్రాసాదు లమర
చక్రవాళముఁజెప్పఁ జనుఁ బద్యగద్యతా
ళానుతాళంబుల సభిమతము.

ఒక్కపద్యంబు నివి నాల్గు నోలిగూర్పు
నది చతుర్భుజయగు దీనియట్ల పద్య
గద్య తాళానుతాల సంగతులొనర్పు
సదియు చతురంతరంబందు రాల్గజనులు.

(కవి. చిం.)

భోగావళి

ఆద్యంతములయందు హృద్యంబులైన
పద్యముల్ సంస్కృతప్రాకృతోక్తులను
పరఁగ నెన్నిది నాల్గు వాక్యముల్ గ్రాల
నిరుత్తిరు స్కంధమ్ము లింపెసలార

ప్రతిదాగమన భిన్నవాక్యీతులను
 కరుణాగ దేవస్యహించితవృత్తి
 తాని దేశశబ్దంబుతో నెల్లయెడల
 వెలయ భోగావళి విభావృత్తి దనరు.

77-80

ఇట్ల దేశశబ్దము అదిగాగ అవ్యంతములు పద్యములతో విలసిల్లును. ఇందు నాలుగేసి కాని ఏకమిదేసికాని పద్యములుండును. ఇయ్యది స్కంధములుగ విభాగించబడి యుండును. దేవతలకును, రాజులకు ఉచితమైన ఉత్తమముగు రీతితో కూడియుండును. భోగోపకరణములగు ఉద్యానములును, వసంతాది ఋతువులును ఇందు ప్రచురముగా వర్ణింపబడును.

మామూరి విభోగావళిని ఇట్లు వేర్కొనెను :

స్వప్నం బహిః స్థితపతేఽపి నివేదయంతః
 శ్చేష్టాశ్చేష మనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్
 వైతాళికాః స్ఫుటప్రకటార్థ ముచ్చైః
 భోగావళిః కలిగిరోఽవసరేషు పేతుః'

(శిశు. ప. V. 57)

విరుదావళి

కావ్యవస్తుండైన కమనీయచరితు
 భవ్యవిరుదములు బ్రచురమై గ్రాలు
 వరుస నాడుబరవాక్యసంగతుల
 సరసవృత్తి సెలంగ విరుదావళి యగు.

81-82

అడంబరవాక్యములతో పర్వ్యుడగు నాయకుని విరుదములను వర్ణించెనేని విరుదావళి యగును. ఇందు తక్కినదెల్ల భోగావళివలెనే నిబద్ధింపనగును.

తారావళి

తారల సంఖ్యతోఁ దనరు పద్యములు
 తారావళి యగును దద్దెజ్జులు మెచ్చ.

83

ఇరువదియేడు పద్యములతో చేసిన ప్రళప్తి తారావళియగును. దీనికి నక్షత్రమాల యనియు నామాంతరము గలదు.

ఇట్లే కవిప్రాధోక్తిచే గల్పించబడు వివిధదుద్రప్రబంధములు గలవు. వానినెల్ల నాయాపట్ల నెఱుంగునది. ఇట్ల లక్షణమిచ్చిన యుదాహరణాది తుద్రకావ్యములకు విస్తరభీతిచే ఉదాహరణ మియ్యబడలేదు.

ఇట్టివే గుణావళి, త్యాగభోష జయమోషాదులు, వివిధలఘు ప్రబంధములు కవిప్రాధోక్తిచే కల్పింపబడును.

గ ద్య ము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర
కౌండిన్యనగోత్ర చెలమచెల్ల మంశజ రంగాచార్య విరచితము
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైన అంద్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
కావ్య ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౧. నాటక ప్రకరణము

గ్రంథకర్త పూర్వప్రకరణమున శ్రవ్య ప్రబంధరూపణము చేసి సత్ప్రసంగ సంగతుల ఇతరుల నాటకాదివృత్తివైఖ్యలను, లక్షణములను, నిరూపించుచున్నాడు :

దృశ్యప్రబంధములు నాట్యప్రధానము.

నాట్య స్వరూపములు

సంసృతారీకసాత్వికాహార్య

వరవాచికము లనఁబరఁగు నభినయ

మునఁ గూడి నాయకముఖ్యానుభూతి

ననుకరించుట నాట్యమగు రసాశ్రయము.

1-2

సాత్వికము, ఆంగికము, ఆహార్యము, వాచికము అని అభినయము నాట్యగు విధములు :

౧. సాత్వికాభినయము : ఇతరుల సుఖదుఃఖములను భావన చేయుటకు అనుకూలమైన అంతఃకరణము శక్తియు, దాసేవలన కలిగిర స్తంభము రోమాంచము మొదలగునవి సాత్వికభావములు. వాని నభినయించుటయే సాత్వికాభినయము.

౨. ఆంగికాభినయము : హస్తాదులగు అంగములతో అభినయించుట ఆంగికాభినయము. పతాకహస్తాది ప్రదర్శనము.

౩. ఆహార్యాభినయము : నాట్యమునకు తగిన వస్త్రాభరణములను చక్కగ అలంకరించుకొనుటయే ఆహార్యాభినయము.

౪. వాచికాభినయము : ఆయా రసములకు ఉచితములగురాగాదులతో కావ్య నాటకాదులలోని గద్యపద్యములను చక్కగ ఉచ్చరించుటయు, గానము చేయుటయు వాచికాభినయ మనఁబడును.

ఈ అభినయచతుష్టయములో ఆయా ప్రబంధములలో వర్ణింపబడిన ధీరోదాత్తాది నాయకులయు, తదితరులయు అవస్థల ననుసరించి తాదాత్మ్యబుద్ధిని కలిగించుటయే¹ నాట్యము. ఇది రసాశ్రయమై యుండును.

నాట్యమే రూపకము

‘అవస్థానుకృతి ర్నాట్యం రూపం దృశ్యత యోచ్యతే

రూపకం తత్సమారోపాత్ దశధైవ రసాశ్రయమ్’ (ద. రూ. vi. 7)

కావ్యమున వర్ణింపబడు రామాది ధీరోదాత్తనాయకుల ఆయా సన్నివేశములను (కావ్యగద్యక్షుల కందఱకును ఇది యుపలక్షణము) చక్కగా అనుకరించి ప్రేక్షకులకు ఆ రామాదుల పీఠే యను భావమును కలిగించుటయే నాట్యమనబడును. ఆ నాట్యమే నీ పీఠాదిరూపములవలె చూడదగినదగుటచే రూపమను వ్యవహారము నొందును. నటునియందు రామాద్యవస్థల యారోపమున వర్తించునది కావున ఆ నాట్యమునకు² రూపకమనియు పేరు. కాబట్టి నాట్యరూపక పదములు పర్యాయములు. రూపకము రసాశ్రయము. ఇది నాటకాది రూపమున దశవిధమని శాబడును.

నృత్యము

వఱల విభావాది భావాశ్రయమున

నెఱి నృత్యమనఁజెల్లి నించు ముదంబు.

3

గాత్రవిశేషార్థమైన ‘నృతీ’ ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన నృత్యశబ్దము అంగికాభినయభావశక్యము గలది యను అర్థము నిచ్చుచున్నది. ఈ నృత్యము భావాశ్రయము. కావుననే రసాశ్రయమగు నాట్యముకంటె వేఱుచున్నది. ఈ నృత్యమునకే మార్గమనియు ప్రసిద్ధిగలదు.

1. ‘నట=అవస్థంబుననే’ అను ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన నాట్యశబ్దము సాక్షి కాభినయభావశక్యమును సూచించునది.

2. ‘వర్తయిష్యామ్యహం విప్రాః చశరూపవికల్పామ్’ (నాట్య. శా. xviii-1) అని భరతముని నాటకాదులను రూపములనెను. ‘రూప్యతే ప్రత్యక్షీక్రియతేయోర్థః తద్భావ కత్వాత్ కావ్యాని రూపాణి’ ‘కావ్యార్థము దీనివలన రూపింపఁ జేయఁబడును, అనఁగా కనఁబడునట్లు చేయఁబడును కావున ఇవి రూపములు’ అని అభినవగుప్తాచార్యుఁడచ్చటనే వివరించెను.

నృత్తము

తాళము లయయును దనరెడు నద్ది

గ్రాలును నృత్తమై కమనీయరితి.

4

హస్తాకుంచన ప్రసారణాదులగు క్రియలకు, కాలమునకును గల ఒకానొక ప్రమాణము తాళమనఁబడును. చంచత్పుటము మొదలగునవి తాళములు. తాళాంతరాళములగు ద్రుతవిలంబితాదులు లయ యనఁబడును. ఈ తాళ లయలు మాత్రము గలిగి అభిరయశూన్యమగు అంగవిశేషము నృత్తమనఁజెల్లును. దీనికి దేశి యనీయు వ్యవహారము కలదు.

ఇది దశరూపకమున వివరింపఁబడిన పద్ధతి. నృత్తము నృత్యము అనునవి నాటకమున కంగములు గావున వాని స్వరూప మిట నిరూపింపఁ బడినది. నృత్తనృత్యములు నాటకాంగము లని దశరూపకము (I. 10.) అట్లు నుడుపుచున్నది:-

‘నృత్తనృత్యములు లలితములగునపుడు లాఽఽమనియు, ఉద్దేశములగు నపుడు తాండవ మనియు వ్యవహరింపఁ బడును. ఇవి నాటకాదులకు ఉపకారకము లగును.’

ఇట్లు నృత్త నృత్యములు అంగములు గాఁగ నాట్యమువలన దశ రూపకములు గలుగుచున్నవి.

దశరూపకములు

1. నాటకము 2. ప్రకరణము 3. భాణము 4. ప్రహసనము 5. డిమము 6. వ్యాయోగము 7. సమవకారము 8. బీధి 9. అంకము 10. ఈహామృగము

నాటక ప్రకరణముల లక్షణములు కొన్ని కలిగియున్నందున ‘నాటిక’ యను సంకీర్ణ రూపకము నొకదానిని భరతముని చెప్పెను. (నాట్య. కా.- xviii. 80.)

అనంతరిక లక్షణ కర్తలు నాటికను చేర్చి బహువిధములైన ఉపరూపకములను నుడివిరి. వాని స్వరూపాదులు ఈ ప్రకరణముననే ‘పరిశిష్టమున’ సమీక్షింపఁబడును.

అన్నియు నాట్యాశ్రయంబులే యగుట
 నెన్న పీనికి భేద మేలన రాదు
 ఇతివృత్తరసనేత లెనఁగ వేఱాట
 నతిభిన్న రూపములగు రూపకములు.

5-6

రూపకము అన్నియు నిజమునకు నాట్యాశ్రయములే; కాని అందందు ప్రయోగింపఁబడు కథయు, రసమును, నాయకుఁడును వేర్వేరుగుటచే వానిఁ బట్టి రూపకములును భిన్నభిన్నములై నవి.

‘వస్తు నేతా రసస్తేషాం భేదకః’

(ద. రూ. I. 11)

రూపక విభేదమునకుఁ గారణమైన పీనిలో ఇతివృత్తము (వస్తువు) మూఁడు విధములు.

1. ప్రఖ్యాతము 2. ఉత్పాద్యము 3. మిశ్రము

దీనినే ‘ప్రఖ్యాతోత్పాద్య మిశ్రభేదములతో వస్తువు ముతైఱుగులు’ అని దశరూపకము (I. 15) వాకొనుచున్నది.

1. ఇతిహాస ప్రసిద్ధమైన కథ ప్రఖ్యాతము.

2. కవి కల్పితము ఉత్పాద్యము.

3. కొంత ప్రఖ్యాతము, కొంత ఉత్పాద్యము అయినది మిశ్రము.

ఈ ఇతివృత్తము (కథ) మొదట, ఆధికారికము, ప్రాసంగికము అని రెండు విధములుగా విభక్తమగును.

1. ఆధికారికము :

ఫలముతోడి స్వస్వామి భావసంబంధమే అధికారము. ఫలభోక్త అధికారి. అట్టి అధికారముచేఁ గాని, అధికారిచేఁగాని ఫలవర్త్యంతము నడుపుకొని వెళ్ళఁ బడునది ఆధికారికము. ముఖ్యమనియు దీనిగందును. రామాయణమున రామ కథయే ఆధికారికము.

1. ప్రాసంగికము :

ఏ యితివృత్తము ప్రధానేతివృత్తమున కుపకారకమై స్వప్రయోజన సిద్ధిని కూడ పొందునో యది ప్రాసంగికము. రామాయణములో సుగ్రీవాదుల కథ. ఈ ప్రాసంగిక కథ పతాక, ప్రకరి యని ద్వివిధము.

i పతాక : ప్రధానకథతో సుదూరము నడచునట్టి ప్రాసంగిక కథ.

‘సానుబంధం పతాకాఖ్యమ్’ (ద. రూ. I. 13.)

భరతముని దీనినిట్లు వివరించెను :

‘యద్వృత్తం హి పరార్థం స్యా త్రప్రధాన స్తోపకారకమ్,
ప్రధానవచ్చ కల్పేత పతాకా సాఽభిధీయతే’ (నాట్యశా. XIX.)

ఉపనాయకుని కథ పతాకయని భావము.

రామాయణమున సుగ్రీవుని కథయే పతాక.

ii ప్రకరీ : ప్రధానకథలో కొంచెము దూరము మాత్రమే సాగివచ్చు నది. రామాయణమున జటాయు కథ.

‘ప్రకరీ చ ప్రదేశభాక్’ (ద. రూ. I. 13)

నాట్యశాస్త్రములో (xix. 24) దీని స్వరూపమిట్లు ప్రదర్శింపబడినది :

‘ఫలం ప్రకల్ప్యతే యస్యాః పరార్థం కేవలం బుధై :

అనుబంధవిహీనాం తాం ప్రకరీ మితి నిర్దిశేత్’

అనుబంధః నైరంతర్యేణ వర్తనం తేన విహీనామ్—

దూరవ్యాపిని కాని అనంతర కథ ప్రకరీ అని తాత్పర్యము.

ఏయే రూపకమున ఏయే ఇతివృత్తము, ఏయే రసము, ఏయే నాయకుడు ప్రయోగింపబడవలెనో ఆ ప్రక్రియ ఇట వివరింపబడుచున్నది :

1. నాటకము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము; ధీరోదాత్తుడు నాయకుడు; శృంగార వీరరసములలో నేడే నొక రసము ప్రధానము; ఇతర రసములకును ఇందు ప్రధాన రసాంగములుగా ప్రవేశము గలుగవచ్చును.

ఇది ప్రాచీనమతానుసారముగా చెప్పినమాట. నిజమునకు కరుణరసము కూడ నాటకమున అంగిరసముగా ఉండదగును. ఉత్తరరామచరితాదులు ఇట్టివే. ఇంతియేగాక, శాంతముతోగలిసి రసములు తొమ్మిదియను మతమున

శాంతము కూడ నాటకమున ప్రధానరసము కావచ్చును. నాగానందాదులు అట్టి వానికి ఉదాహరణములు.

2. ప్రకరణము :

ఇందు కల్పితమగు కథ; ధీరశాంతుడు నాయకుడు; శృంగారరసమునకే ప్రాధాన్యము.

3. భాణము :

ఇందు ఇతివృత్తము కల్పితము; ధూర్జటితుడు నాయకుడు; శృంగార వీరరసములు కొంచెముగ సూచింపబడును.

4. ప్రహసనము :

ఇందు కల్పితమగు కథ; పాపండాదులు నాయకులు; హాస్యరసము ముఖ్యము.

5. డిమము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము; ధీరోద్ధతులగు దేవగర్భర్షపికాచాదులు పదునాటుగురు నాయకులు; రౌద్రరసము ముఖ్యము; వీర శృంగారరసములు అంగములు.

6. వ్యాయోగము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు కథ; ధీరోదాత్తుడు నాయకుడు; వీరరసము ప్రధానము.

7. సమవకారము :

ఇందు ప్రసిద్ధమైన కథగాని, కల్పితమైనకథగాని యుండవచ్చును. దేవాసుర ప్రభృతులు పండ్రెండ్రుగురు నాయకులు. వీరరసము ప్రధానము.

8. విధి :

ఇందు కల్పితమగు ఇతివృత్తము; ధీరోదాత్తుడగు నాయకుడు; శృంగార రసమునకు సూచనామాత్రప్రయోగము గలుగును.

9. అంకము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు కథయు, పాకృత జనుడు నాయకుడుగను ముందురు. కరుణరసము ప్రధానము.

10. ఈశామృతము :

ఇందు మిశ్రమగు కథ యుండును. ధర్మోద్ధతుడు నాయకుడగును. శృంగారరసము కొంచెముగ భాసించును.

ఈ దశరూపకముల సామగ్రియు ఇటు నిరూపింపఁబడుచున్నది:—

పంచసంధులు

1. ముఖసంధి 2. ప్రతిముఖసంధి 3. గర్భసంధి 4. అవమర్శసంధి
5. నిర్వహణసంధి.

సంధి యన నేమి :

ఒక ప్రయోజనముతోఁగూడిన కథాంశములకు అచాంతర ప్రయోజనము తోడి సంబంధము సంధి యనఁబడును.

ఇటు ప్రయోజనశబ్దముచే ధర్మార్థకామములనెడి త్రివర్గ రూప మగు ఫలము వివక్షితము. కాఁగా దర్మార్థకామములలో ముఖ్యముగాఁ గొన్న ఏ యొక్క రానితో సంబంధించిన కథాంశములకై నను, తద్వ్యతిరీక్తము లును, అప్రధానములు నగు తక్కిన రెండింటితోడి సంబంధమే సంధియని ఫలితార్థము.

సంధులేర్పడు పద్ధతి

1. ఆరంభ బీజసంబంధమున ముఖసంధి.
2. ప్రయత్న బిందుసంబంధమున ప్రతిముఖసంధి.
3. ప్రాప్త్యాకా వతాకల సంబంధమున గర్భసంధి.
4. నియతాప్తి ప్రకరుల సంబంధమున అవమర్శసంధి.
5. ఫలాగమ కార్యముల సంబంధమున నిర్వహణసంధి.

ఈ రీతిగా సంధులేర్పడును.

ఈ పద్ధతి దశరూపకమున ఇట్లు చెప్పఁబడినది:—

‘బీజ బిందు వతాకా ప్రకరీ కార్యము లనునవి యైదును అర్థప్రకృతులు. ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమము లనునవి పంచావస్థలు ఈ యిరుతెఱుగులైనవియు యథాసంఖ్యముగఁ జేరుటవలన పంచసంధు లేర్పడును.’

ఆరంభాదుఁ నన్వరూపము

ఆరంభము

భూరిఫలాగ్రంబు పూనెడి పూస్కి

ఆరంభ సంజ్ఞతో నలరారుచుండు.

7

ధర్మార్థ కామములపైఁడ త్రివర్ణముతో 'ఇదిగో! ఈ ప్రయోజనమును నేను సాధించి తీరెద'నను నాయకుని పూనికయే ఆరంభమనఁబడును.

యత్నము

ఫలము లభింపమి బహుయత్నమునకుఁ

దలఁడ యత్నమై చనరారు నద్ది.

8

తాను సాధింపదలఁచిన కార్యఫలము లభింపక పోవుటచే రెట్టింపయిన కడఁగితో తొందరలో ఆ కార్యఫలమును సాధించుటకు చేయునట్టి చేష్టావసము యత్నము.

ప్రాప్త్యాశ

అవును గా దనుశంక నర్థలాభంబు

అవినిచ్చితంబైన ప్రాప్త్యాశ యగును.

9

ఈ ఫలము చేకూరునో చేకూరదో యని ఉపాయాపాయ శంకలతో కార్య ఫల లాభము అనిశ్చితమైనచో అది ప్రాప్త్యాశ.

నియతాప్తి

కడు నపాయము లేమి కార్యనిశ్చయము

వడినేయ నియతాప్తి వర్తించు గృతుల.

10

కార్యావరోధముగాఁ గనపడిన యపాయములు తొలఁగిపోఁగా ఈప్పి కార్యము నిక్కముగా చేకూరునను ధృఢనిశ్చయమే నియతాప్తి.

ఫలాగమము

సర్వఫలప్రాప్తి సరిగ నిద్దింప

నుర్వి ఫలాగమం బొనరఁగ వగును.

11

ఏ ఫలలాభమునకై పూనిక వచ్చెనో యట్టి ఫలము సంపూర్ణముగా లభించుటయే ఫలాగమము.

అర్థప్రకృతులగు బీజాదుల స్వరూపము

బీజము

అనదుగ మొదలుండు, నదు పోను పోను

ఎసఁగును విస్తరిమై యిల బీజ మద్ది. 12

విత్తనము స్వల్పముయ్య పానుపోను అనురయై, మొక్కయై, కొమ్మలు ఆకులు పూవులు కాయలు మొదలగువాని సూచమున బహుముఖముల విస్తరిల్లినట్లు బీజమను నీ అర్థప్రకృతి ప్రథమమున అర్చముగనుండి పోనుపోను నాయకోప నాయక ప్రతినియతి. అది సంబంధించు కథాంశములతో విస్తరిల్లి క్రిందరూపమగు ఫలమునకు పేతువై అన్వర్థమగుచున్నది.

బిందువు

అంగార్థముల ముఖ్యభంగంబు గలుగ

సంగమింపఁగఁ జేయఁజాలు బిందువును. 13

అప్రధానములగు కథాంశములవలన ప్రధానకథకు విచ్ఛేదము గలుగ నుండ నట్టి విచ్ఛేదము గలుగనియకుండుటకు పేతువై నది బిందువనఁబడును. నీటిమీఁది నూనెచుక్క అవిచ్ఛిన్నముగ ప్రసరింపినట్లు ఇది కథాంశమును అవిచ్ఛిన్న మొనరించుటచే దీనికి బిందువను పేరు పార్థకము.

పతాక

అతిముఖ్యకథ కంగమై వ్యాప్తిచెందు

కత పతాక యనఁగ భ్రాతి వహించు 14

ప్రధానకథకు అంగమై తతోపకమై కొంతదూరము ప్రధాన కథతో పాటు వ్యాపించునట్టి కథ పతాక యనఁబడును. రామాయణమున సుగ్రీవుని కథ పతాక.¹ నాటకములలోను అచ్చటచ్చట వచ్చు ఉపకథలు పతాకకు ఉదాహరణము. వేడిసంహారమున కర్ణచరితమే పతాక.

1. 'సేనలో' ఎత్తిన తెక్కెము (పతాకము) సేనకంతకును అలంకారమైనట్లు ఈ ఉపకథయు నాటకైకదేశమున నుండియు నాటకమున కంతకును ప్రకాశమగును గావున ఇది పతాకయని యన్వర్థముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది' అని (సాగరనంది కృత) నాటక లక్షణ రత్నకోశము. (8. 188)

పతాకాస్థానకములు

పతాకాప్రసంగమున పతాకాస్థానకమును కూడ ధనంజయ, విశ్వనాథ, సింగభూపాలాదులు ఈ సందర్భముననే జేర్చిచిన్నారు. రూపకములలో ఇవి చమత్కార హేతువులు.

భరణముని వీని లక్షణమిట్లు చెప్పెను:

‘యత్ర న్యస్థిం క్షింత్వమానే తల్లింగోఽన్యః ప్రచుజ్యతే
అగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం య తత్’ (నాట్య. కా. XIX. 29)

‘ఒక యర్థము నుద్దేశించి పలికిన వాక్యమునకు అగంతుక భావముచేగూఢ మగు అన్యార్థమును స్ఫురింపజేయునది పతాకాస్థానకము’.

ధనంజయుని నిర్వచనము :

‘ప్రస్తుతాగంతుభావన్య వస్తునోఽన్యోక్తి సూచకం పతాకాస్థానకమ్’
(ద. దూ. I. 14)

‘ప్రాకరణికమై రాఘోవు కథాంశము అన్యోక్తి చే సూచింపఁబడుటయే పతాకాస్థానకము’. ఈ పతాకాస్థానకములు వాల్మీకిధములు.

వీని స్వరూపము :

ప్రథమపతాకాస్థానకము :

‘సహస్రై వార్థసంపత్తిః గుణవృత్త్యుపదారతః
పతాకాస్థానక మిదం ప్రథమం పరికీర్తితమ్’. (నాట్య. కా. XIX)

‘గుణవృత్తిసమసరించి ప్రయోగించిన ఉపచారవాక్యముచే తటాలున అర్థము సంపన్నమైనచో అది ప్రథమపతాకాస్థానకము’.

ఉదా : (రత్నావళి ద్వితీయాంకములో)

విదూ : మిత్రమా ! ఈమె ! వాసవదత్తాదేవి !

(రాజు సందేహముతో సాగరికను విడిచిపెట్టును)

‘ఈమె అతికోపకత్తె. నీవే చెయిపట్టుకొని కోపము పోగొట్టుదేవా!’ అని సుసంగతయను సఖ పలుకఁగా, వత్సరాజు సాగరిక కెం గేలు పట్టుకొన్నాడు;

అనునయించు చున్నాడు.....ఎంతకును మాటలాడకున్న ఆమెనుచూచుచున్న విదూషకుడు హఠాత్తుగా 'మిత్రనూ! ఈమె! వాసవదత్తాదేవి! అన్నాడు. వాసవదత్తాదేవియే అక్కడకు వచ్చినది; కొంప మునిగినది అనుకొని భయముతో రాజు సాగరికశేయి విడచిపెట్టెను. వాసవదత్తకాని సాగరికను కోపగుణసామ్యమున ఈమె వాసవదత్తయే అనునది జాపచారిః వాక్యము. దీనివలన ముందు కలుగఁబోవు వాసవదత్తా కోపము సూచితమైనది.

ద్వితీయ పతాకాస్థానము :—

‘వచః సాక్షిశయం శ్లిష్టం కావ్యం బంధరసాశ్రయమ్

పతాకాస్థానక మిదం ద్వితీయం పరికీర్తితమ్’. (నాట. కా. XIX)

ప్రకృత కావ్యార్థమున కనుగుణమై, శ్లేషార్థయుక్తమై, చమత్కారాతిశయము గల వాక్యము ద్వితీయ పతాకాస్థానకము.

ఉదా : (వేడి సంవత్సరములో ప్రస్తావనయందు సూత్రధారుడు)

సూత్ర : సత్పక్షములు, మధురద్రవ్యములు, మదోద్ధతారంభములు గలిగి ప్రసాధితాశమైన ధార్తరాష్ట్రవర్గము కాలవశమున నేలవై వ్రాలినది
(వే. సం. I. 8)

పారిపార్శ్వకుడు : పాపము శమించుఁగాక! అమంగళము ప్రతిహతమగుఁగాక !

సూత్ర : మారిష ! శరదృష్టనమున హంసబృందమునే ¹ధార్తరాష్ట్ర వర్గమన్నానోయి !

పారి : అది తెలియక కాదుకాని—అమంగళాశంసనముచే నిజముగా నా గుండెలు తల్లడిల్లినవి.

విదూ : మారిష ! అమంగళమెల్ల తొలగిపోనేరేదీయినది. కంసారి స్వయముగా దౌత్యము చేపట్టినాడు. కావున వైరదహనము చల్లార నిత మాధ

1. ‘ధార్తరాష్ట్ర’ నికేతనై : (అమ. కో. II. సం. ప. 24) నల్ల నిముక్కునల్లని కాళ్ళుగల హంసలు ధార్తరాష్ట్రములు.

వునితో కూడ పాండవులు సంఘటించుటగాక ! రక్తప్రసాదిత భూములు, పత విగ్రహాలునై కురురాజపుత్రులును తమ శృత్యులతోకూడ స్వర్ణస్థలగుడురు గాక ! (వే. సం. 1. 7

ఇందు మదోద్ధతారంభములు గలవి - ప్రసాదితాశము - రక్తప్రసాదిత భూములు - పతవిగ్రహాలు - స్వస్థులు మొదలైనవి చదవఁగల శ్లోకములు. (రక్తము = నెత్తురు - అనురాగము; విగ్రహము = కలిరమ - యుద్ధము; స్వస్థులు = ఆరోగ్యవంతులు = స్వర్గస్థులు.) ఇట్టి నాటకే రాజోపు ధార్తరాష్ట్రుల వినాశము, పాండవుల విజయము సూచించఁబడినవి. తక్కువ శ్లోకములతో తుల్య విశేషణము లనెడి పతాకాస్తానములును ఇట్లే యూహ్యములు. ఈ నాలు గింటిని మంగళసూచనార్థమో, అమంగళ సూచనార్థమో, అనార్యమో యథావసరముగా సంధు లన్నింటితోను ప్రయోగింపవచ్చును.

ప్రకరి

వినఁగ నల్పవ్యాప్తి వెలసి కావ్యమునఁ

జను కథ ప్రకరికానంజ్ఞ నొప్పాను.

13

పతాకవలె ప్రధానకథతో సుచారము వ్యాపించి కొంతదూరము మాత్రమే సాగునట్టి ఉపకథ ప్రకరి యనఁబడును పూర్వగుత్తి ప్రస్తుతప్రకరము. వలె ఒక్కచో నుండియే ప్రధానకథ నెల్ల ఉల్లిపిల్లఁ జేయును కావున ఇది ప్రకరి యనఁబడును.¹ రామాయణమున జటాయు కథ దీనికి ఉదాహరణము.

కార్యము

ఫలలాభ మొనఁగూడ వలెదు కథయు

వెలయు కార్యంబను విఖ్యాతిఁజెంది.

14

ప్రధాన ఫలమును నిర్వహించునట్టి కట్ట కడవటి కథావయవము కార్య మనఁబడును. ఏ ప్రయోజనమునకై కావ్యారంభము చేయఁబడినదో, ఏది లభించినంత కావ్యము ఉపసంహరింపఁబడునో అయ్యది కార్యమని ఫలితార్థము.²

1. నాటక. ల. ర. కోశము, (9-199)

2. నా. ల. ర. కోశము. (9-210)

ముఖసంధి

వివిధార్థ రసములు వెలయు బీజో ప్తి
సవరింపఁగా ముఖసంధియై యెసఁగు,

15

నానావిధములుగా ప్రయోజనములకును రసములకును పేతువగు బీజ సముత్పత్తియే ముఖసంధి యగును. ఈ ముఖసంధికి ఉపశ్లేపాదులు పండ్రెండు గణములుండును. అంగ మనఁగా సంధికి ఉపకరించునట్టి కథాంశరూపమగు అవయవము.

ముఖసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. ఉపశ్లేపము 2. పరికరము 3. పరిన్యాసము 4. విలోభనము 5. యుక్తి 6. ప్రాప్తి 7. సమాధానము 8. విధానము 9. పరిభావనము 10. ఉద్బేదము 11. భేదము 12. కరణము.

1. ప్రధాన ఫలమునకు అనురూపమగు బీజమును ఆవావము సేయుట ఉపశ్లేపము.

2. ఉపశ్లేప మైన యా బీజమును విస్తరిల్లఁజేయుట పరికరము.

3. ఆ బీజము లికింపఁబడునట్లు వ్యక్తముచేయుట పరిన్యాసము.

4. బీజగుణములను వర్ణించుట విలోభనము.

5. బీజప్రయోగమున సిద్ధికిఁ దగిన యుపాయ మాలోచించి నిశ్చయించుట యుక్తి.

6. బీజమును గూర్చిన ప్రసంగమునఁ గలుగు సుఖలాభము ప్రాప్తి.

7. బీజఃస్థి ధానము సమాధానము.

8. బీజానుగుణముగ నాయికానాయకుల దర్శనాదర్శనాదికము సుఖ దుఃఖకార్యగుట విధానము.

9. బీజవిషయమునఁ గలుగు ఆశ్చర్యము పరిభావనము.

10. బీజవిషయమై గూఢముగ నుండు అనురాగ క్రోధాదులను ప్రకాశింపఁజేయుట ఉద్బేదము.

11. బీజమునకుఁ దగిన ప్రోత్సాహ మొనర్చుట భేదము.

12. బీజవిషయము సఫలమగుటకుఁ దగినట్లు భవిష్యత్కార్యము నారంభించుట కరణము.

ఈ పండ్లెండింటిలో ఉపశేవ, పరికర, పరిన్యాస, యుక్త్యుద్భేద, సమాధానములు తప్పక ప్రయోగింపఁబడవలసినవి. తక్కినవి యథా సంభవముగ ప్రయోగింపఁబడ వచ్చును.

ప్రతిముఖసంధి

కనఁబడి కనఁబడకయు నుండు బీజమునకు వ్యక్తియై ప్రతిముఖసంధి యగును
బిందు ప్రయత్నముల్ గ్రందుకొనంగఁ
బొందును నిట పదుమూడంగములును.

16

అంశమున కనఁబడియు, అంశాంతరమున కనఁబడకయు నున్న బీజము ప్రకాశించుటయే ప్రతిముఖసంధి యనఁబడును. బిందు ప్రయత్నములకు తగినట్లు ఈ ప్రతిముఖసంధికి ప్రయోగింపవలయు నంగములు పదుమూడు.

ప్రతిముఖసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. విలాసము 2. పరిసర్పము 3. విధూనము 4. శమము 5. నర్మ 6. నర్మద్యుతి 7. ప్రగమనము 8. విరోధము 9. పర్యుపాసనము 10. వక్రము 11. పుష్పము 12. ఉపన్యాసము 13 వర్ణసంహారము.

1. విలాసము : నాలుకా నాయకులకు గలుగు సంభోగేశ్వ.

2. పరిసర్పము : కనఁబడి. యంతలో తిరిగి కనఁబడక పోయిన బిందు రూప బీజము ననుసరించుట.

3. విధూనము : అనిష్టవస్తువును త్రోసివేయుట.

4. శమము : అరతి శాంతించుట.

5. నర్మము : బీజమునకు సంబంధించిన వేళాకోళపు మాట.

6. నర్మద్యుతి : పరిహాస వచనములచేఁ బ్రకటింపఁబడిన యనురాగము వలనఁ గలిగిన ప్రీతి.

7. ప్రగమనము : నాయకా నాయకులు దూతికా విదూషకాదులతోఁ జేయు ప్రసంగమున సుస్పృహను రాగమును ప్రకటించుట.
8. విరోధము : ఏదే నొక వ్యాజమున అభీప్రాయమున కభ్యంతరము గలుగుట.
9. పర్యుపాసనము : ప్రియు లేరేని కాగణమునఁ గినియ, వారిని బతి మాలుట.
10. వజ్రము : ప్రియజనుల యెదుట పగుషము లాడుట.
11. పుష్పము : నాయకా నాయకుల వలపును దెలుపు తియ్యని మాటల నేర్పు.
12. ఉపన్యాసము : వలపు గలుగుచట్లు నేర్పుమాటలఁగూర్చుట
13. వర్ణనంహారము : నాలుగు వర్ణములవారును బీజానుగుణముగా మాటలాడుట వలన బీజ ముగ్ధతమగుట.
- వీనిలో పరిసర్ప, ప్రగమన వజ్రోపన్యాస, పుష్పములు ముఖ్యములు.

గర్భసంధి

తొలిఁ దోఁచి తొలఁగిన యల బీజముగనఁ
గలయఁగ వెదకిన గర్భసంధి యగు.

17

దీనికి ప్రాప్త్యాశాపతాకానుగుణముగ అంగములను బ్రయోగింపనగును. ముఖ్యసంధిలో ఉపక్షి ప్రమేన బీజము ప్రతిముఖసంధిలో వ్యక్తవ్యక్తముగ నుండ, దాని నన్వేషించుట గర్భసంధియగును. ఇందులో పతాక ఉండితీరవలెనను నియమములేదు. పతాక లేనిపక్షమున దానికి మాటుగ బీజబిందువులలో ఒకదానిని ప్రయోగింప వలెను.

గర్భసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. అభూతాహారణము 2. మార్గము 3. రూపము 4. ఉదాహృతి
5. క్రమము 6. సంగ్రహము 7. అనుమానము 8. తోటకము 9. అధిబలము
10. ఉద్యోగము 11. సంభ్రమము 12. ఆశ్చర్యము.

1. అభూతాహరణము : ప్రకృతకార్యమునకు ఉపకరించునట్టి ఒకానొక మోసపు పని.
2. మార్గము : యథార్థమును బబుకుట.
3. రూపము : తనసంగతి వరులకు ఎక్కడ తెలిసిపోవునో యను సంది యమును దెల్పుమాట.
4. ఉదాహృతి : ప్రకృత సందర్భమునకు అధిక్యము గలుగునటుల నుడుపుట.
5. క్రమము : కోరినకోరిక చెల్లించుకొనుట.
6. సంగ్రహము : ప్రకృతకార్యసాధనకు ఉపయోగించు సామాది వాక్యములు.
7. అనుమానము : ఆయా చిన్నెలవలన నొకవిషయము సూహించుట.
8. తోటకము : కోవసంశ్రమములు గలిగిన మాటలు.
9. అధిబలము : ఇష్టజనాతినంధానము.
10. ఉద్వేగము : వ్యతురపిలని వెఱపు.
11. సంశ్రమము : శంకయు భయమును గలుగుట.
12. ఆశ్చర్యము : ఈప్సితమగు బీజార్థ ప్రకాశమునకై కడంగుట.

వీనిలో అభూతాహరణమార్గ తోటకాది బలాశ్చర్యములు అఱును ముఖ్యములు.

విమర్శసంధి

కన గర్భసంధిని ఘనమైన బీజ

మున కవమర్శము చను విమర్శమున.

15

దీనికి పదుమూడు అంగములు. వీనిని నియాతాప్తి ప్రకరుల కనుగుణ ముగ పొందుపఱువ వలెను.

క్రోధనన్యసాదులచే గర్భసంధియందు ప్రకాశించిన బీజార్థమును గూర్చి చేయఁబడు వర్ణాలోచనము విమర్శసంధి యగును. దీనినే అవమర్శసంధి యనియు నందురు.

విమర్శనాంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. అపవాదము 2. సంఘేటము 3. విద్రవము 4. ద్రవము 5. శక్తి
6. ద్యుతి 7. ప్రసంగము 8. చలనము 9. వ్యవసాయము 10. నిరోధము
11. ప్రరోచనము 12. విభజనము 13. ఆదానము.

1. అపవాదము : దొనఁగులనెత్తి చూపుట.
2. సంఘేటము : కోపమున మాటాడుట.
3. విద్రవము : చచ్చుట, చెరిపడుట మున్నగునవి.
4. ద్రవము : గురుతిరస్కారము.
5. శక్తి : విరోధము శాంతించుట.
6. ద్యుతి : వెలుపించుట, రెచ్చగొట్టుట.
7. ప్రసంగము : పెద్దలను పొగడుట.
8. చలనము : అవమానించుట.
9. వ్యవసాయము : తనలావు తాను పొగడికొనుట.
10. నిరోధము : అలుకఁగొన్న వా రొండొరులు ఢిక్కరించుకొనుట.
11. ప్రరోచనము : కలుగఁబోవు మంగళమునుగూర్చి ముందుగ ప్రశంసించుట.
12. విచలనము : తనగుణములను దానే పేర్కొనుట.
13. ఆదానము : ఉద్దిష్ట కార్యమును గ్రహించుట.
వీనిలో అపవాద శక్తి వ్యవసాయ ప్రరోచనాదానములు ముఖ్యములు.

నిర్వహణసంధి

అందందు ఊహములైన ముఖాదు
లిందొక యర్థమునందుఁ జేరుచును
తనరు నిర్వహణాఖ్యంగని యిటఁజూడ
నొనరఁగ వదునాల్గు నుండు నంగములు.

19

వీనిని ఫలాప్తి కార్యానుగుణముగఁ బ్రయోగింపవలెను.

ఆయాచోట్ల విప్రకీర్ణములై యున్న బీజయు క్తములగు ముఖసంధ్యావ్యర్థములకు ఎందు ప్రధాన ప్రయోజనసంబంధము కలుగునో యది నిర్వహణ సంధి యనఁబడును. ఇందు పదునాలుగు అంగము లుండును.

నిర్వహణసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. సంధి 2. విబోధము 3. గ్రథనము 4. నిర్ణయము 5. పరిభాష
6. ప్రసాదము 7. ఆనందము 8. సమయము 9. కృతి 10. ఆభాషణము
11. ఉపగూహనము 12. పూర్వభావము 13. సంహారము 14. ప్రశస్తి

1. సంధి : బీజభూత విషయమును మరల పరిపాత్తి కనుగుణముగ చెప్పట.

2. విబోధము : ముఖ్యమగుకార్యము నన్వేషించుట.

3. గ్రథనము : ప్రధానకార్యము నుపక్షేపించుట.

4. నిర్ణయము : బీజానుగుణముగ కార్యప్రకంస.

5. పరిభాష : పరస్పరసంభాషణము,

6. ప్రసాదము : కార్యసిద్ధిని దెల్పి సంతోషపెట్టుట;

7. ఆనందము : కోరిక లీడేరుట.

8. సమయము : వంత దొలంగుట.

9. కృతి : లభించిన యర్థమును రక్షించుకొనుట.

10. ఆభాషణము : కార్యము నెఱవేఱుటచే గలిగినసంతోష ప్రసంగము.

11. ఉపగూహనము : ఆశ్చర్యకరమైన ప్రయోజనమును బొందుట.

12. పూర్వభావము : ఇప్తకార్య సందర్భము.

13. సంహారము : కావ్యార్థమును ముగించుట.

14. ప్రశస్తి : పరలాభము, శుభాశంసనము.

ఇట్లు అఱువదినాలుగు అంగములతోఁ గూడిన పంచసంధులు వివరింపఁబడినవి.

సంధ్యంగ ప్రయోగము

సంధ్యంగముల ప్రయోగము రూపకములకు మిక్కిలి యవసరము. అంగ హీనమైన రూపకము ప్రేక్షకరంజకము కాఁజాలదు. సాహిత్యదర్పణకారుఁడిట్లు నొక్కి చెప్పెను.

‘అంగహీనం నరోయద్య నై వారంభక్షమో భవేత్
అంగహీనం తథా కావ్యం నప్రయోగాయ యుజ్యతే’.

(సా. ద. vi. 118)

రసస్థితి కమగుణముగానే యీ అంగములను కూర్చవలెను. అంతియై కాని శాస్త్రములో చెప్పబడియున్న వికదాయని యన్నింటిని చొప్పించుచు పోరాదు.

ధ్వన్యాచార్యుడి విషయమునే యీ రీతి స్పష్టము చేసెను :

‘సంధ్యంగధ్వంగఘటనం రసాదివ్యక్త్య పేక్షయా

నశు కేవలయా కాత్మస్థితిసంపాద నేచ్ఛయా’ (ధ్వ. iii, 12)

కావుననే యుద్దసమయమున నిబద్ధింపఁబడు శృంగారవర్ణనము దూష్య ముందురు. వెలువల ఘోరసంగ్రామము జరుగుచుండఁగా అంతఃపురమున భాను మతీ దుర్యోధనులు శృంగారప్రసక్తులై నట్లు వర్ణించుట అయుక్తమని వేణీసంహార రచయితను లాక్షణికులు విమర్శించిరి. (సా. ద. IV. 120 వృత్తి)

కార్యకారణభావ మున్న నే తప్ప ఈ ఉపక్షేపాదులను ఒక క్రమమని లేదు. అవసరమైన విధముగా వీని సువయోగించవచ్చును.

సంధ్యంగప్రయోజనములు

ఈ సంధ్యంగములకు ప్రయోజనములు ఆఱు.

1. వివక్షితార్థప్రతిపాదనము.
2. గోప్యార్థగోచనము.
3. ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము.
4. అభినయరాగసమృద్ధి.
5. చమత్కారత్వము.
6. ఇతివృత్త విస్తరము.

ఇతివృత్తమున మఱియొక విభాగము

ఇతివృత్తము సూచ్యమనియు, అసూచ్యమనియు మఱియు రెండు విధములు. వీనిలోని అసూచ్యము దృశ్యమనియు, శ్రావ్యమనియు తిరిగి ఇరుతె అంగులు. సూచ్యమును సూచించు విధములు అయిదు. అవి దశరూపకమున (I. 58) ఇట్లు సూచింపఁబడినవి :

1. విష్కంభము 2. చూళిక 3. అంకాస్యము 4. ప్రవేశకము 5. అంకావతారము.

భరతముని వీనినే అర్థోపక్షేపకములనెను.

‘అంకావతారోంకముఖం విష్కంభక ప్రవేశకా
చూళికే తి చ పంచాస్మి స్మర్థోపక్షేపకాః స్మృతాః’.

(నాట్య. శా. xix. 104)

వీని స్వరూపమిది :

విష్కంభము

జరిగిన కథ నింక జరుగనుండు కథఁ

బరిచయ మొనరించుఁ బరిమితిగీతి

ఇలను విష్కంభంబు పలు మధ్యపాత్ర

ములు ప్రయోగింపఁగ బొలుపెసలారు.

20

పూర్వోత్తరకథాసందర్భములకు సంగతినిగూర్చియు, రంగస్థలముమీద ప్రదర్శింప వీలుకాని సందర్భములను సూచనామాత్రమునఁ దెలిపియు కథాసంక్షేపము ముఖ్య ప్రయోజనముగాఁగలిగి విష్కంభము. ఇది మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్తము గావలెను. ఈ మధ్యమపాత్రలు ఒకరుగాని అనేకులుగాని యుండవచ్చును. ఇందు ప్రధాన నాయకునకు ప్రవేశము గలుగరాదు. ప్రస్తావనయైన పిమ్మట మొదటి యంకముననే విష్కంభమును ప్రయోగింపవలెనని భోజరాజునామకాదు. ఏ రెండు అంకముల నడుమనైనను ప్రయోగింపఁదగునని యన్యులును దలంచిరి. ప్రకరణ నాటకములలో మాత్రమే విష్కంభము ప్రయోగింపవలెనని కొందఱు యభిప్రాయము.¹

ఈ విష్కంభము శుద్ధమనియు, మిశ్రమనియు రెండు విధములు. కేవలము సంస్కృతభాషను మాత్రమే సంభాషించు పాత్రములు గలది శుద్ధము. సంస్కృత ప్రాకృతములు రెండును మాటలాడు పాత్రములు గలది మిశ్రము.² పాత్రముల

1. ‘ప్రకరణనాటక యోగ్యవిష్కంభకః’ అని చారాయణుఁడు. (నా. ల. ర. 16. 383)

2. సంస్కృత ప్రాకృతముల వ్యవహారములేని ఆంధ్రరూపకములకు ఈ పద్ధతి కుదురదు గావున అభియుక్తులిట్లు యుక్తనిర్ణయము చేసిరి :

‘కాలక్రమమున మార్పుచెందుచుఁబూర్వమహాకవులచే గ్రంథముల వాడఁబడుచు వచ్చినది గ్రాంథికాంధ్రము. అది యుత్తమపాత్రముల కుపయోగింపఁదగును. గ్రంథము లందు వాడఁబడకపోయినను విన నింపై శిష్టలోకమున వాడుకలో నున్నది. చాళువహారి కాంధ్రము. అది తక్కిన పాత్రములకు వాడఁదగును.’ (ఆంధ్రదశరూపకము. II. 82)

ఉత్తమ మధ్య మాధమత్వములు అవాని జాతి గుణక్రియాదులనుబట్టి నిర్ణయింపఁ బడుచుండును. నాయక ప్రతినాయకులు, మంత్రి పురోహితాదులగు-విద్యా సంపన్నులు, నాయకయు ఉత్తమ పాత్రులుగను, విదూషక దూత దాస దాసి భటాదులు మధ్యమ పాత్రములుగను, చండాలాదులు అధమపాత్రములుగను వ్యవహరింపఁబడుదురు.

చూళిక

తెరలోని పాత్రముల్ దెలియ నర్థములఁ

గరము సూచింపఁగా బరఁగు చూళికన.

21

ఎచట తెరలోని పాత్రములతోనే యర్థసూచనము చేయఁబడునో యది చూళిక యనఁదగును,

చూళిక

చూళికకు చూడయనియుపేరు. 'అర్థోపక్షేపణం చూడా బహ్వర్తైః సూతవందిభిః' అని కోహలుఁడు. ఈ చూళిక కొన్ని యెడల అంకమునకు ముందును, కొన్నింట అంకమధ్యమునను సూతమాగధాదులచే నిర్వహింపఁబడునని శారదాతనయుఁ డిట్లు వివరించెను :

‘చూళికాయాః క్వచిత్ బాహ్యే క్వచి వృద్ధ్యే నివేశనమ్

మధ్యే చ వేణీసంహారే దృశ్యతే చూళికా తథా.

...

...

....

...

అంతర్యవనికానంఘైః సూతమాగధవందిభిః

అర్థోపక్షేపణక యత్ర క్రియతే సా హి చూళికా.’

(శ్రీ మా. రా. కృ. కవి. సంపా. భరతకోశము 216పు)

ఉదాహృతములగు ఈ శ్లోకములనుబట్టి చూళిక సూతమాగధవందులచే ప్రయోజ్యము కావలసియుండునని తోచును. కాని ఇదియొక నియామము కాదనియు, తదన్యులచేతఁగూడ చూళిక ప్రయోగింపఁబడవచ్చుననియు నాటక లక్షణ రత్నకోశకారుఁడు సాగరనంది (నా. ల. ర. 19, 428) సోదాహరణముగా సమర్థించినాఁడు. ఈ సందర్భమున అతఁడు వేణీసంహారమునందు పష్ఠాంకమున భీమునిచేత నిర్వహింపఁబడిన చూళికను పేర్కొనెను. అట్లే జానకీరాఘవమును రూపకమున ప్రథమాంకములో రావణునిచే చూళిక ప్రయోగింపఁబడి

నట్లుగా చూపెను. ఇట్టి యుదాహరణము లుండుటచేతనే భరతమునియు, అశ్వ-
కుట్టుండును చెప్పినట్లు ఈ క్రింది బ్రమాణముల నిచ్చెను :

‘అంతఃపటేనిపష్టై ర్యత్క్రియతేర్థవివేదనమ్.’ (నాట్య.శా,xix 107)

‘అంతర్యవనికానంష్టైః చూళికార్థ ప్రకాశనమ్’

చూళికావిభాగము

I చూళిక II ఖండచూళిక.

II చూళిక : తెరలోనున్న పాత్రలచేతనే ప్రయోగింపఁబడునది చూళిక. ఇది అంకమునకు ముందుగాని, అంకమధ్యమునగాని ప్రయోగింపఁబడును. ఇందు పాత్రల ప్రవేశనిర్గమము లుండపు కావున ఇది అంకముకంటె వేరైనది.

II ఖండచూళిక : రంగస్థలమునందున్న పాత్రము, తెరలోనున్న పాత్ర ముతో విస్తరించి చేయు సల్లాపము ఖండచూళిక అనఁబడును. దీనిని అంకము మొదటనే యుంచవలెను. ఇదియు అంకముకంటె వేరైనది.

ఈ ఖండ చూళికకుదాహరణము జాలరామాయణ నాటక మున సప్తమాంక మునందు గలదు. అట రంగప్రవిష్టుఁడయిన కర్పూరచండుఁడను వైతాళికునకును, నేపథ్యముననున్న చందనచండుఁడను వానికిని సుదీర్ఘ సల్లాపము జరిగివది. అందు తాటకవధ మొదలు విభీషణునకు ఆఖయ ప్రధానము వఱకునుగల రామాయణ కథాభాగమంతయు సూచింపఁబడినది కావున అఖండచూళిక యైనది.

ఇందులకు ప్రమాణము :

అథచూళికా :

‘వందిమాగధసూతాద్యైః ప్రతిసీరాంతరస్థితైః
అర్థోపక్షేపణం యత్తు క్రియతే సా హి చూళికా
సా ద్విధా చూళికా ఖండచూళికా చేతి భేదతః
పాత్యై ర్యవనికాంతంష్టైః కేవలం యా తు నిర్మితా
ఆదా వంకన్య మధ్యే వా చూళికా నామ సా న్మృతా
ప్రవేశనిర్గమాభావా దియ మంకా దృహిర్గతా.’

అథఖండ చూళికా :

‘రంగనేపథ్యసంస్థాయ పాత్రసల్లాప విస్తరైః
ఆదా కేవల మంకన్య కల్పితా ఖండచూళికా
ప్రవేశనిర్గమాప్రాప్తీరియ మంకా దృహిర్గతా’

(రసా. సుదా. III. 185-189)

కోహబుడును చూశికాభేదము నిట్లంగీకరించెను :

‘అంతర్నేపథ్యస్యైః సూతమాగధాదిభిః క్రియతే
అర్థస్యోపక్షేపో నైక విధా చూశికా చే యమ్.’

(శాకుం. శ్రీనివాసాచార్య వ్యాఖ్య I)

సాహిత్యదర్పణమునకు లఘుటీక వ్రాసిన దుర్గాప్రసాదద్వీవేది పండితుడిట్లు చూశికా భేదములను తెలిపెను.

చూశికేతి—అత్ర విశేషః కావ్యేందుప్రకాశే :—

‘అనిర్గతప్రవిష్టేశ్చ నేపథ్యాంతర్గతైస్తథా

ప్రయోజితా మధ్యపాతైః సూచికా చూశికా భవేత్.

కర్తవ్యాఽద్యేతరాంతేషు స్యాదాదౌ మధ్య ఏవ వా

సా ఖండాఖండభేదేన ద్వివిధా పరికీర్తితా

ఆధ్యాంతః స్యా ద్వితీయా తు సప్రవేశవినిర్గమా.’

‘యస్యాంప్రవేశ వినిర్గమా ప్రత్యక్షసిద్ధౌ సాంకబహిర్భూతా ద్వితీయా చూశికా.’

(సా. ద. VI. 58. టీక)

అంకాన్యము

అంకాంత పాత్రమ్ము లటుమీఁది కథను

పాంకమ్ముగాఁ దెల్ప నంకాన్య మగును. 22

పూర్వాంకము తుదినున్న పాత్రములచే ఉత్తరాంకార్థము సూచింపఁ బడె నేని యది యంకాన్యమనఁ జెల్లును.

ప్రవేశకము

భూతభావ్యర్థ సంస్కూర్తి సూచింప

భ్యాతమగు ప్రవేశకంబన నెనఁగి

తొలియంకమున నిది గలుగక యుండి

వెలయు నధమ పాత్రములు ప్రయోగింప. 23

ఒకనిచేఁగాని, యిద్దఱుచేఁగాని యధమపాత్రములచేఁ బ్రయోగింపఁబడి గతాగామి కథాంశములను సూచించునది ప్రవేశకమనఁబడును. పాత్రములను రంగస్థలమునందు ప్రవేశ పెట్టునది గావున ఇది ప్రవేశకము.¹ దీనిని ప్రథమాంక మున ప్రదర్శింపరాదు.

1. ‘ప్రవేశయతి పాత్రాణి రంగమితి ప్రవేశకః’ (నా. ల. ర. 14.816).

అంకావతారము

ఉత్తరాంకంబునం దుండు నర్థంబు
హృత్తియుండంగఁ బూర్వాంక వృత్తమును
మునుపటి పాత్రలే మొనసి యుండఁగను
దనరారు నంకావతరణం బనంగ.

24

పూర్వోత్తరాంకములు విష్కంభాదులతో వ్యవహితములుగాక యుండి, పూర్వాంకమునందలి పాత్రములే యుత్తరాంకమునను అసూచితములై ప్రవేశించి, కథను నడపినచో నది¹ అంకావతార మనఁబడును.

ఈ యర్థోపక్షేపకము లై దింటితో సూచ్యార్థమును సూచించి దృశ్యార్థమును అంకములతో ప్రదర్శింపవలెను.

అంక స్వరూపము

బహువిధార్థయుతము, వరరసాశ్రయమును
బిందుసూచనమున వెలయునదియు
రమ్యనేత్ర చరిత రంగమున్ననం జూపు
నట్టి దంకమనఁగ నతిశయిల్లు.

25

1. అర్థోపక్షేపకములగు ఐదింటితో ఒకటియగు ఈ 'అంకావతారము'లో కూడ ఏదే నొక సూచ్యార్థము సూచింపఁబడవలెను. విద్యానాథుని అంకావతార లక్షణములో అట్టి సూచ్యార్థ మూచనము లేదే? ఎట్లని శంకింపరాదు. మూలకారికలోని 'అసూచితాంక పాత్రమ్' అనుచోమన్న సజ్జలసకు అల్పార్థమును గ్రహించి, ఈమహూచితములగు అంకపాత్రలు గలది యని యర్థము చెప్పికొనవలసి యున్నది. ఇట్టి యర్థమే యుచితమని భరతముని చెప్పిన అంకావతార లక్షణము వలన కూడ స్పష్టమగుచున్నది. అతని అంకావతార లక్షణ మిది :

'సమావ్యమాన ఏకస్మి న్నంశే హ్యన్యన్య సూచనమ్'

సమావతో హినాట్యోక్తైః సోంకావతార ఇవ్యతే' (నాట్య.శా. xix.110)

ఎందు పాత్రములు రంగప్రవేశ మొనర్చి వేషభాషానియ నైపుణ్యమున నాయకు ననుకరించుచు, చచ్చరిత్రమును ప్రత్యక్షముగఁ జూపునో యది యంకము. ఇది బిందు సూచనము గలిగియుండును. ఇది యనేక విధములగు అపాంతర ప్రయోజనములకును, కథా సన్నివేశములకును రసములకును ఆశ్రయమై విలసిల్లును. యుద్ధము, దూరప్రయాణము, మరణము, రాజ్యవిప్లవము, స్నానానులేపన భోజనాదులును ప్రవేశక విష్కంభాదులతో సూచింపఁబడవలెను గాని యంకములో ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శింపఁబడఁజెల్లవు ఈ యంకము సామాన్యముగా మూడు నాలుగు పాత్రములతో ప్రయోగింపఁబడఁ దగిన యట్టిదిగ నుండవలెను. అందలి కథాంశములకు నాయికా నాయకులతో ఎవరేని సంబంధించి యుండవలెను. అంకమున ఒక్కనాఁ డాచరింపఁబడిన విషయము ప్రయోగింపఁబడవలెను. నాయికా నాయకులలో ఒక్కరు ప్రత్యంకమునను సన్నిహితులుగావలెను. అంకాంతమున పాత్రములన్నియు నిష్క్రమింపవలెను.

అవతారిక : రూపకములలోని సూచ్యములగు కథా భాగములను సూచించుటకు విష్కంభాదులు నిరూపింపఁబడినవి. అసూచ్యములగు (అనఁగా దృశ్యములు) కథా భాగములను ప్రదర్శించుటకు 'అంకము' ఇంతవఱకు నిరూపింపఁబడినది. ఈ రెండు విధములై నవియు అ యా కథా ఖండములకు మాత్రమే సంబంధించినవి. ఇక ఇప్పుడు మొత్తము కావ్యార్థమునకు సూచితముగు భారతీవృత్తి నిరూపింపఁబడవలసి యున్నది. దానికి ఆముఖము, ప్రరోచన, వీధి ప్రహసనము అని అంగములు నాలుగు. వీనిలో వీధి ప్రహసనములనెడి అంగములు గ్రంథములలో ఎచ్చటను ప్రయోగింపఁబడమియు, దశరూపకములలో ప్రత్యేకముగ వీని స్వరూపనిరూపణము చేయఁబడుటచేతను, తల్లిడణము నిటఁ జెప్పలేదు. ప్రరోచనమునో నాటకోదాహరణముననే చెప్పఁదలచెను. కాఁగా భారతీవృత్తికి అంగములై న నాల్గింటిలో మిగిలిన 'ఆముఖము'నకు ఇటు స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

ఆముఖ స్వరూపము

సూత్రధారుఁడు దా నుపక్షేపింపఁబోవు కార్యమునుగూర్చి వాక్చమ స్కారము మెఱయ, నటీమారిష విదూషకులలో ఒకరితో ప్రస్తావించుట ఆముఖ మనఁబడును. దీనినే 'ప్రస్తావన' యనియు అందురు. దీనికి కథోద్ఘాత, ప్రవర్తక, ప్రయోగాతిశయములని మూడంగములు.

సూత్రధారులు ఇద్దరు : నాందిని చదివి మొదటి సూత్రధారుడు నిష్క్రమించును. పిమ్మట రెండవ సూత్రధారుడు ప్రవేశించును. ఈతనికి 'స్థాపకుఁడనియు' నటుఁడనియు పేళ్ళు. ఈతని బాధ్యతఁటి. అనుచరుడు మారి ఘుడు. నర్తనచివుడు విదూషకుడు. ఈ సూత్రధారుడు నటితోఁగాని, మారి ఘునితోఁగాని, విదూషకునితోఁగాని అభిమతరూపక ప్రయోగమున పరిపూర్ణాధనమును జేయుటను గూర్చియు, ప్రధాన కథాసంవిధానమును గూర్చియు ముచ్చటించుటయే యాముఖ మగుదును. ఈ ఆముఖము రెండువిధములనియు, పీనిలోనొక భేదమే ప్రస్తావన యనఁబడుననియు కొందఱును, ఒకానొక ప్రస్తావనా భేదమే అముఖముని మఱి కొందఱు అలంకారికులును తలంచెరు. రకరూపక ర్థ 'ఆముఖప్రస్తావనలకు భేదములేదు, అవి ప్రయోగశబ్దములే' యని తలంచెను. అట్లే ఎద్యానాథకవియు పీనికి భేదము పాటించలేదు.

*సూత్రధారాది లక్షణము

సూత్రధారుడు :-కవి, నాయక కథావస్తువుల గుణవిశేషముల నిఁర్ధించువాఁడు, రంగాలంకరణ చతురుడు, నట బృందమునకెల్ల నాయకుడై నవాఁడు

సూత్రమనఁగా నాటకాది ప్రయోగానుష్ఠానము, దీనిని ధరించువాఁడు సూత్రధారుడు, శాతకర్ణియను అలంకారికుడు సూత్రధారుఁడెవఁడని ప్రశ్నించుకొని యిట్లు సమాధానము చెప్పెనట :

'క ఏష సూత్రధారోనామ ? అనుష్ఠానం ప్రయోగవ్య సూత్రమ్ ; తద్ధారయ త్తితి సూత్రధారః ; పూర్వరంగమాత్రోపయోగీ బహిఃపాత్ర మిత్యర్థః' (నా. ల. ౪. 47.1102).

నటీ : నటుని గృహిణి. చతుర్విధవాద్యవిద్యానిపుణ. నాట్యాభినయ చతుర. పెక్కు భాషల నేర్పినది. రూపకప్రయోగమున నటునకు కుటుంబమై యుండునది.

మారిఘుడు :- భరతనాట్యశాస్త్రమున చక్కని ప్రవేశముగలవాఁడు. నానారసాశ్రయములగు భావముల వ్యక్తముచేయు నాట్యకౌశలము గలవాఁడు. సూత్రధారునకు చేదోడుగా నుండువాఁడు.

విదూషకుడు :- రాజునకు నర్తనచివుడును, అతనితో అంతఃపురములో తిరుగుచు, వేషభాషాదులచే హాస్యకారియు, మాటకారియు నైనవాఁడు. ఈతఁడు ప్రాకృతమును మాటలాడును. తెనుఁగున వ్యావహారికభాష ఈతనికి తగును.

ఆముఖాంగములు

1. కథోద్ఘాతము : ప్రకృతకథకు అనుగుణముగ సూత్రధారుఁడు ప్రయోగించిన వాక్యములనుగాని, తదర్థములనుగాని గైకొని, పాత్రము రంగమును బ్రవేశించుట.
2. ప్రవర్తకము : ప్రస్తావనలో చేయఁబడు ఋతువర్ణనమున ప్రయోగింపఁబడిన శబ్దముల సామ్యమునుబట్టి, ఆ పేళ్ళుగల పాత్రములు తమంతట రంగమును బ్రవేశించుట.
3. ప్రయోగాతిశయము : సూత్రధారుఁడు పేరుపెట్టి 'ఇదిగో! ఈతఁడు వచ్చుచున్నాఁడు' అని యనఁగనే తదనుసారముగ పాత్రము ప్రవేశించుట.

ఆముఖమునకును వీధీరూపకమునకును

సాధారణములైన అంగములు

వీధియను రూపకమునకు అంగములైన నవియే ఆముఖమునకును అంగము అగును. కావున అవి యిట పొందుపఱుపఁబడుచున్నవి :

1. ఉద్ఘాతము. 2. అవలిగితము 3. ప్రపంచము 4. త్రిగతము 5. ఛలము 6. వాక్యేశి 7. అధిబలము 8. గండము 9. అవస్థ్యందితము 10. వాళిక 11. అనత్రప్రలాపము 12. వ్యాహారము 13. మృదవము.

1. వీధిలో ఉద్ఘాతము ఇట్లు రెండు విధములు :

i. గూఢార్థవదవర్యాయమాల.

ii. ప్రశోన్నతరమాల.

2. అవలిగితము : ఇదియు రెండు తీరులు.

1. అప్రకృత కార్యవ్యాజమున ప్రకృత కార్యసిద్ధి.

2. అప్రకృత కార్యప్రసంగ మాత్రముననే ప్రకృత కార్యసిద్ధి.

3. ప్రపంచము : దుష్టవిషయమును గూర్చి తమలో తాము పరస్పరము స్తుతించుకొనుట.
4. త్రిగతము : ఇది పూర్వరంగంగాంగ మనియు, ప్రస్తావనాంగ మనియు రెండు తెలుగులు.
  1. పూర్వరంగమున నట మారిష సూత్రధారుల ప్రసంగమే త్రిగతము.
  2. ప్రస్తావనలో శ్రుతిసామ్యమున ఒక శబ్దమువలననే ఆ యాయనే కార్యములు స్ఫురించుటయు త్రిగతమే.
5. ఫలము : పైకి హితములుగఁ దోచి నిజమునకు అహితములగు వాక్యములతో వంచించుట.
6. వాక్యేళి : ఇది ద్వివిధము.
  1. ఇంకను చెప్పవలసినది యుండి, వాక్యము సాకాంత మగు చుండఁగా చెప్పవలసినది చెప్పక ఆపివేయుట ఒక విధమైన వాక్యేళి.
  2. ఉక్తి వ్రత్యుక్తి రూపమగు సంభాషణము మఱియొక తీరు వాక్యేళి.
7. అధిబలము : పట్టుదలతో ఒకరినొకరు మాటలలో మీఱఁ జూచుట.
8. గండము : అవిచారితముగ ప్రకృత కార్యవిఘాతము గలుగురిజిజ్ఞేయు ప్రసంగము.
9. అవస్థందితము : రసవశమున ఒక యభిప్రాయమునఁ బ్రయోగించిన యొక వాక్యమునకు అవసరమునుబట్టి మఱియొక యభిప్రాయము వచ్చునట్లు వాఖ్యానించుట.
10. వాళిక : నోపహాసమును, నిగూఢార్థమునగు ప్రహేళిక.

ఎందు ఒక వాక్యముయొక్క ముఖ్యమగు శాబ్దార్థమో, లేక అభ్యంతరార్థమో నిగూఢముగ ఉంచఁబడునో యది ప్రహేళిక యనఁబడును. ఈ ప్రహే

ఈ అంశర్లాప యనియు, బహిర్లాప యనియు చెందు విధములు. ఆ ప్రహేళిక సోపహాస మయినచో నాళిక యనఁబడును.¹

11. అసత్పూలావము : ప్రకృతమునకు సంబంధములేకుండ ప్రసంగించుట.
12. వ్యావహారికము : నవ్య పుట్టించునట్టిదియు, వేటొక ప్రయోజనము గలిగి నట్టిదియునగు వచనము.
13. మృదవము : తప్పులను ఒప్పులుగా నమర్చించుట.²

వీనిలో యథాసంభవముగ ఏ కొన్ని యంగములవై నను ప్రస్తావనలో ప్రయోగింపవచ్చును.

దశరూపకములు

రూపకములకు ఉపోద్ఘాత రూపమైన ప్రస్తావన వివరింపఁబడినది. ఇప్పుడు రూపకముల స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది. ఆ రూపకములలోను సర్వ ప్రధానమగుటచే ముందుగా నాటకస్వరూపము చెప్పఁబడుచున్నది :

నాటకము

ముఖ ప్రతిముఖాదులగు అంగవంచకము గలిగి, యితర రూపకముల కెల్ల ప్రధానమై, వీర శృంగార రసములలో నొక రసము ముఖ్యమై యుండ ప్రఖ్యాత నాయకునితో విలసిల్లునది నాటకము.

ఇట్టి నాటకమున అయిదు మొదలు పదివఱకును అంకము లుండవచ్చును. ఒక్కొక్క యంకమునను ఒక్కనాడు ఆచరింపఁబడిన ఒక ప్రయోజనము వర్తింప బడును. నాయకుడు దీరోదాత్తుడై యుండవలెను. పురాణాదులనుండిగ్రహింప బడిన యిత్యంతములలో నాయక ప్రతిష్ఠకుఁగాని, రసమునకుఁ గాని, అనుచితము లైన యంశములున్నచో వానిని త్యజింపవలెను, లేదా వేటుగ సంస్కరింపవలెను. దీనినిజగత్ప్రసిద్ధములైన శాకుంతలాదులు ఉదాహరణము. విద్యానాథకవి స్వయముగ ఈ ప్రకరణముననే తరువాత 'ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము' అను నాటకమును రచించి ఉదాహరణముగ చూపెను.

1. ప్రహేళికా స్వరూప వివరణములు కావ్య ప్రకరణమున నిరూపితములు.
(చూ. చిత్ర కవిత్వము. 150 పు.)

2. ఒప్పులను తప్పులుగా నమర్చించుటయు మృదవమే.

అవతారిక : నాటకారంభమున విఘ్నోపశాంతికై చేయు మంగళకర్మకు పూర్వరంగమని పేరు. దానికి ఇరువదిరెండు అంగములు గలవు. వీనిలోనికెల్ల 'నాంది' ముఖ్యము గావున నిట 'నాంది' నిరూపింపఁబడుచున్నది :

నాందీ స్వరూపము

శబ్దముల సామ్యమువలఁగాని, అర్థవిశేషముల వలనఁగాని రూపకమునఁ బ్రతిపాదింపఁబడనున్న విషయమును గొలఁదిగ సూచించుచు, ఎనిమిది పదములతోఁగాని, పండ్రెండు పదములతోఁగాని, పదునెనిమిది పదములతోఁగాని ఇరువదిరెండు పదములతోఁగాని యొప్పునది నాంది. ఈ తీరున నున్నట్టి నాటకాది రూపకములలోని తొలిపద్యమే నాంది యనఁబడును. వేణీసంహార నాటమున ఎనిమిది పదముల నాందియు, అనర్థరాఘవమున ద్వాదశ పదముల నాందియు, జాలరామాయణమున ఇరువది రెండు పదముల నాందియు గలవు.

కొందఱు లాక్షణికులు నాందిలో పదనియమమే యక్కఱలేదనిరి.

నాందియైన పిమ్మట రంగమును ప్రవేశించిన సూత్రధారుఁడు రంగమును గై సేయుచు, భారతీవృత్తిలో కావ్యార్థమును సూచించు పద్యములను జదువవలెను. దశరూపకములోను (III. 4) దీని యావశ్యకత యిట్లుగ్గడింపఁబడినది : 'రంగ స్థలము నలంకరించి, యేదే నొక ఋతువును వర్ణించుచు, భారతీవృత్తిలో కావ్యార్థమును సూచించు పద్యములను చదువవలెను.'

ఈ ప్రక్రియ యంతయు నాటకమునకే ముఖ్యము.

కవులు, నటులు, సభ్యులు దీనిచే అనందింతురు గావున ఇది 'నాంది' యను అన్యర్థ సంజ్ఞను పొందినది. సూత్రధారులు ఇరువురు; వీరితో మొదటి వాఁడు నాందిని పఠించును. (నటుఁడు, స్థాపకుఁడు అనియు మాఱు పేళ్ళుగల) రెండవ సూత్రధారుఁడు ప్రస్తావనను సాగించును.

నాందిలోని పదములనుగూర్చి యభిప్రాయ భేదములు గలవు. కొందఱు పద్యపాదమునే పదమనిరి. కొందఱు సుబంత తిజంత శబ్దములనే పదములనిరి. మఱికొందఱు అవాంతర వాక్యములనే పదములనియు తలంచిరి.

ఋతువర్జనము : ప్రస్తావనలో ఋతువర్జనము చేయవలెనని యున్నది. దాని యభిప్రాయమిది :- ప్రయోగింపఁబడఁజొచ్చు కథకు అనుగుణమైన కాలము సూచింపఁబడవలెను. శృంగార ప్రధానరూపకములలో సామాన్యముగ వసంతాదులును, వీర ప్రధానములలో సేనా ప్రస్థానాదుల కనుగుణముగ శరదాదులును వర్ణింపఁబడవచ్చును. ఇంతియేగాక రూపకము ఏ రసము ప్రధానముగాఁ గలదైనను మొదటి యంకములోని కథ ఏ కాలమున ప్రవర్తిల్లునో ఆ ఋతువర్జనము చేయుటయుఁ గలదు. నిజమునకు ఈ ఋతువర్జనము ఐచ్ఛికమేగాని నియతముగాదు.

భారతీవృత్తి : సంస్కృతప్రాయమై, సభ్యుల వీనులకు విందుసేయు నట భాషణమే భారతీవృత్తి.¹ దీనికి ప్రరోచన, వీధి, ప్రహసనము, ఆముఖము అనెడి నాలుగు అంగములు ఉండును. ఆముఖ ప్రరోచనములు ఇదివఱకే నిరూపింపఁబడినవి. వీధి ప్రహసనములు భారతీ వృత్త్యంగములుగాఁగ వాని స్వరూప మెట్లుండునో నిరూపింపలేదు. స్వతంత్ర రూపకములుగ మాత్రము తత్స్వరూపము తరువాత నిరూపింపఁబడును.

ప్రకరణము

ఇందు ధీరకాంతుఁడు నాయకుఁడు. ఇతివృత్తము కల్పితము. తక్కిన యంగములన్నియు నాటకమునందువలెనే యుండును.

నాయికలనుబట్టి ప్రకరణము మూఁడు విధములు. వేశ్య నాయికగాఁ గలది. కులస్త్రీ నాయికగాఁ గలది. కులస్త్రీ వేశ్యలిద్దఱును నాయికలుగాఁ గలది. తరంగవృత్తము, మాలతీ మాధవము, మృచ్ఛకటికము యథాక్రమముగ వీనికి ఉదాహరణములు. పద్మావతీ పరిణయము పుష్పరూపితము అను ప్రకరణము లను సాగరనంది ఉదాహరించెను. అమాత్య విప్రవణిజులలో నొకనిని ఇందు నాయకునిఁ జేయవలెను. సంధులు, ఆముఖము, రసము, అంకాదులు నాటకమునందువలెనే యిందు నుండును. వికృతిరూపకములు తొమ్మిదింటిలోమ సంధి ప్రవేశకాంకాదులు ఇందెక్కువగ నుండుటచే దీనికి ప్రకరణమును పేరు వచ్చినది.

భాణము

ఇందు భారతీవృత్తి తఱచుగా నుపయోగింపఁబడుచుండును ఇది కల్పిత మగు చోర ద్యూతకరాదుల చరిత్రమే యితివృత్తముగాఁ గలది. నేర్పరియగు నొక విటుఁడు శౌర్య సౌభాగ్య సంస్తవములతో నిందు పీఠ శృంగార రసము లను సూచించును. దీనికి ముఖసంధి నిర్వహణ సందులు మాత్రమే యుండును. భాణములో అంకము ఒక్కటియే.

ఎవరో ఏదియో యనినట్లును దానిని తాను వినినట్లును నటించి 'ఏమను చున్నావు?' అని దానికి సమాధానము తెప్పటను ఆకాశభాషిత మందు, భాణమున ఒక విటుఁడు ఆకాశభాషితమును జేయుచు స్వకృతమునో పరకృత మునో భారతీవృత్తిలో చెప్పను. గేయపదములు కూడ దీనిలో ఉపయోగింపఁ బడవచ్చును. దీనికి ముకుందానంద, వంచపాణ విజయాదులు ఉదాహరణము¹. భారతీవృత్తిభూయిష్ఠమగు వ్యక్తభాషణము ఎక్కువగఁ కలిగియుండునది కావున ఇది భాణమనఁబడును.²

ప్రహసనము

ఇది భాణమునందువలె భారతీవృత్తియు, ముఖసంధి నిర్వహణ సంధు లును గలిగియుండును. ఇందు హాస్యరసము ప్రధానము.

ఇది మూఁడు విధములు. శుద్ధము, వికృతము, సంకీర్ణము.

శుద్ధము : శాక్యులు, బ్రాహ్మణబ్రాహ్మణ మున్నగువారి హాస్యకర చరి తముతోఁగూడి చేటిచేటప్రయుక్తమై శాక్యాదుల వేషతాపాచేష్టలతో నవ్వు పుట్టించునది శుద్ధప్రహసనము.

వికృతము : కాముకాదుల వచోవేషభాషలుగల పండ కంచుకి తాపసు లచే ప్రయుక్తమై మిక్కిలి నవ్వుకలిగించు నభినయముగలది వికృత ప్రహసనము.

1. వక్రలేఖానామధేయము, లలితానాగరము అనేడి ప్రాచీనభాణములను సాగరనంది ఉదాహరించెను. (నా.ల.కో. 118. 2849)

2. భణ 'వ్యక్తాయాం వాచి' యను ధాతువుమండి ఇది నిష్పన్నమైనది.

సంకీర్ణము : ఉద్ధాత్యకాది వీధీదూపకాంగములతోనిండి చోరులు జూదదులు మొదలగు ధూర్తుల చరితముగలది సంకీర్ణ ప్రహసనము.

ప్రహసనమున ఇతివృత్తము కల్పితమై యుండవలెను. అంకము ఒక్కటియే యుండి దానిలో సగముపాలు ముఖసాధిని, తక్కిన సగము నిర్వహణ సంధికిని ఉపయోగింపఁబడవలెను. హాస్యవచో భూయిష్టమగుటచే ఈ యాచకము ప్రహసనమును అస్వర్థసంజ్ఞతో ఒప్పుచున్నది. బోధాయన కృతమగు భగవదజ్ఞకము ప్రహసనము లన్నింటిలోను ప్రాచీనమైనదేగాక ఉత్తమమైనదిగాను కీర్తింపబడినది. తరువాత పెక్కినఁదగినది మత్తవిలాసము, లటకమేళకము, లంబోదర ప్రహసనము మొదలగునవి అర్వాచీనములు.

డిమము

ఇతివృత్త మిందు ప్రసిద్ధము. దీనిలో కైశికీవృత్తిదక్క తక్కిన వృత్తులు పయోగింపఁబడును. దేవ గంధర్వాదులు వదునాటుగురు నాయకులుందురు. ఇందు హాస్యశృంగారములుగాక రౌద్రప్రధానములగు¹ రసములుండఁదగును. అవమర్శ సంధినివీడి తక్కిన నాలుగు సంధులతో నిందు నాలుగు అంకములుండును. ఇందు² మాయయు, ఇంద్రజాలము యుద్ధము, సూర్యచంద్రుల గ్రహణములు వర్ణింపబడవలెను. తక్కిన లక్షణమంతయు నాటకమునకు వలెనే గుర్తెఱుంగవలెను.

'డిమసంఘాతే' యను ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన యీ డిమ శబ్దము 'నాయక సంఘాత వ్యాపారము (బహునాయక వ్యాపారము) గలది' అను అర్థస్ఫూర్తి గలిగించుచు అన్వర్థమైనది. ఉదా : 1. త్రిపురదాహము (సా.ద. VI. 2:4) 2. వీరభద్ర విజృంభణము (ర.సు. III, 289)

1. 'శృంగారహాస్యవిధురైః రసైర్దీర్ఘతైర్నిరంతరః' (రత్నావళి.) అని దీప్త రసములే యిందుండఁగలసియుండుటచే శాంతరసమున కిందు అంగముగాకూడ ప్రవేశములేదు.

2. మాయకును ఇంద్రజాలమునకునుగల భేద మిది : మంత్రావధిమహిమలచే లేనేలేని వస్తువును ఉన్నట్లుగాఁ దోఁపింపఁజేయుటగాని, ఒక విధముగా ఉన్నదానిని మఱియొక విధముగాఁ దోఁపించుటగాని మాయ యనఁబడును. వరోక్షమందున్న ఒక వస్తువును ఆయాదేశకాలములకు భిన్నముగాకూడ ప్రత్యక్షముచేయుట ఇంద్రజాల మనఁబడును.

వ్యాయోగము

ఇందు ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధమైనదిగను, నాయకుఁడు ధీరోద్ధతుఁడుగను నుండవలెను. గర్భనంద్యవమర్శసంఘ లుండవు. డిమముందువలె నిందును హాస్య శృంగారములను వీడి తక్కిన వీరాదిరసములుండును. ఒక్కనాఁడు జరిగిన మహాయుద్ధరూపమగు కథ ప్రయోగింపఁబడవలెను.

శాంతశృంగార హాస్యరసములను వీడి తక్కిన ఆఱు రసములును ఇందుండును. పీఠిలో పీఠరసము ప్రధానము. కై శికిని విడచి తక్కిన వృత్తులు ప్రయోగింపఁబడును. స్త్రీ నిమిత్తముకాని మహాకావ్యము ఇందు వర్ణింపఁబడవలెను. అంకము ఒక్కటియే యుండును. పదుగురు పురుషులొక్కచో ఇటఁజేరుటచే ఇది వ్యాయోగమనఁబడు చున్నది.

ఉదా : కిరాతార్జునీయ నరకాసుర వ్యాయోగాదులు.

సమవకారము

ఇందు అవమర్శసంధికాక తక్కిన సంధులును, దేవాసురాదులగు పంజెండుగురు వేర్వేలు ఫలములుగల నాయకులు నుందురు. ఇది వీర ప్రధానములగు రసములు గలది. దీనిలో మూడంకములుండును. ఈ మూడంకములలోను క్రమముగ వస్తుస్వభావ చైవశత్రుకృతమగు కపటత్రయమును, పురరోధరణాగ్ని నిమిత్తమగు విద్రవత్రయమును, ధర్మార్థ కామానుగుణమగు శృంగార త్రయమును వర్ణింపఁబడవలెను. ఆడుటకు మూడు యామముల సమయము వట్టు కథాభాగము మొదటియంకమునను, ఒక యామము మాత్రమేవట్టు కథాభాగము రెండవయంకమునను, అర్థయామావధికమైన కథాభాగము మూడవయంకమునను గూర్చవలెను. ఇందు వీర్యంగములు గూడ కొన్ని యుండును.

ఆ యా ప్రయోజనము లిందు తెన్నగా వికీర్యములగును గావున నిది సమవకారమును సార్థక నామమున వ్యవహరింపఁబడు చున్నది. ఇందలి మూడంకములలోను వర్ణింపఁబడవలసినవిగా ఉక్తములైన కపట విద్రవశృంగారముల స్వరూపమిది :

౧. కపట మనఁగా భ్రమ లేక వంచన. ఇది నిమిత్తమునుబట్టి వస్తుస్వభావ కపటము, దైవికకపటము, అరికపటము అని మూడు విధములు.

1. వస్తుస్వభావకపటము : వ్యాఘ్రాది క్రూర జంతువుల వలనఁ గలిగిన వంచనము. ఇట కపటము వంచన అను పదములకు ఆపద అని భావము.

2. దైవికకపటము : అగ్ని వర్ష వాతాదుల వలనఁ గలిగిన వంచన.

3. అరికపటము : యుద్ధమువలనఁ గలిగిన వంచన.

౨. విప్రవమనఁగా పైన చెప్పిన కపటములు హేతువులుగాఁ గలుగు పలాయనము. ఇదియు కపటమువలె నిమిత్తమునుబట్టి మూడు తీరులు.

1. వ్యాఘ్రవ్యాఘ్రాది జంతునిమిత్తమైన పలాయనము వస్తుస్వభావ విద్రవము.

2. అగ్నివాతాదులు కారణముగాఁగల పలాయనము దైవికవిద్రవము

3. సగరోపరోధ యుద్ధాదిహేతువుగల పలాయనము అరికపటవిద్రవము.

౩ శృంగార మనఁగా ధర్మార్థకామగుర్జనము. ఇదియు మూడు విధములు.

1. ధర్మశృంగారము ప్రతాదులవలనఁ గలిగిన ఈర్ష్యాశర్కాదీ.

2. అర్థశృంగారము మహారాజ్యాది లాభము.

3. కామశృంగారము సురత సురాపానాది నిమిత్తమైన సుఖము.

ఉదా : సముద్రమథనాదులు.

పీఠి

భాణమునందలి యంగములే యిందును ఉండును కైశికీవృత్తి గలిగి శృంగారరసము ప్రధానముగ సూచింపఁబడును. ప్రస్తావనలో నిరూపింపఁబడిన ఉద్ఘాత్యకాద్యంగములు ఇందును ప్రయోగింపఁబడును.

ఇందు అంకము ఒక్కటియే. ఇతివృత్తము కల్పితము. ముఖసంధి నిర్వహణ సంధులు ప్రయోజ్యములు. ఇది ఒకటి రెండు పాత్రములతో ప్రయోగిం

వదగును. జనులకు వీధివలె, ఈ రూపకము అంగములకు మార్గమగునుగావున వీధి అన్వర్థము.

ఉదా : మాలతీవీధి.

అంకము (ఉత్సృష్టాంకము)

ఇది ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము గలిగి కరుణరస ప్రధానమై యుండును. స్త్రీచిహారము, వాగుర్జ్జము ఇందు ముఖ్యముగ వర్ణింపబడును. ఇది పాకృత పురుషులు నాయకులుగా గల్గినది. సంధి వృత్తాదులెల్ల భాణమునకు వలె ప్రయోగింపబడును. దీనికి ఉత్సృష్టాంకమనియు పేరు.

తల్లి యొడి (అంకము) పుత్రాదులకు ఆశ్రయమైనట్లే యిదియు పాకృత నాయకాదులకు ఆశ్రయమగును గాన అంకమనబడుచున్నది. దీనికి ఉత్సృష్టము, ఉత్సృష్టికాంక్షయు అని ఖాటుపేళ్ళు గలవు. నాటకములోని యంకమునకును దీనికిని ఎట్టి సంబంధము లేదు. ఇది స్వతంత్రరూపకము. ఇందు కల్పితమైన ఇతివృత్తము కూడ ఉండవచ్చును.¹

ఉదా : శర్మిష్ఠాయయాది.

(సా. ౨. ౪౩. ౭౭౭)

ఈహామృగము

ఇందు ఇతివృత్తము మిశ్రము. అంకములు నాలుగు. గర్భావమప్పు సంధులకువీడి తక్కినమూడు సంధులు ముందును. నుర్జ్యుడు నాయకుడును, దివ్యుడు ప్రజానాయకుడుగను ఉందురు. భీరోద్ధతుంగు వీరు తమ యువను రక్తకాని దివ్యస్త్రీని హరింపఁగోరి, కాముకతఁ గలహింతురు. ఆభారసా విష్టులగు వారియన్వోన్వయయుద్ధము ఇట వర్ణింపబడును. ఆ యుద్ధమున వధ మాత్రము సంభవింపదు.

అలభ్యయైన నాయకకొఱకు నాయక ప్రజానాయకులు మృగయులు మృగినివలె ఇందు వెదకుదురు. (ఈహాంకే = కోరుదురు) గావున ఇది 'ఈహామృగ' మనబడుచున్నది.

ఉదా : రుక్మిణీవరిణయము.²

1. 'ప్రఖ్యాత వస్తువిషయః అప్రఖ్యాతః కదాచిదేవ' (నాట్య. కా. xviii, 189)

2. కుండ శేఖరవిజయమును ఒక ఈహామృగరూపకము గలదని సాగరనంది ఉదాహరించెను. (సా. ౧. ౮. 118, 2842).

పరిశిష్టము

1. రూపకలక్షణ సంగ్రహము :

భరతముని నాటకాది రూపకముల స్వరూపమును సవిస్తరముగా వ్రచి ర్పించి తత్పారాంశమును సంగ్రహ శ్లోకములలో ఇట్లు సుడివెను :

‘పంచసంధి చతుర్విప్రుత్తి చతుః షష్ట్యంగ సంయుతమ్
షడ్వింశల్లక్షణోపేతం గుణాలంకారభూషితమ్.
మహారసం మహాభోగ ముదాత్తరచనాన్వితమ్
మహాపురుషనందారం సాధ్వాచారం జనప్రియమ్.
సుశ్లిష్టసంధియోగం చ సుప్రయోగం సుఖాన్నదమ్
మృదుశబ్దాబ్ధిధానం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకమ్ ’ (నాట్య. కా.)

ముఖ ప్రతిముఖాదులగు పంచసంధులు, కైశిక్యాది వృత్తి చతుష్టయము, ఉపక్షేపపరికరాదులగు చతుష్టప్తి సంధ్యంగములు, భూషణ ప్రభృతులు ముప్పది యాటు లక్షణములు, మాధుర్యము మొదలైనగుణములు, ఆశీరాదులగు నాట్యాలంకారములు, ఉపమారూపకములవంటి కావ్యాలంకారములు-అను వివిధ సామగ్రీ సమలంకృతమైనదిగా కవి నాటకమును సృజింపవలెను. శృంగార వీర కరుణాది రసబంధురమును, బహుభావసంపన్నమును, ధీరోదాత్తనాయక గుణ వర్జన భాసురమును, పవిత్ర వైదికధర్మబోధకమును, సహృదయమనఃప్రీతి పోతువును-అగునట్టిదిగాను నాటకము విలసిల్లఁగావలెను. ముతైములు కూర్చి నట్లుగా సంధ్యంగము లొండొంటితో కూడియుండునట్లును, లాస్యంగములు మేఘయు విధమునను, మంజులన్పత్రములు వెలయురీతిని, అక్లిష్ట మృదువదము తెనఁగు కరణిని నాటకమును రచయిత తీర్చిదిద్దవలెను-అని భావము.

ఇట నాటకమని యన్నను యథా సంభవముగా రూపకముల కన్నింటికని ఈ లక్షణమును సమన్వయించుకోవలెను. వీనిలో సంధిసంధ్యంగములు, వృత్తులు, నాయక భేదములు, కావ్యరూపకములు - అనునవి ఈ మూడు ప్రకరణములలోను స్వరూపోదాహరణములతో నిరూపితములైనవి. నాటకమున కుదాహరణము ఈ ప్రకరణముననే చూపఁబడును.

రసగుణ దోషాలంకారములు ప్రత్యేకముగా ఆయా ప్రకరణములలో విమృత వ్యక్తికరింపబడును. కవిచే చెప్పబడని కొన్నిరూపకసంబంధివిషయము లిట ప్రస్తావించబడుచున్నవి :

ii. లక్షణనాట్యాలంకారలాస్యంగములు :

1. లక్షణములు : భూషణాదులగు ముప్పదియాలు లక్షణములచే రూపకాదులు భూషింపబడవలెను 'కావ్యబంధాస్తు కర్తవ్యాః షట్త్రింశల్లక్షణాన్వితాః' (నాట్య. శా. xvi 169) అని భరతముని ఆదేశించెను. వాని స్వరూపాదులు నాయక ప్రకరణ సమీక్షలో నిరూపితములైనవి. (6-10 పు)

2. నాట్యాలంకారములు : 'ఆశీస్సు, ఆక్రందము, కపటము, అక్షమ, గర్వము, ఉద్వేగము, ఆశ్రయము, ఉత్సాహము, స్పృహ, అక్షోభము, పశ్చాత్తాపము, ఉపవృత్తి, ఆశంస, అధ్యవసాయము, వినర్పము, ఉల్లేఖము, ఉత్తేజము, పరివాదము, నీతి, అర్థవిశేషణము, ప్రోత్సాహము, సాహాయ్యము, అభిమానము, అనువర్తనము, ఉత్సర్జనము, యాజ్ఞ, పరిహారము, నివేదనము, ప్రవర్తనము, ఆఖ్యానము, యుక్తి, ప్రహర్షము, ఉపదేశనము'-అని నాట్యాలంకారములు ముప్పదిమూడు. మచ్చున కొకదాని వివరణము :

ఆశీస్సు : 'ఆశీరిష్టజనాఽశంసా' ఇష్టజనులు దీపించుట ఆశీస్సు.

'పతికి బహుమతపుకమ్మా ! యతులిత శర్కిష్ట యల యయాతికిఁ బోలెన్ సుతుఁ గల్యాణీ ! నీ వా పతి పూరువిఁబోలెఁ బొందు సమ్రాట్రిభువున్' (శాకుంతలము iv. 7. - వే. వేం. శా. అనువాదము)

కాలక్రమమున లక్షణములే ఈ ఆశీరాది నాట్యాలంకారములుగను, కావ్యాలంకారములయందు ఉపమాదులతో చేరి ప్రశంసోపమాప్రస్తుత ప్రశంసాదులుగను మాటిపోయినవి. ఈ నాట్యాలంకారముల స్వరూపము భూషణాది లక్షణములనే పోలి యున్నందున వివరింపబడలేదు.

3. లాస్యంగములు : ఇవి పదివిధములు.

1. గేయపదము 2. స్థితపాత్యము 3. ఆసీనము 4. పుష్పగండిక 5. ప్రచ్చేదము 6. త్రిగూఢము 7. పైంధవము 8. ద్విగూఢకము 9. ఉత్తమోత్తమకము 10. ఉక్తప్రత్యుక్తము.

1. గేయపదము : ఆననమున కూర్చుండి వీణను ముందుంచుకొని చేయు నట్టి నృత్యము లేని గానము.

2. స్థితపాఠ్యము : కామత వ్రయైన నాయిక నిలుచుండిచేయు గానము (ప్రాకృతమయగీతి). క్రోధోద్భూతులైనవారు చేయు ప్రాకృతపఠనముకూడ స్థిత పాఠ్యమే యగునని అభినవగుప్తులన్నారు.

3. ఆసీనము : శోక చింతాకులయై యున్నందున నాయిక శరీరమును భూషించు కొనక వాద్యముల నుపయోగింపక ఉదాసీనయై కూర్చుండుట.

4. పుష్పగండిక : స్త్రీలు పురుషులవలెను, పురుషులు స్త్రీలవలెను లాస్యతాండవములను, గీతవాద్యములను ప్రయోగింప దొరకొనినది.

5. ప్రచ్ఛేదము : ఐతి అన్యాసక్తుడని తలచి దుఃఖముతో వీణావాదన పూర్వకముగా నాయిక జాలిగొలుప పాడుట.

6. త్రిగూఢము : పురుషులు స్త్రీ వేషధారులై కావించు సుకుమార నాట్యము.

7. సైంధవము : సంకేతస్థానమును చేర లేకపోయిన ఒక వ్రీయుడు వీణాదులతో ప్రాకృతమునఁజేయు ఆలాపము.

8. ద్విగూఢము : విదగ్ధమనోహరములు, ఉక్తిప్రత్యుక్తి రూపములు, రసభావ బంధురములు అగు గీతికలను గానముచేయుట.

9. ఉత్తమోత్తమకము : కోవప్రసాదజము, హావపేలాన్వితము, రసాధ్యము, చిత్రశ్లోక బంధసుందరము అగు గీతము.

10. ఉత్తప్రత్యుక్తము : ఉక్తి ప్రత్యుక్తులతోఁ గూడినదియు, నిందాగర్భమైనదియు, అప్రియమువలె నుండునదియు, విలాసాన్వితమైనదియు అగు గీతము.

III. ఉపరూపకములు :

ఋశ్వనాథుఁడు చెప్పిన ఉపరూపకములు పదునెనిమిది :

నాటిక, త్రోటకము, గోష్ఠి, సట్టకము, నాట్యరాసకము, ప్రస్థానము, ఉల్లాప్యము, కావ్యము, ప్రేంఖణము, రాసకము, సంలాపకము, శ్రీగదితము, శిల్పకము, విలాసిక, దుర్మల్లిక, ప్రకరణి, హల్లీనము, భాణిక. (సా. ద. vi. 4-8).

1. నాటిక : ఇందు కల్పిత కథ. స్త్రీపాత్రలెక్కువ. నాలుగంకములు. ధీరలలితుఁడగు నృపాలుఁడు నాయకుఁడు. సంగీతశిక్షణమున వ్యాపృతుఁడగు లేక రాజబంధు వర్గమునకు చెందినది యగు కన్య నాయిక. ఈమె రాజవంశ సంభూతయు, సవానురాగలసితయు అగునది. ఇందు నాయకుఁడు, పెద్దభార్య (దేవి) వలని భీతితో వ్యాకులుఁ డగుచునే ఈ నాయికయందును రస్తుఁడగును. ఈ నాయికానాయకుల సమాగమము ప్రౌడయు, అభిమానాతిశయము గలదియు. రాజవంశజయు అగు ఆ పట్టమహిషి యనుగ్రహోధీనమైయుండి కడకు సంఘటిత మగును. వృత్తికై శికి. ముఖప్రతిముఖ గర్భనిర్వహణసంధులు ప్రయుక్తము లగును.

ఉదా : రత్నావళి, విద్దసాలభంజికాదులు.

2. త్రోటకము : ఇందు అంకములు అయిదు, ఏడు, ఎనిమిది, తొమ్మిది సంఖ్యలలో ఎన్నింటిలోనైన ఉండవచ్చును. నాయకుఁడు వివ్యాధి వృద్ధుఁడు. విదూషకుఁడు ప్రతి యంకమునను వచ్చును. శృంగారము అంగిరసము.

ఉదా : విక్రమోర్వశి.

3. గోష్ఠి : ఇందు అంకము ఒకటి. ప్రాకృతులు తొమ్మిదిమందిగాని, పండ్రెండుగురుగాని నాయకులు. ఇది కామ శృంగారభూయిష్ఠము. గర్భావ మర్క సంధులుండవు. వృత్తికై శికి.

ఉదా : చైవతమదనిక.

4. నట్టకము : ఇది ప్రాకృత భాషామయము. ఇందు ప్రవేశకవిష్కం భములుండవు. అద్భుత రసప్రధానము. అంకాదులు కడమవన్నియు నాటికలో వలెనే. ఇందలి యంకములకు జవనికలనిపేరు.

ఉదా : కర్పూరమంజరి.

5. నాట్యరాసకము : ఇందు అంకము ఒకటి. బహుతాళలయలతో కూడినది. ఉదాత్తుఁడు నాయకుఁడు. ఉపనాయకుఁడు పీఠమర్దుఁడు. శృంగార ముతోఁ గూడిన హాస్యము అంగి. నాయిక వాసక పక్షిక. ముఖ నిర్వహణ సంధులు. పదిలాస్యాంగములు. ప్రతి ముఖసంధి తక్కు తక్కిన సంధులుండునని కొందఱు మతము.

ఉదా : 1. నర్మవతి (పండిత్యయము) 2. విలాసవతి (సంధిచతుష్టయము)

6. ప్రస్థానకము : ఇందు అంకములు రెండు. నాయకుడు దాసుడు. ఉపనాయకుడంతకన్న హీనుడు. నాయిక దాసి. కైశిక భారతులు వృత్తులు. లయతాళాది విలాస బహుళము. సురాపాన యోగమున ఉద్దిష్టార్థ సమాప్తి.

ఉదా : శృంగారతిలకము.

7. ఉల్లాషము : ఇది ఏకాంకము. ఉదాత్త నాయకము. దివ్యవృత్తలసి తము. హాస్యశృంగార కరుణరసాన్వితము. శిల్పకాంగయతము. కొందఱు ఇది అంకత్రయాత్మకమై, యుద్ధభూయిష్టమై. అస్రగీతికామసోహరమై, నాయికా చతుష్టయ భూషితమై యుండు నందురు.

ఉదా : దేవీమహాదేవము.

8. కావ్యము : ఇందు అంక మొకటి. నాయకుడు దురాత్ముడు. నాయిక ఉదాత్త. గర్భాపమర్యసింధులుండవు. హాస్యరస సంకులము. శృంగారము సూచితము. ఆరభటి వృత్తి యుండదు. ఖండమాత్ర ద్విపదిక భగ్నతాళములతో అలరారును. వర్ణమాత్ర ఛడ్డలికలతో కూడియుండును.

ఉదా : యాదవోదయము.

9. ప్రేమఖణము : ఇది ఏకాంకము. హీనజాతివాడు నాయకుడు. సూత్రధారుడుండడు. విష్కంభకప్రవేశకరహితము. నాంది నేపథ్యముననే పాడబడును. ప్రరోచనయు నేపథ్యములోనే. నియుద్ధరోషభావణములు మెండు.

ఉదా : వాలివధము.

10. రాసకము : ఇది ఏకాంకము. ముఖనిర్వహణములు సంధులు. కైశిక భారతులు వృత్తులు. మూర్ఖుడు నాయకుడు. నాయిక ప్రసిద్ధురాలు. సూత్రధారుడు ఉండడు. విభ్యంగము లుండును. ఉత్తరోత్తరముగా నాయక మహత్త్వ వర్ణనము. నాంది శ్లిష్టము. కొందఱిందు ప్రతిముఖసంధి కూడ ఉండునందురు.

ఉదా : మేనకాహితము.

11. సంలాపకము : ఇందు మూడేని నాలుగేని అంకములు. పాపం దుడు నాయకుడు. శృంగారకరుణములను వీడి యేరసమైనను వనికవచ్చును.

ముట్టడి యుద్ధము మొదలై నవి దీనిలో వర్ణితములగును. భారతి కై శికి వృత్తులుండవు.

ఉదా : మాయాకాపాలికము.

12. శ్రీగదితము : ఇది ఏకాంకము. నాయకుడు ప్రఖ్యాతుడు-ఉదాత్తుడు. నాయిక ప్రసిద్ధ. ముఖ ప్రతిముఖ నిర్వహణ సంధులుండును. భారతీ వృత్తి మహితము. శ్రీశబ్దసంకులము.

ఉదా : క్రీడారసాతలము.

13. శిల్పకము : ఇందు అంకములు నాల్గు. నాలుగు వృత్తులు. కాంత హాస్యములు తప్ప కడమ రసములన్నియు నుండును. బ్రాహ్మణుడు నాయకుడు. ఉపనాయకుడు హీనుడు, శృశానాదివర్ణ నయుతము. అశంసక రాక్షసులు సప్తవింశతి అంగములు.

ఉదా : కనకావతిమాధవము.

14. విలాసిక : ఇది ఏకాంకము. శంగారరసభూయిష్ఠము. విట విదూషక పీఠమర్ద సహితము. హీననాయకము. వృత్తములు స్వల్పములు. ఇది దుర్ముల్లిక లోనిదే.

15. దుర్ముల్లిక : ఇది అంకచతుష్టయోపేతము. గర్భసంధిరహితము. ఇందు కై శికి భారతీ వృత్తులుండవు. హీనజాతి వాడు నాయకుడు. నాగరిక జనసహితము. విటక్రీడామయము. ప్రథమాంకము మూడు నాడికలుకలది. విదూషక విలాసమయము ద్వితీయాంకము పంచనాడిక. పీఠమర్దవిలాస సహితము తృతీయాంకము ఆఱు నాడికలు కలది. నాగరజనక్రీడాభూయిష్ఠము. చతుర్థాంకము దశనాడిక. (రెండు గడియల కాలము నాడిక యనబడును.)

ఉదా : బిందుమతి.

16. ప్రకరణి : ఇది సార్థవాహాది నాయకము. ఇందలి నాయిక నాయకుని కులమునకు చెందినదే. అన్యము నాటికాసమము.

17. హల్లి నకము : ఇది ఏకాంకము. ఇందు ఒక పురుషపాత్రము. ఏడు గురో, ఎనమండ్రో, పదుగురోస్త్రీలు. ముఖ నిర్వహణములు సంధులు. కై శికి వృత్తి. తాళలయ భూయిష్ఠము.

ఉదా : కేశీరై వతకము.

18. భాణిక : ఇందు అంకమొకటి. (అంకద్వయమని కొందఱు) ముఖ నిర్వహణ సంధులు. కైశికీ భారతీవృత్తులు. శృంగారము రసము. నాయకుడు హీనుడు. నాయిక ఉదాత్త. ఉపన్యాసాది సప్తాంగసహితము.

ఉదా : కామదత్త.

నాట్యశ్రయములుగా నాటకాదులును, నృత్యాశ్రయములుగా డోంబిక భాణిక పిల్లక ప్రేరణ రామక్రీడ రాసకాదులును వివిధ రూపకములు ప్రవృత్తములై నవి. కోహలుండి రూపకములకు మార్గ దేశి భేదములు చెప్పెను. మార్గ విభాగములోని నాటకాదులలో సంగీతమునకు నృత్యమునకు తాను లేదు. దేశి వర్గము సంగీత నృత్యరహితము.

IV రూపకనామములు :

1. నాటకము :

'నామ కార్యం నాటకస్య గర్భితార్థప్రకాశకమ్. (సా.ద. VI. 142)

గర్భసంధిలో సూచితమయిన ప్రయోజనమునుబట్టి నాటకమునకు పేరు పెట్టవలెను. కథాగర్భితమైన ప్రధానాంశము వ్యక్తీకరింపబడునట్లుగా నైనను నాటక నామము కూర్పబడును.

ఉదా : రామాభ్యుదయము, వేణీసంహారము మున్నగునవి.

2. ప్రకరణాదులు : నాయికయొక్కయు నాయకుని యొక్కయు పేళ్లను చేర్చి ప్రకరణాదుల నామము కూర్పబడును.

ఉదా : మాలతీమాధవాదులు.

3. నాటిక సట్టక ప్రభృతులు : ఇవి నాయికాభ్యుతో వెలయింపబడును.

ఉదా : రత్నావళి, కర్పూరమంజరి వంటివి.

ఇదియొక నియమముకాదు. అర్థవంతములై, చమత్కారము కలిగించు నట్టివిగా కవులు తమరచనలకు పేళ్లు పెట్టుకొందురు. కథానిర్వహణములో ప్రాధాన్యము వహించు వస్తువులు, వ్యక్తులు, సన్నివేశములు రూపక నామము లలో సంఘటించబడు చుండును.

ఉదా : అభిజ్ఞానశాకుంతలము, ముద్రారాక్షసము, మృచ్ఛకటికము, ప్రతిమా నాటకము మొదలైనవి బహుదూషములు రూపకనామములు.

V పాత్రల సంబోధనములు :

1. రాజు : శృత్యులు ప్రభువును స్వామీ ! దేవా ! ఆని, అభములు భట్టయని, రాక్షసులు వయశ్య యని, ఋషులు వత్సా ! యని సంబోధింతురు.

2. దేవర్షి భిక్షుకాదులు : అండఱచేతను వీరు భగవచ్చబ్దవాచ్యులగుదురు.

3. పెద్దలు : పిన్నలచే పెద్దలెల్లరు ఆర్యా ! అనదగుదురు,

4. యువరాజుది రాజకుమారులు : భర్తృదారక శబ్దవాచ్యులు.

5. రాజకుమారి : భర్తృదారిక.

6. మహారాజ్ఞి : దేవి, స్వామిని ద్రభృతిషసములు. రాజునకు అన్వయించు నట్టి వన్నియు ఈమెకు ఉప్పును.

7. సఖిజనము : హలా హంజాదులు.

8. జేశ్య : అబ్జక.

9. సారథి-రథి : రథిని సారథి ఆయుష్మచ్చబ్దముతో వ్యవహరించును. సారథిని రథి అర్యా ! అనును.

10. మంత్రులు : అమాత్యాది పరివీనూచకములైన శబ్దములచే మంత్రులు పిలువఁబడుదురు.

11. రాజు-భార్యలు : రాజు పట్టమహిషిని దేవి యనియు, తక్కిన భార్యలను ప్రియ అనియు పిలుచును. భార్యలు రాజును ఆర్యపుత్ర యందురు.

12. విదూషకుఁడు-రాజు : విదూషకుఁడు రాజు వయస్యాది పదములతో పిలుచుకొందురు.

ఇంకను వివిధముగా ఈ వాక్యవిధానము భాసించును.

(నాట్య. శా.XVII. 66-102)

VI నాట్యోక్తులు :

రూపకములలో పాత్రలు సంభాషించు తీరులు నాట్యోక్తులు. వాని వివరణ మిది :

1. స్వగతము : పరులు వినగూడనిది తనలో తాననుకొనునది.

2. ప్రకాశము : అందఱును వినఁదగినది.

3. అవహరితము : పాత్రధారి తాను చోటుమాటి వెళ్ళి యన్యునకు చెప్పెడి రహస్యము.

4. జనాంతికము : కథామధ్యమున ఇతర పాత్రములు వినకుండునట్లుగా తొలగి ¹త్రివితాకాహస్తము పట్టి జనులకు సమీపస్థులై యిరువురు పరస్పరము చేయు రహస్యభాషణము.

5. ఆకాశభాషితము : 'ఏమి చెప్పుచున్నావు?' అని మఱియొకపాత్ర లేక యే పాత్రాంతరము భాషించుచున్నట్లు తానే ఆతని వాక్యములనుకూడ అనువదించుచు వానికి సమాధానముగా చేయు ప్రతివాక్యప్రయోగము.

VII రూపకపాత్ర నామములు :

1. వేశ్యల నామాంతములందు దత్త, సిద్ధ, సేన పదములుండఁదగును. వసంతసేన వంటివి

2. వణిజుల పేళ్ళు దత్త శబ్దాంతములు ప్రాయికముగా నగును. విష్ణు దత్తుడు మొదలైనవి.

3. చేటికలు తఱచుగా కుసుమవర్యాయవాచ్యలు కానోవుదురు. మందారి కాదులు.

4. విటవిదూషకాదులు మంగళార్థక పరాంకితులగుదురు. కలహంసక ప్రభృతులు.

౨౨

---

1. చేతిబొటనవేలిని మాత్రము వంచి తక్కినవేళ్ళను చాచివట్టుట పతాకాహస్తము. ఉంగరపు వ్రేలుకూడ ముడిచి వట్టినచో పతాకయే త్రివితాక యగును.

శ్రీ

ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణము

అయిదంకముల నాటకము

[ఇది సాంగమగు నాటకమున కుదాహరణము]

నాంది

శ్రీరామాపతి ముఖ్యదేవత లొక కేవల సుమేర్వాదు లిం
పార స్వేఱొకచాయ, ముందు విధి, మేనాదుల్ సతుల్ వెన్కయుం
జేరన్మీటు వివాహమండపమునం జెన్నార వేంచేయు నా
గౌరీశంకరులొలిఁబర్చు శుభదృష్టాలమ్ము మిమ్మోముతకా.¹

1

విష్ణువక్షస్థ న్నలంబున వెలయుమాల

గ్రాలు తోరణలీల నే కాంతదివ్య

మందిరంబున కా రమామాత జగము

తెల్లఁ బ్రోవుచు విజయము లిచ్చుగాక !²

2

1. ఇది యిరువదిరెండు పదములుగల నాంది. ఇందు వివాహవేది నుండు పార్వతీ వరమేళ్ళరులను వర్ణించుట వలన శ్రీ ప్రతాపరుద్రదేవునకు కాకతీయ రాజ్య లక్ష్మీ ప్రాప్తి గలిగినదను ఈ నాటకప్రధాన ప్రయోజనము అర్థశక్తి మూలమున కొలఁదిగ నూచింపఁబడినది.

2. ఈ నాంది ప్రతాపరుద్రుని రాజ్యలక్ష్మి జగన్మంగళంబుల నిచ్చునని నూచించుచున్నది.

పాత్రములు :

౧. శ్రీ రుద్రదేవమహారాజు

(రుద్రమదేవి-ఓరుగంటి సామ్రాజ్యము నేలు చక్రవర్తిని)

౨. ప్రతాపరుద్రదేవుడు

(రుద్రమదేవి పిమ్మట కాకతీయ సామ్రాజ్యమునకు చక్రవర్తియైన వాడు)

౩. మంత్రులు

౪. పురోహితులు

౫. సామంతులు, వైతాళికాది రాజవరివారము.

(నాంది చదివి మొదటి సూత్రధారుడు నిర్గమింపఁగ నే రెండవ సూత్ర
ధారుడు రంగముఁ బ్రవేశించును)

సూత్రధారుడు : (అంతటను గలయఁజూచి సంతసమున) ఓహో! రంగా
లంకరణ మంతయు సంపూర్ణమైనదే! ఔను! అవుగో!

మ్రోగుచున్నవి యల్ల వే! మురజతతులు

వీను లలిరించు స్వనములు వెలయఁజేసి

యఖిల సంగీత విద్యారహస్య మవిగో!

తెలియఁ బల్కెఁగు వీణీయల్ దేనెలొలుఁ! ¹

3

తెలియ కూభృత్సుతా మహాదేవు లెవని

కన్నవారని విభ్యాతి గన్నవారొ

యతఁడు నరనాగరూప మిమ్మనవరఁగముఁ

బ్రోచుఁ గావుర! శుభములు వొందఁజేసి.

4

(వైకి చూచి) చిరకాలమున కనుకూలమగు సమయ మేర్పడనది.
మద్దిసములు తొలఁగి డిక్కు తెంపయు విలసిల్లు పున్నది.

రాజహంసల సొబంగు విరాజిలంగ

మిశ్రమండల విస్ఫూర్తి మించి పర్య

అమల సన్మార్గమును శరదాగమంబు

వన్నెచిన్నెలఁ దద్దుచునున్న దదిగో! ²

5

(నినయమున సమీపించి సభవైపునకుఁ దిరిగి దోయిల్గొగ్గి) భూలోక
పుణ్య పరిపాకరూపమును, ఏకశిలానగర భాగ్యరాశియు, కాకతీయకుల దేవ
తయునగు శ్రీ స్వయంభూదేవుని మహోత్సవమునకు విచ్చేసిన ఓ విద్వాంసు
లారా! నాట్యవేదాచార్యుడగు (క) లార్జవుని కుమారుడను, 'అభినయ

1. ఇది రంగము నలంకరించుటను సూచించును.

2. కావ్యార్థ సూచకములగు ఈ పద్యములతో విఘ్ననివారణ ఋతు
కీర్తనములు చేసి సూత్రధారుఁ డిట భారతీవృత్తి నాశ్రయించెను.

దర్పణ' బిరుదాంచితుడను నగు నన్ను మీ కభిమతమగు నొక రూపకమును బ్రయోగింప నియోగించి యనుగ్రహింపుడు. (ఏదియో వినిన ట్లభివయించి) అఁ ! ఏమనుచున్నారు ?

'భువన కల్యాణలాభంబు పొదలు దేన,
అలి స్వయంభువు తమి దేని నాత్మఁ గోరు
నట్టి యితివృత్త మేపార నాడు మయ్య !
నాటకంబును సరస శృంగాటకంబు'

6

అనియా ? (సంతసమున) నేను హృదయమున అచకొనినట్లే ప్రతాప రుద్రదేవుని చరిత్ర మితివృత్తముగాఁ గలి ప్రబంధంబును బ్రయోగింపవలెనని పదస్యూల యాదేశము ఆహా ! అన్నిటినిఁ జక్కఁగ నమర్చినాఁడు నేనా చతురాననుడు !

ఈ సభయొ ! స్వయంభూ పరమేశ్వరునిది,
వీరరుద్రుని గుణశత్రు విశదతమము,
నాట్య వేదజ్ఞుడను నేను సటచరుండ,
సుధను జిల్కెడు కవితరంగు నూక్తిగమియు.¹

7

(అలోచనము నభివయించి) నా ప్రేయసి సంగీతకారిక అలించుచున్నదేలకో !

నటి : (ప్రవేశించి చూచి)

అది సభ వెలసిన వాణి
పదనూపుర మంజురవమొ ! బహు మధురంబై
పొదలెడి సంగీతకమో !
గదియం దెలిసెను నటవరుకమరవంజే !²

8

1. ఇది ప్రకృతార్థమును బ్రకాశించుటయను భారతీ వృత్తాంతమును ప్రశంసన.

2. ఇది తగినవన్నియు ఒకచోఁ గూడుటయను ప్రస్తావనాంగమును త్రిగళము.

అర్యా! ఇదె వచ్చితిని. ఏమి యాజ్ఞ ?

సూత్ర : (పరిహాసముగ) ప్రియా !

కలకంఠధ్వని కర్ణఘ్నో దనుపగా గానంబుఁ గావించు, నే
లలిత ప్రక్రియ నంగహారములతో లాస్యంబునం దేల్చెదఁ,
వెలయన్రంగ మలంకరింతు ననుచుఁ వేమార్లు వాక్రుచ్చి యో
యలివేణి! యిటు మాటనిల్పితివి! వహ్! యెంతయుఁ జాణవే! 9

నటి : (వెఱుపు నభినయించుచు) నాట్య సామగ్రిని సమకూర్చుకొని నా కింత
జాగ్రత్త నది మఱి! ఇప్పుడు సర్వము సిద్ధము. ఏ రూపకము నారం
భింతుము ?

సూత్ర : ఇదిగో! దీని నభినయింపుఁడు (వక్రికను చేతి కందిచ్చును)

నటి : (అందుకొని ఇట్లు చదువును)

“అల తేజశ్శివ శబ్దం

బుల కగునంబుద్ధు లెవ్వి? బుధుల శుభాశీ

స్ఫుల కగువిషయం బెయ్యది?

యిల విద్యానాథు కృతీయు నెయ్యది యగునో?” 10

(చిఱునగవు దోచు) ఓహో! నేర్పినవారి మాటలంబోలి యిది యేదియో
గూఢ భావము గలదే! దీనికి సమాధానమేమో మీరే విప్పిచెప్పుఁడు చూతము!

సూత్ర : బేలా! స్పష్టముగ ‘ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము’ అని తేలుచునే
యున్నది గదా!

నటి : ఎట్లా! ఈ నాటకము కథా నాయకుని శుభనామముతోనే విలసిల్లు
చున్నదా? చూడుఁడు! ఎప్పుడును అడుగవలయు నమకొనుచునే

1. ఇది మంచిమాటలవలె పైకిఁ దోచి నిజమునకు అప్రియములగు మాట
లతో నిండించుట గావున ఛలము.

2. ఇది నిగూఢార్థమగు నాళిక, ఇట అంతర్లాప ప్రహేళిక ప్రయుక్తము.

యంతలో మఱచుచుండును. నున రాజేంద్రుని శుభసామమునకు
'ప్రతాప' అను ఉపపద మెట్లు వచ్చినది ?

సూత్ర : పియా ! వినుము.

ఉదయమూర్తాండు కాంతుల సుదయ మొందు
ప్రియతనూజుని కాకతిశ్రీవిభుండు
భద్రగుణమూర్తిని ప్రతాపరుద్రుడనుచుఁ
బిలిచె నన్వర్త మయ్యచి దెలియు మింక

11

మఱియును,

విశ్వమున కేకవీరుండు వెన్నుఁ డవని
నవతరింపంగఁ గాకతీయాన్వయమున
వీరరుద్రుఁ డటంచును విజ్ఞు లెల్లఁ
బిలువఁజొచ్చిరి ధీరు గంభీరు వీరు.

12

నటి : ప్రభువరేణ్యుని ఈ రెండు నామములును లోకులకర్ణయుగళము చేసి
కొనిన పున్నెములపంటలు. జగన్మంగళమగు శ్రీకాకతీయ నరేంద్రుని
చరిత్ర మభినయింప నవకాళము గలిగినందున నేటికి మననాట్య విద్యా
వ్యాసంగము సఫలమైనది.¹

సూత్ర : ఔరా! నిజముగ నీ యీ ప్రసంగము నీ తెలివివేటలకు గుర్తు పల
యన కవులును ఇట్లే ప్రశోత్తర మాలికను రచింతురు.

జనకర్ణ యుగళి కెయ్యది
ఘనభాగ్యంబగు ? శుభకర గాథాశ్రుతియే ;
వినఁదగుశుభకథ యెయ్యది ?
జననాథుండు వీరరుద్రునచ్చరితంజే.²

13

1. నాట్యప్రసంగమున ప్రకృతార్థము సంబద్ధమైనదిగాన అవలగనము.

2. ఇది ప్రశోత్తరమాలిక యను ఉద్ఘాత్యక్తము.

నటి : బాను ! మీరు మార్చిన నన్నియు సరిపడుచునే యుండును.

సూత్ర : ప్రియా !

మన్నాట్య సంపద యిటుల్
చెన్నారుట నీదుకరము చేకొనఁగాదే;
సన్నుత కవితాలక్ష్మియు
పన్నుగ వై దర్భిఁజేసి వఱలినరీతిన్.¹

14

నటి : ఇట్టి గుణరత్నములతో పరిసత్తి, యమూల్యమగు శ్రీప్రతాపరుద్ర మహారాజు చరితమును గ్రధింపఁ బూనుకొనిన ఆ కవికి సంపూర్ణమగు సరస్వతీ ప్రసాదము లభించియుండనోవు !

సూత్ర : నిజమే ! కవికిని సరస్వతికిని ఇట్లు సల్లాపము జరిగిన దఁట !

అమ్మా ! భారతి! యేమి వత్స ? కరుణన్ యాచింతునే! యేలరా?
నెమ్మిం గాకతివీరరుద్రనృపతి నివ్విన్నాణ మొప్పారస్తో
త్రమ్ముం జేయఁగఁగోరు జిహ్వ; సరియే! రాజిల్లు నీ వాక్కులా
స్యమ్ముల్ నల్పు గిరీశుమౌళిలహరీసంరావనీకాశమై²

15

నటి : ఇట్టి నరేంద్రచంద్రుని చరిత్ర కనుగుణమగు నాట్యసామాగ్రి మన కున్నదా ! యని ఫీతిల్లుచున్నది నాయుల్లము.

సూత్ర : (కొంచెము అసూయతో) ఆ ! ఏమంటివి ? మా నాట్య విద్యాసామాగ్రి మాత్రము నిరవద్యమైనదియే సుమా ! ఇక నీ సంగీతమెంత యోగ్యముగా నుండునో చూడవలసియున్నది.

నటి : (నవ్వుచు) ఇదే ! సంగీతసార సముద్రముప్పొంగుచున్నది. మీరిక అవధాననౌక నధిష్ఠించియే తిరుగవలెను సుమా !³

1. ఇది యొండొరులు పొగడుకొనుట యను ప్రవచనము.

2. ఇది యొండొరులు సల్లాపించుకొనుట యను వాక్యేశి.

3. ఒకరి నొకరు మాటలతో మించిరి గావున ఇది యధిలము.

సూత్ర : నేను చాలనాళ్ళ నుండియు జాగ్రత్తతోనే యున్నాను. ఇదిగో !
మొదలిడఁబడుచున్నది ద్రువ.....¹

నటి : ఓహో ! మీరు ద్రువాగానమును జేసెదరా ? (నవ్వును)

సూత్ర : ఆ మాట ముగియక మునుచే యేమి యా వెలుగఁజాటు ? 'నాట్య విద్య' యను నా వాక్యశబ్దమును నీవు వివలేదు.² పరియే గాని నీవు ద్రువాగానము నేయ నువ్విక్కారు చున్నట్లున్నావు. ఏది కొంచెము పాడుము.

నటి : పరియే కప్పునా ?

అమలగుణముల భువనాంతరము వెలుంగఁ
జేసి కువలయవిలసనశ్రీ దలిర్చి
రాజుఁ గై సేయు నెంతయు రాణ మెఱయ
లలి సహస్వతి యా రాజలక్ష్మి యెసఁగి,

16

సూత్ర : (రసావేశమున)

చెవుల నమృతంబు వర్షించు చెలువ ద్రువను
నదిమి కౌఁగిట, లిట్టు ప్రత్యక్షరమున
సుధను జిల్కించి యొడలెల్ల పొక్కువాడ !
చూడు ! మిదె లీల వికసితసుగుణమాల!³

17

నటి : (ఎగతాళిగ) సుకుమారమగు నియ్యది ఎమ లిగి కౌఁగిలి నోర్యజాలదు సుఁడి !⁴

1. నటి చేయవలసిన ద్రువాగానమును దానే చెనెదనని పొరపాటున సూత్ర ధారుఁడనెను గాన ఇది గండము.

2. అన్నమాటను వేఱుగ త్రిప్పికొనుటయను అవస్థాంధికము.

3. రసావేశమున అసంగతార్థమును ప్రవసంగించుట యను అవస్థలాపము.

4. హాస్యలోభము గలిగించుట యను వ్యాహారము.

సూత్ర : (అజ్ఞతో)

మహి రసాస్వాదమున నొడ ల్పొలుచువారు
పండితులు రసలోలురై పరఁగువారు
భావుకులు సహృదయులనఁబడఁగ వారె
తగిన వారని తెలియుమో తలిరుఁబోడి !¹

18

నటి : (నవ్వుచు) సరిలెండు ! ఇక ముందుఁగ రత్నమును జూడుడు.

సూత్ర : ఇదిగో ! సభావతియగు స్వయంభూదేవుని స్తుతించుచున్నాను.

సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి
భువనకల్యాణకారియై పొలుచువాఁడు
రుద్రుఁ డాదేవుమహిమ నిర్ణీద్రకాంతి
విలసనంబుల నెల్లెడ వెలుఁగుచుండు.

19

(తెరలో) నిజము ! నిజము ! ఈ రుద్రదేవుఁడు సర్వమంగళాలంకృత
చారుమూర్తియే !

సూత్ర : (సంతపమున) ఓహో ! కుశలులగు మా కుశీలపులు నా మాట నందు
కొని, యప్పుడే ప్రకృతకార్యమునకుఁ గడఁగినట్లున్నారు. అదే ! కాక
తీర్థరు స్తుతింప నేఁగువై తాళికుల మాటలు వినవచ్చుచున్నవి.²

(ముందుచూచి) అల్లిదే ! వారు నిశే వచ్చుచున్నారు.³
ప్రియా ! రమ్మ ! మనమును ముందుఁ జేయవలసిన కార్యకలాపము
నకుఁ గడఁగుదము. [ఇద్దఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది సమగ్రాంగమగు వస్తావన]

1. దోషమును గుణముగా నిరూపించుటయను మృదవము.

2. ఇది కథోద్ఘాతము. ఇదియే గుణవర్ణనమువలన ప్రవర్తకమనియు వ్యవహారింపఁ బడును.

3. ఇది ప్రయోగాతిశయమును ప్రస్తావనాంగము.

[కాంపిల్కుడు కలూతకుడు అను వైతాళికులు ప్రవేశింతురు]

కాంపిల్కుడు : (సంతోషముతో);

ఎవ్వఁడు పుట్టువొందె విలసిల్లెడు కాకతిపుణ్యవంశమం
దెవ్వని కిచ్చు శ్రేయముల నెల్ల స్వయంభువు సర్వవేశలన్
ఎవ్వని యానమౌళి ధరియింతురు రాజులు పూలమాలగా
అవ్వసుధేంద్రచంద్రుడుకృపార్థుఁడుఁడ్రుఁడెఁగుచుండెడున్. 20

కలూతకుడు : సఖుడా !

ఆనాఁడా రజతాద్రశ్యంగతలమం దర్థాంగనారిప్రభన్
స్థానంబందిన రుద్రుడే వెలసెఁగా సర్వాంగనారిస్థితిం
దానై కాకతివంశమందు ; సరియే ! తన్నేత్రవహ్నిన్ రిపు
స్థానముల్లో మసియాట; కత్తి విసముందాల్చున్ విచిత్రంబిదే ! 21

కాంపిల్కుడు : మిత్రమా ! చక్కఁగా సమర్థించితివి. కాకున్న కులగురు సముఁ
డగు శ్రీ స్వయంభూదేవుడు మహారాజుగారి కలలో గన్పడి శ్రేయ
స్సంగ్రహవాక్యము నట్లువదేశించుట యెట్లు పొసఁగును ?

కలూత : (ఆశ్చర్యమున) ఈ రాజరహస్యము నీ చెవి నెట్లు వడినది ?

కాంపి : మిత్రమా ! ఇది తెలియని దెవరికి ? పట్టణమంతయు వండుగ చేసికొన
నానతిచ్చిన శ్రీ రుద్రమదేవ చక్రవర్తిచే ఇలివేల్పు కలలో వనుగ్ర
హించిన ప్రసాదవిశేషములు నల్లడలి ప్రకటింపించఁబడినవియే గదా !³

1. స్వయంభూదేవుడు అభీష్టముల నిచ్చునను బీజ న్యాయము చేయుట ఇది ఉపక్షేపము.

2. స్వయంభూదేవుని ప్రసాదరూపమగు బీజము విస్తరింపఁ జేయఁబడుట పరికరము.

3. కులదేవ ప్రసాదము ప్రకటింపఁబడినది గావున ఇది పరిన్యాసము.

కలూత : అహా! స్వయంభూదేవుఁ డెట్టి నిరంతరానుగ్రహోన్ముఖుఁడో చూచి
తివా? కావుననే కాకతీయ సంతానమున శుభసంతానములు ఉత్త
రోత్తరాభివృద్ధి నొందుచున్నవి.¹ ఈ మహోత్సవమే యా భూదే
వేంద్రుని, చలమర్చిగండని కైవారముసేయఁ జక్కని యదను. రాజ
ప్రాసాదమునకు పోవుదము రమ్మ!

కాంపి : మిత్రమా! ఇప్పుడు పురోహితామాత్యులతో స్వప్న వృత్తాంతమును
జగ్గించుచుమహారాజు లోనగరులో రత్నసింహాసనము నలంకరించెను.
మన మీదారిని పోయి యవసరమును నిరీక్షింతము.²

[ఇద్దఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది శుద్ధ విష్కంభము]

---

1. ఇట కులదేవతానుగ్రహరూప బీజమునకు గుణాధిక్యము చెప్పబడినది
గావున ఇది విలోభనము.

2. కాకతీయ కులదేవతయగు స్వయంభూదేవుఁడు శ్రీ రుద్రమదేవిచక్రవర్తికి
కలలో సాక్షాత్కరించి కర్తవ్యోపదేశమును జేసి, యమగ్రహించెనను వృత్తకథాం
శము. ఆ స్వప్న వృత్తాంతమును మంత్రిపురోహితాదులకు వినుచుచు, చక్రవర్తి కొలు
వుండునను వర్తివ్యూహ కథాంశము ఇట మూచింపబడినవి గావున ఇది విష్కంభము.

౨

ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణము

ప్రథమాంకము

కల్యాణ నృపము

[రుద్రదేవ మహారాజు పురోహితామాత్యులతో కొలువుండును.

దాసి చామరము పిచుచుండును.]

రుద్రదేవమహారాజు : (సంతోషాత్కయమున) ఆహా ! పరమేశ్వరుని యనుగ్రహ విశేషము.

ఇనచంద్రాభిజనంబు మించు భువిపై నీ కాకతీ యాస్వయం
బనయంబున్ సతియౌచు రాసిరియు మాయందే గడుం బ్రితయా ;

వనజాతోద్భవుఁడెంచి మెచ్చు న్నకరవ్యాపారమే ధన్యతం

గనె నంచున్ మముఁజేసి; స్వామి వినిచెం గ ర్తవ్యముం దానయై. 22

పురోహితుడు : మహారాజ ! తమఁబోటివారే యిట్టి యిలువేల్పు నుపదేశముల నొందసర్దులు. అయినను నిది క్రొత్తకాదు; పుత్రులకు హితోపదేశము సేయ తండ్రికే యధికారము గలదు. తత్త్వజ్ఞులిట్లందురు.

అదిగో ! సోమ సోమ యని పిల్వఁ బిల్వ నీ

మాత సోమ యనఁగ భ్రాత్ర యయ్యెఁ

గాన నుమయై తల్లి గణపతి తండ్రియు

వగుదు రిలను నీకు నవనినాథ !

23

మంత్రులు : నిజము! నిజము! ఈశ్వరానుగ్రహము లేకున్న నొక స్త్రీవ్యక్తికి నిరంకుశమగు నిట్టి సర్వలోకాధిపత్య మెట్లు సేకూరును? నరరూప మును దాల్చిన పరమేశ్వరుఁ డగు గణపతిదేవ మహారాజు, నిపురు

గప్పిన నిప్పువలె లోన నణగియుండు మహాశక్తిని గమనించియే,
యాత్మజను పుత్యుడని వ్యవహరించెను, దానినిబట్టియే యేలినవారికి
రుద్రుడను నామధేయము సిద్ధమైనది.

పురోహితుడు : (వతూహలమున) ఏలినవారి స్వప్నవృత్తాంత మెట్టిదియో !

రాజు : (ఆదరముతో) ఇదిగో ! నివేదించుచున్నాను.

నవ్వు మొగంబుతోడ నొకనాటి శుభంబగురేయి మేవఁ దా
జన్మనిగ్రాల, నెన్నడుటఁ జక్కని చూపును దోచ, మౌళిపై
నివ్వటిలంగ గంగ, నెల నీటున వెల్ల మహేశ్వరుం డహో !
నెవ్వడిఁ దోచెఁ గట్టెడుట, నెమ్మిని నేనును లేచి నిల్చితిన్. 24
పిమ్మటఁ గలలోనే నేను ;

కడువడి పదములఁబడి మే

ల్నొడువుల నిలువేల్పు భక్తి నుతియించి, పదం

పడి మణిపీఠము నిడితిని

ఒడలు గగుర్పొడువ బాష్పమురలఁగఁ గనులన్. 25

చామరముపీచు దాసి : ఔరా ! ప్రభువుగారి భక్తి ! కలలో నైతము ఇల
వేల్పు నిట్లు కొలిచిరిగా !

పురోహితుడు : ఏమి చెప్పవలె ; కాకతీయ నరేంద్రులు స్వయంభూదేవుని
యందు ధృఢభక్తి గలవారుగదా ! పిమ్మట !

రాజు :

శయనశీర్ష దిశను శస్తార్థమిడినట్టి

పూర్ణ కుంభతోయములను పాద్య

మిచ్చి, యమలమణుల నింపుగా మాస్వామిఁ

బూజ చేసినాఁడ భూరిభక్తి.

అంత :

అంగమునం జెలంగు నచలాత్మజ మే లని లీల మెచ్చఁగా
నంగజవైరి భూరికరుణార్ద్రుఁడు మా కులదై వశంబు ; లోఁ
బొంగిన వేడ్క దోయిలిడి హింతఁ దలఁ దగ వాల్చి నిల్చునన్
మంగళహస్తపద్మమున మాటికి దుష్టముఁ బల్కె నప్పుచున్. 27

‘మర్త్యలోకము గావించుమహితపుణ్య
వశమునం బృథ్వి యొనరించుబహుతపంబు
వలనఁ బ్రజ నోచునోములఫలముకతన
నిల ప్రతాపరుద్రుండు జనించె వత్స !

28

కాకతివంశభూషణమా !

మును నా యాజ్ఞన్ దాహి
త్రుని పుత్తునిగాఁ దలంతు రుచిరగుణాధున్
విను మవానికిఁ బట్టం
బును గట్టుము వేడ్క నిపుడు భూషణయమునన్.’ 29

పురోహి : (సంతోషమున) భువనాధ్యక్షా ! అనుక్షణము కాకతీయకుల
యోగజ్ఞేమముల నక్షీణకృపఁ గటాక్షించు నా రాజాయణి
వతీయే సాక్షాత్తుగ నిట్లువదేశించెను. తను కోరికయు నద్దియే
గదా ! ప్రజలకను నియ్యదీ పరమసంతోషకరము. కావున
సాగరమేఖలయగు భూకాంత ఇడ ప్రతాపరుద్ర భుజశిఖరమధిరో
హించునుగాక ! విమ్మట.¹

రాజు : ఆ వాక్యమును వినుచు సంతోషాతిశయమునఁ గనుదమ్ములు
విరియ, మేదినియు స్వయంభూదేవునిచెంతఁ గనఁబడెను.

చామరగ్రాహిణి : ప్రభువులవారి యుల్ల మెఱిగి సంచరించుచున్నపుడమికి
అట్లానందము గలుగవలసినదే !²

1. ఇది ప్రయోజననిర్ధారణ మను యుక్తి.

2. స్వయంభూదేవుని మాట వినఁగనే పుడమికి సంతోషము గలిగెఁ గాన ప్రాప్తి.

రాజు : కాకతీయ కులశ్రేయముల కెల్ల మా దైవము వగు నీవే కల వని యద్దేవు నాజ్ఞ నొక పలఁదాల్చితిని. అంత ననుగ్రహ మొలుకు దృక్కులఁ జూచుచు నద్దేవదేవుఁ డంతర్హితుండయ్యెను.¹

మంత్రి : ఈ స్వప్నము విశ్వమునకెల్లఁ బ్రయంకరము. కాని కాకతీయ కులచారమునందు బద్ధాసక్తు లగు వీరినవారినిగరనివాసవైము ఖ్యమువలని విషాదము, విశ్వరక్షాదక్షుడగు వీరరుద్రుని భుజావరిపు మున భూపతిచేరఁ జూడవలెననెడి యానందము మా మన మ్ములఁ గలంచుచున్నది.²

చామరగ్రాహిణి : ఆశ్చర్యము ! ఆశ్చర్యము ! పార్వతీవల్లభునిచేతనే యిట్లు కులమాత్యులముఖమున పలికింపఁబడినది.³

రాజు : (ఆనందమున మంత్రిని జూచి) కాకతీయుల శ్రేయములకుఁగల్పక ప్రరోహ మగుస్వయంభూదేవునియనుగ్రహమును చెవుల పండువుగ నెల్లప్రజలకును దెలియఁజాటఁ బంపుడు.⁴

మంత్రి : కాకతీయపరమేశ్వరుల యాజ్ఞ.

రాజు : ఇపు డీక కర్తవ్యము ?

పురోహితుడు : మహారాజ ! ఇక వేఱు కర్తవ్యమేమి గలదు ? ప్రతాప రుద్రదేవుని పట్టాభిషేకోత్సవమునకు వలయు యత్నము చేయు టయే.⁵

మంత్రి : దిగ్విజయయాత్రచేసి, జయింపఁబడిన రాజవర్గము తెచ్చు సర్వ శీర్ఙ్గదకములతో స్వయంభూదేవుని యాదేశానుసారముగ రాజ పుత్తునికు పట్టాభిషేకమహోత్సవము జేయఁదగును.

1. రాజ్యప్రాప్తి హేతువును. బీజము నగు స్వయంభూదేవునియుపదేశము సంగీక రించుటవలన ఇది సమాధానము.

2. సుఖదుఃఖములకు కారణమైనది గావున ఇది విధానము.

3. బీజమునకు సంబంధించిన ఆశ్చర్యము పరిభావన.

4. ఇది బీజప్రకాశనము ఉద్దేయము.

5. బీజానుగుణప్రోత్సాహము గాన ఇది భేదము.

పురోహి : మంత్రిలు చక్కంగ నుడిపిరి.

రాజు : అట్లయిన నీ యైత్రయాత్రకు వలయు పట్టికబలమును జేకూర్చుడు నేనుచు సంసిద్ధుడ నయ్యెదను.

వైతాళికులు : (కెరళో) మహారాజుగారు మాధ్యందిసానుష్ఠానమును ముగియుగ నెఱవేర్చుకొందురుగాక ! ఇప్పుడు,

అవధిగిరింద్ర కందరములందు తమంబుల రూపుమాపు భూధవ ! భవదుగ్రతేజము పదంపడి స్వైరవిహారకకేళి నే భుజనము సేచునో యనుచుఁ బొంగిన పేడకఁ గాంచనో యనన్ నవిత నభోఽగ్ర మెక్కి నిజచండమరీచులు వర్ష నుర్వరన్. 80

మఱియు,

శారదసాంద్రచంద్రకరసన్నిభమూర్తులు తానకీన విస్తారగుణంబు లన్భుజగతామరాసాతులు కంజభూములం జేరుచుఁ బాడి, వర్ణములు చిందుసుధారస మాని, మారుతాహార లటన్న దుర్లభము సంతయుఁ బోవఁగఁజేసి రెంతయున్. 81

ఇప్పుడు,

మృదు యజురామోదంబున
నదమలమౌ భానుకిరణజాలము నిపు డిం
పొదవఁగ మూర్కొని రాగమ
విదు లదె మధ్యాహ్నకర్మ వేగమె సేయున్. 82

రాజు : (విని యండఱితో) మీరు మీమీవసులను జూచుకొనుడు. నేను లోనగరి కరిగెదను.

[అందరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రతాపరుద్రకల్యాణమున కల్యాణస్వప్నమును ప్రథమాంకము.]

1. ఇది ఆరంభము. ఇది బీజానుగుణారంభము గాన కరణము. ఇట్లు ఆరంభపీఠ సంబంధ మగు సాంగముఖసంధి నిరూపింపఁబడినది.

2. సూర్యుడు మధ్యాహ్నమున యజుర్వేదమున ముచునని 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేహ్నః' అను శ్రుతి ప్రసిద్ధము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

ద్వితీయాంకము

విజయయాత్రావిలాసము

(తెరలో) ఆర్యా! ఇటు దయచేయుఁడు, ఇటు దయచేయుఁడు.
(కంచుకి ప్రవేశించును)

కంచుకి : (సంతసమున) ఈ నాముద్రసలితనము నేటికి సఫలమైనది.
దీప్తాయుష్యము గలవాఁడను గావుననే యీ ప్రతాపరుద్ర మహా
రాజుపట్టాభిషేకమహోత్సవమును గన్నులారఁ గాంచఁగల్గితిని.¹
మఱియు ;

మాట, నడక, చేష్ట, మాటిమాటికిఁ దూలు
బడుగు నన్నుఁ గాంచి వఱల జాలి
నవ్వు సన్నజాజి ననలు పూచె ననంగ
రుద్రభూవిభుండు భద్రమూర్తి.

1

(ఆశ్చర్యమునఁ జూచుచు)

మూలగృహమునుండి మురియుచుఁ గాకతి
రాజ్యలక్ష్మి తరుణరాజగృహము
దనివిదీఱఁ గాంచుఁ దమిని వాతాయన
నయనములను విప్పి హోయలు మెఱయ.²

2

(ముందుఁజూచి) అదిగో! యువరాజుపరిచారకుఁడు చారకుఁడు
ఇటే వచ్చుచున్నాఁడు.

1. మధ్యాహ్నవర్జనమున విచ్చిన్నమైన ప్రకృతార్థము తిరిగి సంబంధింపఁబడినది
గాన ఇది బిందువు.

2. రాజ్యలక్ష్మికి ప్రతాపరుద్రునియందు అభిలాష గలిగెననుట ఇది విలాసము.

దారకుడు : తాతా ! దండాలు.

కంచుకి : నాయనా ! శుభమగుగాక ! యువరాజుగారి దిగ్విజయయాత్రకు రుద్రనరేశ్వరుల యంత్రాకారము లభించినదియా ?

దారకుడు : అఁ ! అఁ ! కష్టముల పట్టాగో ఒప్పుకొన్నారు.

కంచుకి : యుద్ధ సన్నద్ధులగుమహారాజుగారిని, పాదములపై వ్రాలి జతిమాలి వివర్తింపజేసి, తానే యుద్ధముననుగడంగుట యువరాజుపేరునకుఁ దగినకృత్యము :

దారకుడు : తాతా ! యువరాజుగారికి యుద్ధానుభవం లేదుగదా ! జయం ఎట్లా కలుగుతుందా అని సందేహం :

కంచుకి : నాయనా ! స్వయంభూదేవుని చెయిదము లతివిచిత్రములు సుమా ! వీరరుద్రుడును వెన్నునియవతార మనికదా పెద్దలనుట ! అతని మహిమయు నమేయమైనదే !

దారకుడు : నిజమే ! మన యువరాజుగారి ప్రభావం కూడ సామాన్యమైందే కాదు.

కంచుకి : ఇప్పుడు యువరాజుగా రెక్కడ నున్నారు ?

దారకుడు : కాకతీయుల కభిమానదేవతైన దుర్గాదేవిని పూజించి, వరత్తానం సాగించి అనుమకొండ వెలువలనున్న తోటలో సేనల్ని విడియించి, అక్కడే మంత్రులతో యువరాజుగారు ఏజేవో మంతనాలాడు తున్నారు. నే నిప్పు డక్కడికే పోవటం.

కంచుకి : మంచిది, పోయిరమ్ము ! నేనును రాజప్రసాదమున కేగెదను.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది చూశిక]

1. (అ) కనఁబడి మరల మఱుగుపడిన బీజము ననుసరించుట జరిగినది గావున ఇది పరిసర్పము.

(ఆ) స్వప్నగాథ చెలుపుటవలన ప్రసిద్ధమై, దిగ్విజయయాత్రోత్సవమువలన మఱుగుపడిన బీజమును ఇట సంభవమని యుద్ధాటించుట నిది యుద్ధేడమను ప్రతిముఖసంధ్యంగము.

మంత్రిలు పరిజనము కొలువ, ప్రతాపరుద్రయశరాజు తోటలోఁ గొలుపుదీర్చి యుండును.)

ప్రతాపరుద్రుడు :

కులమూలంబగు తాతపాదుల కిసీ ! కూర్చెన్నిరక్తి మదిన్
తలఁచి దోషవిశిష్ట మంచు బుధు లెద్దానిం గడున్ దూటిరో
యల రాజ్యం బిదియేల ? ధర్మము ! ఖలంబయ్యెన్, బ్రహ్మాదంబులే
యిలఁ గల్గంగద ! యౌవరాజ్యమునె నేనిచ్చింప, రాజ్యంబునా ? ని

కావున మహారాజభుజపరిఘల నిష్కంఠకములగు దిగంతముల యాత్ర
సలిపి వినోదింతుము.¹

ఇదిచూళిక (వెనుక పుటలో)

ఆక్షేపనమాధానములు :

ద్వితీయాంశారంభము. పంచలి చారుకకంచుల యీ సంభాషణ మంతయు నేవధ్యముననే జరిగినది కావున ఇది చూళిక. ఈ సంభాషణములో మొదటనున్న 'ఆర్యా ! ఇటు దయచేయుఁడు, ఇటు దయచేయుఁడు' అను చారకుని వాక్యము మాత్రమే చూళిక యనరాదు. అర్థోపక్షేపకములలో ఒకటియైన చూళిక రంగ స్థలముమీద ప్రదర్శించ వీలుకానివియు, ప్రదర్శించ వీలున్నను దీర్ఘకాలము పట్టునవియు నగు ఆవశ్యక కథాంశములను సూచించుటకే ప్రయోగింపఁబడ వలెనని చూళికాలక్షణవివరణ సందర్భములో చూపఁబడిన ప్రమాణముల నలన న్నప్పమగుచున్నది. (చూ. 185-197 పు.)

శిరోమణి శ్రీ సన్నిధానము మూర్తినారాయణశాస్త్రి (పి. టి. ఎల్.) గారు ఈ భాగము చివర సంస్కృతమూల గ్రంథముతోనున్న 'ఇయం చూళికా' అనునది ముద్రణదోష మనియు, తదమసారముగా 'ఇది చూళిక' యని నేను వ్రాసినది ప్రమాదమనియు ఆక్షేపించుచు² వ్యాసము వ్రాసిరి. ఆ వ్యాసము నందు విషయ సమర్థనము లేకపోగా దూషణభాషణములే మిక్కుటముగా నున్నవని అప్పటిలో గోల్కొండ పత్రిక విమర్శించి యుండెను. అట్టివాని

1. రాజ్యమునం దిచ్చలేమి సూచించఁబడినందున విధూతము.

2. దివ్యవాణి విజయదశమి పస్తమ వార్షిక సంచిక (5-10-1948)

యోచితమను సహృదయులకే విడిచి ఆ వ్యాసములోని ముఖ్యనిపయములకు మాత్ర మిటు సమాధానము చూపబడుచున్నది :

శ్రీ శాస్త్రిగారి వాక్యము లివి :

1. 'చూళిక కొన్ని యెకల విష్కంభము మొక్క యాంభమునకు మధ్యమునందును అంశమధ్యమునందును ప్రయోగించుచున్నది.'

శాస్త్రిగారి యీ వాక్యభావము ప్రమాణ విరుద్ధము. చూళిక విష్కంభాదియందుగాని, విష్కంభమధ్యమునగాని ప్రయోగించబడునని బహుశ్రంభములలో నెచ్చటను గానరాదు. కాని నేను చూళికా లక్షణ వివరణ సంకర్షమున చూపిన 'అదా వంశస్యమధ్యే వా చూళికానామ సాస్త్మతా' అను రసార్థవ సుధాకర వాక్యమునుబట్టి అంశమునకు ఆది మధ్యములందుండిన ప్రయోగించవలెనని తెలియుచున్నది. భరతగోళను:నగూడ చూళిక అంశమున కాది మధ్యములయందే యుండునని తెలిపి, అ.శమధ్యమున చూళిక యుండుటకు వేడిసంహారమున ఉదాహరణము చూపబడినది. కావున శాస్త్రిగారిపై మాటలు ప్రమాణసూన్యములు.

2. తమ యీ అప్రమాణమైన కల్పనల ఉదాహరణముగా 'పక్షరచామ చరితమున ద్విశీయాగకారంభమున ('నేపథ్యే) స్వాగతం తపోధనాయాః తతః ప్రవిశతి తావసీ' అను భాగము చూళిక. దీనితో విష్కంభము మొదలై నది' అని తెలిపిరి. (దీనివలన ఆ పిమ్మట జరిగిన అక్రేయావాంఛికల సంభాషణ మంతయు విష్కంభమని వీరి యూహగా కన్పట్టును.)

ఇదియును పొరపాటే. అచట వ్యాఖ్యాత వీర రాఘవాచార్యుడు ఈ సంభాషణము చివర ఇది యంతయు చూళికయే యని విశదీకరించెను. ఇట్లు ప్రమాణ విరుద్ధములై వ్యాఖ్యాతల భాషములకు దూరములై యున్న శాస్త్రిగారి ప్రాతలు నిరాదరణీయములు. కావుననే శాకుంతలములో చతురాంకారంభమునందలి విష్కంభ మధ్యమున గల 'అను మహంభోః' మున్నైన దూర్వాసుని వాక్యమును చూళికగా చెప్పుటయు అనువన్నమే. ప్రక్షిప్తవ్యాఖ్యాత లది చూళికగా నిరూపింపలేదు. ఈ రీతి శాస్త్రిగారి వాదము అప్రామాణికమైనదేగాక అనువవన్నముకూడ అనదగును.

అ. అర్థోపక్షేపకములు రంగప్రదర్శనీయములుకాని అవశ్యకకథాంశములను తెలియజేయుటకే ప్రయోగింపబడును. కావున 'స్వాగతం తపోధనాయాః' (ఉ. చ.) 'ఇత ఇత ఆర్యః' (ప్ర. రు) మున్నైన వాక్యశకలములు మాత్రము చూశికలుకావు అట్టివాని వలన విశేష కథాంశ మెద్దియు సూచింపబడుటలేదు. కదా! ఈ భావమునే 'అర్థోపక్షేపణం చూడా బహ్వర్తైః సూతవందిభిః' 'అనుచో బహ్వర్తైః అను విశేషణముచే కోహలుండు వ్యక్తికరించెను.

ఇక నాటకాదులు అలినయ ప్రధానములగుటచే నేపథ్యమున దీర్ఘ సంభాషణము తగదని 'ఇవ ఇవ ఆర్యః అన్నదే' చూశిక యని వాదించు ఈ శాస్త్రిగారి భావమేమో? అదియు సరికాదు. సూచ్యార్థబాహుళ్యమును బట్టి నేపథ్య సంభాషణముండును. సుప్రసిద్ధమైన బాలరామాయణ నాటకములో సప్తమాంకమున తాటకావధ మొదలు విభీషణ శరణాగతి వర్యంతము జరిగిన కథను సూచించు చందనచండ, కర్పూరచండుల సంభాషణము సుదీర్ఘమైనదియైయు నను ఖండచూశికగా రసార్థవ సుధాకరమున (ర. సు. III. 183 వృత్తి) ఉదాహరింపబడినది

అ. సూచనీయమైన విషయము అర్థోపక్షేపక పంచకములోనే యొకదానిచే సూచింపబడినను సరిపోవుచుండగా వెంటనే మఱియొక అర్థోపక్షేపకమును ప్రయోగింతురనుట యుక్తిసహము కాదు. ఆ దివ్యవాణి సంచిలోనే 'విష్కంభము, ప్రవేశకము వెంటవెంటనే యుండవుకదా! యని (స్వవచవ్యాఘాతమనియైన గమనింపక) శాస్త్రిగారే వ్రాసినారు.

3. 'స్వాగతం తపోధనాయాః మొదలగు కొన్ని యెడల (చూశిక) కేవల కథాపాత్ర సూచనమునే చేయును' అని వీరిచే మఱియొక సూక్తి.

ఈ మాట మిక్కిలి వేలవముగా ఉన్నది. పాత్రప్రవేశమును సూచించుటకుకూడ చూశికయా? అట్లయిన ప్రతినాటకమునందును చూశికలెన్ని కావలయునో? అట్లు చూశికచే పాత్రప్రవేశ సూచనము చేయకున్నచో వచ్చు లోపమేమో చూశికాతత్వవేత్తల మనుకొను శ్రీ శాస్త్రివర్యులే సెలవీయవలెను. శాస్త్రిగారి ధోరణిని పరిశీలింపగా 'నేపథ్యే' అను పదము కనబడినచోటులందెల్ల వీరు 'చూశిక'గా భ్రమించుచున్నట్లు తోచును.

4. ఇక ప్రతాపరుద్రీయమునందలి ప్రకృత ఘట్టములోని దారుక కంచుకి సంభాషణమంతయు చూశికయే. అట్లయిన 'కంచుకి ప్రవేశించును అను ఇచ్చటి

మంత్రులు : రాజపుత్ర! సర్వతోముఖుమగు కాకతీయకుల మహాభాగ్యమునం జేసి యుదయించిన సీవు పెరిగి, పెద్దయినప్పటినుండియు, పెద్ద!పొద్దు మోసిన రాజ్యభారమును నీ భుజస్కంధమున నిడి, తాము విశ్రాంతి గైకొన మహారాజుగారు తలంచుచున్నారు. దురంధరుండగు పుత్రుని పై రాజ్యభారమునిడి, తామువిరక్తులౌట కాకతి వంశవృద్ధుల కాచారమే. ఇలువేల్పుగు స్వయంభూదేవు నాజ్ఞయు ఇట్టిదే! పూజ్యులగు గురువర్యుల యాజ్ఞ మీఱరానిది గదా! కలి దోషము వలన శిథిల మగుచున్న ధర్మమును సుప్రతిష్ఠితము గావించుటకును, భూభారమును వహించుటకును అవతరించిన కాకతి విష్ణువగు నీ కిట్లు రాజ్యమేల? యని తిరస్కరింపఁజనదు సుమా :

వాక్యమున కేమి భావము? నేవథ్య సంభాషణమేకదా చూశిక! ఇది లక్షణ విరుద్ధము కాదా? యన్నచో-ఈ కంచుకి ప్రవేశము నేవథ్యముననే కాని అంక మందు రంగస్థల ప్రవేశము కాదు, కావున చూశికా లక్షణ విరోధము లేదు. ఈ విషయమును ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యాత కుమారస్వామి సోమవీధియు 'తతః ప్రవిశతి' అను ప్రతీకను తీసికొని 'నేవథ్యమేవ; న రంగమ్' అన్యథా చూశికా లక్షణభంగ ప్రసంగాత్' అని పుష్టికరించెను.

శాస్త్రిగారును ఈ 'నేవథ్యమేవ నరంగమ్' అను వాక్యమునే యెత్తుకొని దానిక్రింద 'ఇట రంగప్రవిష్టులగు కంచుకి దారకులచే ప్రయుక్తమైనది చూశిక యెట్లుగును?' అని ప్రశ్నించుచున్నారు. 'ఇది రంగప్రవేశము కాదు. నేవథ్యప్రవేశమే' అను సోమవీధినివరణమే దీనికి సమాధానము. ఇట్లు బహువిధ ప్రమాణానుగుణ మగుటచేతను కుమారస్వామి సోమవీధి, వీరరాఘవాచార్యుల వంటి ప్రాచీన వ్యాఖ్యాతలచే సమర్థింపఁబడుటచేతను ఇచ్చటి దారుక కంచుకుల సంభాషణ మంతయు చూశిక యనుటయే యుక్తము.

ఈ చూశికానంతరము మూలగ్రంథము లన్నింటిలోను 'ప్రవేశకః' అని ముద్రితమైనది. కొన్ని వ్రాతప్రతులలో ఈ పదము కనఁబడుటలేదని కె. పి. త్రివేది వండితుఁడు తెలిపెను. అట్లు లేకుండుటయే సమంజసము కావున ఇందా పదము తొలగింపఁబడినది.

ప్రతాప : (సానురోధమున)

జనకుఁడుమ శ్రీ స్వయంభువు
ఘను లీశ్వరమూర్తు, అరయఁగా నరదేవుల్
చను వీరిద్దఱు నొక్కని
నినుఁ డన, యువరాజు నగుచు నెసఁగెద నిచ్చల్. 4

మంత్రి : మహారాజు నెడలను, స్వయంభూదేవుని యందును నిట్టి వినయము
కాకతీయులకు సాధారణమే గదా !¹

పరిజనుఁడు : కాకతీయవంశ వృద్ధుఁడగు స్వయంభూదేవుఁడు సర్వభారములను
వహించుఁగాక ! ఇఁక రాజపుత్రుఁడో రాజ్యరమ నంకమునఁ జేర్చు
కొని యలరును గాక !²

ప్రతాప : (చిటున వ్యేగయ పరిజనమును జూచును).

పరిజనుఁడు : భూదేవి యెంత కాలమునకు చరితార్థ యైనది :

కులగిరి విష్ణుర కూట
స్థలముల వసీయించి, తనువు జర్జరితంబై
యలసట నొందిన భూపతి
యలరెడు నిఁక వీరరుద్రు నంసాగ్రమునఁ 5

మును హరిశ్చంద్రు భుజపీఠిఁ దనరురీతి,
రామచంద్రుని కరమునఁ గ్రాలు పోల్కి,
వీరరుద్రుని బాహువు వేడ్కఁ జేరి,
లీల మేదిని సుఖములఁ దేలుఁ గాక ! 6

ప్రతాప : (భుజము ఆదర లజ్జచేఁ దల వాల్చును)³

1. ఇది ప్రకృత విషయమునందలి వై ముఖ్యము దొలంగుట గాన శమము.

2. ఇది పరిహాస వాక్యము గనుక నర్హ.

3. పరిజనుల మాటలవలన ప్రీతిగలుగుట ఇది నర్హదృశ్యి.

మంత్రి : యువరాజా ! కాకతీయచంశ పురుషోత్తముడవగు నీ కేలుడమ్మిఁ
గీలింప నుక్వచ్ఛార్షరుడున్న రాక్షాఃక్షిణాగు నోర్వఁజాలదు సుమా !

పరిజనుడు :

పతిపై నాయా విద్యా
సతులకుఁ గల స్రణయారెమ సర్వము
జతురలు యువరాజ ! పిలఁ
భిత మెట్టుల నోర్వఁ గలరు పృథ్వీలక్ష్మణుల్ ?

7

మంత్రి : సత్యమే !

మెఱుపుఁ దీవియఁ గేరు నెమ్మేని సౌరు
రాణివాసముఁ గై సేయ రాజ్యలక్ష్మి
యెదురుచూచును గనుదమ్ము లింతచేసి
ప్రథితగుణధాముఁ గాకతివార్ధిసోము.¹

8

పరిజను : దిగ్విజయ యాత్రా సంరంభమున ప్రకృతము ఈ మహోత్సవము
అంగనట్లే !²

మంత్రి : (తిరస్కారమున) ఆంధ్రసేనాధిపతు లాలసింతు శేతోకో ! అయిసను
వారితో నేమి ? మేము మాత్రము కేవలము మంత్ర శస్త్రుల మేనా ?
యేమి ? ఎన్ని యుద్ధములలో అదృతశీలఁ బోరి కాకతిమహా
రాజులు గొలువలేదు ?³

ద్వారపాలకుడు : (ప్రవేశించి) యువరాజునకు జయము ! జయము ! చతు
రంగబలమును సిద్ధముచేసికొని, సేనానాయకులు ద్వారమున అజ్ఞులై
వేచియున్నారు.

1. మంత్రి యొక్కయు పరిజనుల యొక్కయు వాక్యములలో వీక్షాను
రాగము ప్రకాశించుట వలన ఇది ప్రగమము.

2. ప్రకృత కార్యవిలంబనమున ఇది నిరోధము.

ఇది నిష్ఠూర వాక్యము గాన వజ్రము.

మంత్రి : వెంటనే లోనికి రమ్మనుము.

ద్వారపా : చిత్తము ! (సేనాధిపతులను ప్రవేశపెట్టును).

సేనాని : (నమస్కరించి) స్వామీ ! కాకతీయవంశ తిలకమా ! అప్రతిభటుము
లగు వాహినులు శౌర్య సముద్రుండ వగు నీ పరిసరములఁ జేరినవి.
అనుగ్రహమున వాని నొకతూరి కటాక్షింపుడు.¹

మంత్రి : రాజపుత్రా ! ఇక ప్రతిపక్ష నివారణమగు నీ వారణము నధిష్ఠిం
పుము. నిరంతరపరిపంథి ప్రమాధినులగు వరూధినుల నాలోకింపుము.
సమాక్రాంత సామంత నిజస్థానం బగుప్రస్థానంబు నభినందింపుము.

ప్రతాప : మంత్రివర్యుల యభిమతానుసారమే యగునుగాక !

[మదవారణారోహణ మభినయించును]

మంత్రి :

కరముల మహిమను హరిదం

తరముల వెన నాక్రమింప ధరణీశుఁ డదే !

వరగజ మధిరోహించెను

ఖరకరుఁ డుదయాద్రి నెక్కి క్రాలెడు లీలఁ.²

9

[అందఱు యువరాజువెంటఁ బోవుచుండురు.]

సేనాని : (ఉత్సాహముతో నమస్కరించుచు) స్వామీ : ఇటు చూడుడు :

ధావత్సైనిక పాదఘట్టన సముద్యద్భూమి ధూళిచ్ఛటాం
భోవాహో ప్రకరాంత రాసీనికర ప్రోద్దామ విద్యుత్ప్రభల్
నీవాళింపఁక, దుందుభి స్వనమహానిర్ఘోష మేపారఁగా,
వే వర్షింప మదేభదానస్పృతి ప్రావృట్ శ్రీల సేనల్ దగుఁ. 10

1. అనునయవచనము గావున ఇది పర్యుపాసనము.

2. ఇది ప్రకృతార్థాను గుణముగ విశేషమును సంబంధింపఁ జేసినందున
పుష్పము.

(మఱియొకవైపు చూచి) రాజకుమారా !

దిక్కులు గెల్వ నీ బలము, దేకువతోఁ గదలన్ గిరింద్రముల్
 ఘోరములు దుంచునాఁటి కసి రేగఁగఁ దోడ్పడఁ గోరితూరుపుం
 దిక్కులు దారిఁపి, చనుదెంచుచు నుండె ననంగ నేనుఁగుల్
 గ్రక్కునఁ బోవుచుండె నహిరాజ ఫణుబులు లీలఁ ద్రుళ్ళఁగా. 11

పరిజనులు : ఔరా ! ఈ తెలుఁగు పదాతుల యుత్సాహము !

కత్తుల నెత్తువారు, దొలుకాడుచుఁ జెల్లగుఁ జిల్లకోలలు
 వెత్తునఁ బట్టువారు, వెఱపించు ముసుండులఁ జెండువారు, విం
 దొత్తుచు మీటువారు, గడ లొప్పగఁ ద్రొప్పెడువారు, దెల్లుబం
 ట్లి తఱి నాడుచుండి రదె ! యెంచఁగ రోసపురూపుతో యనన్. 12

మంత్రి : ఓహో! అల్ల వె ! త్రిలింగాధిపతి తురంగతరంగములు !

మును గాఢైత్తును సూర్యవాహ శిరముల్ మోదంగ నా ! వెన్కకా
 శ్చను నేలన్ బిగఁదన్ని, వాలముల నుల్లాసంబునన్ వీచునో
 జనుబోఁ జిమ్మెడు వై రిరాజ తురగోత్సాహంబు నా !, ధారలం
 దనియం జేయును జూడుక్కులన్ హయము లాంధ్రాధీశునాజిన్ భళి. 13

(మఱియొక వైపు చూచి) అటు చూడుడు ! అటు చూడుడు !

విదళితశత్రు మనోరథములగు నీ రథముల సంరంభము.

సరభసవృత్తి నేమి తటసంగతి జాతపరాగ జాలసం
 భరితపయోద మాలికల భానురథంబును గప్ప న్నర్థమై
 యరదము లక్షఘట్టన సమంచిత మేదుర నాదవీచికల్
 బఱపి, దిశాంతరాళములు బ్రద్దలు సేయుచు సంచరించెడున్. 14

ప్రతాపరుద్రుడు : (అంతటను గలయఁ జూచి) కాగు ! సేనలు సమగ్రసాధన
 ముల నొప్పుచున్నవి.

ఘీంకరించు కరులు, కేరెడి బంటులు,
తెరలి కదలి మొరయు తేరిగమియు,
నోజు పోష లసంగు తేజీల రాజియుఁ
గలిగి నేన యిద్ది వెలయు మిగుల

15

మంత్రి : యువరాజు దర్శనమున సేనాసముద్ర ముప్పొంగుచున్నది.

ఊతభృద్వాహిను లెల్లెడ
నతిరయమున వచ్చిపడఁగ నద్భుతమహిమా
నివృతకాకతి కులజులనిధి

చతురత గ్రసియించువాని సర్వస్వంబున్.

16

సేనా : అమాత్యశేఖరులు సెలవిచ్చినట్లే ! (ప్రతాపరుద్రునికి నమస్కరించి)
తైత్రయాత్రా కుతూహలమున సేనలిప్పుడు యువరాజాజ్ఞ కెదురు
చూచుచున్నవి.

ప్రతాపరుద్రుడు : (అనుగ్రహ మొలుకుఁ జూపుఁ నమాత్యులఁ జూచును)

మంత్రి : (ఉత్సాహమున) తూరుపుదిక్కునకే సేనలం గదలింపుడు.

సేనా : అమాత్యులయాజ్ఞ ! (ప్రస్థానము నభినయించి యంతటఁజూచి)

అనుకూలమందమారుత

మునఁ బటములు సాఁగి పర్వఁబొలిచెడు ధ్వజముల్

దనరెడు ప్రాగ్దిక్కుభమును

గనుగొని వెన నాక్రమింపఁ గడఁగినరీతిన్.

17

(అందఱు 'మేలు ! మేలు !' అని సుశకునమును మెత్తురు)¹

ప్రతాప : (ముందుచూచి) అదె !² విప్రవరుడు అక్షతలు గలబంగరు పాత్రను
గేలఁబూని యిటు వచ్చుచున్నాఁడు.

1. ఇది ప్రస్థానమునకుఁ దగిన శకునములను తెప్పుట కనుక ఉపన్యాసము.

2. 'దృఢతావత్రః శుభశుక్లవాసాః పుష్టార్చితశ్చందనచర్చితాంగః

విప్రః శిఖావాన్ కృతభోజన శ్చ. దదాతి దృష్ట్యః పథి నర్వసిద్ధిమ్.'

(వనంతరాజీయము)

అనుటచే విశిష్టుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు ఒంటరిగా వచ్చినను శుభశకునమే యనిభావము.

విప్రుడు : (ప్రవేశించి) జయము ! జయము ! రాజపుత్రకా ! స్వయంభూదేవు
మహోత్సవమయిన పిమ్మట బ్రాహ్మణాశీర్వాద సురభిములగు ఈ
మంగళావతరణ మహారాజు తమకై వంపెను.

ప్రతాప : (నమస్కరించి, యాదరమున అవతరణ ప్రహరించి, ఔషధదాల్చి,
భద్రగణకుంభమునఁ గొన్నింటి మనుచుచు)

ఇల మా దేవు దయాప్రతానిని ఫలంబిచ్చెన్ సమూలంబు; భూ
తలనాథాగ్రణి తండ్రియాజ్ఞ కరుణాధారాభిషిక్తంబు ; ను
జ్జ్వలమంత్రాక్షరమంగళంబులును విప్రాశీర్ష్య : లీ పౌరవాం
ఛలునెఱిగి జయము ఖగ్ధముల్ ; గన దిశల్ ఆయ్యంబులౌ చుల్లనన్.¹

మంత్రి : అప్రతిభలు కార్యసంపన్నులగు రాజపుత్రుల కీసువనవిజయమున నెంత?

పరిజన : విజయలక్ష్మి పాణిగ్రహణమహోత్సవసమయమున చల్లి నట్లుగ మంగ
ళావతరణ యువరాజును త్రమాంగమున విలసిల్లుచున్నది.

విప్రు : రాజపుత్రా ! ఆయా దిక్కునఁ గలిగిన విజయవార్తల నెప్పటికప్పుడు
దెలుపుచుండ వలసినదిగ మహారాజునాజ్ఞ !

ప్రతాప : చిత్రము. నాయనగారి యాజ్ఞ శిరసావహించితిని. (మంత్రులఁజూచి)
మీలో కొందఱు మహారాజుసేవలో నుండుడు. కొందఱు తైత్ర
యాత్రలోఁ బాల్గొనుడు.

అమాత్యులు : యువరాజుజ్ఞానుసారమే వర్తించెదము.

విప్రు : విజయమగుగాక ! యువరాజునకు మార్గము శుభకరమగుగాక !

ప్రతాప : (వినయమున) ఆర్యా ! ఇక నెల వనుగ్రహింపుడు మేమిటుపోయి
వచ్చెదము.

[అందఱు క్రమమున నిష్క్రమింతురు.]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కల్యాణమున 'విజయయాత్రావిలాసము' అను ద్వితీ
యాంకము.]

1. బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణములను జేర్కొనెను కావున ఇది వర్ణసంహారము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

తృతీయాంకము

పీఠరుద్ర విజయము

(లేఖలు పట్టుకొని యిరువురు వార్తాహరులు ప్రవేశింతురు)¹

మొదటివాడు : (అచ్చెరువున) ఔరా ! ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యాతిశయము !
అతని విజయయాత్రాసంరంభ మాత్రముననే యిరుకెఱంగుల భూభృ
త్తులకటకములును కలగుండువడి పోయినవి !

రెండవ : మితమా ! ఏమంటివి ?

కాకతీయ ప్రదీపుడు కమలనయను

నంశమున నుద్భవించినయమలగుణుడు ;

అల స్వయంభూవిభు ప్రసాదాతిశయము

వజ్రకవచంబు గానగు వాని కెపుడు.²

1

మొదటి : (మార్గాయాస మభినయించుచు) అబ్బి ! ఆంధ్రనగర మిదెవచ్చి చేరి
తిమి. మన రుద్రనరేశ్వరుని యాదార్య మేమని చెప్పనగును ? చూడు!
ఈ వైతాళికులు భోగావళి మున్నగు చాటు ప్రబంధముల ఉచ్చైస్సస్వి
రమునఁ జదువుచు, ప్రతిధ్వనితో దిక్కులకు బోధించుచున్నట్లున్నారు.

రెండవ : (తేటిపాఱుజూచి, అచ్చెరువున) చెలికాడా ! చూడు ! చూడు !

మాగధవేషమూనుటను మాటియు రాచరికంబు సుంతయున్

దాఁగఁగనీనిచక్రము, పతాకయుఁ గ్రాలుకరంబులున్, మహా

భోగములై న వక్షములు, భూమి నమానుషశక్తివృత్తముల్,

వేగమె తమ్ము రాజులని పేర్కొనఁ బొల్తురు రాజు లిచ్చటన్. 2

1. పూర్వాంశమున విప్రునిచే స్థాపించఁబడిన వార్తాహరులు తదనంతరాంక మగునటఁ బ్రవేశించుటచే ఇది అంశాస్యము.

2. స్వయంభూదేవు ప్రపాద మమఱిజము నన్వేషించుటవలన ఇది గర్భసంధి.

మొదటి : ఈ రాజులు ప్రతాపరుద్రు వెదుర్కొని యనిమొన నిలుపలేక, ఉరమున వరాహముద్రను ధరించి, కాకతీయహారాజు ననుగ్రహము సంపాదించి, యనువుల నిల్పికొన నిమ్మాడ్కి పలుపాట్లు వడుచున్నారని కొందురు.¹

రెండవ : విజయవార్తలను వినఁ జొరు తెట్లువ్వెక్కురుచున్నారో చూడుము ! గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి ప్రశ్నించుచు వెంటాడు నీ పౌరుల పీనులలర నొకతూరి ప్రతాపరుద్రభుజ వరాక్రమును వినిపింపుము.

మొదటి : (బిగ్గరగ) వినుఁడు ! కాకతీయకుల క్లాఘాకామధేనువగు ఈ శుభవార్తను వినుఁడు !

శ్రీరుద్రప్రభుఁ డోజ దిక్కులను నిర్జించెన్ ; బలుల్ గట్టి రాయా రాజ్యములు ; ధాత్రి వీరజనశూన్యంబయ్యెఁ;దచ్చారదో స్సారంబింక వచించు శైలములె తచ్చత్రుప్రియాపాదమం జీరధ్వానము నిండ కందరముఖశ్రీలోప్పి యెల్ల ప్పుడున్.² 3

రెండవ : మిత్రమా ! నిశ్చయముగ ఈ దినములలో కాకతీయమహారాజు పురోహితులను, మంత్రి వృద్ధులను జేరఁ బిల్చుకొని, యువరాజుగారి విజయ యాత్రా ప్రసంగములతోనే ప్రొద్దు పుచ్చుచుండునను కొందును.

మొదటి : నిజమే !

రెండవ : (ముందుచూచి పంతోషముతో) ఓహో ! మన యీ మాటలు విని, మంత్రిగారి కుమారుఁడు పంతనమున మహారాజుగారికి విన్నవించ

1. ఇది ప్రకృతోపయోగముగ వరరాజులు గూఢముగ వర్తించుట గాన అభూతావరణము. వరాహము లాయా గుర్తులనుబట్టి రాజులని గుర్తించిరి గాన అనుమానము.

2. ఇది యథార్థకథనము మార్గము.

రాజప్రాసాదముతోనికిఁ బరుగెత్తె. మనముకూడఁ బడి కావలిలో వేచి యుండము. రమ్మ !

[నిష్క్రమింతురు]¹

[మంత్రికుమారుఁడు ప్రవేశించును]

మంత్రికుమారుఁడు : (సంతసమున) ఇట్టి భుభోదంతమును అందఱకన్నముందుగ మహారాజుగారికి నివేదించగలుగు నాయదృష్టము నేమనవచ్చును ? నేను నివేదించు ఈ వార్తవలన స్వయంభూదేవు స్వప్నసాక్షాత్కార మునకంటె ఎక్కుడు సంతోషము నొందుదురు మహారాజుగారు.² (ముందుచూచి) అదె ! పురోహితా మాతృలు పరివేష్టించ ఆస్థాన మండపము సభిష్టించియున్నారు రాజేంద్రులు. సమీపించెదను.

[నిష్క్రమించును]

మంత్రిపురోహితులు పరివేష్టించ రాజు కొలువుదీర్చి యుండును)

రాజు : (ఆశ్చర్యమున మంత్రిలతో) పసివాఁడైనను చిరంజీవి వీరరుద్రుని బుద్ధి కౌశల్యము మెచ్చఁదగినది. మిమ్ము నాకుఁదోడుగ నుండఁబించి, తానే యుద్ధమునకుఁ బయనమయ్యెను చూచితిరా ?

మంత్రి : పితృచరణులగు తమకడ గదా ! చిరంజీవి మెలఁగినది.

పురోహి : ప్రస్థానము నాటినోలే భుభుకనములు మెండుగఁ గన్నట్లు చున్నవి. రాజపుత్రుఁడు దిక్కులనెల్లి జయించియే యుండవచ్చు ననుకొందుము.

రాజు : తమ యాశీస్సులే కాకతీయ కులమునకు శ్రేయస్సులఁ గురియును.

1. ఇది విత్కరము ననుక రూపము.

2. ఉత్కర్ష వచనము గావున ఇది ఉదాహృతి.

పరిజనుడు : భువనైకభద్రుఁడగు ప్రతాపరుద్రుఁడు దుడయించుట కాకతీయ వంశపుణ్యము ఫలించుటకతనశేగదా !

రాజు : చిరంజీవి విజయవార్త పీనులవిందుసేయుట కింకను తడవేలకో ?

మంత్రికుమారుడు : (భక్తి విశయములతో) దేవ ! మహారాజ ! యువరాజు వంశిన విజయవార్తాహరులు ద్వారమున నున్నారు.¹

మంత్రి : వత్స ! తొందరగ వారిఁ దోడ్కొనిరమ్ము !

మంత్రికుమారుడు : చిత్తము. (వెడలి వార్తాహరులతోఁ దిరిగి ప్రవేశించును.)

వార్తాహరులు : (నమస్కరించి) దేవా ! పితృకవిజయి యగు పుత్రునితో జయముండుము. ప్రతాపరుద్రుని బాహు విక్రమ మమేయమైనది. అద్ది బాల్యమునంద తగుణ కాకతీయ విక్రమమును మించుచున్నది.

రాజు : (సంతోషమున మంత్రినిజూచి) తలఁవఁగనే పొడఁజూపు కోరికల జంట వలె నుండు వీరికి గొప్ప బహుమానము నిప్పించుడు. ఉత్సాహ మినుమడింప, వీ రతి మనోహరముగ వీనుచు చిరంజీవి విజయలక్ష్మి పాణి గ్రహణ వృత్తాంతమును విని, శ్రవణయుగళము సార్థకముచేసి కొందము.

మంత్రి : అజ్ఞ. (సువర్ణాధ్యక్షుని మూలమున బహుమాన మిప్పించును.)²

వార్తాహరులు : (నమస్కారపూర్వకముగ స్వీకరింతురు)

మంత్రి : మీరిటువచ్చి యువరాజు విజయవిహారములను వినిచి, మహారాజు సభకుఁ గర్జితవ మొనర్చుడు.

వార్తాహరులు : చిత్తము ! సావధానులు గండు !

1. అనుకొనుచున్న ప్రయోజనసిద్ధి గలిగినది గావున ఇది క్రమము.

2. సామరానాచరణము గాన ఇది వంగ్రహము.

మొదటివాడు : దేవా ! స్వయంభూదేవు ననుగ్రహమున వాణిసీరాజనోత్ప
వమున ప్రేల్పబడినవహ్నిచే విజయ ప్రదానము గావించబడుట ప్రతాప
మినుమడింప ప్రతాపరుద్రదేవుడు దిగ్విజయయాత్రకు వెడలెను.

ఏ నే నే నని ముందు ముందు బల మెంతే నుత్సవం బొప్పుఁ బ్ర
స్థానంబు స్పృహనరింప, యుద్ధధరణీ సంభూతరేణుచ్ఛటల్
గోనల్ మిన్నును గప్ప, గెల్వనగుదిక్కుల్ దృష్టికిన్ బొత్తుగాఁ
గానన్ రానికతాన భీతిఁ బటచెం గాఁబోలు ! నాఁ దోచెడిన్. 4

పిమ్మట :

అది యుద్వేలచతుస్సముద్రనినదంబౌ, కాదు, సేనారవం ;
బది భేరిధ్వని, కాదు, శూలధరకల్పాంతోగ్రధక్కాస్వనం
బుదితంబయ్యె ; నటంచు దిక్పతులు దారుల్లంబున నివ్వంతమున్
గదియం బిమ్మట భేరినొందిరి బలోగ్రాక్రాంతు లేపారగాన్. 5

పురోహితుడు : అయ్యారే ! ఆంధ్రసేనానుల నిరంకుశ వీరవిహారము !

రెండవవాడు : యవరాజు నాజ్ఞమై మొదట మహాసేనలు తూరుపు దిక్కు
నకుం గదలినవి.

అరదమున నెదురుకొను నను
నురుతేజుఁడు వీరరుద్రుఁడోర్వం డనుచున్
బిరబిర సేనాధూళిన్
ఖరకరుఁ డవ్వేళ డాఁగెఁ గాతరుఁ డగుచున్. 6

మంత్రి : పిమ్మట !

రెండవ : పదవడి ముందటి సేనలతోనే తూరుపు దిక్కుననుండు అల్పశక్తి
యులను జయించి, యడ్డులేక మనమహాసేన ముందునకుఁ బోవఁ
బోవ, —

ఆముఠేనుగుదళముల నతిశయిల్లి
కడిది బోదుతనంబు కన్నడగ. మించి
యార్పులును బొబ్బ లెసంగంగ, నసికి లేచి,
తారసిల్లిరి కాళింగ వీరవరులు.

7

అవ్వారితోఁ దెలుగుమొనగాండ్రకు జెట్టిపంపుఁ బోదుకలిగె, అందు

ఎఱచిన నంజుచు నేను కుత్తుకల నెంతే నేటులై పాటు నె
త్తురు సారాయముఁద్రావి కోరనెసంగం దోరమ్ములౌ యెమ్ములక
బిటుసౌ ప్రేగులదండ వేలి నెదలక ప్రీలించుచుక రుద్రరా
ట్కరవాల మ్మని భైరవమ్ముగ బలుల్ గావించుఁ గాళింగులక. 8

పురోహి : మానుషవేషమున మాటువడిన నై జప్రభావము కొంత యీ కాకతి
విష్టు వచ్చటఁ జూపెఁ గాఁబోలు :

మంత్రులు : ఔరా ! ప్రతాపరుద్రుని పరాక్రమాతిశయము !

పరిచారకు : ఔనుమఱి ! మహారాజులగు రుద్రదేవుల యనుగుబిడ్డనికిఁ దగినది;

కాకతి వంగడపువారికిఁ జెల్లినది ; స్వయంభూదేవు ననుగ్రహమున
కనురూపమైనది మన యీ యువరాజు కెలనము.

రాజు : పిమ్మట ! పిమ్మట !

మొదటి వార్తాహరుడు : అటుపిమ్మట !

పరశీర్షంబులు ద్రెవ్వి త్రుళ్ళిపడ స్వర్ణానుభ్రమం దూలు భా
స్కరు రక్షింపఁగఁజాలు సేనల పరాగ మ్మంధకారమ్ముగా
నురుఖడ్గాహతి వ్రయున్ సేనుతలలం దొప్పాటు ము తైంబులుక
వరుసం జుక్కలుగాఁగ నొప్పు నని స్వర్ణామాముఖంబుల్ నెలల్. 9

పిమ్మట యువరాజు నానమై—

తూరుపుదిక్కు గెల్చి, నిజదోర్బల మేర్పడ నాంధ్రసేన ల
వ్వారిగ వార్తిపారమునఁ బ్రాభవమొప్ప, జయాంకరేఖలం

దీనిని, స్తంభముల్ నిలిపి, తీరవనాటలు పాడు తద్య శ
సాగర సేవంభముల్ కెనుచు సాగెను దక్షిణదిగ్గయార్థమై. 10

అచట!

చెంగటఁ గుంజంభవుఁడు చె న్నలరారెడుఁగాక, వాహినుల్
పొంగుచుఁ బంకిలంబులయి పోవును సేనలధూళినంచు, నా
నింగిని పైచుగాలి కొక నీటున నాడు శిఖాచయంబుతో
రంగుల వై జయంతికలు నాణువ గొండ్లిని నల్పు నెల్లెడఁ. 11

పిమ్మట, పాండ్యప్రముఖులగుదక్షిణదేశరాజులు శరణమ్మువేడ నవ్వా
రిని వీరరుద్రయవరాజు తనసేనానులతోఁ బాటుగఁ జూచి, వారితోఁగూడ
పడమటి దిక్కునకుఁదరలేను.

మంత్ర : బాగు బాగు ! పాండ్యులు నమగలిగి తొలుదొలుతనే యువరాజు
పాదముల వాశ్రయించి బాగుపడిపోయిరి. పిమ్మట !

రెండవవాడు : ఆ పడిమటిదిక్కున

కలు గ్రంథములు మూఁగి, ముక్కుకొనలం బల్మారు వస్త్రములన్
బలిమిం జింప, నశంప దండముల, నా పాశ్చాత్యసేనా ధ్వజం
బులపై 'వ్రాటుట గారుశాస్త్ర' మగుచుం బొల్పారు, వీరాళి క
గ్గలమై పిమ్మట పాగుపోచు స్వభుజాకంఠూతి దీర్పంగనా. 12

అంతట :

పీఠాధిపతి మూర్తి వెలఁ బ్రతీచిని గెల్చి,
చరకశత్రునేత్రవారి నిండి
పాటురేవ, గజ నిబద్ధసేతువుపై ని
దాటి జనె నుదీచి దగ జయింపు. 13

1. 'గ్రంథలు గుడ్డ గూబలు మొదలగునవి కేతువులపై వ్రాటుట అమంగళము. జేసికీ టిదు ' అని శామనికులు, 'క్రవ్యాద కొళిక కపోతక కాక కంఠై : కేతుత్తైర్మ హదుశంతి భయం నృపశ్య' (వరాహమిహిరుని బృహత్ సంహిత.) 'క్రవ్యాదాః = గృధాదయః' అని తద్వ్యాఖ్యాత.

అచ్చట అంగ వంగ మాళవ ప్రముఖులగు భూపాలు రెల్లరు నొక్క టియై కయ్యము పేయ నెదుర్కొనెడి.

మంత్రి : భారా ! ఈ యాత్తరాహులు దమ్మురా మెటుగని యమాయికులే! ప్రతాపరుద్రునిఁ జైతఁగు పోరులై యెదురునిట్టరే!

రాజు : పిమ్మట !

మొదటివాడు : అంతట మొనఁజితో నుమ్మరముగఁ పైఁబడు పెట కేంద్రం జూచి యాము మెఱయ మన దళవాయు లెట్లనిరి.

ఓరీ ఘూర్జర ! అజి జర్జరుడవై లో హోయి లంపాక ! మే శేరా కంఠము ! వంగ ! శుంగతియ, యాదే ! కాణుఁడో కోంకడా ! పోరా ! పో ! వెన వహాణ ! ప్రాణములకై , పోయె మహారాష్ట్రాఁడా నీరాష్ట్రం బని యాంధ్రయోధు లని నెంతే సేయుదు ర్గెలులకా.¹ 14

పరిజ : సేనానులు చక్కఁగ నుడివిరి. ఇట్లధిపతించి వారేమి చేసిరో !

మొదటివాడు : ఆ జోదుల వీర సేమని చెప్పదును ?

తెలుఁగుంజోదుల కత్తిధారలను నా తీర్థంబులం గ్రుంకి, భూ పులు నిక్కంబుగ దివ్యధామములకుం బోవంగ సాక్షాత్తుగాఁ గలయంజూచి, సురత్వకారణ మహాగర్వమ్ముఁ బోవీడు డా నల గంగానదయే యెటుంగు సకలం బయ్యాహవాటోపముల్. 15

పదపడి యటనట నక్కిన పగతుర నెమకి నెమకి పట్టుకొనఁ దెలుఁగు భటులయ్యై వాఁడునుండు జనుల వేనజానల నలవఱచుకొని, యంతటను గ్రుమ్మరి యసువులతోడఁ బట్టుకొని, కొందఱను యువరాజు మ్రోల నిలువఁ జెట్టిరి.

మంత్రి : నై నికిలు చక్కని పనిచేసిరి.²

1. ఇది రోనమున జరిగిన పలుకు గావున తోటకము.

2. ప్రకృతమునకు తగినట్లు పఠించుట ఇది యధిపతిము.

రెండవవాడు : తదుపరి నరపతులు పీచ ముడిగి, తమ లెంకలపై నై తము నమ్మకము లేక, వేటు త్రోవఁ గానక ప్రతాపరుని పాదములనే యాశ్రయించిరి.

పరిజనుడు : అయ్యాచే ! అని యనిన ఈ యవనిపతుల కెంత యడలు !³

మొదటివాడు : వెంటని వేజే చెప్పవలెనా !

అంగరాజన్యులు సంగరభీరువుల్ ;
 చోళ భూవరులు విల్వోలగతులు ;
 కాశ్మీరవాసులు కాందీశీకులు ; స్థూణ
 వీరులు రణహృత సారధనులు ;
 లంపాకవిభులు భీకంపిత చిత్తులు ;
 వంగులు భిన్న సర్వాంగచయులు ;
 నేపాలదేశీయ భూపులు వ్యసనులు ;
 సింహాధిపతులు నీరంహనులును ;
 కుంభినీరహితులు కాంభోజ నరపతు ;
 లలిసునేవణులును ప్రాప్తకిణులు ;
 గౌడదేశనృపులు పీడితాత్ములుగాఁగ
 జేయఁబడిరి యాంధ్రసేనచేత.

16

మఱియు,

ఘోషాలు తృక్తనిజాజులు ; ఉతసతీ
 కేళివిలాసులు కేరళులును ;
 పాండ్యవరేంద్రులు భండనభీతులు ;
 నిర్ణీతవై భవుల్ ఘూర్జరులును ;

1. భయమును చెప్పిరి గాన ఇది యుద్వేగము.

హంచారును నది ప్రకంఠికావరుల్;
 గీతిచాటూత్తులుల్ కేసులును;
 కాంపిల్చివాసులు గాంధూరముమీడి
 వల్లెలఁ జేరిన బల్లి ములును;
 శృంగభంగంబు నొందు కళింగ వృక్షులఁ
 జేరి, యుడుగనలెత్తి, జోహారు లొనగి,
 చెలఁగు త్రైలింగ సేవాబ్ధి లలితవంధు
 రుద్రు కాంతింపఁ జేరిరి భద్రమూర్తి.

17

[అందఱు అచ్చెరువు నొందుదురు]

వరిజను : బౌరా! వీరరుద్రుని ముజులము ముల్లోకమును మింగుకట్టచే!

రాజు : పిమ్మట! పిమ్మట!

మొదటి : అబల దిగ్విజయముఁబుకతన ఇరుమడించిన తేజమున మెజులి జగ
 త్తెట్టియగు వీరరుద్రుఁడు అయ్యా నగవతు లొకఁడు ఉపాయనములు
 స్వీకరించుచు, శరణుఁ జొచ్చిన భూపాలులు పెండ్లగా నేనా నివహ
 మఁలతోఁ దిరిగి వచ్చెను.

మంత్రి : (సంతసమున) అట్లయిన మన రాజపుత్రుఁడవు డెచ్చనున్నట్లు?

రెండవ : సేనాపతుల నెల్ల స్వసేనలతో నగరముకేగ ననుమతి యొసంగి
 సామంతరాజులు సేవింపఁ దాను పరిమిత మూలబలుముతో గోదావరి
 తీరారణ్యములలో వీరరుద్ర యువరాజు వేటాడుచున్నాఁడు.

మంత్రి : మహారాజా! తామే భూభారము వహించియుండఁ దానికను
 నిక్కముగ యువరాజుగనే యుండఁగోరు చున్నాఁడు రాజ
 పుత్రుఁడు,¹

రాజు : ఇక ఆలసింపక చిరంజీవిని రప్పించి, రాజ్యాభిషేకమున కొడంబలుపఁ
 బ్రయత్నము నేయుడు.

1. వేటవలన రాజ్యాభిషేకమునకు విఘ్నము శంకింపఁబడుట ఇది ప్రాప్త్యాశ.
 దిగ్విజయమునందలి భూపుల వృత్తాంతము వ్యాపించి వచ్చుటచే ఇది పతాక.

మంత్ర : చిత్రము ! చిత్రము !

[నిష్క్రమించును]

(తెరలో తొట్టుపాటుతో 'తొలగిండు, పోయిరా! తొలగిండు')
అదిగో!

అలానంబు వెకల్చి, బందము లనాయానంబుమై తెంచి, వే
నేలం దూరిగఁగొట్టి యంకుశము, దంతి శ్రేష్ఠ ముగ్రాకృతిం
జూలు లావణి మద్రుతుల్. విడిచి నవ్వులై చనం, పౌరసం
భూలు స్థితిల, నై రవ్వత్తి పురమున్ గాటించు నిప్పట్టునన్.¹ 18

రాజు : (నవ్వుచు) ఏమేమి ! మదగజము నగరమును వ్యాకులపఱచు
చున్నాడా !

పరిజనుడు : మహారాజా ! నిక్కముగ నేడు సామంతు లుండుగరఁజేయఁ
దెచ్చిన మదపుతేనుగుల మదపరిమళము మూచూచి, యలుక రెట్టిం
పగా మర వట్టగజము వట్ట వగ్గములుకేక ఎగఁబడియుండును.

జనకుండగంధ్యయంభూషణి శాసనమునఁ

జేయఁబడు రుద్రఃస్థూభిషేకమహాము

దాను నిర్విఘ్న మొనరింపఁ దలంచి, దంతి

వదనుఁ డరుదేతై గజనాథువ్యాజమునను.² 19

రాజు : (సంతసమున) అట్లయిన మనము కూడ ప్రహరావసము నందలి ప్రాసాద
మెక్కి వట్టగజము నాలోకింపము.

[అందఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణమున వీరరుద్ర విజయమును
మూడవ యంకము.]

1. ఇది శంకయు భయము నను పంక్తము.

2. ఇష్టార్థమగు ప్రతాపరుద్రు వట్టాభిషేకము గజామృదు, నిర్విఘ్న మొనర్చు
నవి యుపాయము తెప్పఁబడుటచే ఇది అక్షేపము.

(శ్రీ)

ప్రతాపదుర్గ త్రాళ్ళాళాము

చదుర్దాచము

[దాదియు దాసియు ప్రవేశింతురు]

దాది : (రోసమున) ఓసీ ! నీ దుంపరెగా ! వేయి వసులు నెత్తికపడిక ఈ మహోత్సవ సమయంలో కూడ ఎంబిలో మందై చాతిరెల్లా ఎక్కడున్నావే ! ముచ్చా ! ఈ వచ్చులకొక తెల్లా వచ్చిచాయో ! ముచ్చిలిండిలివి కాదుదా ! ఓసీ ! ఇంకూత్రాళు తెలియకలే ! దిక్కులన్నీ గెల్చి సామంతులు పాదాలు కొట్టి యువరాజుగారు నగరంలో ప్రవేశించారుగదా ! ఇలువేబ్బుల అనువహిం, మహారాజుగారి ఆజ్ఞవల్ల, పురోహితుల వారి అనుజ్ఞచేత, ముచ్చుల తోడుతో, శ్రవణ అర్చస్థాన, భూదేవి నోచిన నోములవలన, సేవకులు చేసుకొన్నపున్నాన నేటికి యువరాజుగారికి వట్టం గట్టుతున్నారుగదా ! ఒక్కదాన్నీ ఈ ఉత్సవాని పనుల్లోపడి నుగ్గిపోతున్నా నే ! ఇప్పటిదాక నీవు ఎక్కడ ఊరెగుతున్నావంట ?¹

దాసి : అమ్మా ! తప్పైంది ; నీకాళ్ళకు మొక్కుత, మన్నించుకో ! కాళ్ళు పట్టుకొనును ;

దాది : (కనుబొమలు త్రిప్పుచు) ఓసీ ! గడుగ్గాయా ! పాముకాటును వంచతో తుడిచేసినట్టు తప్పులన్నీ ఒక్క దండతో సరిపెత్తావుగా !²

దాసి : ఊరికే మండిపడే నిన్ను ఊకోబెట్టటం నా తరంగాదమ్మా !

1. ఇట రోసమున ప్రతివత్స నివృత్తితో కార్యనిశ్చయ రూపమగు నియతాప్తిని ప్రదర్శించి, గర్భసంధిలో ప్రసిద్ధమైన వీజము వర్ణాల్లోచింపవలెనని గాన విమర్శసంధి. దాసి చేసిన దోసము తెలువరింపవలెదుట అవవాదము అను అంగము ఇట గలదు.

2. దోషభాషణము గావున ఇది సంఘేటనము.

దాది : చెట్టా ! పలుగాకి ! ఏమన్నావు ? మాడు ! ఇదిగో ! నీయిక్కు చెవులు
గోయించి కొంత వేయిస్తా ! జాగ్రత్త !¹

దాసి : 'భయముతో' అమ్మా ! రచ్చించాలి ! హిడింబాశ్రమానికి పోతూ
మీ పెద్దక్కగారే నన్ను అలవంబాన తమతో ఈడ్చి వెళ్ళారు.
అక్కడే గ్రహశాంతులు గట్టచేయించేయాళకు జాగ్రత్తంది. నేనేం
చేసేదమ్మా !

దాది : ('కోపమున హుంకరించి') రాజుగారి కోటలో కొండంత ఉత్సవం జరుగు
తుంటే, ఆమరవృష్టవంతురాణుమాత్రం హిడింబాలయంలో చట్రా
శ్శతో తల పలగొట్టుకోబోయిందాయేం !²

దాసి : ఏమోనమ్మా నన్నుమాత్రం కమించు, దొరలిసేట్టు అరవక. నీపయ్యెయ్యి
దండాలు. 'అది సాష్టాంగము' నమస్కరించును !

దాది : ('దయతో') ఓసీ పిచ్చిదానా ! లే ! లే !³

దాసి : ('మునిముసినవ్వులు నవ్వుచులేచి, వేయూతనొసగి') అమ్మా ! ఇటు !
ఇటు !

దాది : ('కొంచెము నడచి ముందు జూచి') ఓహో ! ఈ ద్వారపాలకుడు
కూడా తొందరగా ఎక్కడికో పోతున్నాడు ! వట్టాల్లిమేక సమయం
సమీపించింది కాబోలు ! ఇక రాజకుమారుడికి మంగళనీరాజినా
లివ్వటానికి దీపమాల వెలిగించి సిద్ధంగా ఉండాలిరా. లోనగరిలోకి
పోదాం.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రవేశకము]

1. ఇది బంధన మను విద్రవము.

2. పెద్దలను తిరస్కరించెను గావున ఇది ద్రవము.

3. విరోధము కమించినది కనుక ఇది శక్తి.

[ప్రసాదాది : ప్రకేంద్రం. దీనిలో నటునటు చూచి, సామంతరాజులు,
తత్సరివారము చేయి నడుచు విధి సైంధవ జంగరు బెత్తమెత్తి]

ఓ కలవకులారా ! వెనుము.

ఉడుగద కేయలదెచ్చినమదోక్తురవంతుల నూరివెల్పులక
వడి నిలుచుండు, పీఠంకర్మకు లిచ్చారీగనై ముటికాధ్వనుల్ వినం
బడుటయెలేదు; తేటలగు, వామాములక దరలింపుఁ డావలక
దడయక, కానిచో ప్రజలు దారి లభింపదు రాకపోకలకా.¹ 1

ఓ అమాత్య కేకపుకారా ! ప్రభాసోద్యోగులారా ! పరిజనులారా !
పౌరులారా ! అలకింపుఁ డిదే శ్రీ మద్రాజేవచక్రవర్తి యాత్మ !

చిరకాలం బలకాకతీశ్వరులు సంపేదించఁగా వెల్లి; య
న్నరవేషేశ్వర మూర్తి శ్రీగంగుని దాఁ జేరి విఖ్యాతయై;
కరము నృమృజుఁడీతికన్మఱసె లోకాలోకవాసంబు నే
ధర, నేఁ దయ్యది నిల్చు గాక వరుద్రస్పృహహాస్థలికా.² 2

(అటు నటు చూచి, ఓ యువోగ్గులారా ! మీమీవనుల నారంభించి
తిరా ? స్వయంభూదేవులూ నువక్రమించితిరా ? గ్రామదేవతకు గావు చెల్లిం
చితిరా ? పెద్దల నాదించితిరా ? పట్టాభిషేక వేదికను గై నేసితిరా ? తీర్థోద
కములతో జంగరుకలశములు నింపితిరా ? కావలసినవస్తువులెల్ల సమకూర్చితిరా ?
సావధానముగఁ గార్తాంతికులు శుభమువలూర్తమును దిలకించుచున్నారా ?
ముత్తైదువులెల్లరు వేదంబునునకు సిద్ధపఁగ నున్నారా ? త్వరపడుఁడు ! అల్లరె !
ప్రకాశవరుద్రమూర్తి మేదిసీపాణిగ్రహణంబుచేయ, మంగళవేషభూషితుఁడై,
కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీ మహాంతఃపురమున నువస్థితుఁడై యున్నాఁడు.
కావున మీమీవనులు నెఱవేర్చ త్వరపడుఁడు ! (మఱియొక క్రేవఁజూచి) అఁ !

1. ఇది వరులను వెదికించుట యను ద్యుతి.

2. పెద్దలను పొగడుటచే ఇది ప్రసంగము.

దాది : చెట్టా ! పలుగాకీ ! ఏమన్నావు ? చూడు ! ఇదిగో ! నీముక్కు చెవులు గోయించి కొఱత వేయిస్తా ! జాగ్రత్త !¹

దాసి : (భయముతో) అమ్మా ! రచ్చించాలి ! హిడింబాశ్రమానికి పోతూ మీ పెద్దక్కగారే నన్ను బలవంతాన తమతో ఈడ్చి తెచ్చారు. అక్కడే గ్రహశాంతులు గట్టచేయించేయాశకు జాగ్రత్తంది. నేనేం చేసేదమ్మా !

దాది : (కోపమున హుంకరించి) రాజుగారి కోటలో కొండంత ఉత్సవం జరుగు తూంటే, ఆడురదృష్టవంతురాలుమాత్రం హిడింబాలయంలో చిత్రా శృతో తల పలగొట్టుకోబోయిందాయేం !²

దాసి : ఏమోనమ్మా నన్నుమాత్రం తమించు, దొరలినేట్టు అగవక. నీకుయెయ్యి దండాలు. (అని సాష్టాంగముగ నమస్కరించును)

దాది : (దయతో) ఓసీ పిచ్చిదానా ! లే ! లే !³

దాసి : (ముసిముసినవ్వులు నవ్వుచులేచి, చేయూతనొసగి) అమ్మా ! ఇటు ! ఇటు !

దాది : (కొంచెము నడచి ముందుఁ జూచి) ఓహో ! ఈ ద్వారపాలకుడు కూడా తొందరగా ఎక్కడికో పోతున్నాడు ! పట్టాభిషేక సమయం సమీపించింది కాబోలు ! ఇక రాజకుమారుడికి మంగళసీరాజినా లివ్వటానికి దీపమాల వెలిగించి సిద్ధంగా ఉండాలిరా. లోనగరిలోకి పోదాం.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రవేశకము]

1. ఇది బంధన మను విద్రవము.

2. పెద్దలను తిరస్కరించెను గావున ఇది ద్రవము.

3. విరోధము శమించినది కనుక ఇది శక్తి.

[ప్రతీహారి ప్రవేశించి, రీతితో నిటునటు చూచి, సామంతరాజులు, తప్పరివారము చేయు సద్దును విని నైవక బంగరు తెత్తమెత్తి]

ఓ సరవతులారా ! ఎనుడు.

ఉడుగర సేయఁదెచ్చినమదోహ్మరదంతుల నూరివెల్పులక
వడి నిలుపుండు, ఘింకృతు లవారిగనై ఘటికాధ్వనుల్ వినం
బడుటయెలేదు; తేరులను, వాహములక దరలింపుఁ డావలక
దడయక, కానిదో స్రజకు దారి లభింపదు రాకపోకలక.¹ 1

ఓ ఆమాభ్య శేఖరులారా ! ప్రధానోద్యోగులారా ! పరిజనులారా !
పౌరులారా ! అలకింపుఁ డిదే శ్రీ సుద్రదేవచక్రవర్తి యజ్ఞ !

చిరకాలం బలకాకతీశ్వరులు సంసేవింపఁగా వెల్లి; య
న్నరవేషేశ్వర మూర్తి శ్రీగణపతిం దాఁ జేరి విఖ్యాతయై;
కరము న్మద్భుజపీఠకన్మృతచె లోకాలోకవాసంబు నే
ధర, నేఁ డయ్యది నిల్చు గాక వరరుద్రస్ఫూరణాహాస్థలిక.² 2

(అటు నిటు చూచి) ఓ యుద్యోగులారా ! మీమీపనుల నారంభించి
తిరా ? స్వయంభూదేవుపూజ నువక్రమించితిరా ? గ్రామదేవతకు గావు చెల్లిం
చితిరా ? పెద్దల నాచరించితిరా ? పట్టాభిషేక వేదికమ గై సేసితిరా ? తీర్థోద
కములతో బంగరుఁ లళములు నింపితిరా ? కావలసినవస్తువులెల్ల సమకూర్చితిరా ?
సాపధానముగఁ గార్తాంతికులు శుభముహూర్తమును దిలకించుచున్నారా ?
ముత్తైదువులెల్లరు వేరంటమునకు సిద్ధముగ నున్నారా ? త్వరపడుడు ! అల్ల దె !
ప్రతాపరుద్రమూర్తి మేదిసీపాణిగ్రహణంబుచేయ, మంగళ వేషభూషితుడై,
కాకతీయమహారాజులక్ష్మీ మహంతఃపురమున నుపస్థితుడై యున్నాడు.
కావున మీమీపనులు నెఱవేర్చ త్వరపడుడు ! (మఱియొక క్రేవఁజూచి) అఁ !

1. ఇది వరులను వెదిరించుట యను ద్యుతి.

2. పెద్దలను పొగడుటచే ఇది ప్రసంగము.

ఈ రాజులు సద్దుమణిగియుండరే ! ఓ మహీవతులారా ! వీలుచేసికొని నిలుపుడు. కామకలను సిద్ధము చేయుడు ! అదిగో ! ఏమి యా విలుగుజాటు ! నాచేతి బెత్తము ఈ యల్లరిని పై నెదు సుమూ !¹ (సద్దుమణిగుటఁ జూచి) ఔరా ! జగమును బూరికంగొససి ఈ రాజుల యల్లరిని మాటపై నిల్పివేసిన నా ప్రభావము నేమనవలయును ? కాకతీయుల ద్వారపాలకులకు సామంతరాజులపై పెత్తనము చేయుట కొట్టిన పిండియే కదా !²

మఱియుక ద్వారపాలకుడు : (ప్రవేశించి) అరె ! ఎవడవురా ! సంగతి సందర్భము తెలుంగక రాజుల నట్లు ఆటంకపఱచెదవు ? మహోత్సవమును దిలకింప ఇచ్చగల వారందఱును రావలసినదే.

మొదటి ద్వారపా : కాకతీయకులచృద్దులకు సమ్మినబంటు వైన నన్నే సంగతీసందర్భముల నెఱుఁగనినాడేవని ధక్కరించుచున్నావే !

రెండవ ద్వారపా : నీ వెవడవో నాకేమి ? ఎల్లరను ప్రవేశింపనీయుమని మహారాజుగారి ఆజ్ఞ.³

మొదటి ద్వారపా : సరే ! మన కీ పనికిమాలిన కొట్లాటయేల ? నీవని నీవు చేసికొనుము. నేనును ఇపుడేపోయి ప్రాసాదద్వారముకడ పురోహిత సహితుడై యున్న యువరాజును దర్శించెదను. (పోవును.)

రెండవ ద్వారపా : ఔను ! నేనును నావని చక్కఁబెట్టుకొన నేగెదను. (పోవును).

[పురోహితులు పరివేష్టింప ప్రతాపరుద్రుఁడాసీనుడై యుండును]

పురోహితుడు : కాకతీయ కులతీలకమా ! యువరాజు వైన నీవు దిక్కుల నెల్ల లీలతో జయించి, మమ్ము సత్కాశీర్యాతోక్కులం గావించితివి.

1. పరుల నవమానము చేయుట గావున ఇది చలనము.

2. స్వసామర్థ్యమును చెప్పికొనుట కాన ఇది వ్యవసాయము.

3. ప్రతీహారు లొండొరులను ధక్కరించుకొని, యలుకమై మాటలాడిరి గావున విరోధవము.

మఱియు :

నేడు మూడు జగంబుల నిందె గాక
తీయవంశఘనయశము తిరముగాంగ
బుడమి రాజన్వతీప్రభృత బడసె నేడు
కడచిపోయెను ప్రజకడగండ్లు వత్స !

వి

మంత్రి : రాజకుమార ! ఇదె వట్టాభిషేకసామగ్రి సిద్ధముగ నున్నది. ఇక, కాకతీయరాజన్యలగు కులక్రమమున పచ్చుచున్న సింహాసనము నీయధిరోహణమున కెదుగుచూచు చున్నది. కావున, స్వయంభూదేవుని ప్రసాదపూజపగుమహావాఙ్ నాజ్ఞను పరిపాలింపుము.¹

ప్రతాపరుద్రుడు : అట్లయిన కూడై పమగుస్వయంభూదేవుని దర్శించి, పిమ్మట గుర్వాజ్ఞ వేదలఁ దాల్చిఁగోరెదను.

పురోహి : కాకతీయకుల ప్రదీపుడ వగునీ కియ్యది యెంతయుఁ దగినది. కాని, వట్టాభిషేకముహూర్తము సమీపించినది గావున అలసింపక కర్తవ్యమును త్వరగ ముగించుకొని రమ్ము ! ఇంతలో మేమిటఁదక్కుంగల పనులఁ జక్కఁబెట్టు చుందము.

ప్రతాప : కాకతివంశ శ్రేయోభిలాషు లగుతమయాజ్ఞ నిదే నిర్వర్తించుచున్నాను.

[క్రమముగ అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కల్్యాణమున త్వరితమహోత్సవ మను నాలుగవ యంకము.]

1. కలుగఁబోవు కుళములు చేకూరినట్లే చెప్పినందున ఇది ప్రరోచన.

2. కార్యసంగ్రహము నివేదించెను గాన ఇది ఆదానము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

పంచమాంకము

ప్రతాపరుద్ర రాజ్యాభిషేకము

శ్యామికుడు : (తొట్టుపాటున) తొందరపడుడు! తొందరపడుడు! పురో
హితులెక్కడ? మంత్రు లెందున్నారు? స్వయంభూదేవుని సేవించుచు
దసేవితీరి ఆలసించుచున్న రాజకుమారునిఁ దోడితెండు. ఇదె వట్టాభి
షేక సమయము సమీపించినది.¹ (అచ్చెరువన) ఓవో! కాకతీయకుల

ప్రతిష్ఠ విశ్వాతిశయి గదా! ఏల యన?

ఆదేశింప సితాంశుమాళి, జితదేశాధీశులుకా దాసులై

పాదాబ్జంబు లలంకరింప, జగతీవామాక్షియుం గోరఁగా

శ్రీదామోదరమూర్తి రుద్రవిభునక్షీణాభిషేకోత్సవా

హోదప్రక్రియఁ గన్నులారఁ గని పౌరాణుల్ గడుం బొంగెడుకా.² 1

(సంతసమున) నిక్కువముగా నిప్పుడు

స్వప్నమునఁ జేయు నాజ్ఞను నైత మధిక

భక్తిఁ జాటించు కాకతిప్రభుని మెచ్చ

నేరకున్నది విభుడైన నీలకంఠ

నుల్లమున వెల్లివిరియు మోదోర్మిచయము.³

2

(కొంచెము బిగ్గరగా)

1. పూర్వాంక విషయమును సంధిల్లఁజేయుట ఇది యంకావతరణము.

2. స్వయంభూదేవు నుపదేశము, దిగ్విజయము మున్నగు సంధ్యాది బీజము లను మహాఫలభూతమగు వట్టాభిషేక ప్రయోజనమున లగింపఁజేయుట ఇది నిర్వహణ సంధి.

3. ముఖసంధిలో ప్రసిద్ధమైన స్వప్నోపదేశ రూపమగు బీజము తిరిగి చెప్పఁ బడుట సంధి.

భూతములెల్ల భద్రకరఃకుల్, సుమనస్సులు జేమదాయకుల్,
భూతలదేవతా నికరపూత వచస్సులు భావుకాఢ్యముల్,
చాతురి నున్నతంబు గ్రహజాలము, భవ్యముహూర్త, మిద్దియున్
లాఠి నిమిత్తముల్ శుభఫలమ్ములుగా విలసిల్లె నేఁడవఱో ! ౩

ఇక నాలింపరాదు; రాజపుత్రినిఁ దోడితేలి యెత్నింతును¹ (ముందుఁ
జూచి సంతసమున) అల్ల దె ! ప్రతాపరుద్రుఁడు వచ్చి చేరెను.

సూరులు స్వస్తివాచనము చొప్పడఁజెప్ప, నృపాలు రెల్లరుం
జేరి జయధ్వను లొసఁగఁ జేయ, నమాత్యకుమారు లాపులుం
గూరిమిఁ జామరాదు లిడఁ, గోరిక వందిజనంబు శ్లాఘు లిం
పారఁ బరింప, నింతులును నారతు లెత్తఁగ వచ్చె రుద్రుఁడున్. 4

కావున మేమును మంగళ వేదికాస్థానముఁజేరి యనంతరకరణీయము నుప
క్రమింతుము (చెడలిపోవును)

[మంగళ వేషమున దీపించు ప్రతాపరుద్రుఁడును మంత్రి
పురోహితులును ప్రవేశింతురు]

మంత్రి : (వినయము గదుర ముందు నడచుచు) కాకతీకులలికమా ! ఇటు !
ఇటు ! ఇదే ! రాజ్యలక్ష్మీకుద్ధాంతమునందలి ముఖ్యప్రాసాదము.
ఇందు ప్రవేశింపుడు. ఇలువేల్పుఁ గోరికలు తడవునకోర్వవు.²

శ్యాతిపికులు : (బిగ్గరగ) అమాత్యశేఖరులారా !

అవధానంబున నుండుఁడి ! వలయుద్రవ్యంబుల్ వెసం గూర్పుఁడి !
దివిషద్వర్గముఁ బూజనీయుఁ డిదె యేతెంచె న్ముహూర్తంబు; ప్రా
భవ మొప్పు దొలి యీ ముహూర్తముననే పట్టాభిషిక్తుండు డా
నవుట నేలఁ జిమ్ము నేల గణపత్యాంధ్రావసీనాథుఁడున్.³ 5

1. ప్రకృతకార్యమునకుఁ గడఁగిరి కావున ఇది విరోధము.

2. పట్టాభిషేక కార్యము నుపజేపించెను గావున ఇది గ్రథనము.

3. మౌహూర్తికు లిట పూర్వము జరిగిన వార్తను వినిచిరి. గావున ఇది
నిర్ణయము.

పరిజనుడు : ముహూర్తము సమీపించినను అమాత్యు లాలసించెదరేల ?

మంత్రి : (డాయంజని) ప్రభూ ! తండ్రిగారి యాజ్ఞను మఱచితిరా ! నర పాలుర విన్నవము లాలింప నిది యదునుగాదు. మహాస్థానమున వీరి ననుగ్రహింపవచ్చును లెందు !

ప్రతాప : జనకునాజ్ఞ నౌదలఁ దాల్చితినిగదా ! ఇకముందు కర్తవ్యము నాదే శింపుడు.¹

పురోహి : పట్టాభిషేకోత్సవమున కుచితమగు ఈస్వర్ణవేదిక నలంకరింపుడు. ప్రభూ ! ఇక పుడమి సీఘజాశిఖర మధిరోహించునుగాక !

ప్రతాప : చిత్తము (స్వర్ణవేదిక నెక్కును).

రాజులు : కేలు మోడ్చి మంగళవేదికను జుట్టుముట్టి విజయమగుఁగాక ! విజయమగుఁగాక ! శాకతీయకులస్వామికి విజయమగుఁగాక !²

పరిజను : (నంతసమున) అయ్యారే ! ఏమి యీ సౌఖ్యము ! పొడుపుకొండ బంగరుచరియవై వేడివెలుగువలె, అవరంజిగట్టుమిట్టమీది వేలుపు తేనిబోలె, పక్కిరాతేజీనెక్కు చుట్టు కైదుపుజోదుమాడ్కి, బంగరు తిన్నెపై మా ప్రతాపరుద్రదేవుడు విలసిల్లుచున్నాడు.

మంత్రి : కాకతికులచంద్రా ! ఈ భద్రాసన మధిష్ఠింపుము. పురోహితులు పట్టాభిషేకమునకై వివిధశీర్షోదకములతో నిండిన కనకకలశములఁబట్టు కొని సిద్ధముగ నున్నారు.

ప్రతాప : అట్లే యగుఁగాక ! స్వయంభూదేవుని, కాకతివృద్ధులను స్మరించి, నమస్కరించి, సింహాసన మధిష్ఠించును).

పురోహితులు : వేదమంత్రాభిమంత్రితములును, వాసితములు నగు శీర్షోదక ములుగల కలశములఁ గొన్నింటిని మంత్రుల కందిచ్చి)

1. ప్రకృతోపయుక్తముగ సంభాషించెను గావున ఇది పరిభాషణము.

2. నరేశ్వరులు సేవించిరి గావున ఇది ప్రసాదము.

శ్రీ ప్రతాపరుద్ర ! చెలువొందు కాకతి
వంశయోగ్య సుగుణవారములను
ప్రజలు రంజింపగఁ జాలింపు మాచంద్ర
తారకముగ భువనరథము నీవు.

6

(అని యాశీర్వాదములను సాధువాదములను బోలినట్టియు, పాణిగ్రహ
ణోత్సవమునకై వేగింపడు రాక్షసియై సూపురముల ధ్వని ననుకరించు
నట్టియు, స్వయంభూదేవుని యట్టహాసముతో ననుమడించునట్టియు, కాక
తీయకుల శ్రేయస్సులకు దీండిమ మైనట్టియు, పెద్ద ప్రొద్దుపుడమిమోసి, శ్రమ
చెందిన ఆదిశేషులు మున్నగువాని సంకసముల జేసిగ నింపనాదమును
బోలినట్టియు, ధర్మప్రతిష్ఠ మాఁడు జానాచప్పుడువలె నున్నట్టి యామహాభి
షేకముహూర్తమును సూచింప మొరసిన స్మర్తజయ ఘంటావారముల నినా
దమును వినగనే పురోహితులును, అమాచ్యులును తిథోదకములతో ప్రతాప
రుద్రు నభిషేకింతురు)

౧. వైతాళికుడు : (ఒకవైపున)

వీనుల విందుగాఁగ గుభవృత్తము దీని వినుండు ! భూజనుల్ !
జానుగ వీరరుద్రునకు సాగెను పట్టమహోత్సవంబు, కాఁ
గా నిట నుండియుం గలియుగంబు, కృతంబునురాజ్ఞి భూతలం
బాను, హవిఃప్రసన్నులు దివౌకను లాదురు, ధన్యులీరలున్. 7

౨. వైతాళికుడు : (మఱియొక వైపున)

శ్రీ రుద్రప్రభు పుర్విణేల విలసత్సంహాసనం బెక్కఁగా
నారోహించె దదాజ్ఞ వైరిమకుటాగ్రా భోగమున్ వేగ; నిం
పారన్ శౌర్య యశంబు లెక్కఁగఁ ద్రిలోకాభ్యంతరాశంబులన్
వైరుల్ మెట్టిరి వింధ్యభూధర మహాప్రస్థంబులం జాతురిన్. 8

౩. వైతాళికుడు : (మఱియొక దిక్కున)

శిరముల నూచి మెచ్చెఁ గడు శేషుఁడు పాడెడి పాపకన్నెలన్
 నిరి ముదమండఁజేసె నెనఁ జెల్వగఁ జూపుట నాదికచ్చ పే
 శ్వరుఁ; డనువ్రజ దిక్కురులు వాపెఁ గరేణువియోగ దుఃఖ మీ
 ధరణిని జాహుపీఠమునఁ దాలించి, రుద్రవిభుండు ప్రోవఁగా. 9

౪. వైతాళికుడు : (మఱియొక క్రేవను)

కులశై లంబులకన్న; దిగ్గజ మహాకుంభస్థలీ రంగసీ
 మలకన్నన్; ఫణిరాట్సహస్రఫణహర్మాస్తానికన్నం; గడున్
 దశమౌకచ్చవకర్పరాగ్రమునకన్న; స్వీరరుద్రేందుదో
 స్థలీ విశ్వంభర సుప్రతిష్ఠితమునై సౌఖ్యంబులం దేలెడున్.¹ 10

మంత్రి : ఆహా! కాకతీయకుల ప్రభావము నేమని చెప్పుదు! అదె ఇప్పుడు

చింది, రుద్రేంద్రు పట్టాభిషేకవారి
 బిందువులు నమ్రభూకాంతబృందశిరము
 లందుఁబడి, వారి స్వస్వపదాభిషేక
 నందితులఁజేసె నొర! కన్యిందు గాఁగ. 11

పురోహి : కాకతీయకులవాతంసమా! రాజ్యలక్ష్మీస్వయంవరమాలికవలె ఇద్దా
 నిని శిరోభూషణ మొనర్చుము. (పట్టబంధ మొనర్తురు)

అందఱు : మిక్కిలి సంతోషము! మిక్కిలి సంతోషము.²

మంత్రి : ఎవఁడురా అచ్చట! వెల్లి గొడుగును, వింజామరములను తెండు.

ప్రతీహారి : మహామంత్రులయాజ్ఞ! (వెళ్ళి నీకచామరములను, శ్వేతచ్చత్రమును తెచ్చును. సామంతభూపాలురు అవ్వాని నందుకొని చత్రమును విప్పి పట్టుదురు. చామరములను నీతురు.)

1. సర్వదుఃఖ శమనమగుట ఇది సమయము.

2. ప్రకృతకార్యము స్థిరపఱుచుట ఇది కృతి.

పురోహి : (అనందాతిరేకమున)

వినమే పెక్కు ధరాధినాథులను నువ్వి న్యారితోనేమి ? యెం
దున విశ్వాధిక శౌర్య, దై ర్యజితరాక్షోర్విర్య, ధుర్యన్, మహీ
జన రక్షాకరు, నార్య, భంజితనమస్త జ్ఞాపదై ర్యన్, దయా
శుని, రుద్రప్రభువర్మ, బోలునరపాలుండున్నె విశ్వంభరన్¹ 12

కావున నిపుడు

ఏయది కాకతీయస్పృధివీశ్వరరమ్యవిలాసచిహ్నమో !
యేయది చాయఁ బర్వఁగ మహీతలమెల్ల శ్రమంబు వాయునో !
యా యమలాతపత్రము నరాధిపు రుద్రు నలంకరింప నో
రా ! యరిమిత్రు లొక్కవడినైరి విముక్తమహాతపశ్రులే.² 13

మంత్రి : ప్రభూ ! కాకతీయఃక్లిప్తపతీ ! నీ ప్రజలెల్లరు ఉత్తమ ప్రభుడవగు
నిన్నుఁ గాంచి నువ్విఘ్నూరు చున్నారు. కావున పేరోలగమునకు
వేంచేయుడు.

పురోహి : రాజవర్యా : పట్టాభిషేకమైన పిమ్మట ప్రజల యోగక్షేమము లర
యుట కాకతీయనరపతుల కనూనాచారము.

ప్రతాపరుద్రుడు : ధర్మవిదులయాజ్ఞ నౌదలఁదాల్తును. (నిలువఁబడును).

కాకతీయకులవృద్ధులు : (బిగ్గరగ) :

స్వప్రతాపప్రదీపుల సర్వదిశల
దివ్యసీరాజనంబిచ్చి తేజరిల్లు
రుద్రమూర్తికి రాణ్మౌళిరుచిరరత్న
రాజి నారతులెత్తుడు ! రమణు లెల్ల . 14

1. అందఱికంటె ప్రతాపరుద్రుడే మిన్నయని చెప్పి, ప్రకృతపట్టాభిషేక
రూపమగు కార్యము నామోదించెను గాన ఇది భాషణము.

2. రాజ్యప్రాప్తికిసూచక మగుఛత్రారోహణము గలిగినది గావున ఇది పూర్వ
భాగము.

సామంతరాజులు : (కేలుమోడ్చి) ఆహా ! ఇట్టి మహోత్సవము గాంగి మా
కనులు నేటికి సఫలములైనవి.

చంద్రవదనలైన శర్వరుల్ నక్షత్ర
పంక్తితోడ మేరు పర్వతమును
మాడ్కి నాంధ్రసగర మానిను లారతు
తెత్తి కొల్చిరార ! యెలమి చుద్రు.

15

[అందలు జయనాదములు సేయుదురు]

మంత్రి : మహారాజ ! కాకతీశ్వర ! ఇదే సింహాసనము చక్కగఁ గై సేయఁ
బడియున్నది. దీని నలంకరింపుడు.

వ్రతీహారి : (సంత్రమముతో యుండు నడుచుచు) స్వామీ ! ఇటు ! ఇటు !

[రాజు సింహాసనము నలంకరించుచు తక్కినవారెల్ల
సమస్కరించి వచుతమస్తానములం గూడుచుదురు.]

వ్రతీహారి : (బిగరుదెత్తము వెత్తి సామంతులవై యు చూపుచు).

ఇటు గూర్చుండు కళింగరాజ ! నడు మోయీ ! కోంకణా ! దవ్వు ; నీ
వటు చెల్లింపుము కాన్క మాచననృపా ! యంగాధిపా ! యాంగు మ
చ్చట ; పాండ్వా ! నిలు ముందు ; సేవణమహీజానీ ! వెనన్నీవు మీఁ
దటకుం బొమ్ము క్రమమ్ముగా విడుండు రుద్రస్వామిచూచు నిన్మున్. 16

[రాజులు యథాదిష్టముగ మెలగుదురు]

పురోహి : స్వస్తి ! కాకతీయకులవత్సీర్ణునకు, సువర్ణకేతునకు, మహామహి
మోపేతునకు, వ్రతావరుద్రనరేశ్వరునకు స్వస్తి ! సత్సంతాన
భాగ్యంబుకలన నేడు కాకతీయాన్వయముచే ముష్టిగంబులును సుర
క్షితములైనవి.

అవినీతుల శిక్షించుచు

ప్రవిమలగుణ ! నీవు పృథ్విఁ జాలింపంగా

భువి మధ్యస్థత నేటికి

భువనంబులఁ జెల్లె మిగుల మోద మెలర్పన్. 17

ప్రతాపరుద్రుఁ (వినయముగదుర) కాకతీయకులఱుత్త్ర మభివృద్ధి నొందుఁజెల్లె
స్వయంభూదేవుని వరముల కమరూపములగు తమ యాశీర్వాదముల
ఫలమేకాదా !

మంత్రి : ప్రతాపరుద్రమహారాజా !

అఖిలకాకతీనృపతిభాగ్యాతిరేక

మేకమై నీడు రూపాన నెనఁగఁబోలు !

ప్రభవమొందితి నీపుణ్యవంశమందు

విమల గుణభద్ర ! కాకతి వీరరుద్ర ! 18

పురోహితు : ఒక కాకతీయుల పుణ్యవరిపాఠ మే కాదు, ఎల్ల ప్రజల పుణ్యమే
యనఁదగును.

ప్రతీహారి : (ప్రవేశించి) దేవా ! ప్రజలెల్లరు కులవృద్ధులఁ బురస్కరించుకొని
దర్శనమునకై వడివాటిక ఎదురుచూచుచున్నారు.

మంత్రి : తొందరగ ప్రవేశ పెట్టుము

ప్రతీహారి : చిత్తము ! (వెడలి కులవృద్ధులతో పొరులం ప్రవేశ పెట్టును).

కులవృద్ధులు : (సంతసమున యవరాజుంగాంచి)

వరుఁడు శ్రీ వీరరుద్రుఁడు, వధువు పుడమి,

ఏర్చికూర్చెను శంకరుం డెన్నఁదరమె ?

వాని సంకల్ప మాత్రానఁ గాని దొకటి

గలదె ! ఈరేడు జగములఁ గలయవెదుక.

19

స్వామీ ! సర్వంసహవల్ల భా ! ప్రతాపరుద్రా !

ఇలఁ గాణాచివి యెల్ల సంపదల కీవే యూచు; పేమింక వా
కుల దీవింపగ నేమి నేర్తు, మయినం గోర్కెన్ స్వయంభూవిభుం
బలు నాశీస్సుల ముంచు మాకిదియు సల్పంబే! విభుం డీవునుం
దెలియంగ నొకరూప! యేలుఁడిఁక ధాత్రిన్నిచ్చలుం గీర్తులన్. 20

మంత్రి : స్వామీ! వీరు స్వయంభూదేవు నాస్థానమునందలి పండితులు.

ప్రతాపరుద్ర : (చిలునవ్వుతో కేలుమోడ్చి నమస్కరించును)

మఱికొందఱు పండితులు : (సంతోషమున) మహారాజా! కాశతీశ్వర !

మీకులదై వమై జగము మేలుగ నేలు సిఠాంశుమాళియే
యీ కరణి నివిచిత్రతర వృత్తుల రెండన రూపు దాల్చెనా
శ్రీకలితుండు మున్ను వెలసెన్ గణపేశ్వరసంజ్ఞ; నాతఁడే
నీ కమనీయ రాజ్యమును నిత్యముఁబ్రోచు కులావతంసమా! 21

మంత్రి : ప్రభూ! వీరు గణపేశ్వరుని పండితులు.

ప్రతాప : స్వామీ! నమస్కారము (వినయమున నమస్కరించును).

మఱికొందఱు విప్రులు : దేవా! త్రిలింగదేశ పరమేశ్వర!

తెలుఁగన్ ఘాత్రువహించు దేశమిది యే దేవత్రయంబొప్ప, ని
చ్చలు కై లాసములొను కాకతిసరేశస్వచ్ఛకిర్తుల్ మహీ
స్థలి నెవ్వారికి; వారు శ్రీ గిరియు దాక్షరామకాళేశముల్
నెలపుల్లా దయివాఱు వారు దయ నిన్నిత్యంబుఁ గాపాడుతన్. 22

పురోహి : రాజా! వీరు ఏకశిలావాసులగు బ్రాహ్మణోత్తములు.

ప్రతాప : (వినయమున నమస్కరించును)

మంత్రి : తమ యాశీర్వాద వచనంబు తెంతయు సమంజసములు. ఈ యాసన
ముల నలంకరింపుడు! (అందఱును అర్హాసనములఁ గూర్చుండనియ
మించును).

పురోహి : ప్రభూ! ఏకశిలానగర వల్లభ !

చెలఁగఁ గాకతివంశ ముత్తమగుణ శ్రీలాంఛితంబై భువి
దొలికీర్తుల్ దొలఁగంగఁ దేలికగుచుం దో చెం గడున్ సూర్యచం
ద్రుల వంశంబులు, నేడు నీపు నృపులం బ్రోవంగ నా వంశముల్
పొలుపొందెం బదమూని సిల్పి యవనిన్ భూపాలచూడామణి ! 23

పౌరులు : ప్రతాపరుద్ర చువరాజునకు జయమగుఁగాక ! జయమగుఁగాక !

పదుగురు రాజులుండినను భాస్కరవంశవతంసు రామునిన్
ముదమునఁ గాంచ నోచుమని బ్రుంగెద మెంతయొ, నేడు నిమ్న, మే
ల్పొదలఁగ వాని యంశమునఁ బుట్టినవానినిఁ జూచి లోన నిం
పొదవఁగ మేము ధన్యుల మహా ! యని యెంతుము రాజచంద్రమా ! 24

మంత్రులు : స్వామీ ! ఇక పౌరులనెల్ల యథార్థముగ సంభావించవలసి
యున్నది.

ప్రతాప : (ముదమున)

ప్రబల ప్రభుశక్తి ఫలముగా వఱలునట్టి
రాజశబ్దంబె నాయెడఁ గ్రాలుఁ గాక
మహితరాజ్యోపభోగముల్ మనకు నెపుడు
వెల్లివిరియుత ! నొకరూప యెల్ల రకును. 25

అందఱు : (అనందమున) బాగు ! బాగు ! కాకతీయకులతిలకున కిట్టి యను
గ్రహ మెంతయును అనురూపమైనది.

ప్రతాప : భగవంతుఁడు స్వయంభూదేవుఁ డనుగ్రహించుగాక !

(పురోహితుఁ డందిచ్చిన బంగరుకలశములొని నీటితో సకల భోగముల
ననుభవించఁ దగినట్లు గ్రామములను అగ్రహారములుగ విప్రవరేణ్యులకు
దానము చేయును. తక్కిన నాగరికులను యథోచిత సత్కారములందనుపును.)
(18)

సామంత రాజులు : (అదను నెఱిగి తాము తెచ్చిన రథగజతురగములను, వివిధ రత్నభూషణము, ఉడుగరలుగ స్రతాపరుద్ర సార్వభౌమనకు సమర్పించి దోసిల్లొగ్గి) ప్రభూ ! కాకతీశ్వరా !

రాజాగ్రణీ ! మమ్ము రక్షింపు మనుచేల ?

ముల్లోకములు నీవు ప్రోచుచుండ;

ధరణీపతి ! నీకు దాసుల మను చేల ?

విశ్వంబై నీయాన వెలయుచుండ;

ప్రభువతంసా ! మమ్ము భరియింపు మనుచేల ?

విశ్వంభరుండవై వెలుగుచుండ;

కరుణాసముద్రుడా ! వర మీయు మనుచేల ?

ధరకల్పకంబవై తనరుచుండ;

ఏలికా ! మాకు వలసెడు నీయు మనుచు

నేమి కోరంగగలము ? మే మింక దేవ !

విరియఁబోసిన మల్లెలై వెల్లివిరియు

మేలుచూపులఁ గను ! పదివేలు మాకు.

26

ప్రతాప : (సాదరముగ మంత్రులఁ జూచును.)

మంత్రు : ప్రభూ ! వీరు సూర్యచంద్ర వంశజులగు నరవతులు. సార్వభౌము ననుగ్రహంబున కద్దులు. కావున వీరిని వీరి వీరి పదవుల నిలిపియనువఁ దగును.

ప్రతాప : అటులనే కానిండు (రాజులను యథోచితముగ సత్కరించి స్వదేశముల కేగ ననుమతి యొసఁగును.)

రాజులు : (సంతసమున నమన్మరించి వినయమున నిష్క్రమింతురు.)

పారులు : కాకతీయ ప్రభువర్యుల పరిపాలనక్రమము ననుసరించి మహారాజు
మహి నేలునుగాక !

[నిష్క్రమింతురు]

పురోహితులు :

సకల నృపాల సేవ్యతను జాటును పాద సరోజచిహ్నముల్;
ప్రకటనసేయు భూపతి వివాహ మహమ్మలు హస్తచిహ్నముల్;
వికసిత పుండరీకరుచి వీక్షణముల్ వచియించు శౌరిశీ
ల; కనులఁ గట్టురీతిని విలక్షణలక్షణముల్ గనంబడున్. 27

ప్రతాప : (బిడియము వినయముఁ గదుర) స్వయంభూదేవుని రూపాంతరము
లును, విప్రోత్తములు నగు తమ యనుగ్రహమున కసాధ్యమెద్ది ?

పురోహి : (ఆదరమున) మహారాజ ! కాకతీయకులమున పారంపర్యముగ
వచ్చు శక్తిపూర్ణములగు నీ సేవలవలనఁ గడుంగడు ప్రసన్నుడగుచు
కోశైలనెల్ల నీడెర్ప. మీ యిలువేలుపు స్వయంభూదేవుఁడు సంసిద్ధుడై
యున్నాడు. నీ నింకమ ఏ మంశముఁ గోరెదవు ?

ప్రతాప : (నమస్కరించుచు) మా స్వామి స్వయంభూదేవుఁడే నిచ్చుటను
కాకతీయ రాజ్య రక్షాభారమును వహించియున్నాఁడు. అయినను
దయామయఁ డగు నాదేవుననుగ్రహమున నింకను నిట్లగునుగాక !

వెలయుంగావుత ! సర్వసన్యముల నీ పృథ్వీతలం బాధ్యమై
ఫలవంతంబులు గావుతక ! నిఖిల విప్రప్రార్థనల్, ధర్మని
ష్ఠల సంసక్తులు గావుతక ! సకల రాజన్యుల్, నిరాతంకమై
యలమక బెల్లుగఁ గల్గి, యెల్లప్రజ సౌఖ్యాంభోధి నోలాడుతక.¹ 28

1. ఇది కావ్యార్థమును నమాప్తిచేయుట గావున సంహృతి.

2. శుభాశంసము గావున ఇది ప్రశస్తి.

అందరు : తథాస్తు ! తథాస్తు ! తథాస్తు !

[అందఱు క్రమముగా నిష్క్రమింతురు.]

(నాటకము సంపూర్ణము)¹

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర
కౌండిన్యనగోత్ర చెలిమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్య సమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
నాటక ప్రకరణము.

---

1. ఈ రీతి సర్వాంగ సంపన్న మగు నాటక ముదాహరింపఁబడినది.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౪. రసప్రకరణము

సర్వప్రబంధములకు జీవితమగు రసముయొక్క స్వరూప మిటు నిరూపింపఁబడు చున్నది :

కావ్యము లన్నింటిలోను ధ్వనికావ్యమే ఉత్తమ కావ్యమని కావ్యప్రకరణమున నిరూపింపఁబడినది. పిమ్మట కావ్యప్రసంగ సంగతిని తచ్చేదములగు రూపకములను నిరూపించుటకై నాటక ప్రకరణము చెప్పఁబడినది. ఇక ఇందు కావ్యములలో ఉత్తమోత్తమమైనదగు రసధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మరూపమగు రసము నిర్వచింపఁబడుచున్నది.

రసస్వరూపము

విభావములు, అనుభావములు, సాత్వికభావములు, వ్యభిచారిభావములు అనువాని సంయోగమున రస్యమానమగు స్థాయిభావము రసము.

ఇది రససామాన్య లక్షణము. ఇందు పేర్కొనఁబడిన విభావానుభావాదులెవ్వయో ఈ ప్రకరణముననే ముందు తెలియును. సరసకావ్య నిబద్ధమో, నిపుణ నటప్రదర్శితమోయై సామాజికులచే భావించఁబడు స్థాయిభావమే రసమని భావము.

ఈ సందర్భమున దశరూపకమున ఇట్లు చెప్పఁబడినది :

‘విభావై రనుభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః

ఆసీయమానస్వాదుత్పం స్థాయీ భావో రసః స్మృతః’ (VI. 1.)

విభావములతోను, అనుభావములతోను, సాత్వికభావములతోను, వ్యభిచారిభావములతోను ఆస్వాద్యముగాఁ జేయఁబడిన స్థాయిభావమే రసము—అని కారికార్థము.

స్థాయిభావము

సజాతీయములగు భావములచేఁగాని విజాతీయములగు భావములచేఁగాని విచ్ఛిన్నముగాక, రసానుభవ పర్యంతము స్థిరముగా నిలిచియుండు చిత్తవృత్తి విశేషరూపమగు భావమే స్థాయిభావము.

ఈ సంగతి ¹దశరూచకమున నిట్లభిహితమైనది—

‘సజాతీయై ద్విజాతీయై రతిరస్కృత మూర్తిమాణ్
యావద్రసం వర్తమానః స్థాయీ భావ ఉదాహృతః’

సజాతీయ విజాతీయ భావములలో దేనితోను తిరస్కరింపఁ బడక రసపరిణతి పఱకును నిలిచియుండునది స్థాయిభావ మనఁబడును.

భావము

రసలక్షణములోని విభావానుభావ సాత్వికభావ శృంగార భావము అనుచోటను, స్థాయిభావ మనుచోటను అనుగతముగా భావము అను పదము వినవచ్చుచున్నది. దీని స్వరూపమిటు వివరింపఁబడుచున్నది :

భావయంతీత భావః-భావింపఁ జేయునది కావున భావము.

కావ్యములో వర్ణన మూలమునను, నాట్యములో అభినయ మూలమునను రామాదులయొక్క సుఖదుఃఖాదులు ప్రకటింపఁబడును. ఆ కావ్యమును చదువుటవలనను, ఆ నాట్యమును చూచుటవలనను రామాదిగతములైన ఆ సుఖదుఃఖాదులు సహృదయుని హృదయమున ప్రవేశించి అనుభూతములగును. అట్టి అనుభవము వాని చిత్తిమున శౌక వికారమును కలిగించును. దానికే సంస్కృమనియు, వాసన యనియు పర్యాయములు. ఈ సామాజికమనోవికారమే భావము, కావుననే :

‘సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై ర్భావ స్తద్భావభావనమ్.’ అన్నారు.

భావుకుఁడు తన చిత్తమున కావించు రామాదిగత సుఖదుఃఖముల భావనమే భావమనియీ వాక్యమున కర్థము. ఈ భావ నిర్వచనమును భరతమునియే యిట్లు కావించెను :

‘వాగంగనత్వోపేతాః కావ్యార్థాః భావయంతీతి భావా’ (నాట్య. శా. VIII)

1. కొన్ని ప్రతులలో ఈ శ్లోకము కనఁబడుట లేదు.

వాచికాంగక సాత్వికాభినయములచే నివేదితములైన కావ్యార్థములను భావింపఁ జేయునవి భావములు.

ఈ విషయమున పూర్వసూరులవి యని యీ ప్రమాణ శ్లోకములనుగూడ ఆ ముని ప్రదర్శించెను :

‘విభావై రాహృతో యోఽర్థో హ్యనుభావైస్తు గమ్యతే
వాగంగసత్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః
వాగంగముఖరాగేణ సత్వే నాభినయేన చ
కవే రంతర్గతం భావం భావయన్ భావ ఉచ్యతే
నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయంతి రసా నిమాన్
యత స్తస్మా దమీ భావ విజ్ఞేయ నాట్యయో క్తృభిః’

(నాట్య. శా. VII)

విభావములచే నిష్పన్నమై, అనుభావములచేతను, వాచికాద్యభినయముల చేతను అభివ్యక్తమైనట్టి కావ్యార్థము భావమనఁబడును. వాచికాద్యభినయములచే కవి హృదయగతమైన భావమును భావింపఁజేయునది భావము. వివిధములైన యభినయములచే అభివ్యక్తములైన రసములు భావుకులచే భావింపఁ జేయఁబడునవి కావున ఇవి భావములని తెలియఁదగును. కావున భావమనఁగా సామాజిక మనోవికారము, అది కావ్యార్థమును భావుకులచే ఆస్వాదింపఁజేయునట్టిది అని ఫలితార్థము.

స్థాయిభావము

భావము ద్వివిధము; రసమునకు సన్నిహితమైనదొకటి, వ్యవహితమైనది ఒకటి. రససన్నిహిత భావమునే స్థాయిభావ మందురు. ఈ స్థాయిభావమునకును రసమునకును నూలునకు వస్త్రమునకువలె ఆకారమాత్రమే భేదము. నూలే యెట్లు మగ్గము వలక మొదలైనవాని తోడ్పాటుచే నేయఁబడి వస్త్రవ్యవహారము నొందునో అట్లే స్థాయిభావమే విభావాదుల చేరికవలన పరిపుష్టమై రసవ్యవహారము నొందును. వ్యవహితభావ మన్ననో స్థాయిద్వారమున రసనిష్పత్తిలో నిమిత్తమగుచు విభావాది వ్యవహారమును బడయును.

స్థిరముగా చిత్తమున ముండునవి కావునను, కావ్యములో కడపటివఱకు నిలుచునవి కావునను వీనికి స్థాయి యను విశేషణము సముపపన్న మగుచున్నది. కావుననే అభియుక్తోక్తి :

‘అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబద్ధా చ్ఛానుబంధిభిః
వర్ధితా యే రసాత్మానః తే స్మృతాః స్థాయినో బుధైః’

ఏవి చిరకాలము చిత్తమున నుండి అనుబంధులైన విభావాదులచే పుష్టములై రసములుగా పరిణమించునో అవియే స్థాయిభావములు. ఈ స్థాయిభావములు విరుద్ధములయిన భావములచేగాని, అవిరుద్ధములైన భావములచేగాని విచ్ఛేదమును పొందక తాము నిలదొక్కుకొని యుండి సముద్ర మెట్లుగా నదీ జలముల నెల్లదనలోనే కలుపుకొనునో అట్లే తక్కినవాని నన్నింటిని తనలోనే యిముడ్చుకొనును. అన్యాయాతములచే చలించక స్థిరముగా ఉండునని కావున ఇవి స్థాయి భావములు. ఈ దిశరూపకకారిక ఈ భావమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

‘విరుద్ధైర్వాఽవిరుద్ధైర్వాభావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః

ఆత్మభావం నయత్యన్యైః స్థాయీ వ లవణాకరః.’ (iv. 34)

విరుద్ధా విరుద్ధభావము లనగా విజాతీయ సజాతీయ భావములు. ఒక నాయకునకు ఒక నాయికయందుగల యనురాగమునకు ఆతనికేగల వేటొక నాయికయందలి యనురాగము అవిరుద్ధభావము. ప్రథమ నాయికా గతానురాగమునకు ఈ ద్వితీయ నాయికా గతానురాగము సజాతీయము. అట్టి యనురాగమునకు జుగుప్సాదులు విరుద్ధములు. అనగా నిజాతీయములు. ఇట్టి సజాతీయభావములలో వేనిచేతను శిరస్కరింపఁబడక రసస్ఫూర్తి పర్యంతము స్థిరముగా నిలిచియుండునది స్థాయిభావమని తాత్పర్యము.

స్థాయిభావములు భావములలో శ్రేష్ఠములు

విభావాదు లనేకములుండఁగా స్థాయిభావములే రసములుగా పరిణమించునని వానికే యిట్టి యతిశయ మేల చెప్పవలెను ? అని ప్రశ్నవచ్చును. యావద్రస నిష్పత్తియు స్థిరముగానుండి తక్కిన విభావాదులకు ఆశ్రయములగుటచే అవియే ముఖ్యములు. తక్కినవి వాని కంగములగుటచే అప్రధానములు. భరతముని చక్కని దృష్టాంతముతో దీని నిట్లు నిరూపించెను :

‘యథా హి సమానలక్షణాః తుల్యపాణిపాదోదరశరీర సమానాంగప్రత్యంగా
ఆపి పురుషాః కులశీల విద్యాకర్మ శిల్పవిదక్షణత్వాత్ రాజత్వ మాప్నువంతి; తత్రైవ
దాన్యే ఆల్పబుద్ధయః తేషా మేవాఽనువరా భవంతి తథా విభావానుభావవ్యభిచారిణః
స్థాయిభావా నుపాక్రితా భవంతి. ఐహ్వశ్రయత్వాత్ స్వామిభూతాః స్థాయినో భావాః.

తద్వత్ స్థానీయపురుషగుణభూతా అన్యే భావాః తాన్ గుణతయా ఆశ్రయంతే పరిజనభూతా వ్యభిచారిణో భావాః. అత్రాహ, కో దృష్టాంతః ? యథా నరేంద్రో బహుజన పరివారోఽపి నౌ స ఏవనామ లభతే నాన్యః సుమహానపి పురుషః. తథా విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతః సాయీ భావో రసనామ లభతే. (నాట్య.శా. vii.)

మానవులందఱును ఒకేవిధమగు కరచరణాదులు గలవారైనను, కులశీలవిద్యాది విశేషములవలన వారిలో కొందఱే రాజులగుచున్నారు. తక్కిన అల్పులు వారికి సేవకు లగుచున్నారు. అట్లే బహుశ్రయములగుట స్థాయిభావములు ప్రాథాన్యము వహించి విభావాదులు వాని నాశ్రయించుచున్నవి. బహుజన పరివారము గలవాడే నరేంద్రుడగును గాని, పరివారహీనుడు గొప్పవాడే యైనను నరేంద్రుడనఁజడఁడు కాదు. ఆ రీతిగానే విభావాది పరివృతమగుటచే స్థాయియే రసమనునామమును పొందుట కర్హమని నిష్పప్తార్థము.

ఇందుల కొక పూర్వలాక్షణికొక్తి—

‘యథా నరాణాం నృపతిః, శిష్యాణాం చ యథా గురుః,

ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయి మహా నిహ.’ (నాట్య.శా.vii.9)

ప్రజలలో రాజువలె, శిష్యులకు గురువువలె, భావములన్నింటిలో స్థాయి భావము శ్రేష్ఠము.

రసచర్చ

I. భరతముని రససూత్రము-వివరణము

ఋషులు రసస్వరూపమును దెలుపుచుని భరతమునిని ప్రార్థించిరి. ఆతఁ డిట్లు చెప్పెను :

‘స హి రసాదృతే కశ్చి దర్థః ప్రవర్తత ఇతి తత్ర

విభావానుభావవ్యభిచారినయోగా ద్రసనిష్పత్తిః.’ (నాట్య.శా. vi)

రసమును వీడి యేదియు నుండదు. దృశ్య శ్రవ్యకావ్యము లన్నింటిలోను రసమే ముఖ్యమైన దగుటచే తక్కిన కావ్యసామాగ్రి యంతయును ఆ రసవృంజ కత్వమునకే యుపకరించును. రసానుగుణము కానిదేదియు కావ్యము లలో ఉపాదేయము కాదని తాత్పర్యము. విభావానుభావ వ్యభిచారి భావముల సంయోగమున ఆ రసము నిష్పన్నమగును.

కో దృష్టాంతః ? దీని కేమి దృష్టాంతము అని ప్రశ్న వేసికొని

‘యథా హి నానావ్యంజనోపధిద్రవ్యసంయోగా ద్రసనిష్పత్తి ర్భవతి, యథా హి గుడాదిభిః ద్రవ్యైః వ్యంజనైః ఓషధిభిశ్చ షాఢవాదయో రసాః నివర్తంతే తథా నానాభావోపగతా అపి స్థాయినో భావా రసత్వం ఆప్నువంతి.’

(నాట్య.శా. vi)

ఎట్లు గుడాదిద్రవ్యములయు, పలమరీచికాదులగు ఓషధులయు సంయోగము వలన శ్రేష్ఠమైన ఒకానొక రసాయనము సిద్ధమగునో అట్లే బహువిధములైన విభావాదుల కూడికచే స్థాయితావములు రసములుగా నిష్పన్నములగునని తాత్పర్యము.

రస ఇతి కః పదార్థః? ఉచ్యతే, ఆస్వాద్యత్వాత్ రసపదమున కర్థమేమి? ‘రస్యతే-ఆస్వాద్యతే ఇతి రసః’ అను వ్యుత్పత్తిచే ఆస్వాద్యమైనది కావున రసమనఁబడుచున్నది.

‘కథ మాస్వాద్యతే రసః’ రసము ఎట్లు ఆస్వాదింపఁబడును ?

‘యథా హి నానావ్యంజనసంస్కృత మన్నం భుంజానా రసా నాస్వాదయంతి సుమనసః పురుషా హర్షాదీం శ్చాధిగచ్ఛంతి, తథా నానాభావభిన్నయ వ్యంజితాన్ వాగంగనత్వో పేతాన్ స్థాయితావా నాస్వాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః హర్షాదీం శ్చాధిగచ్ఛంతి, తస్మాన్నాట్యరసా ఇత్యభివ్యాఖ్యాతాః.’

(నాట్య.శా. vi)

లోకమున మధురామృతవణకట్వాదిగుణములు గల పలుతీరులైన కూరలు పచ్చళ్ళు మొదలైన వ్యంజనములచే కూర్పఁబడిన (సంస్కృతమైన) అన్నమును భుజించుచున్న భోజనరసికులు ఆయారసములను ఆస్వాదించుచు హర్షాదులను పొందుచున్నారు. అట్లే అంగికవాచికసాత్వికవ్యావారములచేత సముపసీతములును, వివిధభావాభిన్నయములచే వ్యంజితములునైన స్థాయితావములను సహృదయులగు ప్రేక్షకులు ఆస్వాదించి హర్షాదులను పొందుదురు. నాట్యము వలన రస్యమానములగుటచేతనే యివి నాట్యరసము లనఁబడినవి.

ప్రాచీనలాక్షణికులకూడ ఈ విషయమును అంగీకరించిరనుటకు పరంపరాగతములగు ఈ శ్లోకములు ప్రమాణము :

‘యథా బహుద్రవ్యయుతై ర్వ్యంజనై ర్భూహుభి ర్యుతమ్
ఆస్వాదయంతి భుంజానా భక్తం భక్తవిదో జనాః
భావాభినయసంబద్ధాన్ స్థాయిభావాం స్తథా బుధాః
ఆస్వాదయంతి మనసా తస్మా న్నాట్యరసాః స్మృతాః.’

(బొం. ప్ర. నాట్య. కా. vi. 33-34)

పివిధ ద్రవ్యములు చేరినట్టి పెక్కు వ్యంజములతోఁగూడిన అన్నమును తినుచు అందలి రసమును భోజనరసీకులగు జనులు ఆస్వాదించుచున్నారు. అట్లే భావములతోను, అభినయములతోను సంబద్ధములైన స్థాయిభావములను సహృదయులు మనస్సుచే ఆస్వాదించుచున్నారు అని భావము.

II. రసము - భావము

రసములనుండి భావములు కలుగునా? భావములనుండి రసములు కలుగునా? అని శంకించుకొని భరతముని చెప్పిన సమాధానమిది :

‘కేషాంచిన్మతం పరస్పర సంబంధో దేషా మభినిష్పత్తి రితి, తన్నః
కస్మాత్ ? దృశ్యతేషా భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృత్తిః, న తు రసేభ్యో
భావానా మభినిర్వృత్తిరితి’ (నాట్య. కా. VI)

పరస్పర సంబంధముచే రసభావములు నిష్పన్నములగునవి కొందఱుందురు. అది సరికాదు. భావములనుండియే రసములు నిష్పన్నములగును. రసములనుండి భావములు నిష్పన్నములు కావు.

ఇందునను ప్రాచీనసమ్మతి ఇట్లు కలదు :

‘నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయంతి రసా నిమాన్
యస్మా త్తస్మా దమీ భావా విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తృభిః
నానాద్రవ్యై ర్భూహువిధై ర్వ్యంజనం భావ్యతే యథా
ఏవం భావా భావయంతి రసా నభినయైః సహ
న భావహీనోఽస్తి రసః న భావోరసవర్జితః
పరస్పరకృతా సిద్ధిః తయో రభినయే భవేత్
వ్యంజనోషధినయోగో యథాఽన్నం స్వాదుకాం నయేత్
ఏవం భావా రసా శ్చైవ భావయంతి పరస్పరమ్

యథా బీజా దృవే ద్వృక్షః వృక్షాత్పుష్పం ఫలం యథా
తథా మూలం రసాః సర్వే తేభ్యో భావా వ్యవస్థితాః.

(బౌం. ప్ర నాట్య. శా vi. 35-39)

బహువిధములగు అభినయములచే రసములను భావితములను జేయునట్టివి కావున ఇవి భావము లనఁబడుచున్నవి. (1 భావయంతి=నిష్పాదయంతి రసా నితిభావాః. 2. భావయంతి=భావాదివ్యవదేశం జనయంతీతి భావాః-భావశబ్దమున కిట్లు ఉభయవిధవ్యుత్పత్తియు గ్రాహ్యము) రసభావములకు అన్నవ్యంజన దృష్టాంతము వివరింపఁబడినదే. భావహీనమైన రసముకాని, రసరహితమైన భావముకానిఉండదు. కూర వప్పు పులుసు మొదలైన వ్యంజముల సంయోగము అన్నమునకు స్వాదుత్పమును గలగించును. అట్లే విభావాదుల సంయోగము స్థాయికి ఆస్వాద్యత్వమును కలిగించును. భావములవలన రసనిష్పత్తి కలుగుచుండఁగా, రసములవలన భావవ్యవదేశము సిద్ధించుచున్నది. ఇదియే వీనికి పరస్పరభావనము.

బీజమునుండి వృక్షము-వృక్షమునుండి పుష్పము-దానినుండి ఫలము కలిగినట్లే రసములే యన్నింటికిని మూలములు. రసహేతువైనప్పుడే విభావాదులకు ఆయావ్యవదేశములు కలుగుచున్నవి.

ఈ రసప్రక్రియ దృశ్యశ్రవ్యకావ్యము లన్నింటికి సమానమే. దృశ్యములలో భావాదులు నటప్రయుక్తములగును-శ్రవ్యములలో ఉచితపదవిన్యస్తములగును. వానివలన సహృదయులగు ప్రేక్షకపాఠకశ్రోతృజనులలో నున్న స్థాయి భావము పుట్టమై యాస్వాద్యమగును. అదియే రసము.

III రససూత్రవివరణము-భిన్నదృశ్యకృతములు

‘విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః’ అను భరతముని రససూత్రమును వివరించు సందర్భమున ఆలంకారికులు భిన్న దృశ్యకృతములను ప్రదర్శించిరి. వీరిలో భట్టలోల్లట శ్రీశంకుక భట్టనాయకాభినవగు పులు ముఖ్యులు. వీరి వాదసారాంశ మిది:

౧. భట్టలోల్లటుడు : ఈతఁడు రసోత్పత్తివాది. రససూత్రములోని సంయోగపదమునకు ఈతఁడు ఉత్పాదోత్పాదక భావము, గమ్యగమక భావము, పోష్య పోషక భావము-అను త్రివిధార్థములు గలవని వ్యాఖ్యానించెను. అట్లే నిష్పత్తి

పదమునకు ఉత్పత్తి, అభివ్యక్తి, పుష్టి యను మూడర్థములను స్వీకరించెను. ఈతఁడు రససూత్ర సమన్వయ మిట్లు చేయును :

అలంబనభావముచే స్థాయిభావము ఉత్పన్నమగును; అనుభావములచే అభివ్యక్తమగును; వ్యభిచారిభావములచే పుష్టమగును; ఇదియే రసము. శృంగారరసములో దీని సమన్వయ మిట్లుండును : అనుకార్యులగు రామాదులలో అలంబన విభావములైన సీతాదులచేతను, ఉద్దీపనవిభావములగు చంద్రమలయమారు తాదులచేతను మొదట రతి స్థాయిభావము ఉత్పన్నమగును. పిమ్మట అనుభావములైన కటాక్షాదులచే అది అభివ్యక్తమగును. తరువాత వ్యభిచారిభావములగు నిచ్చేదాదులచే అది పుష్టి నొందును ఈ విధముగా ఉత్పన్నమై, అభివ్యక్తమై పుష్టి నొందిన ఈ రతిస్థాయిభావమే శృంగారరసము. ఇట్లే తక్కిన రసములును ఊహ్యములు.

ఈతని మతమున రసము అనుకార్యుడగు నాయకనిష్ఠము. అయినను అనుకరించునటుల నటనకౌశలమునవీరే రామాదులనుకొనఁబడిన నటులయందున్నట్లుగా ఆ రసము భాసించును. నిజముగా సర్వముకాని రజ్జువునుజూచి భ్రాంతిపడి యది సర్పమే యనుకొన్న చానికి ఆ రజ్జువువలననే భయాదులు కలుగుచున్నవి. అట్లే నటునియందున్నట్లు భ్రాంతిలో భావించఁబడిన రసము వలనఁ గూడ ప్రేక్షకుల హృదయమున ఒకానొక చమత్కారము కలిగి ఆనందించఁజేయును.

౨. శ్రీ శంకుకుండు : ఈతఁడు రసానుమితివాది. రససూత్రమునందలి సంయోగ శబ్దమునకు అనుమాప్యమనూపకభావ మర్థము, నిష్పత్తి శబ్దమునకు అనుమితి యర్థము అని నిర్ణయించి యీతఁడు రససూత్రమున కిట్లు వాఖ్య చేయును: విభావాదు లెచట నుండునో యచట రసముండును. 'యత్రధామస్తత్రాగ్నిః' పొగయున్నచోట అగ్ని ఉండును అను తార్కికుల అనుమాన ప్రమాణము దీనికి మూలము. దీనినిట్లు వసున్వయించును:- నాట్యకౌశలము మెఱయ నటించు రామాదిపాత్రధారులగు నటులను చిత్రతురగన్యాయముచే వీరే రామాదులని సామాజికుఁడు తలంచును, అ నటులలో విభావాదులున్నందున విభావాదులెచ్చట నుండునో యచ్చట రసముండును అను అనుమితిచేత ఆ నటులయందే రత్యాదులను ఇ సామాజికుఁ డూహించును, ఈ విధమైన యనుమానమువలన సామాజికుని యందొక చమత్కృతి కలుగును. నటునియందు

ట్లుగా అనుమితమైన రత్నాద్రి స్థాయిభావము ఈ చమత్కృతి ప్రభావముననే చర్చితమై రస మనఃబడును. ఇది శుష్కతర్కానుమానము కాక విభావాదులగు కావ్యసామగ్రితోఁ గూడిననగుట చమత్కారపాత్రులై ఆనందము కలిగించును.

౪. భట్టనాయకుఁడు : ఈతఁడు రసభుక్తివాది. రససూత్రము నందలి సంయోగ శబ్దమునకు భోజకత్వము-నిష్పత్తి శబ్దమునకుఁబుక్తి ఆర్థము లని ఈతఁడనును. భోజకములైన విభావాదులతోడి సంబంధమువలన స్థాయి భోజ్యమగును. అదియే రసము ఈతని మతమున కావ్యములలోని శబ్దములకు అభిధాశక్తితోఁజాటు భోజకత్వము భావుకత్వము అను మణి రెండు శక్తులు అంగీకరింపఁబడినవి. మొదట అభిధాశక్తివలన కావ్యార్థజ్ఞానము కలుగును. ఏమృత భావుకత్వమునకు శక్తి సీతాది విశేషాకారముతో తోచిన విభావాదుల యందును 'ఇది రామాదులకుఁ గల సీతాది సంబంధమయిన గళ్యాది' అను విశేషాకారముతో రత్నాద్రికమందును ఆయా విశేషకారమును పోఁగొట్టి 'కామి న్యాది విషయకమైన రత్నాద్రి' అని సామాన్యాకారముగ జ్ఞానమును కలుగఁ జేయును. తరువాత భోజకత్వమును మూఁడవశక్తి అట్లు సాధారణములుగా చేయఁ బడిన విభావాదుల సహకారముతో రత్నాద్రిస్థాయి భావములను భోగింపఁ జేయును. అనఁగా అస్వాదింపఁ జేయును. ఈ రీతి రసభోగమే రసనిష్పత్తి.

౫. అభినవగుప్తాచార్యుఁడు : ఈతఁడు రసాభివ్యక్తివాది. రససూత్రము నందలి సంయోగశబ్దమునకు వ్యంగ్యవ్యంజకభావము, నిష్పత్తిశబ్దమునకు అభివ్యక్తియు అర్థములని అభినవగుప్తుని యాశయము, వ్యంజకములగు విభావాదులచే సహృదయనిష్ఠమైయున్న స్థాయిభావము రసరూపమున అభివ్యక్తమగునని సూత్రసమన్వయము. ఈ యాచార్యుని యభిప్రాయమునకు వివరణమిది: లోకమున రామాదులకు కలిగిన సీతాది విషయకరతికి సీతాదులు ఆలంబనములు, చంద్రాదులు ఉద్దిపనములు. అశ్రుపాతాదులు కార్యములు. చింతాదులు సహకారులు. ఇవియే ఉత్తమనన్ని వేశములతోను, రమణీయార్థద్యోతకములగు పదములతోను విలసిల్లు కావ్యమువలనను, నాట్యమువలనను భోధితములును, ప్రదర్శితములును అగుచు సహృదయని హృదయమును ప్రవేశించును. ఆతనిలో భావన యను ఒక విశేషశక్తిని కలిగించును. అ భావనచే సీతాదివిశేషాకారములతో సముపస్థితములైన ఆయా విభావాదులు తమ విశేషరూపములను

వీడి సాధారణ స్వరూపముతో సహృదయునకు గోచరించును. అప్పుడవి అలౌకికములు. వానికి లోకసృష్టితోగల కారణోద్భవ నాదికముగు వ్యవహారముకూడ తొలగిపోయి భావింపజేయునట్టివి, అనుభవింపజేయునట్టివి మొదలైన అర్థములు వచ్చునట్లుగా విభావాదిసంజ్ఞ లేర్పడును. ఈ విభావాదుల వ్యంజకత్వ మహిమవలన సహృదయునితో సంస్కారరూపముననున్న రత్నాద్రి స్థాయిభావములు అభివ్యక్తములగును. అంత సహృదయుని హృదయముతో అనందాంశానుభవమునకు అవరణగా నున్న అజ్ఞానము తొలగును. అజ్ఞానాంశము తొలగగా ప్రమాతయగు ఆ సహృదయుని పరిమిత ప్రమాతృత్వాదులుకూడ నశించి జ్ఞానము భాసించును. ఆ జ్ఞానముతోగూడిన రత్నాద్రి స్థాయిభావములే రసములు. జ్ఞానము అనందరూపమగుటచే రసములుగాపరిణమించిన యీ జ్ఞాన సంకలిత రత్నాదులవలన అనందము కలుగును. ఇదియే రసానందము. దీని అభివ్యక్తికి కావ్యగతములైన విభావాదులు కారణము లగుటచే ఇది కావ్యానంద మనియు వ్యవహరింపబడును.

అభినవగు ప్రపాదుల మతమే శ్రేష్ఠము

భట్టలోల్లటుని రసోత్పత్తివాదములో నిత్యమైన రసమునకు ఉత్పత్తి చెప్పుటయు, ఎన్నడో కాలాంతరముననుండిన రామాద్యనుకార్యులయందలి రసము భ్రాంతితో నటునియందు భాసించి పిమ్మట అది సామాజికులకు చమత్కృతిహేతుగునగుటయు యుక్తియుక్తము కాదు. అట్లే శ్రీశంకుకుని అనుమతి వాదముకూడ సరికాదు. నాటకాదులు చూచునప్పుడు సహృదయునకు అనుమానాదిప్రయత్నాంతరము లేకుండగనే రసానుభవము కలుగుచుండుట ప్రసిద్ధము. అట్టితటి సాక్షాత్పిద్ధమైన దానిని వదలి అనుమతి నాశ్రయించుట వివేకము కాదని తద్దజ్ఞులు దీని నంగీకరింప లేదు. ఆ రీతిగానే భట్టనాయకుని భుక్తి వాదమును ఉపాదేయము కానేరదు. ఆతని మతములో శబ్దమునకు అభిధాది ప్రసిద్ధ వ్యాపారములేకాక భావుకత్వ భోజకత్వములనెడి అతిరిక్తవ్యాపార ద్వయ మంగీకరింపవలసి వచ్చును. కాస్త్రుకారులు వాని నంగీకరింపదు. కావున ఇదియు గ్రాహ్యము కాలేదు. ఇట్లు తక్కిన వాదములు తొలగగా యుక్తి ప్రమాణానుభవముల కనుగుణముగా నిల్చిన అభినవగు ప్రపాదుల రసాభివ్యక్తి వాదమే సర్వశ్రేష్ఠముగా అనంతరికలాక్షణికులనే ఆదరింబడినది. విద్యావాళ

కవియు ఈతని మతమునే స్వీకరించి తత్పర్యాంశములను ఈ ప్రతిరణాంత మునందలి రససంగ్రహ శ్లోకముల మూలమున ప్రకటించెను.

రసవిభాగము

రసము	స్థాయిభావము	రసము	స్థాయిభావము
1. శృంగారము - రతి		2. హాస్యము - నోసము	
3. కరుణము - శోకము		4. రౌద్రము - క్రోధము	
5. వీరము - ఉత్సాహము		6. భయానకము-భయము	
7. భీషత్సము - జుగుప్స		8. అద్భుతము-విస్మయము	
9. శాంతము - శమము			

ఇట్లు తొమ్మిది రసములను చాని స్థాయిభావములను పూర్వులు నుడివరి.

రసక్రమము

తొలుత శృంగారము. పిమ్మట హాస్యము అనురీతిని రసము లొకక్రమ మున జూపఁబడినది. ఈ క్రమనిబంధనములోగల యుద్దేశ మిది :

రసములన్నియు ధర్మార్థ కామ మోక్షములనెడి పురుషార్థములలో ఏదే నొక దానిని సంబంధించియే యున్నవి. వీనిలో సర్వచేతనసులభమగు కామము సర్వహృదయంఃను మగుటవలన తత్సాధకమైన శృంగారము మొట్టమొదట నిర్దిష్టమైనది; పిమ్మట దాని నుండిపుట్టిన హాస్యము; తరువాత తద్విరుద్ధమైన కరుణము; అంతట అకరుణమునకు కారణము—అర్థప్రధానము అయిన రౌద్రము; దాని తరువాత అర్థకామములకు మూలమును, దర్శనపురుషార్థ ప్రధానమునగు వీరము; అనంతరము తత్సంబద్ధమగు భయానకము; పదిపది ఉత్సాహముగు భీషత్సము; అటుపిమ్మట వీరరసఫలముగా అద్భుతము; కడపట శ్రేష్ఠ పురుషార్థ మైన మోక్షమునకు సాధనమైన శాంతము—అని యిట్లు క్రమముగా రసములు నిబద్ధింపఁబడినవి.

రససంఖ్య

౧. రసములెనిమిది : రసము లెన్ని యనునది అలంకారికుల కొకజటిం ననుస్మయైనది. ఈ విషయమున లాక్షణికులు భిన్నభిన్నాభిప్రాయములను వెలి బుచ్చిరి. వీరిలో మూలవిరాట్టయిన భరతముని—

‘శృంగార హాస్య కరుణాః రౌద్ర వీర భయానకాః
 బీభత్సాద్భుత సుజ్ఞా చేత్యష్టౌ నాట్యైరసాః స్మృతాః
 ఏతే హ్యష్టౌ రసాః ప్రోక్తాః స్రుహిజేన మహాత్మనా’

(నాట్య శా. VI 16-27)

అని బ్రహ్మచెప్పినట్లుగా శృంగారాదులు రసము లెనిమిది యని వక్తా
 డించెను. ఆ యెనిమిదింటి స్థాయిభావములు వరుసగా ఇట్లు పేర్కొనెను:

‘రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా

జుగుప్సా విస్మయశ్చేతి స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః’ (నాట్య శా. vi 18)

ఇట్లు రసము లెనిమిది యనియే చిరకాలము విద్వాంసులు భావించు
 చుండిరి. కాళిదాస మహాకవి ‘మునినా భరతేన యః ప్రయోగో ధవతీ షష్ట రసా
 శ్రయో నియుక్తః’ (విక్ర. ii. 13) అనియు, వరగుచి మహర్షి ‘షట్ స్థానాని. గతి
 ద్వయమ్, అష్టైరసాః’ (ఉభ.సా.) అనియు రసాష్టకమునే చెప్పిరి. దండి ప్రభృ
 తులు ప్రాచీనాలంకారికులును ఎనిమిది రసములనే గుర్తించిరి. ఆర్యాచీమలలో
 ధనంజయుఁ డీ వాదమునకు పట్టుఁగొమ్మ. ‘అనఁడు కూడ చూపకములలోనే
 శాంతము రసము కాదనెను కాని కాన్యములలో అదికూడ ఆతని కిష్టమే’
 యని వ్యాఖ్యానించువా రున్నారు.

౨. రసములు తొమ్మిది : ఈ శృంగారాదులైన యెనిమిదింటితో పాటు
 శాంతమును చేర్చి రసములు తొమ్మిది యని పలువురు భావించిరి మమ్మటా
 నంద వర్తనాభినవగుస్తాది మహామహులెండటో ఈ నవరసవాదులలో కనఁబడు
 దురు. పురాతనులలో శాంతముతో మాడిన తొమ్మిది రసములను ఇదంప్రథమ
 ముగా ఒప్పకొన్న వాఁడు వాసుకియఁడు. ఆతఁడు-

‘రజస్తమోవిహీనాత్తు నత్వావస్థాత్ సచి త్తతః

మనా గన్పృష్ఠ బాహ్యధాత్ శాంతో రస ఇతీరితః.’ (భా.ప్ర. ii. 48)

అన్నాఁడట. ఇట్లే కోహలుఁడును అభిప్రాయపడెనట. ఉత్సాహ
 నిర్వేదశమములలో ఏదోనొకటి శాంతమునకు స్థాయికావచ్చుననియు ఈతఁడు
 వచించె నందురు. ప్రసిద్ధివహించిన ఆలంకారికులలో నవరసములను ప్రతిపాదిం
 చిన మొదటి వాఁడు ఉద్భటుఁడు. ఈతఁడు నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాతలలోను

ప్రథమగుడు. గాట్టకాన్త్రు. తొనె తొమ్మిది గుణములను నిర్దేశించు సాతమున్న దట— అందు 'బీభత్సాద్భుత సంజ్ఞా చేతనమై గాట్టకాన్త్రు స్వప్నతా'— అనుచోట 'బీభత్సాద్భుత కాంతాశ్చ సవ నాప్యీరసాః స్వప్నచా'— అనియు, 'జాగుస్సా విన్నయశ్రేణి స్థాయిభావా...' అనుచోట... జాగుస్సా విన్నయశ్రేణి స్థాయిభావా... అనియు పాఠాంతరములు చిరకాలము క్రిందటనే చేయబడుదురు. ఈ ఉద్భటుడే పాతములను మార్చియుండుననియు నిందాదు తలంచుట. ఆనందవర్ధనుడు, భట్టతాతుడు, ఈ కోరికతోనిచారే. అభినవ గుప్తాచార్యుడు ఈ సవరణ వారు లలో ప్రముఖుడు, ఆతడతని పూర్వసంకములను వివరించి కాంతాశ్చసవతోడి సవరణవాదమును ప్రతిపాదించెను. విద్యానాథ జున్నాభాదులు ఏతదనుయాయులే.

3. రససంఖ్య అవ్యవస్థితము. భట్టతాతుడు ప్రేమస్వ అను పదీయవ రసమును చెప్పెను. భక్తి, వాత్సల్యము, ప్రేమ, స్నేహము, క్రద్ధ, మృగయ, ఆజాదులెన్నియో రసములు క్రమముగా బహులుదేగిరి. చంగదో చైష్టవాలంకారికులు మధురోజ్జ్వల కాంత దాన్య శుభ్ర వానజాదులను రసవిశేషములుగా తెలిపిరి. తై నాచార్యులు వీరభక్తమును క్రొత్తరసమును కూడ పేర్కొనిరి. కడకు వ్యభిచారి భావములో ఒక్కొక్కటియు రసనామములను తాల్చునట్టి స్థితివచ్చెను. 'అనంతా పై రసా' అన్న యైనది. ఒక వైపున అనంత రసవాదము లిట్లు పెరుగు ముంపగా మిఱచెను. మైపున సంగరవాదము తలయెత్తినది. రసము ఒక్కటే. తక్కువ దాని వికృతలే యని, శృంగార మొక్కటే ముఖ్య రసమన్నవారును, కరుణ మొక్కటే రసమన్నవారును ఉన్నటే, అద్భుతమే రసమన్నవారును కలరు.

ఇట్లు రససంఖ్య రానురాను అవ్యవస్థితమైనది విద్యానాథకవి అభినవ గుప్తాదుల మార్గము ననుసరించి రసములు తొమ్మిదియని రస యభిప్రాయమును ప్రకటించెను.¹

విభావము

రస సామగ్రితో నొకటియగు విభావము యొక్క స్వరూపము నిరూపింపబడుచున్నది :

1. డా. వి. రాఘవకా వండితుని 'The Number of Rasas' అను గ్రంథమున ఈ రస సంఖ్యా పరిణామచరిత్ర విపులముగా చర్చింపబడినది.

‘రసోత్పత్తికి కారణమైనది విభావ మునబడును’

ఇచట రసశబ్దచే లోకములగు రత్నాదులనే ప్రహింసించెను. రసమునకు ఉత్పత్తి లేదుగదా! కాని రస, హాసము గుఱునను ఆ యా స్థాయిభావములను విశేషముగా భావించుకొనినట్టివి విభావము నునబడును. లోకమున రత్నాది స్థాయిభావములకు కారణములుగా ఉన్నవియే కావ్య నాట్యములలో విభావములని వ్యవహరింపబడును.

అలంబన విభావము - ఉద్దీపన విభావము

‘ఈ విభావము అలంబన విభావమనియు, ఉద్దీపన విభావమనియు రెండు విధములు.’

రత్నాది స్థాయిభావములకు సమవాయికారణమైనది అలంబన విభావము. తక్కిన కారణజాలము ఉద్దీపన విభావము.

రత్నాదు లెవ్వరి నాశ్రయించియుండునో వారే వానికి సమవాయి కారణములు. కనుక నాయికా నాయకాదులు అలంబన విభావములు, తదుద్దీపకములగు శద్రూప చేష్టాదులు, సంద్రమలయ మాయతామలగు ఇతర నిమిత్త కారణములును ఉద్దీపన విభావములు.

ఆ యా రసములనుబట్టి ఆ యా యాలంబన విభావములు వేర్వేరుగ నుండును. సామాన్యముగ శృంగారమున తరుణులగు స్త్రీ పురుషులు ; హాస్యమున వికృత వేషభాషాచేష్టలు గలవారు ; కరుణమున బంధునాకాదులు ; రౌద్రమున అపరాధము చేసినవారు ! వీరమున ధిక్కరింపబడినవారు ; భయానకమున త్రస్తులగు శత్రులు, తత్కాంతాదులు ; బీభత్సమున శవాదులు ; అద్భుతమున వేనిని చూచినందున ఆశ్చర్యము కలుగునో ఆ యా చస్తువులు ; శాంతమున ప్రపంచమంతయును అలంబనమగును. ఆ యా యుదాహరణములనుబట్టి యందందుండు అలంబనములను గ్రహింపవగును.

వీనిలో ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములు - ఇవి శృంగారతిలకమున నిట్లు వివరింపబడినవి :

‘రత్నాదుల కాలంబనములగు నాయికానాయకాదుల గుణములు, చేష్టలు, అలంకారములు, తలస్థములు అని - ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములు.

నాయికా నాయకాదుల రూపము, యోవనము మొదలగునవి గుణములు ; వారి హావభావాదులు చేష్టలు ; వారి హారనూపురాదులు అలంకారములు ; చంద్రమలయ మారుతామలు తటస్థములు.'

ఈ ఉద్దీపన విభావములు సూక్ష్మరూపముననున్న అగ్నికణమును గాలి రాజు జేసినట్లు సూక్ష్మముగనున్న రత్నాది స్థాయిభావములను ఉద్దీపింపఁ జేయును కావున అన్వర్థములు.

అనుభావము

'లోకములగు రత్నాదుల కార్యములగు క్రేగంటి చూపులు మొదలగునవి అనుభావములు.'

4

సహృదయ హృదయస్థితమగు రత్నాధిభావమును అనుభవించఁజేయుట వలనఁగాని, వాని పిమ్మట పుట్టుటవలనఁగాని, పీట కి యనుభావవ్యవహార ముప పన్నమగుచున్నది. ఇవి లోకముగ కార్యమాలిని వ్యవహరింపఁబడును. కావ్య నాట్యములలో అనుభావము లనఁబడును.

సాత్వికభావము

'ఒరుల కష్టసుఖములను పలుమాఱు నొనించుటవలన మనమునకుఁ గలుగు తన్మయత సత్వము. దాని వలనఁ గలుగునవి సాత్వికభావములు.'

విభావాది తన్మయత నొందుటయే స్వరూపముగాఁ గలిగి సత్వ మనఁబడుచు సహృదయుని హృదయము యొక్క మార్గమును వలనఁ బొడమి ఒకానొక ధర్మముచే అవస్థాంతరమును బొంది, విభావాది చిచ్ఛము వలనఁ దల యైత్తి అనురాగ నిర్వేదాదులగు చిత్తవృత్తులే స్తంభాదు లగును. వీనికే సాత్వికములని పేరు. వీనిచే రత్నాదులు సూచింపఁబడును.

రత్నాది భావములను అనుభవించఁజేయుట యనునది కటాక్షాదులకువలె స్తంభ ప్రళయాదులకును సమాన ధర్మమే యగుటచే అవియు అనుభావములే యైనను, ఉక్కువృష్ట సత్వము లగుట స్తంభాదులకు కేవల బాహ్య కారీరకము లగు కటాక్షాదులకంటె వైలక్షణ్యమును జూపుటకే సాత్వికములను వేఱుగ నిరూపించెను.

ఇవి నెఱుఁగిమిది :

1. స్తోత్రము	5. వైవర్ణ్యము
2. ప్రశంసము	6. వేషధువు
3. రోమాంచము	7. వైస్వర్యము
4. స్వేదము	8. అశ్రువు

వ్యభిచారిభావము

‘విశేషముగ’ అంతటను రత్యానులకు సహకారులగుచు చరించుచున్నవి’ అని వ్యవృత్తిగల స్వభావానికి సహమతోచే చాని సామాన్య లక్షణము చెప్పబడినట్లు గుఱుచే కాబోలు ఇందు సహస్రనాథరవి వేటుగా వ్యభిచారి భావ లక్షణమును చెప్పలేదు. కాఁగా తద్వ్యభిచారిని చూడ్రమాతనిచే ఇటు నిరూపింపబడుచున్నవి:

వ్యభిచారి భావములు ముప్పదిమూఁడు. ఇవి రసమునకు సహకారులు.

1. నిర్వేదము	12. ధృతి	23. సుప్తి
2. గ్లాని	13. ప్రీతి	24. విరోధము
3. శంక	14. చాపల్యము	25. అమర్షము
4. అనూయ	15. హర్షము	26. అవహేత
5. మదము	16. ఆవేగము	27. ఉగ్రత
6. శ్రమము	17. జాడ్యము	28. మతి
7. ఆలస్యము	18. గర్వము	29. వ్యాధి
8. దైన్యము	19. విపాదము	30. ఉన్మాదము
9. చింత	20. జౌత్సుక్యము	31. మరణము
10. వ్యామోహము	21. నిద్ర	32. తాపము
11. స్మృతి	22. ఆవస్థారము	33. వితర్కము

6-9

లోకమున రత్యాది స్థాయిభావములతోఁ గూడ సంచరించునట్టి నిర్వేదాది చిత్తవృత్తులు తత్సహకారు లనబడును. ఆవియే కావ్య నాట్యములలో వ్యభిచారులని వ్యవహరింపబడును. సముద్రమున అలలు పై కెగయుచు, తగ్గుచు ఆ సముద్రమున కొక ఉత్కర్షను గలుగఁజేయుచు తామును తద్రూపమునే పొందుచున్నట్లు ఈ వ్యభిచారి భావములను స్థాయిభావములందే మఱి

నోస్త్రజ్ఞనములు చేయుచు, స్థాయిపోషణములై తామును తద్రూపమునై పొందును. ఇవి రసమునకు (రత్నాదీ) సహకారులగుట యనఁగా ఇదియే.

ఇయ్యవి రససహకారులనుమాట కావ్యప్రకాశమునను (IV. 27, 28) ఇట్లు చెప్పబడినది :

‘సయ్యని తోకమున రత్నాదులగు స్థాయిభావములగు కారణములును, కార్యములును, సహకారులును అగునో యవియే నాన్యకావ్యములలో విభావములనియు, అనుభావములనియు, వ్యభిచారి భావము లనియు వ్యవహరింపఁబడును.’

రసాభాసము

ఇంతవఱకు రసమును, విభావాది తత్సామగ్రియు నిరూపితము లైనవి. అట్టి రసము క్షేత్రమాశ్రయము కావలెననియు, అట్లు కానిచో అయ్యది రసాభాసమగునని కాని రసము కాదనియు ఇటుఁ జెప్పఁబడుచున్నది :

శృంగారవీరరౌద్రాదృశ్యరసములు నోకోత్తర నాయకాశ్రయములగు నేని మిక్కిలియు పరిపుష్టములగును. కావుననే శృంగారాది రసములు మేచ్చాదివిషయము లగుచో రసాభాసములే యగుచున్నవి.

ఈ సందర్భమున అభియుక్త సమ్మతి యిట్లున్నది :

‘నాయకనాయకులలో ఏ యొకరికి మాత్రమో యనురాగముండి మఱియొకరికి లేకున్నను, తిర్యగ్గంతువుల యనురాగమును, స్త్రీకిఁ గలిగిన బహుపురుషాసక్తియు ననువిధమున రసాభాసము మూఁడు తీరులు.’

విభావాది సామగ్రిసంపూర్ణముగ లేకుండుటయే రసాభావమునకు కారణము. విద్యాదిభావములైన వారియందే యట్టి విభావాది సామగ్రిసంపూర్ణత కలుగును గావున అట్టి యుత్తమ నాయకాశ్రయములైనప్పడే రత్నాదులు పరిపుష్టములై రసభావమును పొందును. అనాగరికులును, విద్యాగంధకూమ్యులు నగు వారి కడను, సత్సదరములనఁ జెల్లు పకు పక్షాదుల యెడలను, అవిధమగు సంపూర్ణ సామగ్రి యసంభవము గావున తద్విషయకరము ఆభాసమని తాత్పర్యము.

ప్రధానరసమునకు అంగరసమువలన జూద కలుగుటయు రసాభాసమే యగును. ఈ రీతిని తొట్టుకొరచుమునః తద్విరోధిరసములతో తాధితములైన తటి రసాభాసములతో గుఱును. ఇట్లును సాధితరసముల నొకచో వర్ణింపనే రాదని భావముకాదు. సాధునికు భావన వర్ణించుటచేతనే ప్రధానరసమునకు పరిపోషాతిశయము కలుగును. కాని ఆ వర్ణించునపుడు తద్విరోధమును పరిహరించు నుపదాన వర్ణింపవలెను. పరిధర్మములు ఏకాశ్రయములను కానీయ కుండుటయే సూక్ష్మముగా పరిపూర్ణము ముఖ్యరసమును మించునట్లుగాని, దానితో సమానస్థితిని కలుగించుటయు అంగరసమును వర్ణింపరాదు అట్టిచో ఉభయ రసములును స్పర్శ కలిగినవై, పరిపూర్ణములుగాక రసాభాసములేయై పోవును. కావున ప్రధాన రసమునకు సూక్ష్మస్థానమును, అంగరసమునకు అల్పస్థానమును ఇచ్చి వర్ణింపవలెనని భావము.

సూక్ష్మహాసము నిష్కర్ష

‘తథాభాసా అనౌదిప్యప్రసర్తితా’ (కా. ప్ర. IV 49 సూ., అని మమ్మటా చార్యుడును, ‘అనుచిత విధానాలంబనత్వైః రసాభాసవ్యక్తమ్’ (ర. గం. I. 99.) అని ఇగన్నాథవండితుడును రసాభాసములను అనుసితముగా ప్రవర్తింపజేయు టయే రసాభాస భావాభాసములకు పేరువలసి నిర్ణయించిరి. తాచిత్వా నౌచిత్యములు సహృదయ నిర్వహణలను వలన నిర్ణయింపదగినవి. ఇట్లునుటచేత అనురాగము బహుసక్తమైనపుడును, ఉపహయకాదిగతమైన యెడలను, నాయి కానాయకులలో ఒక్కరికిమాత్రమే కలిగినపుడును, గురుజనులకు సంబంధించిన పట్టునను, తిర్యగ్గతము, అగమ్యవిషయము అయిన సందర్భములందును ఇట్టివే యైన యన్యస్థలములందును అభాసమేయగునను సమన్వయము కుదురును. ఈ విధముగానే గురుజనాదులు అలంకారముగా ప్రవర్తించిన హాస్యము, వీరరాగ సంబద్ధమైన కరుణము, విశ్రాంత్యాంబనములైన రౌద్రవిగమలు, వీరగతమైన భయానకము, యజ్ఞవశువసాదసంభవమైన వీరశృంగారము, ఇంద్రజాలిక్ ప్రవృత్తమైన అద్భుతము, చందలాది సాసక్తమైన శాంతము-ఇవి యన్నియు అభాసములే యని తెలియదగును. వీరియందలి యనౌచిత్యము స్పష్టమే. తిర్యక్ మేచ్చ గతమైనను రసమే కాని రసాభాసము కాదని విద్యాధరుని యభిప్రాయము. విభావాదిసామగ్రి సమగ్రముగా ఉండుటయే రసపుష్టికి కారణము కాని, విభావాది పరిజ్ఞానము కాదని ఆ విద్వాంసుని యుద్దేశము.

భావోదయాదులు

రససామగ్రితోని విభావాదులతో ఒకటి యగు వ్యభిచారిభావమున ఇట ఒక విశేషము చెప్పబడుచున్నది :

వ్యభిచారిభావము ఉదయాద్యుపాధిచతుష్టయమువలన నాలుగు విధములగుచున్నది. 1. భావోదయము 2. భావశాంతి 3. భావసంధి 4. భావశబలత.

౧. భావోదయము : ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావములలో ఒకానొక భావము తలచుచుట.

౨. భావశాంతి : ఒక భావము శమించుట.

౩. భావసంధి : భావము లొండొంటితో ఉపమర్దము నొందుట.

౪. భావశబలత : పెక్కుభావములు గలిసిపోవుట.

ఇవి 'దశరూపకమునకు' ఇట్లు చెప్పబడినవి :

'భావమునకు ఉదయము, శాంతి, సంధి, శబలత లనునాలుగు అవస్థలు గలవు.'

రసభావమునకును, ఈ భావోదయాదులకును ఉదాహరణసమన్వయాదులు ఈ ప్రకరణముననే ముందు కానగును.

స్థాయిభావములస్వరూపము-ఉదాహరణము

రతి : 'సంభోగమునకు సంబంధించిన మిక్కుటమగు కోరిక.'

జన్మను లొండొరులను చూచుకొనుట, కౌగిలించుకొనుట మున్నగు కార్యములు సంభోగ మనబడును. తద్విషయకమై స్పృహదీపర్యాయ పదములతో వ్యవహరింపబడు చిత్తవృత్తివిశేషమే రతి యని భావము.

ఉదా :—

సింగారముల ప్రోవు చిలుకతేజీదొర

యలరువ్విడుచెంత గలుగనిమ్ము !

1. ఇది దశరూపకమున కనబడలేదు. కావ్యప్రకాశమునకలదు. (iv. 38. సూ.)

ముజ్జగమ్ముల నెమ్మిఁ బుట్టిన వెలిదీవి
 వెన్నెలరాయఁడు వెలుఁగనిమ్ము !
 పలుదక్కు గుల్కులఁ బాలించు మేటి యా
 మనిరాయఁ డా యెడఁ దనరనిమ్ము !
 గొనబుమీఱిన వేయి గొనములఁ దెసల్లెఁ
 గై సేయు నేర్పరుల్ గ్రాలనిమ్ము !

కార్య మివ్వారితో నేమిగలదు నాకు ?
 నెల్ల తీరుల దంటయై యుల్లనిల్లు
 వన్నెకాఁ డల కాకతి వంగడమునఁ
 బుట్టు జగజెట్టి నాకేలు వట్టిసాఁడు.

10

ఇట ఒకానొకనాయక శృంగారాధిదేవతలగు పుష్పభాణాదులకన్న
 మిన్నయగు కాకతిదుద్రదేవుఁడు వతిగాఁగ మురియుచు, మనోగత మగు తదా
 లింగ నాద్యభిలాషమును సూచించుచున్నది గావున ఇది రతి.

ఇందు రుద్రదేవుని యాలింగనాదుల సఖిలపించుచున్న జనాయక ఆలం
 బన విభావము. నాయకరూపసంపద ఉద్దీపనవిభావము. కటాక్షాదులు అనుభావ
 ములు. ప్రియలాభజనితహర్షాదులు వ్యభిచారిభావములు. ఆనందాశ్రువులు
 సాత్వికభావములు. వీని సంయోగమువలన నాయకారతి వ్యక్తమై శృంగార
 మగుచున్నది.

హాసము : 'స్వభావవిరుద్ధములగు వేషభాషాచేష్టాదుల వలన మనమునఁ
 బొడము నొక వికారము.'

ఉదా :-

కప్పుల కొప్పువెట్టి, తెలికన్నులఁ గాటుకదిద్ది, గుబ్బలం
 జొప్పడఁగట్టి, యింతులుగఁ జూడనెసంగెడి బందితేంద్ర, మే
 లొప్పగఁ గాంచి రేలఁ దమి నూడిచి వల్లియ, గుబ్బలూనియుం
 జప్పనవీడి హీహి ! యని సాగుదు రా విటు లోరుగంటిలో. 11

ఇందు బండ్లుగా పట్టుకొనబడి ఓరుగల్గిలోనున్న శత్రురాజులు కాము ఆడు పేసములు వైచుకొని పాటిపోవ నుకించుచు పీఠులం బోవుచుండ జారిణులని భ్రమపడి కొంచె విటకాండు వయ్యెద లూడ్చి, గుబ్బలు పట్టినవ నిజము బయలుపడఁ జనింత వేరములకుఁ గడుపు చెక్కలుగా నగిరి గావున ఇది హాసము. ఇవట కొంచె విటలు ఆలంబనవిభాగములు. వాగ్ జేష్ఠలు ఉద్దీపనములు. నకవక నవ్వుట యుభయభావము. ఎక్కివగా నవ్వుటవలన కలుగు అశ్రువులు సాక్షికములు. హాస్యాదులు వ్యభిచారిభావములు వీని సంయోగమువలన హాసము చర్వ్యమాణమై హాస్యరస మగుచున్నది.

శోకము : ఆ ప్రక్షనవియోగమువలనఁ గలుగు దుఃఖాశిశయము.

ఉదా :-

ఏవిధిదితె వై భవము, లేమయిపోయిన నిండ్లు వాకిళుల్ ;
తావల మీ యెడారులుగదా ! వరరుద్రుని క్రోధవహ్ని కి
లావళి బ్రుంగినారె ప్రియులార ? యటంచును నేడ్చుశత్రుధా
త్రివరకాంత లక్రవితతిక మరుభూములఁ జేసి రబ్బలన్. 12

శత్రురాజకళత్రములు రణభూమిని ప్రతాపరుద్రునిచే నిహతులైన భర్తలఁ దలచి దురపిల్చుచున్నారు గావున ఇది శోకము.

ఇట అడవులపాలైన శత్రుస్త్రీలు ఆలంబన విభావములు. దైన్యమునకు ఆకరమగు వారి రూపము ఉద్దీపనము. తొమ్ము గ్రద్దుకొనుట, నేలపై పొద్దుట మున్నగునవి అనుభావములు. దుఃఖాశ్రువులు, వైశ్యర్యము మొదలగునవి సాక్షిక భావములు. చింతామోహవిషాదాదులు వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమున శోకము రసభావము పొంది కరుణమగుచున్నది.

క్రోధము : 'వగతురు చేయు చెడుచేతలవలన మన మెరియుట.'

ఉదా :

ఓరి ! నేపణ ! యెంతగర్వముర నీ కోహో ! యపూర్వమ్ముగా
మేరల్ మీటుచు గంగదాటి పడితే మృత్యుగ్రదంష్ట్రాలి ? ని
సాసారా ! 'కాకతి వీరరుద్ర' యను నీ సప్తాక్షరీమంత్ర మో
రోరి ! నీచెవి కెక్కలేదె ? యరిభూతోచ్ఛాటన ప్రక్రియన్. 13

వగతుఁ డగు సేనఁబుడు (దేవగిరి యాచవ రాజు) క్రిందుమీఁదులు గానక, గర్వమున దండెత్తి వచ్చి 'గంగను (గోదావరి) చాటి, కాకతిరాజ్యమున కాలిడెను అద్దానికి కనలిన ఆంధ్ర సేనానులు పైవిధముగా అనిరి. కావున ఇది క్రోధము.

ఇచట ఉద్బటులగు సేనానులు ఆలంబనములు. శత్రుదర్శనాదులు ఉద్దీ పనములు. గర్జించుట, వండ్లు పటనట కొలుకుట మొదలగునవి ఆనుభావములు. రోమాంచానులు సాత్విక భావములు. గర్వామర్షాదులు వ్యభిచారులు. వీని సం యోగమున క్రోధము చర్యపూజమై రౌద్రమగుచున్నది.

ఉత్సాహము : 'అసాధారణకార్యములను వెఱవేర్పఁబూనిన గట్టి పూనిక.'

ఉదా :

ముల్లోకమ్మిలు ముంచుకోర్కె నుదధుల్ ముయ్యెత్తుగాఁ బొంగసీ !
జల్లులాఁబెనుజాలఁ జిమ్మ నగముల్ సన్నద్ధతఁ లేవనీ !
యెల్లఁ దిక్కుల నడ్డగింపఁగల మా కీడుద్రభూభృష్టయ
మ్ముల్లెక్కా ! యని యాజి రుద్రునిభటుల్ బొబ్బాటము లేసిరె! 14

సర్వదిగ్విరూపంబగు అసాధారణకార్యసాధనమున ప్రతాపరుద్రుని భటులు గొప్ప పూనికను జూపిరి గావున ఇది యుత్సాహము.

ఇందు ధీరోద్ధతులగు ఆంధ్రభటులు ఆలంబనములు. శత్రుసైన్యసందర్శనము ఉద్దీపనము. శత్రుప్రేక్షా-భుజస్ఫూర్ణనాదులు అనుభావములు. గర్వాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగమున ఉత్సాహము వీరరసమైనది. ఇది దాన వీరము, దయావీరము, యుద్ధవీరము, ధర్మవీరము, అని నాలుగు విధములు.

భయము : 'రౌద్రమును కాంచి కీడుగల్గునేమోయని శంకించుట.'

1. తెలంగాణమున గోదావరి నదిని గంగయని వాడుట ప్రసిద్ధము. పోతనా మాత్యుని కాలమునకే ఈ వాడుక రూఢమైయున్నటుల 'భాగవతారంభ గ్రంథమందలి'.....గంగ కుంజని క్రుంకులిడి" యను వాక్యమువలన స్పష్టమగుచున్నది.

ఉదా :-

వరకీర్త్యజ్జ్వలపీఠరుద్రపిఞ్జయస్రస్థానభేరిధ్వనుల్
 సురయన్ దవ్వుల నాలకించిన ద్విపద్మపాణికుల్ భీతుడై
 గిరుల నెట్టుచు దూరుచు న్వనములం గేశమ్ము లాముండ్రలో
 నిరుక న్వేడుదు రన్యబుద్ధి, విడుఁడి! యేలుండు సాఁ జెట్టులన్. 15

ప్రళయమేఘగర్జితము నా ధ్వనించు ప్రతాపరుద్రుని భేరిధ్వని విని వెఱ
 పున శత్రురాజులు కాలికి బుద్ధిచెప్పి, యడవులు చేరిరి, కావున ఇది భయము.

ఇందు వైరిభూపాలురు ఆలంబనవిభావములు. ఆంధ్రరాజు విజయభేరిని
 నాద శ్రవణము ఉద్దీపనము. చోళ చోళ దృష్టులు అనుభావములు. కంపము,
 స్వేదము, మొదలగునవి పాత్వికములు. దైన్యస్థితిగ్రహణములు పృథ్విచారిభావ
 ములు. వీని సంయోగముచే భయము భయోనకరసమగుచున్నది.

జుగుప్స : నెత్తురు చిమ్ముట, కక్కుళముట మొదలగు వానివలన మన
 మునఁగజుగు ఏవగింపు.'

ఉదా :-

మెదడుబురదలోనఁ గదలఁ జాలక చచ్చి
 కడుసుబ్బు నేనుల కాయములును,
 వాని సందుల వెంటఁబడి వడివట్టోడు
 వసయు నెత్తురు నిండు వాఁక గమియు,
 దట్టమ్ముగాఁ జెనుగుట్టలొ యెమ్ముల
 మెట్టపల్లములై న చుట్టుపట్లు,
 ప్రేవులు తెమలఁగా విస్రగంధంబు ల
 వారిగా వీచు దుర్వాయువులును,

గలిగి యేవలకెల్లఁ దావలము లగుచుఁ
 దెలుఁగుదొర కల్పనముసేయ వెలయునట్టి
 ఆలములు పగతుర గుండె లవియఁగొట్టు,
 జగతిఁ గాకతి విభునకు సములు గలరె ?

యుద్ధానంతరము రణభూమి యీ రీతి వర్ణింపబడినది. చచ్చి కళ్ళి
ప్రిదులు ఏనుగుల కాయచులగిడి పశుమజ్జరక్రాదులు పాలుచుండగా చూచిన
ఎవనికి మనమున ఏవగింపు గలుగదు? కావున ఇది జగుప్స.

ఇందు చచ్చిన ఏనుగులు మొదలగునవి అలంబనవిభావములు. అవి ప్రిదు
లుట, దుర్గంథము మున్నగునవి ఉద్దీపన విభావములు. ఉమియుట, కనులు
ముక్కు మూసికొనుట, మొగసలు త్రిప్పకొనుట మొదలగునవి అనుభావములు.
మోహోపస్మారావేగ వ్యాధ్యాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగముచే
జగుప్స బీభత్సరసమగుచున్నది.

విస్మయము : 'అసాధారణ పదార్థముల గాంచుటచే గలుగు ఆశ్చ
ర్యము.'

ఉదా :—

ఆతని గొప్ప వేటు; నుఱి యాతని నిండుదనమ్ము వేటు, వే
తాతని వీర; యచ్చయన మయ్యది వేటు; భుజాబలంబు వే
తైతగు; రుద్రదేవు నఖిలార్థముఁ గ్రోతయ; వీరి జేయఁగా
ధాత పదార్థమెట్టి, చెటఁదా నగుకూర్చెనో? యెంతయో! ఖళీ! 17

ఇటు ప్రతాపరుద్రుని సంబంధించిన శబ్దము వింశతిమైనదే, యట్టిదానిని
బ్రహ్మవిష్ణు సృష్టించెనో! అని ఆశ్చర్యము నొచ్చినది గావున ఇది విస్మ
యము. ఇందు లోకోత్తరమగు ప్రతాపరుద్ర రూపమైన సృష్టి అలంబనము.
తన్మహిమ ఉద్దీపనము. కనులంతింతలు సేయుట, బొమలు ప్రిప్పట మొదలగు
నవి అనుభావములు. రోమాంచాదులు హాస్యములు. విత్క్రమేగహర్షములు
వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమువలన విస్మయము రసభావమును పొంది
అద్భుతమగును.

శమము : 'వైరాగ్యముచే వైషయిక భోగములయందు కోరిక
లేకుండుట.'

ఉదా :—

అతిదీర్ఘాయువుగల్గి నల్ప ఫల మే మార్జించె? దేవేంద్రుఁడున్
మితి మీఱన్ సిరులొంది సాముకొనె నేమీ! యంచు లోబాధలున్

సతమునా బాయ సుఖించు సూరు లిపుడీ సర్వంసహకారుడగు

పతి యేలన్ వెలిజాములుం దొలగి యన్వారొప్పుదుర్ శాంతులై -

కాక తిరాజ్యముననున్న సుధీసురుల బ్రహ్మచారులు వేల? శక్తి సంపదలే? యని యైహిక సుఖములను పూరికిఁ గొనకున్నాడు గావున ఇది శమము.

ఇటు ప్రాపంచికవైభవ దాదులన్నియు నిస్సారములను వేదాంతజ్ఞున సంపన్నులైన సూరివర్యులు ఆలంబనము. పుణ్యాశ్రమావాససన్మతమైన కాకతిరాజ్యవాసము ఉద్దీప్తము. సకలమోద్యుట, పెంపి పలుచుట మున్నగునవి అనుభావములు. రోమాంచదులు సాత్వికములు. నిర్వేదహర్షాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగముచే శమము చర్యమ్రాణమై శాంత రస మగుచున్నది.

శాంతము రసమే

ధనికాదులగు ఆలంకారికులు కొందఱు శృంగారాదు లెనిమిదియే రసములనియు, శాంతము రసము కాదనియు అభిప్రాయపడినట్లు రసస్వరూప నిరూపణచర్యలో (237-290 పు) చెప్పబడినదిగదా! అట్లు శాంతము రసము కాదను వారు వేలు పేతువులు సంభావితములుకూడ కావుగనుక, ఈ క్రింది యైదింటిలో ఒక దానిని పేతువుగా చూపి, తమ వాదమును నిల్పుకొనవలసి యుండును. సంభావితములైన ఆ పేతువు లివి :

1. భరతముని తక్కినరసములకు చెప్పినట్లు శాంతమునకు స్థాయిభావమును చెప్పలేదు.
2. రస మగుటకు తగిన విభావాది సామగ్రి దానికి లేదు.
3. సకల తృప్త్యాశయరూప మగునద్దానిని ఎవ్వరును క్లాఘింపను.
4. ఇతర రసములలోనే యదియుఁ జేరిపోవును.
5. ఇది యేపురుషార్థసాధకమును కాదు.

వీనిని పరిశీలించి యిది యంతవఱకు యథార్థ పేతువులుగ నిలువగలుగునో చూడవలసియున్నది.

1. భరతముని దీనికి స్థాయిభావమును చెప్పలేదు. కాబట్టి యిది రసము కాదనుటతప్ప. నిర్వేదమే శాంతమునకు స్థాయి యని భరతమునియు అంగీక

రించెను. వ్యభిచారిభావములలో అనుంగళప్రాయమైన నిర్వేదమును ఆ ముని అన్నింటికంటె మొదట నిబద్ధించుట, అయ్యది వ్యభిచారి యగుటయేగాక యొకానొక రసముగకు ముఖ్యమగు స్థాయిభావముకూడ నగునని సూచించుటకే యనియు, అట్లే రసము కాలతమే యనియు తత్త్వజ్ఞులగు ఉద్భటానంద వర్ధనాభినవగుల ముద్దుటాదులు వ్యక్తీకరించిరి. కావున ప్రథమపాతువు పరాస్తమైనది.

2. విభావాదిసామగ్రి సంపూర్తిగా దీనికి లేదనుటయు అనుంగతమే వైరాగ్యము, పరమేశ్వరానుగ్రహము, పూర్వపుణ్యఫలిపాకము, సత్పురుషసేవ, వేదాంత విచారము మొనలగు విభావములు, యమ నియమాదులగు అనుభావములు, సుతీస్మృతి చింతాధృతి నిశ్చిన్మాదులగు వ్యభిచారి భావములు - అను సంపూర్ణ సామగ్రి. ఈ రసవిషయమున ఉపలబ్ధ మగుచున్నది. కావున ద్వితీయ పాతువును పరాస్తమైనది.

3. ఇయ్యది జ్ఞాన్మయము కావున రసము కాదనుటయు యుక్తముకాదు. రాగద్వేషాదులతో కలుషితమైపోయిన అంతఃకరణముగల సామాన్యులకు ఇయ్యది వాంఛనీయము కానంత మాత్రముచేత ఇది రసము కాదనుట యనాలోచితము. వీతరాగులగు చారి కందఱకును శాంతము వాంఛనీయమే ఏ కొందఱతో ఇష్టము కాకున్నంత మాత్రమున దానిని రసము కాదనుటకు సాహసించినచో, విరాగులైన వారలు వాంఛింపరు గావున శృంగారమును కూడ రసము కాదనవలసి వచ్చును. కావున అవాంఛనీయ మగుటచే శాంతము రసము కాదను తృతీయ పాతువును పరాస్తమైనది.

4. తక్కిన రసములలోనే యిదియు చేరిపోవు ననుటయు తగదు. శృంగారాదులలో ఇది చేరునను ప్రసక్తియే లేదు. విషయభేదము స్పష్టము. ఇతర 'దానయుద్ధ ధర్మభేదములతో' మూఁడు విధములైన వీరములో ఒకటి యగు ధర్మవీరములోనే యీ శాంతము చేరిపోవును. ధర్మవీర, శాంతములు రెండును ధర్మప్రధానములేకదా! యనియు అనఁజెల్లదు. 'నేను అంతవాడను' అను అభిమానమయమైనది వీరము. సర్వాహంకారములు శమించినది శాంతము. ఇట్టి రెండును తేజోంధకారములవలె అత్యంత విరుద్ధములు. విషయభేదము గల వీనికి పరస్పరాంతర్యావము సంభవముగాదు గావున చతుర్థపాతువును పరాస్తము

5. శాంతము ఏ పురుషార్థమునకును సాధకము గాఁజనుటయు వివేకము గాదు. సర్వోత్తమగు మోక్షపురుషార్థమునకు శాంతగనమే సాధకము. కావుననే ఆలంకారిక శేఖరుడగు శారదాతనయుడు భావప్రకాశమున 'సర్వప్రకారముల తోను, సంతుష్టుడైనవాడు శాంతరసముతోనే మోక్షమును పొందును' అని ముక్తకంఠమున చాటెను.

(శ్రీ) అఖినవగు వైపాదులు ధ్వన్యాలోకి లోచనమున (కావ్య. ప్రతి. III. 178 పు.) దీనిని రసమని యొప్పుకొనుటయే గాక, మోక్షైకసాధక మగుట శాంతము రసము లన్నింటిలోను ఉత్తమమైనది' యని దీనికి సర్వరసమూర్ధస్యతను గూడ ప్రతిపాదించిరి. కావున మంచమ పేరువును ప్రధానము.

కాఁగా శాంతము రసమేయని నిర్ధాంతము. మహాభారతాదులును, ప్రబోధచంద్రోదయ, నాగాసందాదులును శాంతగన ప్రధానగ్రంథములు.

శృంగారమునకు ఆలంబన విభావము

రసము లన్నింటికినిగల ఆలంబన విభావాదులకు ఉదాహరణములు చూపవలసియున్నను గ్రంథవిస్తర భీతిచేమాని, ప్రధానమగు ఒక శృంగారమునకే యిటు ఆలంబనాదులు ఉదాహరణములతో చూపఁబడుచున్నవి :

ఉదా :—

ఇల్లు కడింది పొరులకు నెల్లను, నెల్ల విరించి సృష్టికిం,
బెల్ల విలాససంపదకుఁ బేట, మనోభవు రాచబాటయుం
దెల్లము గాఁగ లేమి యధిదేవత కాంతల కింతయేల? యీ
పల్లవ పాణికిం బ్రియుండు పంచశరుండు ప్రతాపరుద్రుడే. 19

శృంగార రసమున కిటు లోకోత్తర సౌందర్య విలసిత యగు నాయికయు, మన్మథాకారుడగు ప్రతాపరుద్రుడును ఆలంబన విభావము. ఈ నాయికా నాయకుల నాధారము చేసికొని పరిపుష్పమయిన రతి శృంగార రసస్వరూపము నొంది సహృదయులచే నాస్వాదింపఁబడును.

శృంగారమునకు ఉద్దీపన విభావము

ఉదా :—

పొలఁతి యురన్ము మాత్రమునఁ బొంగిన జవ్వన మీ త్రిశోకమున్
గలఁచెడుఁ గ్రోత్తక్రోత్త ననుగారసులుల బరరించి బాఘరే !
తెలియ దదేమి గాఁగలదో ? దీటున గుబ్బలు నిండి సర్వఁగా;
గెలిచెను బో ! జగమ్రొ ఝష కేతనుఁ డింక లతాంతబాణుడై 20

ఇందు శృంగారాలంబననుగు జవ్వనికిఁ బొడమిన జవ్వనము ఉద్దీపనము
యౌవనము అలంబనగుణము గావున రత్నద్దీపక ఉద్దీపన విభావమైదని భావము.

శృంగారమునకు అనుభావములు

ఉదా :—

మదన విలాసభాసురము, మంజుల హాసపరీమళోర్మికా
సదనము, ప్రేమపీచి చయసాంద్రము, హ్రీకలనాభిరామ, మిం
పొదవ మనోజరూపముల నోలి సహస్రముఁ జూపు నేర్పరిన్
సుదతి యపాంగమాలికను సొంపులు నింపఁగఁ బంపు రుద్రువై .21

ఇందు నాయక నాయకినిపైఁ గటాక్షమాలికలు పర్వఁజేయుచున్నదనుట
ఆ కటాక్షము రతి కార్యమును, శరీరమును గావున అనుభావమై రతిని అనుభ
వింపఁ జేయుచున్నది.

సాత్వికభావములు

లక్షణోదాహరణములు

ఇవి సర్వసాధారణములు; వీనిఁట శృంగార రసమున మాత్ర ముదాహ
రణము లీయఁబడును.

స్తంభము : 'అనురాగమువలనఁ గాని, భయాదుల వలనఁ గాని. యవ
యవములు చేష్టలుడిగి మొద్దువాటుట.'

ఉదా :—

మదమునఁ గాకతి పురమున

మదవతు లారుద్రరాజమన్మథుఁ గనుచున్

కదలక నిల్చిరి ; మారుడు

కొడుకక బాణాళివై చి గ్రుచ్చెననంగన్.

22

ఇందు ఇంతులు రుద్రదేవునిఁ గాంచి కదలక నిల్చిరి యనుటచే ఇది యను రాగము వలనఁ గలిగిన స్తంభమును సాత్విక భావము.

ప్రళయము : 'మితిమీరిన సుఖదుఃఖాదుల కతమునఁ దెలివితప్పి పడి పోవుట.'

ఉదా :—

చెలియా ! మనమధు గెలిచిన

యల కాకతిరుద్రచంద్రు నాలోకింపన్

దొలఁగును స్మృతి; వెస నింద్రియ

ములు నులియుచు మున్నిపోవు మూర్ఖును నూవే! 23

ప్రతాపరుద్రునిఁ గాంచి యానందాతిరేకమున అతివస్మృతి తొలంగినది గావున ఇది ప్రళయము.

రోమాంచము : 'సుఖోత్సాహ భయ విస్మయముల వలనఁ గలుగు గగుర్పాటు.'

వేపభువు : 'రాగరోష భయాదుల వలనఁగలుగు శరీరకంపము.'

రెండింటికిని ఉదా :—

దుస్సహవియోగ జీర్ణాంగి, తోయజాక్షి

కాంతుఁ గొఁగిట వడఁకెడు; గాత్రమంతఁ

గ్రుచ్చు మదనాస్త్రములు వెలిబుచ్చుచుండె

గగురుపా టనుమిషఁజేసి కాంచుఁ డదిగొ! 24

ఇందు పూర్వార్థమున వేపభువు, ఉత్తరార్థమున రోమాంచము చెప్పబడినవి.

స్వేదము : 'రతిహర్ష ఘర్ష శ్రమాదుల వలన శరీరమునఁగలుగు చెమ్మట.'

ఉదా :

ప్రియుఁడు కాకతిపతి పంపు ప్రేమలేఖ
వీనులారఁగ విను నలివేణి వేడ్క,
కామ రాజ్యాభిషి కయై గ్రాలె ననఁగ
స్విన్నగాత్రమ్మునం దోఁచెఁ జెలుపుమీటి. 25

పతి ప్రేమలేఖను నెచ్చెలి చదువఁగా వీనులార వినిన ఇంతికి స్వేదోష్ణ మము గలిగినది గావున ఇది హర్ష జనితమగు స్వేదము.

వై వర్ణ్యము : 'దుఃఖము, గర్వము, కోపము మొదలగు వాని వలన శరీరమున వేటొక వర్ణము గలుగుట.'

ఉదా :—

చలివెలుఁగు వెలుఁగు పొలుపున
నిలి వెలిఁగెడు నీగొనాల నెంతయుఁ దలఁచన్
గలిగెను చామకు మేనున
వెలిదన మిది యేటి వింత నింటే ! తేడా ! 26

ఇందు శ్యామకు విరహవేదనవలన మేను వెల్లనైనది గావున ఇది వై వర్ణ్యము. చామ (శ్యామ) = నల్లని (స్త్రి), నడుజన్వన మందున్న మగువ-యను రెండర్థములు మనమునం దుంచుకొనవలెను.

అశ్రువు : 'దుఃఖము, రోషము, అధికవర్షము మున్నగు వానివలనఁ బొడము కన్నీరు.'

ఉదా :—

వీరరుద్రువలని వెఱపునఁ గదలి ము
న్నీరు నేరు పొండ్య నెమకు కొఱకొ ?
యనఁగ వేగ వాని యన్నులమిన్న క
న్నీరు పొంగి పాటు నేటు లగుచు. 27

భర్తృ మరణకారణమున దుఃఖించు శత్రురాజకాంత కన్నీరు కాల్యలు గట్టెనని చెప్పటచే ఇది దుఃఖ మూలమగు అశ్రువున కుదాహరణము: ఇది కరుణ

రసమునకును సమన్వయించును. మార్వ జనితాశ్రువు శృంగారమున కూపించు కొనవలెను.

వై స్వర్యము : 'సంతోష భయరోహదులవలన నేర్పడు డగ్గుత్తిక.'

ఉదా :—

పలుకులు దొలుకఁగ బొలఁతుక
గులుకుచు నేకాంత సీమఁ గూరిమిఁ బ్రియుతోఁ
బలికెడి పలుకుల యర్థము
చిలుకల తేరెక్కుదొరయె చెప్పఁగ నేర్చున్. 28

కాంత యేకాంతమున కాంతునితో పలుకులు దొలుకఁ బలికిన దనుటచే
ఇది సంతోషమువలన కలిగిన వై స్వర్యము.

వ్యభిచారి భావములు

లక్షణోదాహరణములు

నిర్వేదము : 'దుఃఖము, అనూయ, పదార్థముల యదార్థజ్ఞానము
మున్నగు వానివలనఁ గలుగు నిష్ఫలత్వబుద్ధి.' ఈ నిర్వేదమున చింత, కన్నీరు,
నిట్టూర్పులు అను అనుభావములు పొడసూపును.

ఉదా :—

ఏలే ? కప్పుర మో చెలి !
చాలే కస్తూరి యింకఁ ; జందన మేలే ?
మే తా గొనములఁ జల్లని
శ్రీ లలితుని వీరరుద్రుఁ జేరఁగఁ దేవే ! 29

ఇట ప్రేయవియోగ దుఃఖమువలన వాయికకు కర్పూరాది పదార్థము
లపై నై రాశ్యము గలిగినది ఇది దుఃఖ మూలమగు నిర్వేదము. కన్నీరు, నిట్టూ
ర్పులు ఇట ఈ భావమును వ్యక్తీకరించినవి.

గ్లాని : 'వై వర్ణ్యమును, అరతిని గలిగించునట్టి బలహీనత.'

ఉదా : —

ముజ్జగముల మోయును బుడమి; దాని
భుజమునం దాల్చు నా రుద్రభూవిభుండు;
వాని, డెందమునందాల్చి వఱలుచుండు
నౌర ! యబల నిటు తెగుదారి నై తి.

30

...[శాంతయగు నొక పూజోడి తన సాహసము నుత్కర్షించుకొనుచు
అనిన మాటలివి. ఇట నిట్టూర్పులు మొదలగు అనుభావములు గ్లానికి వ్యంజ
కములు.

శంక : 'పరుల క్రౌర్యదుల వలనఁ దనకనర్థము సంభవించునని యూహ
సేయుట.'

ఉదా : —

ఒరుల కంటఁబడక యుండునటంచు నే
డెందముననె ప్రియుని పొందునేయఁ
గాయమెల్లఁ గలుగు గగురుపాటున నయ్యె!
బయలువడితి నేమొ పరువువోవ !

31

ఒక ముద్దరాలు తన గూఢానురాగ మెక్కడ బయలువడిపోవునో, దాని
వలన పరువుపోవు ననర్థ మెక్కడ దావరించునో యని శంకించుచున్నది కావున
ఇది శంక. దీనికి బెదరుచూపులు అను అనుభావము వ్యంజకము.

అసూయ : 'ఒరుల మేలు చూచి యోర్వఁ జాలకుండుట.'

ఉదా : —

కులమున గుణముల రూపున
నల మహి నాకంటె నేమి యధికమె ? చెవుమా !
చెలి ! దాని రుద్రు డెక్కువ
వలచుటయదియెల్ల దాని భాగ్యమ కాదే ?

32

ప్రతాపరుద్రుని ప్రేయసి యొకర్లు నాకన్న భూనాయిక యెక్కువా !
కాదు ; ఇక దానిని అతఁ డెక్కువగ వలచుటెల్ల దాని నుదుటి ప్రాతఃఫలమే
యని తన యోర్వలేనితనమును జూపినదిగాన ఇది యసూయ. మూతి విలు

చుట, తల పంకించుటయను సంభావితములగు అనుభావములచే ఈ భావము సూచితమైనది.

మదము: 'అసవాదులను నేవించుటవలనఁ గలుగు మోహహర్షముల కూడిక.'

ఉదా : —

ప్రియుఁ దలంపను మద్యంపుఁ జేర్చిఁ జేసి,

కనులు కెంపెక్క మత్తిల్లి కలికి మిన్న

వాగుచున్నది నోటికి వచ్చినట్లు,

విలుగబడి నవ్వుచున్నది మిత నదిగో !

33

ప్రియచింతామదిరాసేవనము వలన ఇటుకాంతకు మోహహర్షములు గలిగెనని పండించుట ఇది మగము. నేత్ర ఘూర్ణనము, ప్రలాపము, వెకిలి నవ్వు అను అనుభావములతో ఇటు మదము వ్యక్తీకరింపబడినది.

శ్రమము: 'దారి నడచుట మున్నగు పనుల వలనఁ గలిగి మిక్కిలి చెమ్మటఁ బుట్టించు నాయాసము.'

రానె వచ్చెను గదె ! నీదు రమణుఁ డదిగో !

ఏల యీ రీతిఁ దిరిగెదు తాకు మింకఁ

జెలియ ! చిక్కని మెయిపూత చెమట వోసి

కొట్టుకొని పోయెఁగాడఁటె ! కోమలాంగి !

34

నాయకునికై దారులు చూచుచు తలవాకిటికిని లోపలికిని సారెసారెకు తిరుగు ఒక జవ్వని కొడలెల్ల చెమ్మటలువోసి, దానిచే అంగరాగము వోయెనని చెప్పట శ్రమము, ఆవేగము, స్వేదము అనునవి యిటు శ్రమమునకు వ్యంజకములు.

అలస్యము : 'తన పనులు నెఱవేర్చుకొనుటయందు ప్రాలుమాలిక.'

ఉదా : —

మగువ యింటి పనులమాట యట్లుండనీ !

జాగుసేయు నొడలు సక్కదిద్ద,

భర్త కీమెచేయవలసిన పను లింక

ముందు నిజము ! మరుఁడె పొసఁగఁజేయు.

35

నాయిక స్వాంగోపచారముననే జాగు నేయుచున్న దనుట ఇది యాల స్యము. అవులింతలు, ఎక్కడఁబట్టిన నక్కడ కూరుచుండుట మున్నగు అనుభావ ములచే ఇయ్యది ప్రకటింపఁబడును.

దైన్యము : 'సత్తువ గోల్పోవుట వలనఁ గలిగిన యనౌర్ధత్యము.'

ఇందు దేహ వచన మాలిన్యాదులనెడి అనుభావములు పొడచూపును.

ఉదా :—

జననాథుఁ దోడి తేఱఁగఁ

జను నెచ్చెలిపిండు చూడ జా గొనరించెన్

మననిజ ! కరములు మోడ్చెద

వనజారి నిప్పుడె పొడువవలదని చెప్పుమా ! 36

విరహదుఃఖము వలన కృశించి బలము గోల్పోయిన ఒకానొక నాయిక చంద్రోదయమువలన వెఱచి, 'వేగమే యుదయింపవలదని చంద్రుని శాసింపుమా!' యని మన్మథుని వేడుకొనుచున్నది గావున ఇది దైన్యము. జాలిగ దురమాట లాడుట, దోయిలించుట యను అనుభావములచే ఇయ్యది వ్యక్తము చేయఁబడినది.

చింత : 'కోరినకోర్కె లీడేఱమి చాని మీఁద నే మనస్సునుంచుట.'

ఇందు ఏమియు తోఁచకుండుటయు, తాపము మొదలగు అనుభావములు చూపట్టును.

ఉదా :—

సరసనున్నగురుల నైతము చూడదు,

పెదవి మెదప దొకటఁ బిలువఁ బడియు,

ప్రాణనాథుఁ దవిలి పరువిడు డెందంపుఁ

ద్రోవలెంచ నదిగొ ! తోయజాఱి. 37

ఒక మగువ ప్రాణనాథుని చూచుకోర్కి యీడేఱనందున ఆతనిమీఁదనే మనస్సు నుంచి, ప్రక్కనున్న పెద్దలనుగూడ గమనింపకున్న దని చెప్పుటచే ఇది చింత. దైన్యము, ఏకాగ్రత మొదలగునవి దీని ననుభవంపఁజేసిన యనుభావములు.

మోహము : 'పంథ, వెలుపు మున్నగువాని వలన మూర్ఖిల్లుట.'

ఇందు స్మృతితప్పుట, పొరవడుట, ఎగిరివడుట, ఒడలుత్రిప్పుట, కను పింపకుండుట యను అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :—

నిడుదయగు ప్రొద్దు నెల్లెటో గడిపి, రేయిఁ

గ్రొత్తవేసము నవరించి, మూర్ఖిసకుల

నంపి, చెలికాఁడు తడయఁగ నతివమిన్న

మూర్ఖ వోయెను వెన్నెల ముంచియెత్త.

38

అతి విరహాభావకోర్వక మూర్ఖత్వమునది గావున ఇది మోహము. దీనికి మూర్ఖిల్లుట యను అనుభావము వ్యంజకము.

స్మృతి : 'మున్ను దా ననుభవించిన విషయములుజ్ఞప్తికివచ్చుట.'

ఇందు కనుబొమలెత్తుట, చలపంకించుట మొదలగు ననుభావములు గన్పట్టును.

ఉదా :—

వీరరుద్రేందుభుజపీఠి వెలయు పృథ్వి

యేమి నోములు నోచెనో యెఱుఁగరాదు ;

ఆతఁ డొకతూరి తాడిన యంత నాకు

మేన నమృతము పూసిన జాను దోచు

39

కాంతుడగు ప్రతాపరుద్రుని స్పర్శసుఖమును ఒకానొక కాంత స్మరించు చున్నది గావున ఇది స్మృతి. ఇయ్యది శిరఃకంపాద్యనుభావములతో అనుభావితము.

ధృతి : 'తత్త్వజ్ఞాన ముదయించుట, కోర్కు లీడేటుట మున్నగు కారణములవలన దేనియందును ఇచ్చ లేకుండుట.'

ఇందు అవ్యగ్రమగు భావము, నిత్యసంతోషము మొదలయినవి యనుభావములు.

ఉదా :—

ముజ్జగమ్మేలు శ్రీరుద్రభూమినేత

వల్లభుండయ్యె నుల్లమా ! పసుధలోన

నీవు కృతకృత్య వై తివి నిశ్చయముగ
జరము నిస్సార మని యెంచ సాగినావు.

40

వీరరుద్రుడు పతికావలంబు ననుకోనై యీడేటుటచే యుపతికి తక్కిన
యీ ప్రపంచమంతయు నిస్సారిముగఁ దోచినది గాన ఇది ధృతి. వ్యగ్రభావము
లేక నిమ్మకు నీరై తిన ట్లందుటయే ఈ భావమునకు వ్యంజకము.

. ప్రీడ : 'అనురాగము, పొగడుట, మొదలగువాని వలనఁ గలుగుచిత్త
సంకోచము.'

ఉదా :—

తీవితలపులు దీటుగఁ దివిరి కాంచ
నాత్మఁ గోడెడియాంధ్రపురాంగనలకు
నెమ్మి రుద్రుడు వీక్షింప నిలుపలేక
త్రిప్పికొననయ్యెఁ జూపులు తెప్ప లార్చి.

41

రుద్రనరేంద్రుడు చూడఁగ నే మగువలకు లజ్జ పొడమినది కావున ఇది
యనురాగవశమునఁ గలిగిన ప్రీడ. వీనితలచాల్చుట, వైవర్త్యము నొందుట
మొదలగు అనుభావములు వ్యంజకములు.

చపలత : 'అనురాగము, ద్వేషము, అసూయ మొదలగు వానివలన నిలు
కడ లేకుండుట.'

ఇందు నెఱవించుట, వలసదనము, ఇచ్చవచ్చినట్లు చేయుట యను అను
భావములు గలుగును.

ఉదా :

భద్రమూర్తిని శ్రీవీరరుద్రుఁ గాంచి
చెదరు చూపులఁ జూచెడి చిన్నెలాఁడి
మొలకనవ్వుల నొలికించు ; ముత్తియంపు
సరుల సవరించు ; జెవిఁ గల్వఁ జక్కసేయు.

42

కాకతీశ్వరుని యందుఁ గల యనురాగవశమున కలికి తళుకుఁ జూపులఁ
జూచుచు ఒకతూరి చిటునవ్వులు నవ్వును; ఒకమాటు ముత్యాలసరము సవరిం
చును; ఒక తడవ కర్ణభూషణమైన కలువపూవు చక్కసేయఁ దాకును. ఇట్లాక
దాని యందును నిలుకడలేమి యను అనుభావమే యిట చపలతకు వ్యంజకము.

హర్షము : 'ప్రియాగమనము, పుత్రోదయము మున్నగు శుభముల వలన మల్లమునఁ గలుగు నానందము.'

ఇందు స్వేదము, అశ్రువులు అనేడి అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

తామరమొగ్గలై మునుపు తాము కొలకులంఁ జేయు పున్నెమే
యీమెయి పండె నేడు. భళి ! యీరు గృతార్థులురోజముల్, గుణో
ద్దామఁడు కాకతీకుఁ డెదఁ బాల్చిన కమ్మనికల్లదండలఁ
బ్రేముడి మీకు నంపె నివె ! పేరిమి కస్తురితావి చిమ్మెడిక. 43

కాకతీ నాథుఁడు కలువ పూదండలు పంపినందున కలికి వట్టరాని సంత
సము గలిగినది గావున ఇది హర్షము. రాజు అందఱకంటె తనమీఁదనే యెక్కువ
ప్రేమ చూపుచున్నాడను సంతోషమునఁగలిగిన ఆనందబాష్పములలెడి అను
భావము దీనిని సూచించుచున్నది.

ఆవేగము : 'మేలు గలిగినను, కీడు మూడినను డెందమునకు గలుగు తొందర.'

ఇందు హర్షము, శోకము, స్తంభము మున్నగునవి యనుభావములు.

ఉదా :

విని నిస్సాణవిరావముల్ దమిని శ్రీ వీరుఁ విహారాగతుం
గన మల్లముల్లఁ గోర్కులూర, సగమౌ కై సేత లల్లై తగం
దనువెల్లం గడుఁ దాటుమాటుగ నగల్ దై వాఱఁ బౌరాంగనల్
గొనబు శ్రీతెడి మిద్దె లెక్కుదురు వే కుల్కు ల్పిసాళింపఁగఁ. 44

వీరరుద్రునిఁ జూడనౌ ననుసంబరమువలన పౌరాంగనలడెందమున ఒకా
నొక తొందర కలిగినది. కావుననే ఎట్లు చేయునలంకారము లల్లై నిల్చి, భూషణ
ములు వివర్యస్తమతొటఁ గూడ గమనింపక మిద్దె లెక్కుచున్నారు. ఇది యిష్ట
ప్రాప్తి వలనఁ గలిగిన ఆవేగము. ఇద్ది వారి తొందరపాటువలన వ్యక్తమయినది.

జడత , 'గొప్పమేలు గలిగినయెడఁ గాని, గొప్పకీడు గలిగిన తఱిగాని
'ఇదిగో ! ఈ పని చేయవలయును. ఇది మానవలెను'. అని యెఱుక లేకుండుట.'
(ఇతిక ర్తవ్యతామూఢత).

ఇందు తెప్పవేయక టిచ్చపా టొంది చూచుట, ఏమియు పాలుపోవక ఊరకుండుట యనెడి అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

అన్నల గెల్చి యంగజుని, నాతని కీర్తి గ్రసించి మించు నా
వన్నెలకాఁడు రుద్రుఁ డొగి వచ్చిన నెచ్చెలిపిండు ముందటన్
గ్రొన్ననబోడి, లో నెనఁగుఁ గూరిమిఁజేసి ప్రియోపచారముల్
మున్నుగఁ జేయఁ బోదు ; మఱి పోవకయుండ దపూర్వవై ఖరిన్. 45

కాకతీశ్వరుఁడు అకస్మాత్తుగా విచ్చేయుటచే కాంత కింకర్తవ్యతా మూఢయై పోయినది కావున ఇది ఒడత. దీనిని టిచ్చపా టొంది చూచుచు నిలిచిపోవుటయను అనుభావము ప్రకటించినది.

గర్వము : 'వరులను ధిక్కరించి శనకు తనకు తాను పొగడుకొనుట.'

ఇందు వరులను లెక్కచేయకుండుట, తొమ్మునిలుచుకొని ఒక తీరుగా నడచుట యనెడి అనుభావములు గల్గును.

ఉదా :

కైదువు తాల్పినేల ? యనిఁ గాఁటలు దీటిన మాకు, వైరు లం
బేదలు, వీరితోడివగ వీఁకకుఁ జిన్నెయె ? పొ మ్మటంచుఁ బెం
పేదఁగ, నాగ్రహ మ్మెగయ, నేఁచఁగ గర్వము తెల్లతేనియా
జోదులు క్రీడ లాడెదరు చోద్య మెలర్పఁగ యుద్ధ భూములన్ 46

ఆంధ్రవీరులు వగతు రంజేదలని దూతి, మేము యుద్ధములం గాఁటలు దీటితిమని తమ్ము దాము పొగిడికొనిరి గావున ఇది గర్వము. ఇయ్యది 'కైదువు తాల్పినేల ?' మొదలగు భటులవాగారంభముచే సూచితమైనది.

విషాదము : 'కార్య మీడేటుటకుఁ దగిన యుపాయము లేదని తలంచుటచే మనమునఁ గలుగు భంగపాటు.'

ఇందు ఉపాయాంతరాన్వేషణమున వైమనస్యము, నో రెండుట మొదలగు అనుభావములు పొడమును.

ఉదా :

మనమును బంపుద మన్నను

గనఁబడ దది నన్ను వీడి కాంతునిఁ గూడెన్,

ననవింటికాఁడొ నన్విడి

చనఁ డిఁక నే నేమి నేయ ? సకియా ! చెపుమా ! 47

నాయక కార్యసాధనోపాయము తోచక మనమున భంగపాటు నొంది నది గావున ఇది విషాదము. ఇయ్యది 'నేనేమి చేయుదును' యను ఉపాయాంతర వైమనస్యమనెడి అనుభావమువలన ప్రకటితమైనది.

జ్ఞోత్సుక్యము : 'ఇష్టవిరహోదులవలన కాలమును గడవలేకుండుట.'

ఇందు మనస్తాపము, తొందరపాటు, నిద్ర, నిట్టూర్పులు మొదలగు అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

ఆంధ్రనగరాన నున్నట్టియలరుబోండ్లు

కరముఁ గై నేసికొని రుద్రుఁగాంచు వేడ్క

తమ్ముఁ ద్వరపెట్ట నవ్వానితడవు సేత

నోర్తు రెట్లెట్ల యుల్లంబు లుదిలకొనఁగ 48

కాంతలు ప్రశాసరుద్రుడవు సేతను మిక్కిలికష్టముమీఁదఁగాని టర్వ లేకున్నారు గావున ఇది యోత్సుక్యము. దీనిని తొందరపాటు మున్నగు అనుభావమును వ్యక్తము చేసెను.

నిద్ర : 'మనమునకు శాస్త్రోద్రియసంబంధము లేకుండుట.'

ఇందు ఆవులింతలు, ఒడలివిటువు, కను లరమోడ్పు మున్నగునవి యనుభావములు.

ఉదా :

అతివ కలలోనఁ గాంచిన యాత్మవిభునిఁ

గౌఁగిలింపఁగఁ గోరి మ్రాఁగన్నతోడఁ

గేలు సాచెడు బయలున లీల నదిగొ !

చూడుఁ డాయితె కెలసంబు నొం పెసంగు. 49

ఒకానొక యింతి కలలో కాంతుని కౌగిలింపఁ జూచుచున్నదని చెప్పుట ఇది నిద్ర. ప్రాణములు వేయుట మొదలగు వానితో ఇయ్యది యనుభావిత మైనది.

అపస్మారము : 'మోహము, దుఃఖము మున్నగు కారణముల వలన శరీరమునకుఁ దాపము గలుగఁజేయు ఆవేశము.'

ఇందు నేలమీఁద పడుట. ఒడలు తరుగుడ, వికటముగ మాటలాడుట, నరుగులు గ్రక్కుట మొగలగు అనుభావము లుండును

ఉదా :

అలుకం జెందు ప్రతాపసుద్రుఁ గలలో నబ్బాటునం గాంచి వై
రులు తొట్టిల్లుచు లేచి కాపుము మమున్ రుద్రేశ్వరా ! యంచు, లో
పొలముల్ నేగఁ జాటుచుం గిరుగుచుం బొర్లాడుచున్ దవ్వలం
గలచుట్టలను గూడఁ జేళ్ళు తొలుకంగాఁ బిల్తు రప్పట్టునక 50

ఇట శత్రురాజులు ప్రతాపసుద్రునికలలో చూచి భయాశ్చర్యమునప్రాంతులైరి. వారి కావేశము కలిగినది కాపున ఇది అపస్మారము. పరుగులెత్తుట, పొర్లాడుట, దైన్యము గడువఁ బిల్చుట అను అనుభావములచే ఇయ్యది వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

సుప్తి : 'గాఢమగునిద్ర'.

ఉదా :—

కాకతీంద్రుఁడు జగమును గాంచుచుండఁ
గరము నిశ్చింతుఁ డగు హరి గాఢనిద్ర
భూపుశయ మనువెన్నెలం బొంగి మ్రోయు
పాలకడలియుఁ జెలుపఁగాఁ జాలకుండె. 51

క్షీరసముద్ర ఘోషముపైతము వెన్నునినిద్రను చెఱవ లేకున్న దనుట సుప్తి. దీనికి బాహ్యేంద్రియక్రియా విరామము, నిశ్చలత మొదలగునవి వ్యంజకములు.

విబోధము : 'నిద్రనుండి మేల్కొనుట.'

కనులు నులిమికొనుట, అవులింతలు, ఒడలు విటిచికొనుట మొదలగు అనుభావము లిందు పొడమును.

ఉదా :—

నృపతి కేళిరుఁ డగురుద్రనేత నిఖిల
శత్రుజాలముఁ దునుమాడి జగము నేల,
వెన విజృంభించె నున్నేష మెసఁగెఁ బ్రజల
భాగ్యలక్ష్మలు నెల్లెడ వఱలు చుండె.

25

ఇందు విజృంభించెను = వృద్ధి నొందెను (మఱియొక అర్థము అవులించెను.)
ఉన్నేష మెసఁగెను = ఉద్భవించెను (మఱియొక అర్థము కన్నులఁ దెఱచెను.)
ఇట్లు అర్థద్వయమునకును అభేదముచేసి, చేతఃకర్మము నారోపించిన భాగ్య
లక్ష్మలు మేల్కొనినట్లు స్ఫురించుట ఇది విబోధము. ఇయ్యది జృంభణముచే
సూచితమైనది.

అమర్షము : 'ఎగ్గు చేసిన వారిపట్ల మన మెరియుట.'

ఇందు చెమ్మట పోయుట, తల పగిలించుట, వెఱపించుట యనెడి అను
భావములు పొడకట్టును.

ఉదా :—

ఓయి నరేంద్రులార! ధరనుంపుఁడు విండ్లు; శిరంబు లెత్తుఁడీ
నై యని వేల్పుచాన లదె! సాగిరి జోదుల కేలుపట్టఁగా
మా యసులుం ద్వరంపడెను మారణకేశికి నంచు రుద్రభూ
నాయకునై నికుల్ పెనురణముల నార్తురుద్రగమూర్తులై. 53

అరులు అసమానులయ్యి ఎదురు నిల్పినందున ఆంధ్రసైనికుల మన మెర
సినది గావున ఇది అమర్షము. ఆర్పుట, మున్నగునట్టి యనుభావములచే ఈ
భావము వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

అవహిత : 'సంతోషము, అనురాగము, మున్నగు వానివలనఁ గలిగిన
యవయవ వికారములను లజ్జాభయాదుల నెవమునఁ గప్పివుచ్చుట.'

మాట మఱపించుట, తెచ్చుకొనిన దైర్యముగనఁబఱుచుట మొదలగు
అనుభావము లిందుఁ జూపట్టును.

ఉదా :-

గరితలు ప్రతాపరుద్రుని
చరితలు చచ్చలూరఁ జాడ సాగిన యంతన్
తరుణీమణి యొకతుక తన
చరణంబున నేల గీతె సారెకు నతయై.

54

తనయెడ ప్రయుడగు వీరరుద్రుడు సానురాగుడై యున్నాడని గరితలు ప్రసంగవశమున తానని తెలియక చెప్పికొనఁగా విని, సంతసము నొందిన యొక ముగుడ డన యుఖవికాసము, ఆనందభాష్యములు గనఁబడి పోవునేమో యని, 'సిగ్గుతోడలవాల్చినట్లుగ' తాను వంచి యాకారగోపనము చేసికొనినది గావున ఇది అవహిత్యయైనది.

ఉగ్రత : 'హాని గల్గించినవారియెడఁ గ్రౌర్యము వహించుట.'
వెఱపించుట, కొట్టుట, బంధించుట మొదలగు అనుభావము లిందుగల్గును.

ఉదా :-

గోలా ! ప్రియు నిటు గొనిరా !
బాలామణి విరహాబాధ వాసెడు; నవలా
వాలుంజూపులకొఱపుల

పాలై మసియయ్యెఁ గాదె! పాపము! నెలయున్, 55
విరహిణిని వేధించి, సావరాధుడయిన చంద్రుని చూపుకొఱపులతో మని చేసెనని చెప్పుట ఇది ఉగ్రత. కనులెఱ్ఱఁజేసి చూచుట యను అనుభావమువలన ఇటు ఉగ్రత అనుభావించఁబడినది.

మతి : 'కాస్త్రాదులవలన నొఁగాములను జక్కఁగఁ జర్పించి యథార్థము నిశ్చయించుట.'

శిష్యుల కుపదేశించుట సందియమును పాపుట, తెలివిలో వ్యవహరించుట యను అనుభావము లిందు పొడమును

ఉదా :-

సందియమా ! భూతలమునఁ
జందురుఁడే వీరరుద్ర జగతీపతి దాఁ
బొందిక వాని కరమ్ములు
గ్రందుకొనం జలువతాలుగా నంగము తా !

56

అంగములకు ప్రియుని కరసంస్పర్శము గలుగఁగా చంద్రకాంత శిలలకు చంద్రకిరణ సంస్పర్శమునవలె ద్రవిభావము గలిగినది గనుక ప్రియుఁడగు వీర రుద్రుఁడు చంద్రుఁడే యని నిశ్చయించి పలుకఁడు యను అనుభావముచే ఇట 'మతి' యను వ్యభిచారి భావము వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

వ్యాధి : 'మనపాపాదుల వలనఁ గలుగు జ్వరము మొదలగు శారీరక బాధ.'

ఉదా :-

దెసలుగెల్పు గుద్రదేవుని పగతుర

మగువగమికిఁ గలుగు మాగువేడి

ఇవము నిండినట్టియెడలను నుంచుపై

మనసు పుట్టఁజేయు మఱియు మఱియు.

57

కాకతిరాజ శత్రుస్త్రిబుఱుఁ లిగిన మదనజ్వరము మంగుకొండపైఁ గూడ మంచుగావలయు ననిపించుచున్న దనుట ఇది వ్యాధి ఇది తాపాద్యనుభావము లచే వర్ణింపఁబడు.

ఉన్మాదము : 'చేతనాచేతనములు యెడ భేదములేక వర్తిల్లుట.'

ఇందు కారణములేని నవ్వ, సంబంధములేని ప్రలాపము, హేతువులేకయే పరుగులిడుట, దుఃఖించుట మొదలగు అనుభావములు పొడ చూపును.

ఉదా :-

వీరరుద్ర విజయభేరి నినాదము

లెల్ల దెసలఁ బిక్కటిల్లఁ జేయ

భీతి మతినెడంగ వృక్షములను ద్రోవ

లడుగు చుందు రకట ! యహితన్యపులు.

58

మనుష్యుల నడిగినట్లు వృక్షములను ద్రోవ లడుగుచుండుట యను అనుభావమే ఇట ఉన్మాదమును ప్రకటించుచున్నది.

మరణము : 'చావునకు ఇతనము సేయుట.'

ఉదా :-

తన ప్రేయసెడ కోర్వని యా

ననితయు నిక జీవెనమ్మ న మృను మతిమై

కనుకని వెన్నెలఁ దిరిగెడు,

తనువున కా నులయపవను దాఁకఁగ నిచ్చుక. 59

ప్రియః విరహము కోర్వని యొక చాన మరణించుచున్నట్లు లెప్పుడుని వెన్నెలలో తీరిగింది. పైరగాడికి ఒడ లొప్పగించినది. విరహ చుఱుకులకు వెన్నెల దావాగ్ని వంటిది. ఇక పైరగాలి బాసక పైదోడు. ఇటు ముమూర్ష చెప్పఁబడుట ఇది మరణము. శరీరముపై ఆనవీడ రాహస్యకృత్యమునకు గడంగుట ఇటు అనుభావము. దీనిచే మరణ ముద్యోతనము. ప్రత్యక్షముగ మరణము నుదాహరించుట యమంగళము గావున మరణమునకై యత్నించుటయే యిటు మరణశబ్దముచే వివక్షితమని ధనిక హేమచంద్ర చిద్యానాథుల యభిమతము.

త్రానము : 'మెఱపు మెఱయుట, ఉలుముట, భూకంపము మొదలగు ఆకస్మికాఘాతముల వలన మనమునఁ గలుగు కలఁక.'

ఇందు ఒడలు పడఁకుట, అవయవములు పుడచికొని పోవుట, గగుర్పాటు, మూర్ఛ మున్నగు అనుభావములు పొడకట్టును.

ఉదా :-

పొలయలుక గలిగి పొలఁచుక

చలమునః దడవుండి యులుమునవ్వడి విని, వే

చలియింప మేనుఁ దీవియ,

బలిమిని దాఁ గొంగిలింఁచెఁ బ్రాణేశ్వరునిక. 60

ఒక కాంత ఉలుమునవ్వడి విని వెఱవందినదిగాన ఇది త్రానము. దీనికి అంగకంపము అనుభావము

వితర్కము : 'ఒక దానియందును నిశ్చయజ్ఞానము లేకుండుట, 'ఇదియో? అదియో?' యని యనుకొనుట.'

కనుబొమ లెగురవేయుట, తల పంకించుట మొదలగు అనుభావము లిందుగలుగును.

ఉదా :

హృదయము వానిపైఁ దవు లహీనగుణంబులఁ జేసి, యన్యమిం
పొడవదు ; దుర్లభుం డగుఁడు నుర్వివిభుం డనరైరి చేటులున్ ;
ఎదురుగ నేగ నుల్లమున నెగుఁయు మోహము రేఁగు; కార్యమీ
యదనున నేమి? లోని వెత గంఠ మదేమి? స్వరూపమేమియో? 61

నాయక ఇట కర్తవ్యమేమి ? అంతర్వ్యతికరముయొక్క యంతమేమి ?
దాని స్వరూపమేమి ? యని వితర్కించుట ఇది వితర్కము. కనుబొమ లెత్తి
సాలోచనముగ చూచుట యనునది దీనిఁ అనుభావము.

సాత్విక-వ్యభిచారిభావములు సర్వరససాధారణములు

సాత్విక భావములు, వ్యభిచారిభావములు ఆ యా రసములలో సమాన
ముగ వచ్చుచుండునవి గావున వానికి ప్రత్యేకముగ ఉదాహరణము లీయలేదు.
ఈ సాత్వికవ్యభిచారిభావములలో నేవేవి యేయే రసములలో ఏ విధముగ అను
ప్రవేశము గలిగియుండునో యిట వివరింపఁ బడుచున్నది :

1. శృంగారము : సాత్వికవ్యభిచారిభావముల కన్నింటికిని శృంగార
రసమున ప్రవేశము గలదు.

2. హాస్యము : గ్లాని శ్రమ చపలత్వ హర్షాస్య వహిష్టలనునవి యిందు
గలుగును.

3. కరుణము : మదధృతి ప్రీడాహర్ష గర్హాత్మక్యోగ్రతలుదక్క
తక్కిన వన్నియు నిం దొప్పును.

4. రౌద్రము : గ్లాని శంకాలస్య దైన్య చింతా ప్రీడావేగజడతా
విషాద సుప్తి నిద్రావస్థారావహిత్తా వ్యాధ్యుస్మాద శమత్రానము లనునవి
యిందుఁ గలుగవు. తక్కినవి కలుగును.

5. పీఠము : రౌద్రరసమందు గలుగు భావములును, నిర్వేదమును
ఇందు గలుగును.

6. భయానకము : అనూయా మద ధృతిప్రీడాహర్ష గర్హనిద్రాసుప్త్య
మర్షావహిత్తోగ్రతా మతు లనునవి దక్క తక్కినవి యిందు పొడమును.

7. బీభత్సము : } ఈ రెండింటి యందును చింతా త్రాసాదులను

8. అద్భుతము : } యథా సంభవముగ నెఱుంగునది.

9. శాంతము : నిర్వేదము, దృఢీయు నిందు గలుగును.

శృంగారచేష్టలు

ఇవి పదునెనిమిది :

1. భావము	7. విలాసము	13. విబోధకము
2. హాసము	8. విచ్చిత్తి	14. లలితము
3. హేల	9. విక్రమము	15. కుతూహలము
4. మాధుర్యము	10. కిలికించితము	16. చకితము
5. ధైర్యము	11. మెట్టయితము	17. విహృతము
6. లీల	12. కుట్టమితము	18. హాసము.

పీనిలో భావ హాస హేలా మాధుర్య ధైర్యములు మానసిక చేష్టలు. జక్కిన లీలాదులు కాయిక చేష్టలు. మొత్తముమీద అన్నియు అనుభావము లే. కొందఱు ప్రాచీనాలంకారికులు యోషి దాలంబన చేష్టామాయము లగు ఇవ్వానిని ఉద్దేశక భావము లనియు పరిగణించిరి.

శృంగారచేష్టల స్వరూపము - ఉదాహరణము

భావము : 'బాల్యయావసముల సంధిలోఁ గలుగు రసజ్ఞానయోగ్యత.'
యావసారంభమున శృంగారవిషయకముగ అంతఃకరణమునఁ గలుగు నొకానొక వికారము భావమని తాత్పర్యము.

ఉదా :

బాల్యమునఁ దాము గీర్తించు ప్రభువతంసు

నమలగుణములె జవ్వనమందుఁ బాడ

మేను పులకెత్త జవ్వనుల్ మిసిమి మీటి

సిగ్గు నొందుదు రొక వింతచిన్పె లొలయ.

82

ఇట ప్రకాశరుద్రుని గుణకీర్తనము చేసినంతనే చిన్నతనమున కలుగని యోకానొక చిత్తారంభము జవ్వనులకు గలుగుటచే ఇది భావము.

హాసము : 'అంగవికార మొకింత బయల్పడిన భావమే హాసము.'

భావమున కుదాహరణముగనిచ్చిన పద్యమే దీనికిని ఉదాహరణము. అందు 'మేనుపులకరించినది జవ్వనులకు' ననుట అంగ వికారము బయల్పడినది గావున హాసము.

పేల : 'అంగవికారము స్పష్టముగఁ గన్పట్టుభావమే పేల.'

ఉదా :

ఏరికిఁ దెలియఁగ రా దను

కోరికఁ బ్రయు మదిని జేర్చికొంటివి ముగుదా !

సారెకు నీశావము మెయి

మీఱినగగు రిదిగొ ! చాటు మేలగు రీతిఁ.

63

భావము పులకలతో చాటఁ బడుచున్నది గావున ఇది పేల.

దైర్ఘ్యము : 'సంప్రదాయము, సౌశీల్యము, మొదలగు వాని నుల్లంఘింపకుండుట.'

ఉదా :

కులకాంతలకుం దగ దధి

కులమర్యాదలను వీడఁగోరిన రీతిఁ,

దలఁపును నీచ్చెడి రుద్రుని

తెలిగొనములు, నేమిచేయఁ దెలియఁగరాదే !

64

ఒక కాంత ప్రతాపరుద్రుని గుణాకర్ణనమున తన డెందము తదానక్త మగుచుండ కులమర్యాదను, సౌశీల్యమును తలంచుకొని తిరిగి మనమును ఉగ్గఁ బట్టి ఏమి చేయుదునా ? యని చెలితో మంతనము చేయుచున్నది. సంప్రదాయసౌశీల్యముల నిట్లుల్లంఘింప కుండుటచే ఇది దైర్ఘ్యము.

మాధుర్యము : 'తొడవులు లేకున్నను అందముగనే యుండుట.'

ఉదా :

సాటిలేనట్టి తనమేని సౌరుఁ జేసి

జగము లన్నియుఁ గెల్పు నీచానమిన్న ;

యింకఁ దొడవులు గై నేయుటెల్ల నిజము

కోరి వానికె వన్నెలు గూర్చునాను.

65

తన సహజసౌందర్యముచేతనే జగములను జయించిన దనుట ఇది మాధుర్యము.

లీల : 'నుమలను, నడలను, పనులను నాథు ననుకరించుట.'

ఉదా :

తా విభుననుకారమ్మున

సేపించుట రాజ్యలక్ష్మి చెలంగెను సత్యయై

శ్రీ వీరరుద్ర భూపతి

దేవేరులలోన మిగులఁ దేజ మొల్పెన్.

66

రాజ్యలక్ష్మి విభు ననుకరించె ననుటచే ఇది లీల.

విలాసము : 'ప్రియునిఁ జూచుటతోనే గలుగు అంగవికారము.'

ఉదా :-

సుందరరూపు రుద్రవృక్షుఁ జొక్కపుఁ జూపులఁ జూచు నాతి యిం

పొందు వయస్సునం దుదయ మొందిన మేలగు తియ్య చిన్నెలుం

గ్రంద మహాసోదధిని గల్గిన సాత్విక భావచాతురీ

మందిరమై తలిర్చు సుమమార్గణు శిల్పము వెల్గుఁ జిత్రమై.

67

ఇంతికి వీరరుద్రదేవుని చూడఁగనే రోమాంచాదులగు అంగవికారములు గలిగిన వనుటచే ఇది విలాసము.

విచిత్రత : 'అలఁతి తొడవులతో నున్నను మిక్కిలి యందముగఁ గన్పట్టుట.'

ఉదా :—

ఎవ్వనికై కాకతిపురి

జవ్వనులకు జగతి మించు సౌ రొనఁగూడె ?

నివ్వటిలు దేన నోచెలి !

యివ్వెధిగ నలంతి తొడవులే దయివాఱన్.

68

అలఁతి తొడవులతోనే జగమునుమించు సౌరు ఓరుగంటిచానలకు కలిగిన దనుట ఇది విచిత్రత.

విభ్రమము : 'ప్రియుఁడు వచ్చువేళ దెలిసి సంబరమున వాయా యిమ్ములు దప్పు రీతిని సొమ్ములు గై సేసికొనుట.'

ఉదా : —

ప్రాద్దు గ్రుంకెనంచుఁ బొలఁతుక చెలినోట
 వినెడు నంతమాత్ర వేగిరించి
 కేలఁ దొడుగు గోల కాలి యందియలను,
 గంకణములు పెట్టుఁ గాళ్ళ కొలసి.

69

కాంతురాక నెఱిగి కాంత సంబరమున లండెను చేతులకును, కంకణములను కాళ్ళకును పెట్టికొనినది. కావున ఇది విశ్రమము.

కిలికించితము : 'రోషము, దుఃఖము, భీతి, సిగ్గు మొదలగునవి కలిసి యుండుట.'

ఉదా :—

ఏకాంతంబునఁ గాకతి
 భూకాంతుఁడు చెఱుఁగు లాగఁ బువుఁబోడికి వే
 భూకుటి గొండ్లి యొనర్చెను,
 మేకొని తొట్రెను నుడులు, మేను వడంకె.

70

నాయికకు వెఱపు, విడియము గలిగెను గాన ఇది కిలికించితము.

మొట్టయితము : 'ప్రియుని గుణములను తెప్పికొను తఱిఁ దన యభిలాషమును సూచించుట.'

ఉదా :—

వీరరుద్రుని గుణములు వీను లలర
 వినుచు నున్నట్టి యా యలివేణి తలఁపు
 లొడలు దాచుటతో బై టఁ బడినయట్లు
 గగురుపాటునఁ బ్రకటముల్ గావు చూపె!

71

ఒక ముగుదకు ప్రియుగుణ శ్రవణము వలన ఉల్లమున మన్మథభావ మంకురించినది. దాన మెయి గగురువొడిచినది. ఈ గగుర్పాటెవరు చూచి పోవుదురో యని, యంగములను కప్పిపుచ్చుకొనుచున్నది. ఈ యవయవాచ్ఛాదనమే గగుర్పాటునకంటె పుష్టముగ ఆమె మన్మథ భావమును చాటుచున్నది. ఇందు ప్రియుగుణ శ్రవణము వలన మేను గగురుపొడువ కాంత తనకున్న ఆలింగనాద్యభిలాషమును సూచించెను గాన ఇది మొట్టయితము. ప్రియగుణస్తుతి

వలన కలిగిన పులికలు మన్మథభావమునకు సూచకములని అభియుక్తుల యభిమతము.

‘గుణాః గణయతి స్వైరం వీక్షతే భావమందరమ్
రోమాంచో గద్గదపదా వాక్ స్వేదశ్చ కపోలయోః
విసంభకభనం దూత్యా తత్సమాగమచింతనమ్
ఏవంగుణస్తుతిభవా భావాః మన్మథసూచకాః’ (భావప్రకాశము)

కుట్టమితము : ‘రతికాలమున నఖిల తాధరదంశనాదు లగు సమ్మర్దము గలిగియు మనమున ఆనందించుట.’

ఉదా :

హద్దులు మీటు నంగజుని యాటల నీటునుదెల్పు నంగముల్
తద్దయు వింతగా నొకవిధమ్ముగఁ జూచెడి చెటిఁగాంచి యా
ముద్దియ సిగ్గుచెంది ప్రియు మోహపు గ్రుడ్డితనంబు, ధార్షణ్యము,
న్నిద్రతనం బెటుంగుటను నేలను గీటు, శిరంబు వాంచెడిక. 72

నెచ్చెలి యచ్చెరువువొందుమాడ్కి నాయికకు నఖిలతములు, అధరదంశన ముద్రలు గలిగినని గావున ఇది కుట్టమితము.

బిభౌకము : ‘ప్రణయకోపమున ప్రియుని కథాలాపముల యెడ ననాదరము సూపుట.’

ఉదా :

సరి కాలూనెడుఁ గాక ! నింట ; భువియుం జేఁబూని సయ్యాటల
నెైరపుంగాక ! మొగమె యి మ్మగుత ! వాణిదేవికి నిచ్చలుక ;
సరి ! యారుద్రుని తియ్యమాట లింక మేల్ చాలింపవే ! యోసి ! ము
నెఱుంగక లేదఁటె ! పువ్వవిల్చి డింక విల్లెక్కించుతం దూపులక. 73

ఇట రాజేంద్రుఁడు దన భార్యలలో అభిమానవతియగు ఒక మానిని కడకు తియ్యని మాటలు చెప్పి దానిని పుత్తెంచెను. అద్దాని మాటలు విని ఈసు రోసములు పురిగొన్న యా కోపన ‘ఆ లచ్చితో, ఆ పుడమితో, ఆ వాణితోనే కులుకనిమ్ము ! ఈ తియ్యని పులుపుచ్చుకపు మాటలు నే నెఱుంగనివి గావు; పొమ్ము ; నే నీ మారునిశరమ్ముల కెరయై మడిసెదను లెమ్ము !’ అని యనుచున్నది. నాయిక ప్రియుని అలాపముల యెడ అనాదరము చూపినదిగాన ఇది బిభౌకము.

లలితము : 'సుకుమారమైన యంగ విన్యాసము.'

ఉదా :—

అడుగులువేయు నాటలను నందెఱు సందడి సేయ, లీలమై
వడిఁగరతాడనంబుల నవారిగఁ గంఠముల్ ధ్వనింప, మేల్
నుడులను నవ్వువెన్నెల మనోహరీతినిఁ దక్కులెత్త, న
య్యెడయని రుద్రుఁ గొల్చిరి సముజ్జ్వలు మానిను లేకతంబునఁ. 74

రహఃకేళులందు కాంతల సుకుమారాంగ విన్యాసములు చెలంగెను గాన
ఇది లలితము.

కుతూహలము : 'రమ్యవస్తు సందిర్యనమునకై త్వరపడుట.'

ఉదా :—

భద్రగజమెక్కి శ్రీవీరరుద్రుఁడేగు
దేఱఁ గాంచఁగ నెమ్మదిఁగోరి వేగఁ
బరుగులిడి, మేడ లెక్కఁగఁ జాటు పడుదు
రాంధ్ర నగరీవతంస పురంధ్రు లెపుడు. 75

రమణులు రమ్యాకారుఁ డగు రాజచంద్రుని దర్శింప త్వరపడుచుండుటచే
ఇది కుతూహలము.

చకితము : 'వెఱుపుచే గలఁత నొందుట.'

ఉదా :

ఉల్లస మాఁడగోరి, చెలి యూరకయుండఁగఁ, జాటు చాటునఁ
మెల్లనవచ్చి నిల్చు దను మించుల మించుదృగంచ లంబులఁ
వెల్లనలై విలాసములు వేడుకఁ దోఁపఁగఁ జూచు కామిని
తల్లజముం గనుంగొని నదా యటులే చన తేఁడు గోరెడుఁ. 76

అంతఃపురమున ఒక నాయికా మందిరమున కేగుచు తేఁడు ఆమె తన్ను
చూడకుండునట్లు ఆ స్తంభము చాటున, ఈ స్తంభము చాటున దాఁగుచు
పోయి ఒక్కమాటుగ కాంత యెదుటనిల్చి చూడవలెనను కోర్కితో అట్లే
నక్కుచు వచ్చుచున్నాఁడు. నాయిక యొక్క చెలికత్తె రాజును ముందే చూచి
నది; కాని తన నెచ్చెలిని ఎగతాళి చేయవచ్చునని కాంతతో ఆ సంగతి చెప్పక
మిన్నకున్నది. ఇంతలో తేఁడు వచ్చి నాయిక కట్టెదుట నిలిచెను. నాయిక

అశ్చర్య చకితుడాలయినది వింత, సిగ్గు, వెఱపు చెందముగ ముప్పిరిగొన్నవి. మొదలే లేడి చూపులు; వానిలో ఈ భావ శబలతతో శంపాలతలు పరుగు లిడినవి. అట్టి మెఱుపు చూపులతో తన్ను చూచుచున్న తన కాంతలో తేని కొక వింతయు, అపూర్వమైనగు సౌరు దోచినది. కావున ఆతఁడు ఈ విధముగ నే మఱియొకమాటు, ఇంకొకమాటు వచ్చి తనివిడిట గాంచి, యానందింపఁ గోరు చున్నాఁడు. ఇటు కాంత కలఁగ నొందినది గావున ఇది చకితము.

విహృతము : 'లజ్జావశమున అవసరమగు పట్లఁ గూడ మాటలాడ కుండుట.'

ఉదా :—

వనిత ! రుద్ర భూపతి భుజాభ్యంతరమున

వెలయు చెంగల్వ విరిదండఁ గలుపు దీన

ననుచు గుబ్బల మకరిక లద్దు చెల్లినె

జూచుఁ జూచుట నాముగ్ధ సొంపు లొలుక.

77

గుబ్బలపై మకరికావలె రచన చేయుచు ఒక చెలి సగతాళికి నాయితో ఇట్లనినది: 'వీనితో నీవు రుద్ర భూకాంతుని మెడలో వెలయు చెంగల్వ దండను 'పెనవేయుము' ఆ పరిహాస వాక్యమును విని, యా మాట తనకు లోపల ఎంతయు ప్రియమైనదయ్యు పైకి మాత్రము తెచ్చుకోలు కోపముతో నాయక 'అట్లు ప్రేలకు'మని మందలించవలసివది. కాని నాయక ముగ్ధ యగుటచే లజ్జా భరమున ఆ యంత మాటయు అనలేకపోయినది. కావున ఇది విహృతము.

హాసితము : 'జన్మనపు పొంగునఁ గారణము లేకయే గలుగు నవ్వు.'

ఉదా :

లలన నేర్పున యావనలక్ష్మి నేర్పు

నెట్టు లెట్టుల నగియెడు నట్టు లటుల

అలరుటమ్ముల జోడునయ్యలుఁగు గమియు

వలపుకాని తలంపును జెలఁగి విరియు.

78

జన్మనమున లలనకు నవ్వు పొడమివది గావున ఇది హాసితము,

మన్మథావస్థలు

విప్రలంభ శృంగారము యొక్క అంకురితత్వ, పల్లవితత్వ, కుసుమితత్వ, ఫలితత్వ రూపమగు క్రమవికాసమునకు హేతువులగు పండ్రెండు దశలు నిరూ పింపఁబడు చున్నవి.

వీణము తొలుత మొలకెత్తి, పిమ్మట చిగిర్చి, తరువాత పూచి, కడవట
ఫలించినట్లు రతియు క్రమముగ విభావాది సామగ్రితో అంకురించి, పల్లవించి,
కుసుమించి, ఫలించి రసభావమును పొందును. ఈ క్రమ వికాసమునకు హేతువు
లగు దశలు పండ్రెండు గలవు. వానికే మన్మథావస్థ అని పేరు. అవి యిట
నిరూపింపఁబడు చున్నవని భావము.

1. చక్షుఃప్రీతి	5. జాగరము	9. సంజ్వరము
2. మనస్సంగము	6. కృశత	10. ఉన్మాదము
3. సంకల్పము	7. అరతి	11. మూర్ఛ
4. ప్రలాపము	8. లజ్జాత్యాగము	12. మరణము.

కొందఁ యీ మన్మథావస్థలు పదియనియే యనుచున్నారు.

‘దృష్టానస్సంగ సంకల్ప జ్ఞానాః కృశతాః రతిః
ప్రీత్యా గోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశః.’

అని కొందఱ మతమున మన్మథావస్థలు పదియే.

చక్షుఃప్రీతి : ‘వ్రత్యతముగనో, చిత్తరువుననో, స్వప్నముననో నాయి
కను నాయకుఁడుగాని, నాయకుని నాయకగాని మక్కువతోఁ జూచుట.’

ఉదా :—

అంగమును దాల్చి వచ్చుననంగు భంగి
మచ్చ దొఱఁగిన యా చందమామ పగిది
నెచ్చెలీ ! రుద్రదేవుండు నిక్కముగను
గనులపండువు నా కగుఁ గాంచినంత.

79

నాయక రుద్రదేవుని కనులపండువుగ కాంచినది గాన ఇది చక్షుఃప్రీతి.

మనస్సంగము : ‘ఎల్ల వేశలను బ్రియునియందే యుల్లము నిల్పి
యుంచుట.’

ఉదా :—

ఎల్లవేశల రుద్రనరేంద్రు మీఁద
నెడఁద నిల్పిన నన్నె తా వెడల నడిపె ;
నింక మీ మాట చెలులార ! యేల యడుగ ?
ఏల కనలేద రింక నోజేలలార !

80

ఇట నాయిక ఎల్లవేళల రుద్రునిపై మనము నిల్పినది గావున ఇది మన స్వంగము.

సంకల్పము : 'ప్రియుని గుఱించియున్న కోర్కె.'

ఉదా :—

చిఱునగవు లొల్క. గాటంపుఁ జెలిమి వెలయ,
ప్రేమ నిండుగఁ జాతెడు వీరరుద్రు
తీపిత్రేగంటి చూపు లేతెంచి వేడ్క
నెవుడు నాపై ని బడునొక్కొ యెఱుంగరాదు ! 81

నాయిక ప్రియకటాక్షవీక్షణములను కోరుచున్నది గాన ఇది సంకల్పము.

ప్రలాపము : 'ప్రియుని గుణముల నెల్లప్పుడును గొనియాడుట.'

ఉదా :—

అట్టి నేర్పరి, మఱి యట్టి యన్నకాఁడు,
నట్టి గంభీరుఁడును, నట్టి యమలగుణుఁడు
వీరరుద్రుఁ డొకండె యీ విశ్వమందు
ననుచుఁ బ్రాధాంగనలు గోష్ఠి నాడుచుండ్రు. 82

విశ్వమందెల్ల వీరరుద్రుఁడొక్కండే నేర్పరియు, అందగాఁడును, గంభీరుఁడును, అమలగుణుఁడు నని ప్రాధాంగనలు కొనియాడిరి గావున ఇది ప్రలాపము.

జాగరము : 'ప్రియుని విరహమున నిదురలేమి.'

ఉదా :—

ఎట్టులెట్టులొ పవలెల్ల నెట్టినాను
వచ్చిపడె నింక రేయెండపెచ్చు రేయి,
మారుఁ డల్లదె ! యలుఁగులు నూలుచుండె
నిద్రయును రాదు ; రాఁడుగా రుద్రవిభుఁడు ! 83

నాథుని రాక కెదురు చూచిచూచి యెఱ్ఱెట్లొ పగలు గడిపినను నాయికకు వెన్నెలరేయి గడపుట కష్టతరమైనది. పోనీ ! స్వప్నమునైన నప్రియసమా

గమము కలుగునని యాశపడుచున్న కంటికి గునుగు వచ్చుటలేదు. ఇట్లు నాయికకు నిదుర లేమి చెప్పబడుటచే ఇది జాగరము.

కృత : 'ప్రియచింత వలన మేను చిక్కిపోవుట.'

ఉదా :

చెలియో! యుంగర మిద్ది యంగదముగాఁ జెన్నాఁజె నెట్లే? సఖి!

వలపుల్ నిల్పుగ; వాఁ డెవఁడో? భువి సావత్సర్యంబగున్ వేనితో;

తెలిసెన్ గోరితి నెమ్మిఁ గాకతిధరిత్రినాథు, నౌనే? విభుం

డిల శ్యామాంగి, గిరిస్తనిక, స్థిరను నిన్నేలుం గడుం బ్రేముడిక. 84

ఒక నాయికకును, ఆమె చెలికత్తెకును ఇట్లు సంభాషణము జరిగినది :

చెలికత్తె : చెలి! నీ యుంగరముగదా! యిది; నేఁ డీట్లు అంగరమైనదే?

నాయిక : ప్రేమ మహాత్మ్యమున.

చెలికత్తె : ఆ నీ ప్రేమపాత్రుఁ డెవఁడు?

నాయిక : (సిగ్గున చెప్పలేక) పుడమియు నేమను సవతుల మెవ్వని వలన నగుదుమో .... జతఁడు!

చెలికత్తె : ఓహో! తెలిసినది. వీరుద్రరాజేంద్రు మదిగోరి వరించితివా!

మంచిది తెమ్ము, అతఁడు నిన్ను మిక్కిలిగఁ బ్రేమించును తెమ్ము.

శ్యామాంగిని, గిరిస్తనిని, స్థిరపు గావున నిన్నును ఆ పుడమితోఁ జాటుగ ప్రేమించును తెమ్ము.

ఈ సంభాషణము వలన ప్రతాపరుద్రుని గోరి యొక నాయిక కృశించినదని తెల్లమగుచున్నది గాన ఇది కార్యము.

'శ్యామాంగి' యను పదమునకు పుడమిపక్షమున నల్లనియంగము గలది యనియు, నాయికాపక్షమున యౌవన విలసితములగు అంగములు గలది యనియు, అర్థవిశేషములను గ్రహింపవలెను. అట్లే 'గిరిస్తని' యను పదమునకు పుడమి పక్షమున పర్వతములు గలది యనియు, నాయికా పక్షమున ఉన్నతస్థనములు గలది యను అర్థద్వయమును 'స్థిర' పదమందు కదలనిది, స్థైర్యము గలది అను ఉభయార్థములను గ్రహింపవలెను.

అరతి : 'ప్రియవ్యతిరిక్తమగు విషయమునం దిచ్చ లేకుండుట.'

ఉదా :-

చంద్రాశ్రిష్టినై సరసింఁచుఁ జంద్రవదన
పూని నొందించు నామలయానిలంబు
నుత్సహింపఁడు నునఁసున నుత్సవముల
సీమనంబున యోచింతు వేమి ? సుభగ.¹

85

నాయికావస్థను చూచి నాయకునితో చెప్పుచు 'చూసితే చంద్రమలయా
నిలంబు లనిన గిట్టుటలేదు. ఉత్సవములన్నచు సరిపడుటలేదు. ఇంక సుభగుడ
వగు నీ యిష్టము' అనినది 'వేగమే వే చేసి చెలిగా', పాపుమని తాత్పర్యము.
నాయిక ప్రయత్నాతిరేకములగు చంద్రాదులను ఇచ్చగింపమి ఇది అరతి.

ప్రీడాశ్యాగము : 'సిగ్గు వదలి వర్తిల్లుట.'

ఉదా :—

అడుపుట్టువుమర్యాద నవలఁ ద్రోచి
మగువ ! తెగఁబడిన నీ వాడుమాటలు విని
తలలు వాంచుచు సిగ్గిలి, దవ్వలకును
దరలినాఁగు పెద్దలు త్వరితగతిని.

86

ఇటు ఒక కాంత మన్మథాతిరేకమున ఉన్మాదముగ మాటలాడినది
గావున ఇది ప్రీడాశ్యాగము.

జ్వరము : 'విరహము వలన మిక్కిలి తాపము గలుగుట.'

ఉదా :—

వెడఁద విరహజ్వరంబున వేఁగి వేఁగి
వధువు నై త్యోపచారముల్ వమ్ముగాఁగ
అమలగుణ ! రుద్ర ! నీదర్శనామృతంబు
గోరుచున్నది యిప్పుడు కూర్చి దనర

87

1. సుభగుడొక నాయకుడు.

'నవత్సవమునభదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే

విస్తారవర్ణనామానేర్వ్యః సుభగః సోఽభిధీయతే' అని లక్షణము.

నాగరికము. ఇట్లు శ్రీశైలచారములు వ్యక్తమైపోవునంతటి విరహతాపము గలిగినది గానను ఇది జ్యోతిషము.

'ఉన్మాదము : } ఈ యుగస్థితిగల మున్ను వ్యక్తిచారి భావప్రస్థావమున ఉన్మాద
మరణము : } ముగ్ధముల కిచ్చిన లింగునోదాహరణముల నే గ్రహింపవలెను.

మూర్ఖ : 'చతురాదులగు తానోద్రిగములు తమతమ వ్యాపారము లందు ప్రవర్తిల్లుకుండుట వలన శూన్యాంశకరణ మేర్పడుట.'

ఉదా :—

ఉల్లమందున నెలకొని యున్న రుద్రుఁ
గూర్చి గాంచగఁ గోరెడి కువలయాక్షి
కఖిలతాపేంద్రియములు నాత్మకృతులఁ
జేయమానెను ; శూన్యము చిత్తవృత్తి.

88

నాయికకు అఖిలతాపేంద్రియములు స్వస్వవ్యాపారములను మాని నవి గాన ఇది మూర్ఖ.

రవము లన్నియు తత్తద్విభాగ పూర్వకముగ ఉదాహరింపఁ బడవలసి యున్నను గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఒక శృంగారము మాత్రమే యిట విభాగపురస్సరముగ ఉదాహరింపఁబడును . తక్కినవి స్వయముగ ఊహించుకొనునది.

శృంగారము

శృంగారము సంభోగ శృంగార మవియు, విప్రలంభ శృంగార మనియు ఇరు తెలుగులు. 'కలిసియున్న నాయికా నాయకుల శృంగారమునకు సంభోగమనియు, ఎడఁబాటు నొందిన యవ్వారి శృంగారమునకు విప్రలంభ మనియు పే'శ్శని శృంగార తిలకము.

సంభోగ శృంగారము

ప్రేయసీప్రియు లొండొరులఁ జూచుకొనుట, భాషించుకొనుట, కౌగిలిం చుకొనుట మున్నగు ననేక వ్యాపారములతో ఇది యిన్ని తీరులని వక్కాణింప రామి ఈ సంభోగశృంగారమంతయు నొక్కటిగనే యెన్నఁబడినది.

1. ఇవి స్థాయిభావమునకు సహకారు లగుటచే సంచారిభావములతోను, రసాస్వాదనిమిత్తము లగుటచే మన్మథావస్థలలోను పరిగణింపఁబడును.

ఉదా :

ఏకాంతమ్మునఁ బ్రాణనాథుఁ డగు రుద్రేంద్రుండు వేంచేయఁగా
సాకల్యమ్మునఁ బోయెఁ గోఁమును, లజ్జాభారము వ్యాపెనే!
నీకేలా ! యింక దానితో చెల్లెయిరో ! నిర్వేలవృత్తికొన్మో
ద్రేక మొక్కటి గూర్చెనే ! ప్రియునితోఁ దేలించెనే ! కేళులక. 89

ఇట్ల ప్రియురాలి రతికి 'ప్రాణనాథుఁ' డని ప్రేమపురస్సరముగ ఉగ్గడింపఁ
బడిన వీరరుద్రుండు జలంబర విభావము. ఏకాంతము ఉద్దీపనభావము. కోపము
పోయె ననుటవలన వ్యంగ్యము లగుచున్న హర్షము మున్నగునవి యను
భావములు. ఆశీప్తములగు స్తంభాదులు సాత్త్వికభావములు. ఈ సామగ్రిచే రతి
పరిపుష్టమై రసీభావమును బొంది శృంగార రస వ్యవహారము నొందినది.

విప్రలంభ శృంగారము

అభిలాషము, ఈర్ష్య, విరహము, ప్రవాసము అనునవి కారణములు
గాఁగ విప్రలంభ శృంగారము నలుతెలుగులు.

అభిలాషము : 'నాయికా నాయకులకుఁ దాము గలియుటకు మున్ను
మనమునఁ గలుగు కోరిక.'

ఉదా :-

అందని మ్రానివండు లవి ; యావిభుతోడియనంగగోష్ఠి, యిం
పొందెడి నర్మభాషణము, లుల్లము దీటుగ నేకశయ్యయుకా;
గ్రందుకొనంగఁ బ్రేమ, యనురాగ మెలర్పంగఁ జెన్నుమీటుదా
చందురుచూపుతై న నొకసారి లభించెడిభాగ్య మబ్బునా? 90

నాయికహృదయమున నాయకునితో అనంగగోష్ఠి చేయవలెననియు,
నర్మభాషణము లాడవలె ననియు, ఏకశయ్యను చేరవలెననియు పెక్కుకోరికలు
ఈరికలై త్తివని. తనబోటిసామాన్యకు జేనితో అట్టివి యసంభవములైనను చివర

కొకసారి ఉన్నపై ప్రియుని ప్రేమతరంగిణిమైన కటాక్షమైనను నడునా! యుని
యభిలషించుచున్నది. కావున ఇది యభిలాష పోషక విప్రలంభ శృంగారము.

కర్ణ : 'నాయక డగ్ధులై గుఱి నెఱిగి నాయిక మన సొరియుట.'

ఉదా :

కన్నుల నిల్పు లక్ష్మి ననుఁ గాంచగ నీయ దసూయ, నోటిలో
నెన్నికఁజేరి వాణి మనసిచ్చి స్రవంగము నేయనీదు, తా
మన్నతభావపీఠమున నుండి ధరిత్రి గ్రహింపనీదు కేట,
సన్నతశీలుడే నృపతి, చాననో! కోపము పూన నేటికే? 91

నాయకుఁ డగుతోడు రాజ్యలక్ష్మి, వాణి, ధరిత్రులయం దానక్షుఁ
డగుట నెఱింగి యొక నాయిక నెమ్మనమున కనలించి గావున ఇది ఈర్ష్యా
పేతుక విప్రలంభ శృంగారము.

విరహము : 'కలిసియున్న నాయికానాయకుల కేదేనొక కారణమునఁ
గలిగిన యెడఁబాటు.'

ఉదా :—

శిథిలము లగు నంగకములఁ జెలుపు తనగుఁ
గ్రమము తప్పియుఁ దొడవులు ఊణము నేపు
కానఁ గై సెఁత చాలించి కాంతలార!
రమణు రుద్రునిఁ దోడ్కొని రండు! వేగ. 92

విరహము వలన కృశించిన యొక యంగనకు చెలులు భూషణములు
వ్యత్యస్తమగ నెల్లెటో ఆలంకరించుచున్నారు. అట్టి తఱి ఆ నాయిక అను
చున్నది : 'మీ రలంకరించిన యలంకారములు మాత్ర మారీతి నెంత సేపుం
డును. ఊణమువేసటిలో అయా చోటులనుండికూడ జూటిపోవును. వృథా
శ్రమమేల? రమణుని దోడ్కొని రండు,' నాయికకు ప్రియువియోగము గలిగి
నది గావున ఇది విరహ పేతుకవిప్రలంభ శృంగారము.

ప్రవాసము : 'నాయికానాయకు లొండొరులను విడిచి, దేశాంతరమున
కేగుట.'

ఉదా :—

ఇల సేవ్యుని డగుఁగాక ! రుద్రపతి పృథ్వీశాళి కెల్లఁ విభుల్
సుభుల్ గాను మహోన్నతమ్ముల మముం జూడంగ రా గంచు ను
మృతికం జెందుకళింగభామినులగుం బాట్లొత్తాపమ్మునం
గలిగె నేమనఁ గార్వ్య, మింక యుగముల్ గా వాసరంబుల్ తగెఁ. 93

వీరరుద్రచక్రవర్తి సేవాధము ఏకశిలానగరమునకువచ్చి కళింగరాజులు
తడవుసేసిరి. ఇండ్లకడ వారి భార్యలు 'రుద్రపతి నృపాలుర కెల్లరకును
సేవ్యుడే యగుఁగాక ! అయినను పండుగలక్షనను మావారిండ్లకు రాఁగూ
డదా!' యని చింతిల్లుచు కృశించి దినమొక యుగమగఁ గడపుచున్నారు.
నాయకులు దేశాంతరవాసము చేయుచున్నారు గావున ఇది ప్రవాసపాతుక
విప్రలంభ శృంగారము.

రసాభాసము

రసాభాసము మైచ్చతిర్మగ్గతబహుపురుషానిక్తి రూపమున నూఁడు
విధము లని యీ ప్రకరణముననే ఇంకఁ వెనుక (294...పుట,) చెప్పబడినది.
ఆ నూఁడు విధములలో తిర్మగ్గత రసాభాసమున కిట ఉదాహరణ మీయఁబడు
చున్నది తక్కిన రెండువిధములైన వానికిని ఉదాహరణములు స్వయముగ
ఊహ్యములు.

తిర్మగ్గతరసాభాసము

వశువజ్ఞాదులను ఆలంబనముగా చేసికొని వర్ణించురతియే తిర్మగ్గత రసా
భాసము.

ఉదా :

గుంపులు గుంపులై కొడిగ గూళుల గూడిన పాపురాలలో,
సొంపులు గుల్కల బోతు తన చొక్కపు ముక్కును ముద్దులాడఁగాఁ
బొంపిరి పెంటి మేల్పొణితముల్ పచరింపఁగఁ గాంచి, చిర్రపుల్
నింపును మోము దమ్మి ధరణిపతి కాకతివీరరుద్రుఁడుఁ. 94

ఇంకొక పాపురపుజంట యొక్క సంభోగశృంగారము వర్ణింపఁబడినది
అయ్యవి కళా కౌశల్యము లేనివి గావునను, ఇట్టియెడ విభావాదిసామగ్రినం
పూర్తి కలుగదు కనుకను ఇది శృంగారరసాభాసమని తాత్పర్యము.

తక్కిన రసముల యాభాసమును భావాభాసమును ఇట్లే యూహించుకొనునది.

భావోదయాదులు-లక్షణోదాహరణములు

భావోదయము : 'హృదయమున నొకానొక భావవిశేషము పొడముట.'

ఉదా :—

ముగుదా ! నీమది నుండునెవ్వఁడు ? చెలీ ! పూవిల్తుఁడే ! యెట్టు నూ
యగుచో నాతనికేమి కార్యమిట ? జన్మాగానమస్కూర్మియే
మగువా ! రెండవవాఁడో ? వాని ప్రతిబింబమేమీ కదే ! యద్రుఁడే
వగలాఁడీ ! ప్రియుఁడెను నీకనఁగ నావామాఁగి వాలెన్ దలక. 95

ఒక నాయికచెలికత్తెకును ఇట్లు సల్లాపము జరిగినది :

చెలికత్తె : నీ మనస్సులో మన్నవాఁడెవరు ?

నాయిక : పూవిల్తుఁడు ; నీతోఁడు !

చెలికత్తె : ఆతని కేమిపని ఇక్కడ ?

నాయిక : ఆ ! ఏమియులేదు, మనసిజుఁడు గావున ఆనఁడు, అను పుట్టిన
యిల్లని యభిమానము. అంతే !

చెలికత్తె : ఊహ ! సరే ! ఆ రెండవవాఁ డెవఁడో !

నాయిక : ఆతని ప్రతిబింబమే !

చెలికత్తె : సరే ! తెలిసినదిలే ! ఓసీ వగలాఁడీ ! ప్రతాపరుద్రుని వలచితివఁటే !

నాయిక : (సిగ్గునఁ దలవాల్చును)

ఇట నాయికాహృదయమున శృంగారరసాంగమగు లజ్జాభావ ముద
యించుటచే ఇది భావోదయము.

భావశమము : 'భావ మేదియైనను శమించినచో భావశమము.'

ఉదా :—

సిరి నీవేదు ; మురారి నీపతి యగున్ శ్రీపీఠరుండుండు ; మేల్
సరియొకూర్పు విరించినృప్తి నిటులన్ సంధిల్లె నీనాటి కో
గరితా ! యీ పొలయల్కు, లోఁబురుపుఁ బోకార్పంగ నొనఁచు వే
చరణ మ్మంటి వచ్చించు చేటిఁ గని యాచంద్రాస్య నవ్వెన్ లలిక. 96

నాయకులనాయకులకు ప్రణయకలహము వచ్చినది. నాయకు మూతి బిగించుకొని బుసలు కొట్టుచున్నది తెలిపినై మాటకాలి; దగ్గఱగు చేరినది. అయ్యో! ఎంత బేరిలు మీరు. మీ సంగతి మీ చెఱుగున్నానే! నీ వెవగవో తెలియునా? కాకాత్తు లక్షీదేవివి నీ ప్రియుడి! వెట్టిదానా! వెన్నుడే. సృష్టిలో మీ కెనయన దగుదంపకు లున్నారా? లేదు, గీరు. చూడు; ఈ పొలయల్లు లేల? పెద్దు; మీలో మీకు పొరువులా? నానోడు! పెద్దు. నీ ముద్దు పాదములాన! అని పాదము లంటినది. నాయకు ముగ్ధుని విప్పరినది. మందస్మితజ్యోత్స్నలు తొంగి చూచినవి. ఈ గీతిగ నాయకుడు కలిగిన ప్రణయ కోపము శమించినది గావున ఇది భావశమము.

భావసంధి : 'సమానస్కంధము లగుభావములకు సంగమం సమ్మేళనము.'

ఉదా :—

వీరరుద్రుడు జయయాత్ర వెడలువేళఁ

జెలఁగు పటహారవంబులఁ, జెలుపు దనరు

స్వప్రియాలాపముల, వీరభటులమేను

తనరె రోమాంచవర్మాంకితంబు గాఁగ.

97

అంద్ర వీరభటులు స్వకాంక్షలతో ఏకాంతమున నల్లావము లాడుచుండిరి. ఇంతలో ప్రతాపరుద్రవిజయయాత్రా ప్రస్థానమును సూచించుచు జయభేరులు మొరసినవి. అంత వీరులకు ప్రియసల్లాపముల నొనను, భేరినినాదము వొనను రోమాంచము గలిగి కాయమునకు కవచమైనది ఇందు శృంగారివీరరసాశ్రయము లగుహర్షములకు సంధి గలిగినది గావున ఇది భావసంధి.

భావశబలత : 'భిన్నములగు పెక్కు భావము లొక్కచో జేరుట.'

ఉదా :—

దూతెదరో ననుం గొలపుఁ దొయ్యలు లందఱు! చిక్కు నాథుడే

తీరునఁ? బెద్దఁవాండ్రమమతిం దిగ నిత్తురొ! చేటి దేని నే

గోరుదుఁజొవ! నల్వారకు గుట్టు బయల్పడునో! సదంక మిం

పారఁగ నెప్పు డెక్కుదునొ! స్వాంతము తేలునొ! కాంతుఁజేడెడకొలిగి

ఒక కాంత నాయకుని చేరఁగోరు చున్నది. ఆమె డెందమున పరిపరి విధములగు భావములు తలెత్తినవి. కులకాంత లే మనుకొనెదరో యను సిగ్గు;

నాగుడు చిక్కునో లేదో యను విశ్లేషము ; పెద్దివాం ద్రేమందురో దేనిమో యను దైన్యము ; ఏదాని నాకు సహాయపడును ? సరియగు తోడ్పాటులేనిది ప్రియుని సంగతి కలుగదు ; దా ! యని విషాదము ; తనగుట్టు బట్టబయలగు నేమోయను శంక ; ఎప్పుడు ప్రియుని యంకితము నెక్కుడునో యను జెత్సు క్యము ; చిత్తమున స్థైర్యము గలుగునో యను ధృతి ; కాంతుని చేరెదను అను నిర్ణయ రూపముగు మతి-అను ఈ వివిధభావము లొరసికొనుచు సమావేశము నొందినందున ఇది భావశబలత. ఈ భావములలో బాధ్యబాధకభావ మిట్లుండును : లజ్జకు-నితర్కము, దైన్యమునకు-విషాదము, శంకకు-జెత్సుక్యము, ధృతికి-మతియు బాధకములు.

రససంకరము

భావ సమ్మేళన ప్రసంగమున రస సమ్మేళనము నిరుపింపబడుచున్నది :

శృంగార కరుణ రసముల సంకరము

ఉదా :—

పండుగ వచ్చె దగ్గఱకుఁ బాసి ప్రవాసము కేఁగె చెట్టి నీ !
మొండితనంబ ! యే విధికి ముచ్చట గల్గెను వేటుసేయ ? నా
దండను వీడ కంచుగలఁ దత్పతి యాత్రను మాన్పి ; లేచి, లోఁ
గొండొక దోచి, కూలుదురు కుంభినిఁ దావక వైరికామినుల్. 99

ఇందు ప్రియుడు అలంబనము, ఏకాంతనిశీధిములు ఉద్దీపనములు, అలింగ నాదులు అను భావములు, శదాక్షిప్తరోమాంచాదులు సాత్వికములు, హర్షా వేగాదులు వ్యభిచార్యలు-వీనితో కామినీరతి రసభావమును పొందును గావున ఇట శృంగారరసము గలదు. భర్తృమరణము అలంబనముగాఁగ. అరణ్యాదు లుద్దీపనములుగాఁగ భూపతనాదులు అనుభావములుగాఁగ, అశ్రుస్పంథమోహాదులు సాత్వికములుగాఁగ, గ్లానిచింతాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ శత్రుకామిని శోకము చర్యమాణమైనది. కావున ఇట కరుణరసము కూడ ఉన్నది. వీనితో ప్రకరణానుగుణముగ వరమ విశ్రాంతి కరుణములతోనే గావున అదియే ప్రథమోపస్థితమై చర్యమాణమైనది గావున ముఖ్యరసము. శృంగారము తదుప స్కారక మగుట అప్రధానరసము. ఇట్లు ప్రధానాంగ రసములైన కరుణ శృంగారములు మేళవించుటచే ఇది రససంకరమని తాత్పర్యము.

రౌద్రబీభత్స రసముల సంకరము

ఉదా :—

ఎఱచి న్నంజుచు నేను కుత్తుకల నెంతే నేలులై పాటు నె
త్తురు సారాయముఁ ద్రావి కోఱ తనఁగం దోరమ్ము లొయెమ్ములక
బిరుసొ ప్రేగులదఁడ ప్రేల నెదలక ప్రీలించుచుక రుద్రరా
ట్కరవాల మ్మనిభై రవమ్ముగ బలుల్ గావించు గాళింగులక. 100

ఇందు వీరరుద్రుని క్రోధమునకు, కళింగరాజులు ఆలంబనములు. రణ భూమి ఉద్దీపనము - అక్షిప్త సింహవాచులు అనుభాసములు, ఉగ్రతాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ, పరిపోషము కలిగినది గావున రౌద్రరసము ; రణాంగణమున చచ్చిపడియున్న యేనుఁగులు మున్నగునవి ఆలంబనములుగాఁగ, నెత్తురు త్రాగుట, ప్రేగులను జీల్చుట మున్నగునవి ఉద్దీపన విభావములుగాఁగ, రోమాంచాదులు అనుభావములుగాఁగ, అపేగాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ ఇటు జుగుప్స పరిపుష్టమై రసత్వ వ్యవహారమును బొందినది కావున బీభత్సరసమును ఉన్నది.

వీనిలో ప్రథమోపస్థితి రౌద్రమునకే గావున అది ప్రధానరసము. బీభత్సము అంగరసము ; వీనికి సమ్మేళనము కలుగుటచే ఇది రససంకరమని భావము.

రస సంకర విషయమున ఒక అక్షేపము : 'ప్రధానాంగ రసముల మేళనమున రససంకర మనుచున్నారగుదా! వీనిలోని అంగరసము పరిపోషము నొందినదా? లేక అపరిపుష్టమైనదా? పరిపోషము నొందినదే యిసుచో అదియు ప్రధానరసమే యగును గావున 'అన్యోపస్కారకము అంగరసము' అనుట పొసఁగదు. కాదు! అపరిపుష్టమే యందురా? దానికి రసత్వమే లేదు. కావున ఏ విధముగ చూచినను ఈ 'రససంకర' మను వ్యవహారమే యుపపన్నము కాదు' అని.

సమాధానము : ఒకరసము స్వవిభావాది సామగ్రిచే పరిపుష్టమును గావచ్చును. అన్య ప్రధానరసమునకు ఉపస్కారకమై యంగమును గావచ్చునని యభియుక్తు లంగీకరించిరి. దీనినే అభినవగుప్త పాదాదులు 'స్వస్వావస్థలలో స్వస్వసామగ్రితో పరిపుష్టములై చమత్కార గోచరతను పొందిన ఆ యారసములు అంతమాత్రముతో నాఁగవు. చమత్కారాంతరమునకై ముందునకు

సాగును' అనియు, 'అంగరసము ఆత్మవరిపాప రూపమగు సంస్కారము నొంది, ప్రధానరసముతో మేళవించి తదుపస్కారమగు' ననియు స్పష్టపఱచిరి. కావున ఈ యాతేషము నిరస్తము. ఇట్లే రసాంతర సంకరముల నూహించుకొనఁ దగును. రససంకర ప్రివహారము సముపపన్నమే.

రసాశ్రయము

రసము లౌకిక మనియు, అలౌకిక మనియు రెండు విధములు.

లౌకిక రసము : లోకమున తరణితరుణులు మున్నిగువారికి కలిగిన రత్యాది చిత్తవృత్తులు ఆ యా కార్యకారణ సామగ్రిచే పరిపుష్టములై రస భావమును పొందును. వీనికి లౌకికరసములని ప్రివహారము. వీని వలన కలిగిన ఆనందము అల్పము. అనిత్యము.

అలౌకిక రసము : కావ్యనాట్యముల వలన తాదాశ్చర్యమును పొందిన సహృదయుని చిత్తవృత్తి రూపములగు రత్యాదులు పితావాదులచే పరిపుష్టములై రసప్రివహారము నొందును గదా! ఇవి బ్రహ్మానందముతో ఘోరతూగు నట్టివి. నిత్యములు. ఈ అలౌకికరసమే ఈ ప్రకరణమున చర్చింపఁబడినది. దాని యాశ్రయము వివరింపఁబడు చున్నది :

లౌకిక రసాశ్రయము : అను కార్యుడగు నాయకుడే లౌకికరసము నకు ఆశ్రయము. నేర్పరులైన నటుల సామర్థ్యము వలనను, గుణాలంకారాది పరిష్కృతమైన కావ్యమును వినుటవలనను భావుకుడగు సహృదయుఁడు శస్త్రయుడై అయ్యైవానిని స్వసంబంధులనుగానే భావించునేని ఈ లౌకిక రసము నకు సామాజికుడు కూడ ఆశ్రయము కావచ్చును. ఒకని యందుఁ గలుగు రసమును మిక్కిలి భావించుటచే భావనసేయు వానికిని ఆనందము గలుగుట యను భవసిద్ధము.

సంతోషముతో చిరుగజ్జలు చిందులాడ, ఆటలాడుకొను పుత్తునిఁ గాంచి, తలిదండ్రులు మురిసిపోవుదురు. అనఁగా ఆట పిల్లవాని యానందమును కడుంగడు భావించుటచే భావుకులగు తలిదండ్రులకును ఆనందము గలిగినది; అట్లే అన్యాశ్రయమగు రసములను భావించిన సామాజికునకును ఆ యా రసాశ్రయత్వ మువన్నమే యగునని తాత్పర్యము.

అలౌకికరసాశ్రయము : కావ్యనాటకములందు వినవచ్చు సీత మున్నగు శబ్దములవలన స్త్రీ సామాన్యస్ఫురణమును, రావణాది శబ్దముల వలన శత్రు సామాన్య ప్రతిఠియ గలుగ, వారిని తమతమ మనముల నెఱకొనియున్న స్వాభిలషితలగు నా యా స్త్రీలుగను, ఆ యా శత్రువులుగను భావించుటచే ఈ యలౌకికరసము సామాజికమైయుండుఁ గలుగునని నిరూపింపఁబడినది కావున దానికి సామాజికమే యాశ్రయము.

ఈ యలౌకిక రసమునకు ఆశ్రయము నటుఁడుగాని, అనుకార్యులగు రామదులుగాని కారు. నటుఁడు అనుకర్త మాత్రమే కావున రసాశ్రయత్వము సంభవించదు. ఆతని ముచ్చటయు అభినయ ప్రదర్శన ప్రకారమునందే లగ్నమై యుండుటచే తాదాత్మ్యమును పొందఁజేసికొని రానేరదు. ఒక వేళ ప్రేక్షకులవలె ఆతనికిని కావ్యానుసంధానబలము వలన తాదాత్మ్యమే కలిగినయెడల అతఁడును రసాశ్రయమగును కాని ఆస్థితిలో అతఁడు నటుఁడని మాత్రము వ్యవహరింపఁ బడఁడు. సామాజికమైనయే వ్యవహరింపఁబడును. 'నటుఁడు రసాశ్రయఁడు కాఁడందుమేని రసాశ్రయములకుఁ గలుగవలసినట్టి అశ్రుస్తంభరోమాంచాదులు వాని కెట్లు గలుగుచున్నవి ?' అని శంకింపరాదు. వాట్వ్యాభ్యాస పాటవమున వాని కా యా యనుభావసాత్విక భావములు గలుగును. అవి కృత్రిమములు గాని స్వాభావికములు గావు. కావున నటుఁడు రసాశ్రయము కాఁడు.

ఇక అనుకార్యుఁడో గతించిపోయెను. ఇప్పుడు గలుగుచున్న రసము నకు కాలాంతరాతీతుఁ డగువాఁడు నాయకుఁ డనుట యసంగతము. ఆ కాల మున నాతఁడు రసమునకు ఆశ్రయఁడేయై యుండుమగాక! అది లౌకికరసము. ఇట ప్రస్తావించఁబడుచున్నది యలౌకికరసము. దీనికి అనుకార్యుఁడును ఆశ్రయము కానేరదు.

రసాంతరసమావేశము - విరుద్ధరసములు

రసములకు పరస్పరవిరోధమున్నను వానిలో నొకదానికి ప్రాధాన్యము, తక్కినవానికి అప్రాధాన్యము వివక్షించి, విరోధపరిహారము చేయఁదగునని కవి సమయసిద్ధ మగుటచే రససమావేశము ఉపపన్నమగుచున్నది.

‘ఓక రసము ప్రధానముగానుండ శక్తి-నరసములు, అవి, విరోధిరసములే కానిండు. అవిరోధిరసములే కానిండు, పరిపుష్టములుగా వర్ణింపబడఁగూడదు. అదియే విరోధపరిహారము. అంగాంగిభావమున రససమవేశము సహృదయ హృదయాప్లవ విశేషమును గూడ కూర్చును’ అని రససమవేశమును, రస విరోధ పరిహారపూర్వకముగ ధ్వన్యాచార్యులు (ధ్వ. III. 24) ఉపపాదించిరి.

ఎయేరసములకు ఏయేరసములు విరుద్ధములో శృంగారతిలకమున ఇట్లు నిరూపింపబడినవి :-

‘శృంగార-బీభత్సములు ; వీర-భయానకములు ; రౌద్రాద్భుతములు ; హాస్య-కరణములు ఈ జంటలలోని రసములు పరస్పరవిరుద్ధములు.’

ప్రసంగవశమున శృంగారాదులనుండి హాస్యాదు లుత్పన్నములైన విధము కూడ విశదీకరింపబడుచున్నది :-

ఓక రసమునుండి మఱియొకరసము పుట్టుటయొగలదు. ఈ సంగతియు శృంగార తిలకమున ఈ విధముగఁ జెప్పబడినది :

శృంగారరసమునుండి హాస్యరసము ; రౌద్రమునుండి కరుణము ; వీరము నుండి అద్భుతము ; బీభత్సమునుండి భయానకము పుట్టును.’

వ్యభిచారిభావములవ్యవస్థ

ఏయేరసములయం దేయేవ్యభిచారిభావము లుదయించునో వానిని శృంగారతిలకకారుఁ డిట్లు వాక్రమమున :

శృంగారమున :	శంక	చింత	ఆవేశము	జడత
	అసూయ	స్మృతి	ప్రీతి	నిద్ర
	భయము	ధృతి	ఉన్మాదము	అవహిత్త
	గ్లాని	భృత్యుకృము	మదము	చావల్గము
	వ్యాధి	విస్మయము	విషాదము	మృతి

హాస్యమున	: శ్రమము	నిద్ర	గ్లాని	అమాయ
	చవలత	స్వప్నము	శంక	అవహిత్త
భయానకము	: త్రాసము	మరణము	దైన్యము	గ్లాని
శీభత్సమున	: అవస్మారము	భయము	మరణము	ఉత్సాహము
	విషాదము	రోగము	మదము	
అద్భుతమున	: ఆశేగము	మోహము	విస్మయము	
	జడత	హర్షము	స్మృతి	
కరుణమున	: దైన్యము	గ్లాని	జడత	వ్యాధి
	చింత	నిర్వేదము	స్మృతి	
రౌద్రమున	: హర్షము	గర్వము	మదము	ఉగ్రత
	అసూయ	ఉత్సాహము	చవలత	మతి ధృతి
వీరమున	: అమర్షము	క్రోధము	గర్వము	
	ప్రతిఘోధము	అసూయ	మదము	ఆశేగము
	వీరకృము	మోహము	ఉగ్రత	హర్షము

రసవదాద్యలంకారవిచారము

‘సర్వావయవపరిపుష్టమైన ప్రధానరసము, అవరిపుష్టమైన అంగరసమును గప్పివేయును.’

భరతాచార్యుడు నిరూపించిన ప్రక్రియ చొప్పున ఒకచో రసము ఒక్కటియే యుండవలసియున్నను, మహాకవులు అంగరసములను గూడ రసములనియే యభేదముగ వ్యవహరించుటచే రససంకరము సంగీకరింపవలసి వచ్చినది. నిజమునకు అంగభూతము లగురసములను రసము లనుట కంటె రసవదలంకారము లనుట తెన్ను. రసము ప్రధానరసాంతరమున కంగముగాఁ జెప్పఁబడిన పట్టుల నెల్ల రసవదలంకారమే విలసిల్లుననఁ జెల్లును. అట్లే భావము ప్రధానవాక్యార్థమైన రసమున కంగముగఁ జెప్పఁబడినపుడది ప్రేయాలంకార మగును. ఇక రసమునకు రసాభాసభావాభాసము లంగము లయ్యెనేని ఊర్జస్విదలంకారము. భావశాంతి రసాంగమైనయెడల సమాహితాలంకారము. ఇట్లే భావోదయాదుల నెఱుంగునది. ఈ విషయము అలంకారసర్వస్వమున (232-240పు.) విస్తరముగఁ జెప్పఁబడినది. వీని కన్నిటికిని అలంకారప్రకరణమున నుదాహరణము లీయఁబడును.

రససిద్ధాంత సంగ్రహము

ఇంతవఱకును నిరూపితములైన రసస్వరూపాద్యర్థములే ఇటు ప్రకరణాంతమున ప్రతిపత్తి సాకర్యమునకై సంగ్రహముగ చూపబడుచున్నవి :

గుణాలంకారవృత్తిరీత్యాదు లగుసామగ్రితో సముల్లాసితమైన కావ్యముచే ప్రతిపాదింపఁ బడువిభావాదులవలన అభివ్యక్తమై, రసోన్ముఖతను పొందునట్టి రత్యాదిస్థాయిభావవర్గము, అంకురితత్వ, పల్ల వితత్వ, కుసుమితత్వ, ఫలితత్వరూపమున ప్రమతిపాదము నొందును. ఇందు తొలుత నటులనే అనుకార్య లగురామాదులనుగా అనుకొనుట, పిమ్మట సామాజికునకును అనుకార్యునకును అభేదజ్ఞానము, తరువాత సామాజికుని హృదియము నృత్తిగీతాదు లగునానా విధములైననాట్యధర్మములలో నిమగ్నమగుట, కడపట వేద్యాంతరజ్ఞానభంగము అనుక్రమమున సామాజికునకు వేద్యాంతరజ్ఞాననిరాసము గలుగును. సహృదయసహృదయము ఈ స్థితికి రాగనే నూలు వేమతుర్యాదిద్రీయాన్వితమై వస్త్ర మైనవిధమున, విభావాదుల సంయోగమున స్థాయిభావములే రసములుగాఁ బరిణమించును. విభావాదులు వ్యంజకములు ; రసము వ్యంగ్యము. కావ్యమున ప్రధానమైనది ఈ వ్యంగ్యమే. ఇది యోగివేద్యబ్రహ్మానంద తుల్యమైనది. బ్రహ్మానందమునకును, రసానందమునకును ఇంతమాత్రమే భేదము ; బ్రహ్మానందములో వేద్యాంతరము బొత్తిగా నుండదు. రసానందమునలో విభావాదివ్యతిరీక్త మైనదేదియు గోచరింపదు. విభావాదులకు ప్రతీతి కలుగుచుండగా ఈ రసానంద మఖండానంద మెట్లగునని శంకింపఁజనదు. ఇప్పుడువ్రుద్ధాక్ష, ఖర్జూరము, కుంకుమపువ్వు, పచ్చకర్పూరములను చేర్చి చేసిన పంచసారమనుపానకమున వివిధరసములు కూడియు ఒకానొక విశిష్టరసాస్వాదము నిచ్చుచున్నట్లే, ఇచ్చటను విభావాదిప్రతీతి యున్నను, అఖండానందము సంభవమేయగును. లౌకికములైన రసములలో శృంగారమున సుఖమును, కరుణమున దుఃఖమును, అట్లే ఆ యా రసమును బట్టి ఫలభేదము కలదుగాని అలౌకికరసములలో అఖండానంద మొక్కటియే ఫలమని తాత్పర్యము.

‘మఱి, ఈ రసము ఆనందస్వరూపమే యైనచో కరుణరసప్రధానము లగుకావ్యములు పఠించునపుడును, అట్టి రృశ్యములను గాంచునపుడును ఖావు కులకు కన్నీరు జాలువాటు చెందులకు?’ అని కలిగిన శంకకు సమాధానమిది : ‘స్త్రీలకు అధరనంశనాదులలోఁ గలుగు కృత్రిమదుఃఖమువలె అదియు కృత్రి మమేగాని వాస్తవముగాదు.’ కరుణప్రధానము లగు కావ్యముల శ్రవణము వలనను, నాట్యములదర్శనమువలనను నిజముగ దుఃఖమే కలిగినచో అట్టి దుఃఖ హేతువులైన వాని నెవఁడు చదువఁబోవును? ఎవఁడు చూడఁబోవును? కావలె నని దుఃఖమును కొని తెచ్చుకొనువాఁ డెవఁడైన నుండునా?

మైఁగా, అట్లంగీకరించితిమేని కరుణరసప్రధానములగు రామాయణాది గ్రంథము లనుపాదేయములు గాఢలసివచ్చు ననర్థము సంభవించును. కావున శృంగారాదులవలె కరుణరసమును ఆనందాత్మకమే యని సిద్ధాంతము. రసము లన్నింటిలోను అస్వాద్యాంశము ఆనందమేయైనను వ్యంజకములగు విభావాదు లకుఁ గల భేదము వలన రసవిభాగము సమర్థనీయమైనది.

విభావాదులతో పరిపుష్టమైన స్థాయిభావమున నిర్వేదాది భావములు, సముద్రమున తరంగములవలె మాటిమాటికిని మజ్జనోన్మజ్జనములు చేయుచుం డును. ఈ నిర్వేదాదుల చర్వణము వలనఁ బొడమినట్టిదియు, స్వగోచరమును అలౌకిక చమత్కార రూపమునైన అస్వాదము గలిగి నట్టిదియగు సగనము అఖండానంద స్వరూపము. లౌకికమైన రసము అను కార్యులగు రామాదుల యందే యుండును. అలౌకికమైన రసము సామాజికునియందే యుండునని సిద్ధాంతము.’

రసము సామాజికాశ్రయ మనునది ఆరోపమూలకమేగాని వాస్తవికము గాదని మహోపాధ్యాయ నరహరిసూరి యను ఆలంకారికుఁ డనెనట. ఆ విద్వాంసుని యభిప్రాయమిది : ‘రసము పరిపూర్ణాఖండానంద రూపము; పర మేశ్వర పర్యాయము. ఇట్టిదానికి ఆశ్రయ విచారమేలేదు. యోగిగమ్యమైన సూత్రమున ఈశ్వరునకు యోగి వనోనివాసిత్వము నంటఁగట్టినట్లు, అఖండా నందరూపము, అనాధారము నైన రసము సామాజికాలచే చర్చ్యమాణ మగు టచే, ఆదికవులు ‘రసము సామాజికాశ్రయము’ అని ఆరోపమున వ్యవహరింప సాగిరి. అంతియే కాని రసమునకు ఒక ఆశ్రయమని లేనేలేదని తాత్పర్యము.

కనుక ఇది బ్రహ్మానందమే. ఇంతమాత్రము భేదము ; బ్రహ్మానందము యోగి గమ్యము ; రసానందము విశావాద్యనుసంధాయక సహృదయ గమ్యము.'

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర. సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యనగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునై నఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
రస ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షసహితము]

౫ దోషప్రకరణము

అవతారిక

కావ్యమునకు జీవితమగు రసమును నిరూపించిన పిమ్మట, ఆరసమునకు శోభను గలిగించునట్టి గుణములయు, ఆలంకారములయు స్వరూపము నిరూపింపవలసి యున్నది. అట్టి గుణములు చక్కగ నేర్పడుటకుఁగాను వానికంటె ముందు కావ్యదోషముల నెఱుంగవలసి యున్నది. 'ఇవి దోషములు' అని స్పష్టమైన పిమ్మట గుణాలంకార వివేకము సుగమ మగును. గావున మొదట దోషములు నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

దోషలక్షణము

'కావ్యావకర్షకు పాశువై నది దోషము ; అది శబ్దార్థ గతము.'

రసభంగమును గలిగించి, తన్మూలముని కావ్యగౌరవమును పోగొట్టుటకు కారణమైనది. దోషము. అది శబ్దార్థముల నముదాయము, గావున అట్టి కావ్యమునకు లోపమును గలిగించు దోషములును శబ్దగతము లనియు, అర్థగతము లనియు నిరుతేజగులు. శబ్దదోషములు పదదోషము లనియు, వాక్యదోషము లనియు తిరిగి రెండు విధములు.

అందు పదదోషములు పదునేడు :

1. అప్రయుక్తము

3. అసమర్థము

5. నేయార్థము

2. అపుష్టార్థము

4. నిరర్థకము

6. చ్యుతసంస్థారము

7. సందిగ్ధము	11. గ్రామ్యము	15. విరుద్ధమతికారి
8. అప్రయోజకము	12. అన్యార్థము	16. ఆశ్చర్యము
9. క్లిష్టము	13. అప్రతీతికము	17. పగులము
10. గూఢాగమము	14. అనిష్కృష్టవిధేయము	

ఈ దోషముల లక్షణము చెప్పి, వీనికి ఉదాహరణములు అంగ్రాధిపు నెదిర్చి, యడవులపాలైన యనదలవాక్యములలో నిరూపింపబడుచున్నవి :

పదదోషముల స్వరూపము-ఉదాహరణము

1. అప్రయత్నము : 'కవులచే బ్రయోగింపబడని పదము.'

నిఘంటువులలో మున్నను కవులచే కావ్యములందు బ్రయోగింపబడని పదము అప్రయత్నమనబడును.

ఉదా :-

దుశ్శృవనుఁ డాదియైన యా దొడ్డ దైవ
తులు విముఖులైరి యెల్లరు, తొలఁగెఁ దానఁ
గలిమిబలిమియు, నీరితిఁ గానఁగముల

వలసె నిలువఁగ ననువులు నిలస నయయె ! 1

ఈ పద్యములోని 'దుశ్శృవనుఁడు' 'దైవతులు' అను పదములు అప్రయత్నములు.

నిఘంటువులలో దైవత శబ్దము¹ వున్నపుంగుమని చెప్పబడినను కవులు పుంలింగమున ప్రయోగింపరు. నపుంసకలింగముననే ప్రయోగింతురు. ఆ సంప్రదాయమునకు విరుద్ధముగ ఇట ఇది పుంలింగమున (మహాద్వాచకమున) ప్రయోగింపబడినది; ఇంక, ఇంద్రునకు పర్యాయముగ కోశములలో చెప్పబడిన² దుశ్శృవన పదమును ఏ కవియు ప్రయోగించి యుండలేదు. కావున ఇది అప్ర

1. 'బృందారకా దైవతాని పుంసీ వా దేవతాస్త్రీయామ్' (అ.కో. I. స. 9)

2. 'ఇంద్రో మరుత్వాన్....దుశ్శృవనస్తురాషా ణ్యేషువాహనః' (అ.కో. I. స. 41-44)

యుక్త దోషము. ఇది అనిత్యదోషము. శ్లేషయముకొదులలో ఇది దోషము కాదు.

నిత్యదోషములు - అనిత్యదోషములు

లాఙ్ఘికులచే దోషములలో కొన్ని నిత్యదోషములుగాను, కొన్ని అనిత్య దోషములుగాను విభాగింపబడినవి.

అనందివర్ధనాచార్యుడు :

‘శ్రుతిదుష్టాదయో దోషా అనిత్యా యే చ దర్శితాః

ద్వన్వాత్మన్యేవ శృంగారే తే హేయా ఇత్యుదాహృతాః.’ (ధ్వ. II. 12)

అని దోషముల నిత్యానిత్యత్వములను సూచించెను.

మమ్మటాచార్యుఁ డీ నిత్యానిత్య దోషములను సోదాహరణముగా వివరించెను. (కా. ప్ర. VII. 58-59)

ఒక పండిత్యములో దోషమైయుండి వేటొకయెడ గుణముగా పరిణమించునది అనిత్యదోషము. అన్ని స్థలములలోను దోషమేయైనది నిత్యదోషము. మాటవరుసకు శ్రుతిదుష్ట మను దోషమును తీసికొందము. అది శ్వంగారరసములో పరుషవర్ణము లుచితములు కావు గనుక దోషము. పీఠరౌద్రాదులలో అట్టి పరుషవర్ణము లుచితములే గావున అందు శ్రుతిదుష్టము దోషము కాదు. ఇట్లు ఒకచో దోషమే మఱియొకచో గుణముగా భావించునట్టిది అనిత్యదోషము చ్యుతసంస్కారాది దోషములు కొన్ని యెడల గుణములుగా భావించుట సంభవింపదు, కావున అవి నిత్యదోషములు.

2. అపుష్టార్థము : ‘ప్రకృతమున కనువయుక్తమైన పదము.’

ఉదా :—

పమ్మగు న ప్టార్థక

రమ్ములు గలవారి కిటుల వ్రాసెనె దేవుం

డిమ్మహి నీ స్థితి నోర్వంగ

నెమ్మెయి నగు ? నిట్టిబ్రతు కిదేలా ? చీచి !

2

చేతులు రెండును వ్యర్థములైనవని సుళువుగాఁ జెప్పవలసిన యిచ్చోట (పమ్మగు) ‘అప్టార్థకరమ్ములు’ అని చెప్పబడుట ఇది అపుష్టార్థము.

ఎనిమిదింట నగము అనగా నాలుగు : నాలుగింట నగము రెండు. ఇట్లు డొంకతిగుగుడుగా చెప్పిన యీ పదము వలన అర్థావబోధము సుకరముగా కాదు గావున అర్థపుష్టి దొరగుటయే ఇది దోష మనుటకు హేతువు. ఇది నిత్య దోషము

3. అనమర్థము : 'వ్యుత్పత్త్యర్థము వలన మాత్రమే ప్రసిద్ధమై వాడుకలో లేని పదము.'

ఉదా :—

అన్నివైపులందు నంబుధరిమ్ముల
నావరింపఁ బడిన యవని విడిచి
యెందుఁ బోఁగలార ? మింక నీ యడవిని
బ్రతుకు కూడ మిగుల భారమయ్యె.

3

ఇట సముద్రవాచకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన అంబుధర శబ్దమనమర్థము నీటిని గలిగి యుండునది యను అర్థమున 'అంబుధర' శబ్దము యోగికముగ సముద్రమను అర్థమున ఇట ప్రయోగింపఁబడినది. కాని యా యర్థమున 'అంబుధర' శబ్దము వాడుకలో లేదు. మేఘమును అర్థముననే దీనికి వాడుక. యోగమాత్ర ప్రసిద్ధిమయినది గావున ఇది అనమర్థము ఈ 'అంబుధర' శబ్దము సముద్రార్థ ప్రతీతి శీఘ్రముగా కలుగదు ; కావున ఇది నిత్యదోషము.

4. నిర్వర్థకము : 'పర్యపాదములను నింపుటకు మాత్రమే ప్రయోగింపఁబడు వ్యర్థపదము.

ఉదా :—

అరయ దేవుఁ డెంత యన్యాయ మొనరించె
నొనర సిరులనెల్ల నొరులు కొనిరి,
తెలియ నడవులందుఁ దిరుగాడ వలసెగా !
వరఁగ నిట్టి బ్రతుకు బ్రతుక నేల ?

4

ఇందు అరయ, ఒనర, తెలియ, వరఁగ, అను పదములు పాదపూరణమునకు మాత్రమే యుపయోగపడును. సంస్కృతమునను తు. హి, వై, చ మొదలగునవి విశేషార్థద్యోతకములు గానియెడల అనర్థకములే యగును. యమకమున ఇవి దోషములుగా పాటించఁబడవని హేమచంద్రుఁడు (కావ్యమాల కా. III. 164-పు.) నుడివెను. గావున ఇవి యనిత్యదోషము.

5. నేయార్థము : 'తానేర్పఱచుకొనిన యొకానొక సంకతము వలననే తెలియదగిన పదము.'

ఉదా :—

మృత్యువు మమ్మేల మ్రింగఁగా రఁదొ

వ్యత్యస్తనవ వృత్తి వనలి పోవంగ,

5

ఇందు 'వ్యత్యస్తనవ'యను పదమునకు వనమను అర్థము రావలెను. అది కేవలము స్వసంకేతాధీనము కావున ఇది నేయార్థము.

ఇతిసంకేత మిది : తలక్రిందులుగా చదువఁబడిన నవశబ్దము యొక్క యర్థమునందు ఉనికి ; నవశబ్దమును వ్యత్యస్తముగా చదివినచో 'వన' యని యగును. దాని యర్థము అడవి. అందు 'వృత్తి' కాపురము. అనఁగా 'అడవిలో కాపురము' అని ఫలితార్థము వచ్చినది. ఈ యర్థము కేవలము సంకేత గోచరమైనది. కావున ఇది నేయార్థము లక్షణావృత్తి ఇట్టిచో ప్రసక్తము కాదు.

6. చ్యుత సంస్కారము : 'వ్యాకరణశాస్త్ర విరుద్ధమైన పదము.'

ఉదా :—

ఇటు మహద్వనమ్ము లెన్నెన్ని చొత్తుము ?

కంబు కంఠులార ! కాకతీకు

శరణు వేడ మనకు సర్వదుఃఖంబులు

దొలఁగి పోవు, శుభము లలముకొనును.

6

అడవిపాలైన ప్రతాపరుద్రుని పగతుర పడఁతులెల్లరును ఒక్కచోచేరి తమ కష్టములను తమలో తాము వెళ్ళిబోసికొనుచుండిరి. వారిలో ఒక వృద్ధ తక్కిన వారితో ఇట్లనుచున్నది. 'ఓ కంబుకంఠులార ! ఇట్టి మహద్వనము లెన్ని చొత్తుము ? ఆ ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తిని శరణు వేడిన ఈ యిడుములు దొలఁగి సుఖపడుదుము.' ఇందు 'మహద్వనము' 'కంబుకంఠి' యను పదములు వ్యాకరణ విరుద్ధములు ; 'మహావనము' 'కంబుకంఠ' అని యుండవలెను. వ్యాకరణ విరుద్ధములగు పదములున్నవి కావున ఇది చ్యుత సంస్కారము, ఇది నిత్యదోషము.

'అంగగాత్ర కంఠేభ్యోనక్తవ్యమ్' అను వృత్తి వాక్యము వలన కంబు కంఠి-కంబుకంఠ అను రెండు రూపములును సాధువులే యగును కాని భాష్యా

దులలో చెప్పబడనందున ప్రాంతానికి దృష్టితో కంబుకంఠి యను రూప ముసాధువు. కాని కంబుకంఠి, కోమలాంగి మొదలయిన శీమలముఃపములను మహాకవులే వ్రాయొగించిరి. కావున ఆధ్యయనములను గ్రాన్థములే యనుచో ఇటు పెద్దయడవి యను అర్థమున మహద్వనమే దోహదహారణమని గుర్తించదగును.

ఆశీషము - సమాధానము

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనాథాయణ శాస్త్రిగారు తమ కావ్యా. సం. వివరణములో ఈ చుక్కపంక్తిరదోషమునకు ఇతివలవియగు కొన్నింటితోఁబాటు ఆధ్వర్యము, నాయకీ యను నాకావ్యమున ప్రదేశ్యములను కూడ చూపిరి. వీనిలో ఆధ్వర్య వచముమీఁద భావార్థకమును బట్టి ప్రశస్థ్యము వచ్చిన ఆధ్వర్యవము కావలసినదే కాని ఇటు అధ్వరశబ్దమీఁద ఆధ్వరీ సాము అను అర్థమున తత్రసాధుః (అష్టా. IV. 4-93) అను సూత్రముచే యీ ప్రశస్థ్యయము రాగా అధ్వర్య శబ్దము నిర్దేశమగును. దానిని దావాల్లమున శన్వేరమ్ (అష్టా. IV. 31-120) అను సూత్రమున బట్టి ప్రశస్థ్యయము ఏమిశమై ఆధ్వర్య రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు నిర్వాహించుగమలములు నగు ఇది దోషముకాదు. ఇక నాయకీశబ్దము. రంగనాయకీ, దేవనాయకీ యాది సమ స్థపనములందు నాయకీవచము కనబడుచున్నది. అచట 'నాయకాదాభ్యాం' 'మే' (అష్టా. IV. 1-48) అను సూత్రముచేత 'జీమ్' వాద్యమున్నచో నాయకాదాభ్యాత్మకమయోగము లేని దేవకీ కైకేయీ ప్రవృత్తిశబ్దములు దీపసములు కొన్ని కలవు. వానిని శబ్దేందు శేఖరములో బాగేశభట్టు వివరించుచు గోవిందజాంతర్యావముచేసి జీమను 'పిద్యారాదిభ్యశ్చ' (అష్టా. IV. 1-41) అను సూత్రముచే సాధించెను. అట్లే నాయకీ శబ్దమున కూడ జీమ ఉపపన్నమవుచును.

తాము వివరింపఁ జలించుకొన్న కావ్యా. సం. వివరణమున గ్రంథకర్త చూపిన ఉదాహరణములకు వివరణము వ్రాసి యూరుకొనక శ్రీ శాస్త్రిగారు సమకాలికుల వ్రాయొగములను కూడ కావలెనని కొన్నింటిని దోషముల కుదాహరణములుగా నిచ్చుట అధికప్రసంగము.

వట్టి చూపవలెనన్నచో వీరి గ్రంథములలో దోషముల నెన్నింటినో చూపవచ్చును. గోలకొండ, త్రిలింగ, సంస్కృతప్రతిభ మొదలయిన పత్రికలలో

విద్వాంసులు శ్రీ కాన్త్రిగారి గ్రంథములను విమర్శించి యనేక దుష్టప్రయోగములను చూపియున్నారు.

అవియేగాక మఱి యట్టివి వీరి సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథములన్నింటిలోను లెక్కకు మిక్కిలి యున్నవి మచ్చునకుకొన్ని :

1. తెలుగున :

1. నిరాటంకము (కావ్యా, సం. వివరణము. 108 పుట.) 2. యౌవనాగ్నిమధ్య యందు (స్మ.గీ.) 3. పాటుకు (స్మ.గీ. 4. అంకురార్పణ (స్మ.గీ.) 5. అతివిస్తారముగాఁ జెప్పటయు (కావ్య. సం. వి. 498) 6. ఇరుజడలు జామరములు (స్మ.గీ.) 7. పరాయి (స్మ.గీ.) 8. మహారాణి (తత్వ. కృతివ)

2. సంస్కృతమున :

1. తమావణమ్ (వి. పీ. 4 పు.) 2. కునీదః (మ. కో. 9 పు.) 3. అఘః (వి.పి. 15) 4. యతోఽపిసతి (మ.కో. 8 పు.) 5. శ్వరై మి-శ్వర్మాను... (వివేకా. 18-76) 6. విటివితౌ (వివేకా. 26) 7. సాక్షాత్క్రియేత-ణిజ్ఞమున (వివేకా. 17) 8. సమస్తవిశ్వః జగద్వాచక విశ్వశబ్దము (వివేకా. 27).

కావ్యా. సం. వివరణము. పుట 117 లో వీరిచ్చిన అనందవల్లిపాశము దోష భూయిష్ఠము .... సాధుయువాస్యాత్-తప్ప. (సాధుయువాధ్యాయికః) అటువిమ్మట వాక్యాలలో యే యే శతం .... యే యే శతం - తప్ప (తేయే శతమ్.) కర్మచేవా నందినిరూపణానంతరము 'స ఏకో దేవానా మానందః' అను వాక్యమే లోపించినది.

'దుష్టః శబ్దః స్వరతో వర్తతో వా మిథ్యాప్రయోక్తోన తదర్థ మహ
స వాగ్యక్రో యజమానం హినన్తి యథేంద్రశత్రుస్వరతోఽపరాధాత్'
(మహాభాష్యమ్.)

అని యుండఁగా ఈ వైదిక పదములను వాక్యములనుగూడ దుష్టములుగా మార్చినారు.

7. సందిగ్ధము : 'ఈ యర్థమును గ్రహింపవలెనా? ఆ యర్థమును గ్రహింప వలెనా? యను సందియమునకు తావోపంగునది.'

ఉదా :

ఈ మహీభృత్కటకముల నేమి చెప్ప
నందు నివసంపఁ దొల్లి మే మేమి చేసి
యుంటిమోగాని తెలియ దీ యుర్విలోన
నిట్టి వ్రాతయు నొరులకు నెనఁగు నేమొ ! 7

మహీభృత్కటములలో నివసించుట యంగనే గాఢానగరములలో వసించుటయా ? వర్ణతములసానువులలో వసించుటయా ? అని సందియము గలుగుటచే ఇది సందిగ్ధము.

పద్యమునకు రెండు విధములుగా ఇట్లు అర్థము చెప్పవచ్చును. :

మొదటిది : ప్రతాపరుద్రునిచే తఱచుగఁగి కొండలపాలైన వారిట్లను కొనుచున్నారు : 'ఈ మహీభృత్కటకములు (కొండలతోయము) ఎంత దుఃఖ దాయకము లిశ్చా ! ఇందు కారపురము చేయవలసి వచ్చినదే ! ఔరా ! మా దురదృష్టము, మేము పూర్వజన్మమున ఏ పాపము చేసితినో ! ఇట్టి కష్టముల పాలు గావలసిన చెడువ్రాత పుడమిలో ఇంక ఎవ్వరి సుదుటనైనను వ్రాయఁబడి యుండునా !'

రెండవది : ప్రతాపరుద్రుని యమగ్రహమునకు పాత్రులై అఖండైశ్వర్య సంపన్నమై అమరావతిని బోలు ఆంధ్ర రాజధానీ నగరమందు నివసంగల్గు భాగ్య ముఖినచా రిట్లనుకొనుచున్నారు : 'ఈ మహీభృత్కటకములు ! (రాజధానియు, దాని యువనగరములును) ఆహా ! ఏమి చెప్పవలెను ? ఇందు నివసంపఁ గలిగి తిమి. తొలి జన్మమున మే మేమి పుణ్యము చేసితమో ? ఇట్టి యదృష్టము నవరికి కలుగును ?'

ఈ విధముగ వచ్చిన రెండర్థములలో ఏ అర్థమును గ్రహింపవలెనో అను సందియమునకు తా విచ్చుటచే ఇది సందిగ్ధము.¹

ఈ శబ్దము లీ రీతిగా అనేకార్థకము లగుటయే సందేహమునకు బీజము. 'అర్థనిర్ణాయక సాధనములుగ పేర్కొనిన వానిలో ఇటు ప్రకరణము సందేహ నివృత్తిని చేయునుగదా ! ఇఁక ఈ దోషమును ఎట్లు చూపుదురు ?' అని దీనిపై

1. మహీభృత్ = రాజు; కొండ, కటకము = సానువు; రాజధాని.

'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నిశంబయోః' అని కోశము,

ఒక ఆశ్చర్యము. 'నిజమే కాని ప్రకరణశుద్ధి లేక అకస్మాత్తుగా ఇట్టి పదములు గల పద్యములు చదువ అట్టింపినపుడును, చాటువులలోను సందిగ్ధము వీడదు కావున ఇదిదోషమే' యని సమాధానము.

8. అప్రయోజకము : 'ప్రయోజకము సుంతయులేని పదము.'

9. క్లిష్టము : 'డొంఠియగుదు' దూరాన్వయము గలది.'

రెండింటికిని ఉదా :—

కులిశఘాతమ్మునకు మున్ను చలములైన

సకల పవనాశ నారాతి చక్రవర్తి

విలసిత ధ్వజ సోదర వీరశత్రు

కాండముల పజ్జ నయ్యయో ! యుండవలసె !

8

ప్రతాపరుద్రునకు వెలుచి కొండగుహలు చేరి తలదాచుకొనిని రాజు లిట్లనుకొనిరి.

'కొండలలో నుండి యేంతయు దుఃఖాపము' అను వాక్యార్థమునకు పద్యమున 'కొండల'కు విశేషణముగా వాడిన 'కులిశఘాతమ్మునకుమున్ను చలములైన' యనునది యెట్టి విశేషార్థ స్ఫూర్తిని గలుగఁ జేయుటలేదు ; కావున ఇది అప్రయోజకము.

'అయ్యో ! మాకు నేటి కీ కొండలపజ్జ సుండవలసి వచ్చెగదా ! అనె డిది వాక్యార్థము ! ఈ పద్యములోని ఏ పదమునకు 'కొండలు' అని యర్థము ?' అని ప్రశ్నించినచో 'సకల పవనాశనారాతి....కాండములు' అను పదమునకే కొండలు అని యర్థమనవలసి యున్నది. ఎట్లనగా ! పవనాశనములు=పాములు; వానికి శత్రువులు=గరుడపతులు ; వానికి చక్రవర్తి=వైనతేయుడు ; అతనిచే విలసితమైన ధ్వజముగల వాడు=ఇష్టువు (ఉపేంద్రుడు); అతని అగ్ర సోదరుడు=ఇంద్రుడు; ఆ ఇంద్రుని శత్రువులు=కొండలు. అత్తా ! 'కొండలు' అను అర్థము వచ్చుటకు ఇంత చుట్టు తిరుగుదుతిరుగవలసి వచ్చినది. కావుననే యిది క్లిష్టము.

ప్రపేశికాదులలో క్లిష్టత దోషము కాదు, కావున ఇది అనిత్యదోషము. అప్రయోజకము నిత్యదోషము.

10. గూఢార్థము : 'అప్రసిద్ధమగు నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడిన పదము'

11. గ్రామ్యము : 'పామరులు మాత్రమే వాడుకొను పదము.'

12. అన్యార్థము : 'రూఢ్యర్థమునకుఁ దొలఁగినది.'

గూఢార్థ గ్రామ్యాన్యార్థ దోషములు మూఁడింటికిని ఉదా :—

శోకవహ్ని రగుల శోణితాజ్ఞాతులు

నల్లవడిన యట్టి గల్ల కటులు

బహు విదగ్ధములగు స్వాంతమ్ములును గల్గి

యరులకాంత లడవి నటమటింతు.

9

ఇందు శోణితాజ్ఞాతులు' అను పదము 'ఎఱ్ఱతామరలను బోలు కనులు' అను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది. 'నెత్తురు' అను నర్థమున ప్రసిద్ధమైయున్న 'శోణితపదము', 'ఎఱ్ఱని' యను అర్థమును తొందరగా బోధింపదు కావున ఇది గూఢార్థము.

చెక్కిళ్ళు, పిఱుందులు, అనెడి యర్థమున 'గల్ల, కటి' శబ్దములు శిష్టులచే ప్రయోగింపఁబడవు గావున ఇవి గ్రామ్యములు.

'విదగ్ధములగు స్వాంతములు' అను దానిచే ప్రయోక్త దలఁచినట్లు దహింపఁబడిన చిత్తములు' అను అర్థము రాదు. 'మిక్కిలి తెలివిగలవారి చిత్తములు' అనెడి యర్థమే వచ్చును. కనుక ఇది యన్యార్థము. వీనిలో గ్రామ్య గూఢార్థములు అనిత్యదోషములు. అన్యార్థము నిత్యదోషము.

13. అప్రతీతికము : 'శాస్త్రములలో మాత్రమే ప్రసిద్ధమైన పదము.'

ఉదా :

మను వుపదేశించి మమ్మేలువారు

కవరారుగా ! నేఁడు కాననంబులను.

10

ఈ పద్యమున 'మంత్రము' అనెడి యర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది 'మనువు' అను పదము. మను శబ్దమునకు 'మంత్రము' అను అర్థము మంత్ర శాస్త్ర మాత్ర ప్రసిద్ధమగుటచే ఇది అప్రతీతికము.

‘ఆష్టాంగసాధ్య మనురాజ వదత్రయార్థ
నిష్ఠాం సుమాత్ర విభదాన్య యతీగ్రదచాత
శిష్టాగగన్యా లన సేవ్య శవత్పదాజ్ఞే
ప్రొష్టాస్తు హత్య యనుభూయ మమూన్య బుద్ధః.

(యతిరాజ వింశతి. 5 శ్లో.)

మంత్రరాస్త్రమంత్రే కాక శివ స్థలములలోను ఇట్లు మను శబ్దమునకు
మంత్రము అను పర్వమున ప్రయోగము గిరియందు మగ్నిని ఇది యనిత్యదోషము.

14. ఆవిష్కృష్ట విధేయాంశము : ‘అప్రధానమైనదిగా నిబద్ధింపబడిన
విధేయాంశము.’

ఉదా :

భువి వ్యర్థా మ్మార్దార్య భు
జ విశిష్టాని వీరతార! పై చురగఁ గలమే
చవిలేని యడవి బ్రతుకుల
నవయుచు నుండంగఁ జూచి నాథుల నిటుల! 11

కాంతార వాచకైశముల నిమగ్నమిచ్చుచు కృశించిపోయిన తను ప్రియు
లను జూచి వారి భార్య లనుకొను నూట లివి. ఇందు ప్రియుల భుజములు
(పరాక్రమాదులు) వ్యర్థమై పోయినవి అని చెప్పవలసియున్నది. వ్యర్థమై
పోవుట యను ఆ విధేయాంశమునకు వాచకమైన వ్యర్థపదము సమానబద్ధము
కావింపబడినది. కావున గుణీభూతమై పోయినది. ప్రధానముగా పరామృష్టము
కాకపోవుటచేత ఇట ఆవిమృష్ట విధేయాంశదోషమని భావము. రస ప్రతీతి
భంజకము కానియెడల దోషము కాదు కావున ఇది యనిత్యదోషము.

15. విరుద్ధమతికారి : ‘ఒక యర్థమును వివక్షించి ప్రయోగింపగా
తద్విపరీతమగు వేతొక యర్థమును బోధించు పదము.’

ఉదా :

కడు వినాశంబు నొందుచుఁ గాలగతి, న
కార్య మిశ్రులై యెల్లడఁ గ్రాలునట్టి

రాజు లివ్వారి యంబికారమణు నేవ

యెట్లు వ మ్మగు ? దౌరాభిగ్య మిట్టులున్నె ! 12

'ఈశ్వరుడు' అను అర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడిన 'అంబికారమణ' శబ్దము చేత మాత్రమొక్క 'ఉపభ్రష్ట' యనెడి ఒక విపరీతముగు అర్థమునకు ప్రతీతి గలుగుచున్నది. అట్లే 'నిర్వృత్తుకముగ మిశ్రులగు వాగు' (ఉత్తములు) అనెడి యర్థమును జెప్పఁగోరి ప్రయోగించిన 'అకార్యమిశ్రులు' అను పదము వలన 'చెడ్డపనులలోఁ తోడుపడునారు' అని విపరీతార్థము స్ఫురించు చున్నది. మణియు 'వియాగము నొందిన' యను అర్థమును వివక్షించి ప్రయోగించిన వినాశము నొందు అను పదమువలన 'విశేషముగ నాశము నొందు' అనెడి యర్థము విపరీతముగ వచ్చుచున్నది. కావున ఇది విరుద్ధమతికారి.

పెడయర్థము తీయవలెనని రెడ్డిగము వేసికొని కూరుచుండినచో ఏ పదమునకైనను ఎట్లో తప్పడు అర్థములు తీయవచ్చును. కాని అట్లు కావలయునని తప్పులు పట్టుటయే ముఖ్యకర్తవ్యముగ పిజ్జలెంచరు. అయినను లోకమొక తీరున నుండదు. దోషదృష్టియే మెండు. కావున సాధ్యమైనంత వఱకు కవులు తాము ప్రయోగించు పదములు విరుద్ధార్థములు తీయుటకు చోటియకుండునవిగా చూచి ప్రయోగించునది యని లాక్షణికుల యాదేశము. ఇది నిత్యదోషము.

16. అస్థిలము : 'అమంగళ ప్రీడాజుగుష్పలను స్ఫురింపఁజేయు పదము.'

ఇది మూడు విధములు : 1. అమంగళార్థము నిచ్చునది 2. ఏహ్యమగు నర్థమును దోషించునది 3. లజ్జానోస్ఫరక మైనది.

ఉదా :

పరుల యుత్సర్గమె బ్రతుకుఁ దెరువు గాఁగ

నీచసాధనవృత్తిని నెగడు మాకు

ప్రాతః ఫల మేమొ ! మా యభిప్రేత పదము

దొరకకున్నది యింకను ; దొరకు నెపుడొ ?

పాపము ! ప్రకాశరుద్రుని పగడురు అడవులలో అవస్థలు పడిపడి 'బారా : మాకు పరులపట్ల బ్రతుకవలసివచ్చె ; పాధననంద్రియా ! సున్నయాయె; మాకష్టము తెప్పుడు తోలగునో ? మేము హఠించుచున్న పదము తెప్పుడు పడయఁ గలుగుమో ?' అని వాపోవుచున్నారు.

ఇందు ప్రయోగించబడిన 'పరులయుత్సర్గ మే బ్రతుకు దెగువుగాఁగ' అను వాక్యములోని 'ఉత్సర్గ' శబ్దము వలన 'అపాన హయము' అను జగుప్సార్థ స్ఫూర్తియు, 'నీచపాదన' శబ్దము వలన అజ్ఞానహయగు గుహ్యమయిన ప్రతీతియు, 'అభిప్రేత' పదము వలన ప్రేతలోకమున కాభిముఖ్యము' అను అమంగళార్థమును గలుగుటచే ఇది అశ్లీలము. ఇది : 'త్యదోషము.

17. పరుషము : 'పరుషాతరములతోఁ గూడియుండుట.'

ఉదా :—(వచనము).

'కాంతారవాసుల మగు మాకు అయ్యో !

కార్యార్థార్థిత్వ మెట్టులు గలుగును ?'

14

ఇటు కార్యార్థార్థిత్వ మనునది పరుషము.

అడవులలో క్రమ్మరెడి మాకు ధన్యులము కావలయునను అభిలాషమేల? ఉన్నను అది యెట్లు చెల్లును? అను అభిప్రాయము నిచ్చు ఈ వాక్యమున 'కార్యార్థార్థిత్వము' అను పదము పరుషాతరములతోఁ గూడి యుండుట వలన పరుషము. ఇది యనిత్య దోషము. వీరాదులగు ఉద్ధృతరసములలో ఇద గుణమే.

వాక్యదోషములు - స్వరూపోదాహరణములు

ఇవి యిరువది నాలుగు

1. శబ్దహీనము	6. వాక్యసంకీర్ణము	11. అధికోపము
2. క్రమశ్రప్తము	7. అపూర్ణము	12. న్యూనోపము
3. విసంధి	8. వాక్యగర్భితము	13. భగ్నచ్ఛందము
4. పునరుక్తి	9. భిన్నవచనము	14. యతిశ్రప్తము
5. వ్యాకీర్ణము	10. భిన్నలింగము	15. అశరీరము

16. అరీతికము	19. వాచ్యవర్జితము	22. సంబంధనర్జితము
17. విసర్గలుప్తము	20. సమాప్త పునరాత్తము	23. అధికపదము
18. అస్థానమాసము	21. సజత్రకర్షము	24. ప్రక్రమభంగము

1. శబ్దహీనము : 'వ్యాకరణ దుష్టమగు వాక్యము.'

ఇవట మూలమునందు చూపబడిన దోషోగాహరణమిది :

'న సంశ్చణుమహే హంత హేత మాప్తై ర్నిమంత్రితమ్.' 15

అప్పులు చెప్పిన హితమును విసరిపోయితిమి కదా !

సంశ్చయమున సమ్ అను ఉపసర్గముతో కూడిన శ్రుధాతువునకు కర్మ పదము ప్రయోగింపఁ బడనప్పుడే అస్మిచ్ఛేపపదము కలుగునని నియమము. ఇట హితమ్ అను కర్మపాదకపదము ప్రయోగింపఁబడి నప్పటికిని సంశ్చణుమహే అని అత్తనే వన ప్రయోగము చేయఁబడినది. కావున ఇది వ్యాకరణ విరుద్ధ మగు వాక్యము. ఇందు హితమ్ న సంశ్చణుమహే అను విధముగా వాక్యము ప్రయోగింపఁబడినపుడే దోషము ఏర్పడును. కావున ఇది వ్యాకరణోపమైనదని తాత్పర్యము. స్వయముగా ఈ పదములు వ్యాకరణ శాస్త్ర విరుద్ధములు కాక పోవుటచే యివి పదదోషములకు ఉదాహరణములు కావు. ఇది నిత్యదోషము.

ఆంధ్రమున అత్తశేపపదపరమైన పదముల కిట్టి విశేషప్రక్రియ సంభవింపదు. అందు ఆయా పురుషములకు అననుగుణముగా క్రియాదులు ప్రయుక్తములై నపుడు ఈ దోషము పొడఁగెట్టును. మీరు చేసితిరి. మేము చెడితిమి. ఇట్లనవలసిన చోటుల మీరు చేసిరి, మేము చెడిరి-అను విధముగా వలికిన ఈ శబ్దహీన దోష మగును. పాలు ఉన్నది; నేను నీ వాడు మొదలైనవి యిట్టివి పెక్కులు గలవు 'చిన్న పిల్లలు కూడ మాటలాడరు' అనఁజెల్లదు. వ్యాకరణ విరుద్ధమైనదా ? కాదా ? అనియే కాని 'ఎవరు మాటలాడిరి' అనునది కాదు. తెలిసినవారు కావ లేనని యెవ్వరును దుష్టపదమును ప్రయోగింపరు. వ్యాకరణ విరుద్ధముగా ప్రమాదవశమున ప్రయోగింతురు. అది దోషమని తద్జ్ఞులందురు. ఇదియే దీని తత్త్వము.

‘శృణాయ మత్వా శవతి స్క తేభ్యోఽ

కుతోభయో వేదమత స్సేషభ్యోః’

(ప్రవీ 492 శ్లో.)

శ్రీ నన్నిదానము : ‘శృణాయ మత్వా శవతి స్క తేభ్యోఽకుతోభయో వేదమత స్సేషభ్యోః’ అను చార్మికముచే శబ్దకరణ ప్రవాళనమును వివరించి కాగించిన చతుర్థి కనుగుణముగ శబ్దతే అని అల్ప నేపథ్యమును చెప్పవలెను. శవతి యని పర్వస్థానముగా ప్రయోగించుట యుష్టము. శవథా తువు ఉభయపది అయినను ఈ వాక్యమంతటి ‘తేభ్యో’ అను పదముమాత్రమున ఉక్తచార్మికము వలన అర్థమేషాః పదే సాధువు. శబ్దేందు శేషాదులదో ఈ విషయము స్పష్టము

సి. క్రమభ్రష్టము : ‘అర్థముగాని శబ్దముగాని క్రమమును వీడన క్రమ భ్రష్టము.’

(అ) అర్థక్రమ భంగమునకు ఉదా :

వారువములో, గాక వరవారణంబులో

కాకతీశ్వరునకుఁ గావ్క లిడక

మోనపోయి యిట్టి గానిఁ జెందితిమయ్యె !

చెనఁటి దైవ మెంతచేసె మమ్ము !

16

‘గుఱ్ఱములనో, కాక, ఏనుగులనో’ యనుఅర్థము వచ్చునట్లు క్రమము దప్పి చెప్పుటచే ఇది యర్థక్రమభంగము.

కాన్కలిడి, చక్రవర్తి దయ సంపాదించుకొని సుఖజీవనము చేయఁదలఁచిన సామంతులు ఎంత ఎక్కువ వెల గల వస్తువుల నిచ్చిన అంత యెక్కువగ ఏలికకు దయవచ్చునని మిక్కిలి వెల గల వస్తువులనే కాన్కలెట్ట యిన్నింతురు. అట్టివి లభింపనిచో అంతకన్నను కొంచెము తక్కువ వెల గల వానిని ఇత్తురు. వస్తుస్థితి అట్లగుట ఇందు రాజులు, ఏనుగులనో కాక గుఱ్ఱములనో కాన్కలిడక చెడిపోయితిమే అని చెప్పనలసియుండఁగా గుఱ్ఱములనో కాక ఏనుగులనో యని క్రమముతప్పి చెప్పుటచే ఇది అర్థక్రమ భంగమని భావము. ఇది యర్థదోషము లో చేరును.

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యవారాయణశాస్త్రిగారు తమ కావ్యా. సం. వివరణములో (460 పు.) అర్థక్రమభంగమునకు 'తురంగమదమాతంగం ప్రయ చ్ఛాన్తై మదాలసమ్' అను శ్లోక భాగము సుదాహరణముగా నిచ్చిరి. ఈ శ్లోకభాగము-తద్వివరణము చెందును అసంగములే. 'మదోల్లసిత మసు తురంగమునుగానీ మాసంగమును. గానీ వీని కిమ్ము' అను వివరణము ప్రాచీనాధికము. శ్లోకమునందలి 'మదాలసమ్' అను విశేషణము మదోల్లసితముగా సూర్యబడి తురంగమున కన్వయింపఁబడినది. ఇట్టి యన్వయ మపూర్వము. 'తురంగ మథ మాతంగమ్' అని శుద్ధపాఠము.

(అ) శబ్దక్రమభంగమునకు ఉదా :

విశ్వవిఖ్యాతుడైన శ్రీ వీరరుద్ర

వరుని కీర్తి ప్రతాపముల్ పర్వి, సూర్య

చంద్రులనె యుంచె ననంగ నీ జగతి మేము

తెక్కయే ? వానిముందర దక్కఁ గలమె ?

17

ఇట 'కీర్తి ప్రతాపములయందు సూర్యచంద్రులు మునిగిరి,' అనినట్లు క్రమముతప్పి చెప్పినందున ఇది క్రమభ్రష్టమైనది.

'యశః ప్రతాపముల యందు సూర్యచంద్రులు మునిగిరి' అని చెప్పినను కవి సమయమును బట్టి ద్వంద్వఘటిత పదార్థములు యథార్థముగా అన్వయించును గావున ఇది అర్థక్రమభంగము కాదు. శబ్దక్రమ భంగమే.

కవినమయసిద్ధమగు సాదృశ్యము ననుసరించి 'కీర్తిప్రతాపములలో చంద్ర సూర్యులు మునిగిరి' అనియే చెప్పవలసియుండెను. అప్పుడు యథాసంఖ్యాన్వయము కుదిరి వాక్యార్థము సంగతమగును. అట్లు కాకపోవుటచే క్రమము భగ్నమైనది. ఇది నిత్యదోషము.

3. వినంధి : 'వర్ణములకు పరస్పరసన్నికర్ష రూపమగు సంహిత లేకుండుటయు, సంధి తప్పనిసరి యైనపట్లఁగూడ సంధి చేయకుండుటయు, కర్ణకఠోగమగు సంధిచేయుటయు వినంధిదోషము.'

ఉదా :

అమలగుణుఁడు అతఁడు అహో ! ఆంధ్రరాజు

శరణుఁ జొచ్చినవారిని సాకువాఁడు,

అఖిలపృథ్వ్యంతరమున నాతఁ డొకఁడె

వీరుఁ డనఁ జెల్లు నన మీరు వినఁగలేదె ? 18

అమలగుణుఁడు + అతఁడు + అహో ! అనుచో నిత్యమైన ఉత్త్యంసంధి చేయవలసి యుండఁగా చేయలేదు. కనుక ఇది వినంధి. 'పృథ్వ్యంతరము' అనుచో 'థ. వ, య' ల సంధి కర్ణకటువుగ నున్నది. కావున ఇదియు వినంధి దోషమే.

4. పునరుక్తము : 'శబ్దార్థములు పునరుక్తములైన వాక్యము.'

ఉదా :

వివినసంకీర్ణమైన యీ వింధ్యగిరిని

వివినవృత్తులమై మేము వెతలు పడఁగ

నేమి పాపము ? సుంతయు నెఱుంగరాదు ;

మంచికాలము వచ్చునా ? మాకు నింక ? 19

'వివినసంకీర్ణమైన వింధ్యగిరి మీద వివినవృత్తుల మైతిమి' యగుటవలన ఇది పునరుక్తము.

అర్థము వేఱై శబ్దముమాత్రమే తిరిగి చెప్పఁబడినచో అది దోషముకాదు. పైఁగా అది శబ్దాలంకారమే యగును. కావున ఒకటే యర్థముగల పదములు తిరిగి తిరిగి చెప్పఁబడినపుడే పునరుక్తిదోషమని యభిప్రాయము. భయ సుభ్ర మాదుల యందలి దోషము కాదు. కావున అనిత్యదోషము.

5. వ్యాకీర్ణము : 'ప్రయోగింప వలసిన క్రమమునఁ బ్రయోగింపక పద ములను తాఱుమాఱు చేయుట.'

ఉదా :

మెలఁగుఁ డెపుడు మీరు మేదిసేవతులార ?

వీరుద్రునాజ్ఞ వేడ్క నెడఁదఁ

దాల్చి, శిరముమీఁదఁ దనరారు కిటిముద్ర,

బ్రతుకఁ గోర్కి యేని పట్టు వీడి.

కిటిముద్ర మనమునను శిరముమీఁగ నాజ్ఞనుఁ అని సంబంధము.

‘ఓ మేదనీ పనుతానా ! మీరు బ్రతుకఁ గోర్కొ- గలచేని పట్టుదలలు వీడి యెడఁద కావలయుల కావలయును గు కిటిముద్రను ‘ధరించి, శిరమున వీర రుద్రుని యాజ్ఞను చాల్చి ‘మెలఁగుడు’ అను విధముగా నుండవలసిన యన్వయ క్రమము తాటుమాటుగాఁగ ‘ఉరచున అజ్ఞను చాల్చి. శిరమున కిటిముద్ర ధరించి’ యను పొనఁగని యర్థము వచ్చునట్లు సవములను వ్రయోగించుటవలన ఇది హ్యాక్రిష్టము. ఇది నిత్యదోషము.

6. వాక్యసంక్లిష్టము : ‘ఒక వాక్యములోని పదము లింకొక వాక్య ములోఁ గలసిపోవుట.’

ఉదా :

పొగరు పెంపుఁజేసి పొమ్మని వింధ్యాద్రి

యడవిలోఁ దృణమ్ము నిడఁగ లేదు ;

నేఁడు చూడ నదయె కూడయ్యె మా కౌర !

నోట మున్ను వచ్చెఁ జేటు తలఁస.

21

కాకతి వీరులు ముట్టడింప గర్హములే వారివెదిక్కి యొడిపోయి కాండి శికులై వింధ్యాటవిలో కడఁగండ్లు పడుచున్న రాజు లిట్లమకొనుచున్నారు : ‘1. మున్ను (మేము) పొగరు పెంపుఁజేసి పొమ్మని తృణమును నోట నిడఁగ లేదు.’ ‘2. నేఁడు చూడ (కు) వింధ్యాద్రి యడవిలో అదియె మాకు కూడయ్యె’ ‘3. అలవఁగా చేటువచ్చెనా !’ ఇందు మొదటి రెండు వాక్యములోని పదములు పరస్పరము కలిసిపోవుటచే ఇది వాక్యసంక్లిష్టదోషము.

1. ఇది దాస్యమునకు గుర్తు :

బొంగిపోయి దాసుఁడైనవాఁడు జేతయైనవాని ముద్రాదులు ధరించుట అచారము. దాస్యసూచకములైనవిగా ఇట్లు నాలుగంశములు చెప్పబడినవి :

‘పద్య మంగుళి విచ్చేదః ఉరోవిస్మస్తమడరమ్

తన్నామకరణం చేతిదాస్యమేతచ్చతుష్టయమ్’

వాతవేయించుకొనుట, బొటనవ్రేలు కోయించుకొనుట, (ఎడఁద) ముద్ర ధరించుట, (సంతాపాదులకు) వ్రభువుపేరు పెట్టుకొనుట.

‘కాకతివీరులు ముట్టడించినపుడే యెదిరింపక, ఓటమి’ గుర్తుగా ఒక గడ్డి పోచ నోటిలో పెట్టుకొని యుండినచో వారు శమించియుండును. మాకీ కష్టములు రాకయుండును. దుర్భిక్షానపన చేత అప్పుడావిధముగా శ్మణమును నోట పెట్టుకొనలేదు. ఈ చింఢ్యారణ్యములో నేడు మా కదియె కూడయ్యెను.’ ఇట ఒక వాక్యములోని పదము లింకొక వాక్యములోని పదములతో కలిసి పోవుటచే వాక్యసంకీర్ణము. వాక్యసంకీర్ణము నిత్యదోషము.

7. అపూర్ణము : ‘క్రియాస్వయము ముగియకుండుట.’

ఉదా :

కొండలందు నునికి ; కూడు దుంపలు వేళ్ళు ;
కోనమెకము లన్ని యైనవారు,
వెతలఁ బడెడి మమ్ము వేల్పుల పెద్ద యా
నలువ చూచిచూచి నవ్వుఁ గాక !

22

‘కొండల పాలై నట్టియు, అకులు మే మునట్టియు, అడవిమెకములే చుట్టాలు గాగల మమ్ముఁజూచి నలువ నవ్వుకొనుఁగాక’ అని చెప్పఁదలఁచిన వాక్యములోని చూచి, యనుక్రియతో మొదటి రెండు సాదనులలోని పదములు అన్వయించుట లేదు గావున ఇది అసంపూర్ణము. విషాదితార్థము సాకల్యముగా కలుగదు కావున ఇది నిత్యదోషము.

8. వాక్యగర్భితము : ‘ఒక వాక్యమునందు మఱియొక వాక్యము చేరుట.’

ఉదా :

ఆంధ్రభూమినేత యాగ్రహ మ్మోర్వఁగా
రాని దనుచుఁ దెలిసి ‘కాని, రై వ
యోగ మెటులు తప్పు’ వీరి యద్దానిలో
బ్రతుకలేక మేము పడితి మకట !

23

‘ఆంధ్రభూమినేత యాగ్రహ మ్మోర్వరాని దని తెలిసియు వీరి మేము ద్దానిలో బ్రతుకలేక పడితిమి’ అను వాక్య మధ్యమున ‘కాని రైవయోగ

మెటులు తప్పను' అను మఱియొక వాక్యము చొచ్చియున్నది గావున ఇది వాక్యగర్భితము

ఉపక్రాంతవాక్యార్థప్రతితికి విలంబము కలుగని విధముగా అల్పవాక్యాను ప్రవేశము కలిగినపుడు ఇది దోషముకాదు. అందువలన ఇది యనిత్య దోషము.

9. భిన్నవచనము 10. భిన్నలింగము : 'ఉపమానవాచకపదము ఉపమేయవాచకముకంటె భిన్నవచనము కలుగునేని భిన్నవచనదోషము' అది భిన్నలింగక మయ్యెనేని భిన్నదోషము.'

రెండింటికీ ఉదా :

యాదవేశుహృదయ మబ్బుల వలె లోతు

కెరలి దానిఁ జొచ్చి గిరిని బోలు

కాకతీకునేన కలఁచి వైచెను భీ !

వీరు తెల్లగాంచి వెఱుగు పడఁగ.

24

హృదయము అబ్బులవలె లోతు అని భిన్నవచనము, గిరిని బోలు కాకతీకుని సేన అని భిన్నలింగము.

పై వాక్యమున ఉపమేయముగు హృదయము ఏకవచనాంశముగను, ఉపమానముగు అబ్బిపదము బహువచనాంతముగను ఉన్నవి. కావున ఇది భిన్నవచనదోషము. ఇంక 'గిరిని బోలిన కాకతీకుని సేన కలఁచివైచెను' అనుచో ఉపమానముగు 'గిరి' (సంస్కృతమున) భిన్నలింగము. అందుచే మేయముగు "సేన" స్త్రీలింగము. విభిన్నలింగములుగనుచున్న ఉపమానోపమేయ భావము చెప్పబడినది. కావున ఇది భిన్నలింగదోషమని తెన్నగ్రహము.

ఉపమానోపమేయము లొకవిభక్తిలోనే ఒక లింగములోనే యుండవలెనని యాలంకారికుల యభిమతము. కాని సరసహృదయులకు ఉద్వేగము గల్గింపనిచో కొల్పియెడల ఈ నియమమును ఉల్లంఘించినను దోషములేదు. కావుననే 'ముఖంచంద్ర ఇవ' (ముఖము చంద్రుని వంటిది) అను ప్రయోగము ఉపపన్నముగు చున్నది.

ప్రాచీనాలంకారికులచే ఉపమాదోషము లిట్లు చెప్పబడినవి :

'పీనాదికత్వం పదవలింగభేదో వివర్యయః

అసాదృశ్యానంభవోప దోషాః సప్తోపమాగతాః' (ప్రేమచంద్ర టీక)

ఇట్లు సప్తవిధములైన దోషములు చెప్పఁబడినను దండ్యాచార్యుఁడు ఉద్వేగ జనకములు కానిచో హీనాధికవచనలింగభేదాదులు దోషములు కావని యిట్లు నిర్ణయించెను :

‘స భిన్నలింగవచనే స హీనాధికతే అపి
ఉపమాదూషణాయోజం యత్రోద్వేగో వ ధీమతామ్.’ (కా.ద.ii.51)

సహృదయులకు ఉద్వేగము కలుగ నట్టి భిన్నలింగవచనాదులు ఉపమా దోషములు కావని భావము.

11. న్యూనోపమ 12. అధికోపమ : ‘విశేషణములను బట్టి ఉపమాన ముపమేయముకంటె అధికముగా నున్నచో అధికోపమ. ఉపమానము న్యూనముగ నున్నచో న్యూనోపమ.

అధికోపమకు ఉదా :

విపినమున మాళవేశుని వెలఁదులెల్ల
వాడువాటిన మోముల జూడఁ దోఁచ
హ్లానపద్మోత్పలబిసావిలాంబులైన
గ్రీష్మకాలపు నదులను గేరుచంద్రు. 25

ఇందు వాడువాటినమోములగుల వెలఁదులనినను. ఉపమానముగఁ జెప్పఁబడిన నదులకును ‘హ్లానపద్మములు’ అను విశేషణము మాత్రము చెప్పవలసివది. అట్లుగాక ‘ఉత్పలబిసము’ లను గూడ అధికముగ విశేషణమునఁ జేర్చుటచే ఇది అధికోపమ.

న్యూనోపమముకు ఉదా :

సరము మైపూతలును గల్గి, పురములందు
వెలియుచుండిన మముఁబోలు విపినసీమ
భూమిభృత్తులు నిర్దురభూషితములు
చూడఁ జూడఁగ నయ్యాఁరె! చూపు లలరు. 26

ఇచట సరముల కుపమానముగా నిర్దురములు చెప్పఁబడినవి. మైపూత కుపమానము చెప్పఁబడలేదు,

అడవులపాలైన వీరడుద్రుని శాస్త్రపులు అచటి కొండలను చూచి యిట్లు ముకొనుచున్నారు : 'హోరములును అంగిరగాగములును గలిగి, నగరములలో ఉండిన మముఁబోలి ఈ కొండ లిచట నిర్మలములు జాలువాల నిలసిల్లుచున్నవి.' ఇందు ఉపమానమగు రాజులకు హోరములు, మైన్దూరములు గలనని చెప్పఁబడినవి. ఉపమేయమగు కొండలకు నిర్మలములు గలనని మూత్రమే చెప్పఁబడినది. మైన్దూర తలకు ప్రతిగా ఏమియు చెప్పఁబడలేదు. ఇట్లు ఉపమానము లంటే ఉపమేయము న్యూనమైనది గావున ఇది న్యూనోపమా.

13. భగ్నచ్ఛందము : 'ఛందోభంగము గలిగెనేని భగ్న ఛందము.'

14. యతిశ్రవ్ణము : 'యతిశ్రంశమైనచో యతిశ్రవ్ణము.'

రెండింటికిని ఉదా : —

నసిచెడి వింధ్యాటపులను

వసియించెడి మమ్ము భద్ర మిదుగఁగనేలా ?

మెనవెద మాటలు కడింది

వసులుంబలెఁ జెట్లనీడఁ బసియుండెద మౌ !

27

ఇందు ప్రథమార్థమున 'వసియించెడి...అనుగఁగనేలా ?' యనుచో యతి శ్రవ్ణము. ద్వితీయార్థమున 'కడింది' యను అగణము జేసిని వడుకుచే ఛందో భంగము గలిగినది. కావున భగ్నచ్ఛందము.

ఆక్షేపము - సమాధానము

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు తమ గావ్యా. సం. వివరణములో 470-471 పుటలలో ఛందోభంగమునకు ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశో భూషణము నంగలి, 'విశ్వవిఖ్యాత....తలలు వాల్చిరి,' (నా. ప్ర. 9వ పు.) అను పద్యమునందలి తృతీయపాదమును, 'శిరముల నూచిమెచ్చె....(నా. ప్ర. 23వ పు.) అను పద్యమునందలి ద్వితీయపాదమును, ఉదాహరణములుగా పేర్కొనిరి. అట్లే 'వాల్చికి, వ్యాసుల వన్నెలు దలుగవే రామభారత సభారామసీమ' (హోలికుడు-నాటక) యను పద్యపాదమునఁగూడ ఛందోభంగమైనదని దోష మును ఉద్ఘాటించిరి.

మొదటి రెండుదాహరణములలో క్రమముగా 'బొటనవ్రేళ్ళ' అనుచోట నకారము గురువు కాదనియు 'అనువ్రజ్య' యనుచోట - 'ను' గురువగుననియు

అందుచే ఛందోభంగ మనివార్యమనియు వారి యాక్షేపము. ఇది సరికాదు. ఏల యన రేఫసంయోగ హేతుకమయిన గురుత్వము తక్కిన సంయోగనిమిత్తకముల వంటిది కాదు. రేఫసంయోగమునకు పూర్వాక్షరము గురువగుటయు, కాక పోవుటయు లక్ష్యములలో కనబడుచున్నది. లాక్షణికులు దీని నిట్లే భావించిరి.

‘సర్వాన్వపి చ ఖాషాను రహాయ క్తేక్షరే వరే
పూర్వస్య లఘుతా వేష్టా దేష్టా మల్లాది కేపీద’ (సారావళి)

అని రేఫయు క్త వర్ణము పరమయినపుడు పూర్వాక్షరమునకు లఘుత్వము (వా ఇష్టా) వికల్పమని స్పష్టముగా తెలుపబడెను.

అథర్వణాచార్యుడును ‘సంయుక్తే సంస్కృతాద్యే స్యాత్ సర్వమాం ద్రవదం లఘు’—

‘భవే దాద్యసమాసేఽపి రేఫయోగా త్పదం తథా
పదేఽపి చ తథాత్వం స్యాత్ క్వచిన్నైవ న రేఫయోః’

అని ఈ విషయమనే చెప్పి యిట్టచోట గురుత్వ లఘుత్వములు ఉచ్చారణ కల్పములని యిట్లు తేల్చెను :

‘లఘు ర్భవేద్ధరుః కుల్యచిద్ధరు శ్చ లఘు స్తథా,
ఉచ్చారణస్య కల్పిత్యాన్నిదానం తత్ర నద్వయః’

(అథర్వ.కా. సంజ్ఞా. 11,12,13)

సర్వలక్షణ సారసంగ్రహకర్తయు

‘సంస్కృతపదంబు లొగి నమాసములు గూర్పు

నపుడు క్రాంతి గూడిన యక్కరంబు

లూడియందును నొక్కచో నూడకుండు

తెనుగు కృతులందు సామజాజిననిచోళ.’

అని యీ విషయమునే స్పష్టము చేసెను.

ఇందులకు కొన్ని మహాకవి ప్రయోగములు :

‘ప్రాప్య నాభిప్రాదమజ్జనమాశు ప్రస్థితం వివననగ్రహణాయ’

(మాఘ. X. 60)

‘హేషారవై ర్యః శ్రుతి బ్రహ్మనిర్భరైః....’ (నయమయాభిమాలిక)

‘....అల్పవ్యయేన సుందరి గ్రామజన్యో మృష్ట మశ్నాతి’ (వృ. ర.)

ఇత్యాదులు సంస్కృతమునందు కలవు.

‘అవనిజమువలన నమ్ముని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిచిడియెన్’
(అం. మ. భా. స, i, 142)

‘కావున కామ క్రోధములఁ గ్రాచుచు నాశ్రితకోటిఁగ్రాచుచున్’ (శాం. ii. 252)
(వావిళ్ళ ప్రతిలో ‘కామరోషము’ అని పాఠము మార్పబడినది.)

గురుఁడుగాఁ డే నరవరేణ్య ధర్మప్రకటికృత చిత్తుఁడు శాంతమూర్తి ....’
(., ఉ. ii 24)

‘కృపకృపవర్మలంగడిమి గిట్టి శిఖిండిప్రభద్రచుల్’ (., శర్మ. i. 221)

‘సంధ్యాభివందన శ్రద్ధయుజ్జనసేయు గీత వాద్యవిసోదక్రియలఁ దవులు’
(కా. ఖం. iv. 81 ప.)

‘వై చిన ప్రత్యయార్థముగ వాఁ డతిప్రీతి భుజింపఁ బోయినన్’
(భో. రా. ii. 188)

‘వెంకట వరదుఁడు వెలయు నిరంకుశవితరణనిరూఢప్రజ్ఞను రణని
శృంకిత ప్రాభవమునా నకలంకితకీర్తి ప్రతాపలక్ష్మల మహిమన్’
(రా. పాం. i.)

‘భా స్వరతం గాంచుట యబ్బురంబగునె గోపాలాంధ్ర రెడ్డి ప్రభూ’

‘శేఖరరెడ్డి ప్రభుఁడాత్మ’ (శ్రీవ. చి. సీ. బా. వ్యా ఉ. 7-13)

ఇట్టివి యెన్నియో తెలుఁగు కృతులలోను చూపట్టును. ఈ లక్ష్య లక్షణములను బట్టి ‘బొటన వేళ్ళ’ అనుచో ‘న’ కారమునకు గురుత్వము, ‘అను ప్రజ్ఞ’ అనునపుడు ‘ను’ వర్ణమునకు లఘుత్వము ఉచ్చారణ వివక్షను బట్టి సిద్ధించును. కావున ఇవి దోషములు కావు ‘అనుప్రజ్ఞ’ లోని ‘ను’ వర్ణము గురువేయగు నను శాస్త్రిగారి వాదము నిరాధారము. పై భోజరాజీయోదాహరణ మందలి ‘అతిప్రీతి’ వంటిదే ‘అనుప్రజ్ఞ’ యని భావము.

'వాల్మీకి వ్యాసులు వన్నెలు...అనుచో వాల్మీకి, వ్యాసపదములు రెండును వ్యస్తములే కావున సంహితలేదు. ఇట 'వాల్మీకి, వ్యాసుడు వన్నెలు దొలుగరే' యనునది వివక్షితపాఠము. ఇట్లగుట ఇట ఛందోభంగము కాదు.

పూర్వపాఠములు - మూర్ఖులు

ఇందు చూపబడిన ప్రాచీన ప్రయోగములు కొన్ని పిమ్మట ముద్రింపబడిన ప్రతులలో దిద్దబడినట్లు కనబడుచున్నవి.

మాఘకవి 'నాభీంద్రాద' మను రీతిగనే ప్రయోగించెననుటకు వృత్త రత్నాక్షర వ్యాఖ్య నాంధ్రభట్టియము ఛందోమంజరి మొదలైన ఛందోగ్రంథములు ప్రమాణము. కాని చుట్టట వృత్తికారుడు 'ప్రావ్యనాథి హ్రద మితి మాఘ ప్రయోగే హ్రద శబ్ద మవసీయ నద శబ్దః పఠనీయః' అను వాక్యముచే 3వి ప్రయోగించిన పాఠమును మార్చెను. అట్లు దిద్దబడి తమకందిన నద పాఠముతోనే యా శ్లోకమును పిమ్మట మల్లి నాథాది వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానించిరి. మాఘకావ్య టిప్పణి కారుడును ఈ సవయమును తెలిసెను. దీనిని పరిశీలించగా ప్రావ్యనాథి హ్రద మజ్జనాది పాఠము మాఘకవి ప్రయుక్తమని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈ ప్రస్తావనలో చూపబడిన మహాభారత ప్రయోగములతోను కొన్ని మార్పబడినట్లు కనబడుచున్నవి. కూచిమంచి తిమ్మకవి వాటికి 'కావున కామ క్రోధములుగా' నున్న పాఠము అచ్చు ప్రతులలో పిమ్మట 'కావున కామ రోషములుగా' దిద్దబడినది. '...దె నరవరేణ్య ధర్మ ప్రకటికృత చిత్తుడు' అనునది- 'దె నృపవరేణ్య నీకు బ్రటికృతసత్త్వుడు' గాను ; 'గీతవాద్య విసోద క్రియల దవులు'— అనునది 'గీతవాద్య విసోద కేళి దవులు' అనియు మార్పబడినవి. అయినను మార్పు చెందక వాటిని నేటికిని ఒక తీరుగానే నిలిచియున్న 'అవనిజము వలన నమ్ముని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడి బడియె'— 'కృపకృతవర్మలం గడిమి గిట్టి శిఖండి ప్రభద్రకుల్'—అను ప్రథమ కవుల ప్రయోగములును, అనంతామాత్య—సూరనార్యాదుల ప్రయోగములును రేఫ సంయోగ పూర్వమునకు గురుత్వ లఘుత్వములు వైకల్పికములనుటకు చాలును.

‘....అల్పవ్యయేన సుందరి గ్రామజన్యో మృష్ట మశ్నాతి’ (వృ. ర.)

ఇత్యాదులు సంస్కృతమునందు కలవు.

‘అవనిజమువలన నమ్ముని వ్రవరు వృధాత్సంగతలముపై వడిబడియెన్’
(ఆం. మ. భా. స, i, 142)

‘కావున కామ క్రోధములఁ గ్రాచుచు నాశ్రితకోటిఁగ్రాచుచుఁ’ (శాం. ii. 252)
(వావిళ్ళ ప్రతిలో ‘కామరోషము’ అని పాఠము మార్పబడినది.)

గురుఁడుగాఁ దే నరవరేణ్య ధర్మప్రకటికృత చిత్తుఁడు శాంతమూర్తి ....’
(, ఉ. ii 24)

‘కృపకృతవర్మలంగడిమి గిట్టి శిఖండిప్రభద్రకుల్’ (, శల్క. i. 221)

‘సంధ్యాభివందన శ్రద్ధయుజ్జనసేయు గీర్వాద్యవినోదప్రియణఁ దవులు’
(కా. ఖం. iv. 81 ప.)

‘వై చిన వ్రత్యయార్థముగ వాఁడతిప్రీతి భుజింపఁ బోయినన్’
(భో. రా. ii. 188)

‘వెంకట వరదుఁడు వెలయు నిరంకుశచితరణనిరూపప్రజ్ఞను రణని
శృంకిత ప్రాభవమునా నకలంకితకీర్తి ప్రకాశలక్ష్మిల మహిమన్’
(రా. పాం. i.)

‘ఛా స్వరతం గాంచుట యబ్బురంబగునె గోపాలాండ్ర రెడ్డి ప్రభూ’

‘శేఖరరెడ్డి ప్రభుఁడాత్మ’ (శ్రీవ. చి. సీ. బా. వ్యా ఉ 7-13)

ఇట్టివి యెన్నియో తెలుఁగు కృతులలోను చూపట్టును. ఈ లక్ష్య లక్షణములను బట్టి ‘బొటన వేళ్ళ’ అనుచో ‘న’ కారమునకు గురుత్వము, ‘అనువ్రజ్య’ అనునపుడు ‘మ’ వర్ణమునకు లఘుత్వము ఉచ్చారణ వివక్షను బట్టి సిద్ధించును. కావున ఇవి దోషములు కావు ‘అనువ్రజ్య’ లోని ‘ను’ వర్ణము గురువేయగు నను శాస్త్రిగారి వాదము నిరాధారము. పై భోజరాజీయోదాహరణ మందలి ‘అతిప్రీతి’ వంటిదే ‘అనువ్రజ్య’ యని భావము.

‘వాల్మీకి వ్యాసుడు వన్నెలు...అనుచో వాల్మీకి, వ్యాసవదములు రెండును వ్యస్తములే కావున సంహితలేదు. ఇటు ‘వాల్మీకి, వ్యాసుడు వన్నెలు దొఱగరే’ యనునది వినిపింపాతము. ఇట్లుగట్ల ఇటు ఛందోభంగము కాదు.

పూర్వపాఠములు - మార్పులు

ఇందు చూపబడిన ప్రాచీన ప్రయోగములు కొన్ని పిమ్మట ముద్రింపబడిన ప్రతులలో దిద్దబడినట్లు కనబడుచున్నవి.

మాఘుని ‘నాభిహ్రాద’ నును రీతిగనే ప్రయోగించిననుటకు వృత్తరత్నాకర వ్యాఖ్య నారాయణభట్టియచు, ఛందోమంజరి మొదలైన ఛందోగ్రంథములు ప్రచురణము. ఇవి మార్పుట వృత్తికాండలు ‘ప్రావ్యనాభి హ్రద మితి మాఘ ప్రయోగే హ్రద శబ్ద మవసీయ నద శబ్దః పఠనీయః’ అను వాక్యముచే కవి ప్రయోగించిన పాఠమును మార్చెను. అట్లు దిద్దబడి తమకందిన నద పాఠముతోనే యా శ్లోకమును పిమ్మట మల్లి నాథాది వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానించిరి. మాఘకావ్య టిప్పణి కారుడును ఈ నివయమును తెలిపెను. దీనిని పరిశీలించగా ప్రావ్యనాభి హ్రద మజ్జనాది పాఠము మాఘుని ప్రయుక్తమని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈ ప్రస్తావనలో చూపబడిన మహాభారత ప్రయోగములతోను కొన్ని మార్పబడినట్లు కనబడుచున్నవి. కూచిమంచి తిమ్మకవి నాటికి ‘కావున కామ క్రోధములుగా’ నున్న పాఠము అచ్చు ప్రతులలో పిమ్మట ‘కావున కామ రోషములుగా’ దిద్దబడినది. ‘...’డె నరవరేణ్య ధర్మ ప్రకటికృత చిత్తుడు’ అనునది- ‘డె నృపవరేణ్య నీకు బ్రతికృతసత్త్వండు’ గాను ; ‘గీతవాద్య వినోద క్రియలఁ దపులు’— అనునది ‘గీతవాద్య వినోద కేళిఁ దపులు’ అనియు మార్పబడినవి. అయినను మార్పు చెందక నాటికిని నేటికిని ఒక తీరుగానే నిలిచియున్న ‘అవనిజము వలన నమ్ముని వ్రవరు వృథాత్వంగతలముపై వడిఁ బడియె’—‘కృతకృతవర్మలం గడిమి గిట్టి శిఖండి ప్రభద్రకుల్’—అను ప్రథమ కవుల ప్రయోగములును, అనంతమాత్య—మారనార్యాదుల ప్రయోగములును రేఫ సంయోగ పూర్వమునకు గురుత్వ లఘుత్వములు వైకల్పికములనుటకు చాలును.

శ్రీ శాస్త్రిగారి కృతులు-ఛందోదోషములు

పదుల కావ్యములను ఆక్షేపించుటకు ఉబలాటనడు ఈ శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోనే 'భగ్నచ్ఛందము', 'యశోభావణ' అను దోషములు వెక్కులుండుట చిత్రముగా ఉన్నది. అయినను 'స్వజ్ఞాన జ్ఞాపివో నిరంశాః', అనికీ దా ఆరోపిస్తే ఈ దోషములలో కొన్నింటికీ శ్రీ శాస్త్రిగారి కృతుల నమూనా ఉదాహరణములు :

1. 'అపాన్య ప్రాక్త సిం దేవప్రతిమాం నూత్న వహార్గవతో'

(మధుకో. 55 శ్లో.)

ఇందలి రెండవ పాదమున తొమ్మిది యక్షరములు నడినవి. అనుష్టుభ పాదమునకు తొమ్మిది యక్షరములుండవు కావున ఇటు ఛందోభంగము.

2. 'అయమేకాంత నుహ్నన్మమ | ఆయంచమైకాంత బాందివశ్చేతి'

(కిరనం. 4 శ్లో.)

3. 'ఫలై శ్చ భక్ష్యైశ్చ రసాయనైశ్చ | ఆస్వాదయద్వి ర్వివిరైశ్చ కాకైః'

(వివే. 193 శ్లో.)

ఇత్యాదులలో పూర్వపాదాంత వర్ణమునకును ఉత్తరపాదాది వర్ణమునకును సంధి యావశ్యకమగుటచేత సంధిచేయఁగా ఛందోభంగము తప్పదు. ఇట్టి చోట్ల సంధి యవినశిత మన్నచో విసంధియను దోషాంతరము తటస్థించును. కావుననే 'లోలాల కానుబద్ధాని ఆననాని చకానతి (కావ్యా. మా. ii. 2.) 'వాన వాకాముఖే భాతి ఇందు శ్చందన బిందువత్' (సా. ద. vii) ఇత్యాదుల నుదాహరించి పూర్వార్థమునఁగాని ఉత్తరార్థమునఁగాని పాదచ్ఛయమునకు సంధిచేయకుండుట విసంధి దోషమని వామనమమ్మట పేమచంద్ర విశ్వనాథాది ప్రామాణికులెల్లరు స్పష్టముగా చెప్పిరి. అట్లని సంధిచేసినచో ఛందోభంగము తప్పదు.

4. 'కావించె నే పతి తన వజ్రకాయంబు వీర్యలక్ష్మికై బెద్ద విడిది గాఁగ'

(తత్సమచంద్రిక కృతిపతి ప్రశంస 1)

'క' కారమునకు 'త' కారము యతి చెల్లదు. కావున యతి భ్రష్టము.

5. 'హ వివరించి వ్రాయుటకుఁ బట్టదు కావ్యమొకండు; మాడఁగ'

(త. చం. 6)

'హ' కార 'బ' కారములకు యతి దుష్టము.

6. 'ఈ యాండ్రంబవనిఁ జెలగునందాఁడఁ దగఁ'

(త. చం. 8)

‘ఈ’ కారమునకు ‘అ’ కారమునకు యతి తప్పు.

7. ‘అతని నద్గుఃప్రకడ మాతనిదైన పవిత్రశీలముఁ’ అని ప్రారంభించి మూడవ పాదము వచ్చును :

‘హ’ వివరించి న్నాయకుఁడు ఇట్లు కావ్యమొకండు చూడఁగా....’

అని ‘అ’ కార ‘వ’ కారములను ప్రసంగించెప్పటి దోషము. ఇట్టివి వీరి గ్రంథములలో కొన్నింటి. ¹

15. అశరీరము : క్రియాపదము లేని వాచ్యము.

ఉదా :-

రత్నకుంభమును రహివహించెడు నట్టి
పాండ్యరాజునుల వనజభవుఁడు
కరుణలేనివాఁడు కంటఁడుయమైన
యడవిఁ జేర్చి వారి నక్కటకట !

28

ఇందు సమాపకక్రియ లేదు కావున అశరీరము. దీనినే యనన్యయ దోష మనియు నందురు.

వై పద్యములో ‘తాదించుచున్నాఁడు’ వంటి క్రియా పదము చేర్చిన గాని వాక్యార్థము పూర్తిగాదు.

1. ఇంతవఱకును ఈ గ్రంథమున అటనట శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారిని గుఱించి ప్రస్తావించుట జరిగినది. ఇట్టి యన్యవరామర్శము నాకిష్టమైన పనికాదు. అయినను వారే తమ వ్రాతలలో నన్ను గూర్చి తడవుటచే సమాధానము చెప్పవలసి వచ్చినది. శ్రీ శాస్త్రిగారు తాము సర్వజ్ఞులమన్నట్లు వండితులను, కవులను పలువురిని విమర్శించుటయు, దూషించుటయు. దానివై బ్రిటింగ, గోలుకొండ వత్రిక లలో ప్రతి విమర్శముచేసి విద్వాంసులు వారిని మందలించుటయు లోక మెఱిగిన విషయము. నిజమునకు మానవులెంతటి వారైనను సర్వజ్ఞులు కారు. లోపము లందఱకు ముందు. ‘ఉర్వి జలమకెల్ల ముందు తప్పు...’ కావున ఈ పరమార్థము నెఱిగి అమాయాగ్రహోదులతో దుర్విమర్శములకు దిగక సహృదయులై ప్రవర్తించుట యెల్లరికిని శ్రేయము.

‘మా భవంత నునలః పవనో వా
వారణో మదకలః పరశు ర్వా
వజ్ర మింద్రకర విప్రస్పృతం వా
స్వస్తి తేఽస్తు లతయా సహ వృక్ష !

(నిర్ణయ వ్రత. కావ్యా. శా. వ్యాఖ్యా 58 పు.)

ఓ వృక్షమా ! నిన్నగ్నిగాని, వాయువుగాని, మదపుణేనుగుగాని, గండ్డగొడ్డలిగాని, విడుగుగాని...నీకు నీ లతాతన్వితో శుభమగుఁ గాక !

ఈ పద్యమున ఒక వృక్షమును పెంచి పెద్దచేసిన ఒక వ్యక్తి తాను నిధి వశమున దేశాంతరమేగుచు ఆ వృక్షమున ఇట్టి యూపదయు కలుగకుండుఁ గాక ! యని యాసించుచు మారుతము నిన్ను పెకలించునుండుఁగాడ !—అను విధముగా అందందు సముచిత క్రియా పదములను చెప్పవలసియున్నను ఆ వృక్షమునందున్న వాత్సల్యాతిరేకమున అట్టి క్రియాపదముల ననుటకు కూడ నోరురాక అనలేదు. ఇట్టి స్థలములలో ఆ యా వాక్యములలో క్రియాపదములు లేకుండుట దోషము కాకపోగా కరుణ రసపోషణమునకు హేతువై గుణమే యగుచున్నది. కావున ఇది యనిశ్చయదోషము.

16. అరీతికము : ‘రసమునకు అనుగుణముగాని గీతి.’

ఉదా :—

సర్వా ఖర్వా త్యుద్ధత

గర్వా ప్రతిమాన వీరకార్యులు బంధుల్

ధూర్వహు లయ్యయై ! వీరలు

సర్వులు నయినారె యిట్లు శమనున కతిథుల్ ? 29

ఇటఁ గరుణరసమున వర్ణాడంబర మనుచితము.

‘అయ్యో ! మా బంధువులగు వీరెల్లరును ఇట్లు యమునకు అతిథులై నారుగా !’ యని మృతినొందిన వీరులఁ దలచి వారి బంధువులు విలపించు చున్నారు. కరుణ రసస్థానమగు నిందు పరుషవర్ణ దీర్ఘసమాసములతో నొప్పు గొడిరీతి యుచితము కాదు. కావున ఇది అరీతికము. ఇది నిత్యదోషము.

17. విసర్గలక్షణము : ‘విసర్గమునకుఁ దఱచుగ ఓకారముగాని, లోపము గాని వచ్చుట.’

తెలుగున తత్వమహామధ్యమునందప్ప వేటుగ విసర్గము వచ్చునట్టి యవ కాశములేదు గావున ఈ దోషమునకు తావేలేదు. కనుక దీనికి మూలకారుఁ డిచ్చిన శ్లోకమే యుదహరింపఁబడు చున్నది :

ఉదా :—

వ్యర్థో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధ్రువో మరౌ
ష్టానా దీనా మాతా జీర్ణా వనాన్తే పీష్టదృశా వయమ్. 30

ఇందు వ్యర్థః, మనోరథః, యాతః, జాతః, వాసః, ధ్రువః,—ఇంతవఱ కును విసర్గమునకు ఓత్పము వచ్చినది స్టానాః, మాతాః, జీర్ణాః, ఉదృశాః అను చోట్ల విసర్గములు లోపించఁ జేయఁబడినవి. కావున ఇది విసర్గయుక్తము. 'కావ్య ప్రకాశాదులలో' ఈ దోషము లేదు. ఇది నిత్యదోషముకాదు.

18. అస్థానసమాసము : 'ఉండవలసినచోట లేక, ఉండఁగూడనిచోట వాడిన సమాసము.'

ఉదా :—

విముఖుఁ డయ్యె బ్రహ్మ, వీనికి మేమేమి
యెగ్గు చేసినామె! యెఱుంగరాదు ;
అనుచు రోషరూపితారుణవీక్షణ
భీష్మవదనులైరి విజితనృపులు. 31

తమ కట్టి దుర్దశను గల్గించినందులకు బ్రహ్మపైఁ గినియు శత్రురాజుల వాక్యములలో క్రోధవ్యంజకమగు దీర్ఘసమాసము లేదు. ఇట్లున్నారవి కవి చెప్పెడివాక్యమున పెద్ద సమాసమున్నది. కావున ఇది అస్థాన సమాసమయినది. ఇది నిత్యదోషము.

19. వాచ్యవర్జితము : 'నుడువవలసినది నుడువకుండుట.'

ఉదా :

ఎల్ల దుర్దశలకు నిల్ల గు మాకు
ఉల్లమున మనంగ నొదవెడుఁ గోర్కె. 32

ఇటఎల్ల దుర్దశలకు నిల్లయిన మాకుఁగూడ అని 'కూడ' అను పదము ప్రయోగింపఁబడవలసినది—ప్రయోగింపఁబడలేదు.

‘మా బ్రతుకు మిగుల పోయెను’ అను నర్థముట వివక్షితము. అట్టి వివక్షితార్థము ‘ఎల్ల దుష్టశలకు నిల్లయిన నూకల’ అని సముచ్చయార్థములగు ‘ను’ ‘కూడ’ ‘నై నము’ మున్నగు పదములు ప్రయోగించినాగాని రాదు. ఇటు అట్టి దేదియు లేకుండుటచే ఇది వాచ్యపర్జితము. ఇది నిశ్శబ్దోపమ.

20 సమాప్తపునరాధానము : ‘ఒక వాక్యము సమాప్తి చెందిన పిమ్మట తిరిగి వాక్యగతపదిములలో నొక దానికి విశేషణమును చెప్పుట.’

21. పశ్యత్రవార్థము : ‘వ్రక్ త్తము నాయావానికి క్రిమముగ నీయక చెడగొట్టుట.’

రెండింటికిని ఉదా :

క్రేళ్ళు దూఁగు లేళ్ళు ; గెంటెడి యేనుగుల్ ;

వరుస రేగి పడునివంగిగములు,

గల్గి వెలుపు గొల్పు కారడవుల నుండు

మినట గలచి పలుచు నెఱుంగుబంట్లు.

33

ఇందు వివిధమృగాకీర్ణమగు కారడవిలో నుండుమని వాక్యమును సమాప్తముచేసి, తిరిగి ‘కలచిపలుచు నెఱుంగుబంట్లు’ అని వనవిశేషణముగ చెప్పుట వలన ఇది సమాప్తపునరాధానము.

అడవి వివిధమృగాకీర్ణమని చెప్పినవలయున ముందు భయదములగు మత్త గజములు, పిమ్మట వానికంటె కొంచెము తక్కువయగు సివంగులు, పిమ్మట భల్లూకములు చెప్పబడవలసి యుండ అన్నింటికంటె ముందు అత్యల్ప సత్వములును, సాధువులును అగులేళ్ళు ఉన్నవని చెప్పుటవలప శక్తిగ వాని వ్రక్ త్తము పదిపోయినది. కావున ఇది పశ్యత్రవార్థము. ఇది నిశ్శబ్దోపమ.

22. సంబంధవర్జితము : ‘ఏ పదముతో దక్కిన పదిముల కన్వయ మభిలషితమో యాపదముతో సంబంధము లేకుండుట.’

ఉదా :—

శిలలు సింహాసనములు, చెట్లు వెల్లు

గొడుగులై సొంపు నింపగ గూర్చి నిచట

దుర్దశారాజ్యపట్టభద్రులము మేము ;

సాటి యెవరిక మాకు నీ జగతిలోన ?

34

ఈ రాజ్యమున సింహాసనములు జాళ్ళు అనువిధముగాఁ జెప్పవలసిన సంబంధము చెప్పఁబడలేదు.

రాజ్యమున భద్రాసనములు జాలు; శ్వేతచ్ఛత్రములు చెట్లు అని రాజ్యపదముతో సింహాసనాదిపదముల కన్వయము అఖిలపితము. అట్టిపదము 'దుర్దశా రాజ్య పట్టభద్రులము' అని సమాసమునందు చిక్కినది. సమాసైక దేశమగు ఆ రాజ్యశబ్దముతో సింహాసనాదిపదములకు అన్వయము పొసఁగమి ఇది సంబంధవర్జితము.

నిలి. అధికపదము : 'అవసరము లేని పదముల నధికముగా నుపయోగించుట.'

ఉదా :—

క్రమరాకేందుమండలాకారరూప
ఘనవిపాండురమూర్తులఁ గ్రాలుచుండ్రు
వల్లభులు కాననమ్ముల వదలి చనిన
శోకతప్తలు ఘూర్జరసుదతు లెల్ల .

35

ఇందు భర్తృపరితలగు ఘూర్జరస్త్రీలు వియోగదుఃఖమున వెల్లిబాటిరి అను అర్థము వివక్షితము. వెల్లినగు ప్రకారమును జెప్పుటకు 'రాకేందు మండలవిపాండురమూర్తులు' అనిన చాలును. ఇక నిందు చెప్పిన రూప, ఘనాదిపదములు అవసరములేనివగుట ఇది అధికపదము.

24. భగ్నక్రమము (ప్రక్రమభంగము) : 'ఒకానొక నియమము నేర్పఁబడినది, ప్రారంభించి, నడుమ నానియమమును వీడుట.'

ఉదా :—

గుహలు గృహములు ; శబరులు కూర్చుజనులు ;
వింధ్యభువి పురి ; నదులును వెలయు దిగుడు
జావు లక్కట ! విహరించు పరిసరములు
కారుటడవులు మాకు హా ! కాలమహిమ !

36

గుహలు, గృహములు అని బహువచనాంతముగ మొదలిడి చెప్పుచు వచ్చి నడుమ 'వింధ్యభువి పురి' అని ఏకవచనాంతముగఁ జెప్పుటచే క్రమభంగ మయినది. కావున నిది భగ్నక్రిమము.

అర్థదోషములు

అర్థదోషములు వదునెనిమిది :

1. అపార్థము	7. అతిమాత్రము	13. అప్రసిద్ధోపము
2. వ్యర్థము	8. పరుషము	14. సేతుకూన్యము
3. ఏకార్థము	9. విగతము	15. నిగలంకృతి
4. సంశయము	10. హీనోపమ	16. అశ్లిలము
5. అపక్రమము	11. అధికోపమ	17. విరుద్ధము
6. భిన్నము	12. అసంబంధోపమము	18. సహచరభ్రష్టము.

1. అపార్థము : 'సంగతమైన సముదాయార్థము లేనిది.'

ఉదా :—

చోళమండలమునఁ జోద్యంబు లేమిరా ?

ఇంకిపోవు నేల యేటినిరు ?

పాపతేని వేయిపడగల బగువెంత ?

ఇల కులాచలంబు తెన్ని గలవు ?

37

ఇందు సముదాయార్థ మేమియు లేదుగావున నిది యపార్థము.

వాక్యార్థప్రతీతి అసంబద్ధవ్రలాపతుల్య మగుటచే ఇది నిత్యదోషము.

2. వ్యర్థము : 'ప్రయోజనములేని యర్థము లేనిది.'

ఉదా :—

పరిశుద్ధము మీ వంశము,

నిరవద్యము మీ యశంబు, నిస్సీమము మీ

యురు శౌర్యము, కాకతిపతి

చరణమ్ములు పాండులార ! సరగునఁ గొలుండి !

38

మీకులము పరిశుద్ధమయినది, మీయశము స్వచ్ఛమయినది, మీ శార్యము నకు మేరలేదు ! అని పాండ్య రాజులను గూర్చి చేసినప్రశంస 'మీరు కాకతీ శ్వరుని పాదము లాశ్రయింపుడు' అనిచేయు నుపదేశమున నే మాత్రము నుప యోగింపకున్నది. కావున ఇది వ్యర్థము.

3. ఏకార్థము : 'చెప్పినయర్థమునే పదాంతములతోఁదిరిగి చెప్పుట.'

ఉదా :—

మూర్ఖ వోయినట్టి ముద్దుబాబురఁ జూడఁ

జెడరి మనసు నూలు చెక్కలయ్యె ;

స్మృతివిహీనులై న శిశువులఁ గాంచుటఁ

జేత మవిసి నూలు చిదుప లయ్యె.

39

ఈ పద్యమునందలి పూర్వోత్తరార్థము లేకార్థములు గావున దోషము.

వివరణాదు లపేక్షితములై నపు డియ్యది దోషము కాదు కావున ఇది అనిత్యదోషము.

4. సంశయము : 'కర్తృపద మిదియా? అదియా? కర్మపద మిదియా? అదియా? యని సందియమునకు శావిచ్చుట.'

ఉదా :—

కృశమగుటను నేఁడు గెలుపొందు నింతుల

కుచయుగమ్ము దంతికుంభయుగళి ;

వాడువాటి యుంట వల్లరుల్ నవ్వుత !

మేను సిరులు మిగుల మేలమాడి.

40

ఇందు ప్రథమ వాక్యార్థమున కర్మపదము స్త్రీల కుచయుగమా ! లేక దంతుల కుంభయుగళియా ? యనియు, ద్వితీయ వాక్యార్థమున కర్తృవాచ కము వల్లరులా, లేక మేనుసిరులా ? యనియు సందియము కలుగుచున్నది గాన సంశయము.

5. ఆపకమము : 'పాపాపర్యము తాళునూటయినచో అపకమము.'

ఉదా :—

అకట ! నోళ్ళు తెరిచి యతివలు వనమందు

నిద్రపోయి నోళ్ళనిండఁ బడిన

పూరితోన వారు బోధించుచున్నారు

వెతలఁ బడెడిమాకు బ్రతుకుఁదెచ్చు.

41

నిదురపోయిన పిమ్మట నోరు తెరుతురు. కాని యిటు నట్టి క్రమము విడిచి, నోళ్ళు తెరిచి యని చెప్పి, తరువాత నిదురపోయిరి యని చెప్పట వలన ఇది అపకమము.

6. భిన్నము : 'సంబంధకూన్యమగు నేని భిన్నము.'

ఉదా :—

నిజముగా లాటవాసుల నెన్నుదుటను

ప్రాలు మేలుగ ప్రాయఁడా వనబభవుఁడు ;

కావుననె యీ యెడారుల గాసి నొంద

వలసివచ్చెను మాకుటుంబముల కింద.

42

లాటదేశవాసుల నెన్నుదుట మేలుప్రాలు ప్రాయకుండుటగును, మాకు నెడారులలోఁ గష్టపడవలసివచ్చిన దనుటకును సంబంధము లేదు కావున ఇది భిన్నము.

7. అతిమాత్రము : 'లోకమునం దెచ్చటను బొంగని యత్యుక్తి.'

ఉదా :—

భువనమెల్లను సంధ్రమైపోవునేమొ !

యనెడి వెఱపున తగ్గించుకొనిన లాట

వాసినులయశ్రువులు పాటి వనమునందు

నెందుగన లెక్కలేనన్ని యెళ్లు పుట్టె.

43

ఇందు కన్నీటితో భువనమెల్లను ఏకసముద్రమయిపోవు ననుట అత్యుక్తి.

అట్టి భీతితో నెంత తగ్గించుకొనినను ఆ కన్నీటితోనే యడవి యెల్లను నదుల మయమయినది లోకమున నమ్మరాని, పొసగిని యర్థమును చెప్పుట వలన ఇది అతిమాత్రము, అహోవమును గల్గించు నర్థమేదియులేకుండుటచే ఇది అతిశయోక్త్య లంకార మగుటయు వీలులేదు. కావున దోషమేయని భావము.

8. పరుషము : 'కర్ణకఠోరః, మిక్కిలి క్రూరమునగు నర్థము.'

ఉదా :

పండ్లు పండ్లని మాటికిఁ బాదములను

బెనఁగు నీ బాలురను బట్టి విఱుంగఁ గట్టి

కారుచిచ్చునఁ బడఁద్రోచి కాల్చివేయుఁ,

డార! యెడ్పింతురా! మమ్ము పీగు కూడ! 44

ఫలములను వేడు బాలుర నిట్లునుటచే నిది పరుషము.

దౌర్భాగ్యనశమున అడవులపాలై యిడుమలు పడుచున్న శత్రుకాంతలను అభము కుభము లెఱుంగని చారి శిశువులు పండ్లు తెచ్చి పెట్టుడని మారాముపెట్టిరి. ప్రాణములు పనికి కనుకచే ఆ యనద లనిగమాటలివి. పండ్లని చేయిపాఁచు పాలబుగ్గల పసిపిల్లలను కారుచిచ్చులోవైచి కాల్చివేయుడను మాట యెంతయు క్రూరమయినదియు, కర్ణకఠోరమయినదియు గావున ఇది పరుషము.

9. విరసము : 'ప్రకృతార్థమున కుపయోగింపని రసవట.'

ఉదా :

చంద్రవదనలార! చాలును శోకము,

సుధను జిల్కుగనులఁ జూచి వేగ

రండు! నిల్వడని కిరాతులు చెలరేచి

చుట్టుముట్టివారు చోళసతుల. 45

దుఃఖతలై యున్నవారి నిట్లు కిరాతులు కాముకులై చుట్టుముట్టి భాషించుట విరసము.

తమ భర్తలుపోయి విలవిల పొగులుచున్నాట పానము ! చోళకాంతలు.
ఇది కరుణము. ఇక కిరాతులో ! వారిని గాంచి 'పంప్రపదనలార ! అమృతము
చిందు చూపులఁ జూడుఁడు' ఆనుచున్నారు. ఇది శృంగారము. ప్రకృతిమయిన
కరుణరస సందర్భమున ఈ శృంగార మంతయు వెగటు గొల్పుచున్నది. కావున
ఇది విరసము.

10. హీనోపమ : 'జాతితోఁగాని, ప్రసూలముతోఁ గాని ఉపమాన మువ
మేయముకంటె హీనమగుట.'

ఉదా :-

వేటకుక్కలు లేళ్ళను వెన్నులంటి

చీల్చుపోలిక పగతురఁ జెండినారు

మున్ను మీరలు ; నేడెందుఁ బోయె నట్టి

పౌరుషంబెల్ల కాననవాసులార !

46

ఇందు కాననవాసు లగురాజులు వేటకుక్కలతోఁ బోల్చిబడిరి గావున
ఇది జాతికృతమగు హీనోపమ.

ప్రమాణకృతమగు హీనోపమకు 'మిణుగులువలె సూర్యుఁడు వెలుగు
చున్నాఁడు' మొదలగు వాక్యములు ఉదాహరణములుగును.

11. అధికోపమ : 'జాతితోఁ గాని, గుణముతోఁ గాని, ఉపమాన మధిక
మగుట.'

ఉదా :

కొలనియొడ్డునేరి కొంగలు కదలిక

మునులఁ బోలియుండుఁ గనుఁడు ! వాని,

మనము పట్టుకొందు మనెడి భీతిని మింటఁ

బాటఁ జొచ్చె నిదియె బకజపంబు !

47

'కొంగలు మునులవలె నున్నవి' యని చెప్పుటవలన ఇది జాత్యధికోపమ.

గుణాధికోపమకు 'ఈమె నాభి పాతాళమువలె లోతుగ నున్నది'
మున్నగునవి యుదాహరణము లగును.

12. ఆసదృశోపమ : 'సామ్యము లేని యుపమానమును చెప్పుట.'

ఉదా :

సాంద్రకుంజములం జీల్చి జాలువాలు
వెడఁద సేలయేళ్ళు గలిగిన వింధ్యనగము
ఫాలనయనాగ్ని కీలావిభాసమానుఁ
డైన శంకరుఁ బోలెడి వదిగొ ! గనుఁడు !

48

సేలయేళ్ళు జాలు వాలుచుండు వింధ్యపర్వతమునకును, నెన్నుదుటి కంటి మంటలతో వెలుఁగు శంకరునకును పరస్పరము నెట్టిపోలికయు లేదు. పోలిక యున్నట్లు చెప్పుట ఇది ఆసదృశోపమ.

13. అప్రసిద్ధోపమ : 'కవినమయ సిద్ధముగాని దానిని ఉపమానముగఁ జెప్పుట.'

ఉదా :

ఉరలుకన్నీటిధారల నుదిలకొనిన
యంగదేశపు మగునల యాననములు
మంచుసోనలచేఁ జెన్నుమాయురేకు
లెవయు కలువలఁ బోలెడు వనఁగఁ దగును,

49

మోములకును కలవపూవులకును ఉపమానోపమేయ భావము కవి నమయసిద్ధముగాదు గావున ఇది అప్రసిద్ధోపమ.

14. హేతుకూన్యము : 'కారణములను తెప్పకయే యొకానొక విషయ మును నిర్ణయము సేయుట.'

ఉదా :

ముత్యములుగల్గు నీత్రోవఁ బోవులెల్ల
నిజము ! వమ్మయ్యె, కాదిది నెలఁతబాట
వేలుత్రోవలఁ బోవుదు వెలఁది వెదుక
కానఁబడకుండ నెట్లుండుఁ గలికిమిన్న ?

50

ఇందు 'ఇది నెలఁత బాట కాదు' అను నిర్ణయమునకు హేతువెద్దియో చెప్పఁబడలేదు గావున ఇది హేతుకూన్యము.

15. నిరలంకృతి : 'అలంకారములేని వాక్యము.'

ఉదా :

వెంటఁబడి యూలయోసుల నందఱి మోరి
ల వెన మూచూచి యల్ల వె! లంబసుల
ముష్కములు దీర్ఘ మేహనములు గల్గి
వృషభరాజులు వనమెల్ల బెరుచగలఁగను.

51

ఇందెట్టి యలంకారము లేదు కావున ఇది నిరలంకృతి.

16. అశ్లీలము : 'అమంగళ జుగుప్సవీడలను గలిగించు నర్థమును వర్ణించుట.'

దీనికిని పై పద్యమే యుదాహరణము. ఊట ప్రేమాభిసంకుచుట్టి జర్థము వర్ణింపఁబడినది. అమంగళ జుగుప్సల కుదాహరణము లిట్లే యుదాహరణములు.

17. విరుద్ధము : 'దిగ్దేశకాల లోకావస్థవిరుద్ధమైన వాక్యార్థము.'

(అ). (ఆ) దిగ్దేశవిరుద్ధములు :

ఉదా : ఉత్తరంపుదిశను నుద్వేలమగునబ్బి

గలదు దాపునందుఁ గాంచుఁడయ్య !

దప్పి దీర్చి మమ్ము దయఁగాచు నీమరు

భూములందు గంగ పొంగిపాటు.

52

ఉత్తరదిక్కున దావున సంధ్రము గలదని చెప్పుట దిగ్విరోధము. ఎడారిలో గంగానది పాటుచున్న దనుట దేశవిరోధము.

(ఇ) కాలవిరుద్ధము ఉదా :- కేతకి చైత్రమున పుష్పించినది. వానకాలమున మల్లెలు కొల్లలు.

(ఈ) లోకప్రసిద్ధివిద్ధము :

ఉదా :-

అడవినున్నకొమ్ము లాకరమ్ములు గాగె
బుట్టువొందినట్టి ముత్తియములు
వెల యడెంతయైన విలివి యీవెలదులు
భూషణములందాల్చి మురియుచుండ్రు.

53

అడవిదున్నల కొమ్మునుండి ముత్తియములు పుట్టుట లోకప్రసిద్ధి విదు
ద్ధము. ముత్తియములు పుట్టు తావులని వడ్జులు చూపిన పట్టికలో¹ 'అడవి
దున్న కొమ్ము' పేరకేడు.

18. సహచరభ్రష్టము (సహచరచ్యుతము) : 'అశుల్యములైన వస్తు
వుల నొకచో గూడ్చుట.'

ఉదా :-

చదువు శాంతివలన ; జాన నున్సిగ్గున ;
రళ మనంగదేవుకళన ; బుద్ధి
చదువువలన వెలయు ; శత్రువుల్ వనవృత్తి
పలన నిలను మిగుల వెలయుదుగట.

54

ఇటు చదువు, బుద్ధిలగుటె, రతి యనునవి యపకృష్టములు. కావున
సహచరభ్రష్టము

ఇందు సర్వోపాదేయములు. చదువు, బుద్ధి అనువాసికంటె, విషయ
లోలఁరగు ఏ కొండలకు మోకమో ఉపాయదేయములగు చాన, రతి యను
నవి యపకృష్టములు గావునను, వాసికంటె శత్రువులు. వనవృత్తియు మిగుల
నపకృష్టములు గావునను సహచరభ్రష్టమని తాత్పర్యము.

1. ముత్యములు పుట్టు తావులు :

శ్లో. కరీముజీమూతవరాహశంఖమత్సాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే కేషాంతు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.

(సోమపీఠి. ప్ర. రు. వ్యా.)

ఇట్లే దోషాంతరము లూహ్యములు. రసభావాదులకు స్వకృతివాచ్యతయు దోషమే,

రసదోషములు

1. స్వకృతివాచ్యత : రసములు, భావములు, స్వకృతివాచ్యములగుట దోషము. రసాది సాధారణ పదములతోఁ గాని, శృంగారాది విశేషవాచకములతోఁ గాని రసములు వాచ్యములు చేయఁబడఁగూడదు. ఇట్లే భావములును. ఇవి వ్యంగ్యమర్యాదచేత భాసించినపుడే యాస్వాద్యములని ఆలంకారికుల సిద్ధాంతము. 'కామినీ కుచకలశవత్ గూఢ వై యవ చారుత్వమ్' అని కావ్యప్రకరణమున వివరింపఁబడినది,

2. అసంపూర్ణసామగ్రి : విభావాది రససామగ్రిని సంపూర్ణముగా కూర్చలేకపోవుట.

3. విలంబప్రతితి : విభావాదుల ప్రతితికి విలంబము కలిగించునట్టి రచన.

4. అంగప్రాధాన్యము : ప్రకృత రసముకన్న మిక్కిలి అధికముగా అంగములైన భావములనే వర్ణించుట.

5. ప్రతికూలాంగరచన : ప్రధానముగా వర్ణింపఁదలచిన రసమునకు విరుద్ధ రసాంగములను నిబద్ధించుట.

6. విచ్ఛిన్నదీపనము : ప్రసంగాంతరముచే విచ్ఛిన్నమైన రసమును మాటి మాటికి తడవుట.

7. ఆనవసర ప్రస్తావము : సందర్భరహితముగా రసమును ప్రస్తావించుట.

8. అనర్థవిచ్ఛేదము : మంచిరసఘట్టమున తటాలున విచ్ఛేదమును కలిగించుట.

9. ప్రతినాయక ప్రాధాన్యము : ప్రధాన నాయకునికన్న ప్రతి నాయకుని కార్యదులను మిక్కిలి ఎక్కువగా ఉగ్గడించుట.

10. ఆలంబనాపరామర్శము : రసాలంబనములగు నాయుకా నాయకులను కథాసందర్భమున నడుమ నడుమ ప్రవేశపెట్టకపోవుట.

11. అనువయక్తము : ప్రకృతమున కుపయోగపడని వస్తువును వర్ణించుట,

12. అనౌచిత్యము : జాతిచేతకాల వర్ణాశ్రమాదుల కుచితముగాని వ్యవహారములను వర్జించుట.

ఇట్టి రసవిరోధములను గమనించి వానిని పరిహరింపవలెను. దోషము లన్నియు జ్ఞాన్యములయైనను అనౌచిత్యము సర్వథా పరిహరణీయము. ఈ భావమునే ద్వనికారుఁ డిట్లు చెప్పెను :

‘అనౌచిత్యా దృతే నాన్య ద్రనభంగస్య కారణమ్’ (ధ్వన్యా. III)

కావున కావ్యమున కొంచెముగా కూడ అనౌచిత్యదోషము రాకుండ చూచుకొనుట కవులకు ముఖ్యకర్తవ్యము.

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర. సేవిత సహృదయ నికర,
కాండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునై నలంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
దోష ప్రకరణము.

ఆంధ్ర స్త్రోతావర్ణన యశోభూషణము

[మవరసమీదనహతము]

ఁ గుణప్రకరణము

పూర్వప్రకరణమున కాచార్యుల పాదులగు దోషములు నిరూపించబడినవి. పిమ్మట, కావ్యోత్కర్షమునకు కావ్యములైన గుణాంశకాగములు ప్రకాంతములై నవి. వానిలో అలంకారములు బహువిక్రమముల అగుటచే నూచీ కటాహన్యాయమున అల్పవక్రవ్యములగు గుణములు వోలున నిరూపించబడుచున్నవి :

గుణముల క్రమము

1 గుణము లిరువది నాలుగు :

1. శ్లేషము	9. ఉదాత్తత	17. గాంభీర్యము
2. ప్రసాదము	10. ఓజస్సు	18. సంకేతము
3. సమత	11. సుశబ్దత	19. సౌత్ప్యము
4. మాధుర్యము	12. ప్రేయస్సు	20. ప్రౌఢి
5. సౌకుమార్యము	13. ఊర్జితము	21. ఉక్తి
6. అర్థవ్యక్తి	14. సమాధి	22. రీతి
7. కాంతి	15. విస్తృతము	23. భావికము
8. ఔచార్యము	16. సమ్మితము	24. గతి

పినిలోఁ గొన్నింటికీ దోషమును బోగొట్టుట వలన గుణవ్యవహారము గలిగినది. మఱికొన్నింటికీ స్వయముగనే యవి కావ్యోత్కర్షమునకు పాతువు అగుటచే గుణము లను పేరు వచ్చినది. స్వయముగ కావ్యోత్కర్షమునకు

1. భామహుఁడు గుణములు మూడే యనెను. చామనుఁడు పది గుణము లను జేర్చినెను. భోజరాజు గుణము లిరువదినాలుగని పరిగణించెను. విద్యానాథ కవి భోజని మతము ననుసరించి యిట గుణవిభాగము చేసెను.

పాశువు యొక్క గుణములే బోధోనికైల్ల శ్రేష్ఠము అని యెన్నఁదగినవి. దోషమును బోధఁగొట్టుట వలన గుణములైన వానిని గుణములనుట అలంకారికుల కైర్లరికిని సమ్మతముగాదు. ఏయాలంకారికులు దోషము లేకుండుటయే గుణముగా నెన్నుదురో వానికి సౌలమార్గము మున్నగునవి గుణము అనుట సమ్మతము.

ఏ దోషము ఏ గుణముచే పరిహరింపఁబడునో వివరింపఁబడుచున్నది :

1. శ్రుతికటువు అను దోషమును బోధఁగొట్టుటకు సౌకుమార్యము.
2. గ్రామ్యదోషమును బోధఁద్రోలుటకుఁ గాంతి.
3. అపృష్టార్థదోష సంహారార్థము ఆర్థవ్యక్తి.
4. న్యూనసాధిక విదదోషము లఁ జాపుటకు సమ్మితత్వము.
5. అనుచితార్థమును నిరాకరింప ఉదాత్తత.
6. విసంధిదోషము లేకుండఁ జేయుటకు ఊర్జితము.
7. పతత్రప్రకర్ష దోషమును బోధఁగొట్టుటకు రీతి.
8. క్లిప్తదోషనిరాసార్థము ప్రసాదము.
9. అశ్లిలదోషరాహిత్యార్థము ఉక్తి.
10. చ్యుతసంస్కారము లేకుండఁ జేయుటకు సుశబ్దత.
11. ప్రక్రమభంగ నిరాకరణార్థము సమత.
12. పరుదోష నివృత్త్యర్థము ప్రేయస్సు.

ఈ రీతి దోషపరిహారకము లగుట వలన వీనికి గుణవ్యవహారము సిద్ధించినది.

గుణముల స్వరూపము - ఉదాహరణములు

1. శ్లేషము : 'పెక్కువదము లొండొంటితోఁ గలిసి మెలిసి యొక వదము వలె భాసిల్లుట.'

ఉదా :—

సరసుం డాతఁ డమేయవీర్యుఁ డభిలక్ష్యాపాలమౌళిస్ఫుర
ద్వరరత్నద్యుతిరంజితాంఘ్రి, భువనత్రాణైర్దోడాలన
త్కరుఁ డుద్యద్గుణకౌముదీ విలసితాకాశావగాసం డపఁలో!
తరమే వాని నుతింపఁ గాకతికులొద్దొలుక నృపాలాగ్రణిణి. 1

ఇందు చదువునపుడు సంధివళమునఁ బదము లొందొంటితోఁ గలిసి యొక
పదమువలె భాసిల్లుట వలన ఇది శ్లేషము.

2. ప్రసాదము : 'వ్రసిద్ధములై సుళువుగా నర్థముఁ దోవఁజేయు పద
ములు గలిగియుండుట.'

ఉదా :

వీరుద్రవిభుఁడు వెలయు లక్ష్మీపతి
యవనిఁ గావ నిటుల నవతరించె,
గాంచుఁ డవిగొ ! వానికన్నులు విరిసిన
తమ్మిపూలసౌబగుఁ గ్రుమ్మరించు. 2

సుళువుగా అర్థము తెలియు పదములున్నందున ఇది ప్రసాదము.

3. సమత : 'పాదము లన్నింటను వైషమ్యము లేకుండుట సమత.'

సురతరుమంజరీచయము, సుందరకర్ణ విభూషణంబు, వి
స్ఫురితసితాంశురోచి, పరిపూర్ణ సుధారససేకమున్, వియ
త్సరిదమలోర్మిశీకరవిసారము, కాకతివీరుద్రభూ
వరుకమనీయదివ్యగుణవార మపారము నేర మెన్నఁగన్. 3

రమ్యార్థ సంపన్నము లగు పదము లవైషమ్యముగఁ గూర్పఁబడినవి
గాన ఇది సమత.

4. మాధుర్యము : 'చక్కని విడివిడి పదములతో విలసిల్లు వాక్యము.'

ఉదా :—

తెల్లనివల్వలై వెలగెఁ దేటమెఱుంగు పిఱుందులందు; భా
సిల్లె సరమ్మలై సోఁగుఁ జిమ్మెడిగుబ్బలదోయిమీద; రా
జిల్లెను జాజిదండలయి చెన్నగు నౌదలబఁ, ప్రతాపభూ
వల్ల భుక్తి ర్తి వెల్లువలు పైకొని దిగ్వనితాళి కెంతయుఁ. 4

ఇందు పదములు విడిచిచీగ నుండి నుదము గొలుపుటచే ఇది హాధుర్యము.

5. సౌకుమార్యము : (సుకుమారత) 'కోమలములును సానుస్వారములు
నగు అక్షరములు గల పదముల కూర్పు.'

ఉదా :

అందమ్ము లమందమ్ముగ

స్యందించెడిచెలుల మోముచందురు లెసఁగఁ

సుందరమగు కాకతిపుర

మందునఁ జంద్రకలు వెలుఁగు నౌరా! పవలుఁ. 5

అనుస్వారసహితము లగు కోమలవర్ణములుగల పదము లుండుటచే ఇది
సౌకుమార్యము.

6. అర్థవ్యక్తి : 'నిరాకాంక్షమై సంపూర్ణార్థము నిచ్చు వాక్యము.'

ఉదా :—

అతులయశోఽన్వితుం డరిభయంకరమూర్తి ప్రతాపరుద్రభూ
పతి దయ నేలు నౌర! భువిభాగ్యము పండెను; కాదు; విష్ణుప
త్రితయమే ధన్యతం గనె నదే! కమలాక్షునియంశ మిట్లు కా
కతికులమందుఁ బుట్టి త్రిజగ మృతనయమ్మును బ్రోవ నెమ్మిమై. 6

ఇందు వాక్యార్థము నిరాకాంక్షమై పరిపూర్ణమగుట ఇది అర్థవ్యక్తి.

7. కాంతి : 'ఉజ్జ్వలమగు బంధము కలిగియుండు వాక్యము.'

ఉదా :-

రా రాజద్వారపీఠంబుద్ర విజయప్రస్థావరజానధా
 త్రీరేణుచ్చట గ్రమ్మి యుభయము భాజించి జేసి వేయంగ, దై
 నాలుక స్వర్గది గంగయై, పునరు నాపించి "శగంగాపగ"
 కారించై యల గోశనిధుని గవంగారాడు ప్రచ్చన్నమై. 7

శ్రవణ సుఖగనలగు వనమున యెఱుఁగిన పదమును ఉజ్జ్వలస్థైర్యమే
 కాంతి. ఇట్టి యౌజ్వల్య గుణములేని కవిచాక్క. అందుకు ముఖ్య ప్రాంత
 చిత్తవృత్తిలై శోధింపమగునని యుద్ధయ్యగారు తుదిపాఠము.

8. జాడార్యము : (ఉదారత) 'వికటాక్షరముల బంధము.'

ఉదా :-

నేను నే నని మూఁగి పూనికఁ బీనుంగుఁ
 పొలను కుత్తుకబంటి బొంగువారు ;
 బంతులం దగఁ దీర్చి అంతులం దెగఁజేర్చి
 తమిఁ దీఱ నెత్తురు ద్రాక్షవారు ;
 కోరి కోటలఁ బట్టి నూటి యెఱుఁబుల నెమ్మి
 మించి నీ అకట లొడించువారు ;
 ప్రిదులు నేను నుండి వెలి క్రేళ్ళు దూఁకెడి
 క్రొప్పేట నీరాటఁ గూడువారు ;
 నై నరాకాని మూఁకల కాటపట్లు
 తెలుఁగురాయని మునగాండు తేట మెఱయ
 నివ్వటిలఁ జేయు నాలంపు నేల లోర !
 దాయగుండియ లవియఁగాఁ జేయుచుండు. 8

పద్యపాదము లొక విధమైన వియ్యరపు తూగుతోఁ వెలయునట్లు
 చేయు కూర్పు కలిగియుండుటయే వికటాక్షర బంధత్వము. అదియే బంధగత

1. 'జౌజ్వల్యం కాంతి రిత్యాదుః గుణం గుణవశితః

పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవే ర్యచః' (ప్ర. రు. వ్యాఖ్య.)

మైత్ర ఉగారణ, అట్టి కలిత భిక్షు వానిని భవమున ఉత్తులగా చిందుదొక్క నభిలాషము కలుగును ఈ సాంకేతికతను పోల్చుట.¹

9. ఉదాత్తత : 'ఉచితములగు విశేషణములు ప్రయోగించుట ఉదాత్తత.'

ఉదా :

ఘోరికరించు కరులు, కేరెడ్ బంటులు,
తెరలి కదలి వెలుగులు తేలిగమియు,
నోజు పేను పెనుగు శేజీలరాజిలము,
గలిగి నేనె యెచ్చి వెలుయు మిగులు.

9

కరులు ఘోరికరించుట గిప్పెట్లు, బంటులు కేరెడ్ (అద్దుట్లు) తేరులు మొగయుట (ధ్వనించుట) గుట్టులు పేషానములయింట్లు (సకిలింపుట) నిసర్గము. కరి మొదలగు పదములకు ఘోరికరించు మొదలగు ఉచితములైనవి విశేషణములు వాడబడుటచే ఇది ఉదాత్తత అనుచితార్థ పరిహారకమగుట ఇది గుణము.

10. ఓజస్సు : 'సమాన భూయిష్ఠ్యముగు రచన'

ఉదా :—

వేదండాయత గంధుల నలహారీ వీచీపయోద్ధ్యన్మహా
మోదోల్లాసిత భృంగ యుంక్మణికలా పూరాభిరామంబు, లా
హోదై కాయతనంబులై వెలుగు నా యాంధ్రేళగోష్ఠీలన
దూబేవాళి మణిగ్మహంబులు, పరిభూషా నిశేషాపృథుల్. 10

ఇది శ్రుతిమధురమైన దీప్తసమాసములతోడి రచన కావున ఓజోగుణ విలసితమని భావము.

11. సుశబ్దత : 'చక్కని వ్యుత్పత్తి గల శబ్దముల ప్రయోగము.'

1. 'కౌదార్యంనామ...నర్త. బద్ధ్యుత్పాదక పదవిన్యాసః'

'వికటత్వంచ బంధస్య కథయం తిహ్యుదారకామ్'

వైచిత్ర్యం నప్రపద్యం యయానూన్యాః పదక్రమాః'

(ప్ర. రు. వాఖ్య.)

ఉదా :—

(అష్టపది మంజరి)

అభ్రంకషములై న యతివై భవముల
కూల ముద్వహములౌ గుహానికరముల
ఊమంకరములౌచు చెలఁగు నశ్శృతుల
అధ్యంభివిష్టువు లగుచరితముల
అలరారి వెన్నుని యవతానమైన
వరవీరరుద్రుండు వసుధ నేలంగ
విబుధాళి మనములు విరిసె నెల్లెడల
ప్రజలు సుప్రజసులై భద్రముల్ గనిరి.

11

ఇందు ప్రయోగింపఁబడిన అభ్రంకష, కూలముద్వహ, ఊమంకర, అధ్యంభ విష్టు, సుప్రజశృద్ధింబులు విశిష్ట వ్యుత్పత్తి గలిగిన చక్కని శబ్దములగుటచే ఇది సుశబ్దత.

12. ప్రేయస్సు : 'చెవి! నింపగు పదముల కూర్పు.'

ఉదా :—

నెనగు గలాఁడ పీవె, గడు నేర్పరి పీవె, మహాన్నతుండు నాఁ
దనరెడువాఁడ పీవె, ప్రజఁ దన్నెడివాఁడవు నీవె, ధీరతఁ
మొనసెడువాఁడ పీవె, జగముల్ భరియింపఁ గలాఁడ పీవె, మే
ల్గొనముల దీవి పీవె, యిలఁ గూరిమి నేలుము ! కాకతీశ్వరం ! 12
విడివిడి శ్రుతి మధురములగు పదముల కూర్పుగుటచే ఇది ప్రేయస్సు.

13. ఊర్జితము : 'గాఢ బంధపిశిష్టమైన రచన.'

ఉదా :

భూరక్షాక్షణ దీక్షదక్షములు, దుర్భూమీశ శిక్షావిధి
క్రూరోక్షిప్త మహానిభాసితములుకా, రూక్షక్రమ ప్రక్రియా
ప్రారంభంబులు, రుద్ర భూవిభుని జాహ్నిదండకేకుల్ భళి !
శూరమృన్య విరోధి పర్వతభిదకా శోభిల్లు దంభోకులై . 13
బంధ వైశిష్ట్యముగల రచన గలుగుటచే ఇది ఊర్జితమయినది.

14. సమాధి : 'ఒక సస్తువునందలి ధర్మములను వేటొక వస్తువునందా రోపించుట.'

ఉదా :

అంబుజాతాతు శయ్యాగార తలమైన
క్షీరవారిధిఁ బీరి సేమ మడిగి,
చంద్రశేఖరు సౌధ చంద్రశాలిఖయైన
కై లాసగిరిఁ బిల్చి మేలు నెప్పి,
అంభోజ వరసూను యానరాజం బైన
యంచకు స్వాగతం బంచుఁ బలికి,
త్రిదశేశు కేళికా దివ్యదీప్తిక యైన
మందాకినికిఁ జాటు మాట నొడివి,
హరిణలాంఛను గని పరిహాసమాడి
ముజ్జగమ్ముల విహరించు ముదము మీఱఁ
గాకతీశ్వర చలమర్చి గండవినుత
వీరరుద్ర నరేశ్వరు చారుకీర్తి,

14

చేతన ధర్మములగు కుశల ప్రశ్నాదుల నిండు ఆచేశన గూఢమగు కీర్తి
కారోపించుటఁ జేసి యిది సమాధి.

15. విస్తరము : 'తొలుత చెప్పిన విషయమును సమర్థించుకొను వాగ్వి
న్యాసము.'

ఉదా :

వీరరుద్రుని గుణములు వినుతినేయ,
నాలకింపను, దర్శింప నాయనంతుఁ
డే తగుఁ; వేయివదనంబు, లెంచ రెండు
వేల వీనులు, కన్నులు వెలయు సుకృతి.

15

ప్రతాపరుద్రుని గుణములను పొగడుటకును, వాని మహత్త వినుటకును,
తత్కృత్యములు గనుటకును ఒక్క శేషుడే సమర్థుడని తొలుత చెప్పిన విషయ

మును. 'అతడు వేయి ముఖములు, రెండువేల కన్నులు గల భాగ్యశాలి యగుటవలన' అని వివరించెను. 'ఇది విస్తృతము.

16. సమ్మితత్వము : 'వక్తవ్యాంశమునకు బ్రతిపాదింపుట కవసరమైనన్ని పదములనే ప్రయోగించుట.'

ఉదా :

దిగ్వినితలెల్ల శ్రీ గుర్రదేవనృపతి
సుగుణముగ మౌళిహస్తై సొంపెనంగ
అమలతక్కిరి చందన మాలిని యొడల
గులుకుచున్నారు కాపులు గుబులుకొనంగ.

16

ఇందు వక్తవ్యాంశమునకు కావలసినన్ని పదములే యుండుటవలన ఇది సమ్మితత్వము.

17. గాంభీర్యము : 'ధ్వని గలిగియుండుట గాంభీర్య మనబడును.'

ఉదా :—

గరళ మడిదమందు, గంగ కీర్తి సురణి,
వరంగు దిగ్విజయము పరులయందు ;
విధువు మోమునంగు ; వెలయుఁ గాకతివీర
రుద్ర ! సవల గుణసముద్ర ! నీకు.

17

దీని వలన శంకరునకు శంతమున గరళము, శిరమున గంగానది, కటిని దిగంబరము, మౌళిని చంద్ర రేఖయు గలవని ధ్వనించుచున్నది కావున ఇది గాంభీర్యము.

18. సంక్షిప్తము : 'అతివిస్తృతార్థమును మిక్కిలి సంగ్రహముగఁ జెప్పుట.'

ఉదా :—

కాకతీయకులము గల, దందుఁ బెక్కురు
భూమిపతులు మున్ను పుట్టినారు,
వారిపున్నెమెల్లి పండి యీ తీరున
వీరరుద్రుఁ డగుచు వెలసె నేడు.

18

గ్రంథములకొలది విస్తరించి నాయుఁ దగువాఁ యిటులచరితము నెల్ల
'కట్టె, కొట్టె, తెచ్చె' నన్నట్లు గ్రంథముగఁ జెప్పిచేయుట వలన ఇది సం
క్షేపము.

19. సాక్ష్యము : (సూక్ష్మము) 'పవతితాశ్చము గూఢమై యుండుట.'

ఉదా :

(వచనము) 'అధ్యధఃపరిశ్చిష్టములగు హృద్యో భూ ధాతువులు
నిచ్చలు కాకతీశ్వరునియందు కర్తృత్వమునను, వానిపగతురయందు కర్తా
త్వమునను విలసిల్లును.'

19

అధిపూర్వకమగు హృదాచుః : అధః పూర్వకమున హృదో ధాతువు ; పరి
పూర్వకమగు భూధాతువును ప్రతాపపట్టుచి విషయమున కర్తృత్వవచనస్వరూ
యములను చాల్చును ; అనఁగా అధి + తిష్ఠతి = (నిలవడినమును) అధిష్ఠించు
చున్నాడు. అధః + కరోతి = (కర్తృత్వమున) అధిష్ఠించుచున్నాడు ;
పరి + భవతి = (పగవారిని) పగమానించుచున్నాడు. రుచిలేని ఈమూఁడు
ధాతువులు అధ్యధఃపరిశ్చిష్టమగు కాకతీశ్వరునియందు కర్తృత్వమున విలసిల్లు
చున్నవి. ఇక వాని పగతురయందో : ధాతువులే కర్తృత్వవత్త్వముననుభో
నొప్పును. అనఁగా : అధిష్ఠియతే = బహులచే ఆక్రమింపఁబడి యేలుట
చున్నాడు ; అధః క్రియతే = హీనుఁడుగఁ జేయబడుచున్నాడు ; పగభూయతే
= అవమానింపఁబడుచున్నాడు.

దీనితోఁ దేలిగ పిండిక్మకారమిది :

కాకతీశ్వరుఁ డెల్లపుడును పైచేయియై సార్వభౌమమని నిధిష్ఠించి
యెదుర్కొనిన వారి నణఁగఁద్రొక్కియు, అవమానపఱిచియు విడుచును, పగ
తురు కాకతీయరాజాధికారము స్వవదపుల నాక్రమింప నెదిరింపఁబోయి,
యడఁచి వేయబడి, అవమానింపఁ బడుచున్నారు. ఈ యర్థమును ఈ రీతి
గూఢముగ చెప్పుటవలన ఇది సాక్ష్యము.

20. ప్రాథి : 'ఉక్తివైచిత్ర్యము.'

ఉదా :

అఖిలలోకస్రస్థ కజ్జయోనిః పీఠస్య
ప్రమథాధిపతికి నావర్తనంబు,
శ్రీసతీవరున కామేడితాకారము,
విబుధగిరికి ప్రతిబింబమూర్తి,
సాగంగధారికి శాణిశాసకంబు,
రాధేయుసకు సుగంధస్మరూపు,
నిర్జరశాఖకి నిఖిలస్వగూఢంబు,
దివిజ ధేనువునకు నహంగమ్ము,
సకలసర్వంగహోచక్రచక్రవర్తి,
విశ్వవిభ్రాజితాఖండవిశదకీర్తి,
కాంతీశ్వరచలమర్తిగండనృపతి

యనుచు నుతియుంతు కవు లెల్ల రసవరసము. 20

వీరబ్రహ్మనియందు బ్రహ్మాదులపీఠాదుల శాసనమిచ్చియున్నవై చిక్రము
చూపుటచే ఇది ప్రాధి.

21. ఉక్తి : 'విదగ్ధఫణితి ఉక్తి యగును.'

ఉదా :

కమలాసక్తిని వెలయుదు
వసులుండవు రాజవయ్య నద్భుత మిది, యు
త్తమభాస్వంతుడ వగుచుక
సమకూర్తువు కువలయాళి సరససూర్యుల్.

21

'ఓ ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి! నీవు రాజ వయ్య (చంద్రుడవయ్య) అమలుడవు, (కళంకములేని వాడవు) వైగా కమలాసక్తిని వెలయుదువు. మఱియు అట్లు రాజవయన నీవే యంతలో ఉత్తమభాస్వంతుడవై (సూర్యుడవయ్య) యెప్పుచున్నావు. భాస్వంతుడవై యీకుపలయోల్లాసము (కలువలను విరియజేయుట) గూర్చులేమి? ఔరా! నీకృత్యము లన్నియును ఆశ్చర్యమును గలుగజేయు చున్నవి సమా! అని యొక వరుకుల తీరెఱింగిన కవి పలికినాడు. ఈతనివాక్యములలో రెండేసి యర్థములు వచ్చువదము లిట్లున్నవి :

కమలాసక్తి = కమలములయందాసక్తి; లక్ష్మీయందాసక్తి. అమలుడు = కళంకము లేనివాడు; పావములేనివాడు. రాజు = చంద్రుడు; ప్రభువు. భాస్వంతుడు = సూర్యుడు; కాంతిగలవాడు. కువలయము = కలువ; భూవలయము.

‘సీపు రాజవయ్య నమలుడ వయ కమలాసక్తిని వెలుగుచున్నాడ’ వను విదగ్ధవచనము వలన ఒక విరోధము ముందు తోచినది. ఆ విరోధము ఆమలరాజు కమలాసక్తివదములకు వెనుక నుడివిన రెండర్థములలో మొదటియర్థము స్వీకరించుట వలన కలిగినది. రెండవ యర్థమును గ్రహించిన ఆ వాక్యార్థ విరోధము దొలగును. అట్లే ‘సీపు భాస్వంతుడ వయ్య కువలయాళి సరస స్ఫూర్తుల నమకూర్తువు’ అను వాక్యమున మొదటి యర్థమును ఆ యా వదములకు స్వీకరించుటవలన కలిగిన విరోధము ద్వితీయార్థస్వీకరణము వలన తొలగుచున్నది ఈ విధముగ పై కొక యర్థము దోచలేనని, లోపల వేటొక యర్థము గలిగియుండు వదములను విదగ్ధలే ప్రయోగింపగలిగి యుండుట వలన ఇది ఉక్తి.

౨౨. కీతి : ‘ఉపక్రమించిన విదముగ చివరిపాటకు నిర్వహించుట.’

ఉదా :-

అటుగుణమ్ములఁ గైకొను,

నాలుగు రగుళితువులను నవమతి చేయున్,

అటుబలంబులఁ గను విభుఁ

డా అయి వయినాటుదర్శనావళిఁ దెలియున్. 22

‘అటుగుణమ్ములఁ గైకొనుచు’ అని యుపక్రమించి, నాలుగుపాదములలోను ఆ విధముగ నే నిర్వహించుటచే నది కీతి.

౨౩. భావికము : ‘భావమునుబట్టి వాక్యమునఁ బదముల కావృత్తి గలిగి శోభావహమగుట.’

ఉదా :-

వత్స ! కుఱ్ఱ ! తండ్రి ! వంశావతంసమా !

విశ్వచాథ ! విజయవీరరుద్ర !

సుతుని నిన్నుబడసి శోభిల్లితిని నేను

పుత్రవంతులందు బొగడుఁ గంటి.

28

ఉల్లంబున నున్నొంగు ప్రేమ యను భావవశమున నీ వృద్ధ కాకతీశ్వరుని వాక్యములో ఏకార్థము లైన వత్సాది పదములకు ఆవృత్తి గలిగినది గావున ఇది భావికము.

౨౪. గతి : 'స్వరముల కాగోహాదావరోహణములు గలిగి చెవుల కింపుగనుండుట.'

ఉదా :—

ధర శ్రీకాకతిసార్వభౌమవిజయోద్ధాంతోగ్రశౌర్యప్రభా

భరితంబై జగతీశ్రయంబు మిగులఁ భాసిల్లఁగఁ గాంచి, (ను)

యిరులుం జయ్యన నిమ్ముల నైమకి యెంతో వంశిలం తెండు న

య్యరిరాజేంద్రుల నెమ్మరమ్ముల ననఁగఁగఁగమ్మునం జేరెడుట. 24

మొదటి రెండు పాదములలోను దీర్ఘాద్యము లెక్కింపగ నుండుటచే అట స్వరారోహము. తక్కిన రెండు పాదములలోను అట్లుగాను స్వరారోహము. ఈరీతి నిట స్వరారోహోవరోహము లుండుటచే ఇది గణ.

గుణాశ్రయము

వామనుడు మున్నగు కొందఁ జూలంకాని, లు ఓజస్సు, ప్రసాదము మొదలగు నీ గుణములు¹ అర్థము నాశ్రయించి యుండు నని నుడిగిరి. కాని ఉదృఢుడు మొదలగు ప్రాచీనాచార్యుల యభిప్రాయము చొప్పున గుణములు శబ్దాశ్రయములని చెప్పవలసియున్నది. కావుననే యలంకార సర్వస్వమున 'గుణములు శబ్దసంఘటనాధర్మము లనియు అలంకారములు శబ్దార్థ ధర్మము లనియు వ్యవస్థ చేయఁబడుచున్నది' అని వాక్రవ్యుఁబడినది. ఈ విధముగనే గుణాలంకారములకు స్వరూపభేదము నిరూపింపఁబడినది. ఆశ్రయ భేదము నంగీకరింపనిచో గుణాలంకారములకు భేదము చెప్పవీలులేదు. గుణములు, అలంకారములు—రెండును కావ్యశోభాపేతువులేకరా! ఇక వీనికి భేదము ఆశ్రయ భేదము వలననే సిద్ధించుననవలెను. కావుననే రుద్రభట్టు ఇట్లనెను :

1. 'ఏత ఏవ ఓజఃప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః' ('కావ్య. సూ. వృ.ii.1)

‘కావ్యశోభ కెయ్యది కారణమో యది యలంకార మనఁబడుచున్నది. గుణము కూడ నట్టచే. వీనికి విరుద్ధమైనది దోషము.’

ఈ విధముగ గుణాలంకారములకు స్వరూపభేదము లేదని తేలినది గావున ఆశ్రయభేదమునే వీనికి ముఖ్యభేదముగ గ్రహింపవలసియున్నది. గుణములు సంఘటనాశ్రయము లని ఫలితార్థము.

నిజమునకు శ్లేషాదిగుణములు రసధర్మము లగుటయు, అలంకారములు శబ్దార్థ ధర్మము లగుటయు వీనికి స్వరూపభేదము గలదు. ఇంతకుమున్ను పేర్కొనిన మతద్వయములోను వామనాదుల సిద్ధాంతమే యుక్తమైనది. కావుననే కావ్యప్రకరణమున ‘అనుప్రాసోపమాద్యలంకారములు కావ్యశరీరమునకు హారాదులవంటి వనియు, శ్లేషాదులగు గుణములు శౌర్యాదులవలె కావ్యాత్మకు ఉత్కర్షాపాదకము’ లనియు విద్యానాథకవియే స్వయముగ (కా. ప్ర. 51 పు.) చెప్పెను. కనుక గుణములు అర్థాశ్రయములే.

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవితసహృదయనికర,
కౌండిన్యనగోత్ర, చెలమచెల్లవంశజ రంగాచార్యవిరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్య సహజానందమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణమను అలంకారకాస్త్రమున
గుణప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర చుళోభూషణము

[రుచిరసమీక్షనహితము]

౭. శబ్దాలంకార ప్రవేశరణము

కావ్యశోభాపేతువు లగు గుణాలంకారములలో గుణనిరూపణానంశ రము పరిశేషస్వాయమున ఈ ప్రకరణమున అలంకారములు నిరూపింపబడుచున్నవి :

అలంకార స్వరూపము

‘పరంపరగా రసము నలంకరించునది యలంకారము.’

కావ్యజీవిత మగురసమునకు ఉపస్కారక మైనది యలంకార మని ఫలితార్థము. కావుననే కావ్యప్రకాశకారుఁ డిట్లు నుడివెను :

‘హారనూపురాదులవలె నుండు అనుప్రాసము, ఉపమ మున్నగు అలంకారములు అంగము లగుశబ్దార్థములకు ఉపకర్తృత్వమును గలిగించుచు ముఖ్యమగు రసమునే విలసిల్లఁజేయుచున్నవి.’ (కా. ప్ర. VIII 47)

అవయవము లగుచరణాదులకు అలంకరింపఁ బడినరంగణములు, నూపురములు మొదలగు ఆభరణములచే ముఖ్యమగు అవయవియే యలంకరింపఁబడినట్లు శబ్దార్థములనెడి కావ్యావయవముల నాశ్రయించి యుండు అనుప్రాసోపమాదు లగు అలంకారములచే అవయవియగు కావ్యమే యలంకరింపఁ బడును. లోకమున నెట్లు శరీరము ఆశ్రయము, భూషణములు ఆశ్రయము గలవియగుట ‘శరీరము అలంకరింపబడునది ; భూషణములు అలంకరించునవి’ అనుమాట ప్రసిద్ధమో, యట్లే కావ్యమునను ఆశ్రయాశ్రయ భేదముతో అలంకార్యాలంకారభావము సమృద్ధమైనది. గుణాలంకారములు రెండును కావ్యశోభాపేతువులై యైనను అట్టి ఆశ్రయభేదమువలననే యొండొంటికి భేదము తెలియుచున్నది.

శబ్దసంఘటనము గుణము, కాశ్రయము. శబ్దార్థములు అలంకారమున కాశ్రయము.

ఇది ఉద్భటమతాను గారము; స్వమతముగాదు. ఈ సందర్భమున తన యభిప్రాయమును కావ్యప్రకరణమున (51 పు.) నిరూపించెను.

అలంకార సామూహ్య విభాగము

శబ్దాలంకారము లనియు, అర్థాలంకారము లనియు, శబ్దార్థోభయాలంకారము లనియు అలంకారవర్గ మెల్ల మూడు విధములు. వీనిలో కొన్నింట వస్తువు ప్రతీయమాన మగును. కొన్నింట భావమ్యము, కొన్నింట రసభావాదులు, మఱి కొన్నింట వస్తురసభావాదులు అస్ఫుటముగ ప్రతీయమానము లగును.

సమాసోక్తి, పర్యాయోక్తి, ఆశేషము, పరికరము, వ్యాజస్తతి, ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, అతిశయోక్తి. అప్రస్తుతప్రశంస, అనుక్తనిమిత్తము, విశేషోక్తి—అను నీయలంకారములందు ప్రతీయమాన మగునస్తువే కావ్యమున కొకవిశిష్టతను గలిగించును.

రూపకము, పరిణామము, సందేహము, భ్రాంతిమత్తు, ఉల్లేఖము, అపహ్నవము, ఉత్పేక్ష, స్మరణము, తుల్యయోగిత, దీపకము, ప్రతివస్తావము, దృష్టాంతము, సహోక్తి, వ్యతిరేకము, నిదర్శనము, క్లేష—అను నీ యలంకారములలో గోచరించు భావమ్యమే కావ్యోపస్కారకము.

రసవత్తు, ప్రేయస్సు, ఊర్జస్వి, సమాహితము, భావోదయము, భావసంధి, భావశబిత—అను వానియందు భావము ధ్వనించి కావ్యాలంకారకారణ మగును.

ఉపమ, వినోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, విరోధము, విభావన, అతద్గుణము, నిమిత్తము, విశేషోక్తి, విషమము, చిత్రము, అధికము, అన్యోన్యము, కారణమాల, ఏకావళి, వ్యాఘాతము, మాలాదీపకము, కావ్యలింగము, అనుమానము, సారము, యథాసంఖ్యము, అర్థావత్తి, పరిసంఖ్య, వికల్పము,

పంచమవర్గము : విభావన, విశేషోక్తి, విషమము, చిత్రము, అసంగతి, అన్యోన్యము, వ్యాసూతము, అవద్గుణము, విశేషము-అను అలంకారములు విరోధమే సాధర్మ్యముగాఁ గలవి కావున ఒక కక్ష్యకు సంబంధించినవి.

షష్ఠవర్గము : యథాగ్రభ్యము, పరిరంభ్యము, అర్థావృత్తి, వికల్పము, సముచ్చయము-అనునవి వాక్యన్వాయ మూలములు కావున ఒక శాఖకుఁ జెందినవి.

సప్తమవర్గము : పరివృత్తి, ప్రత్యసీకము, తద్గుణము, సమాధి, సమము, భావికము, స్వభావోక్తి, ఉదాత్తము, వినోక్తి - అను నలంకారములు లోక వ్యవహార మూలకములగుట ఒక పక్షమునకు సంబంధించినవి.

అష్టమవర్గము : కాశ్చలింగము, అనుమానము, అర్థాంతరన్వాయము-అనునవి సర్కన్వాయ మూలములు కావున ఒక వర్గమునకుఁజెందినవి.

నవమవర్గము : కారణమాల, ఏకాసలి, మాలాదీపకము, సారము-అను నవి శృంఖలావైచిత్ర్య మూలములు కనుక ఒక చాలులోనివి.

దశమవర్గము : వ్యాజోక్తి, అపహ్నవము-అనునవి అపహ్నవము సమా నధర్మముగాఁ గలవగుట ఒక తెగలోనివి.

ఏకాదశవర్గము : సమాసోక్తి, పరికరము-అను నీ రెండును విశేషణ వైచిత్ర్య మూలకములై నందున ఒక తరగతికిఁ జెందినవి.

అలంకారములకు పరస్పరభేదము

అలంకారము లన్నియు సాధర్మ్యమును బట్టి పదునొకండు తరగతులుగ విభాగింపఁబడినవి గదా! ఒక్కొక్క వర్గములోను వేర్వేరులు అలంకారములున్నవి. ఆ యా వర్గమున ఒకానొక సాధర్మ్యము మూలముగాఁగ నేర్పడిన ఈ యలంకారములు ఎట్లు భేదిల్లును ? అని ప్రశ్న రాఁగా ఒక తరగతికిఁ జెందిన వాని లోను సూక్ష్మభేదములు (అవాంతర భేదములు) గలవను అంశము నిరూపింపఁ బడు చున్నది :

1. పరిణామ - రూపకాలంకారములు రెండును ఆరోపములకములే యయ్యును, ఆ యారోపము 'ప్రస్థాంతర్యమునను ఉపయోగించుట', 'ఉపయోగించకబండుట' అను భేదము వలన పరస్పరము భిన్నము లగును.
2. ఆ 'ప విషయమునను ఆరోపింపబడు దాని యొక్క గూఢము ఉల్లేఖాలంకారమున సంభవించును; రూపమున సంభవించదు. కావున ఈ రెండును భిన్నములై నవి.
3. ఆరోపవిషయము సంభవించుట నేని సంభవించకపోయి;
ఆరోపవిషయము భ్రమజనిత మగునెడల భ్రాంతివస్తు;
ఆరోపవిషయము నిగిర్థమగుచో అవస్థావస్తు.
ఆరోపవిషయమునకు సంబంధించి ఈ ప్రతిధర్మగమే వీనికి భేదకము
4. తుల్యయోగిత, దీపకము, నిసర్గనము, వ్యతిరేకమా, దృష్టాంతము అను నవి సమాన ధర్మమూలము లయ్యు సాధర్మ్యము వాచ్యముగ నుండు ఉపమ, అనన్వయము, ఉపమేయోపమ అను వానితో భేదిల్లుచున్నవి.
5. ఉపమేయోపమలో సాధర్మ్యము వాచ్యమగుటయు; ప్రతివస్తూపమలో సాధర్మ్యము గమ్యముగ నుండుటయు ననుభేదముతో నివియు నొండొంటితో విడివడుచున్నవి.
6. ప్రతివస్తూపమకు వస్తుప్రతివస్తుభావము, దృష్టాంతమునకు బింబ ప్రతి బింబ భావము ధర్మము గావున నివి పరస్పరము భేదిల్లుచున్నవి.
7. తుల్యయోగితలో ప్రస్తుతాప్రస్తుతములు విడివిడిగ నుండును; దీపకమునఁ జేరియుండును. ఈవ్యస్త సమస్తత్వములే వీనికి భేదమును గల్పించినవి.
8. ఉపమలో ఉపమానము ప్రసిద్ధమై యుండవలెను; ఉత్పేక్షలో అట్టి నియమము లేదు. కావున ఈ రెండును వేరుగుచున్నవి.

9. అర్థసామ్యము ఉపహసా అవసరము; శ్లేషకు శబ్దసామ్య మున్నను జాలును. ఇది వీనికి భేదకము
10. ఉపమానోపమేయ భావము. పర్యాయముగ నుండిన ఉపమేయోపమ; ఒక్కతూరియేయుండున ఉపమ కావున ఇవి భిన్నములు.
11. అప్రస్తుత ప్రశంసలో అప్రస్తుతము వాచ్యముగ నుండును. సమానోక్తిలో ఆ అప్రస్తుతము గమ్యముగ నుండును.
12. వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును ప్రస్తుతములే యగుచో పర్యాయోక్తి; వాచ్యార్థము అప్రస్తుత మయినచో అప్రస్తుత ప్రశంస.
13. వ్యాప్తి, పక్షధర్మత మున్నగునవి లేకుండుటయే అనుమానము నుండి కావ్యలింగమును వేఱుచేయుచున్నది.
14. సాధారణగుణము లొకతీరుగనే యుండుటచే భేదము తెలియరాదేని సామాన్యము. ఉత్కృష్టగుణము లుండుటవలన సామాన్యగుణములు మఱుగు పడిపోయినచో మీలనము. ఇదియే వీని; భేదము
15. అన్యన్యవచ్చేదమందు తాత్పర్యము లేకుండుటయే ఉదాత్తాలంకార మును పరిసంఖ్యనుండి భేదిల్ల జేయుచున్నది.
16. కార్యసాధనమున కారణములు కాక తాళీయముగా వచ్చి పడెనేని సమాధి; సప్రయత్నముగఁ జేకూరెనేని సముచ్చయము.
17. నిగరణము వాచ్యమైనచో అపహ్నవము; గమ్యమైనచో వ్యాజోక్తి. నిగరణమనకు సంబంధించిన ఈ వాచ్యగమ్యతలే వీనికి భేదకములు.

ఇతర భేదములు స్పష్టము. వ్యాజోక్తి, మీలన, సామాన్యాలంకారములలో సాదృశ్యమున్నను ఆ సాదృశ్యము అంతగ వివక్షింపఁబడమి నవి సాదృశ్య మూలములగు అలంకారములలో పరిగణింపఁబడలేదు.

శబ్దాలంకారములు

అలంకార సామాన్య స్వరూపము దాని విభాగమును జూచి, శబ్దాలంకారములలో అర్థముకంటె ముందు శబ్దాలంకారములను ముందుగా గాని తరువాత శబ్దాలంకారములను అర్థము అనుసరించి చూడవలెను :

౧. ఛేకానుప్రాసము : 'అవ్యవహితములగు వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండగ వచ్చునట్లు అనున ఛేకానుప్రాసము.'

ఉదా:-

ధర నీరసము కరము శ్రీ

కరమో రాజన్య ! జన్మ భండేన సర్వభుం

వర ! వరగుణ భూషణ ! ఖం

స్కర సన్నిభ ! పృథ్వీ దాస్య కాశ్మరీ ! సుధా ! 1

రసానుగుణముగా ప్రకృష్ట వ్యంజనములు అనుప్రాసమున నొప్పును. వలకుఁ గమ్మదనము నెఱింగిన విద్వాంసులు ఛేక లంకరింతురు; అట్టి వారికి ఇష్టమైనది కావున దీనిని ఛేకానుప్రాస మందుగా ఇందు రెండేసి వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండగ అవృత్తములు గావలెనని సంగ్రహనియమము గలదు. ఈ యుదాహరణమున 'జన్మజన్మ' 'పరిపర' అని వ్యంజన యుగ్మములు అవ్యవధానమున అవృత్తములుగుటచే ఇది ఛేకానుప్రాసము.

౨. వృత్తానుప్రాసము : 'ఒకటి రెండు మూడు మొదలగు వ్యంజనములకు అవృత్తి గలిగెనేని వృత్తానుప్రాసము.'

ఉదా :-

ఓ తుద్ర ప్రతిపతులార ! తదా మీ యుత్తిష్ట కాక్షేయమున్,

శిశూదక్ష విలక్షణంబు, భువి నక్షీణంబు, నక్షోభ్యమున్

రూక్షాంధ్ర ధ్వజినిం గనుండు ! మఱి ! పోరుం డక్షయప్రాప్తికై

సుక్షాత్త్రంబునఁ ; బాటగా వనిఁ దరతు ల్గాంతు భక్షింపవే ? 2

'వ్యంజన యుగ్మములే' 'అవ్యవధానముగనే' యను నియమము ఇందు లేదు. ఇదియే ఛేకానుప్రాసమునకును దీనికిని భేదము. వృత్తియనగా వైదిక,

గొడి మున్నగునవి తదుపాక్షతమగు అనుప్రాసము గావున ఇది వృత్త్యను ప్రాసమని వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. ఈ యుదాహరణమున ఊకారమునకు అసక్యదావృత్తి గలుగుటచే ఇది వృత్త్యనుప్రాసము.

3. యమకము : స్వరసహితములగు వ్యంజనముల కావృత్తి గలుగుట.'

చేకానుప్రాసమునను వృత్త్యనుప్రాసమునను స్వరసహిత క్త్యమాను పంగికము. యమకమునో స్వరములకును వ్యంజనములకును ఆవృత్తి ముఖ్యము. ఈ యమకము ఆదియమకమనియు, మధ్యమకమనియు, అంత్యయమకమనియు మూడు విధములు. దిశాత్రముగ ఉదాహరణము.¹

శంకరుం డీతఁడా ? శంకరుం డీతఁడా ?

పురహరప్రఖ్యాతి వఱలు సమము ;

శ్రీనాథుఁ డీతఁడా ? శ్రీనాథుఁ డీతఁడా ?

పురుషోత్తమత్వవిస్ఫూర్తి సమము ;

వాణీశుఁ డీతఁడా ? వాణీశుఁ డీతఁడా ;

చతురాసనాభిఖ్య సతమ సమము ;

రా జన నీతఁడా ? రా జన నీతఁడా ?

కువలయానందసంభవము సమము ;

అనుచు కవితల్లజులు సంశయాత్ము లగుదు

రీశ లక్ష్మీశ వాణీశ హిమకరాఖ్య

దివ్యులకు నీకు భేదంబు దెలియలేక

విమలగుణ భద్ర ! కాకతిపీరుడ్ర !

3

సీసపాదములలో స్వరసహితవ్యంజనములకు ఆ వృత్తి గలుగుటయు, పాదాదిగత మగుటయు ఆదియమక మిది. ఇట్లే తక్కినవి.

1. మూలకారుఁ డీక్రింది అనుష్టుప్ శ్లోకమును ఉదాహరించెను.

ప్రతాపః కాకతిద్రస్య మహామహిమ తేజసః

శ్రీయం దధాతి పద్మైష్టమహామహిమ తేజసః.

వర్ణములకు శబ్దములకు మాత్రమే పునరుక్తి గలుగుట ధర్మముగాఁగల అలంకారము లీ రీతి నిరూపితములైనవి ఇది అర్థము పునరుక్తమైనట్లు భాసిల్లునట్టి అలంకారములు ప్రసిద్ధములుబడుచున్నవి :

పునరుక్తవదాభాసము : 'ఎందు పైవైన నూడఁగనే అర్థము పునరుక్తమయినట్లు భాసిల్లి. వాక్యార్థాన్వయము సరిగాఁ గానియట్లు తోచి, కొంచెము తోనికి దిగి, చూడఁజూడ నమన్వయము చక్కఁగ నగునో అట్టియెడ పునరుక్తవదాభాసము.'

ఉదా :--

జిష్టు వింద్రుండు శ్రీవతి విష్ణుమూర్తి
మిత్రుఁ డూర్జస్వి తేజస్వి హిహిరుఁ డగుల
లోకపాలుండు సత్కళాలోలుఁ డితఁడు
కాకతీంద్రుండు కన్నులకఱుగు దీర్ఘు.

4

ఈ వచ్యము వినఁగనే 1 జిష్టువు-ఇంద్రుడు ; 2 శ్రీవతి-విష్ణుమూర్తి 3 మిత్రుడు-ఊర్జస్వి-మిహిరుఁడు ; అను పదభాగములలోని పదములు సమానార్థకములే యైనట్లు తోచి, వాక్యార్థము పొందఁగనియట్లుగును. గాని ఓపికపట్టి చూచినచో ఆయాశబ్దములవ్యుత్పత్తులు వేరు వేరుగుటలన అవి యన్నియు ప్రతాపరుద్రునకు విశేషణములై వాక్యార్థము పొందును. సమానార్థకములుగ భ్రామకము లయినవీని పుణ్యవృత్తు లివి :

1. జిష్టువు = జయశీలుఁడు ; ఇంద్రుఁడు = దీప్తిగలవాఁడు.

2. శ్రీవతి = సంపత్సమృద్ధిగలవాఁడు ; విష్ణుమూర్తి = పర్యవ్యాపకమైన ఆకారము కలవాఁడు.

3. మిత్రుఁడు = (బుధులకు) నెచ్చెలికాఁడు ; ఊర్జస్వి = ఉత్సాహము గలవాఁడు ; తేజస్వి = ప్రకాశముగలవాఁడు.

ఇందు జిష్టువు మున్నగు పదములకు మొదట ఇంద్రుఁడు మొదలగు అర్థములు తోచి, పునరుక్తము లనిపించినవి ; అలోచించి చూడఁగ జయశీలాధర్మములు పొడగట్టి, వాక్యార్థము కుదిరినది గాన ఇది పునరుక్తవదాభాసము.

ఒక ఆక్షేపము

‘మఱి ! ఈ యలంకారము అర్థాన్యత్వాభాసము ప్రధానముగాఁ గలది యాట అర్థాలంకారప్రకరణములోఁ గదా చెప్పబడవలసినది ! ఇచ్చట దీని ప్రస్తావ మేల ?’

సమాధానము

‘నిజమే ! అర్థప్రధానమే కాని ఆ యర్థము సమానార్థక శబ్దముల ఆవృత్తి మూలకమగుటచే ఈ యలంకారము ఇట (శక్తాలంకార ప్రకరణమున) విబద్ధమైనది.’

ఇక శబ్దార్థము బుభయములును పునరుక్తము లగునలంకారము :

5. లాటానుప్రాసము : ‘ఎదొకానొక తాత్పర్యవిశేషము దోచుచు శబ్దార్థములు పునరుక్తములగునో యది లాటానుప్రాసము.’

ఉదా :-

ఆతని గుణములు గుణములు ;

భ్రాతృతంబా కీర్తి కీర్తి ; యమలం బగునా

చాతురి చాతురి ; యని కవి

నేతలు వర్ణిత్రు రుద్రు నిస్తులచరితల్.

5

ఇచట గుణములు ; కీర్తి కీర్తి ; చాతురి చాతురి ; అనుచో ద్వితీయ గుణాదిశబ్దములప్రయోగసామర్థ్యమువలన వర్ణింపఁ దగు ప్రతాపరుద్రుని గుణాదులే యుత్కృష్టములుగాని అన్యగుణాదులు గావను ఒక విశేషణమైన తాత్పర్యార్థము స్ఫురించుచున్నది. శబ్దార్థములకు రెండింటిని ఆవృత్తిగలుగుటచే ఇది లాటానుప్రాసము. పదాశ్రయ మనియు, ప్రాతిపదికాశ్రయ మనియు ఈ లాటానుప్రాసము రెండు విధములు. కావుననే ‘అబ్జవత్రనయనే ! నయనే నిమిల్య’ మొదలగు స్థలములలో విభక్తిభేద మున్నను లాటానుప్రాస మనుట సంగత మగుచున్నది.

అక్షేపము

ఈలాటానుప్రాసవిషయమున ఒక అక్షేప మిట్లు కలుగవచ్చును :

‘వీరరుద్రుఁ డెపుడు వీరరుద్రుఁడె మున్ను’

‘రామరావణయో యుద్ధం రామరావణయో రివ’

మొదలగు అనన్వయముల గాగోదానందములలో శబ్దార్థముల కుభయములకును అవృత్తిగలదు గావున లోకమున లాటానుప్రాసమునకే యెందుకు లక్ష్యములుగాఁగూడదు? అట్లును చో అనన్వయములుగాఁగలము నేల ప్రత్యేకముగ ఒప్పుకొనవలెను?

ప్రమాధానము

‘నిజమే! కాని అనన్వయముల గాగోదానందములలో శబ్దార్థముల కుభయములకును అవృత్తిగలదు గావున లోకమున లాటానుప్రాసమునకే యెందుకు లక్ష్యములుగాఁగూడదు? అట్లును చో అనన్వయములుగాఁగలము నేల ప్రత్యేకముగ ఒప్పుకొనవలెను?’

‘అనన్వయే చ శబ్దార్థ మౌచిత్యా దనుషంగికమ్

అస్మింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షదేవ ప్రయోజకమ్’ అనిరి.

కావున పై అక్షేపము నిలువదు.

నేటి గుజరాతుదేశములోని మధ్యదక్షిణ ప్రాంతములు పూర్వము లాటానుప్రాసమున వ్యవహరింపఁబడుచుండెను. ఆ లాటానుప్రాసము లోకమున లాటానుప్రాసమునకే యెందుకు లక్ష్యములుగాఁగూడదు? అట్లును చో అనన్వయములుగాఁగలము నేల ప్రత్యేకముగ ఒప్పుకొనవలెను?’

చిత్రాలంకారము

పద్యబంధములు

చిత్రాలంకారసామాన్యలక్షణము :

‘పద్మవర్ణములు పద్మమీ, చక్రము మున్నగు ఆకారములు వచ్చునట్లు కూర్చబడెనేని చిత్రాలంకార మగును’

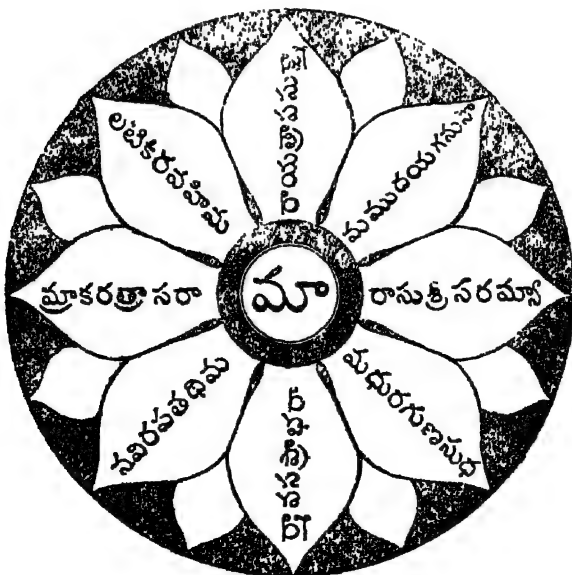
ఆశేషసమాధానములు

‘మఱి! పద్మములు ధ్వన్యాత్మకములు గదా! అవి పద్మాద్యాకారములుగ కూర్చబడు తెట్లు?’ అని యొక యాశేషము దీనిపై రావచ్చును. దాని కిది సమాధానము : ‘ఇచట పద్మశబ్దము చేత దత్తాత్రయము లగు లిప్యక్షరములే గ్రహింపబడును. లోకములో శివ్యసంకలనము ధ్వన్యాత్మకముఖ్యాక్షరములకును వాడుకలో భేదములేదు. ఆ లిప్యక్షరములు పద్మము మున్నగు చిత్రములుగా కూర్చబడవచ్చు గాన చిత్రాలంకారము లేగవును.’

అష్టపదపద్మబంధము

ఉదా :-

మారా! సుశ్రీసరమ్యా! మధురగుణ! సుధర్మావస! ప్రాభరామా
మారాభ! ప్రాసవర్మామధితర! విసమ్రా! కరిత్రా! సరామా!
మారా! సత్రార! కమ్రా! మహివరకిలిత్తా! సుసత్రాయ! రామా!
మారాయ! త్రాహ! సుత్తా! సుసు! నయగను! సామ్యా! రసశ్రీసురామా!

అర్థము :

1. (పాదము) మారా = మచ్చగుండ్రా !, సుశ్రీ = ఉత్తమసింహదగల వాడా !, సరమ్యా = కమ్యవస్తుసంపన్నుడా ! ముఖగగుణ = మంచిగుణములు గలవాడా !, సుధర్మాగణి = నేపథ్యవంటి సఖాభివృద్ధి గలవాడా !, ప్రాభరామా = ఉత్తమకాంతి (విద్యాది వ్రతాశము) గలవానిని సంతులించు జేయు వాడా !.

2. మారాభ = (శత్రువిషయమున) యమునిసంగతివాడా !, ప్రాసవర్మా మథితవర = బుద్ధముచేతను, కవచమాత్ర సహాయ్యమును శత్రుహరించు వాడా !, విసమ్రా = (పెద్దలయెడ) అడకున గలవాడా !, విరక్త = (అభయ దమగు) హస్తముతోనే (ఆశ్రతులను) గడించువాడా !, సరామ = ఉత్తమ నాయకోపేతుడా !.

3. మారా = లక్ష్మీప్రాపకుడా !, సత్రాగ = యజ్ఞములను చేయు వాడా !, కమ్రా = అందగాడా !, మహివరగటిలంబా = భూనరావము సుద్రా చిహ్నముగా గలవాడా ! సువత్రాయ = ఉత్తమవానాసములపై బయనించు వాడా !, రామా = రమింపజేయువాడా !.

4. మారాయ = మారాజా !, వ్రతాపరుద్రా !, త్రా ! ప ! = గడించు వాడా ! పరిపాలకుడా !, సుత్మా = ఉత్తమరాజ్యము గలవాడా !, సామ్యా = ఓప్పినవాడా !, రసక్రీసురామా = (కావ్యజీవితమగు) ఉత్తమ గుహ్యని సంపదచే మిక్కిలి సంతసించువాడా !, వ్రతాపరుద్రదేవా మమ దయజూడుము.

తాత్పర్యము :

సామంతభూపాలురు శరణుజొచ్చుచు వీరచంద్రునితో నిట్లనిరి. 'రూప గుణ సంపదలు గలిగి, దేవేంద్రవైభవముతో చెన్నగుచు, శత్రుభయంకరుడవును, ఆశ్రితా వనదతుడవునై వైదికమతమును పునరుజ్జీవింపజేసి, వరాహ ధ్వజము రెపరెపలాడ రాజ్యమును నిష్కంటకముజేసి యుత్తమ కావ్యగోష్ఠులలో విసోదించు ఓ వ్రతాపరుద్ర సార్యభౌమా ! మమ్ము దయజూడుము.'

ఉద్ధారము

మొదటి పాదము : శామం పూవులోని కర్ణికపత్ర (గర్జియవతె) ఒక వలయమును గీచి దానిచుట్టు ఎనిమిది దిక్కులను ఎనిమిది రేఖలను వ్రాయవలెను. ఈ స్రగ్వరావృత్తపాదములో మొదటి యేడు వర్ణములను, కర్ణికలో ఆదివర్ణమును, తక్కిన వానిని ప్రాగ్దిగ్గళములోను వ్రాయునై వ్రాయవలెను. విదిగ్రేఖలో కర్ణికా ప్రవేశము చేయఁ దళములోనే ప్రథమ పాదములోని మధ్యవర్ణ సప్తకమును దశాంతము వఱకును వ్రాయవలెను. పిమ్మట మిగిలిన సప్తవర్ణములను దక్షిణదిగ్రేఖలో చిక్కుమునుండి కర్ణికలోని వ్రాయవలెను. అనగా దక్షిణదిగ్రేఖలో ఆదివర్ణములే యుండును. పాదాద్వియై కర్ణికలోనున్న వర్ణమే వీనితో చేరగా ఇవి సప్తవర్ణములుగును. ఇట్లు మొదటిపాదము పూర్తియగును.

రెండవ పాదము : మొదటి పాదములోని కడపటి యేడు అక్షరములనే కర్ణికాదిగా దక్షిణదిగ్గళాంశము వఱకును రెండవ పాదములోని మొదటి యేడు వర్ణములుగా చదువుకొని, నిశ్చయిదిగ్గళముతో కర్ణికనువదలి నడిమి యేడు వర్ణములను వ్రాసి, పశ్చిమదిగ్గళముతో దశాంతమునుండి కర్ణిక లో వలికి పాదాంత సప్త వర్ణములను వ్రాయవలెను. పాదాంత వర్ణము కర్ణికలోనిదే యని భావము.

మూడవ పాదము: రెండవ పాదములోని అంత్యసప్తకమునే కర్ణికాదిగా చదువుకొని, వాయవ్యరేఖలో నడిమిసప్తకమును వ్రాసి, యుత్తరదిగ్గళములో రేఖాంతమునుండి కర్ణికలోనికి పాదాంత్య సప్తవర్ణములను వ్రాయవలెను. ఇందును పాదాంత్యవర్ణము కర్ణికా వర్ణమే.

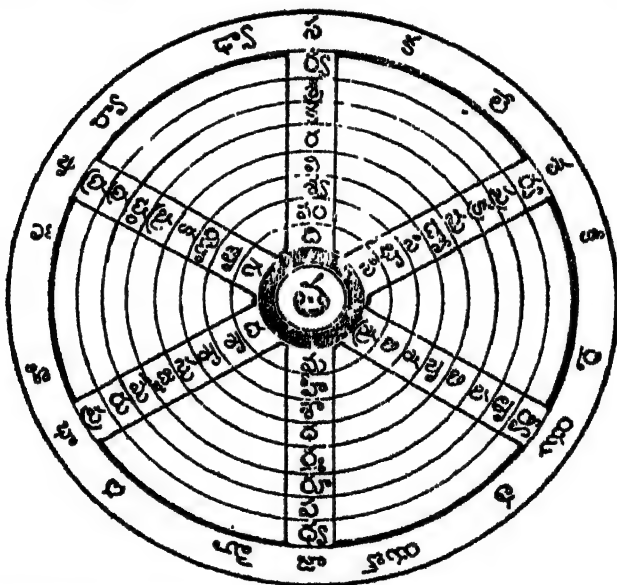
నాలుగవ పాదము : తృతీయ పాదాంత్య వర్ణసప్తకమునే కర్ణికాదిగా దశాంతము వఱకును జదివి, యీశాన్యరేఖలో కర్ణికావధిగా మధ్య సప్తవర్ణములను వ్రాసి, ప్రాగ్దిగ్రేఖలోని సప్తవర్ణములనే దశాంతమునుండి కర్ణికలోనికి చదువవలెను. అనగా, మొదటి పాదముయొక్క మొదటియేడు వర్ణములే తలక్రిందుగా చదువఁబడి, నాలుగవ పాదము నందలి చివరి యేడు వర్ణము లగునని భావము. కర్ణికానిర్గమన ప్రవేశములు దిగ్రేఖలలోని వర్ణములకే యుండుననియు, పాదము లన్నింటిని ఆద్యంత వర్ణములుగ కర్ణికావర్ణమే యగు

చుండు ననియు గుర్తింపవలెను. కర్తి కానగమును సుగం యతిని సూచుకొనవలెను. స్రగ్ధర గావున ప్రాసమును గమనింపవలెను.

చక్రబంధము

ఉదా:--

సర్వశ్రీకర ! విశ్వపందిత మహిళా ! ధగ్మదూర్భణా !
శర్వప్రకమ ! ద్యానిభానిదశాశా ! సుజ్ఞ ! పేగుప్రభా !
యుర్వితాపవినాశ ! విశ్రుశగుణా ! యోక్త్రుగ్రుద్రద్రసా !
స్వార్వాధ్యా ! సకలేశ ! కీర్తియుగ ! యశోమోద భావోల్లసా !

కావ్యసాయక నామము : శ్రీ వ్రతాపసుద్ర

కవి నామము : విద్యనాథసుకవి

ఉద్ధారము

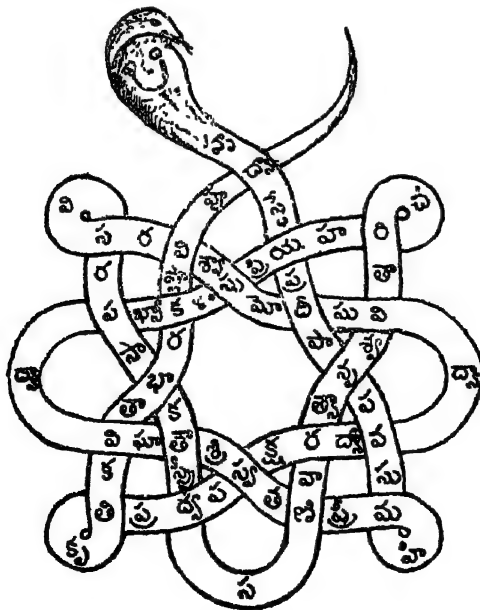
ఒక దానిని చుట్టి మఱియొకటి వచ్చునట్లు వదిచుట్లు చుట్టి, జంటగీత లతో అరములను (బండికంటి యాకులను) అటెంటిని గీయవలయును. ఇట్లు చక్రాకారముగ వ్రాసి, మొదటిపాదమును మొదటి యక్షరముతో కట్టకడ వటి వలయములో మొదలుపెట్టి, ఒక్కొక్క వలయమునకు ఒక్కొక్క యక్షర

ముగా వ్రాసి, కర్ణికావలయముతో పదియవ యక్షరము వచ్చునట్లు చేసి, తక్కిన వర్ణములను సూటిగా ముందుండు అరలో చివరి వలకును వ్రాయ వలెను. మూడుపాదము లిట్లే ప్రక్కప్రక్క అరములతో మొదలిడఁబడి దాని కెదురుగానున్న అరముతో పూర్తియగును. ఈ మూడిటిని కర్ణికాక్షరము ఓకటియే. నాలుగవ పాదము మాత్రము మూడవ పాదము చివరి యక్షర ముతో మొదలుపెట్టి, ఆ వలయముతోనే తిరిగి తన మొదటి యక్షరముతోనే సమాప్తమగును. ఇందు పైనుండి మూడవ చుట్టులో కృత్తిభర్త పేరును, అటు చుట్టులో కవిపేరును వచ్చును.

నాగబంధము

ఉదా :—

హృద్యాస్థేయ ప్రదీపా! నృప! వసుసుహిమ ప్రీణితస్వశ్రితానూ!
విద్యాసక్తా! కళానుప్రియ! హరిచరితా! విశ్వనృతానరవాణి
సద్యస్సృతౌక బాసా! సరసవిసరవిశ్వా! సుమోదీ! సువిద్యా!
వద్యారణ! స్వపద్య ప్రతికృతికవితాశాసకప్లావి! హృద్యా! 8

అర్థము :

1. హృద్యాప్తేయప్రదీపా = చక్కని తీగ్గులలో మేటి ! వసు.....
శ్రీతామ = సంపదైక్యవసుచే ఆశ్రితులను శృష్టి నొందించువాడా !.

2. విద్యాసక్తా = సద్విద్యలయందాసక్తి గలవాడా !. కళాసప్రియ = చతుష్టపికళలలో ఎక్కువ ప్రీతిగలవాడా !, వారివరితా = (గడిచిత్వమున) విష్ణుదేవుని వరిత్ర గలవాడా !. విశ్వసృజానవాణి = జగమును దంతటను చెల్లునట్టి కాననరూపముగా వాక్కు గలవాడా !, '.....వాణి' గునుచో పాదాంత్యలఘువు గురువుగా భావింపబడినది.

3. సద్యస్సీ తాకథాసా = నిత్యోజ్జ్వలమగు సుగుప్థాసమునే వెలుగుచువాడా !, సరసవిసరవిశ్వా = సరసు లగు వారిసముహారముతో కూడిన భూమిగలవాడా !, సుమోదీ = మిక్కిలి ఆనందించువాడా !. సువిద్యా = ఉత్తమ విద్యగలవాడా !.

4. వద్యాగజ = మెచ్చుకొనదగు రహస్యశక్తిగలవాడా !. స్వపద్య... ప్లావి = స్వీయయతో బంధురముగా పద్యాగ్రాసము దివిశాప్రవాహమునందు పడి యాడు చుండెడివాడా !, హృద్యా = మందరుడా !

తాత్పర్యము :

వీరరుద్రదేవుని మాగధులిట్లుగడించినాడు : ఓ ప్రణావరుద్రచక్రవర్తి ! నీవు విద్యాసక్తియు, కళానురక్తియు, గలిగి, యొక్క కళాసమృద్ధి నారాయణ మూర్తివలె జగమును రక్షించుచున్నావు. సగసులగు కోవిదులను పోషించుచున్నావు. కావ్యములు నీయశస్సుచే సురభిశములై నిలిసిల్లుచున్నవి.

ఉద్ధారము

'ఈ నాగబంధమున స్రగ్వరావృత్తము గలదు. చచ్చొకముగల నాలుగు కోప్పములను జంటగీట్లతో గీచి, యొక్కొక కోప్పముతో ఎనిమిదేసి గడులు వచ్చునట్లు చేయవలెను. దిక్కులలోని రేఖలను కుండలాకారముగా త్రిప్పి, దిగ్రేఖలతో కలువవలెను. మూడువైపులను ఇట్లుచేసి, నాలుగవవైపున పడగను, తోకను ఐమూలగా X కలువవలెను. దీనితో చుట్టలు చుట్టుకొనిన సర్పము యొక్కయాకారమేర్పడును. ఈ నాగచిత్రముతో అవృత్తివర్ణములతో కలిసి, కోప్ప వర్ణములు పదునాఱు, సందంశాక్షరములు వాలుగు, కంతాక్షర మొక్కటియును మొత్తము ఇరువది యొకటియై యొక్కొకపాదము

పూర్తియగును. పద్యము పద్యమండి మొదలిడి, వరుసగా చుట్టలు తిరుగుచు, తోక చివర వలకును రావలెను, గళాడరమే ప్రాసపద్యము అదియే యంత్య పద్యమునగును. ప్రథమశ్లోకములలోని 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, సంఖ్యల పద్యములును ద్వితీయశ్లోకములలోని 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19. సంఖ్యల పద్యములును, ఆవృత్తము లగును. నాగ బంధమున చంపకమాలయును ప్రయోగింపబడవచ్చును.

ఇట్లే సర్వతోభద్రఖడ్గోష్ఠాత్రికాభత్రబంధాదులగు ఇతర చిత్రాలంకారముల నెఱుంగునది.

తెలుగుకవులలోను సన్నచూడ్యుడు మొదలుకొని యందఱును ఇంతయో, అంతయో 'అ.క.గద్యతోక్తై మొగ్గు చూపుచునేవచ్చిరి. కొందఱు వీనిలో సిద్ధహస్త అనీపించుకొనిరి. పోతనభాషణములు కర్ణభూషణములే గాక హృత్పీఠములును, పాదమోషణములును గూడ కాగిల్గినవి, 'ముద్దువలుకుల చిలుక'యని పేరు మ్రోసిన కవియే తన పరుషంపుపారిజాతములలో ఈ కాగితపు పూలను గలుప ముచ్చటపడెననిన, అది భిన్నగుచియనవలెనుగాని యూరక తీసివేయగలమా? మచ్చునకు ఆ 'సారసారిస్వతాభింది, నందిశిమ్మన ద్వ్యక్షరి యొకటి :

క. మనమున ననుసూనము నూ

నను నీ నామమను మనుమననమును నేమ

మున్న నూన నన్ను మన్నన

మను మను నా నామమునీన మానానూనా !

(పారిజాతాపహరణము V. 67 వ)

రసభంగము కానిరీతిని కవు లచ్చటచ్చట ఇట్టి చిత్రాలంకారములతో కావ్యమున కాపోర్వభోధను గూర్తురు. (చూ. కా. ప్ర 148-156)

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, నేపిత సహృదయ నికర,

కాండిన్యసగోత్ర చెమలచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,

స్వీయరుచిరాఖ్యఃమీశానహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర

యశోభూషణ మను అలంకారకాస్త్రమున

శబ్దాలంకార ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసానునమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౮. అద్దాలంకార సప్తరీణము

భేదాభేదసాధర్యప్రస్తావము

1. ఉపమాలంకారము

శబ్దాలంకారముల పిమ్మట అర్థాలంకారములు ప్రకరణప్రాప్తములైనవి. వానిలో ఔపమ్యమూలకములగు అనన్వయదులగును, గయోపమ్యము లగు రూపకాదులకును, సాదృశ్యమూలకములగు మీలసాదులకును మూలమగుట వలన సర్వాలంకారములగును ప్రాధాన్యము పొంది అలంకారచక్రవర్తియనఁ బడు ఉపమాలంకారము తొలుదొలుత నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'స్వతస్సిద్ధమై ఉపమేయము కన్న నేత్రై సవృద్ధయ సమ్మత మైన అప్రకృతముతో ప్రకృతమునకు గుణప్రయా రూపములగు ధర్మములలో దేనిని బట్టియైనను పోలిక ఒకతూరి మాత్రమే వాచ్యమగు నెడల ఉపమాలంకారము.'

ఈ లక్షణవాక్యములోని విశేషణపదము లన్నియు తూచితూచి వేయఁ బడినవి. 'ప్రకృతమును సాదృశ్యముగల అప్రకృతముతో పోల్చుట' అను ప్రధాన వాక్యార్థమున ఈ విశేషణలు లన్నియు, అన్వయ్యావర్తకము లగుచు అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తి దోషదూషితము కాకుండఁగఁజేసి లక్షణరక్షకము లగుచున్నవి. ఈ పదములలో ఒక్కొక్కదానివలనను వ్యావర్తింపఁ బడినవానినిజ్ఞుల ముందుగ చూపి, తన్మూలమున 'లక్షణము అన్యూహనతరిక్తము, నిష్కృష్టము, అని నిరూపించి, పిమ్మట వివిధములగు ఉపమాభేదములు ఉదాహరణములలో సమన్వయింపఁబడును.

లక్షణవాక్యములోని దశముల సార్థక్యము

ప్రథమదశము : 'స్వ త స్సి ధ్ధ మై' అను నీ విశేషణ దశము ప ల న ఉత్ప్రేక్షా లంకారము వ్యావర్తింపఁ బడుచున్నది. ఈ పదము ల ల్ష ణ ము న

లేకుండిన ఈ క్రింది పద్యము ఉపమా లంకారమున కే ఉదాహరణమై పోవును :

వసుంహోసనస్త్వభద్రుడు లసత్స్వరాజతేజుండు భూ
వసుండా రుద్రుని కీర్తి పూర్వనృపతీస్రభాభాతిని న్మాపుచుం
గరము నెవ్వలు సుధామరీచిగుచి రజాదక్షరాట్పాప్తిమో
దరసోదంచితవిశ్వహోసక నా ఉభయంబు దిక్కిమలన్. 1

ఇది ఉత్పేక్షాలంకారమున కుదాహరణము. ఇందు ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ఉపమేయము. దీనిని అప్రకృతమగు 'విశ్వహోసకళగో' ఉపమించుటవలన ఉపమా లంకారము గావలసివచ్చును. కావున లక్షణవాద్యములో 'స్వతస్సిద్ధమై' యను విశేషణదళము చేయవలసివచ్చినది. అట్లుగా ఉపమానము స్వతస్సిద్ధమై యుండ వలెనని చెప్పిన ట్లయినది.

ఇచటి 'హోసకళ' క్కప్రాధోక్తి నిద్దమగుగాని స్వతస్సిద్ధము గాదు ; కావున ఇట ఉపమా లంకారము రాదు.

ఈ విధమున ఉత్పేక్షావ్యాపర్యక మగుటచే ఈ దళము సార్థకము.

ద్వితీయదళము : 'ఉపమేయముకన్న వేతైన' అనునది. ఈ దళము అనన్వయాలంకారమును వ్యాపర్తింపజేయును. అది యెట్లన :

రత్నసానుగిరియు రత్నాకరస్వామి
యమృతకరుడు ధరణి నమరుగాక
వీరరుద్రుడెపుడు వీరరుద్రుడే సుమ్ము !
ప్రోచు విశ్వ మెల్ల మోద మంద. 2

ఈ పద్యము ఉపమానోపమేయము లభిన్నము లగుట లక్షణముగాగల అనన్వయాలంకారమున కుదాహరణము. ఉపమాలక్షణములో 'ఉపమేయము కన్న వేతైన' అను పదము లేకుండునని ఈ పద్యము లోనియలంకారముకూడ ఉపమా లంకారము గావలసివచ్చును. ఈ ద్వితీయదళము వేసినందువలన 'వీర రుద్రుడే యుపమేయము; పీఠరుద్రుడే యుపమానము' అయిన ఇచ్చోట ఉపమా వ్రసక్తి కప్పినది. అనన్వయాలంకార వ్యాపర్యకమగుట ద్వితీయదళము సార్థకము.

తృతీయదశము : 'సప్తాంగసమ్మతమైన' అనునది. ఈ విశేషణము వలన సూర్యనవీశేషణము గల సూర్యనవీశము ; అతిక విశేషణములు గల అధికోపము మున్నగునవి వ్యావర్తింపఁబడుచున్నవి. సూర్యనాధికోపములు లేని ఈ క్రింది పద్యములోని ఉపమానోపమములు స్పష్టమైనవి :

పారావారము: వలె గం

భీరుడు, స్వర్ణాద్రిమాడ్కి విశోన్నతుడు

ధారుణి దిగ్గజలిలను

ధారేయుడు వీరరుద్ర ధరణీశుఁ డగు.

3

ఇందు ప్రతాపరుద్రుడు గాఢభీర్యమున సముద్రమువలెను, జౌన్నత్యమున మేరుపర్వతమువలెను, ధృంధరత్వమున దిగ్గజమువలెను విలసిల్లుచున్నాడనుటచే ఉపమానకారము. దీనిలోని ఉపమానము తెల్ల సు సహృదయ సమ్మతము లైనవి. కావున సూర్యనాధికోపమాన వ్యావర్తికమై, ప్రతీతి సౌలభ్యముకొఱకు ఉపమానము ప్రసర్తమైనదై యుండవలెనను సంగతిని నొక్కి చెప్పుచు, ఈ తృతీయ దశము సార్థకమైనది.

చతుర్థదశము : 'గుణ క్రియాపాపములగు ధర్మములలో దేనినిబట్టి యైనను పోలిక' అను దశముచే శ్లేషాంకారము వ్యావర్తిమైనది :

ఆంధ్రనగరాంగనలు ప్రదీపాళి గోత్ర

పతికి రుద్రున కారతుల్ పట్టినారు

అమలచంద్రాననలు రిక్కగముల రేలు

పొంగి బంగారుకొండ కొనంగుభంగి.

4

ఇందు చంద్రముఖములగు రాత్రులు నక్షత్రములతో గోత్రపతియగు మేరుపునకువలె పీఠానగర రమణీమణులు ప్రదీపజాల మాలికలతో ప్రతాప రుద్రునకు నీరాజన మిచ్చుచున్నారు. అనుచో గోత్రపతి చంద్రానన పదముల వలన గుణక్రియాస్యతరసామ్యము స్ఫురించుటలేదు ; కావున ఇట ఉపమానంకారము ప్రసక్తము కాలేదు. గోత్ర పతికబ్ధముచే మేరు పక్షమున 'పర్వతశ్రేష్ఠ' మనియు, ప్రతాపరుద్ర పక్షమున 'కులశ్రేష్ఠుడు' అనియు విభిన్నార్థములు

గలుగుచున్నవి. అట్లే 'చంద్రావళి' పదమువలన శాశ్వతపరమున చంద్రుడే అననముగాఁ గలవనియు, రమణుల పదమున చంద్రునిబోలు అననము గల వారనియు వేరువేరు అర్థములే వచ్చుచున్నవి. కావున ఈ పదములు ఉపమానోపమేయములకు సాదర్శ్య బోధకములు గావు. ఇట్టిదో ఉపమాంకార ప్రసక్తిని తొలగించుటయే యీ చతుర్థ దశమునకు సార్థకము. కాఁగా, ఉపమాంకారమున ఉపమానోపమేయములకు శబ్దసామ్యమున్నది మాత్రమున చాలదనియు, గుణ క్రియాన్యతరసామ్యము (ధర్మసామ్యము) అవసరమనియు, కేవల శబ్దసామ్యమున యిట్టి యుదాహరణములతో శ్లేషాలంకారమే గాని ఉపమాంకారము కాదనియు ఫలితార్థము.

పంచమదశము : 'అప్రకృతముతో ప్రకృతపస్తువునకు పోలిక' అను విశేషణము వలన ప్రతీపాలంకారము వ్యావర్తింపఁడు చున్నది :

ఎంత వెట్టిదె లోక మదేమి సేయ ?

నెవనికని చెప్పఁ ? తెలియరో ! యిట్లు లంటవె !

ఇన్ని ! కనకాచలం బుపమింప బడెడు

వీర యద్రునితో ! నిట్టి వింత లున్నె ?

5

ఒక చెలికత్తెతో నాయక యను మాట కిని : 'ఈ లోకము తెలివి తెల్లవాఱ ! మేరువును ప్రతాపరుద్రునితో పోల్చుచున్న దేమే !' అనగా 'అత్యంత గుణహీనమగు మేరు పర్వతమును సర్వశోభన గుణ విరాజితుడగు ప్రతాపరుద్రునితో ఉపమించుట తప్పు' అని శాపము.

ఇటు అప్రకృతముగు మేరువు ప్రకృతముగు ప్రతాపరుద్రునితో బోల్పబడినది. ఇది ప్రతీపాలంకారము ; ఉపమాంకారము కాదు.

ఉపమాలక్షణములలో ఈ పంచమదశము ఉపనిబద్ధము గాకుండనేని, ఈ ప్రకృతోదాహరణమునను ఉపమా ప్రసక్తి అనివార్యమయ్యెడిది. అట్టి అతి ప్రసక్తిని నివారించి, ఈ పంచమదశము సార్థకమైనది.

షష్ఠదశము : 'పోలిక ఒకతూరి నూత్రమే చెప్పబడినచో' అను విశేషణము వలన ఉపమేయోపమాంకారమునకు వ్యావృత్తి గలిగినది. ఆ యలంకారమున ఉపమానోపమేయములకు అసక్యతామృతము గలుగును. అదెట్లన :

అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరు; జెల్లు

ధర్మము కరణి నర్థము; దనరు వాని

మాడ్కిగామము ; నెనగు గామంబు భాతి

క్రేస్త ధర్మార్థములు రుద్రుడేరి నతము.

6

ధర్మము అర్థమువలె, అర్థము ధర్మముభాతి, కామము ఆ రెండింటి మాడ్కి ; ఆ రెండును కామము పోలిక ఉండునని పెక్కుమారులు వీనికి వరసృజము సామ్యము చెప్పబడినది గావున ఇది ఉపమేయోపమ.

ఉపచాలనములో ఈ షష్ఠదశము చేరకుండుచో ఉపమేయోపమకును ఉపమకును భేదము దుర్బిరూపమై, వరసృజోపాపరణములలో అశ్రివసక్తి గలిగెడిది. అట్టి యనర్థమును తొలగించి షష్ఠదశము సార్థకమైనది.

సప్తమదశము : 'వాచ్యమగునెడల' అను దశముతో సాదృశ్యము వాచ్యమయినపుడే ఉపమాంకారమగును అని చెప్పినట్లయినది. దీనివలన ఔపమ్యము వాచ్యముగాక, ప్రతీయమానముగ నుండు రూపక సందేహ భ్రాంతిను దుల్లేఖా పహ్నవ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమాదృష్టాంత సహోక్తి వ్యతిరేక నిదర్శనాలంకారములకును ఉపమాంకారమునకును స్పష్టమగు ఒక వైలక్షణ్యము ఏర్పడినది.

స్పష్ట ప్రతిపత్తికై వీనిలో కొన్నింటిని సోదాహరణముగ ఇటఁ జూపి, వానికిని ఉపమకును ఈ సప్తమదశాను ప్రవేశమున కలిగిన వైలక్షణ్యము నిరూపింపఁబడు చున్నది :

1. వ్యావర్త్యము రూపకము :

కాఠిన్యంబు తీక్షణకరవారి రాహువు

విక్రమమున రేగి, యాక్రమించి,

రాజమండలమును గ్రసించుచున్నది

చూడుఁ డదిగొ ! కడిది జోదులార !

7

ఇది రూపకాలంకారమునకు కూడాహరణము. కరవాలము అను రాహువు; రాజమండలమును రాజమండలమును అను అవ్యవృత్తితో భూపాలకుల సముదాయమును చంద్రమండలము ; ఇవి యుండలి రూపకాంశములు. ఇటు కరవాలమును రాహువునకును సామ్యము వాచ్యము కాలేదు, కరవాలము రాహువు అనుట పొంగదు, కావున చాక్యార్థకాద కలుగఁగా లక్షణావ్యవృత్తి వలన, సాదృశ్యమునకు ప్రతీతి గలిగినది. ఉపసూరితములలో సాదృశ్యము వాచ్యమై యుండవలె ననుటచే రూపకావ్యవృత్తి గలిగినది.

2. వ్యావర్త్యము సందేహాలంకారము :

అగునేమొ ! యీతఁ డాహరిత దీశ్వరమూర్తి

యతివేల శుభవైభవాస్పదుండు ;

అగునేమొ ! యీతఁ డా యజ్ఞాతజాతుండు

సవ్యసర్జనకళాభవ్యకీర్తి ;

అగునేమొ ! యీతఁ డా యంబుజాక్షాతుండు

ప్రవృత్తితోడ్దార సావళక్తి ;

అగునేమొ ! యీతఁ డా యామనీనాథుండు

మహనీయ సత్కళా మండలండు ;

ననుచు దలంతుని నిచ్చలు నవని జనులు

చోద్యమునఁ గాంచి కాకతిశూరు, సకల

సుగుణ సురభిత దిక్పయ, సుందరాంగు.

పరభయంకర కిషిముద్రు, భద్రు, రుద్రు.

8

ఇది సందేహాలంకారమునకు ఉదాహరణము. ఇతఁడు (ప్రతాపరుద్రుండు) దిక్పాలకుఁడా ! కమలాసనుఁడా ! చక్రపాణియా ! సుధామరీచియా ! అని సందేహము గలిగినది. ప్రతాపరుద్రునకు దిక్పాలాదులకును భేదము తెలియక పోయినది ఈ యభేద ప్రతీతివలన అన్యథా నువవత్తి ప్రమాణముతో ప్రతాప రుద్రునకును దిక్పాలాదులకును సాదృశ్య మొండు గలదని తేలినది.

ఉపమాలక్షణమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలెననుటచే పైని చెప్పిన చొప్పున సందేహాలంకారమున నున్న సాదృశ్యము అక్షిప్తమైనదే కాని వాచ్యమైనది కాదని చానినీ వ్యావర్తింపజేయ వీలయినది.

అన్యథానుపపత్తి యన నేమి ?

'అన్యథానుపపత్తి ప్రమాణముతో.....సాదృశ్య మొకటి గలదని తేలి నది' అను వాక్యమున నున్న అన్యథానుపపత్తి స్వరూపప్రయోజనము లేవన :

'దేవదత్తుడు బలిసి యున్నాడు ; ఈతడు వగలు భోజనము చేయఁడు' అని ఒకఁడు దేవదత్తుఁ డనువానిగూర్చి ఒకనితో అనె ననఁకొనుఁడు. ఆ మాట పినిన వాఁకి మనమున ఇట్లు సందియము గలుగును. 'ఈతఁడు వగలు భోజనమే చేయఁడా! బలిసి యున్నాఁడే! ఇదేమి చెప్పుమా! (వగలు) భోజనము చేయని వారు బలిసి యుందురా? బలిసి యుండవలె ననిన భోజనము అత్యవసరము గదా!' అని. పిమ్మట ఆ శ్రోత 'భోజనము చేయుచున్నాఁడని యంగీకరింపక 'ఈతఁడు బలిసి యున్నాఁడు' అను వాక్యము ఉపపన్నము గాదు గావున 'భోజనము చేయుచున్నాఁడు' అని నిశ్చయించుకొనినాఁడు. కాని వగలు భోజనము చేయుటలే దని వాక్యములో నిషేధ ముండుటవలన 'తప్పక ఈ దేవదత్తుడు రాత్రి భోజనము చేయుచున్నాఁడు' అను విషయమును నిర్ధారించుకొనును. అన్యథా=రాత్రిభోజనము లేక (బలిసిన్నాఁ డనువాక్యార్థమునకు) అనుపపత్తి= (బలియుట) పానగమి గలిగినది గావున ఇది అన్యథానుపపత్తి యనఁబడును. దీనినే అర్థాపత్తిప్రమాణ మనియు అందురు. ప్రమాణము మీమాంసకులది. ఇట్లే యితరస్థలములయందును విశేషార్థములు ఈ అన్యథానుపపత్తి ప్రమాణము వలన అక్షిప్తములై వాక్యార్థసంగతిని గలిగించును. ప్రకృతోదాహరణమున ప్రతాపరుద్రుని చూచి 'ఈతఁడా దిక్పాలుఁ డగునేమో!' అని సందియము గలుగుటవలన ప్రతాపరుద్రదిక్పాలురకు పరస్పరసామ్యము గలదను అంశము అన్యథానుపపత్తిప్రమాణముచే అక్షిప్తమైనది. సాదృశ్యము లేక (అన్యథా) ఈతఁడు దిక్పాలుఁ డగునేమో! అను సందేహమే ఉపపన్నము గాదు. ఇట్లే తక్కిన వాక్యములలో సాదృశ్యము ఈ ప్రమాణము వలననే అక్షిప్తమైనదని యెఱుంగునది.

౨. వ్యావర్త్యము ప్రాంతముదలంకారము :

ఉదా:—

భువనములు ందు కాకతీభూమినాథు
నమలయశశుగు వెన్నెల యనెడిబుద్ధి
సావిరితీమను స్వేచ్ఛతి గురుబువలు
గూడ నల్ల వె ! చూడు ! చకోరకములు. 9

వీరరుద్రుని కీర్తియందు వెన్నెల యనుప్రాంతి చకోరములకు కలిగినది కావున ఇది ప్రాంతముదలంకారము.

కీర్తియందు చంద్రికాసామ్యము లేక చంద్రిక యనుప్రాంతి గలుగుదు కావున ఈ రెండింటికిని ఒక సాదృశ్యము అతిప్రమేనది.

ఉపమాంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలె ననుట వలన ఈ ప్రాంతముదలంకారము వ్యావర్త్యమైతమైనది.

౩. వ్యావర్త్యము ఉల్లేఖము :

ఉదా:—

సుగంధివృత్తము

శ్రీనివాసగేహమంచు జేరి భూమినాథులు
మానశార్థకేంద్రమంచు మందవైరిపాళి, వి
ద్యానవద్యపీఠమంచు దశనాచిపారగుల్
పూని రుద్రరాజధానిఁ బోల్చి మెత్తు రెల్లెడక. 10

ఒక వస్తువునే పలువురు పలుసీరుల ఉల్లేఖించుటవలన ఇది ఉల్లేఖాలంకారము.

వీరరుద్రుని రాజధాని యగు ఓరుగంటియందు లక్ష్మీనివాసస్థానాదులారో పింపబడినవి. ఈ యారోపము వర్ణావర్ణములకు సాదృశ్యము లేక సంభ వించదు. కావున సాదృశ్యకల్పనము అవసరమైనది.

ఉపమాంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలె ననుటచే ప్రతీ యమా నౌపమ్యమగు ఈ యుల్లేఖాలంకారమున అతిప్రసక్తి నివృత్తమైనది.

5. వ్యావర్త్యము అవహ్నవము :

ఆంధ్రనాథుఁడు సల్పెడి యఖిలనృపతి
విజయహోమంబునం దుండి వెడలినట్టి
ధూమమే కాని, యిది చమూధూళి గాదు
గగనపీఠిని గప్పెను గాంచుఁ డదిగో !

11

ప్రతాపరుద్రచమూధూళిని గాంచి, ధూళి కాదని మఱుఁగువఱిని, జయ హోమధూమమును అందాగోపించుటం జేసి యిది అవహ్న వాలంకారము.

ఒక దానియందు మఱియొకదానిని ఆరోపింపవలె ననిన ఆ రెండింటికిని పోలిక యుండవలెను. లేనిచో ఆయారోపము హృదయంగముగ నుండదు. కావున ఇట ధూమధూళుఁడు సదృశ్యము లగుటవలెనే ఒక దానిని ఇంకొక దానితో అపహ్నవించుట పొంగినది. ఉపమాలంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలె ననుటవలన ఆక్షిప్తసాదృశ్యమగు అవహ్నవము వ్యావర్తింపఁ బడినది.

ఈ రీతినే తుల్యయోగితాదులఁను గమ్యోఃమ్యము లగుటచే వ్యావర్త్యము లగుచున్నవి. ఇవిధి సాదృశ్యమూలము లగు అలంకారము లన్నింటితో ఉపమాలంకారమునకు వైలతణ్యము సిద్ధించినది

ఉపమాభేదములు

పూర్ణోపమ, లుప్తోపమ యని ఉపమాలంకారము రెండు విధములు. ఉపమానము, ఉపమేయము, సాధారణధర్మము, సాదృశ్యవాచకము అను అంగములు నాలుగును స్పష్టముగ ప్రయోగింపఁబడెనేని అది పూర్ణోపమ. పీనిలోఁ గొన్ని లోపించిన లుప్తోపమ, పూర్ణోపమ శ్రాంతి, ఆర్థి యని రెండు విధములు. కంతోక్తిగ వలె, పోలి, మాడ్కి మున్నగు ఉపమావాచక పదములు ప్రయోగించిన శ్రాంతి యగును. సాదృశ్యవాచకశబ్దము శ్రుతి మాత్రముననే తెలియునది శ్రాంతి.

ధర్మద్వారమున సాదృశ్యమును బోధించునట్టి సదృశ, నీకాశ, సంకాశాది శబ్దములు ప్రయోగించిన ఆర్థి యగును. సదృశాది శబ్దములవలన మొదట

సదృశముగు వ్యక్తియు, పిమ్మట ఆ వ్యక్తివారమున సాదృశ్యము నెలియ నమ్మటవలన ఇది అర్థసాపేక్షము గాన అర్థి.

ఈ రెండును వాక్యగతము, సమాసగతము, తద్విత్తగతము అని తిరిగి సూచించు విధములు. ఈ రీతి పూర్ణోపమః అను తీగులు

ఋప్తోపమం పంపామ్నోది వివములు. వీరి వివరణము ఋప్తోప మోదా హరణ మట్టమునః దెలిసికొనవచ్చును.

సంస్కృతభాషలో 'వత్' 'వత్' అను ప్రత్యయము గలగు 'వదా' అది సదృశార్థమునను ఇవాన్తమును గూడ వచ్చును. పీనిలో సదృశార్థమున వచ్చు 'వత్' ప్రయోగింపఁబడిన యెక్క అర్థము. ఇవాన్తక 'వత్' ప్రయోగింపఁ బడిన పట్ల క్రాంతియు వచ్చును. సదృశార్థము 'వత్' ప్రయోగింపఁబడినపుడు సమానధర్మమును తెప్పించుగాని అర్థము కలుగదు గనుకే ఋప్తోపమలో అనుక్తధర్మమును, తద్విత్తగతమునగు క్రాంతి లేదు. ఇచ్చి (క్), దేశ్య, దేశీయ (ర్), అను ప్రత్యయములు 'కొంచెము తక్కువ' యను అర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడి, సాదృశ్యమును దర్శనార్థమున బోధించును గావున వత్తప మోగమున అర్థి యే.

పూర్ణోపమః (౩ విధములు)

అనువిధము లగుపూర్ణోపమలకును వరుసగ ఉదాహరణములు :

1. వాక్యగతపూర్ణక్రాంతి :

అతతప్రిక్రమం బగుయయాతిభుజార్గళిః బోలి తొల్లి; ప్ర
భ్యాతధురీణ మాదళరథాత్పజాబాహుళిరంబున వ్వలెక
త్రేతః; బ్రభూతశౌర్యము యుధిష్ఠిరుదోష్ఠస్థలిరీతిః బిమ్మటన్;
భూతలనాఘబాహువున భూసతి నేడు రమించు నెమ్మిమ్మై. 12

ఇందు ఉపమానము యయాతి మున్నగువారి భుజము, ఉపమేయము వీరరుద్రుని బాహువు, సమానధర్మము భూమినుభావానమునకు ఆధారమగుట, 'పోలి' మొదలగు పదములు సాదృశ్యవాచకములు. ఈ నాలుగు అంగములును

ఉపాత్తములగుటచే ఇది పూర్ణోపమ. ఇటు ఔపమ్యము వాక్యగత మగుటవలన ఇది వాక్యగత; సాదృశ్యవాచక శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడుటచే శ్రాతి.

౧. ఆక్షేపము: ఇటు పూర్వ ముద్రణమునందలి 'దోష్ఠస్థలి రీతి' అను పాత మనులట్టి యొక ఆక్షేపము. భుజార్గళిఁ బోలి'— 'బాహుశిరంబునన్ వలెన్' అను చోటుల 'బోలి' 'వలెన్' అను సాదృశ్యవాచకములు వ్యస్తము లైనను ఈ 'దోష్ఠస్థలి రీతి' నిర్దేశమాన మగుటచే ఇది వాక్యగత కుదాహరణ నెట్లుగును?

సమాధానము : పూర్వ ముద్రణముననే శోధన పత్రికలో 'దోష్ఠస్థలి రీతి' అని మార్చియుండుట గమనింపఁబడును. 'దోష్ఠస్థలి' వ్యస్తపదము, సప్తమ్యం తము. ఇటు వ్యస్తమగు రీతిపదము సాహిత్యాదృశ్యవాచకము. 'దోష్ఠస్థలి' యందున్న మాదిరిగా అని వివక్షితార్థము. కావున వస్థితత్పురుషమా? సప్తమీ తత్పురుషమా? అను ప్రశ్నమునకు తావు లేదు.

౨. ఆక్షేపము : 'భుజార్గళిఁ బోలి' అనుచోట సోలి పదమున కర్థమేమి? ఇది 'పోలు' క్రియకు క్తార్థక 'ఇ' కారాంతరూపము గదా! కావున వలె, మాడ్కి ఇత్యాదులతో సాటిగా దీనిని ప్రయోగించి శ్రాతి యనుట కుదురదు అనియు— ఈ 'పోలి' యను అసమాపక క్రియకు కర్తయేది? ఇటు ప్రధాన క్రియాకర్త యగు భూసతియా? అయినచో అన్వయము దుర్బలము గదా! అనియు చెండు విధములుగా ఆక్షేపము.

సమాధానము : 'భుజార్గళిఁ బోలి' అనునదియే సాధుపాఠము. 'భుజార్గళిఁ బోలి' యనియు ముద్రణదోషమే. ఉన్న దున్నట్లు భుజార్గళిఁ బోలి' అను పాఠమైనను సమర్థనీయమే. 'పోలి' అని ఈకారాంత సంస్కృత పదము సామ్యవాచకము. (చూ. శబ్దరత్నా. 'పోలిక') ఈ 'పోలి' తత్సమము 'పోలి' ఇట్లు ధర్మవాచక మగుటచే విశేషణవాచక మగు పోలు శబ్దమువలె ఇది ధర్మి వర్యంతవాచియనియు, అర్థి యగు ననియు భావించుట కవకాశము లేదు. ఇందువలననే 'కర్తయేది' యను వికల్పము కూడ ప్రసక్తము కాదు.

2. సమాసగతపూర్ణశ్రాతి :

రక్తి నుదయాద్రి సుందరప్రస్థ మెక్కి
వెల్గువేవెల్గువలె భద్రపీఠిజేరి
వీరరుద్రుండు తను గాంచు పౌరతతుల
వీక్షణాబ్జాళి జూడ్యంబు వెన నడంచు.

ఉదయ పర్యంతానినిఁడగు సూర్యుఁడు ఉపమానము; భద్రాసనానినిఁ
డగు వీరుద్రుఁడు ఉపమేయము; అబ్జజాడోన్మతముఁడు ప్రకాశమాతలము;
సాధోన్మతము; 'వలె' సాదృశ్యవాచకము. ఈ దీనిగా అంగచతుష్టయ సంపన్న
మగుటచే ఇది పూర్ణోపమ.

ఇది సమానగత యెట్లయినదో కొంచెము వివరింపవలసి యున్నది. సాదృశ్య
వాచకమగు 'వలె' అనునది 'వేవెల్గువలె' అను సమానములో అనయముగ
చేరినందున ఇది సమానగత మైనదని చెప్పవలసియున్నది. 'వేవెల్గువలె' అనునది
సమస్తపద మనుటయే విచిత్రమైనది. అది సమస్తపద మనగానే వేవెల్గు వలె
అని వ్యస్తముగఁ గన్పడుచుండు దీనిని సమస్తమనుటెట్లు? అయినను ఇది యేస
మానము; ఏతద్విధాయక కాస్త్రమేది? పదములు విడివిడిగ ఉన్నప్పటికంటె
సమానములో చేరినపుడు విభక్తిలోపాదులున్న చివమున ఒక వైశిష్ట్యము
గన్పట్టును. అందొక విశేషార్థము దోచును. అట్టి విశేషము రూపమునఁగాని,
అర్థమునఁగాని, ప్రకృతోదాహరణమున ఏమి గలదు? అని ప్రశ్న వరంపర
యెదుర్కొనును.

'వేవెల్గువలె' అనునది అవ్యయాశాసనమానమని సమాధానము. ఈ
సమానమునకు ఇతర సమానములకువలె సంస్కృత వ్యాకరణోక్త లక్షణమే
లక్షణము. 'ఇవేన సహ నిత్యోమాః, విభక్త్యంతోవశ్య, పూర్వపద ప్రకృతి
స్వరత్వం చ' అను వాక్యము అనుశాసనము. తెలుఁగు శబ్దముల సమాస
విషయములలో సంస్కృత వ్యాకరణ మాత్రములే అనుశాసనములుగ ఆంధ్ర
వైయాకరణులచే అంగీకరింపఁబడినవి.¹

నిజమునకు ప్రశ్న ఉన్నంత ఉదాత్తముగఁ గాని, యుక్తి సహముగఁ గాని
లేదీ సమాధానము. సంస్కృతములో ఈ సమాసము గలదనినను, దానికి ఫలము
స్వరవిశేషమని రన్నను వైదిక ప్రయోగములలో సమన్వయము చేసికొనుటకు
వీలున్నది. సంస్కృతములో నైనను లౌకిక భాషలో ఈ సమాసమునకు ప్రయో
జనమంతగా కన్పట్టదు.

‘వాగర్థావివ సంపృక్తో వాగర్థప్రతిపత్తయే

జగతః పితరౌ వందే పారవర్తి పరమేశ్వరౌ.’

(రఘు. I. 1)

1. 'తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయోగముగ సంస్కృతోక్తంబి యగు'
(వా. వ్యా. సమాసప్రకరణము, 31 నూ.)

అను శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు వ్యాఖ్యాత చక్రవర్తి మల్లి నాథ సూరి 'వాగర్థానిప' అనునది సమస్త పదమని వ్యాఖ్యానించుట వాస్తవమే. కాని దానివలన సాధించిన విశేష మెంతయో గానరాదు. తెలుగునను అంతే. ఇట్లనినచో సమాసగత శ్రావ్యపాదము ఉదాహరణము లేకపోవలసి వచ్చును! ఇట్లుంది లేదు. విభాగములలో ఒకటి తగ్గినట్లుగును.

అక్షేపము - సమాధానము : విశేష ప్రయోజనాదులు లేవనుచు 'వేవెల్లువలె' అని యుదాహరించు లేల? యనగా 'భాస్వానిప' అనిన మూలకారు సమర్థించి సమాసగత శ్రావ్య ఉదాహరణమును జూపుటకే యనవలసియున్నది. భట్టుమూర్తి 'హరివలె' వెలయుదువౌరా! అని యీ సందర్భమున ఉదాహరించుటయు ఇట్టిదే. ఇచ్చట వృత్తసూత్రముకన్నను సమస్తమైనపుడు సూత్రములో భేదము కనబడుచున్న నన్నయ్యగారి 'పాయక పాక శాసనికి' ఇత్యాది పద్యములోని 'నారాయణునట్లు' అనునది ఉదాహరణ మన్నచో కావచ్చును. కాని ఈ 'నారాయణునట్లు' అనుచోట త్రిలింగ లక్షణ శేషమున సమాసప్రకరణము నందలి కిరి సూత్రములచే విధింపబడిన పద్ధికి లోపము వచ్చిన దన్నప్పుడు— 'ఆ పద్ధి కేమి యర్థము? ఇటు విధాయక సూత్రమేది? పద్ధంతము-ఉపమానమునగు నారాయణ పదముతో ప్రథమాంతము ఉపమేయము నగు నారాయణభట్టు పదమునకు సమాసవిభక్తిత్వమెట్లు కుదురును?' అను రీతిగా వివ్రతి పత్తి పరంపర కలుగును. అందువలన ఇట్టియెడ 'ఇనేన సహ నిత్య సమాన'... ఇత్యాది సంస్కృత వ్యాకరణ వార్తకముచే 'హరివలె' 'వేవెల్లువలె' మొదలైన స్థలములలో సమాస నిర్వాహము చేసికొనుటయే మేలని తలంపబడినది. 'స్వం సూచం శబ్దపాదశబ్దసంజ్ఞా' అను సూత్రముచే ఇవశబ్దముతోనే విధింపబడిన సమాసము 'వలె' మొదలైన వానివట్ల ప్రసక్తము కాదనుటయు సంగతము కాదు అట్లే యైనచో తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయీకంబుగ సంస్కృతోక్తంబయ్యును- అను విధముగా తెలుగు లాక్షణికులు చెప్పికొనిన ప్రక్రియ యంతయు అసంగతము కావలసివచ్చును. 'సుపా ధాతుప్రాతిపదిక యోః' అను సూత్రముచే నుప్పులకు విధింపబడిన లోపము తెలుగు విభక్తిప్రత్యయములకు రాకపోవలసియుండును. కావున తక్కిన సంస్కృత సూత్రములను స్వీకరించి నట్లే 'హరివలె' 'వేవెల్లువలె' ఇత్యాదులలోను ఆ వార్తకమును ప్రవర్తింపజేసికొనుటయే యుక్తము.

సంస్కృతమున 'జీమూత స్నేహ భవతి ప్రతీతిమ్' అను (తైత్తిరీయము) వైదిక సమాసమున స్వగమును 'అగ్నిపిపరాజః' (అగ్నిః ఇవ రాజా) అను సమాసమునందు రాజా శబ్దమునకు 'ఓచ్' ప్రత్యయము గలుగుటయు దీనికి ప్రయోజనములుగా కాన్త్రకారులచే నిరూపితములైనవి. అట్టి ప్రయోజన మెద్దియు ఆంధ్రమున కనబడదు. గూఢభేదము ప్రయోజనమున్నదనుచో 'వేపె లువలె' అను దానితోఁబాటు 'నారాయణు నట్లు' అనియే ఉదాహరణము కానోపును.

3 తద్ధితగతపూర్ణశ్రౌతి :

'కూర్మవచ్చేపవ ద్గోత్రగిరివ ద్విజ్రహేభవత్

భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదిసి,' 14

'కచ్చపేశ్వరునివై వలె, ఆదిశేషునివై వలె, కులాలలముమీద వలె, దిగ్గజముమీద వలె ధురంధర మగు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి బాహువున ధరిత్రి విఠిసిల్లుచున్నది' అని యర్థము. ఇందు సాదృశ్యవాచకము 'వత్' తద్ధిత రూప మున నున్నది. సప్తమ్యంతములగు కూర్మాది శబ్దముల కంటె ఇవార్థమున 'తత్ర త స్నేవ' (అష్టా. V. 1. 116) అను సూత్రముచే వతి-ప్రత్యయము వచ్చినది. కూర్మాదు లుపమానము, ప్రతాపరుద్రుని భుజము ఉపమేయము, ధౌరంధర్యము సమాన దర్శము, పైని పేర్కొనినట్లు ఇవార్థమున వచ్చిన 'వత్' వాచకము-కాఁగా ఇది తద్ధితగత పూర్ణశ్రౌతి.

4. వాక్యగతపూర్ణఆర్థి :

పుడమి నేలేడియాయాయి పొందికలను

ప్రజల మెప్పించు నాయాయిపనులతోడఁ

జెలఁగు నేఁ డిల కాకతిశ్రీవిభుండు

రామచంద్రున కెన యయి రమ్యనృత్తి. 15

రామచంద్రుడు ఉపమానము, ప్రతాపరుద్రుడు ఉపమేయము, ప్రజా రంజకత్వము సమానధర్మము, ఎన అనునది వాచకము-ఇట్లు ఉపమాంగ చతుష్టయము ఉపనిబద్ధమగుట వలన ఇది పూర్ణ. ఔపమ్యము వాక్యముమొత్తము

1. తెలుఁగున తద్ధితమగు వత్ ప్రత్యయము ప్రయోగింపరామి మూలకారుని యుదాహరణమే ఈయఁబడినది.

మీద వచ్చుటచే వాక్యగతము. సదృశవాచకమగు 'ఎన' అను పదము ధర్మ ద్వారమున నాద్భిశ్యబోధక మయినది కావున ఆర్తి.

5 సమాసగతపూర్ణఆర్తి :

వగకాకతిభూనాథుఁడు

హరిపాలనశక్తి వైభవంబులతో నా

హరిదధి నేతృనిభుం డయి

ధర నేలుచు నున్నవాఁడు ధర్మనిరూఢిఁ.

16

దిక్పాలకుఁడు ఉపమానము, కాకతీశ్వరుఁడు ఉపమేయము, సమృద్ధి పాలనము సాధర్మ్యము, వాచకము 'నిభ' పదము-ఇట్లు నాలుగవయవములును గలవు కావున ఇది పూర్ణోపమ. 'హరి దధినేతృ నిభుఁడు' అని సమాసగతనిభ శబ్దప్రయోగమున ఆర్తి.

6 తద్గిత గతపూర్ణఆర్తి :

కనకాద్రి కల్పుఁడున్నతి,

దినకర కల్పుండు శౌర్యతేజములం దీ

జననాథాగ్రణి రుద్రుఁడు

దనరాఁడెడు గుణసుమౌళి తావులు చిమ్ముఁ.

17

ప్రతాపరుద్రుఁడు ఔన్నత్యమున మేరు సమానుఁడు, శౌర్యతేజములతో భాస్కర తుల్యుఁడునై తనరారుచున్నాఁడు అని యర్థము. కనకాద్రి దిన కరులు ఉపమానము, ప్రతాపరుద్రుఁడు ఉపమేయము. ఔన్నత్యము, శౌర్య తేజములు సమాన ధర్మము. 'కల్పుఁడు' (కల్పిన్) వాచకము గలవు గాన ఆర్తిపూర్ణ. 'కనకాద్రికల్పుఁడు' 'దినకరకల్పుఁడు' అనుచో 'ఈషద సమాప్తా కల్పజ్యేశ్య దేశీయః' (అష్టా. V. 3 87) అను సూత్రమునే సదృశవాచక మగు (కల్పిన్) తద్గిత ప్రత్యయము వచ్చుటచే తద్గితగత.

లుప్తోపమ

[19 విధములు]

1. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త శ్రౌతి

2. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త శ్రౌతి

3. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త ఆర్థి
4. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త ఆర్థి
5. అనుక్తధర్మ తద్విరగతలుప్త ఆర్థి
6. అనుక్తధర్మ వాచికర్మకర్తృజ్ఞేలుప్త
7. అనుక్తధర్మ వాద్యాధారకర్తృజ్ఞేలుప్త
8. అనుక్తధర్మ వాచికర్మణములుప్త
9. అనుక్తధర్మ వాచికర్మణములుప్త
10. అనుక్తధర్మ వాచికర్మణములుప్త
11. అనుక్తధర్మోప సమాసవాచిక ర్మకర్తృజ్ఞేలుప్త
12. అనుక్తధర్మ వాచిక ర్మకర్తృజ్ఞేలుప్త
13. అనుక్తధర్మ వాచికసమాసగతలుప్త
14. అనుక్తధర్మోపమాన వాక్యగతలుప్త
15. అనుక్తధర్మోపమాన సమాసగతలుప్త
16. అనుక్తధర్మోపమాన వాక్యగతలుప్త
17. అనుక్తధర్మోపమాన సమాసగతలుప్త
18. అనుక్తధర్మోపమాన సమాసగతలుప్త
19. అనుక్తధర్మ వాచికోపమాన సమాసగతలుప్త

లుప్తోపమానగణములు :

- I. 1,2,3,4,5,14,15,18, సంఖ్యలుగల ఏకలుప్తలు ఎనిమిది.
- II. 6,7,8,9,10,12,13,16,17, సంఖ్యలుగల ద్విలుప్తలు తొమ్మిది.
- III. 11,19, సంఖ్యలుగల త్రిలుప్తలు రెండు.

మొత్తము పందొమ్మిది లుప్తోపమలని శాసము.

1. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త శ్రౌతి.

వనజబాంధవు నెడఁ జక్రవాకు లెటుల,
కుముదమిత్రుని యెడలఁ జకోరు లెటుల
ప్రసవగుచ్ఛమునందున భ్రమరు లెటుల,
అటుల ప్రజ లాంధ్రవిశ్వాంభరాధిపు నెడ.

ప్రజలు ఉపమేయము, చక్రవాకులు మొదలగునవి ఉపమానము, ఎటుల వాచకము-అనునవి గలవు, గాని ప్రతాప ప్రహ్లాద సారస్వములనెడి సమాన ధర్మములు అనుక్తములగుట వలన ఇది అనుక్తధర్మ.

2. అనుక్తధర్మ సమానగతలు ప్ర క్రౌఠి :

భద్రగుణుఁడు వీరరుద్ర భూనాథుని
స్వర్ణపాదపీఠిఁ బ్రణతు లగుచుఁ
గూర్చి భూమిపతులు గొలుతురు దేవతఁ
బోలె నతము భక్తి పొంగు లెత్త.

19

రుద్రదేవుని పాదపీఠి ఉపమేయము, దేవత ఉపమానము, బోలె వాచకము. ఇట సంప్రదేశ్యము అను సమానధర్మము చెప్పఁబడలేదు. కావున ధర్మ లుప్త. 'వేదెల్లవలె' అనునట్లు దేవతఁబోలె అనునది సమానము కావున సమాన గతత్వము, క్రౌఠత్వము.

3. అనుక్తధర్మవాక్యగతలు ప్రకర్తి :

వీరరుద్రదేవవిజయయాత్రారంభ
పటహానిస్వనమును వైరినృపులు
అశనిరవముసాటి నాలించుచున్నారు
ధరణి వడఁకి కడిఁది దద్దరిల్లు.

20

పటహాధ్వని ఉపమేయము, అశనిరవము ఉపమానము, సాటి వాచకము అశనిఘోషముతో సాటి యనుట దానివలె భీషణ మైనది యనుసాద్య శ్యము గమ్యమగుచున్నదే కాని కంతోక్తిగ ఉపాత్తము కాలేదు. కనుక ఇది అనుక్త ధర్మ. సదృశవాచక మగు 'సాటి' అను పదమును ప్రయోగించుటవలన ఆర్థి.

4. అనుక్తధర్మ సమానగతలు ప్ర ఆర్థి :

అలకానగరీనిభ మగు
నల కాకతిరాజధాని నాలోకింపక
పుల కెత్త మేను, విభుతను
దేలఁచుచునే యైరి రుద్రుదాసులు నృపతుల్

21

కాకతి రాజధాని 'వైభవమున' అలకానగరతో సమానమైన దని వైభవకరత్వ రూపనానర్థము చెప్పబడినట్లుచే ఇది ధర్మము. 'అలకానగరీభి' మని వాచకము సమాముఖో చేరిపోవుచే సమానగత. సద్భవవాచక నిభశబ్ద ప్రయోగమునైన ఆర్థి

5. అనుక్తధర్మతద్విత్వమున ఆర్థి :

కందర్పకల్ప మగుభూ

మందాము వీరరుద్రమహితాకృతిః

మందస్మిన్ గామిను లా

మందన తెల్లడల బొంగి చూచెదరు పురిక.

22

'రూపసంపదలో కందర్పకల్ప మై పీఠుడ్రుని అకృతిని సందానగులు చూతురు' అని సాధర్మ్యము చెప్పబడినది. అట్లు సమానానర్థము చెప్పకపోవుటచే అనుక్తధర్మ. కందర్పకల్పం దాదాపు సమము అను అర్థమున 'ఈపదన...' ఇత్యాదిపూర్వోక్తసూత్రముచే 'కల్పం' అను తద్విత్వప్రత్యయము వచ్చినది గావున తద్విత్వగత ఆర్థి.

అక్షేపము : ఇచ్చట మూలమగు 'కందర్పకల్ప మకారమ్' అను శ్లోకమునను, 'కందర్పకల్పమగు....వీరరుద్ర మహితాకృతి' అను ఆంధ్రవద్యమునను ఉపమేయమగు వీరరుద్రుని ఆకారమునకు ఉపమానము కందర్పుని అకృతయగునుగాని కందర్పుడే కాదు. ఇక వీరరుద్రుడే ఉపమేయ మన్నచో తెలుగున కల్పము అన్న ము ప్రత్యయ మసంగతము కావున మూలము-తదనువాదము ఉభయము తప్పే యని ఒక యాక్షేపము.

సమాధానము : ధర్మవదార్థమునకు ధర్మితోను, ధర్మవదార్థమునకు ధర్మవదార్థమతోను సామ్యము చెప్పటయే పరిపాటియైనను, ధర్మికిని ధర్మమునకును సామ్యము చెప్పటయు కవిసంప్రదాయసిద్ధ మగుటచే దోషము కాదు. మహాకవుల ప్రయోగము లిట్టి వెన్నియో కలవు. అట్టిగొన్ని యివి :

1. 'పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతంగస్య మునేశ్వ ఛేను'

(రము. II. 15)

‘పల్లవముయొక్క యెఱ్ఱఁగనమువలె ఎఱ్ఱవైనది సూర్యకాంతి-ముని ధేనువును’ ఇందు ఉపమేయమగు ధేనువునకు (ధర్మికి) పల్లవరాగము (ధర్మము) ఉపమానముగా చెప్పఁబడినది.

2. ‘త్వయ్యానన్నే నయన ముపరిస్పంది శంకే మృగాఙ్గాః

మీనక్షోభా చ్చలకువలయ శ్రీతులా మేష్యతీతి’ (మే. సం. II. 35)

ఇచట నయనము కువలయము వంటిది. నయనకాంతి కువలయకాంతి వంటిది- అని చెప్పవలసి యుండఁగా నయనము (ధర్మి) కువలయకాంతితో (ధర్మము) సమానమైనట్లు చెప్పఁబడినది.

3. ‘లగ్నద్విరేపాంజనభక్తిచిత్రం

ముఖే మధుశ్రీ ప్తిలకం ప్రకాశ్య

రాగేణ బాలారుణకోమలేన

చూతప్రవాళోష్ణ మలందకార’

(కు. సం. III. 30)

ఇక్కడ రాగము (ధర్మము) బాలారుణనివలె (ధర్మి) కోమలమైనది. అని ధర్మి ధర్మములకు సామ్య మభిహితము.

4. ‘ఱనుయయో వివిరోపలకుండల

ద్యుతివితానకనంపళితాంశుకమ్

ధృతధనుర్వలయన్య పయోముచః

శబలిమా బలిమానముషో వపుః’

(శకు. వ. VI. 27)

ఇచ్చోట మేఘము యొక్క చిత్రవర్ణము (ధర్మము) కృష్ణుని శరీరముతో (ధర్మి) పోల్పఁబడినది. మేఘమువంటిది కృష్ణదేహము. మేఘమునందలి శబల రూపము వంటిది కృష్ణదేహ గతశబలిమ అని కదా ! యుండవలెను.

కావున ఇట్టి మహాకవుల వ్రయోగములందు ధర్మధర్మి పదార్థములకు సామ్యము చెప్పుట సిద్ధమగుటచే ‘కందర్పకల్పము—వీరరుద్రుని యాకారము’ అనునదియు యుక్తమే. ఇట్టి యుదాహరణములలో సామ్యము సహృదయాను ద్వేషకము కావున గ్రాహ్యము.

‘న చిన్నలింగ వచనే న హీనాధికతే అపి

ఉపమా దూషణా యాలం యత్రోద్వేగో న దీమతామ్’

అను విధముగా ధర్మిభర్తృములకును సామ్యము కొన్ని యెడల ఉపాదేయ మగును.

ఇంతవఱకు ఉదాహరించబడిన వానిలో ఒక్క ధర్మమే లోపించినది. ఇంక ముందు చెప్పబడబోవు వానిలో ధర్మము, సాదృశ్యవాచకము అను రెండును లోపించును.

పంచొమ్మిది తీరులని చెప్పిన ఈ బుప్తోపమలో కర్మకన్యచ్, ఆధార కన్యచ్, కర్తృకన్యచ్, కర్తృణముల్, కర్తృణముల్, క్విప్ అను ప్రకరణములు ఉపమానార్థమునను, ఆచారార్థమునను వచ్చుట వలన ఏర్పడిన భేదములు చేరి యున్నవి. ఈకన్యచ్ మొదలగునవి వచ్చిన రూపములు తెలుగులో ప్రయోగింప వీలులేదు. కావున మూలమునని శ్లోకములే ఉదాహరణములు. ఈయఁబడి వివరణపూర్వకముగ సమన్వయించబడును. 'ఉపమారాయితక్తిశాలి' (నన్నయ) 'భద్రామితమూర్తి' (తిక్కన) మొదలైనవి విరళముగా కొన్ని యున్నను ఈకన్యచ్ క్యజాదలతోడి రూపములు తెలుగున సాజములు కావని వీనిని తెలియజేయుదుము.

గి. అనుక్తధర్మే వాచికర్మకన్యచ్ బుప్త :

సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము చెప్పబడనట్టి బుప్తోపమ.

ఇటు ఆ సాదృశ్యవాచకము కర్మార్థమున వచ్చు 'కన్యచ్'తో బుప్త మగును.

దుగ్ధార్ణవీయ త్యంభోధీకై కైలాసీయతి భూధరాక

ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశోవై శద్య వై భవమ్.' 23

అర్థము : ప్రతాపరుద్రదేవస్య = ప్రతాపరుద్ర మహారాజు యొక్క, యశోవై శద్యవై భవమ్ = కీర్తి ధవళము యొక్క వైభవము, త్యంభోధీకై = సముద్రములను, దుగ్ధార్ణవీయతి = పాలకడలులవలె చేయుచున్నది, భూధరాక = కొండలను, కైలాసీయతి = వెండికొండల మాడ్కి నొనర్చుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రదేవుని కీర్తిధవళము యొక్క వైభవము సంద్రములను ఊర సముద్రములవలెను, పర్వతములను కైలాసగిరులనువలెనుచేసి వేయుచున్నది. ఆ రాజచంద్రుని శుద్ధ యశః ప్రసారము జగద్వ్యాప్తమయ్యె నని ఫలితార్థము.

సమన్వయము : యశస్సునకును దుగ్ధార్ణవ కైలాసములకును సాధ ర్మ్యము. ఇందు అది చెప్పబడిలేదు. అట్లే సాదృశ్యవాచకమగు 'ఇవ' శబ్దము కూడ 'దుగ్ధార్ణవీయతి' 'కైలాసీయతి' అనుచో 'ఉపమానా దాచారే' (అష్టా. III. 1. 10) అను సూత్రముచే వచ్చిన కర్పార్యకర్త ప్రత్యయముతో అంతర్గతమై పోయినది గావున ఇది ఉభయలుప్త అయినది

7. అను క్తధర్మేవాది ఆధారకర్తలుప్త :

సాధర్మ్య సాదృశ్యవాచకములు చెప్పబడని లుప్త.

ఇట సాదృశ్యవాచకము ఆధారార్థమున వచ్చు కర్త ప్రత్యయముతో అంతర్గతమగును.

'క్రిడాద్రీయతి గోత్రశైల శిఖరే, ష్వాస్తాన సద్వీయతి
దీప్తిపే, ష్విష్టిషు దీప్తికీయతి, హరి తేస్వికాంత గేహీయతి,
ఉద్యాసీయతి సీమపర్వత తటారణ్యే, సుపర్వాచలే
ప్రాసాదీయతి, వీరరుద్ర నృపతేః స్ఫారః ప్రతాపోదయః.' 24

అర్థము : వీరరుద్రనృపతేః = ప్రతాపరుద్రునియొక్క, స్ఫారః = విస్తారమైన, ప్రతాపోదయః = పరాక్రమము యొక్క ఆవిర్భావము, గోత్ర శైల శిఖరేషు = కులపర్వత కూటములపై, క్రిడాద్రీయతి = కేళిగిరులందువలె చరించుచున్నది; దీప్తిపేషు = దీప్తులందు, ష్వాస్తానసద్వీయతి = అస్థాన సఖల యందువలె మెలంగుచున్నది; ష్విష్టిషు = సముద్రములయందు, దీప్తికీయతి = దిగుడు తావులలోవలె ఆడుచున్నది; హరిత్పు = దిక్కులయందు, ఏకాంతగేహీయతి = అంతఃపురములందుభంగి విలసిల్లుచున్నది; సీమపర్వత తటారణ్యే = అపధిగిరి ప్రాంతములనుండు అడవిలో, ఉద్యాసీయతి = పూడ్చిబట్టి రీతి విహరించుచున్నది; సుపర్వాచలే = మేరుపర్వతముపై, ప్రాసాదీయతి = సౌధము నందు మాడ్కి ఒప్పుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రదేవుని ప్రతాపము ప్రపంచమెల్ల ఆవరించినది. దాని విజృంభణమును కవి వివిధరీతుల బోల్చి చూపుచున్నాడు :- కులపర్వతములను ఆటకొండలను జేసికొని ఆడుకొన్నది; వివిధ దీప్తివముల నాక్రమించి, అస్థాన సభామంటవములుగ జేసికొని విలసిల్లినది; కేళాకూకులలోవలె

రత్నాకరములలో ఒకటి నవరించినది; దిగంతములలో అంతఃపురములలోవలె సుఖావాసము చేసినది; సీమాన్తవిహారమున ఉపాసనమునవలె విహరించినది; బంగారుకొండ రాచనగరుగాఁగ అధివసించినది. వీరరుద్రుని ప్రతాపము భువన మెల్ల భోగాయతనము చేసికొని వ్యాపించినదని ఫలితార్థము.

సమన్వయము : 'క్రిడాద్రి మున్నగువానియందువలె కులాచలాదుల యందు ప్రవర్తిల్లుచున్నది' అనుటవలన క్రిడాద్రి ప్రభృతులకను కులాచలాదులకును సుఖసాధన రూపసాదర్పణము స్ఫురించుచున్నది. ఆ సాదర్పణము కవి కంఠోక్తి 'చెప్పలేదు కావున సాదర్పణము లోపించినది. అట్లే 'క్రిడాద్రిలందు వలె' అను వాచకము ఆధారార్థమందు 'అధికరణాద్వితీ వక్తవ్యమ్' అను వార్తికము వలన వచ్చిన కన్యోప్రత్యయముతో మఱుగుపడి పోయినది. సాదృశ్యవాచకము లేనియట్లేయైనది. కావున ఇది దర్పవాచకము వై. పూర్వార్థోక్తము కర్మకన్యోప్రయక్తవాచకమువై కుదాహరణముగాఁగ ఇది ఆధారకన్యోప్రయక్తవాచకమువై కుదాహరణముగుఁన భావము.

8. అనుక్తధర్మే వాచికర్పణము ల్లువై :

సాదర్పణము, సాదృశ్యము చెప్పబడనట్టి లుప్తోమ. ఇందు సాదృశ్యవాచకము కర్పణముప్రత్యయముతో గుప్తమగును.

'వశ్యంత్యాత్మజ దర్శ మిందు, మమక ప్రోతస్త్విసేం తత్సఖి
దర్శం, ఊరపయోనిథిం ప్రియసుహృద్దర్శం, గిరిం రాజతం
లీలాదర్పణ దర్శ, మన్యదమలం తారాదిహారావళీ
దర్శం, ఖేలం వీరరుద్ర నృపతేః కీర్తి ర్జగద్వాప్యపినీ.'

25

అర్థము : వీరరుద్ర నృపతేః = ప్రతాపరుద్రుని యొక్క, జగద్వాప్యపినీ = ప్రపంచమెల్లను ఆవరించిన, కీర్తి = యశస్సు, ఇందుమ్ = చంద్రుని, ఆత్మజదర్శమ్ = కుమారుని చూచినట్లుగను; అమర ప్రోతస్త్విసీమ్ = మందాకినిని, తక్సఖిదర్శమ్ = నెచ్చెలినిగను తీరునను; ఊరపయోనిథిమ్ = పాలకడలిని, ప్రియసుహృద్దర్శమ్ = చెలికానివీక్షించు పోల్చిని; రాజతం గిరిమ్ = వెండికొండను (తైలానమును); లీలాదర్పణ దర్శమ్ = విలాసముకొఱకైన అర్థమును చూచిన విధముగను; అన్యత్ = తక్కుంగల, తారాది = నక్షత్రములు మొద

లగు, అమలమ్ = స్వచ్ఛవదార్థ జాతమును, హారావళీదర్శమ్ = ముత్తైపు సరము లను జూచిన రీతిగను, పశ్యంతీ = చూచుచున్నదై, భేలతి = ఆడుచున్నది. 'పశ్యంతీ' అను పదము పద్యములోని ప్రతివాక్యమునను అనుప్రయోగింపఁ బడును.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ప్రపంచమెల్ల వెల్లివిరిసినది. ఆ కీర్తి వైశద్య మహోత్సవమున జగత్తున ధవళిమకు స్థానములని పేరెన్నికగన్న చంద్రమందాకి న్యాదులు అల్పాల్పములై కన్నట్టినవి. చంద్రుఁడు తల్లి యొడి లోని శిశువుతీరున (అగణ్యము) ఆకాశగంగ చెలికత్తెను బోలెను (నైచ్యము) పాలకడలి మిత్రునివలె (అవరగుణము) కైలాసము చేతియద్దము మాదిరిని (అల్పము) చూపట్టెను. నక్షాత్రాదులగు అమలిన పదార్థ జాతమంతయు హారా దిభూషణ ప్రాయమైపోయెను. (సాధనము అప్రధానము) ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి వ్యాప్తి యిట్టిది!

సమన్వయము : ఆత్మజాదులు ఉపమానము, చంద్రాదులు ఉపమేయము ఉపమాంగ చతుష్టయములో ఉపమావాచక సాధర్మ్యము లిట చెప్పబడలేదు. ఉపమానోప మేయములకుఁ గల నైర్మల్య సాధర్మ్యము స్ఫురించుచున్న దేగాని కఠోక్తిగ చెప్పబడలేదు. అట్లే వాచకము 'ఆత్మజదర్శమ్' అనుచో 'ఆత్మ జమివదృష్ట్యా' అను అర్థమున (వలె) 'ఇవ'కు బదులుగా 'ఉపమానే కర్మణి చ' (అష్టా. III. 4. 45) అను సూత్రముచే 'ణముల్' అను ప్రత్యయము వచ్చి నది. తక్కిన రూపములును ఇట్లే. ఈ రీతి వాచకము లోపించినది. సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము లోపించుటచే ఇది అను క్తధర్మేవాది. కర్మణముల్ ప్రత్యయ ముతో వాచకము లోపించుటచే కర్మణముల్ లు ప్తయైనది.

9. అను క్తధర్మేవాది కర్తృణముల్ లు ప్త :

సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము లోపించిన ఉపమ. దీనిలో కర్తృణము ల్ప్రత్యయలో వాచకము మఱుగుపడును.

‘నృపేషు శిఖావిధిదండచారం,
కాంతాను పుష్పాయుధదండచారమ్,
ప్రజాసు చా లంబనయష్టిచారం,
చర త్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః’

అర్థము : అర్థము = ఈ, ప్రసన్నరేంద్ర భగవత్ = ప్రతాపరుద్రుని కర వాలము, కృష్ణము = రాజుల విజయము, శివాదిదండచారమ్ = శివించుటకు ఉపయోగము పొందవలెను; కాంతానుభవములయెడ, పృష్ఠాయుధ దండచారమ్ = మస్తకముని రేచును, వ్రజాను = పశుయందు, అలంకరయట్టి చారమ్ = కనుదు కట్టచెను పట్టుకొమ్మ, చరిత = గురునమ్మిది, బప్పు చున్నది) చరతి అను క్రియా పరిమిగలు ప్రతి వాక్యమునను అనుక్రయోగము కలుగును.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కత్తిని చూచి అగ్రాజులు హడలు చున్నారు. దాని వీరవిహారమునకు తెలుగు ముగుడలు ముడియుచున్నారు. దానివలన చోరాది బాధలు తొలగుటచే ప్రజలు ఆనందించుచున్నారు.

సమన్వయము : భగవత్ ఉపమేయము, శివాదండములు ఉపమానము. భగ్గ శివాదండములకు భీషణత్వము, భగ్గ మస్తక భావములకు ఉద్దీపనము, బద్గాలం బనదండములకువిశ్రమింపదగియుండుట అననవి సమానధర్మములు. ఇవి స్ఫురించు చున్న వే గాని స్పష్టముగ చెప్పబడలేదు. కావున ధర్మము లు వ్రము. అట్లేవాచకము లు వ్రము. 'శివవిధిదండచారమ్' 'శివవిధి దండ ఇవ చరిత్యా' (శివాదండ మువలె అయి) అను అర్థమున 'ఉపమానే కర్మణి చ' (అష్టా. ii. 4.45) అను సూత్రమున నున్న చకారమునే కర్తృణముల్ ప్రత్యయమున వచ్చిన రూపము. ఈ ణముల్ ప్రత్యయముతో సాచ్యశ్యవాచకమగు 'ఇవ' (వలె, గుప్తమైపోయి నది. ఇట్లే తక్కిన రూపములు. ఈ రీతి ధర్మవాచక లు వ్రయు. కర్తృణముల్ ప్రత్యయముతో వాచకము మఱుగుపడుట వలన కర్తృణముల్లుప్తయు అగు చున్నది.

10. అను క్తధర్మేవాదిక్విబ్లుప్త :

సాధశ్యము, వాచకము లోపించిన ఉపమ. ఇందు వాచకము క్విప్రు త్యయతో మఱుగుపడును.

'సుధాప్రవాహతి సతా, మనతాం కాలకూటతి

వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్సాన్నిపిజృంభితమ్.'

27

అర్థము : వీరరుద్ర నరేంద్రస్య = ప్రతాపరుద్రునియొక్క, గుణజ్యోత్సాన్నిపిజృంభితమ్ = గుణము లనెడి వెన్నెలయొక్క వ్యాపనము, సతామ్ =

ఉత్తములకు, సుధాప్రవాహతి = అమృత ప్రవాహమువలె అగుచున్నది; అస
తామ్ = దుష్టులకు, కాలకూటతి = కాలకూట మను మహావిషము అగుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని సుగుణములు సుజనులను ఆనందమును, కుజనులకు దుఃఖమును గలిగించుచున్నవి. సాధువర్తతాణమును, దుష్ట వివాశమును చేసి ఆ రాజచంద్రుడు విరాజిల్లుచున్నాడు.

సమన్వయము : గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణము ఉపమేయము, సుధాప్రవాహము, కాలకూటము ఉపమానము ఇందు సాధర్మ్యసాదృశ్యవాచకములు లేవు. గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణమునకును సుధాప్రవాహమునకును సుజనశ్లాఘ్యత్వము సమానధర్మము. అట్లే (దుర్జనులు) గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణమునకును కాలకూటమునకును 'హింసరామి' సాధర్మ్యము. సాధర్మ్యప్రతితి కలుగుచున్నదే గాని అది అయా శబ్దములతో నిర్దిష్టము కాలేదు. కావున ధర్మలుప్త. 'సుధా ప్రవాహ ఇవ ఆచరతి' (అమృత ప్రవాహమువలె ఆచరించుచున్నది) అను అర్థమున 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విభ్యాచార ఇత్యేకే' అను వార్తికమువలన 'క్విప్' ప్రత్యయము వచ్చి 'సుధాప్రవాహతి' రూపమైనది అట్లే 'కాలకూటతి' అను రూపము. ఇట సాదృశ్యవాచకము లేకుండుటచే వాచకలుప్తయనియు. ఆలోపము క్విప్ ప్రత్యయమున నగుట క్విల్లుప్తయనియు తెలియదగును.

ఈ క్రింది రెండు ఉదాహరణములలో ఉపమేయ, సాధర్మ్య, సాదృశ్యవాచకములు మూడును లోపించును.

11. అనుక్తధర్మోపమేయాదిక ర్మకర్తృలుప్త :

ఇది త్రిలుప్తమైన ఉపమ. ఇందు సాధర్మ్యము, వాచకము ఉపమేయము అనునవి కర్మకర్తృ ప్రత్యయముతోనే బోధితములగును.

'జ్యోత్స్నియంతి, సుధీయంతి, చందనీయంతి సర్వతః

ప్రతాపరుద్రనృపతేః శుభ్రాః కీర్తిమహోర్మయః.' 28

అర్థము : ప్రతాపరుద్రనృపతేః = ప్రతాపరుద్ర భూపాలుని కీర్తయశస్సుయొక్క, మహోర్మయః = గొప్ప అలలు, సర్వతః = ఎల్లెడలను. జ్యోత్స్నియంతి = (తమ్ము) వెన్నెలవలె జూపుచున్నవి (ఆచరంతి), సుధీయంతి =

(తమ్ము) అమ్మతమ్మువలె భాసిల్లగజేయుచున్నవి; చందనీయంతి = (తమ్ము) చందనమువలె ఒసిరుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి హడువెన్నెలవలె అమ్మతరఁగమువలె చందనమువలె : హృదయుల చెల్ల ఆంధ్రసంధానుక మైనది.

సమన్వయము : 'కీర్తితరంగములు నచు స్వరూపముచు వెన్నెలవలెజేసి. ఆహ్లాదము కలుగఁజేయుఁ చున్నవి' అని యుండవలసిన ఉపమా వాక్యమునకెల్ల 'జ్యోత్స్నీయంతి' అను పదము ఒక్కటియే ఉపనిబద్ధమైనది అనఁగా, కంతోక్తిగా చెప్పినది ఉపమాన వాచకమైన జ్యోత్స్నాశబ్ద మెక్కటియే. తక్కిన ఉపమేయమగు తాను (కీర్తి), సావర్ధన్యమగు ఆహ్లాదకత్వము, సాదృశ్యవాచకమగు 'ఇవ' (వలె) అనునవి-'క్యచ్' ప్రత్యయముతోనే అంతర్గతములైనవి, శబ్దముతో నిర్దేశింపఁబడలేదు, కావున త్రిలోపము. జ్యోత్స్నాక్షమివ ఆత్మానమ్ ఆచరంతి' (వెన్నెలవలె తమ్ముజేయును) అను అర్థమున 'ఉపచూనా దాచారే' (అష్టా. III. 1.10) అను సూత్రముచే క్యచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట్లే తక్కిన రూపములు.

12. అనుక్తధర్మేవాదికర్తృక్యత్తులై :

ఉపమేయము. సావర్ధన్యము, వాచకము అను మూఁడును ఇందు కర్తృక్యత్ ప్రత్యయముతో మఱుఁగుపడును.

'శేషాయతే మహిం వోధుం కల్పశాఖాయతేఽర్థినామ్
ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్.' 29

అర్థము : ప్రతాపరుద్రదోర్దండః=ప్రతాపరుద్రుని దండమువంటివాహువు మహిమ్=భూమిని, వోధుమ్=భరించుటకు, శేషాయతే=సర్పరాజుగు అనంతనివలె అగుచున్నది; అర్థినామ్=యాచకులకు, కల్పశాఖాయతే=కల్పవృక్షపుశాఖ వంటిది అగుచున్నది; ద్విషామ్=వగతురకు, కాలదండాయతే=యమదండమువలె అగుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి భూభారము వహించి, చల్లగ పరిపాలించుచుండ అర్థుల కోరిక లీడేఱెను. వగతురు మట్టుబెట్టఁబడి, దేశము నిష్కంటకమై ప్రజలుల్లసిల్లిరి.

సమన్వయము : శ్రీలోపమునకు 'కల్పశాఖామతే' కాలదండాయతే' అనునవి యుదాహరణములు. (తాను దోర్దండము) కల్పశాఖవలె అచరించుచున్నది. 'కల్పశాఖా ఇవ ఆత్మా ఆచరతీ' అని కల్పశాఖా శబ్దముకంటె 'కర్తుః కర్తృణ్ సతోపశ్య' (అష్టా. III. 1.11) అను సూత్రముచే కర్తృకర్తృ వచ్చి 'కల్పశాఖాయతే' అను రూపము సిద్ధించినది. తాను (దోర్దండము) ఉపమేయము, అర్థమనోరథ సంపాదకత్వము సాధర్యము, వలె వాచకము. వీనిలో ఒక ఉపమానము మాత్రమే ఇవల చెప్పబడినది. ఇది కర్తృ ప్రత్యయ మూలకమైన ఉపమేయ ధర్మవాచకలుప్త. ఇట్లే 'కాలదండాయతే' అనుచో గ్రహంపనగును. 'శేషాయలేమహిం వోధుమ్' అనునది మాత్రము వాచకలోపమునకే ఉదాహరణము. ఉపనిబద్ధమైన దోర్దండిమే ఉపమేయము, (ఆత్మా అని చెప్పనక్కరలేదు) శేషుడు ఉపమానము మహిమానము సాధర్యము. ఇట లేవిదెల్ల వలె అను సాధ్యకర్తవాచకమే కావున వాచకలుప్త.

13. అనుక్తధర్మవాచకసమానగతలుప్త :

సాధర్యము, వాచకపదము లోపించిన ఉపమ.

ఉదా :

పురుషసింహుండు శ్రీరుద్రభూభుజుండు
మహినిఁ జాలింప మనుధర్మ మార్గమరసి
విబుధపాళికి నిచ్చలు విందులయ్యె,
బ్రజకుఁ గల్యాణ సంపదల్ క్రందుకొనియె.

30

ఇందు పురుషసింహుండను సమ స్తపదమునకు (పురుషః సింహ ఇవ) పురుషుడు సింహముపంటివాడు అని విగ్రహవాక్యము. 'ఉపమితం వాప్రూదిభిః సామాన్యైః ప్రయోగే' (అష్టా. II. 1.58) అనునది సమానవిధాయకము. ఈ సూత్రమున 'సామాన్యైః ప్రయోగే' అనుటచే ఉపమానోపమేయ పదములకు సాధారణ ధర్మవాచక పదము ప్రయోగింపబడినప్పుడే ఈ సమానము వచ్చును. ప్రకృతోదాహరణమున ఉపమేయమైన పురుషునకును, ఉపమానమైన సింహమునకును సాధారణ ధర్మము శౌర్యము. తద్వాచకమైన గూరది పద మిట ప్రయుక్తము కాలేదు. కనుకనే సమానము వచ్చినది. అట్లే ఉపమా

వాచకముకూడ పుడొందినట్లడలేదు ఇట్లు భర్తవాచక పదములు లోపించినవి చేసెను. ఉపమానములను పదములను లక్షణవేతము ఇది అనుక్త భర్తవాచక సమాసగతి లుప్త ధైవదని తాత్పర్యము.¹

14. అనుక్తోపమాన వాక్యగత లుప్త :

ఉపమాన మొక్కటియే లోపించిన ఉపమానము.

ఉదా :

మూడుజుగాల రుద్రస్మృతబోలు వదాన్యుడు లేడు లాఠి, యా
తేడు గుజాలి వేర్మిని హరిత్తభు కీర్తులు మాంపె నెల్లెడ,
స్వేదక తత్కపిత్వక మణిప్రకరాలయ చత్వరంబులకా
వేడుకగా గుబుల్కొనెడు వెల్లిన గుప్పు మరేభగందముల్. 31

ఇది 'రుద్రస్మృతబోలు.....వదాన్యుడు లేడు లాఠి అని ఉపమానము రుద్రుడు. సాధర్మ్యము 'వదాన్యుడము', వాచకము (బోలు) చెప్పబడినది. కాని ఉపమానము వాకొనబడలేదు. కనుక ఉపమానలుప్త. వాక్యగత.

15. అనుక్తోపమానసమాసగత లుప్త :

ఉపమానము పేర్కొనబడని సమాసగతమైన ఉపమానము.

ఉదా :—

వృథివి లేడు లేడు వీరరుద్రసముడు
రాజు సకలవృషసమాజమందు,
కలియుగంబు వాని ఘనధర్మనిరతిని
సత్యయుగము గాంగ సాగసాగె. 32

ఇందు వీరరుద్రుడు ఉపమానము, ప్రజాసంజకత్వము (రాజు) సాధర్మ్యము ముందు వాచకము (ధర్మిద్వారమున) ఇట్లు మూడును చెప్పబడినవి. ఉపమాన మొక్కటి చెప్పబడలేదు గావున ఇది అనుక్తోపమాన. 'వీరరుద్రసముడు' అని ఉపమాన సాధర్మ్యవాచకములు సమాసములో నుండుటచే సమాసగతమైనదని సమన్వయము.

16. అను క్తధర్మోపమానవాక్యగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, ఉపమానము చెప్పబడని ఉపమా.

ఉదా :—

వెన్నెలకన్న మిన్నయ్యి వెల్గెడి రుద్రనరేంద్రుకీర్తితో
నెన్నగ సాటివచ్చునని యెద్దియులేదు, తదీచుకూఢురిం
బన్నగభూషకంతమున మన్నగ నిల్చు విపలులు కోనగూ
గ్రొన్ననబోటి గౌరి గడుగురించి నాథుని పోలించెడుకవి

‘వీరరుద్రుని కీర్తికి సాటివచ్చుకూఢు ముగల నస్తువు మఱియొకటి
ఎందును లేదు’ అని ఉపమాంగవతుష్టయమును చెప్పినానిగది. అట్లు చెప్పక,
ఉపమేయమగు ‘కీర్తి’, నాచకముగు ‘సాటి’ యను పంక్తులే ఇటు నిర్దిష్టము
లైనవి. సాధర్మ్యముగ మాధుర్యము, ఉపమానముగ ఏదేని ప్రసిద్ధవస్తువు చెప్ప
బడలేదు. కావునను, కౌపమ్యము ఒక పూర్ణ వాక్యము పై నుండి వచ్చుట
చేతను ఇది అను క్తధర్మోపమాన వాక్యగత లుప్త యని తాత్పర్యము.

17. అను క్తధర్మోపమానసమాసగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, ఉపమానము లోపించిన ఉపమా.

ఉదా :—

మును లే దిప్పుడు గానరాదు మఱియు న్ముం దుండడగూఁ బోదు భూ
వనితావల్లభుఁ డైనరుద్రుని ప్రతాపశ్రీసమం బీయిలకా ;
ఘనసీమాచలసానుభూమి నలవోకం దాఁటునా తేజముం
గని వెల్గు న్నడి సూర్యకాంతశిల లుగ్రజ్వాలలకా రే పెగల్. 34

‘ప్రతాపరుద్రుని ప్రతాపమునకు సమ మైన తేజస్వి సూర్యుడు’ అని
చెప్పవలసియుండె. కాని, అట్లు చెప్పక ఉపమేయమగు ‘ప్రతాపరుద్రుని ప్రతా
పము’ను ‘సమము’ అను వాచకమును మాత్రమే చెప్పుటవలన ఇటు ధర్మోప
మానములు లోపించినవి. ‘ప్రతాపశ్రీసమము’ అని వాచకము సమాసఘటిత
మగుట సమాసగతము. కావున ఇది ధర్మోపమానలుప్తయు సమాసగతయు
నైనదని భావము.

ఉపమానము : 'ఉపమేయముచేరనే ఉపమానమునకు చెల్లవలె ఉపమానమేల ?' అని ఆశ్చర్యము 'అనియు, ఉపమానము ఉపమేయముకంటె సులభమని నూచించుటకు ఉపమానముచే ఉపమేయము చెప్పినను ప్రతిపాదించారము 'అగు ననికదా! అకరము. దానినిజుట్టి కల. ప్రతిపాదించుచు దాకరములు వ్ర మొదలుకొని, ఈ నాలుగుదాహరణములును ప్రతిపాదించుచునకే యెందు కుదాహరణములుగారాదు ? వర్ణ్యునితో నమాను లెవ్వనిను లేరని చెప్పుటచేత, ఆయాగుణములతో నమానము ప్రవృత్తికెక్కినది ఏమి ప్రయోజనము ? వానివలన ఆగు కార్యమును వర్ణ్యుడే చెబువచ్చు చున్నాడు దా ! యని ఉపమానమునకేవలము నయగు చున్నది కాదా ?'

సమాధానము : ఇచ్చు ప్రతిపాదించారమునకు తావులేదు. ఈ చెప్పిన యుదాహరణములలో వర్ణ్యునితో నము లెవ్వనిను లేరని యున్నది. దానివలన ఉపమానము ఎందులకు ? అను ఆశ్చర్యము దాద : అదియిచ్చుచు గుణవిశిష్టుడు, ఆసామాన్యుడు అని చెప్పట, ఆయా ప్రసిద్ధోపమానములతో పోలిక గలవాడు, అని స్పష్టమును నూచించుటకే గాని ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు అధికత్యమును చెప్పుటకకాదు. ఎచట ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు అధికత్యమును వివరించి ఉపమేయముచే ఉపమానము చెప్పుదురో అచటనే ప్రతిపాదించారము : మునుగాని ఎట్టి విషయ లేనియిచట దాదు కావున అతిప్రసక్తిలేదు.

18. అనుక్రేవాదసమాసగణ లుప్త :

బౌద్ధమృతాచకము లోపించిన ఉపమా.

ఉదా :—

చండభానుష్ట మద్ది ముహురముల కెల్ల ;

అమృతకరశీతలము సుజనాళి కెల్ల ;

కాకతీశ్వరచలమర్తి గండనృపతి

మహితచరితము విశ్వసన్మంగళంబు.

లెర్

ప్రకాసరుద్రుని చరితము ఉపమేయము, చండభానువు ఉపమానము, ఉష్ణము సాధర్యము-ఈ మూడే చెప్పబడినవి. వలె అనువాచకమును కంతో క్తిగా పేర్కొనలేదు. చండభానువువలె ఉష్ణ మయినది అనుచో వాచకము సమా

సములో అంతర్గతమైపోయినది కావున ఇది సమాసగత వాచక లుప్త యని సమన్వయము.

ఇట్లే 'అమృతకరశీతలము' అనుచోటను గ్రహింపవలెను.

19. అను క్తధర్మవాచకోపమానసమాసగతి లుప్త :

సాధర్మ్యము, వాచకపదము ఉపమానము-మఱుగువడిన ఉపమ.

ఉదా :—

భీమవిక్రముఁ డగురుద్రభూమివరుఁడు

విజయకేతువు వెలయఁగా వినుతయశుఁడు

కదనసీమను తేజునఁ గ్రాలెఁ గాని,

కన నదుళ్ళాసనులు దాయగములు చూపె !

36

విజయపతాకము విలసిల్లి భీముని విక్రమమువంటి విక్రమము గలప్రతాప రుద్రదేవుఁడు రణరంగమున వెలుఁగొందెను. కాని, ఆతని శత్రువులు దుస్సహ శాసనముతో లొంగడియవలసినవారు గారు. సుసాధులు. భీమవిక్రముఁడే రాజు గాని వగతురు మాత్రము అదుళ్ళాసనులు దుర్బోధనుని తమ్ముఁ డగు దుళ్ళాసన సహితులుగారు అనియు అర్థవిశేషము స్ఫురించును.

ఇందు భీముని విక్రమమువలె దుస్సహ మైన విక్రమము గలవాఁడు అనుటతో ఉపమాన మైన భీమవిక్రమము, సాధర్మ్య మగు దుస్సహత్వము, వాచక మగు 'వలె' అను ఉపమాంగములతో 'సాధర్మ్యము' 'వాచకము' గమ్యములు. 'ఉపమానము' 'సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహుప్రిహి ర్వాచ్యః, ఉత్తరపద లోపశ్చ' అను వార్తాకామశాసనమున లోపించినది. మొత్తముమీఁద మూఁడును లుప్తములైనవి. కావున, ఇది అను క్తధర్మవాచకోపమానలుప్త. వాచకము సమాసగత మగుటచే సమాసగతయు నైనదని లక్షణ సంగతి.

సాధర్మ్యవిషయమున ఒక విశేషము

ఉపమానోపమేయములతో సమానముగ నుండునట్టి ధర్మమును ఒక తూరియే చెప్పుట, రెండిటికిని అన్వయించునట్లు వేర్వేరు శబ్దములతో రెండు తూరులు నిర్దేశించుట, అని సమానధర్మనిర్దేశములో రెండుభక్తిక లున్నవి.

వీనిలో వేర్వేరులు నిర్దేశించుట యను రెండవప్రకారము వస్తుప్రతివస్తురూపమున నిర్దేశించుట యనియు, ఒక ప్రతివస్తురూపమున నిర్దేశించుట యనియు రెండువిధములుగ నుండును. ఒక యర్థమునే రెండు శబ్దములతో చెప్పినచో దానిని వస్తుప్రతివస్తుభావమందును. సమ్యక్ములగు రెండు వేర్వేరుభావములను వేర్వేరులు చెప్పినచో దానిని ఒకప్రతివస్తు భావమందురు.

1. సకృన్నిర్దేశము :

సాధర్మ్య మొకసారియే నిర్దిష్టమైన ఉపమ.

ఉదా :—

నమ్రశిరసులు కాకతినాథు రుద్రుఁ
గొలుచుచున్నార నృపు లెల్లఁ గూర్చిదనఁ
జెలఁగి దుర్మేధసులను శిషించుగురుని
శిష్యులట్టుల చుట్టును జేరి కోరి.

37

ఇందు నృపులకును శిష్యులకును సమముగ చెల్లునట్టి 'నమ్రశిరసులు' అను సాధర్మ్యమును బోధించువిశేషణము ఒకతూరియే చెప్పబడినది అట్లే కాకతినాథునకును గురువునకును 'గొలిపిచుచునట్టి దుర్వినితశిష్యకల్పమును సాధర్మ్యమును బోధించు 'దుర్మేధసులను శిషించు' అనువిశేషణము ఒకతూరియే చెప్పబడినది. కావున ఇది సకృన్నిర్దేశమని తెలియనగును.

2. అసకృన్నిర్దేశము :

(అ) వస్తుప్రతివస్తుభావము :

ఉదా :—

కాకతీయులవంశ మీలోకమందు
వీరరుద్రావననీకుచే వెలయు నేడు,
అల కకుత్స్థులయన్వహాయంబు మున్ను
రామచంద్రావనీకుచే గ్రాలినటుల.

38

ఇందు వెలయును, క్రాలును అనుపదయుగళముతో ఒకయర్థమే (సాదృశ్యము) చెప్పబడినది. గావున ఇది వస్తుప్రతివస్తుభావముతోడి ఉపమ.

(ఇ) బింబ ప్రతిబింబ భావము ;

ఉచా :

వెల్లగొడుగుశక్కు వెల్లివిరియ రుద్ర
భూమినేత మిగులఁ బొలుపుమిగులు ;
చలి వెలుంగుజిగులు సంధిల్లశిఖరాలఁ
గొమరు మీటు మేల్మీకొండవోలె.

39

ఇచట శ్వేతాశవత్త్రిముతో విలసిల్లు వీరరుద్రేశ్వరుఁడు చంద్రబింబము శిఖరములపై చేగఁగ రహించుమేరువర్వతమువోలె ప్రకాశించుచున్నాఁ డని సదృశములగు రెండు వేర్వేటు అర్థములను ఒకటి బింబము, రెండవది ప్రతి బింబము అనఁదగినట్లు వేటుగ చెప్పినందున ఇది బింబ ప్రతిబింబముభావము కూడిన ఉపమ.

ఉపమానంకారమున ఒక విశేషము

ఇంతవఱకుచెప్పినవేకాక, ఈ యుపమానంకారమున మఱియొక విశేష మిది : మొత్తముమీఁద ఈ యలంకారము సర్వవస్తువిషయమనియు, ఏకదేశ వర్తి యనియు భేదిల్లుట. ఉపమానవాక్యమునను, ఉపమేయవాక్యమునను గల అవయవి, అవయవములకిన్నింటికిని సామ్యము నిరూపించఁబడనేని అది సర్వ వస్తువిషయము. అవయవావయవులలో నేదే నొక యంశము చెప్పఁబడి. మఱి యొక యంశము గమ్యముగా ఉండెనేని అది ఏక దేశవర్తి.

1. సర్వవస్తువిషయ :

ఉచా :

ఉర్వి దివివోలెఁ దనరారు ; నోరుగల్లు
గ్రాలు నమరావతీనగరంబురీతి ;
పౌరు లల దేవతలభంగిఁ బ్రథ వహింతు ;
వీరరుద్రుండు హరిమాడ్కి వెలయు సిరుల.

40

ఉర్వి (ఉపమేయము) అవయవి, దానికి అవయవములు ఓరుగల్లు, పౌరులు, వీరరుద్రుఁడు. (ఇది ఉపమేయవాక్యము; తదవయవములు). స్వర్లోకము (ఉప

మానము; అవయవి; దానికి అవయవములు అమరావతి, దేవతలు, దేవేంద్రుడు (ఇది ఉపమానవాక్యము; తదవయవములు).

ఈ యుదాహరణమున ననుస్తావయవములతో కూడిన యవమేయమునకు ననుస్తావయవములు గల యవమానముతో సాదృశ్యము నిరూపింపబడినది గావున ఇది సమస్తవస్తువిషయమని నమన్వయము.

2. ఏకదేశవర్తి :

ఉదా : —

కదలెడికొండ లట్లు నెఱిగె గన్పడునేన్గలతోడ ; రేగి పె
ల్లదరెడిమేటిపోతుగడ లట్టులు దోచెడి తట్టువంబులన్
గుదికొనుపాఠములు ములుకోట మొసళ్ళను జోలు వాలులన్
గదియంగ రానిదై యెనగుఁ గాకతితేనిదళంబు సందడిన్. 41

ఇట కాకతీకుని సేన ఉపమేయము (అవయవి); దాని యంగములు ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, తీరుతీరు ఆయుధము. సముద్రముఉపమానము(అవయవము); దాని యవయవములు చలించు మైనాకాదీపర్వతములు, అలలు. మకరములు మొదలగు జంతువులు వరుసగ ఉపమేయావయవములగు ఏనుగులు మొదలగు వానికి ఉపమానావయవములగు కొండలు మొదలగు వానితో సాదృశ్యము ఉపనిబద్ధమైనది. కాని ఉపమానమైన సముద్రమే తదోద్భవములతో కఠోక్తిగా చెప్పబడలేదు. ఇట్లు ఇచట ఉపమానోపమేయవాక్యములలో సామ్యము సర్వవస్తు విషయముగా లేదు. కావున ఇది ఏకదేశవర్తియైనది.

ఉపమానిబంధనములో మఱియొక విశేషము

1. మాలోపమ :

పూవులను వరుసగ మాలకరి దండకట్టినట్లు పెక్కుఉపనమాములను క్రమముగా కూర్చుట ఒక విశిష్టరచన. దీనిని అన్వర్థముగ మాలోపమ యందురు.

ఉదా : —

తెల్లకలువ లటుల, మల్లెలభంగియు,
హరునిమాడ్కి, దళకుసుమములట్లు,
పెండికొండపోల్కి, వెలివెల్గరితని
ప్రభాదలిర్పు రుద్రుస్వచ్ఛయశము.

ఉపమేయ మగు ప్రతాపరుద్రుని యమలక్ష్మి ర్రికి తెల్లకలువలు మున్నగు పెక్కు ఉపమానములు దండలోనిపూవులవలె వరుసగ గుంభింపఁబడుటచే ఇది మా లోపమ¹ యని తెలియునది.

ఉపమాఖీజము - సాధర్మ్యము

ఉపమాఖీజము సాధర్మ్యము- అనఁగా ఒకఁడు తా నొకవస్తువునుగూర్చి చెప్పఁదలంచి, శ్రోతకు ఆ వస్తువు కనులకుఁ గట్టినట్లు తెలియుటకు అంతకుమున్నే అందఱకును దెలిసియున్న ఒకానొక ప్రసిద్ధవస్తువును జెప్పిదానివలె తానువర్ణించు వస్తువు ఉండునని చెప్పను. తాను ప్రకృతము ఏవస్తువును గుఱించి గుచ్చ టించునో దానికిని, ఏప్రసిద్ధవస్తువును చూపి 'దీనివలె ఉండును' అని విశదఱుచునో దానికిని, ఒకపోలిక యుండవలెను. అట్టిపోలికనే 'సాధర్మ్యము' అందురు. ఉపమానోపమేయములలో నుండు సమానమైన ఒక ధర్మము సాధర్మ్యము అని ఫలితార్థము.

అట్టి సాధర్మ్యము, ²వాచ్యముగనో ³ప్రాతీతికముగనో లేనిచే ఒకవస్తువును ఇంకొకవస్తువుతో పోల్చుటయే పొసఁగదు. 'ఏనుఁగు కొండవలె పెద్దది' అని గాని, 'ఏనుఁగు కొండవలె ఉన్నది' అనిగాని ఒకఁడు చెప్పను అనఁగా, ఏనుఁగునకును కొండకును ఒక సమానధర్మము గలదు అనినట్లయినది. ఆ సమానధర్మ మేది? 'పెద్దయాకారము గలిగియుండుట'. ఈ ధర్మము ఇచట మొదటివాక్యములో 'పెద్దది' అనుపదముతో వాచ్య మైయున్నది. రెండవవాక్యములో గమ్యమానముగ నున్నది.

ఇట్లుగాక ఈ ఫక్కికకు విరుద్ధముగ 'ఈఁగ కొండవలె పెద్దది' అనికాని; 'ఈఁగకొండవలె ఉన్నది' అనికాని అనరాదు, కొండలో మహత్త; ఈఁగలో అల్పత-ఇవి రెండును భిన్నధర్మములు. కావున ఇట్టియెడల ఉపమాలంకారము రాదు. కాఁగా అన్వయవ్యతిరేకములతో 'సాధర్మ్యము ఉపమాఖీజము' అని తేలినది.

1. 'మూక్తిబోలు మతియు, మతినిబోలు చేష్ట, చేష్టఁబోలు కీర్తి' లోనగు పట్ల రశనోపమయగును. ఇట్లే యితరములగు ఉపమాభేదములును కొన్ని గలవు.

2. పూర్వోమ. 8. లుప్తోపమ.

ఒక ప్రశ్న

'ఈ సాధర్యము ఒక ఉపమాంకాగమముకే గాక, మాపకాదులగు అనేకాలంకారములకును జీజుమని ఈ అర్థాలంకార ప్రకరణారంభమునఁ జెప్పఁ బడినదిగా! మఱి! ఏక మూలకంబులగు ఈయలంకారము లెట్లు పరస్పరము భిన్నములై నవి?'

సమాధానము

'సాధర్యమున అంతర్విభాగములు' ఇట్లు మూడు గలవు :

1. భేదప్రధానసాధర్యము 2. అభేదప్రధానసాధర్యము 3. భేదా భేదప్రధానసాధర్యము.

భేదప్రధానసాధర్యమునా ఏ రెండువస్తువులకు పోలిక చెప్పబడునో ఆ రెండు వస్తువులకు గల 'మానధర్మము ఆ రెండును వేరు వేరు అను భేద బుద్ధిచే ముఖ్యముగఁ జిలుగఁజేయునది. ఇది సమన్వయము :

'చంద్రిక కువలయాహ్లాదమును కూర్చలేదు; వీరరుద్రునికి కీర్తి కువలయా నందమును గలిగించినది' (వ్యక్తిరేకము) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో నిజమునకు చంద్రికకను కీర్తికిని సాధర్యము 'కువలయామోదమును కూర్చుటయే' కాని ఆసాధర్యము చంద్రికలో లేదనియు, కీర్తిలో ఉన్నదనియు చెప్పబడినది. ఏమీ? లేదనువారు ఆ సాధర్యము చంద్రికలోనే లేదనుచు మేల? 'మంటిలో లేదు, మింటిలోలేదు, గాలిలోలేదు, ధూళిలోలేదు' అనలేకపోయిరా? అట్లు శృంగగ్రాహకముగా 'ఇదిగో! ఈ వస్తువులలోలేదు, అని వ్రేలు చూపి నిర్దేశించి, చేయు ధర్మనిషేధమే— 'ఈ రెండును సదృశములు; వీనికి సాధర్యము గలదు' అని వక్రోక్తి మార్గమున చెప్పుచు. ఈ రెండును సదృశములే, కాని వీనిలో ఉపమాన మగు చంద్రిక కంటెను, ఉపమేయమగుకీర్తియే అధిక గుణము గలది అని ఆ వస్తుద్వయమునకుఁ గల సాధర్యములో ఒకానొక వైశిష్ట్యము (భేదము) కలదు అని బోధించును. ఇది భేదప్రధానసాధర్యము.

2. అభేదప్రధాన సాధర్యము :

1. స్లేషసంపత్తిలో 'కువలయమోదము' —౧. కువలను విరియించి సువా నిల్లఁజేయుట ; ౨. భూవలయమును ఉల్లసిల్లఁజేయుట (ప్రజలను దమపుట) అని నిర్వాహము.

ఉపమేయ మగు ప్రతాపరుద్రుని యమలక్ష్మి ర్తికి తెల్ల కలువలు మున్నగు పెక్కు ఉపమానములు దండలోనిపూవులవలె వరుసగ గుంభింపబడుటచే ఇది మా లోపమ¹ యని తెలియునది.

ఉపమాఖీజము - సాధర్మ్యము

ఉపమాఖీజము సాధర్మ్యము- అనగా ఒకడు తా నొకవస్తువునుగూర్చి చెప్పదలంచి, శ్రోతకు ఆ వస్తువు కనులకుఁ గట్టినట్లు తెలియుటకు అంతకుమున్నే అందఱకును దెలిసియున్న ఒకానొక ప్రసిద్ధవస్తువును జెప్పిగానివలె తానువర్ణించు వస్తువు ఉండునని చెప్పును. తాను ప్రకృతము ఏవస్తువును గుఱించి గుఱచుటించునో దానికిని, ఏప్రసిద్ధవస్తువును చూపి 'దీనివలె ఉండును' అని విశదపఱచునో దానికిని, ఒకపోలిక యుండవలెను. అట్టిపోలిక నే 'సాధర్మ్యము' అందురు. ఉపమానోపమేయములలో నుండు సమానమైన ఒక ధర్మము సాధర్మ్యము అని ఫలితార్థము.

అట్టి సాధర్మ్యము, ²వాచ్యముగనో ³ప్రాతీతికముగనో లేనిదే ఒకవస్తువును ఇంకొకవస్తువుతో పోల్చుటయే పొసఁగదు. 'ఏనుఁగు కొండవలె పెద్దది' అని గాని, 'ఏనుఁగు కొండవలె ఉన్నది' అనిగాని ఒకడు చెప్పును అనగా, ఏనుఁగునకును కొండకును ఒక సమానధర్మము గలదు అనినట్లయినది. ఆ సమానధర్మ మేది? 'పెద్దయాకారము గలిగియుండుట'. ఈ ధర్మము ఇవట మొదటివాక్యములో 'పెద్దది' అనుపదముతో వాచ్య మైయున్నది. రెండవవాక్యములో గమ్యమానముగ నున్నది.

ఇట్లుగాక ఈ ఫక్కికకు విరుద్ధముగ 'ఈఁగ కొండవలె పెద్దది' అనికాని; 'ఈఁగకొండవలె ఉన్నది' అనికాని అనరాదు, కొండలో మహత్త; ఈఁగలో అల్పత-ఇవి రెండును ఖిన్నధర్మములు. కావున ఇట్టియెడల ఉపమాలంకారము రాదు. కాఁగా అన్వయవ్యతిరేకములతో 'సాధర్మ్యము ఉపమాఖీజము' అని తేలినది.

1. 'మూర్తిజోలు మతియు, మతినిజోలు చేష్ట, చేష్టజోలు కీర్తి' లోనగు పట్ల రశనోపమయగును, ఇట్లే యితరములగు ఉపమాభేదములును కొన్ని గలవు.

2. పూర్వోమ. 8. లుప్తోపమ.

ఒక ప్రశ్న

‘ఈ సాధర్యము ఒక ఉపమాలంకారమునకే గాక, రూపకాదులగు అనేకాలంకారములకును బీజమని ఈ అర్థాలంకార ప్రకరణారంభమునఁ జెప్పఁబడినదిగదా ! మఱి ! ఏక మూలకములగు ఈయలంకారము లెట్లు పరస్పరము భిన్నములై నవి ?’

సమాధానము

‘సాధర్యమున అంతర్విభాగములు’ ఇట్లు మూడు గలవు :

1. భేదప్రధానసాధర్యము 2. అభేదప్రధానసాధర్యము 3. భేదాభేదప్రధానసాధర్యము.

భేదప్రధానసాధర్యమునఁగా ఏ రెండువస్తువులకు పోలిక చెప్పబడునో ఆ రెండు వస్తువులకుఁగల సమానధర్మము ఆ రెండును వేరు వేరు అను భేదబుద్ధినే ముఖ్యముగ కలుగఁజేయునది. ఇది సమన్వయము :

‘చంద్రిక కువలయాహ్లాదమును గూర్చలేదు ; వీరరుద్రునికిఁగ్గి కువలయానందమును గలిగించినది’ (వ్యతిరేకము) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో నిజమునకు చంద్రికకను కీర్తికిని సాధర్యము ‘కువలయామోదమును గూర్చుటయే’ కాని ఆసాధర్యము చంద్రికలో లేదనియు, కీర్తిలో ఉన్నదనియు చెప్పబడినది. ఏమి ? లే దనువారు ఆ సాధర్యము చంద్రికలోనే లే దనుట యేల ? ‘మంటిలో లేదు, మింటిలోలేదు, గాలిలోలేదు, ధూళిలోలేదు’ అనలేకపోయిరా ? అట్లు శృంగగ్రాహకముగా ‘ఇదిగో ! ఈ వస్తువులలోలేదు, అని వ్రేలు చూపి నిర్దేశించి, చేయు ధర్మనిషేధమే— ‘ఈ రెండును సదృశములు; వీనికి సాధర్యము గలదు’ అని వక్రోక్తి మార్గమున చెప్పుచు, ఈ రెండును సదృశములే, కాని వీనిలో ఉపమాన మగు చంద్రిక కంటెను, ఉపమేయమగుకీర్తియే అధిక గుణము గలది అని ఆ వస్తుద్వయమునకుఁ గల సాధర్యములో ఒకానొక వైశిష్ట్యము (భేదము) కలదు అని బోధించును. ఇది భేదప్రధానసాధర్యము.

2. అభేదప్రధాన సాధర్యము :

---

1. శ్లేషసంపత్తితో ‘కువలయమోదము’ —౧. కువలయ విరియించి సుఖానిల్లంజేయుట ; ౨. భూవలయమును ఉల్లసిల్లఁజేయుట (వ్రేలమ దనువుట) అని నిర్వాహము.

పైని వివరించిన భేదమును తెలియనియ్యఁ జేపమానోపాయముగాను భేదము లేనియట్లు చెప్పుటయే అభేదప్రధానసాధర్యము.

‘భుజమందరమచే శతచంద్రిన వై రిచారాశిమండి వీరభక్తినిఁ దీర్చుచు పుట్టినది’ (రూపకము) అనువాక్యమును దీనికొనుడు. దీనిలో భుజమందరములు; వై రిచారాసులు; కీర్తి సుధలు అను బంటులలోని అవతారములు మున్నగునవి సాధర్యము గలవి. అవగా భుజమునకు మందరపల్లవమునకును భేదము క్లిష్ట (సాధర్యము); వై రిచారాసులకు సముద్రమునకును భేదము క్లిష్టము (సాధర్యము); కీర్తి సుధకును అహోదయరత్నము అనెడి సాధర్యము గలదు. ప్రాసాదమును సాధర్యము అ వస్తుద్యయమునకును పరస్పరము భేదమును స్పృశించఁజేయుటలేదు. రెండును ఒకటియే యను అభేదబుద్ధియే (రూపకకీర్తివల్ల) కలుగుచున్నది. కావున ఇది అభేదప్రధానసాధర్యము.

3. భేదాభేదప్రధానసాధర్యము :

ఇది ఒక యంశమున భేదము, ఒక యంశమున అభేదము స్పృశించు సాధర్యము. ‘ఈ జోదు సింహమువలె పరాక్రమము గలవాఁడు’ (ఉపమా) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో వీరునకును సింహమునకును సమానధర్మము పరాక్రమము. జోదు సింహమువంటి పరాక్రమము గలవాఁడు అనుటతో అంశమున పరాధర్మము ఒకటియే యను అభేదబుద్ధియు, అంశమున సింహమువంటివాఁడు గాని సింహము మాత్రము కాఁడు అని భేదబుద్ధియు కలుగుచున్నవి. కనుక ఇది భేదాభేదప్రధానము.

ఈ రీతి సాధర్యములోని శ్రేయిభిన్యమే సాధర్యమును నొక ధర్మమే మూలముగాఁగల ఉపమా రూపక వ్యతిరేకాదులు పరస్పరము భిన్నభిన్న వ్యవహారముల నందుటకు కారణ మైనది’ అని సమాధానము.

సాధర్యమూలకాలంకార పరిగణనము

1. భేదప్రధాన సాధర్యము గల యంశములు :

(1) తుల్యయోగిత (2) దీపకము (3) దృష్టాంతము (4) నిదర్శనము (5) ప్రతివస్తువము (6) ప్రతీవము (7) వ్యతిరేకము (8) సహోక్తి.

2. అభేదప్రధాన సాధర్యము గలవి :

(1) అవహానము (2) ఉల్లేఖము (3) పరిణామము (4) భ్రాంతిమత్తు (5) రూపకము (6) నందేహము.

3. భేదాభేదప్రధాన సాధారణము గలవి :

(1) అన్వయము (2) ఉపమ (3) ఉపమేయోపమ (4) స్మరణము.

2. అనన్వయాలంకారము

భేదాభేదసాధారణ సాధారణ మూలములగు అలంకారములలో ఉపమాలంకారము తరువాత అట్టిదియె యగు అనన్వయము నిరూపింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానోపమేయ భావము ఒకదానికే చెప్పబడెనేని అనన్వయము.'

'దీనికి సమానమైనది చెందఁగది లేనేలేదు' అను విశేషార్థము స్ఫురించుటకు 'దానికదియే సాటి' అని ఒక వస్తువునకే ఉపమానోపమేయ భావము నిబద్ధింపఁబడును. ఒక వస్తువే ఎకకాలమున ఉపమేయమగును. ఉపమానముగను అన్వయింపదు గావున 'అనన్వయము' అనునది దీనికి సార్థకనామము.

ఉదా :—

రత్నసానుగిరియు, రత్నాకరస్వామి.

యన్మృతకలఁగి, భూమి నమియుఁగోర !

వీరరుద్రుఁడెచ్చెడు వీరరుద్రుడె సుగల్గు !

ప్రోచు విశ్వమెల్ల మోదమంద.

48

'వీరరుద్రుడు వీరరుద్రుడే' అని ఒక వీరరుద్రునికే ఉపమానత్వము, ఉపమేయత్వము చెప్పఁబడినవి కావున ఇది అనన్వయము. 'మేరువు మొదలుగాఁగల వన్నియు గుణహీనములే; అతనికి సాటివచ్చు వస్తువు ఒగ్తున లేనేలేదు' అను విశేషార్థము స్ఫురించినది.

3. ఉపమోపమాలంకారము

ఉపమానోపమేయభావము ఏకాశ్రయమైన అనన్వయము ఏమృత భిన్న 'వాక్యాశ్రయ మగుటచే తద్వేదకత మగు ఉపమేయోపమాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'రెండు వస్తువులకు పర్యాయముగ ఉపమానోపమేయ భావము చెప్పిన ఉపమేయోపమ.'

ఒక వస్తువు మొదట ఉపమేయమును, మఱియొక వస్తువు ఉపమానము నైయుండి, తిరిగి మొదట ఉపమేయముగ చెప్పబడినది ఉపమానముగను, ఉపమానముగ చెప్పబడినది ఉపమేయముగను ఉపనిబద్ధమైనచో ఉపమేయోపమా లంకారమని భావము.

ఉదా :-

అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరుఁ; జెల్లు
ధర్మముకరణి నర్థము; తనరువాని
మాడ్కిఁ గామము; నెనఁగు గామంబు భాతి
శ్రేష్ఠధర్మార్థములు రుద్రుఁ జేరి సతము.

44

'అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరు' అను మొదటి వాక్యమున అర్థము ఉపమానమైనది, ధర్మము ఉపమేయమైనది; 'జెల్లు ధర్మము కరణి నర్థము' అను రెండవ వాక్యమున మొదటి వాక్యములో ఉపమానమైన అర్థము ఉపమేయమైనది, ఉపమేయమైనధర్మము ఉపమానమైనది; 'తనరువాని మాడ్కిఁగామము' అను మూడవ వాక్యములో ధర్మార్థము లుపమానములైనవి, కామము ఉపమేయమైనది; నాలుగవ వాక్యముగు 'ఏనఁగు గామంబు భాతిశ్రేష్ఠ ధర్మార్థములు' అనుచో మూడవ వాక్యములో ఉపమానములైన ధర్మార్థములు ఉపమేయములైనవి, అందు ఉపమేయమైన కామము ఇటు ఉపమానమైనది- ఇట్లు ఒక వస్తువే ఒకప్పుడు ఉపమేయముగను, మఱియొకతటి ఉపమానముగను చెప్పబడుటచే ఇది ఉపమేయోపమా లంకారము. ఈ ఉపమేయోపమా వస్తు, ప్రతివస్తు నిర్దేశరూపమునఁ గూడ చెప్పబడవచ్చును.¹

4. స్మరణాలంకారము

భేదాభేద ప్రధానములగు అలంకారములలో పరిశేష న్యాయమున కడ వటిదగు స్మరణాలంకారము ప్రతిపాదింపఁ బడుచున్నది :

అక్షణము : 'సమానముగు ఒక వస్తువు ననుభవించుట వలన తొల్లి తా ననుభవించిన ఒకానొక వస్తువు స్మృతిపథమునకు వచ్చిన స్మరణాలంకారము.'

1. సచ్చాయాంభోజవదనాః సచ్చాయవదనాంబుజాః

వాపోంగనా ఇవాఽభాంతి యశ్ర వాప్య ఇవాంగనాః.(ప్ర.రు.వ్యాఖ్య)

ఇకాగ్ది స్థలిములిలో వస్తు ప్రతివస్తు రూపమున ఈ యలంకారము చెప్పబడును.

ఉదా :—

విశ్వనాథుడైన పీఠరుద్రుం డేల
నుల్లమందుఁ బుడమి తొల్లి గలుగు
అమలగుణుల నృపుల నలహరిశ్చంద్రుని,
నలుని, నహుషు, సతమఁ దలఁచు నెమ్మి. 45

పాలనప్రావీణ్యమున నల - నహుష - హరిశ్చంద్రాదులతో సాటివచ్చు ఆంధ్ర చక్రవర్తి ప్రతాపరుద్ర మహారాజు నిరీతిగ పాలింప మేదినికి ఇవ్వినదిని చల్లగ నేలిన తొల్లిటి నలహరిశ్చంద్రాది రాజచంద్రులు స్మృతికి వచ్చిరి. కావున ఇది స్మరణాలంకారము. ఇట్లు భేదాభేద సాధారణ సాధర్య మూలకములగు అలంకారములు నిరూపితములైనవి.

ఆరోపగర్భాలంకార ప్రస్తావము

5. రూపకాలంకారము (8 + 8 విధములు)

ఆరోపమూలము లగు అలంకారములలో నెల్ల మొదటిది యగు రూపకము నిబద్ధింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఆరోపమునకు విషయమయ్యు, మఱుఁగువడకుండినట్టి ఉపమేయమునకు (ఆరోప్యమానము) ఉపమానము ఉపరంజకమైన యెడల రూపకమగును.'

ఈ యలంకారము ఆరోపమూలకము గదా! ఆరోప మనఁగా ఒకానొక వస్తువునందు తదన్య వస్తువుయొక్క ధర్మమున్నదని చెప్పుట ఈ రూపకాలంకారమున ఉపమేయమునందు ఉపమానము ఆరోపింపఁబడును. కాని ఉపమేయము ఈ యారోపము వలన అత్యంతము తిరస్కృతము కాదు. 'ఇది (ఉపమేయము) ఉపమానము' అను ప్రతీతిని మాత్రము కలిగించును.

ఉపమేయము ఆరోపముచే ఉపమానరూపమున కనఁబడును. గావున ఈ యలంకారమునకు రూపక మనునది యన్వర్థహమము.

లక్షణవాక్యదశసార్థక్యము

ప్రథమదశము : (వర్ణము) 'ఆరోపమునకు విషయమయ్యు' అనుటచే ఉపమేయము, ఉపమానము అను రెండును ఆయా శబ్దములతో నిర్దిష్టము లగు

ననియు, అందు ఉపమేయమున ఉపమాన ధర్మము ఆరోపింపబడు ననియు స్పష్టమైనది. కావున, ఉపమేయమును బొత్తుగా వర్ణించు (నిగదణముచేసి) ఆ భేదోపచారమున ఉపమానమును చెప్పునట్టి ఉద్దేశములు వ్యాఖ్య ర్తితములైనవి ఆర్థే ఆరోపమేలేని ఉపమానమును ఈ రీతియే వ్యాఖ్య ర్తింపబడినవి. ఉపమాలంకారమున ఉపమేయముగను ఉపమానమును ఆరోపింపదు, భేదా భేదరూపమున సాధర్మ్యమును మాత్రము చెప్పుదురు.

ద్వితీయ దశము : 'మఱుగుగడగుండెనట్టి' (వర్ణనము) అను విశేషణ పదమువలన సందేహా భ్రాంతిమ గల్గినవా లంకారములతో దీనికి భేదము సిద్ధించినది. సందేహాలంకారమున వర్ణనము అన్యమని సందేహింపబడును కావున తిరోహితమగును. భ్రాంతిమదలంకారమున భ్రాంతితో వర్ణనము మఱుగు పడిపోవును. ఇక, అవహ్నా వాలంకారమునో కానలెనిని వర్ణనమును నిగదణము చేయుదురు. కావున తిరోభూతి స్పష్టము.

తృతీయ దశము : 'ఉపరంజక మైన యెడల' (ఉపమానము). ఈ దశము రూపక లక్షణములో చేరుటవలన పరిణామాలంకార వ్యావృత్తి గలిగినది. అది ట్టులన- 'తమ శిరముల నలంకరించుకొన కోరిక గల సృపాలురు వీరరుద్ర సార్వభౌముని అజ్ఞారూపమగు పుష్పమాలికను హృదయ దాల్చుచున్నారు' ఇది పరిణామాలంకారమునకు ఉదాహరణము. వీరరుద్రుని యాజ్ఞయం దారోపిం పబడిన పుష్పమాలిక మకుటాలంకారముగ ప్రత్యక్షోపయుక్త మైనది. కావున ఇది పరిణామాలంకారము

రూపక లక్షణమున 'ఉపరంజక మైన యెడల' అను ఈ తృతీయదశ ముండుట వలన 'ఉపమానము ఎచట తాదాత్మ్య ప్రతీతి మాత్రజనక మగునో యచట రూపకము' అను అర్థవిశేషము వచ్చినది. ఈ పరిణామోదాహరణమున ఉపమానము ప్రకృతోప యోగియే యైపోయినది. ఉపరంజకమాత్రమేకాదు. కావున తద్వ్యావృత్తి సిద్ధించినది కాఁగా పరిణామాలంకారమున ఆరోప్యమాణము (ఉపమానము) ప్రకృతోపయోగియగును, రూపకమునో ఉపరంజకము మాత్రమే యగును అని ఫలితార్థము. ఇదియే వీరి భేదము. ఈరీతి సాదృశ్య మూలము లగు అలంకారము లన్నింటితో రూపకమునకు వై లక్షణ్యము చేకూరినది.

రూపకవిభాగము

జొల్పాదొలుత ఈ రూపకవిభాగము మూడువిధములుగ విభాగింపబడును.

1. సావయవరూపకము : 1. సమస్తవస్తువిషయము.
2. ఏకదేశవర్తి.
2. నిరవయవరూపకము : 1. కేవలసారోపరూపకము.
2. మాలాసావయవపరితరూపకము.
3. పరంపరితరూపకము : 1. కేవలశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
2. మాలాశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
3. కేవలాశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
4. మాలాశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.

సావయవాడినిర్వచనము

1. సావయవరూపకము : అవయవి, అవయవములకు రెండింటికీ నిరూపణము సంభవించినవట్ల సావయవరూపకమగును. అవయవము అన్నియు రూపింపబడుటచే ఇది యన్వర్థము.

2. నిరవయవరూపకము : అవయవరూపణమాత్రముననేకాని, అవయవి రూపణ మాత్రముననేకాని, కవితాస్వర్యవిశ్రాంతి గలిగినచో అది నిరవయవరూపక మనబడును. అవయవము అన్నియు ఇందు రూపింపబడవు కావున ఇది యన్వర్థము.

3. పరంపరితము : ఒక రూపకము మఱియొక రూపకమునకు హేతువైనచో అది పరంపరితరూపకము. రూపకపరంపర గలిగినది గావున ఇదియు సార్థకము.

సమస్తవస్తువిషయాదివివరణము

దీనిలో సావయవరూపకము సమస్తవస్తువిషయ మనియు, ఏకదేశవర్తియనియు రెండువిధములు.

1. సమస్తవస్తువిషయము :

ఉపమేయమువలె ఉపమానముకూడ తద్వోధకపడముతో కంతోక్తిగ చెప్పబడినచో అది సమస్తవస్తువిషయ మనబడును.

2. ఏకదేశవర్తి :

ఉపమానము కంతోక్తిగ నిబద్ధింపబడక, దానియవయవములను చెప్పిన మీదట అది గమ్యమానమైన యెడల ఏకదేశవర్తి యనబడును.

నిరవయవము కేవలమనియు, మాలాసూపమనియు ఇరుతెఱగులు.

1. ఒక ఆరోప విషయమునకు (ఉపమేయమునకు) ఒకటే ఆరోప్య మాణము (ఉపమానము) గలిగెనేని అది కేవలసారోపరూపకము.

2. ఒక ఆరోపవిషయమున ఆనేకములు ఆరోపింపబడుచో అది మాలా రూపకము.

శ్లిష్టపరంపరిత మనియు, అశ్లిష్టపరంపరిత మనియు పరంపరితము ద్వివిధము.

1. శ్లిష్టపరంపరితరూపకము :

శ్లేషచేత నిర్వహింపఁ బడురూపకము శ్లిష్టపరంపరిత మగును'

2 అశ్లిష్టపరంపరిత రూపకము :

శ్లేష లేని పరంపరితరూపకము అశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.

ఈ రెండును కేవల మనియు, మాలాసూప మనియు వేరుగుటవలన పరంపరితము నాలుగు విధములు. ఈరీతిగా రూపకము ఎనిమిదితీరులు.

1. సమస్తవస్తువిషయసావయవరూపకము :

ఉదా :—

ధరణీనాథుఁడు వీరరుద్రుజయయాత్రావృష్టికాలంబున

స్థిరభూపాలకగర్వపర్వతభిద న్గావింప, నిస్సాణవా

ర్ధర మెంతే మొరయ, నిర్విరోధిన్మహాకాంతాజాష్యవృష్టులెవ్వన్

గురియ న్నల్లడ నేపుమీతెడుయశోంకూరమ్ము లిమ్మేదినిన్. 48

జయయాత్రావృష్టికాలము (విజయప్రస్థాన మమవానకారు) గర్వపర్వ తము (మద మమకొండ) ; నిస్సాణవార్ధరము (నిస్సాణ మనగా ఒకానొక

చర్యవాద్యము ; తప్పెటవంటిది; అసస్పాణ మనుమబ్బు); కాష్ఠపృష్ఠి (కన్నీరు అనువర్ణము)-పద్యములో ఇంకొకటి అవయవరూపకము. ఇక, యశోంకూరములు (కీర్తియను మొలకలు) అనుచో అవయవిరూపణము గలదు. ఈరీతిగ ఇచట అవయవములకును, అవయవికిని గూడ రూపణము గలిగినది. కావున ఇది సమస్తపస్తవిషయస్థావయవరూపకము.

2. ఏకదేశపర్తి సావయవరూపకము :

ఉదా :—

అఖిలహరిదంతరాళంబు లాక్రమించు
దైర్యమున కిమ్ము కాకతితల్లజుండు
విరియు గుణసూనవితతులపరిమళమున
మొనసి వాసిల్ల గాఁ జేయు ముజ్జగమ్ము.

47

'గుణసూనవితతులు' అనుచో 'గుణము లనుపుష్పజాలము, అని రూపకము. అవయవము లగుగుణములను పువ్వులుగ రూపించుటవలన అవయవియగు వీరరుద్రునకు కల్పచృక్షత్వరూపణము సిద్ధించుచున్నది. కావున ఇది ఏక దేశపర్తిసావయవరూపకము.

దీనికి మఱియుక ఉదాహరణము :

కాహుమందరగిరి ద్రచ్చ బడినయట్టి
వైరివారాళి బొడచినవీరరుద్రు
నమలయశ మౌర ! భువనము లావరించి
తనుపుచున్నది నిచ్చలు జనుల నెల్ల.

48

ఇందు కాహువునందు మందరపర్వతమును, వైరులయందు వారాళిని రూపించుటవలన అటనుండి పొడమినయశమునందు అమృతత్వరూపణము చెప్పబడకయే సిద్ధించుచున్నది. అట్లే జనులకు అమరత్వరూపణము అర్థసిద్ధమైనది. పూర్వోదాహరణమున అవయవరూపణమువలన అవయవిరూపణము సిద్ధించినది. ఇటనో అవయవరూపణమున అవయవిరూపణమే గాక, అవయవరూపణము గూడ అర్థసిద్ధమైన దని విశేషము.

3. నిరవయకేవలరూపకము :

ఉదా :—

మొన సాగంగను నీదుజోడుగమి యార్పు ల్దోడుగాఁ గూడుటన్
ఘనవేధోండకటాహ మెల్ల పగులంగా మ్రోయునిస్సాణపుం
ధ్వనుల స్ఫూర్తిలె సంద్రముల్; కదలె గోత్రంబు; లగ్గున్ దవ్వలన్
వినియే వీడిరి ప్రాణముల్ పరస్పపుల్ భీతిన్; నృపాలాగ్రణి! 49

ఇట్ల బ్రహ్మాండ మనుకటాహము అని అవయవి మాత్రమే రూపింపఁబడినది. అవయవరూపణము చేయఁబడలేదు. కావున ఇది నిరవయకేవలరూపకము.

4. నిరవయవమాలారూపకము :

ఉదా :—

అఖిలసామంతమూర్ధాభిషిక్త శిరోవి
భూషణదామవిస్ఫుర్తి నెనఁగు,
హరిదంతమదదంతివరకర్ణ రాజిత
చామరాలంకృతిచ్చాయ నొప్పు,
ప్రాలేయగిరిశృంగమాలావిలోలోర్వి
సుందరసురనదీశోభఁ దనరు,
స్ఫూరతారాపథభ్రాజితవిస్తృత
తౌమవితానవిఖ్యాతిగాంచు,
మహితభూరమణీమణిమౌక్తికాధ్య
లసదలంకారనికరవిలాస మెంచు
కాళతీశ్వరచలమర్తిగండభిరుద
వీరరుద్రేంద్రసద్యశోవిలనంబు.

50

ఇందు ప్రతాపరుద్రుని ఓక్కయశోవిలనమునందే భూషణదామాదు లనేకములు రూపింపఁబడి, మాలికలలో పూవులవలె కూర్చఁబడినవి. కావున ఇది మాలారూపకము.

5. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకము :

ఉదా :—

విక్రమోద్ధామభీమ మాపీరరుద్రు
తీణకరవాలరాహు వుద్వృత్తిఁ గెరలి,
క్రూరధారాగ్రదంష్ఠ్రికారోచు తెసఁగ
రాజమండల మెల్లను నోజ మ్రింగు.

51

కరవాలరాహువు (కత్తియనురాహువు) అని ఖడ్గమందు చేయబడిన రాహ్వరోపము (రూపకము) రాజమండల మనెడి (నృపాలసమాజము) రాజమండలము (చంద్రమండలము) అను శ్లిష్టరూపకమునకు పేతువగుచున్నది. అట్టి ఆరోపము ఒక్కటే యున్నది. కావున ఇది శ్లిష్టకేవలపరంపరితము.

6. శ్లిష్టమాలాపరంపరితము :

ఉదా :—

నుహితపద్మోల్లాసమార్తాండరూపుఁడు,
రమ్యసన్మార్గచర్యాబుధుండు,
ప్రబలభూభృతృపాటనదంభోశి,
కువలయాలంకారకుముదహితుఁడు,
కమనీయసుమనోవికాసవసంతంబు,
కల్యాణసంపత్తికనకశిఖరి,
భువనాశ్రయవిధానభూరిసముద్రంబు.
దానధారాహరిద్ధంతివరము,
సకలసామంతరాజన్యమకుటరత్న
సరసరోచిః ప్రసాధితచరణవనజ
యుగళుఁడై మించు నీపురుహూతనిభుఁడు
వీరరుద్రుఁడు ప్రోచు నీవిశ్వ మెల్ల.

52

పద్మోల్లాసమార్తాండరూపుఁడు = లక్ష్మీవిలాసము అనువర్గములవికాసము నందు మార్తాండరూపుఁడు; సన్మార్గచర్యాబుధుండు = సాధుమార్గ మనెడివక్షత్ర మార్గమునందు చరించుటలో బుధుఁడు; భూభృతృపాటనదంభోశి = వరరాజుల

బలము లను వర్వతములవత్తుములను పిలువగొట్టుటయందు సజ్జాగముగము;
కువల యాలంకారముడహితుడు = భూమండల ముకలువపూప సుగించు
టలో చంద్రుడు; సుమనోవికాసవంతము = విద్వాంసునినావ్యోదింప జేయుట
యనువువృ వికాసమునందు వసంతమునందు; కళ్యాణసంపత్తి కనకశిఖరి =
మంగళా వాప్తియను¹ అక్షయమైననువర్ణ సంపదకు మేరువశ్వము; భువనాశ్ర
యవిధానభూరి సముద్రము = లోకమునునీటికి ఆశ్రయ మగుకృత్స్నమున గొప్ప
సముద్రము; దానధారాహరిద్దంతివరము = యానకులకు ధారాపూర్వకముగ
జేయుదాన మనుమదధారనిచ్చగము.

ఈ రీతి సంతటను శ్లేష నెలుంగునది. ఇందు వీరగుప్రభుడే మార్తాండుడు
వీరగుప్రభుడే బుధుడు, మున్నగు నాయారూపకమే మూలము గాగలావద్దో
ల్లాసమును పద్మోల్లాసము, సన్మార్గచర్య యనుసన్మార్గచర్య - మున్నగురూప
కములు శ్లేషతోనే నిర్వహింపబడుటచే ఇది శ్లిష్టమాలావరంపరితరూపకము.

7. అశ్లిష్ట కేవలవరంపరితము :

ఉదా :-

కాకతీశుఁ డనెడికలకపయోరాశి

వరయశ స్తరంగవార మెగసి

దిక్కు లొరసి యొరసి, తేజన మి న్నంటి

మబ్బుచాళ్ళు జీల్చు నుబ్బు మెఱయ.

53

ఇందు యశమునందు చేయబడిన తరంగవర్ణరూపణము కాకతీశ్వరుడు
కలక పయోరాశి యనెడిరూపకముమీద ఆధారపడి యున్నది. ఈ రూప
కము శ్లిష్టపదములతో నిర్వహింపబడలేదు. కావున ఇది అశ్లిష్ట కేవలవరంపరిత
రూపకము.

8. అశ్లిష్టమాలావరంపరితరూపకము :

ఉదా :-

(అ) వై రిభూపాలకప్రాణాపహరణోష్ఠ

బాహుభుజంగవిస్ఫారజిహ్వ ;

బలదర్పితారాతివనపాటనక్రియా

ప్రచలితోజ్జృంభితప్రబలవాత్య ;

1. 'కల్యాణ మక్షయ స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽసి చ' విశ్వవిఘంటువు.

గర్వితగర్వాజకటకవాహోద్భూత
 కారోగ్యగ్రదహనవిస్తారధూమ్యః ;
 జయకమానుందరీశునవిలాసన
 ర్తనచాలితభూలతామవల్లి ;
 ప్రముచితోర్వీమయూరీనివాసయప్తి ;
 పశ్చభవనార్గళియుగ్గాగ వెలయునట్ల
 ఖడ్గతః కేలః గీలించి, కదనభూమిః
 గ్రీడల స్సబ్బు కాకతిత్తేడు సతము.

54

ఇందు ఖడ్గలతయం వారోపింపఁ బడిన భిక్షువులు తత్పూర్వము భుజాదుల యందు చేయుఁబడిన సర్వాదినూపకసాపేతములు గావునను, ఇందు శ్లేషలేకుండుట చేతను ఇది లక్ష్మీప్రమాలావరంపరితము. ఒక ఖడ్గలత యందే జిహ్వావాత్య దూమ్య మొదలగు పెక్కులు ఆరోపింపఁబడుటచే ఇది మాలారూపకమయ్యెను.

(ఆ) అశ్లిష్టమాలావరంపరితము అనురూపకము సాధరణ్యముతోనే కాక వైధరణ్యముతోను నెప్ప వలనుపడును.

ఉదా:—

భయతమంబుల కది పట్టపగటిపూట,
 కైతవాతపముల కద్ది కాలరాత్రి,
 కాకతీయాన్వయేందునికదనకేళి
 వీరులకు నైత మొనరించు విస్త్రయంబు.

55

ఇచట వీరరుద్రుని కదనకేళి పగటిపూట గాను, కాలరాత్రిగాను రూపింపఁబడినది. ఈ రూపకములు భయమునందు అంధకారముయొక్క ఆరోపమును, కైతవమునందు అతపముయొక్క ఆరోపమును స్వస్వారోప్రప్రయోజనసిద్ధికొఱకు ఆక్షేపించుచున్నవి. కావున ఇది మాలావరంపరితరూపకమైనది. శ్లేషలేదుగావున అశ్లిష్టముకూడ నైనది.

ఈ యెనిమిదవిధము లగు రూపకాలంకారమును వాక్యసమాసగత భేదములతో భేదిల్లి పదునాఱుతీరు లగును.

‘ముఖచంద్రుడు’ మొదలగు సమానస్థలములలో సమానగత రూపకము; ‘ముఖమే చంద్రుడు’ మున్నగు నెడల వాక్యగతరూపకము. ఆయా భేదముల కుదాహరణములను స్వయముగ ఆయా కావ్యములలో గుర్తించుకొనునది.

6. పరిణామాలంకారము (2 విధములు)

ఆరోపముల మైనరూపకాలంకారమునకుఁ బిమ్మట ఆయారోపమే ప్రకృత్యోపయుక్తము గాఁగల పరిణామాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

ఉదాహరణము : ‘ప్రకృతవస్తువునం దారోపింపఁ బడిన అప్రకృతము ఆ ప్రకృతతాదాత్మ్యము నొంది, ప్రకృతార్థమున కుపకరించె నేని అది పరిణామమగును.

‘ఆరోపింపఁబడిన అప్రకృతము పృథ్వితార్థమున కుపకరించె నేని’ అను విశేషణమువలన అలంకారము లన్నిటి నుండియు దీనికి భేదము సిద్ధించినది. తక్కిన యలంకారములలో ఆరోపము ప్రకృత్యోపయోగి కావలయు నను నిర్బంధము లేదు. ఈ పరిణామాలంకారము సామానాధికరణ్య-వైయధికరణ్యభేదములతో భేదిల్లి రెండువిధము లగుచున్నది. ప్రకృతాప్రకృతములు సమానవిభక్త్యంతము లయిన సామానాధికరణ్యము; వేరువేరు విభక్తులు గలిగియుండిన వైయధికరణ్యము.

1. సామానాధికరణ్యమున పరిణామాలంకారము :

ఉదా :—

సుగంధివృత్తము

ఎల్ల వేళ మండనంబు హెచ్చుగోరు రాచవా,

రుల్లసిల్లు వీరరుద్రనరేశ్వరునాజ్ఞ సు

పుల్లపుష్పమాల మౌళిఁ బొందుకొల్పి మేలు సు

ధిల్లఁ గొల్పుచుండ్రు వాని హేమపాదపీఠికన్.

56

ఇట్ల ప్రకృతము ప్రతాపరుద్రనరేశ్వరునాజ్ఞ, అప్రకృతము పుష్పమాల. ప్రకృత మగు ప్రతాపరుద్రనియాజ్ఞయందు అప్రకృత మగుపుష్పమాల యారోపింపఁబడి, తాదాత్మ్యమును పొంది, మౌళిధారణ మనుప్రకృతార్థమున కుపయోగించినది. కావున ఇది పరిణామము. అజ్ఞ, పుష్పమాల యను ప్రకృతా

ప్రకృతములు పెంచును ఒక విధ క్రినే కలిగియుండుటచే ఇట సామానాధికరణ్యమును గలదు.

2. వైయధికరణ్యమున పరిణామము :

ఉదా :

కరుణాఫలార్థు లరిభూ

వరులు కిరీటాగ్రరత్నవారమరీచిన్

వరపుష్పాంజలి నొసగుచు

పుసుహూఃప్రతిము చుద్రుఁ బూజింతు రొగిన్.

57

ఇందు ప్రకృతమైన అపరాజిఃకీటకతరత్నమరీచులందు అప్రకృత మగు పుష్పాంజలి ఆరోపింపఁబడి అదాతస్త్వము నొంది, ప్రకృతపూజావిధానమున కూపయోగించినది. కావున ఇది పరిణామము ప్రకృతము 'కిరీటాగ్రరత్న వారమరీచిన్' అని తృతీయాంశ క్షణంతముగను అప్రకృతము 'పుష్పాంజలిని' అని ద్వితీయాంతముగను, ఉండుటచే ఇది వైయధికరణ్యమున పరిణామమైనది. అప్రకృతము ప్రకృతతాదాత్మ్యరూపమున పరిణమించుచున్నది. కావున యలంకారమునకు పరిణామమనునది సార్థకనామము.

సమాసోక్తియందును ఆరోప్యమాణము ప్రకృతోపయోగి యగును, గాని, అట ఆరోప్యమాణము వాచ్యముగ నుండదు. కేవలము ప్రాతీతికముగ నుండును. కావున ఈ లక్షణమునకు అతీవ్యాప్తిలేదు ఈ కారణముననే సమాసోక్తి పరిణామాలంకారముతో అంతర్భావము కాదు.

7. సందేహాలంకారము (7 విధములు)

ఆరోపగర్భాలంకారములలో అసవధారణాత్మక మగుసందేహాలంకార మింక నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానోపమేయములు కవిసమ్మత మగుసాదృశ్యము వలన నెచట సందేహవిషయము లగునో యది సందేహాలంకారము.'

ఉపమేయోత్కర్షముకొఱకు ప్రకృతాప్రకృతముల విషయమున 'ఇదియా! అదియా!' అని సందేహమే సందేహాలంకారము, సందేహము కవిప్రతిభోత్థాపితము కావలయు ననుటచే 'అది మొద్దా! మనుష్యుడా!' యని కనుమనక వలనఁ గలిగిన సందేహమునకు అలంకారత్వము వ్యావర్తితమైనది.

ఈ సందేహాలంకార మిట్లు మూడు విధములు :

1. శుద్ధము 2. నిశ్చయగర్భము 3. నిశ్చయాంతము.

1. శుద్ధసందేహాలంకారము :

ఉదా :—

అగునేమొ ! యీతఁ డాహరిదధీశ్వరమూర్తి

యతివేలశుభవై భవాస్పదుండు ;

అగునేమొ ! యీతఁడా యజ్ఞాతజాతుండు

నవ్యసర్జనకళాభవ్యకీర్తి ;

అగునేమొ ! యీతఁ డాయంబుజాతాతుండు

సర్వకోలోద్ధారసారశక్తి ;

అగునేమొ ! యీతఁ డాయామినీనాథుండు

మహనీయసత్కళామండలుండు ;

ననుచుఁ దలఁతురు నిచ్చలు నవనిజనులు

చోద్యమునఁ గాంచి కాకతిశూరు, సకల

సుగుణసురభితదిక్పయ, సుందరాంగుఁ,

బరభయంకరకిటిముద్ర, భద్రు, బుద్రు.

58

ఇందు సంపత్తు, సృష్టి నైపుణ్యము (నూతన రాజ్యనిర్మాణము), భూభరణము, కళాపోషకత్వము, అను ఈ గుణసామ్యమువలన ఉపమేయోపమానము అగువీరరుద్రలోక పాలాదులనెడి కోటిద్యయము గలసందేహము కలిగినది కలిగినట్లే యున్నది. కాని కడపటికి 'ఇదిగో ! ఈతఁడు వీరరుద్రుడే' అనునిశ్చయము కలుగ లేదు. కావున ఇది శుద్ధసందేహము.

2. నిశ్చయగర్భసందేహాలంకారము :

ఉదా :—

అగునా యియ్యది కాలభోగి ! మృదుకాయంబు న్గదా జాలెచ్చడి ?

అగునో యియ్యది కాలుభ్రూకుటీయు ! నాస్యమ్మందుగా నుండెడిక ?

అగునేమో యిది కాలధూమలత ! వాత్యం దూలి పోదాయెంగా ?

బగతినాథుకరాసి నెంతు రిటులక జన్మాగ్రభూమి న్భటుల్.

59

వీరరుద్రుడు తనగాఢమును జూచి యుద్ధరంగమున వైరిభటులు 'ఇది నల్లత్రాచా!' యని శబ్దించె. కాండ మాతంగిని, 'అది మృదువైన కాయము గలిగి యుండును గదా! ఇది మృదువుకేక. కనుక నల్లత్రాచుగా యని నిశ్చయమునకు వచ్చెను. అప్పుడైని 'ఇది చువేశ, యనుచి బొనుముడి యేమో!' యని సందేహించి. తండుక అని, 'బొనుముడి నుభయమన గదా! యుండును, ఇది ముఖమున లేదు, కనుక ఇదియుచుగా'దని నిశ్చయించుకొనిరి. తరువాత 'ప్రళయకాల మందలి భూమియేమో!' యని యనుమానించి, 'అదియే యగునేని గాలికి విగిరిపోగా? ఇది చరించుచులేదు కావున ఇదియు కా'దని నిశ్చయించుకొనిరి. అప్పుడు కనుక కనుమే నమిచి కదలాడును ఉపమానము లగు కాలాపా మున్నగునవి సందేహించును. మృదుకాయములులేమి నవి కాదని నిశ్చయించుకొనినచే కాని, ఇది కుచాలము అని నిశ్చయమునకు మూలము రాలెడి; కనుక ఇది నిశ్చయ నిర్భర సందేహాలంకారము.

౩. నిశ్చయాంత సందేహాలంకారము :

ఉదా :—

ఇవి కల్పద్రును ముగిసె సజ్జములోయేమో! పడినారాసులో
ఏమి స్వర్ధేనువు పిండినట్టి యపి; పేల్చిసింపు చింతామణి
భవరోచిస్సయోకో! పుడోర్చియియమో! వ్యాపందె ను చెంచి భూ
ధవువాల్చుపులటంచు విజ్ఞులయిమీద నిశ్చయించు గృహకా. 60

విజ్ఞులు వీరరుద్రుని కీటకములను జూచి, మొదట కల్పద్రుమమంజరి రామములు మున్నగునవిగా భ్రమించి, చుదకు తేని కలాపములే యని నిశ్చయించిరి; కావున ఇది నిశ్చయాంత సందేహాలంకారము.

౪ భ్రాంతిమదలంకారము

అరొంములములలో అన్యభాజ్ఞానోత్థితమైన సందేహాలంకారమైన పిమ్మట ప్రాసంగ సంకతిని భ్రాంతిమదలంకారము నిగూహింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కవిమయ సిద్ధిమగు సాదృశ్యము పలన ఉపమేయము ఉపమానముచే నుఱుఁగుట, ఉపమాన ధర్మానుభవము గలిగిన యెడల భ్రాంతిమదలంకారము.'

‘కవి సమగ్రసిద్ధమగు సాదృశ్యము’ అనుట వలన శుక్తిగణతాది భ్రాంతిలు అలంకారములు గావని చెప్పినట్లయినది. అటు కేవలము సాదృశ్యమే భ్రాంతిమూలముగాని కవిప్రతిభోత్థాపనలు కాగా సాదృశ్యము; కావుననే చమత్కార కారిశ్యమందులేదు; కావున అలంకారము కాదు.

ఉదా :—

భువనములు నిండు కాకటిభూమినాథు
నమలయశమున వెన్నెల యనెడి బుద్ధి
స్వాంతసీమను నిర్వృత్తినందుఁ బవలు
గూడ నల్ల వె ! చూడు ! చకోరకములు.

61

కీర్తిని చంద్రికకును కవినమ్మన సాదృశ్యము గలదు. ఇటు కీర్తి భ్రమ వలన ఆచ్ఛాదితమైపోయి చంద్రిక గను కన్పడి, తదనుభవము చలోగముగ, కలిగినది : కావున ఇది భ్రాంతిమదలంకారము.

9. అపహ్నవాలంకారము (3 విధములు)

సాదృశ్యము వలన వస్త్యంతరమునకు ప్రతీతి కలుగుట యను సంగతిని భ్రాంతిమదలంకారమునకు విమ్మట అపహ్నవ నిరూపణాపసరము గలిగినది :

అక్షణము : ‘ఉపమేయమును కాదని నిషేధించి, సామ్యము వలన ఉపమానారోపము గలిగినచో అపహ్నవ మనఁబడును.’

ఈ యలంకారము 1. అపహ్నవించి ఆరోపించుట 2. ఆరోపించి అపహ్నవించుట 3. చలాది శబ్దములతో ఉపమేయము అసత్యమని చెప్పుట-అని మూడు విధములు.

1. అపహ్నవించి ఆరోపించుట 2. ఆరోపించి అపహ్నవించుట-యను రెండింటిని ఉదాహరణము :

అది యుద్వేలచతుస్సముద్రనినదం బౌ; కాదు, సేనారవం,
బవి భేరీధ్వనికాదు; కూలధరకల్పాంతోగ్ర ధక్కాస్వనం
బుదితంబయ్యె న టంచు దిక్పతులు తారుల్లంబున నివ్వంత మున్
గదియుక బిమ్మట ఫీతినొందిరి బలోగ్రక్రాంత లేపారగా. 62

‘అది యుద్ధేణ చతుఃస్రవినిశ్చలం బౌ ; కాదు, సేనారవంబు’ అను నివట విషయముగు సేనారవమున ఉహించుచుండు సమద్రము యొక్క కల కలధ్వనిని మొదలు ఆరోపించి, పిమ్మట ఇది సేనారవము కాదని అపహ్నావించెను గాన ఆరోపించి యపహ్నావించుట అనుభవమున కుదాహరణము. ‘అది భేరీధ్వని కాదు ; కూలదర కల్పాంతోగ్ర ధక్కాంధ్రవం బుచిరం బయ్యె’ అనుచో విషయ మగు భేరీధ్వనిని భేరీధ్వనికాదని అపహ్నావించి, ప్రళయకాళదుఃస్రవి ధక్కాధని ఆరోపించబడినది ; కావున ఇది అపహ్నావించి ఆరోపించుట కుదాహరణము.

9. చలాదికబద్ధములతో అనుహించుము :

ఉదా :—

శివుఁడే యీఖువిన్దెల్ల పేలుటకు విచ్చేసెన్ బ్రతాపాఖ్యభూ
ధవువ్యాజమునఁ : గానిచో రిపుపురుల్ దగ్ధంబు లై పోవునే ?
యవనిన్ దద్విషవఃపలోకనకకాయ త్తంబులై నంతనే,
యవునే యిట్టుల భూమిశృద్ధణములున్ న్యగూభతము ల్వినిచే ! 63

రిపుపురులు = (శివుని పడన ప) క్రిస్తురములు : రాజు పడమున) శత్రుపురములు.

విషమాపలోకము = ,, తృతీయాక్షి ; ,, నిగ్రహాదృష్టి.

భూమిశృద్ధణములు = ,, { కైలాసము. } ; ,, రాజముహము.

అవి యిందలి శ్లిష్టపడిముల వివరణము.

ఇదు వ్యాజపదముచేటి ఉపమేయముగు ప్రకాపరుద్రుని కాదని నిషేధించి, సామ్యమువలన ఈశ్వరశ్వారోహము చేయబడినది. కావున ఇది చలాదికబద్ధములతోనైన అపహ్నావభేదము.

10. ఉల్లేఖాలంకారము

లరోప గర్భాలంకారములలో పరిశేషస్థాయమున మిగిలిన ఉల్లేఖము నిరూపించబడుచున్నది :

లక్షణము : ‘ఒక యుపమేయమే ఒకానొక ప్రయోజనాపీఠితో గాని, అభిరుచితోగాని, శ్లేషతోగాని, అనేక విధములుగ నుగ్గడింపబడెనని ఉల్లేఖము.’

1. అభిరుచిభేదముతో ఉల్లేఖము :

ఉదా :

సుగంధివృత్తము

శ్రీనివాసగేహమంచుఁ జేరి భూమినాథుఁడన్,
మానశ్చార్యకేంద్ర మగుచు మందచైరిపాళి, వి
ద్యానవద్యపీఠ మంచు దర్శనాదిపారగుల్
హని రుద్రరాజధానిఁ బోల్చి మెత్తు లెల్లెడన్. 64

ఇందు వీరరుద్రుని రాజధానీయగు ఓరుగల్లు ఒకటియే. సంపత్సమృద్ధి మొదలగు గుణముల సాదృశ్యముపలన భూపాలాదులగు పెక్కురుగ్రహీతలచే వారివారి యభిరుచులనుబట్టి శ్రీనివాసగేహాది రూపముల వివిధరీతుల ఉగ్గడింపబడినది. కావున ఇది ఉల్లేఖాలంకారము.

2. శ్లేషతో ఉల్లేఖము :

ఉదా:-

పగుల నుగ్రుండు ; గుణముల భాస్వరుండు ;
రాముఁ డంగంబులం; దని భీమమూర్తి;
శ్రీలఁ బురుషోత్తముఁడు నంచుఁ జెన్నుమిగులు
కాకతీశుని పర్ణింతు కవులు సతము. 65

ఇట శ్లేషనిర్వహణమిట్లు :

(పరులవిషయమున) ఉగ్రుడు = శివుడు; క్రూరుడు.
(గుణములలో) భాస్వరుడు = సూర్యుడు; ప్రకాశముగలవాడు.
(అంగములలో) రాముడు = శ్రీరాముడు; అందమైనవాడు,
(అనిలో) భీముడు = భీమసేనుడు; భయంకరుడు.
(శ్రీలలో) పురుషోత్తముడు = విష్ణుమూర్తి; పురుష శ్రేష్ఠుడు.

ఇచట ఒక కాకతీంద్రునే శ్లేషవశమున కవులు ఉగ్రాది వివిధరీతుల నుల్లేఖించుటచే అది ఉల్లేఖాలంకారము.

అదోప గర్భాలంకారము లిట్లు నిరూపితములై నవి.

ఇంక అర్థవసాయమూలాలుకొరముల ప్రస్తావము

అర్థవసాయము

11. ఉత్పేక్షాంతరము [96 తీరులు]

ఉపమేయోపమానములలో ఒకదానిని మఱుగుపఱచి, రెండింటిని అర్థము చెప్పుట అర్థవసాయము.

1. అది ఉపమానమును మఱుగుపఱచుట, 2. ఉపమేయమును మఱుగుపఱచుట యని రెండు విధములు.

లక్షణము : 'ఉపమానధర్మజంబంధముగల ఉపమేయము ఉపమానముగానే సంభావింపఁబడిన యెడల ఉత్పేక్షాంతరము'

అనగా ఉపమానధర్మములగు గుణక్రియల సంబంధమువలన ఉపమేయము ఉపమానముగానే భావింపఁబడినచో అది ఉత్పేక్షాంతరమగునని ఫలితార్థము అది వాచ్య యనియు, ప్రతీత యనియు రెండు విధములు. సంజాననా ప్రతిపాదకములగు నూనము, ద్రువము, ప్రాయునిముగ మున్నగు ఉత్పేక్షావాచకశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినచో వాచ్యోత్పేక్ష యగును. ఆ యుత్పేక్షా వాచకశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినచో ప్రతీయమానోత్పేక్ష యగును ఈ రీతి రెండు విధములగు ఉత్పేక్షయు జాతి క్రియా గుణ ప్రవృత్తముల యర్థవసాయ పదములన ప్రత్యేకము తిరిగి నాలుగేసి విధములగును. ఆ జాతి క్రియాదులు భావగూఢముగను, అభావగూఢముగను రెండు విధములు ; కాఁగా, పై నాలుగు విధముల యుత్పేక్షయు తిరిగి ఒక్కొక్కటియు ఎనిమిదేసి తీరలగును అర్థవసాయము గుణనిమిత్తమనియు, క్రియానిమిత్తమనియు భేదిల్లగా పైని చెప్పిన ఎనిమిది తీరుల ఉత్పేక్షయు రెట్టింపై, ఒక్కొక్కటియు పదునాఱు విధములగును, నిమిత్తము యొక్క వాచ్యగమ్యత్వముల వలన నేర్పడు ద్వైవిధ్యము వాచ్యోత్పేక్షలోనే. ప్రతీయమానోత్పేక్షయందు ఉత్పేక్షావాచక పదములు ప్రయోగింపఁబడ కుండియు, నిమిత్తము కూడ ఉపాత్తము కానియెడల ఉత్పేక్షకే తావు గలుగదు.

ఇందు ఇట్లే జాత్యాదులు ఆయా స్వరూపములుగ, పేతువులుగ, ఫలములుగ అర్థవసాయము చేయఁబడు మూలమున ఈ యుత్పేక్ష బహువిధములగును. వాచ్యోత్పేక్షలో కూడ పేతు ఫలములు ఉత్పేక్షకు విషయములు

కాగా, నిమిత్తము ఉపాత్తమయియే తీరవలెను. ఎట్లనగా: ఫలమును తెప్పక దాని పేతును తెప్పటలో అర్థములేదు అట్లే సోమమును తెప్పక తన్నాధితమైన ఫలమును చెప్పటయు అర్థముగ్గమే యగును. పేతుఫలములు పరస్పరాపేక్షములు పేతూత్ప్రేక్షలో ఫలమునిమిత్తము. ఆ ఫలమే చెప్పబడిదేని ఇంక దేనిని సాధించుటకు ఆ పేతూపాత్తములు గాదు? అట్లే ఫలోత్ప్రేక్షలో పేతువు నిమిత్తము అట్టి సోమగు ఉపాత్తము గాని యుండని దేనికి ఫలమని చెప్పవలెను పడుచు?

ఈ యుదాహరణమును బట్టిలింపఁడు :

‘దుష్ట రాజన్యుల దుష్కృతి పరిణామములను’ యన్నట్లు ముష్టిములు ప్రతాపదుద్రుని కీర్తి సముద్రమున తీర్థమాడినది’ (అప్పొక్కని పెచ్చెలించిన స్నానముచేయవలెనని యాద్యుదాత్తము). ఇటు ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తమగు తీర్థమాడుట చెప్పబోయినచో ‘దుష్కృతి సంబంధములనో’ యన్నట్లు అను పేతూత్ప్రేక్ష యుక్తము గాదు. ఆ రీతికనే ‘జయశ్రీ’ నిగానమగు పన్నము యొక్క వికాసముతోఁగో యనుకట్టు ప్రశీలించి వ్యాజ్యమున సూక్ష్మము ప్రతాపదుద్రుని లగ్ధమును ప్రవేశించు చున్నాడు. ఈ వాక్యమున ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తమగు సూక్ష్మని ఖడ్గ స్రవేశము చెప్పబడిదేని ‘జయశ్రీ’ వాసవచ్చ వికాసముతోఁగో యనుకట్టు’ అని చేసిన ఫలోత్ప్రేక్షణము అసంగతమగును. కావున, స్వరూపోత్ప్రేక్షయందే నిమిత్తోపాదానుకట్తో ద్వైవిధ్యము వాసగును. వాచోత్ప్రేక్షలో అట్టి ద్వైవిధ్యము కుదురదు. కావుననే వాచోత్ప్రేక్షా భేదము లిట్లు పరిగణింపబడినవి :

1. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
2. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
3. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
4. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
5. అనుపాత్త నిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
6. అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
7. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ పేతూత్ప్రేక్ష.
8. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ పేతూత్ప్రేక్ష.
9. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ పేతూత్ప్రేక్ష.

10. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ పోతూత్పేక్ష.

11. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్పేక్ష.

12. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్పేక్ష.

13. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్పేక్ష.

14. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్పేక్ష.

ఈ రీతి జాతుత్పేక్ష పదునాలుగు తీరులు. ఇట్లే గుణక్రియా ద్రవ్యోత్పేక్షలును పరిగణితము లగును. కాగా వాచ్యోత్పేక్ష ఏబదియాలు విధములని ఫలితార్థము.

ప్రతీయమానోత్పేక్ష (గమ్యాత్పేక్ష) మాత్రము నలువదియెనిమిది విధములే. ఇందు స్వరూపోత్పేక్షలో కూడ నిమిత్తము ఉపాత్తము అయియే తీరవలెనను నియమము కలదు కావున ఆ నిమిత్తము గమ్యమైచప్పుడు గుణము గను, క్రియారూపముగను అను చమత్కార విశేషమేమియు లేదు. గావున ఇచట ఒక భేదమే స్వీకరింపఁబడినది 'గుణక్రియలు ఉత్పేక్షా విషయము లనియు, ఉత్పేక్షా నిమిత్తము లనియు కూడ ఒంగీకరింపఁబడినవి. ప్రాచీనా లంకారికుల గ్రంథములలో ఉత్పేక్ష తొంబదియాలు విధములనున్నదని పరిగణనము చేయఁబడినది. అది కేవలము లెక్కకేయువయోగించును. చమత్కారము మాత్రము ఈ యేబదియాలు తీరులలోనే గలదు.

వీనిలోఁ గొన్ని యిటు నిరూపింపఁ బడుచున్నవి :

1 ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్పేక్ష :

ఉదా :-

వరసింహాసనపట్టభద్రుఁడు, లసత్స్వరాజతేజుండు, భూ
వరుఁ డారుద్రునికీర్తి పూర్వనృపతిప్రఖ్యాతిని స్మృపుచుం
గరము నెల్లెల్గు సుధామరీచిరుచి, రతాదతురాట్రాప్ర మో
దరసోదంచితలోకహాసకళ నాఁ దధ్యంబు దిక్కిమలన్.

66

ఇంచొలి కళాశబ్దము జాతివాచకము. ప్రమోదరూపమగు నిమిత్తము ఉపాత్తమైనది. ఇట ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి లోకహాసకళగా ఉత్పేక్షింపఁబడినది కావున ఇది ఉపాత్తగుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్పేక్షయైనది. 'లోకహాస కళ' కవిప్రాధోక్తి సిద్ధమైనచే కాని స్వతస్సిద్ధము గాకుండుటచే ఇట ఉపమా లంకారమునకు ప్రసక్తి లేదు.

2. ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్పేద :

ఉదా :-

చింది రుద్రునిపట్టాభి షేకజలము
సరసంగా జేయ ధరణి దత్తము నివము
సాంద్రతరగతోరేఖ హస్తంపుపేష్టె
గ్రామి పురకాంకురమ్ములజా లగంగ

67

ఇందు 'పులకాంకురమ్ములజా లగంగ' అను జాతిభావ స్వరూపోత్పేదతో 'సరసంగా జేయుట' యను క్రియాభూషణము నిమిత్తమైనది కావున ఇది ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్పేదయైనది.

3. అనుపాత్త నిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్పేద :

ఉదా :-

అరయంగ వీరగుద్రభువనాధిపుస్సనభేగనుకాంతి శ
చరణసరోజయుగ్మమున సాక్షిని ప్రసరింపు నరేంద్రముగడలి
నురుచిరఫాలసీస విధి సాగి పెగలాగి శిఖించినట్టి య
దరనికరమ్ములం బదువగా నిడు దీపిక నాగ వెల్గడున్.

68

ఇందు నభేందుకాంతి దీపికగా ఉత్పేక్షితమైనది. 'దీపిక నాగ' యనుట దీపికాజాతి ఉత్పేక్షితమైనది. ఈ యుత్పేక్షకు నిమిత్తము చెప్పబడలేదు కావున ఇది అనుపాత్త నిమిత్తజాతి స్వరూపోత్పేద యగును.

4. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్పేద :

ఉదా :-

హితు లగురాజు లాంధ్రపృథివీశ్వరు భవ్యగుణామృతోర్ములన్
నతతము నోలలాడి విలస త్తనువల్లుల వెల్లుచుండు, రు
ద్ధతు లగుభూమిపాలురును దత్కరవాలనవాంబుధార ఊ
శితులగుటన్ వెలుంగుదురు లీలను స్వచ్ఛతరాంగులై, భళి !

69

ఇట భూమిపాలురు ఊశితులై రనుటచే జాత్యభావము చెప్పబడినది. తక్కిన సమన్వయము సుకరము.

5. అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావః స్వరూపోత్పేక్ష :

ఉదా :

దిక్కుల నెల్ల గెల్ల రణధీరుడు కాకతివీరుఁ డోజఁ బెం
పెక్కినసేనతోఁ దరల, నేన్గులు, తేనెలు, గుట్టుముల్, భటుల్,
ద్రొక్కిడి పెట్టగా నెగుఁధూళి యసూర్యము నాఁగ మింటినిన్
గ్రక్కున జేసి, నిల్పెను బరాక్రమసూర్యుల దిక్కుదిక్కునన్. 70

ప్రజాపరుడ్రసేనాపరాగము ఆకాశమును 'అసూర్యముగాఁగ' జేసినది
యని చెప్పుట జాత్యభావోత్పేక్ష. సూర్యజాత్యభావమిందు ఉత్పేక్షితమైనది.
ఉత్పేక్షా నిమిత్తము ఉపనిబద్ధము గాలేదు; కావున అనుపాత్త నిమిత్తయు
నైనది.

6 జాతిపేతూత్పేక్ష :

ఉదా :—

విశ్వమంగళమూర్తి యావీరసుద్రు
విజయదోస్థలిచే మఱిపింపఁబడియె
ధరణి కులగిరివాస ముదారరీతి
చెన్ను మీఱెడివిరిసెజ్జచే ననంగ.

71

'విరిసెజ్జచేతనో యనంగ' అని శయ్యాజాతియే పేతువుగా ఉత్పేక్షింపఁ
బడుట ఇది జాతిపేతూత్పేక్ష.

7. జాత్యభావ పేతూత్పేక్ష :

ఉదా :—

అవని సురపాదపము లేనిదగుట ననంగ
భావనీమను యోజించి పద్మయోని
కాకతీకులలో నెల్ల ఘను నుదారు
వీరు సృష్టించె రారాజు వీరరుద్రు.

72

'అవని సురపాదపము లేనిదగుట ననంగ' అని సురపాదపజాత్యభావ
మును వీరరుద్రసృష్టిలో పేతువుమగా ఉత్పేక్షించుట ఇది జాత్యభావ పేతూ
త్పేక్షయైనది.

8. జాతిఫలలోత్రేపిక :

ఉదా :-

వరపీఠరుద్రుకగములు

కరమున్ దీర్చి ముగ్ధులగుచు గ్రామ, ద్రువం బీ

ధరణీభారముఁ దాల్చుగ

నిరవృత్తంబు లగుట కిట్లుగ నవియున్.

73

ఇటు 'ధరణీభారముఁ దాల్చుగ నిరవృత్తంబు లగుటకు' అని స్తంభ జాతిని ఫలముగా ఉత్పేక్షించెను. దీర్ఘము లగుట నిమిత్తము ద్రువమనునది యుత్పేక్షావాచకము.

9. జాత్యభావ ఫలలోత్రేపిక :

ఉదా :

వధ్యములు గాక యుండుట పశుగణంబు

దెలిసి, రుద్రవిరోధిపృథ్వీపబృంద

మడవిఁ దృణవృత్తి నొల్లిన నభ్యసించు

నిజ మమానుషతం గోరి, నేర్పు మీటి.

74

'అమానుషతం గోరి' యని ఇటు జాత్యభావము ఫలముగా ఉత్పేక్షించఁ బడినది. తృణవృత్త్యభ్యాసము తన్నిమిత్తము కావున ఇది జాత్యభావ ఫలలోత్రేపికయైనది.

10. క్రియాస్వరూపలోత్రేపిక :

ఉదా :

ధరణీపాలశిరోవిభూషణము రుద్రస్వామివై రిప్రియా

వరనిశ్వాసపరంఽరోష్ణవిస్మృతిన్ వన్యాంత రాశంబు మ

ర్మరితంబై కనుపట్టు, నిందు వసతి నాక్రికి మృతంబు చాడు న

పృథకాంతాజనయాచనోక్తులకుఁదాఁ పల్కు నాన్.

75

ఇటు 'ప్రత్యుక్తిభాషణక్రియ' యుత్పేక్షయైనది గావున ఇది క్రియా స్వరూపలోత్రేపికయైనది.

11. క్రియాస్వరూపాభావోత్పేక్ష .

ఉదా :-

వీరరుద్రనరేశుఁడు విముఖుఁ డగుట
వివినసీమయు స్వాంతఃప్రవేశ మీయ
ననుచు నున్నది నాఁగ నాయహితవృత్తుల
కురులఁ గంటకకరములఁ గరము నీడ్చె.

76

వీరరుద్రనరహితులు వెఱపున వరువులెత్తి వివినములను చేరఁబోయిరి. దట్టములగు అడవులలో తూటు వారి కేశములు ముఁడ్లలో ఇరికి చిక్కిపడినవి. కవి యీ స్థితిని భావించి, రాజద్రోహులకు ఆశ్రయ మిచ్చుటయు రాజద్రోహ మేయగును. కావున అడవి వరరాజులకు ఆశ్రయ మీయననుచున్నదో యను నట్లు కంటకములతో వారి కేశములు చిక్కిబట్టి యీడ్చెనని ఉత్పేక్షించెను. 'ఆశ్రయ మీయకపోవుట' ఉత్పేక్షింపఁబడుటచే ఇది క్రియాస్వరూపాభావోత్పేక్షయైనది. రుద్రదేవుని శత్రువులు అడవులపాలైరను విశేషార్థ స్ఫూర్తియే ఉత్పేక్షాఫలము.

12. క్రియాపేతాత్పేక్ష :

ఉదా :

రుద్రదేవార్కతీప్రతీప్రోష్ణవిసృతి
వలన ననఁ బ్రత్యహంబును బరస్పృపాల
వరులగర్వాంకురము లెల్ల వాడుపాటి
వత్తలయిపోవు చున్నవి వాస్తవముగ.

77

వరస్పృపాలకుల గర్వాంకురములు వాడిపోవుట ప్రతాపరుద్రాహ్నుని తీవ్రతీవ్రమగు 'ఉష్ణప్రసరణ మను క్రియ' పేతువుగా ఉత్పేక్షింపఁబడుటచే ఇది క్రియాపేతాత్పేక్ష. వరరాజులు మిక్కిలి మ్లానముఖులై పోయిరను విశేషార్థ ప్రతీతియే యిచట ఉత్పేక్షాఫలము.

13. క్రియాఫలోత్పేక్ష :

ఉదా :

పిడుగుసడి నీసడించెడివీరరుద్రు
విజయ భేరినివాదంబు విపులశైల
గుహలలోఁ దూఱుచున్నది, గుండె లవిసి
యచట దాఁగినదాయల నరయుట కన.

78

ఇట్లు 'ఆర్యుడు యను క్రియ' ఫలముగా ఉత్పత్తింపబడినది. దానికి శైల గుహలలో తుంటుట యను క్రియ నిమిత్తముగా ఉపాత్తమైనది.

14. క్రియాభావ ఫలోత్పత్తి :

ఉదా :

అవధిగిరింద్రకుంజములయందు విహారము నల్పుకన్నరీ
యునతులు సాంద్రచంద్రికలయుజ్జ్వలకాంతుల మించురుద్రరాట్
ప్రవిమలకీర్తి సారములఁ బాడుచు నుందురు రాగమాల, యు
త్సవము దలిర్ప గాఢతమసంబుల స్పర్శలు పోవనో యనన్. 79

ఇందు 'తమస్పర్శ క్రియాభావము' ఫలముగా ఉత్పత్తింపబడుట వలన ఇది క్రియాభావ ఫలోత్పత్తి.

15. గుణస్వరూపిత్వేత :

ఉదా :

కాళతిపీరునికరుణా
లోకనవిభ్రమము ప్రజలలో దయివాటున్
బ్రాకటముగ రూ పొందిన
సాకల్యశుభోదయప్రసాద మనంగా. 80

ఇచట 'ప్రసాదరూపమగు గుణము' ఉత్పత్తింపబడినది.

17. గుణభావ స్వరూపిత్వేత :

ఉదా :

శ్రీత్రిలింగేశుపట్టాభిషేకవారి
చింద శీతలితాంగయై చెన్నమీటి
అవని ప్రళమితభూరిభారార్తశేష
గాఢనిశ్చయింతోష్ణ నా గ్రాలుచుండు. 81

అవనియందు 'ఊష్ణప్రళాంతి' యను గుణభావము ఉత్పత్తింపబడినది కావున ఇది గుణభావ స్వరూపిత్వేతయైనది. ఇందు శీతలాంగత నిమిత్తముగా ఉపాత్తమైనది.

17. గుణపాతూత్రేక్ష :

ఉదా :

విజయలక్ష్మల కెల్లను వీరరుద్రు
నడిద మావాసమందిర మై తనర్పు,
వై రిజయలక్ష్మిని హరింపఁ గోరి మదిని
స్వీకృతో నన రణభూమి నెనఁగు నదిగొ

82

ఇచట 'కర్వ్యతోనన' అని కర్వ్యాగుణము పేతువుగా ఉత్పేక్షితమగుటచే ఇది గుణపాతూత్రేక్ష యైనది

18. గుణాభావపాతూత్రేక్ష :

ఉదా :

గుల్ఫదఘ్నము లై తిమి ఊటి విపుల
వీరరుద్రావనీశుగాంభీర్యమునకు
ననెడి యప్రమోదముఁ జేసి యన వహించు
జలనిధుల్ జీవనములందు మలినతనము

83

సముద్రములు జీవములందు (ఉదకములందు, వృత్తులయందు) మాలిన్యము (నల్లఁదనము, మలినత) వహించుటకు అవి ప్రతాపరుద్రుని గాంభీర్యమునకు ఓడిపోయినందు వలన కలిగిన 'ప్రమోద గుణాభావము' - పేతువుగా చెప్పఁబడుటచే ఇది గుణాభావపాతూత్రేక్ష యైనది.

19. గుణఫలోత్రేక్ష :

ఉదా :

అమృతము లోలికెడిరుద్రుని
కమనీయగుణాళిఁ బాడఁ గాక్షింతు రెదన్.
తమవిషమలినాశీస్సుల
యమలత్వముకొఱకు ననఁగ నహి మదవతులుకా.

84

నాగస్త్రీలు ప్రతాపరుద్రుని గుణగానము చేయఁగోరుట విషమలినములగు తమ దంష్ట్రల 'అమలత' కొఱకని చెప్పటచే ఇది గుణఫలోత్రేక్ష.

20. గుణభావ ఫలోత్పేక్ష :

ఉదా :-

వనమునం దొక్కయెడ నుండవలసి యున్న
హరిణతరుణులతో నవై రార్థ మనంగఁ
దెనుఁగురాయనిదాయల తెఱవ లెల్ల
మేను గై నేసికొనుటలు మానినారు.

85

అడవులపాలైన అహితరాజుల మగువలు నిరాభరణ లగుటకు మృగీ
నిచయముతోడి 'వైరాభావము' ఫలముగా ఉత్పేక్షింపబడినది కనుక ఇది
గుణభావ ఫలోత్పేక్ష.

21 ద్రవ్యస్వరూపోత్పేక్ష :

ఉదా :

నిచ్చ లిటఁ గానఁగా రాదు నిండుదనము
పొ మ్మటం చని విను వీడి, పుడమి దిగిన
చలివెలుం గనఁదమిఁ దేల్చి వెలయు నడుగొ !
కలికిగొనములయెక్కిమీఁడు తెలుఁగుఁజేడు.

86

ఇందు ప్రతాపరుద్రుఁడు ఊనితలమందవతరించిన చంద్రుఁడుగా ఉత్పేక్షింపబడినాఁడు. ఉత్పేక్షావిషయ మైనచంద్రుఁడు ఒక్కఁడే గావున ఇది ద్రవ్య
స్వరూపోత్పేక్ష యైనది,

22. ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్పేక్ష :

ఉదా :—

ఎన గానఁగా రానియీవులకాఁడు
నెవ రూని యర్థుల నెఱి నేలువాఁడు
శ్రీకాకతీంద్రుండు చెన్నార భువిని
నాక మకల్పక మయ్యె నా నెగడె.

87

ఇచట స్వర్గమున 'కల్పవృక్షాభావము' ఉత్పేక్షింపబడినది కావున ఇది
ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్పేక్ష యైనది

23. ద్రవ్యపేతూత్పేక్ష :

ఉదా :-

తాభృత్పక్షవిజృంభము

భూభృద్గణవర్మః డాంధ్రభూనాయకుచే

ప్రాభవమున మొదలంటను

దోష్టభవపతిచే ననంగఁ దుండింపఁబడెన్.

88

రాజులపై న్యవిహారము (కొండల టెక్కల యెగురుపాటు) ప్రతాప రుద్రునిచే ఇంద్రునిచే ననగా మొదలంటను ఖండింపఁబడెను. ఇచట 'ఇంద్రునిచే ననంగ' అని ద్రవ్యము (ఇంద్రుడు) పేతువుగ ఉత్పేక్షిత మైనది.

24. ద్రవ్యపేత్వభావోత్పేక్ష :

ఉదా :-

కాకతీకుని శౌర్యంపువేడి తాఁకి

కరఁగఁ జూపినవేలుపుగట్టుఁ గాంచి,

అకులీకృతుఁ డయ్యె నాయబ్జయోని

కరము కనకాద్ర్యభావముకతన ననంగ.

89

కనకాద్రి ద్రవ్యము. తదభావము ఇచట అబ్జయోనియాకులపాటునకు పేతువుగ ఉత్పేక్షింపఁబడుట ఇది పేత్వభావోత్పేక్ష.

25. ద్రవ్యఫలోత్పేక్ష :

ఉదా :-

జగతి ఊరపయోనిధిశతముకొఱకు

మేటికై లాసనగములకోటికొఱకు

వీరరుద్రావనీకుచే విమలయశము

నింపఁగాఁ బడె దిక్కుల నిండ నిజము.

90

ప్రతాపరుద్రుడు దిక్కుల నెల్ల కీర్తులను నింపుట పెక్కుఊరపయోనిధుల కొఱకును, వెండికొండలకొఱకును అనుటచే ఇది ద్రవ్యఫలోత్పేక్ష.

26. ద్రవ్యాభావఫలోత్పేక్ష :

ఉదా :-

వీరరుద్రనరేశ్వరువిజయయాత్ర

లీల రేఁగినధూళి దిగ్గోళ మెల్లఁ

బర్హి కప్పెను లోకము భయపడంగ

అల్లదే ! గాంచుఁ డనభఃస్థలార్థ మనఁగ.

91

అనభఃస్థలార్థ మనఁగా ఆకాశాభావము కొఱకు అని యర్థము. 'ఆకాశాభావము' ఫలముగ ఉత్పేక్షింపఁబడుటచే ఇది ద్రవ్యాభావ ఫలోత్పేక్ష ఇట్లే భేదాంతరములను యథాబుద్ధివై భవము ఊహించుకొనునది.

(ఇది ఔపమ్యగర్భాలంకారవివేచనము)

12. అతిశయోక్త్యలంకారము

(4 + 2విధములు)

ఇట్లు సాధ్యాధ్యవసాయ మూలమగు ఉత్పేక్ష నిరూపింపఁబడినపిదప సిద్ధాధ్యవసాయమూల మగు అతిశయోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఎచట కవిప్రాధోక్తి పఱచిన ఉపమేయము మఱుగుపడి పోయి, ఉపమానమే ప్రధానముగ నుపనిబిద్ధింపఁబడునో యది అతిశయోక్తి.'

ఇది నాలుగు విధములు :

1. భేదమునం దభేదమును వచించుట.
2. అభేదమునందు భేదమును వలుకుట.
3. సంబంధము నెఱకొనియుండఁగ సంబంధము లేదని చెప్పట.
4. సంబంధము లేనియెడ నున్న దనుట.

కార్యకారణము పౌర్వావర్తకమమునకు వివర్తయము గలుగు మూలమునఁ బొడచూపునది వేఱగునలంకారమే యగును, గాని అయ్యది కవిప్రాధోక్తిసిద్ధమే యగుటచేఁ గొందఱు దాని నొక అతిశయోక్తి భేదముగఁ బరిగణించుచున్నారు.

1. భేదాభేదాతిశయోక్తి :

ఉదా:—

కాకతికులాంబునిధినుండి కల్పశాఖ

ప్రభవ మొందుట యుక్తమే, వఱలు చిత్ర

మిదియె, లక్ష్మీవతిత్వము, ముదము మిఱు

మానుషాకారవిభవంబు త్సౌతలమున.

92

ఇట ప్రతాపరుద్రునకును, కల్పవృక్షమునకును అభేదాధ్యసాయము చేయఁబడినది.

2. అభేదభేదాతిశయోక్తి :

ఉదా :

అతని గొప్ప వేటు, మఱి యాతనినిండుదశమ్ము వేటు, వే
తాతని పీక, యచ్చయస మయ్యది వేటు, భుజాబలంబు వే
తై తగు, రుద్రదేవునఖిలార్థము గ్రోత్తయ ; వానిఁ జేయఁగా
ధాత పదార్థ మెట్టి దెటఁ దా సమకూర్చెనా! యెంతయో! భళి!

ఇందు వాస్తవముగ రాజయొక్కయు, మేర్వాదులయొక్కయు ఔన్న
త్యాదిగుణములకు భేదకల్పనము చేయఁబడినది. ధృతసిద్ధము లగు మేర్వాదుల
యొన్న త్యాదులకును కవిప్రాధోక్తిసిద్ధములగు ఔన్నత్యాదులకును భేద
మున్నను, అభేదము చెప్పుటచే ఇట అధ్యవసాయము గలదు.

3. సంబంధాసంబంధాతిశయోక్తి :

ఉదా :

ఈవులమానికంబు శిల, యెంచఁగ వేలుపుమాను చెట్టు, మి
న్నావులమిన్నయుం బసి, యహా! జగమెల్లను డిందు కిల్లుగా!
యీవిరిదమ్మిచూలి గడియింపఁడు నేరుపు, మేల్గొనాలకుం
దావల మైనతెలుదొరఁ దాఁడఁగ నెట్టుల నేర్పు వీని కేల్ ? 94

ప్రతాపరుద్రునకు బ్రహ్మసృష్టిసంబంధ మున్నను లేదని యసంబంధము
చెప్పఁబడినది. అతనికి బ్రహ్మసృష్టి కతీతుఁడైన ఈశ్వరునితో అభేదాధ్యవ
సాయము చేయఁబడినది.

4. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్తి :

ఉదా :

ఏమోయీ! యిటు సంబరంపడవు మున్ పేమాద్రిసృష్టించియున్
స్వామీ! సార్థక మయ్యె రుద్ర సృజియింపన్ స్వాధికారంబు, యే
లా! మిథ్యల్ వచియింప? నీశ్వరుఁడు నే ప్రార్థింప భూరక్షకై
భూమిం బుట్టె నటంచు వాడు వడచెం బో! నల్వకుం జక్రికి. 95

హరిబ్రహ్మల కిట్టిగోష్ఠీసంబంధము లే కున్నను గల దని చెప్పఁబడినది. ఇట కాక తీర్థరునకు ఈశ్వరునితో అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

5 కార్యకారణ పౌర్వావర్యవివర్యయాతిశయోక్తి :

ఉదా :

తల్లిరొ ! కాకతినృపకుల

తల్లజూచూపులకు మున్నె తలిరుందూపుల్

పెల్లెటు పైకొను ? నన్నులఁ

జెల్లక నిక్కంబు మరుఁడు సేవించు నృపుకా. 96

కారణమగు ప్రియదృష్టిపాతమునకు మున్నె కార్య మగుస్మరకర పాతము గలిగె నని చెప్పఁబడుటచే ఇది కార్యకారణవివర్యయము.

ఇట్లే కార్యకారణములకు యోగవద్యము చెప్పినపట్లను అతిశయోక్తి యనియే యెఱుంగవలెను.

13. సహోక్త్యలంకారము

(2 విధములు)

అతిశయోక్తి నిరూపణానంతరము తమ్మాలకమేయగు సహోక్తి వివరింపఁబడుచున్నది :

అక్షణము : 'కార్యకారణ వివర్యయాతిశయోక్తిచేగాని, భేదాభేదాతి యోక్తిచేగాని, ఒక వస్తువునకు ముఖ్య క్రియాస్వయము, రెండవ వస్తువునకు సహార్థమున నన్వయముపొసఁగి, పరస్పరము ఉపమానోపమేయ భావము కల్పింపఁబడినచో సహోక్తి.'

ఉపమానోపమేయ భావము ప్రాకరణికా ప్రాకరణికములకే చెల్లును గావునను, సహార్థమున ఉభయమును ప్రాకరణికమే యగును గావునను ఈ యలంకారమున ఉపమానోపమేయభావము కాల्పనికమేగాని, యథార్థము గాదు.

1. కార్యకారణవివర్యయాజితయోక్తి మూలకసహోక్తి ;

ఉదా :-

నల్లకల్వల మెఱుగులు వెల్లివిరియు
నాంధ్రనాయక వీరభటానిధార
లరులకంతంబులం బడు, నమరవనిత
లలిరి వేసెడి భవ్య మాల్యములతోడ.

97

ఖడ్గధారలు కంతమునఁబడిన పిన్నుట, దివ్యమాలికలు పడవలసినవి. అట్లుగాక రెండును ఏకకాలముననే కంతమునఁ బడిన వనుట కార్య కారణ వివర్యయము

దివ్యమాలికలవలె ఖడ్గధారలు కంతమున పడుచున్నవని దివ్యమాలికలకును ఖడ్గధారలకును ఉపమానోపమేయ భావము స్ఫురించుచున్నది. రెండును ప్రకృతములే గుఱుట ఆ యుపమానోపమేయ భావము వైవచికము. కాఁగా సహోక్త్యాన్వయమునుబట్టి ప్రధానా ప్రధాన భావము, దానినిబట్టి ఉపమానోపమేయ భావము వివక్షాభీనముగ కల్పింపఁబడునని తాత్పర్యము.

2 భేదాభేదాజితయోక్తి మూలకమును,

శ్లేషభూషితమునగు అభేదాధ్యవసాయసహోక్తి :

ఉదా :

ధరను నిత్యంబు రుద్రప్రతాపలక్ష్మి
దీపితాశాంతరాశయై దివ్యరుచులు
వెల్లివిరియఁగ నుల్లంబు లుల్లసిలఁగ
నుష్ణదీధితితోడఁ దా నుదయ మొందు.

98

ఇట 'ఉదయ మొందు' అనుచోట నున్న శ్లేషతో ఉదయవర్తతమునకును అభ్యుదయమునకును అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

14. వినోక్త్యలంకారము

(2 తెఱఁగులు)

సహోక్తి నిరూపణానంతరము ఉక్తిప్రసంగ సంగతిని తత్ప్రతిపక్షమగు వినోక్తి నిబద్ధింపఁబడుచున్నది.

లక్షణము : 'ఎందు నేదే నొకటి లేకపోవుటవలన ఆ వస్తువునకు అరమ్యతయో, రమ్యతయో గలుగునో యది వినోక్తి.'

1. అరమ్యతా వినోక్తి :

ఉదా :

వీరరుద్రదేవు సారగుణావళి
కమ్రవర్ణనంబు గలుగకున్నఁ
గవిత కపిత యగునె? కవి శిరోమణులార !
లలిత లలిత వాగ్విలాసులార

99

ఇట ప్రతాపరుద్రుని గుణవర్ణనము లేని కావ్యము శోభింపదని చెప్పఁబడినది. కావ్య సౌందర్యమును గోరు కవులకు ప్రతాపరుద్రదేవుని గుణవర్ణనము తెప్పఁగ జేయవలసియున్నదను విధి యుపదిష్టమైనది.

2. రమ్యతా వినోక్తి :

ఉదా :

కళలం బూర్ణుఁడు నిచ్చలుం, ద్విజగతీ కన్యాణధాముండు, ని
ర్మల సౌభాగ్య విభాస్వరుండు, ధృతవార్ష స్పృరరూపుండు నై
యిల రుద్రుం డెసఁగుక; గతాంకమను నెంతే నిత్యపూర్ణంబు నౌ
లలితాంగమ్మును బొంది, చంద్రుఁడును వెల్గం గూడు మింటన్నెటిక.

ప్రతాపరుద్రుఁడు ప్రకాశించుచుండఁగా కళంకములేని చంద్రుఁడే శోభిల్లునని చెప్పఁబడినది. సకల గుణపూర్ణుఁడగు వాని యెదుట అట్టివాఁడే విలసిల్లును.

15. సమాసోక్త్యలంకారము

(8 + 4 భేదములు)

ఉక్తిసామ్యము వలన వినోక్తి పిమ్మట సమాసోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది.

లక్షణము : 'వర్ణ్యమైన యొకానొక వస్తువు యొక్క విశేషణాది సామ్యము వలన అవకృతమగు మఱియొక వస్తువు స్ఫురించెనేని సమాసోక్తి.'

ఇది మూడు విధములు :

1. శ్లిష్టవిశేషణ సామ్య మూలము.
2. సాధారణ విశేషణ మూలము,
3. ఔసమ్య సర్వవిశేషణ మూలము.

1. శ్లిష్టవిశేషణ సామ్యసమాసోక్తి :

ఉదా :

నడలక మేఖల, యార్జవం బెసంగగా, సంధిల్ల నెమ్మేనునక
పులకల్ రాగిలి, రుద్రఖడ్గలత సొంపు శ్రీఘ్రగా డాసి వై
రుల కంఠగ్రహణమ్ము చేయ వెన వారుక రక్తి, భావోద్గతిక
జలనం బుజ్జగిలంగ, మోడ్వఁ గనులుక జాడ్యస్థితిం బొందుదుర్.

ఇట మేఖల నడలుట, ఆర్జవము కలుగుట, పులకలు సంధిల్లుట, రాగము అనునవి శ్లిష్టపదములు. తన్మహిమచే 'ఖడ్గలత' వలన ఒకానొక ప్రాధనాయి కకు ప్రతితి కలిగినది. అట్లే రక్తి, భావోద్గతి, కనులమోడ్పు మున్నగువాని విశేషణముల సారస్యమున 'వైరిరాజుల' వలన శృంగారనాయకులకు ప్రతితి గలిగినది.

2 సాధారణవిశేషణసామ్యసమాసోక్తి :

ఉదా :

ప్రీలంగ సిగ్గు; పోవ బెనుబింకము; గల్లంగఁ జెమ్మటల్; గడుం
దూలి వడంక మేను; వెలి దూఁకంగఁ గన్నుల నీరు; మూర్ఛ మై
సోలంగఁ, బోవఁగా స్మృతియు, శూరుండు కాకతిమానుఁ డేచ భూ
పాలురు భీతి గొంగిళులఁ బట్టంగఁ జేరిరి కొండ లాఁగలక. 102

ఇందు శృంగార భయానకరసములకు చెందింటికిని సమానముగానున్న విశేషణముల వలన భీతికిని భూపాలురకును నాయకా నాయక ప్రతితి గలుగుచున్నది.

3. జాపమ్యు సర్వవిశేషణ మూలసమాసోక్తి :

ఉదా :

వరగుణమణి గణములతో

నిగవధి సౌజన్యవారి నిండాటిని శ్రీ

నరపతి రుద్రచిఖం డీ

ధరణీభారంబు చాల్చుఁ దన భుజపీఠిన్.

103

ఇచట 'ఉత్తమ గుణసదృశమణి గుణములతోను. సౌజన్య సదృశవారి తోను నిండిన' అను జాపమ్యము సమాసగతమైయున్న విశేషణముల వలన ప్రతాపరుద్ర నృపతియందు సముద్రవ్యవహార ప్రతీతి గలుగుచున్నది.

ఈ సమాసోక్తి కంతటికిని అవకృత వ్యవహార సమారోపమే జీవితము. తాకిక వస్తువునందు తాకిక వస్తువ్యవహార సమారోపము, శాస్త్రీయ వస్తు వ్యవహార సమారోపము అని రెండు విధములు ; శాస్త్రీయ వస్తువున శాస్త్రీయ వస్తు సమారోపము, తాకిక వస్తువ్యవహార సమారోపము అని రెండు విధములుగా నయి, ఈ సమాసోక్తి మొత్తము నాలుగు విధములు.

ఆరోప వివరణము-సమన్వయము :

ప్రకృత వస్తువునందు అప్రకృత వస్తువు నారోపించుటయే ఈ సమాసోక్తి లక్షణముగా తేలుచున్నది. అయ్యది రూపకాలంకార లక్షణమే గావున రూపకాలంకారముతోనే ఈ సమాసోక్త్యలంకారము గతార్థమగునని యేషమము. సమాసోక్తిలో అవకృత వస్తువ్యవహారారోపము, రూపకములో అప్రకృత వస్తు స్వరూపారోపము గలుగును గావున రెండింటికిని విషయభేద మున్నది. కనుక ఒకదానితో మఱియొకటి గతార్థము కాదని సమాధానము. ఈ శంకా సమాధానములు పై వాక్యములోని 'అప్రకృత వ్యవహార సమారోపమే' యను అవధారణముతో స్ఫురింపఁజేయుఁ బడినవి.

దీని యఖిప్రాయమిది : ఆరోపము రెండు విధములు.

1. వ్యవహారారోపము 2. స్వరూపారోపము.

ఒక వస్తువునందు మఱియొక వస్తువుయొక్క వ్యవహారము మాత్రము ఆరోపించుట వ్యవహారారోపము; స్వరూపమునే యారోపించుట స్వరూపారోపము.

సమాసోక్తిలో వ్యవహారారోపమెట్లన : ఈ యలంకారమున ప్రకృత వస్తువు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును. విశేషణముల సామ్యమున అప్రకృతము ధ్వనించును ప్రకృత వస్తువుస్వరూపముతో నుండియే ఆ ధ్వనించిన యప్రకృత వస్తువు యొక్క వ్యవహారమును మాత్రము పొందును. ఇదియే వ్యవహారారోపము.

ఇక రూపకములలోని స్వరూపారోపము : రూపకమున ప్రకృతాప్రకృత ములు రెండును ఆయా శబ్దములతో స్పష్టముగ నిర్దిష్టము లగును. అందు ప్రధానాన్వయము గల యప్రకృతము ప్రకృతమును స్వస్వరూపముతో రూపింపజేయును. కాఁగా, ప్రకృతము స్వస్వరూపమును పరిత్యజించి, యప్రకృతాద్రూప్యమును పొందును. ఇదియే స్వరూపారోపము.

4. లోకీకవస్తువున లోకీకవస్తు వ్యవహార సమారోపము :

ఉదా :

మెఱయు సప్తాంగ దానలక్ష్మీప్రసక్తి,
వఱలు గురుతావిభూషిత భద్రమూర్తి,
మనలు నిస్తుల సార్వభౌమ ప్రళస్తిః
గాకతీశ్వర చలమర్తి గండ నృపతి

104

ఇందు లోకీక వస్తువగు ప్రతాపగుద్రునియందు లోకీక మె యగు సార్వభౌమ మను దిగ్గజముయొక్క వ్యవహారమునకు ప్రతీతి గలిగినది

ఇందలి విశేషణములు రాజునకు దిగ్గజమునకును ఇట్లన్వయించును :

సప్తాంగ దానలక్ష్మీ ప్రసక్తి మెఱయు = (రాజవత్సమున) స్వామ్యమాత్య సహృదృశ రాష్ట్రదుర్గజలములను ఏడంగముల సంవదనుకూడ దానము చేయునట్టి వితరణ వైభవముతో ఒప్పువాఁడు.

.. = (దిగ్గజవత్సమున) తొండము (నాపారంగ్రములు రెండు), కటకములు, నేత్రములు మున్నగు ఏడంగములనుండి న్నవించు మదవారి వైభవ ప్రసక్తితో ఒప్పునది.

గురుతా విభూషిత భద్రమూర్తిక వజ్రము = (రాజవజ్రమున) గౌరవము గలిగినట్టి మంగళయుక్తమైన ఆకారముతో ప్రకాశించువాడు.

,, = (దిగ్గజవజ్రమున) గొప్పది యగు భద్రశాటి యాకృతితో విలసిల్లునట్టిది.

నిస్తుల సార్వభౌమ ప్రకస్తిక మసలు = (రాజవజ్రమున) సాటిలేని చక్రవర్తి యను ప్రసిద్ధితో ఒప్పువాడు.

,, = (దిగ్గజవజ్రమున) సాటిలేని 'సార్వభౌమ' నామమున ఒప్పునది.

5. లౌకికవస్తువున శాస్త్రీయవస్తు వ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :

తనగురు ప్రమాణమునఁ జేసి ప్రతిపక్ష
పేతులెల్ల దవ్వు నీనడించు
సమితులందు రుద్రసార్వభౌముని పేతి
పండితత్వ మెనఁగ ఖండనమున.

105

ఇట్ల లౌకిక మగు ఖడ్గమున తగ్గశాస్త్ర ప్రసిద్ధ వస్తువ్యవహార సమారోపము చేయఁబడినది.

6. శాస్త్రీయవస్తువున శాస్త్రీయవస్తు వ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :

అరయన్ శబ్దము శబ్దమందున నపూర్వార్థమ్ము చెన్నారగా
గురువాకోజ్జ్వలసార వై భవములున్ గూడన్ శ్రుతిగ్రాహ్యమై
కరము న్వైలెడి తత్త్వమొక్కటి యెసంగన్ గ్రాలు రుద్రప్రబం
ధరమాతల్లజ; పండితాగ్రణులు తత్సాక్షాత్కృతి నేర్పరుల్.

ఇందు అలంకారశాస్త్రీయమగు వస్తువున మీమాంసాశాస్త్ర ప్రసిద్ధవస్తు వ్యవహారము సమారోపించఁబడినది.

ఉభయశాస్త్ర పరముగా దీని సమన్వయ మిట్లు :

అలంకారశాస్త్రపక్షము : ప్రతిశబ్దమునను, అపూర్వార్థము = అచుంబి తార్థము, చెన్నారగా, (శబ్దార్థరూపమగు కావ్యశరీరమిది) గురువాకోజ్జ్వలము....

గూడక = శ్రేష్ఠములును. సాలంకారములు నగు వాక్యముల సారస్యము లొలుకక, శ్రుతిగ్రాహ్యమైన శ్రవణపేయమగు ఒక్క తత్త్వము = అనిర్వచ నియమగు శబ్దతత్త్వము-వ్యంగ్యవైభవము (కావ్యజీవితము) విలసిల్లిగా, రుద్ర ప్రబంధరమాతల్లజ = శ్రేష్ఠమును రుద్రుఁ డుపశ్లోఽప్యఁడుగాఁ గలదియునగు ప్రబంధలక్ష్మి యెంతయు ఒప్పును. ఆ ప్రబంధ తత్త్వము నాస్వాదించ వండి తులే నేర్పరులు, సహృదయులే యధికారులు.

మీమాంసాశాస్త్రపక్షము : ప్రమాదాంతరములకు గోచరముగాక. అపూర్వమును ప్రయోజన సహితమై గురులును శాస్త్ర ప్రవక్తలు నగు భట్ట ప్రభాకరాదుల వాక్యసారములు గలిగి, శ్రుతి లింగ ప్రమాదాది గ్రాహ్యమైన ఒకానొక తత్త్వము శ్రేయస్సాధన యావమగు ధర్మముతో ఒప్పునట్టి ప్రబంధశ్రీ విలపిల్లుచున్నది ఈ శాస్త్రతత్వార్థ మెఱుంగ సాంగవేదాద్యయనము చేసిన పండితులే నమద్దులు.

7. శాస్త్రీయవస్తువున లోకీకవస్తువ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :—

సురుచిరాలంకృతుల్, వర్ణశోభ, లలిత
గుణములు, రసము, మధుభావ గుంఫనములు
గల్గి తనరారు భారతి కాకతీంద్రు
వీరగుద్రావనీశ్వరు వేడ్కఁ జేరి.

107

అలంకార శాస్త్రీగఁ వస్తువగు భారతియందు లోకీకమగు ఒకానొక నాయికయొక్క వ్యవహారము ఆరోపించబడినది

శ్లేషయందున్నట్లు ఈ యలంకారమున విశేషణవిశేష్యములకు రెండిం టికిని ప్రయోగములేదు కావున శ్లేషకంటె ఇది భిన్నము.

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యముగల పట్లనెల్ల శ్లేషాలంకారమే యగును గాని సమాసోక్తి కాదని యాక్షేపము రాఁగా చెప్పిన సమాధాన మీ వాక్యము. కాఁగా తేలిస ఫలితార్థ మిది:- శ్లిష్టములగు ప్రకృతా ప్రకృతములు రెండును ఆ యా శబ్దములతో ప్రయోగింపఁబడనేని శ్లేషాలంకార మగును. శ్లిష్టవిశేషణ ముల సామ్యముతో అప్రకృతము ధ్వనించిన యెడల సమాసోక్తియే యగును. (32)

16. వక్రీకృత్యలంకారము

(2 విధములు)

స్వభావోక్తి మున్నగునట్టి ఇతరాలంకారములకు ఉక్తిసామ్యమున్నను, శ్లేషప్రసంగము వలన శ్లేషగర్భిత మగుటచే వక్రీకృత్యలంకారము ముందుగ నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒకరొక యుద్దేశముతో ప్రయోగించిన వాక్యమును కాకు వుతోఁ గాని, శ్లేషమహిమ వలనఁ గాని మఱియొకరు మఱియొక తీరున నన్వయింపఁ జేసిన వక్రీకృతి.'

ఉక్తివైచిత్ర్య మన్ని యలంకారములలోను ఏదే నొక విధమున సంభవించినను, ఇటు కాకుశ్లేషలతో విచ్చిత్తి విశేషము కలుగును కావున, తక్కిన యలంకారము లన్నిటినుండి ఇది భేదిల్లుచున్నది.

1. కాకుమూలవక్రీకృతి :

ఉదా :—

చెలియా ! బహు వల్ల భుండే

చెలువుఁడు, సిరియందె వాని చిత్తము హత్తుక

అల సిరిఁ బోలవు ! నీవో

లలనా ! చాలింపు మాతృ లాఘవపటతే ?

108

'నీవును సిరికంటె తక్కువదానవు కావు, నీయందును తేఱుడు ఆసక్తి గలిగియేయున్నాఁడు. ఊరక నిన్ను నీవు నిందించుకొన నేల!' యని యిచట కాకువుచే స్ఫురించుచున్నది.

ఈ పద్యమున పూర్వార్థము సిరికంటె తాను తక్కువ యనుకొను నాయిక వాక్యము. ఉత్తరార్థము కాకువుతో 'నీవు సిరితో సమానవే, నిన్ను రాజు దమి నేలునులే' యని నాయికకు ధైర్యము చెప్పు చేటి వాక్యము.

2. శ్లేషమూలకవక్రోక్తి :

ఉదా :—

ఇంతి! నీమది నుండువాఁడు? రాజే; చంద్రుఁడా? కాదు; మే
ల్పంతి? యెవ్వరె? భూభృదగ్రసనుఁడే; బాలా; సువర్ణాద్రియా?
యింతేనా! చెలి! రుద్రదేవుఁడు; భరీ! యీశుండో? యో; నీవు నో
కాంతా! గోత్రజ వన్న సుంఠ మఱచెకా గాసి స్వియోగార్తయుకా.

ఇందు నాయకచే ఒక యర్థమున ప్రయోగింపఁ బడిన రాజాదిపదములకు
శ్లేషమహిమవలన చెలిక తై యన్యార్థమును దీయుచు సల్లాపమును జెంచి, ఉక్తి
విచ్చితిని జూపుటవలన ఇది శ్లేషమూలకవక్రోక్తి.

17. స్వభావోక్త్యలంకారము

(3 తెఱఁగులు)

వక్రోక్తికి విరుద్ధమైనట్టి గావున తదవంతరము తత్రుతియోగి ప్రసంగ
సంగతిని స్వభావోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉన్న దున్నట్లుగా కనులకుఁ గట్టికట్లు, సుందరముగాఁ
జేయు వస్తువర్ణనము స్వభావోక్తి.'

ఈ వర్ణనము అగ్రామ్యముగా ఉండవలెను. ఇందలివర్ణనస్తువు వర్ణ
క్రియాసంస్థా రూపమున మూఁడువిధములు. ఇట క్రియాస్వభావవర్ణన ముదా
హరింపఁబడుచున్నది. తక్కినవి స్వయముగ ఊహించుకొనునవి.

ఉదా :—

కొమరునఁ గర్ణతాళములు గొండిలి సల్ప, మదాంబుధార గం
డము డిగజాఱ, మస్తకము మాటికిఁ దూలఁ, గరంటు నాడఁ బా
దములను మూఁడు మోపి యిల దాపునఁ గొండొకరీతి నిల్పునా
సమదగజేంద్రముం గనుచు సంతస మొందును తేఁడు నిత్యముకా.

ఇట దంతావళము చెవులాడించుట, తలద్రిప్పుట మున్నగుక్రియల స్వభా
వము ఉన్నదున్నట్లు వర్ణింపఁబడుటచే ఇది స్వభావోక్తి.

18. వ్యాజ్యోక్త్యలంకారము

ఉక్తి ప్రసంగతిని వ్యాజ్యోక్తి నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కొండొకకారణమునఁ గల్గిన యొకవస్తువును పోలిక గల్గి యుండుట కను వగునొకసాకుతో మఱుఁగుపఱచిన వ్యాజ్యోక్తి.'

ఉదా :-

లలి ధాత్రీకరపల్లవగ్రహణవేశ నైమ్మి క్రొంబుల్కలుం
దళుకొత్తం గని మేనఁ గాకతిధరానాథుండు 'చన్నిటిధా
రలతో సల్పఁగ నౌను గావలయు నీరాజ్యాభిషేకంబు మే
ల్కెలసం' బం చని వృద్ధమంతులఁ గనుం గ్రేగంట న వొల్కఁగా.

కాకతీశ్వరుండు ధీరోదాత్తుండు గావున ధరాకరపల్లవగ్రహణము వలనఁ గల్గినరోమాంచమును పట్టాభిషేకజలశైత్యవ్యాజ్యమున మఱుఁగు పఱచినాడు.

19. మీలనాలంకారము

వ్యాజ్యోక్తి తరువాత కొంచెము నిగూహనసామ్యముగల మీలనము నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒక వస్తువుచే మఱియొక వస్తువు ఆచ్ఛాదితమగుట మీలనము.'

ఉత్తమవస్తువుచే నీచవస్తువు ప్రచ్ఛాదింపబడుటయే మీలనమని తాత్పర్యము. ఇట్లనుట గుణసామ్యము నిమిత్తముగాఁ గలవత్సవమాణ మగుసామాన్యాలంకారమునకును దీనికిని భేదము సిద్ధించినది.

ఈ మీలనాలంకారము రెండువిధములు :

1. సహజవస్తువుతో ఆగంతుకవస్తుమీలనము.
2. ఆగంతుకవస్తువుతో సహజవస్తుమీలనము.

1. సహజవస్తువుతో ఆంగతుకతిరోధానము :

ఉదా :—

సముద్రగ్రక్రమవీరరుద్రనృపదోస్సార్వప్రసారాహతిం
దమ నాథుల్ వెఱ నాజి వీడి, యెటనోడాంగన్, మహాత్మివ్రభీ
మమనొజ్జ్వలత వృత్తై నయరిభామల్ మారవోష్ణంబుమా
ర్గమునన్ ప్రేగి కడించి తాకినను లెక్కంబెట్ట రొక్కింతయున్.

ఇట భర్తృవియోగమున శత్రుస్త్రిలకు సహజముగాఁ గల్గిన మదనా
సతోష్ణముచే ఆంగతుక మైనయెడారులలోని యుష్ణము తిరోహితమైనదనుట
ఇది మీలనము.

2. ఆంగతుకవస్తువుతో సహజతిరోధానము :

ఉదా :—

అంగకంపమ్ము, చెమ్మట, యశ్రువారి
పొడమినను మారుగోష్ఠిని బూవుబొండ్లు
నమ్మ కున్నారు తైలింగనాథుఁ దలఁచి
తలఁకు చుండెడినాథులవలపుకలిమి.

113

శత్రురాజులకు ప్రతాపరుద్రునివలనిభయమునఁ గలిగినయంగకం పాదులు
ఆంగతుకములు. వా ని చే సహజప్రేమజనితములైన యంగకంపాదులు
తిరోహితములైనవి.

20. సామాన్యాలంకారము

మీలనరూప సామ్యము కొలఁదిగ నుండుటచే దాని ఏమ్మట సామాన్య
లంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'గుణసామ్యమువలన నొకవస్తువునకు మఱియొకవస్తువుతో
వైకృతము చెప్పఁబడెనేని సామాన్యము.'

ఉదా :-

తెలుగునరేంద్రుకీర్తి జగతీతల మెల్లను నిండి పర్వ, న
వెల్లిమల, యంచ, పాల్కుడలి వేటుగఁ దోచమి సంభ్రమించి, వే
గలియఁగఁ జూచు లెంకలను గాంతురు మోముల నవ్వులొల్కఁగ్రొ
న్నెలపువుదాల్పు, నల్వ, హరి నిండిన వేడుకఁగాఁగ నయ్యెడఁ.

జగముల నెల్ల వెల్లివిరియు ప్రజాపగుద్ర నరేంద్రచంద్రుని తెల్లని యశ
మునకును కైలాసము మున్నగు విమలవస్తువులను ఇట ఐక్యము చెప్పఁబడినది.

21. తద్గుణాలంకారము

అన్యవస్తుగుణసామ్యమువలన ఉపగంజనాధిక్యము గలుగుట యనుసామ్య
మున సామాన్యమునకు పిమ్మట తద్గుణము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'తనయొచ్చెప్పుగుణములను వీడి, చెంత నుండువేటొక
వస్తువు యొక్క మేల్గొనములను స్వీకరించినచో తద్గుణాలంకారము.'

ఉదా :-

వీరరుద్రపాదవిమలనఖతోన్యత్న

విలసనముల సర్వవినతనృపతి

రత్నమౌళు లెల్ల రాగంబు వడి వీడి

స్వాంత మలర ధవళకాంతు లీను.

115

ప్రణమిల్లుభూపతుల రత్నకీరీటములు వాని యెఱ్ఱనికాంతిని వీడి, రుద్ర
భూనాథునిపాదనఖముల వెల్లినిచాయల స్వీకరించినవి.

మీలనమున ఒకవస్తువుతో అన్యవస్తువు బొత్తుగా మలుగువడిపోవును. ఈ
యలంకారమునలో యట్లు మలుగువడిపోవకయే తనస్వరూపముతో నుండియే
యన్యవస్తుగుణమును గ్రహించి విలసిల్లును. ఇదియే యీ రెంటికిని భేదము.

22. అతద్గుణాలంకారము

తద్గుణమునకు విరుద్ధమైనది గావున ప్రతివక్ష ప్రసంగసంగతిని దాని తరు
వాత అతద్గుణాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

అక్షణము : 'తద్వికారణ మున్నను ఒకవస్తువు తదన్యవస్తుస్వీకారము చేయనిచో అతద్గుణము.'

ఉదా : —

హరునికుటుంబుండు దెరుగు నట్టహాసోజ్జ్వలరమ్యసీమ, శ్రీ
వరు దరియుం దదీయతనువారిదనీల మరీచిజాల వి
స్ఫురితజగంబునన్, నలువఁ జూచుఁ దదంగసుసర్వకాంతిభా
స్వరతఃమండు స్వీయసితవర్ణము వర్ధిల రుద్రుకీర్తిదాకా. 116

హరిహరబ్రహ్మల పరిసరములు వారి వారి వివిధ ప్రకాశములతో నిండి
యున్నవై నను అందు నిచ్చలు విహరించుపీఠరుద్రుని యశోవైభవము మాత్రము
తనధవళిమతోనే ప్రకాశించుచున్నది.

ఈశ్వరపరిసరము తదట్టహాసప్రభతో దవళితము; విష్ణుపరిసరము తదంగ
సీలిమతో మబ్బురంగు గలిగినది; బ్రహ్మపరిసరము తత్తమవర్ణమున బంగారు
చాయ నెసంగినది. ప్రతాపరుద్రునికిర్తి ఆయాయస్థలములందు విహరించినది.
కాని ఆయా కాంతులను ఇసుమంతయు శాను స్వీకరింపలే దనుట ఇది యత
ద్గుణము.

23. విరోధాలంకారము

(10 పీఠాలు)

కారణ మున్నను అన్యవస్తుగుణమును గ్రహింపకుండుటయను విరోధము
గలయతద్గుణానంతరము, తద్విరోధప్రసంగమున ఇట విరోధాలంకారము నిరూ
పింపఁబడుచున్నది :

అక్షణము : 'తొలుతఁ బొడఁగట్టు నొకవిరోధము (పాసంగమి) కడవట
పరిహరింపఁబడుచో విరోధాలంకారము.'

ఇది యీ క్రిందివిధమున పదితీరులు :

- I. జాతికి జాతిగుణద్రవ్యక్రియలతోడి విరోధమున నాల్గుభేదములు.
- II. క్రియకు క్రియాగుణద్రవ్యములతోడి విరోధమున మూడు భేదములు.
- III. గుణమునకు గుణద్రవ్యములతోడి విరోధమున రెండుభేదములు.
- IV. ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యముతోడి విరోధమున ఒక భేదము.

1. జాతికి జాతిక్రియలతో విరోధము :

ఉదా :—

పృథివిఁ గమలాకరం బయ్యు పీఠరద్రు
నమల బుధగణ మగునజడాశయమ్ము,
విమలతరవారిధారయు విమతవృషతి
బృందసంతాపకర మట ! వింతగాదె ?

117

ఇందు పూర్వార్థమున జాతికి జాతితో విరోధము ; కమలాకరమయ్యు నజడాశయ మ్మనుట విరోధముగదా ! ఉత్తరార్థమున జాతిక్రియలకు విరోధము; విమలతర వారిధార సంతాపకర మనుట విరోధము గదా ! ఇట విరోధము శ్లేషమూలకము.

పూర్వార్థమునకు 'లడయో రభేధః' అనున్వాయమున జలాశయము గానిది యనియు అర్థమును దీసికొనిన, సరస్సు జలాశయము కాకుండుట పాసఁ గదు కావున విరోధము పొడగట్టును. ఆ విరోధమును కమలాకరశబ్దమునకు లక్ష్మీనివాసమనియు, అజడాశయశబ్దమునకు అమందబుద్ధి యనియు అర్థమును దీసి, విబుధసంఘము లక్ష్మీసంపన్నమయ్యు జడబుద్ధి కా దని పరిహరించుకొన వలెను.

ఇట్లే యుత్తరార్థమున 'విమలతరవారిధార' యను పదమునకు తొలుత స్వచ్ఛమైన నీటిధార యని యర్థము చెప్పికొనఁగా తోచినవిధమును తీక్షణమైన ఖడ్గధారయను అర్థమును జెప్పి, పరిహరించుకొనవలెను. ఇట్లే యన్యస్థలము లందును విరోధ తత్పరిహారముల నెఱుంగనగును. విరోధము కొలదిగ భాసించుటచే దీనిని విరోధాభాసాలంకార మనియు వ్యవహరింతురు.

2. జాతికి గుణద్రవ్యములతో విరోధము :

ఉదా :—

వటలు నమదవృత్తిని సార్వభౌముఁ డయ్యు
నెగడు భాస్వంతుఁడును గళానిధి యనంగ
నద్భుతమ్ముల కిమ్ము మాయాంధ్రనేత
చేత లెంచఁగ నెవ్వరిచేతనగును ?

118

ఇట సార్వభౌమ మన్యు అమడ మనుట జాతిగుణములకు విరోధము. భాస్వంతుఁ డయ్యుఁ గళానిధి యనుట జాతి ద్రవ్యములకు విరోధము. కళానిధి యొక్కఁడే గవన ద్రవ్య మగును. ఇందును విరోధము స్లేష మూలకమే.

సార్వభౌమశబ్దమునకు సార్వభౌమమను దిగ్గజము అర్థముగాఁగ విరోధము. చక్రవర్తియను అర్థమును గ్రహింప వత్పరిహారము. అట్లే భాస్వచ్ఛబ్దమునకు సూర్యుఁడనియు, కళానిధి శబ్దమునకు చంద్రుఁడనియు అర్థమును గ్రహించి నందున పొడమినివిరోధము క్రమముగా వానికి 'లేజస్వి' యనియు, 'చతుష్పత్తి కళలయందును నేర్పరి' యనియు అర్థమును గ్రహించిన పరిహరింపఁబడును.

3. క్రియకు క్రియతో విరోధము :

ఉదా :—

ధర్మభంజకులను, నర్థతస్కరులను
రూపు మాపెడి కాకతి భూపవరుఁడు
దాఁ ద్రివర్గచరుం డయ్యుఁ దనరుఁ గామ
వై రినామంబు దలఁచుచు స్వాంతసీమ.

119

త్రివర్గచరుఁడయిన కాకతీశ్వరుఁడు ధర్మార్థవిరోధములను రూపుమాపి, కామవిరోధియందు మాత్రము చెలిమి చూపె ననుట విరోధము.

ఇందు 'కామవైరి' యను పదమునకు 'కామమును పురుషార్థమును ద్వేషించువాఁడు' అను అర్థమును గ్రహించినందున వచ్చిన విరోధము, ఈశ్వరుఁడు అను అర్థమును చెప్పికొన్నంత పరిహరింపఁబడును.

4. క్రియలకు గుణద్రవ్యములతో విరోధము :

ఉదా :—

పీఠరుద్రుఁడు జిష్టువిహారియయ్యు
గోత్రవాత్సల్య గుణమునఁ గొమరు మిగులు
ఔర ! రాజయ్యును గమలాహ్లాద మొసఁగు
శ్రీ త్రిలింగావనీనాథ శేఖరుండు.

120

జిష్టువిహారము గలవాడయ్యు గోత్రవాత్సల్యగుణము గలవాడనుట క్రియాగుణములకు విరోధము. కమలాహ్లాద మొనగుచును రాజగుట క్రియా ద్రవ్యములకు విరోధము. ఇదియు స్థేషమూలకమే.

జిష్టువిహారి యను పదమునకు ఇంద్రునివ్యాపారమువంటి వ్యాపారము గల వాడనియు, గోత్రవాత్సల్యగుణము అనుటకు వర్ణశములందు నెనరు గల వాడనియు అర్థము చెప్పికొనినందున గలిగిన విరోధమును, క్రమముగ ఆశబ్దములకు జయశీల మై విహారముగలవాడనియు, కులానుకూలవ్యాపారము గలవాడనియు అర్థముచేసి పరిహరింపవలెను. అట్లే కమలాహ్లాద రాజశబ్దములకు లక్ష్మీవిలాసధరణీపాలార్థములు చెప్పి, కమలములపరిమళము, చంద్రుడు అను అర్థములను చెప్పికొన్నందున తొలుత తోచినవిరోధమును పరిహరించుకొనదగును.

5. గుణమునకు గుణముతో విరోధము :

ఉదా :

రహినిఁ బ్రకృతి నీవు రంజిల్లఁ జేయుట
రాజ వనఁగఁబడుచుఁ దేజరిలుదు
రక్త యయ్యు నెట్లు రమణి పాండుర యయ్యెఁ
జూడ వింత ! రుద్ర ! క్రోడముద్ర ! 121

ఇట రక్తయయ్యు పాండుర యనుట గుణములకు విరోధము.

రమణి తేనియం దనురక్తయగుటచే తద్వియోగమున వైవర్ణ్యము గలిగినదని పరిహారము.

6. గుణమునకు ద్రవ్యముతో విరోధము :

ఉదా :-

ధరణీనాథుఁడు విలసత్ప్రతాపరౌద్రుఁ
డయ్యు జై వాత్సకుం డన భ్రాతృ గాంచు
విశ్వమంగళమూర్తి యుద్వేలకీర్తి
సకలకాత్రవసమవర్తి చక్రవర్తి.

ప్రతాపరౌద్రుఁ డయ్యుఁ జై తృకుం డని గుణద్రవ్యములకు విరోధము.

చై వాత్సల్యశబ్దమునకు చంద్రుఁ డని యర్థము చేయఁగ ప్రతాపరౌద్రుఁడు కాఁడు కావున విరోధమును ఛాసించినది; ఆయుష్మంతుఁడు అనునర్థమును స్వీకరించిన తద్విరోధమునకు పరిహారము కలుగును

7. ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యమునో విరోధము :

ఉదా:—

అలరుఁ జతురాననుఁడు రుద్రుఁడయ్యు సతఁడు
చెలఁగుఁ బురుషోత్తముఁడనంగ జిష్టువయ్యుఁ
గాకతీకుఁడు చలమర్చి గండన్మవళి
యఖిదిగ్జేత యాంబ్రదేశాధినేత.

123

రుద్రుఁడయ్యు (శివుఁడయ్యు) చతురాననుఁ డగుటయు (బ్రహ్మయగుట) జిష్టువయ్యు (ఇంద్రుఁడయ్యు) పురుషోత్తముఁ డగుటయు (విష్ణువగుట) విరోధము. రుద్ర, చతురానన, జిష్టు, పురుషోత్తమ శబ్దములకు క్రమముగ ప్రతాప రుద్రరాజు, మనోజ్ఞవదన, ఇంద్రశిల, నరశేఖరార్థములు స్వీకరించి తద్విరోధ పరిహారము చేయఁదగును.

ఈ యలంకారమును క్లేషలేకుండఁగను నిర్వహింపవచ్చును.

ఉదా :

ప్రకృతిశిశిర మయ్యు కరవీరరుద్రుని
దృష్టి యహితన్యపతి దేహతాప
పాతు వగుచు నెనఁగు నెంతయు వింత యా
ధీరమహిమ గనఁగలార లేరు ?

124

వీరరుద్రుని దృష్టి ప్రకృతి శిశిరమయ్యు తాపపాతు వనుటచే ఇటు విరోధము.

అంద్రనాయకుని దృష్టి ఆశ్రితులకు శిశిర మనియును, అహితులకు తాప పాతువనియు విషయభేదమున గుణభేద మవిరుద్ధమని తత్పరిహారము.

ఇంక విరోధగర్భాలంకార ప్రస్తావము

24. విశేషాలంకారము

(8 తెలుగులు)

లక్షణము : 'ఆధారము లేక యే యాధేయ మున్నదని నుడివినను, ఒక వస్తువే పలుకావులఁ గనుపట్టినను, ప్రకృత వస్త్రావరంభమున అశక్తి వస్త్రవంతర లాభము గలిగినను విశేషాలంకారము.'

1. ఆధారరహితాధేయము :

ఉదా :-

నలనహుషాదులకిరితి

చెలిమిం గాంక్షించి నెమ్మి జేరును నేడున్

దెలుగునరేంద్రుని యశమును

విలసితహరిదంతరంబు విమలతరంబున్.

125

ఆధారభూతులగు నలనహుషాది నృపవత్తములు గతించినను ఆధేయ మగు వారి కీర్తి నేడును ఉన్నదనుటచే ఇది విశేషాలంకారము.

2. ఏకానేక గోచరము :

ఉదా :—

వెలుపునఁ బాటువై రిప్పథిపీఠము లందఱు ముందు, వెన్నచ

క్కిరుగడలందు, లోన, వెల్లి, నెల్లెడఁ దోచుకృపాణపాణి, భూ

నరుఁ గని చేతిపేతులును భ్రష్టములై చన, జాతి భీరముల్

తిరుగుదు రిందు, నందు, వడిదిక్కటి, యుక్కటి కొండకొండకున్.

ఇందు భయభ్రాంతులగు వై రిన్మవతులకు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి ఒక్కఁ డయ్యును, శిష్టపాణియై యెందుఁ జూచిన నందుఁ గన్పట్టుచున్నాఁ డనుటచే ఇదియొక విశేషాలంకార భేదము.

3. అశక్య వస్తుకరణము :

ఉదా :-

ఓలగమం దపారకరుణోదధి గుద్రుప్రసాదసాంద్రతీ
 లాలనీతావలోకనము లాయుచు నెవ్వని మీద నొల్కు, ను
 ద్వేలకుభంబులం బడసి దేవపతిత్వము, కిన్న రేశతా
 బోలిక మించునేపదవి బొందఁగఁజాలఁడు వాఁడు వేడుక ! 127

ఒకానొక సాధారణుఁడు వీరరుద్రుని కరుణావలోకనము తనపైఁబడిన
 మాత్రమున స్వారాజ్యాది పదవుల నతిక్రమించు పదవుల నందఁగల్గు ననుటచే
 ఇది యశక్య వస్తుకరణమను విశేషాలంకార భేదము.

25. అధికాలంకారము

(2 తీరులు)

ఆధారాధేయములకు ఆనురూప్యము లేకుండుటయను విరోధము గలిగి
 యగుట ప్రసంగ సంగతిని అధికాలంకారము నిరూపింపఁబడు చున్నది :

అక్షరము : 'ఆధారమునకును ఆధేయమునకును ఆనుకూల్యవలలేకఁగ
 నేని అధికాలంకారము.'

ఆధేయము అధికమైనపుడు అధికాధేయ మనియు, ఆధార మధికమై
 నపుడు అధికాధార మనియు ఇది రెండు తీరులు.

1. అధికాధేయము :

ఉదా:-

అలఁతి యజాండభాండమున నైచ్చికవృత్తి విహారలీలలఁ
 నలుపఁగరామి నాంద్రనృపుస్వచ్ఛయశం బది సంకుచించె; న
 చ్చలిమల, వెండికొండ, మినుజాలును, జాబిలి, పాలవెల్లి నాఁ
 బలుపలురూపుల న్వెలయు బంధురతద్వనరూపభేదముల్. 128

ఇట ఆధారమగు బ్రహ్మాండము అల్పమనియు, ఆధేయమగు ప్రజాప
 రుద్రుని యశము అధికమనియుఁ జెప్పఁబడుటచే ఇది ఒకతీరు అధికాలంకారము.

2. అధికారము :

ఉదా :

ప్రకటనాశాసకశింగమాలవ మహారాజ్యేంగవంశేశ్వరుల్
 సకలాశాంతర మాక్రమించుస్వమహాస్థైర్యాశితోగూడఁ జే
 రి కననారూప్రజాపవీరునిబలోద్రిక్తోగ్రసేనాబ్ధి నిం
 చుకయు స్నింపరు పెంపఱన్; జయము! మాశూరాంధ్రవీరాశికిన్.

ఇందు ఆధారమగు ప్రతాపరుద్ర పైన్యమునకు వైపుల్లము, ఆధేయ
 మగు కళింగ మాలవాది రాజులైన పైన్యమునకు అల్పముగా జెప్పబడినది
 కావున ఇది మఱియొక తెలుగు అధికారకారము.

26. విభావసాలంకారము 27. విశేషోక్తిలంకారము

అనురాపాద్య భావసాదృశ్యమున అధికారకారానంతరము విభావనయు,
 తద్విరుద్ధమగు విశేషోక్తియు సౌకర్యార్థ మొక్క యెడనే నిగూహింబఱచు
 చున్నవి :

విభావనా లక్షణము : 'ప్రసిద్ధకారణము లేకుండగనే కార్య ముత్పన్న
 మైనదని నుడివినచో విభావన.'

విశేషోక్తి లక్షణము : 'కార్యోత్పత్తికి వలయు కారణ సామాగ్రి
 యున్నను, కార్య ముత్పన్నము కాకున్న విశేషోక్తి.'

ఉదా :—

ఎదిరి ప్రతాపరుద్రధరణీశ్వరుచే జితులై నవైరుల
 కృదనము వీడి, వింధ్యగిరికందరమందిరవాసు లౌచ నం
 గదకును దోడుగా నిరులు గాంతురు రాత్రులుగానియప్పుడే,
 ముదమొదవన్ చినంబులను బొత్తుగఁ గాంచరు వెల్లు నయ్యెడన్.

చీకటికి ప్రసిద్ధకారణము రాత్రి. అది లేకయే కార్యమగు చీకటి గల్గె
 ననుటచే ఇది విభావన. లక్షణమున 'ప్రసిద్ధ కారణము' లనుట అప్రసిద్ధ
 కారణములగు దుఃఖాదు లిందుండనే యుండును అట్లే, పగటివూట వెలుగు
 నకు కారణములగు సూర్యోరణము లున్నను అయ్యది కలుగకుండుట ఇటు

విశేషోక్తియుఁ గలదు. ఇటువ అప్రసిద్ధ కారణములు ప్రతాప హైన్యాదులుండనే యున్నవి.

28. అసంగత్యలంకారము

కార్యకారణ విరోధ ప్రస్తావమున అసంగతి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కార్యకారణములకు భిన్న దేశావస్థితి చెప్పఁబడెనేని యసంగతి యగును.

ఉదా :—

అతిభార మైనధర భూ

పతి రుద్రనరేశ్వరుండు ప్రాధి వహింపన్

నతములగు సారె సారెకు

గతమదసామంతస్సవతిగణశీర్షంబుల్.

181

వీరరుద్రుఁడు భూభారముఁ దాల్చుగా సామంతుల శిరములు వంగినవని కార్యకారణములకు భిన్న దేశస్వము చెప్పఁబడుటచే ఇది యసంగతి.

29. విచిత్రాలంకారము

విరోధ ప్రసంగమున విరుద్ధఫలప్రాప్తికై యుద్యోగించుట లక్షణముగాఁ గల విచిత్రాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'స్వవిరుద్ధమగు ఫలమును పొందుటకై యుద్యమించుట విచిత్రము.'

ఉదా :—

దవ్వుదవ్వుల వీరరుద్రక్షితీకుఁ

గాంచి, దిగుదురు నృపతులు గంధకరులు

మనసు దీఱఁగ నవ్వాని మరల నెక్కి

మురియుకోరిక మనమున మోసులెత్త.

182

కరుల నెక్కు కోరికచే గరులు దిగుచున్నా రనునది విపరీత ఫలప్రాప్తికై చేయు నుద్యమము గావున విచిత్రము.

30. అన్యోన్యాలంకారము

విరోధ ప్రసంగ సంగతిని తన్మూలకమే యగుటచే ఇట అన్యోన్యాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పరస్పరము క్రియామూలకమగు జన్యజనక భావము (భూష్యభూషణ భావము) చెప్పబడెనేని అన్యోన్యము.'

ఉదా :

పీఠరుద్రవిభుఁడు వేంచేయ వెలుగొందు

బ్రథితకాకతీయభద్రపీఠి,

వివిధమణిమరీచిపీచులు గై సేయ

వెల్గు గరము దాన పీఠనృపతి.

188

అలంకరణ క్రియామూలమున ఇట ప్రతాపగుద్రనకును భద్రాపనమునకును అన్యోన్యము (భూష్యభూషణ భావము) జన్యజనక భావము చెప్పఁబడినది.

31. విషమాలంకారము

(3 విధములు)

విరోధమూలకమే యగు విషమాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 1. కారణ విరుద్ధమగు కార్య ముత్పన్న మగుట
2. అనర్థోత్పత్తి 3. విరుపఘటన - ఇట్లు విషమాలంకారము మూడు విధములు.

1. కారణవిరుద్ధ కార్యోత్పత్తి :

ఉదా :

కరము తమాలనీల మగుకాకతిభూపతికత్తి బుట్టి, పొం

పిరి శరదిందుకాంతివలె వెల్గడికీర్తిని గాంచువారికిన్

హరిచరణాంబుజాత యమరాపగ నా విని తొల్లి యుల్లమం

దిరువుగ నున్నవిత వెన నీగి చనెం గననట్టి సాక్ష్యముల్. 184

తమాలనీల మగు ఖడ్గమునుండి చంద్రధవళ మగు కీర్తి యుద్భవించినదనుటచే ఇది ఒక విషమాలంకార భేదమగును.

2. అనర్థోత్పత్తి :

ఉదా :—

గెలుపు టుండనిమ్ము ; కేసుచుఁ బోరికై
సమరభూమి జేరుకాత్రపులకు
అయుధములు జాటు ననువులతోడన
శూరు వీరరుద్రుఁ జూచినంత.

135

ఇట సమరమునకుఁ జలవడిన పగతులకు జంతుముగలగల పోవుటయే గాక, మీఁదుమిక్కిలి, ప్రాణములుగూడఁ బోవు నవ్యము చాటిల్లినది కావున ఇది మఱియొక విషమాలంకార భేదము.

3. విరూపఘటన :

ఉదా :—

వివిధముఁ జైననంపదలపేరిమి సిఱినరాజు లేడ ? నీ
భువిఁ గడగండ్ల కిండ్లు వనభూములఁ గ్రుమ్ముచు లేడ ! నార! భూ
ధన్వన్తిస్తతాప ముచు మదిఁ దద్దయు మెత్తురు వీరరుద్రుఁ; త్రా
భవములు పోయి గానిచదువై దుఃఖం గాంచి కరాతపేతికుల్. 136

ఇట మహానగర నివాసము చేయవలసిన రాజులకు కష్టభూయిష్టమైన వనవాసము సంఘటిల్లిన దమటచే అది విరూపఘటన యనెడి విషమాలంకారము.

(ఇది విరోధగర్భాలంకార నిరూపణము);

32. సమాఖంకారము

విషమాలంకారములోని మూడవ భేదమగు విరూపఘటనకు విరుద్ధ మగుటచే దాని పిమ్మట సమాఖంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'అచ్యుతావశులగు వస్తువులకు సమావేశము గలిగిన సమాఖంకారము.'

(33)

ఉదా :—

విద్యలెల్ల విరిసె పీఠరుద్రునియందు

విజయలక్ష్మితోడ వేడ్క మీఱ,

ఉచితవస్తుఘటన సుర్వి నీనాటికి

నబ్బసంభవుఁడు గృతార్థుఁ డయ్యె.

137

శ్రేయస్కారిణులగు విద్యాలక్ష్ములకు ప్రతాపరుద్రునియందు సమావేశము గలిగినది గావున ఇది సమాలంకారమైనది.

ఈ యలంకారము యోగ్యములగు పుస్తవుల మేళనమున నొకటియు, అయోగ్యములగు పుస్తవుల మేళనమున వేటొకటియుఁగాఁగ రెండు విధములు. యోగ్యవస్తుమేళనమునకు నై పద్య ముదాహరణము. అయోగ్యవస్తు మేళనమునకు :

‘వేపపండ్ల రుచిని వివరింపఁగా బ్రహ్మ

కాకులను నృజించె లోకమందు.’

మొదలగు సుదాహరణముల సూహించునది.

ఇత గమ్యాపమ్యాలంకారములు ప్రస్తావించఁబడును :

విధి. తుల్యయోగితాలంకారము

(4 విధములు)

లక్షణము : ‘కేవల ప్రకృతములకుఁగాని, కేవలా ప్రకృతములకుఁగాని ధర్మసామ్యమువలన భావమ్యము స్ఫురించుచేని తుల్యయోగిత.’

ఈ రెండు తీరుల తుల్యయోగితయు గుణక్రియా సాధర్మ్య వివక్షచే తిరిగి రెండు విధము లగును. కావున తుల్యయోగిత మొత్తము నాలుగు విధములు.

1. కేవల ప్రకృత తుల్యయోగిత :

ఉదా :

సింహాపీఠిక రుద్రుఁడు చెన్నమీఱ

వానికిర్తులు మఱియు నవ్వానివైరి

రాజకాంతలు నొక్కవిభ్రాంతిఁ జెంది

వెల్లఁ బాటిరి నిలు వెల్ల వింత సూపె !

138

ఇందలి కీర్తులును, వైరిరాజు కాంతలును ప్రకృతములే. వీనికి వెల్లెఁ జాటుట సాధర్యము. దీనివలన కీర్తికివి వైరికాంతలకును గుణసాధర్యము వలన ఔపమ్యము స్ఫురించినది, కావున ఇది తుల్యయోగికాలంకారము.

2. కేవలాప్రకృత తుల్యయోగిత :

ఉదా :—

కాకతీంద్రుండు టేడయి క్రాలుచుండఁ
గూర్మపన్నగదిగ్గజకులశిలోచ్చ
యములు పెంపటి యాత్మసారములు పోయి
తోచు, నౌరార ! శ్రీరుద్రుదోర్బలంబు ! 139

ఇట కూర్మాదు లన్నియు నప్రకృతములే. నిస్సారము లగుట సాధర్యము. పరస్పరము వాని ఔపమ్యము స్ఫురించినది గావున ఇది తుల్యయోగిత.

ఒక యాక్షేపము

‘ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు చెప్పవలసిన యౌపమ్యము ఈ యలంకారమున ప్రస్తుతములలోనే ప్రస్తుతములకును, అప్రస్తుతములలోనే యప్రస్తుతములకును ఎట్లు చెప్పనౌను ?’ అని.

సమాధానము

‘ప్రస్తుతములలో ఒకదానిని ఉపమానము చేసి (కల్పించి) తక్కిన వానిని ఉపమేయములు చేయుటకలనను, అట్లే యప్రస్తుతములలోను ఒకదానిని ఉపమేయముచేసి, తక్కిన వానిని ఉపమానములుగా కల్పించుటవలనను ఔపమ్యము సిద్ధించును’ అని కాఁగా, ఇంకలి యౌపమ్యము వాస్తవము కాదనియు, కల్పితమనియు తేలినది. తుల్యములగు వానిః (సమాన ధర్మముగల వానికే) యోగము (సంబంధము) గలిగినది, కావున ఈ యలంకారము తుల్యయోగిత యని సార్థకము.

34. దీపకాలంకారము

(3 విధములు)

ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు సమాశ్రయ మగుటచే ఇట దీపకము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఏక వాక్యకర్తః గూడియున్న ప్రకృతాప్రకృతములకు ధర్మసామ్యమువలన ఔపమ్యము స్ఫురించినచో దీపకము.'

ఆసమాన ధర్మవాచకము వాక్యకర్తగతమైన ఆదిదీపక మనియు, వాక్య మధ్యగతమైన మధ్యదీపక మనియు, వాక్యంతగతమైన అంత్యదీపక మనియు భేదిల్లి, దీపకము మూడు విధము లగును.

1. ఆదిదీపకము :

ఉదా :—

దీపించె గృహయుగము నల
భూపునిచే, దేశ రామభూపాలునిచే,
ద్వాపర మాదర్మజుచే
బ్రాహ్మణ గలి వీరరుద్రరాజేంద్రునిచే.

140

ఎట్లు నలరామరత్నజలచే కృతత్రేతాద్వాపరములు శోభిల్లినో యట్లే వీరరుద్రునిచే ఈకలి దీపించిన యటు నల రామభూపాలుకును, ప్రతాప రుద్రునకును ఔపమ్యము స్ఫురించినది. 'దీపించె' నను సమాన ధర్మవాచక పదములు ఆది వాక్యగత మగుటచే ఇది ఆదిదీపకమైనది.

2. మధ్యదీపకము :

ఉదా :—

గంగానదిచే జలనిధి
రంగారును, జ్యోత్స్నచేత రాకాశశియున్ ;
మంగళశ్రుతిచే నలువ ; హా
రం గగనమేల్ కీర్తి రుద్రరాజవసుండున్.

141

గంగాదులచే సముద్రాదులట్లు కీర్తిచే వీరరుద్రుడు శోభిల్లుచున్నాడనుటచే ఇటు ఔపమ్యము స్ఫురించినది. 'రంగారు' నను సమానధర్మవాచకము మధ్యవాక్యగత మగుటవలన ఇది మధ్యదీపకము.

9. అంత్యదీపకము :

ఉదా :—

సురలోకము సురనాథుడు ;

సరలోకము సీరరుద్రసరనాథుడు ; న

ద్విగ ! పరాలోకము ఫణిరా

ద్యౌః (డును) పాప ద్రవగునఁ జాలింతు రొగిన్. 142

సురలోక ఫణిరామమును సురనాథ ఫణినాథులచే జాలింపఁబడినట్లు సరలోకము సరనాథుఁడు. పిరియద్రుపిచే జాలింపఁబడుచున్న దనుటచే ఇంద్ర శేషులకును, సుద్ర దేవునిని జౌహగ్యము స్ఫురింపఁగది. 'పాలింతుగు' అను ప్రయ అంత్యవాక్యగత సుగుఁడనన ఇది అంత్యదీపకము.

తిథి. ప్రతిపస్తావమాంకారము

(2 విధములు)

పదార్థగతములగు దీపక తుల్యయోగితల తరువాత వాక్యార్థగతములగు ప్రతిపస్తావనూ దృష్టాంశములు ప్రమముగా ఇట ప్రదర్శింపఁబడును :

అక్షణము : 'వస్తుప్రతిపస్తావముతో సామాన్య ధర్మము ఉపమా నోపమేయ వాక్యములలో నుపనిబద్ధ మగుటచే జౌహగ్యము స్ఫురించెనేని ప్రతిపస్తావమాంకారము.'

ఇది సాధర్మ్య వైధర్మ్యముల మూలమున రెండు విధములు.

1. సాధర్మ్య వైధర్మ్యమూలక ప్రతిపస్తావము :

ఉదా :—

మంథరాద్రి యొకండె యామహితసింధు

మథనకృత్యంబునకుఁ జెల్లు మహితలాన,

వీరుద్రేంద్రుఁ డొక్కండే విమతరాజ

కులవిలోడనమునకు శక్తుండు చూవె !

సముద్రమథనమున మంథరాద్రి సమర్థమైనట్లు శత్రుమర్దనమున వీర
రుద్రుడు సమర్థుడనుటచే ఇట వస్తుప్రతివస్తుభావముతో మంథరగిరి ప్రతాప
రుద్రులకు భావమ్యము తోచినది గావున ఇది ప్రతివస్తువము.

2. వైధర్యమూలక ప్రతివస్తువము :

ఉదా :-

ప్రజల రంజిల్లఁజేయ వీరప్రతాప
రుద్రదేవుండె తగుఁ గిటిముద్రవిభుఁడు,
చంద్రుఁ డొక్కఁడె తక్క నీజగతిలోన
నేరఁ డన్యుఁడు దన్పుఁ జకోరకముల.

144

చంద్రుఁ డెట్లు వెన్నెల పులుగుల నుల్లసిల్లఁ జేయునో, వీరరుద్రుఁ
డట్లు ప్రజారంజనము చేయుచున్నాడనుటచే చంద్ర ప్రతాపరుద్రులకు ఉపమా
నోపమేయ భావము కుదిరి, యావమ్యము స్ఫురించినది.

‘చంద్రుడొక్కఁడె తక్క మఱియొకఁడు చకోర పరితోషణమునకు
నేరఁడని వైధర్యమున చెప్పటచే ఇది వైధర్య మూలకము.

36. దృష్టాంతాలంకారము

(2 తీరులు)

అక్షణము : ‘రెండు వాక్యములలో సమానధర్మము వింబ ప్రతివింబ
భావమునఁ జెప్పఁబడిన దృష్టాంతాలంకారము.’

ఇదియు సాధర్య వైధర్యములతో రెండు విధములు.

1. సాధర్య దృష్టాంతము :

ఉదా :

అవని నోమ్రీయును గాక ! కొన్ని గిరు, లాయాశాధిపావాససం
స్తవనీయాధ్యనికుంజపుంజములతో దై వాటునామేరువై
భవమే వేటు ; నరేశు లెందఱో భువిం బాలింతురే గాక ! భూ
ధవనింహుండు ప్రతాపభూపునిమహత్తా! యద్ది వేఱే! సుమా! 145

ఇట ప్రతాపరుద్రునకును మేరువునకును బింబ ప్రతిబింబ భావమున
బౌషమ్యము స్ఫురించినది కావున ఇది దృష్టాంతము.

2. వైధర్మ్య దృష్టాంతము :

ఉదా :

మహితరుద్రావలోకనమాత్రముననె

వివిధసంపత్తు లెల్లడ వెల్లివిరియు,

తపనుఁ డుదయించునందాఁడఁ డమ్మిగమియు

మోడుచుకొనియుండుఁజూడరే! మురువు తఱిగి. 146

సూర్యోదయమునకు నందసముక పద్మములు వికసింపవు. ప్రతాపరుద్రుని
సాంద్రావలోకన మాత్రమునచే సంపదలు చేపూరును. ఇది వైధర్మ్యముచే
నైన బింబ ప్రతిబింబ భావము. దీనిచే సూర్యప్రతాపరుద్రులకు సాధర్మ్యము
స్ఫురించినది. కావున ఇది దృష్టీయ దృష్టాంతము.

అంత మనఁగా నిశ్చయము. ఇందు నిశ్చయము దృష్టమగును. కావున
ఈ యలంకారమునకు దృష్టాంతమని యన్వర్థనామము.

37. 'నిదర్శనాలంకారము

(8 భేదములు)

బింబ ప్రతిబింబభావప్రస్తావము వలనను గమ్యమానౌపమ్య ప్రసంగ
మునను నిదర్శనాలంకారము ప్రక్రాంతమగుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానధర్మము నుపమేయమునకుఁ జెప్పటవలన అన్య
యము కుదురకపోగా, తదన్వయసిద్ధికొఱ కెచట బింబ ప్రతిబింబ రూపమున
నౌపమ్యము గమ్యమాన మగునో యట నిదర్శన మగును.'

1. అలంకారికులు కొందఱు దీనిని ఆదర్శనాలంకార మనియు వ్యవహరించిరి.
కావుననే ఉద్భటుఁడు కావ్యాలంకారసార సంగ్రహమున

'అభవ స్వస్తు సంబంధో భవన్వా యత్ర కల్పయేత్

ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా విదర్శనా.' (V. 10.) అని వ్రాసెను.

దీనిలోని 'విదర్శన'ను తద్యస్తైక్తికారుఁడు ప్రతిహేయేదురాజు 'విశిష్టస్య అర్థస్య
ఉపమానోపమేయ భావాత్మకస్యోప దర్శనాత్' అని వ్యాఖ్యానించెను.

(కావ్యాలంకారలఘువృత్తి V. 10. కారిక ; 88 పు.)

ఉపమేయధర్మము ఉపమానమందున్నట్లు చెప్పటవలన నౌపమ్యము దోచినను నిరర్థకమేయగును.

1. ఉపమానధర్మము :-- పమేయ తమగు నిదర్శన :

ఉదా :-

వై రితమంబుఁ బోనడఁచి వై భవ మొప్పుగ రత్నపీఠి నిం
పారఁగఁ జేరి, ముజ్జగఁచు లాత్మవిభుత్వమహత్త లెంచ శ్రీ
వీరనరేశ్వరాళి పుని న్యహించును ప్రాగ్గీర్ణద్రశ్యం
గారళిరొవిభూతావికస్పరహస్కరదివ్యశోభలకా.

147

ఇటు ఉపమానమగు భాస్కరశోభలనే ఉపమేయమగు ప్రతాపరుద్రుడు పహించుట పరిభవమగుచున్న ఆభానుశోభలవంటి శోభలను పహించినని బింబ ప్రతిబింబభావము అక్షిప్తమైనది.

2. ఉపమేయధర్మము ఉపమానగతమగు నిదర్శన :

ఉదా :-

విశ్వవిఖ్యాతకాకతివీరుడ్ర
విమలతరకీర్తి సంపద త్వల్లి విరిసి
మహితదుగ్ధాబ్ధిదర్పణమండలసునఁ
జూడఁ గన్నపైఁ గొంగ్రొత్తసాబగు లెసఁగ.

148

వీరుడ్రుని యశోవైభవములు పాలకడలిలోఁ జూపట్టుట యనంభవము, గాన తత్సాదృశ్యము గమ్యమై బింబ ప్రతిబింబభావ మాక్షిప్తమైనది.

3. మతియొక నిదర్శన :

‘కొండొకచో నిషేధ సామర్థ్యమున అక్షిప్తమైన ధర్మప్రాప్తితోను బింబ ప్రతిబింబకల్పనము సంభవించును. అదియు నిదర్శనమే.’

ఉదా :-

కడువడి నడవులఁ జొరబడి
నడయాడెడిదాయతేంద్ర ననఁబోండ్లిపు డా
యడుగుల నిడియెడియెడలను
బొడచూపవు కెంపుదొవలపోడిమి రూపుల్.

149

ఉదయనిపాతై ప్రవృత్తిరేకం తస్మాదంతల పాదవివాదసముఖిలో ఇవుడు ఎఱ్ఱకలువల శోభలు లేవక కి శేషములగుచు వారు లేచు రాజ్యములలో మున్నపుడు వారి పాదములు రెండోవలె శోభింపకు పొందెనని స్పష్టము.

వీటి, వ్యతిరేక లంకారము

గమ్యోపన్యస ప్రస్తావనాన శబ్ద రేకము నిరూపించుట చున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానములగుటె ఉపమేయమున' అర్థముగాని న్యూనతగాని ప్రతిపాది చేసే విధి లేద ప్రధానముగా వాచ్యార్థము గమ్య మగుచో వ్యతిరేకాలంకారము.'

ఉదా :

కలువలనురక్షించెదవు కాంచీ సూర్యు,
నల్లములు మోయు మోడ్పు నుధాంశుఁ జూచి,
పూని కుమారుకమలనుమోద మెసఁగు
నార! విశ్లేషమిత్రుడు వీరవిభుఁడు.

150

ఉపమానములగు రిచివందలకులేసి సర్వప్రియంకరశ్లము ఉపమేయ మగు ప్రతాపగుడును న్నానిమిషలన ఉపమానించుటె ఉపమేయాభివ్యము స్ఫురించినది. కావున ఇది వ్యతిరేకాలంకారము. అది 'కుమలయ గమలాను మోదము' అనుచో మున్నశ్లేషాదే సమన్వితమై యున్నది.

శ్లేషాలంకారము

(లింగములు)

వ్యతిరేకాలంకారము శ్లేషగర్భము గావన తత్ప్రసంగిసంగతిని శ్లేషాలంకారము ప్రస్తావించఁ జూచుచున్నది :

లక్షణము : 'కేవల ప్రవృత్తియగుటగాని, కేవలావకృతములకుగాని, తదుభయములకుగాని శబ్దమాత్రసామ్య మున్నచో శ్లేష యగును.'

కేవలప్రకృతశ్లేషయందును, కేవలావకృతశ్లేషయందును వి శేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లిష్టమై యుండును. ఉభయ శ్లేషయందో విశేషణములు

మాత్రమే శిష్టములగును నెక్కిన రెండింటిలోవలె ఇందును విశేషములుగూడ శిష్టము లగుచో ఇది శబ్దశక్తి మూలధ్వనియే యైపోవును.

అక్షేపము : 'ఏమీ, ఒక్కయుభయశ్లేషలోనే ధ్వన్యతిప్రసక్తి గలుగు ననుటలే ? కేవల ప్రకృత, కేవలాప్రకృత శ్లేషలలో మాత్రమే ధ్వన్యతి ప్రసక్తి రాదు ?'

సమాధానము : 'కేవలాప్రకృత శ్లేషలో ఉభయార్థములును ప్రకృతములే యగుట అభిధాన్యాపారము లోనే యట నిర్వాహముగను. అట్లే కేవలాప్రకృత శ్లేషలో ఒకధ్వయమును అప్రకృతమేయగుట అభిధాన్యాపారమే తద్బోధకమగును ఇక ఉభయశ్లేషలోనే యట్లుగాదు. అందు అభిధాన్యాపారము ప్రకృతార్థమును మాత్రము బోధించి, ఊహకృత్యమగును కావున అప్రకృతార్థ బోధనము కొఱకు స్వఃజనాన్యాపారప్రసక్తి యచట తప్పనిసరియే యగును. ఒక్క యర్థముగల నెక్కువయర్థము లిచ్చున' ము లున్నచోట ప్రకృతార్థ మొక్కటియే యభిధాశక్తిచే బోధితమగుననియు, తక్కిన యర్థము లన్నియు వ్యంజనాశక్తిచేతనే బోధితములు గావలయుననియు నిర్ధాంతము కావుననే కావ్యప్రకాశమున మమ్మట భట్టచార్యుల 'చారిట్లు నొడివరి :

'అనేకార్థములుగల శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినపుడు సంయోగాదులగు 'అర్థనిశ్చయకోపాయములచే ఆశబ్దము ప్రకృతమగు నొక యర్థమునకే

అర్థనిర్ణాయకములు-స్వరము

అర్థనిర్ణాయకములగు సంయోగవియోగాదుల స్వరూపము సోదాహరణముగా కావ్యప్రకరణమున (90-98 పు) నిరూపింపఁబడినది. 'చానిలో' స్వరమెట్లుగా అర్థనిర్ణాయకమగునో అచట చెప్పఁబడలేదు. ఆ విషయ మిచ్చట విశదీకరింపఁబడుచున్నది :

స్వరము : స్వరశబ్దము చే ఉదాత్తానుదాత్తస్వరములు గ్రహింపఁబడును. స్వరభేదమువలన అర్థభేదము వచ్చును. కావుననే భగవానుడు వతంజలిమహర్షి మహాభాష్యములో శబ్దానుశాసన ప్రయోజన నిరూపణ ప్రకరణమున అనుషంగిక ప్రయోజనములను గొన్నింటిని చెప్పుచు 'దుష్టశబ్దః' అని మొదలిడి,—

వాచకముగా నిర్ణయింపఁగా అర్థాంతరములు వ్యంజనా వ్యాపారముచేతనే స్ఫురించును.'

'దుష్టః శబ్దః స్వరతో వర్ణతో వా
మిథ్యా ప్రయక్తో న తదర్థ మాహ,
స వాగ్యజ్ఞో యజమానం హినన్తి
యథేంద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్.'

అను శిక్షావాక్యమునువాహించి, 'దుష్టాన్ మా ప్రయంక్షుహి త్యధ్యేయం వ్యాకరణమ్.' అని యనుకాసించెను.

ఈ చర్చకు తాత్పర్యమిది. —

స్వరజ్ఞానము, వర్ణజ్ఞానము గలిగి వచప్రయోగము చేయవలెను. అట్టి జ్ఞానము వ్యాకరణశాస్త్రాద్యయనము వలననే గలుగును. కావున వ్యాకరణశాస్త్రము రన్నక పఠింపవలెను. వర్ణజ్ఞానము లేక శబ్దములను ప్రయోగించుచో వచ్చునట్లగు సృష్టమే. ఇంక, స్వరజ్ఞానము లేక చేసిన శబ్దప్రయోగమువలన కలుగు ననర్థమును చెప్పవలసి యున్నది. 'ఇంద్రశత్రు' శబ్దమును ప్రయోగించుచు ఒక యాజ్ఞికుఁడు చేసిన స్వర దోషమువలన ఆ శబ్దమే వజ్రాయుధము వంటిదై యజమానిని హింసించినదంట! కావున స్వరజ్ఞానము మిక్కిలి యవసరము.

ఈ 'ఇంద్రశత్రు' అను శబ్దమును ఎవరు ప్రయోగించిరి? అందు వారు చేసిన స్వరదోషమేమి? అది యెవరికి ఏరీతిగా నష్టము గలిగించినది? ఈ కథ యెక్కడిది? అని సృష్టముగ తెలిసినఁగాని 'చ్చిరమహిమ' తెలియదు. కావున సంగ్రహముగ ఇవి వివరింపఁబడుచున్నవి : —

తైత్తిరీయసంహిత (II. కాండ. 2 ప్ర పాఠ.) యందొక చిత్రముగు కథ గలదు. స్వరాపరాధమున కలుగు దుష్ఫలితమున కుదాహరణముగా శిక్షాకారుఁడు ఆ కథకు మాచకముగా పూర్వోక్తకాండను ఉట్టంకించెను. భగవత్పతంజలి ఇంచుకమార్పుతో దానినే ప్రయోజనభావ్యముతో స్వరప్రయోజనమున కుదాహరించెను. ఆ కథ యిది :

తృప్తయను వానికి విశ్వరూపుఁడను కుమారుఁడుండెను. విశ్వరూపుఁడు దేవతల పురోహితులలో ఒకఁడు. ఈతఁడు పైకి దేవతల కనుఁకూలుఁడుగా కనఁబడుచు, లోలోన రాక్షసులకు హితుడై ద్వంద్వకేళి నెఱపుచుండెను. సహస్రాక్షుని కనుల నెన్నిటని మూయఁగలఁడు? సురరాజునకు తెలిసినది. ప్రజలలో విప్లవభీజములు నెదరల్లుచున్నాఁడను నేరమునకు విశ్వరూపుఁడు బంధింపఁబడెను. నేరము స్థిరపడినది. దంభోళి మెఱసినది. అతని మూఁడుతలలును తుండెములై నేలఁబడి నెత్తుటితో మెఱసినవి.

తన కుమారుని చంపిన ఇంద్రుని మట్టు పెట్టుటకు తృప్త అభిచారహోమము చేయసాగును. 'ఇంద్రుని చంపు పుత్రునిరూపమై ఓయగ్ని! వృద్ధి నొందుము!' అను

కావున శత్రువులలో నే యీ ధ్వంసత్రిప్రసక్తి యాశంకితమైనది. తత్పరి హారాద్ధులు జతయైవలె నీ శివదాసులు మాత్రమే శ్లిష్టములగుననియు విశేష్యములు శ్లిష్టములు గావనియు తెలుపబడినది.

అర్థమిచ్చు 'స్వాపేంద్ర శత్రుర్ధ్వస్య' అను మంగళము వలెను. ఋత్విక్కు అతనిచే అహవనియాగ్నితో అహుతి చేయించెను. మంత్రాధీన మైనదిగా! దేవత. అగ్ని దేవుడు ఆ యాహుతితో ప్రజ్వలల్లి వలసినదానికి బదులుగా చప్పున చల్లారి యూరు కొనెను. అశ్వతిలము గా స్పష్టము పృథ్వుడు అనించెను. కాని, అతడు ఇంద్రుని చంపు వాడుగాక ఇంద్రునిచే చంపబడవలసినవాడు యైనను.

(వృత్రుడే యీ అభిచారి హోమము చేసినట్లు కైయటాచార్యుడు నుడివెను. ప్రదివము బొంబాయి ప్రతి 27 ఫుట. తృప్తయే యిద్దానిని చేసెనని వేదశాస్త్రమున శ్రీమాధవాచార్యుడు చెప్పెను.)

వై మంత్రములోని 'ఇంద్రశత్రు' పదమునకు రెండువిధములుగ విగ్రహము చేప్పవచ్చును. 'ఇంద్రస్య శత్రుః' అనియు, 'ఇంద్రః శత్రుః యస్య సః' అనియు మొదటిది తత్పరుష సమాసమగును. రెండవది బహువ్రీహి యగును. సమాసమును బట్టి స్వరము మారుచుండును. మొదటిది యగు తత్పరుష సమాసము వివక్షితమైనప్పుడు అంతో దాత్త స్వరముతోను. రెండవదియగు బహువ్రీహి వివక్షితమైనప్పుడు అదుగదాత్త స్వరముతోను ఈ పదమును ప్రయోగించవలెను. సున్నితమైన ఈ స్వరభేదమువలన ఎంత విచరీకార్యము గలుగునో తెలియని ఋత్విక్కుడు ఆ శబ్దమును. యజమానునకు సప్తము కలుగవలసిన కారుగాని, అజ్ఞానముచేత అదుగదాత్త స్వరముతో ఉచ్చరించెనట! అందుగా 'ఇంద్రస్యశాటయితా' (శత్రుః) ఇంద్రుని చంపువాడు (పుత్రుడు) గావలెనని యజమానుని యశ్రిప్తాయమునకు విరుద్ధముగా 'ఇంద్రః శాటయితా (శత్పుః) యస్య సః' ఇంద్రుడు చంపువాడు గాగలవాడు (ఇంద్రునిచేతిలో చచ్చువాడు) అను నర్థము వచ్చుట ప్రయోగించె నన్నమాట.

మొత్తముమీద ఈ చర్చవలన తెలిసినారాంక మేమనగా స్వరము అర్థవిశేష నిర్ణయకోపాయములలో ఒకటి యని.

'వేదే వన న కావ్యే స్వరః అర్థవిశేష ప్రతీతికృత్' (కా. ప్ర. II)

స్వరనియమము వైదిక శబ్దములకేగాని, లౌకిక శబ్దములకు లేదు కావున స్వర మొక అర్థనిర్ణయ ప్రయోజకము గాదనుచారికి శబ్దకౌస్తుభకారుడు సమాధానము చెప్పెను. స్వరవిధి ప్రకరణమున 'ఛందసి' అని అధికరింపదు గావున, లౌకిక వైదిక భేదము లేకుండగనే శబ్దసామాన్యమునకే స్వరవిధి చెందును. ఇంతమాత్రమే భేదము : వైదిక శబ్దములకు స్వరము నియతము : లౌకిక శబ్దములకు బచ్చితము. (మా. మహా సుహోపాధ్యాయ శివదత్త పండితుని పాదజ్ఞాపిక. మ. శాస్త్ర 28 ఫుట.)

ఇట్లు శ్లేషాలంకారము గూడ విధములు

1. కేవలప్రకృతశ్లేష :

ఉదా :

నీలకంఠః లాపాంక నిరతి మెఱసి

యజ్ఞమణికాంఠివిభ్రాజితాంగ మొనసి

కను నుమాపతి కాకటజనవరేణ్యు

మంగళాపాంగ మధురిమల్ పొంగులెత్త.

151

ఇట 'కను నుమాపతి' యొక్క 'కను' 'ఉమాపతి' యనియ, 'కనును + మాపతి' యనియు విడదీసి, శివకేశవుని సరముగా చువ్వయుచు కొనవలెను. ఉపాస్మ్యులగు నీలివకేశపు నిద్దులును ప్రస్థములై గావున ఇది కేశల ప్రకృతశ్లేష యైవది. ఇంకొలి విశేషణ ఒకే స్వరములు స్లిష్టములే.

ప్రపంచభాషలు - స్వరము

ప్రపంచభాషలలో నెల్ల ఉత్తాధిష్ట్యములు గలవి రెండే భాషలు. ఒకటి సంస్కృతము. రెండవది గ్రీక్ భాష. గ్రీక్ భాషలోను, స్వరనియమము మనవైదిక భాషలో వలె ఒక ముఖ్యమైన మూలసూత్రమే స్వరములు అర్థవిశేషస్ఫోరకములని భారతీయులవలెనే గ్రీస్ దేశీయులును గ్రహించిరి. ఉభయులును ఇంచుమించుగ ఒక విధముగనే స్వరచిహ్నముల వేర్పఱచుకొనిరి. తొంతునకుఁబోయి పరిశీలించగా, ఈ స్వరకల్పనము భాషాబోధ కొక సాధనముగా స్వీకరింపఁబడినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. ఈ స్వరకల్పనమునకు భారతీయులదృష్టిలో మఱి యొక కారణము. శబ్దస్వరూపములు మాటకుండఁ జేయుటయు అనఁ జెల్లును. వార్యేరియముల (Barbariance) భాషాశిక్షణమునకై గ్రీకులును, అడవికారి వారికి భాషను గఱపుటకై భారతీయులును మొదట స్వరకల్పనము చేసి రెండురు స్వరభూమితముగాని రచనకు గ్రీకులలో గౌరవములేదు. అది పామర రచన. ఉచ్చారణమున స్వరములు స్పష్టగిల్లినను నేటికిని గ్రీకుప్రాంతలో స్వరచిహ్నములు వాడబడుచున్నే యున్నవంట. ఈ సందర్భములను జూడఁగా తొలుత ఉభయభాషలలోను స్వరములు తప్పనిసరిగా ఉండఁగనియు. క్రమముగ శబ్దస్వైర్య మేర్పడుచురాఁగా తనవసరము తగ్గుచువచ్చి. నేటికి వానియవసరము లే దనవలసిన స్థితి వచ్చినదనియు స్పష్టమగును.

ఈ యంశములు ఆచార్య ఆర్. డి. రానెడె గారి Greek and Sanskrit : a Comparative Study' అను గ్రంథమునుండి గ్రహించఁబడినవి.

శ్లిష్టపద వివరణము

1. నీలకంఠకలాపాంక నిరతి. 2. అబ్జమణికాంతి చిత్రాజితాంగము.

శివుడు : 1. సల్లనికంతము, కచాపోషణుడగు చంద్రుఁ డను చిహ్నముతో పునఁగుచుండు.

2 చంద్రకాంతమునలె శైలనికాంతితో ప్రకాశించుకరీరము గలవాఁడు.

నిష్ఠువు : 1. నెమరెహింపును చిహ్నముగాగఁ జప్పువాఁడు.

2. కౌస్తుభమణితే ప్రకాశించు కరీరము గలవాఁడు.

2 కేవలాప్రకృతశ్లేష :

ఉదా :—

కరము సన్మార్గమండిత శిరము లెసంగ

రత్నకటక ప్రదీప్తులు రాజిలంగ

గ్రాలు కులమహీభృత్తుల ఘనతలెల్ల

వీరరుద్రునిముందఱ వెల్లవోవు.

152

ప్రకృతకాలసంవత్సరము లగుహరిశ్చంద్రాదిపూర్వరాజ శ్రేష్ఠులును, కులవర్వతములు ననుభవములును ఉపమానములై యుండుచే నవి కేవలా ప్రకృతములు. ఇందు విశేష్యవిశేషణము లన్నియు శ్లిష్టములై కావున ఇది కేవలా ప్రకృతశ్లేష యైనది.

శ్లిష్టపదవివరణము

1. సన్మార్గమండితశిరములు. 2. రత్నకటకప్రదీప్తులు.

కులవర్వతములు :

1. ఆకాశముచే భూపితము లైనశిఖరములు (గలవి).

2. రత్నప్రచురము లగుసానువుల కాంతులు (వీనితో ప్రకాశించునవి).

హరిశ్చంద్రాదిరాజన్యులు :

1. సాధుమార్గప్రవర్తనముచే ప్రకాశించుశిరములు (ధీవిశేషము గలవారు).

2. మణిమయాలంకారముల కాంతులు (గలవారు).

3. ఉభయశ్లేష :

ఉదా :—

వరదుడును, సర్వమంగళావాసమూర్తి,

రాజమౌళి, ప్రతాపాంక రాజితుండు.

భూరితేజుడు, విజితారిపురహరుండు,

రుద్రసముఁ డౌర! శ్రీ వీరరుద్రవిభుండు.

153

ఇందు ప్రకృతము వీరరుద్రుండు. అవకృతము రుద్రుండు. శ్లిష్టవిశేషణములతో ఈ విశేష్యములు రెండును వేర్వేరుగఁ బ్రయోగింపఁబడుటచే ఇది ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష.

శ్లిష్టపద వివరణము

1. వరదుడు, 2. సర్వమంగళావాసమూర్తి 3. రాజమౌళి 4. ప్రతాపాంక రాజితుండు 5. భూరితేజుడు 6. విజితారిపురహరుండు.

వీరరుద్రుండు

రుద్రుండు

1. శ్రేష్ఠనస్తువు లిచ్చువాడు.

1. వరముల నిచ్చువాడు

1. సర్వగుణములకు స్థానమైనవాడు.

2. పార్వతీదేవికి నివాసమైన మేను గలవాడు.

3. రాజోత్తముడు

3. చంద్రమౌళి.

4. 'ప్రతాప'పదము చిహ్నముగాఁ గలవాడు 4. తపింపఁ జేయుచిహ్నము (పాలనయనాన్ని) గలవాడు.

5. గొప్పతేజస్సు గలవాడు.

5. మహాతేజస్వి.

6. జయించి శత్రువురములను దహించువాడు 6. త్రిపురదాహకుండు.

40. పరికరాలంకారము

శ్లేషాలంకారమున శ్లిష్టవిశేషణ ప్రసంగము వచ్చినది కావున విశేషణ గతమైన విచిత్రతయే మూలముగాఁ గలపరికరము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'విశేషణములు సాఖిప్రాయములుగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన యెడల పరికరాలంకార మగును'

ఉదా :

శ్రీయాదవాన్వయక్షిరపానాగార
కమనీయ పూర్తి మార్గముద విభుడు;
సకలలోకభూతాశాస్త్ర ప్రభాజాల
చాలితమతస్సంక్షోభహేళి
గంగదుత్తుంగశుభంగసేనాదూశ
సంధాగితాజ్ఞాశాచయందు
మ కుంభస్థంభంభ పృథ్విశుభాశా
ధివమాళి మాలికోద్దేల నిలుడు
సేవదేకుడు, కాకతిదేననై న్న
నాయకుం డొక్కఁ డెదిరిని దూయఁ గత్తి
పడినపాల్లెల్లఁ, బలికిన పలుకుల్లెల్లఁ
బ్రక్కనేపాటు గొతని వరుస నెలుంగు. 154

ఇట్లు సేవదేకుడు నాడిన విశేషము లన్నియు పాశ్చిమాయములే కావున ఇది సరియైనది కాదు.

మొదట పల్లిన ప్రశంబిన్నియు పట్టి యెగతాళికిని నూటలేయని ఒక అంశము సేనానాయకుం డెదిరిని కత్తి దూసికొని మాత్రముననే పరిపాల్లు పడెననియు, బహుదీనాలాదము లాచెననియు వాని నన్నిటిని వారు అన్త్ర సన్న్యాసము చేయఁగా ఆ యన్త్రము నన్నిటిని ననలో చూచుకొనిన ఆ గోదావరియే యెలుంగుననియు, చెప్పిన భగవాని గ్రంథము వలన స్పష్టమైనది.

41. జిజ్ఞాసకారము

(5 తీరులు)

గమ్య ప్రప్రాపమున నిరీకరమైన పిమ్మట విశేషార్థము గమ్యమాన మగుటయే స్వరూపముగాఁగల అక్షేపము నిరూపించబడుచున్నది ;

1. దేవగిరి (దోలతాబాదు) రాజధానిగా చేసికొని మహారాష్ట్ర దేశములో కొంత భాగము నేలిన రాజులు సేవలులని వ్యవహారంబునబడుచుండిరి. అంధ్ర చక్రవర్తులగు కాకతీయులకు వీరు శత్రువులు.

అక్షణము : 'ఒకానొక విశేషాభిప్రాయమును సూచించుటకై, ప్రాకరణిక మగు ఉక్తవిషయమును గాని, ప్రాకరణికమగు వ్యక్తమాణ విషయమునుగాని కాదని నిషేధించినట్లు తోచుచు వ్రాసినదో ఆక్షేపము.'

ఇది నిషేధాభిప్రాయముగాని నిషేధముగాని నిషేధమును ఉక్తవిషయమున వస్తువుగాని, ఉక్తిగాని నిషేధించబడును. వ్యక్తమాణ విషయమున ఉక్తియే నిషేధించబడును. ఈ ఉక్త నిషేధమునూడ సామాన్య రూపమునఁ జెప్పి, విశేష రూపమున నిషేధించుట, ఒక యంశము చెప్పుబడఁగా మఱియొక యంశమునకు నిషేధము కలుగుట, యని రెండు విధములు. ఇట్లు ఆక్షేపము మొత్తము నాలుగు తెలుగులు.

1. వస్తునిషేధాక్షేపము :

ఉదా :-

మేము సందేశహరులము కాము కాము;

సకల విశ్వకుటుంబికి శత్రువనఁగ

నుండునే యొక్కరుండు నీ యుర్విలోన

సరసగుణసోమ! కాకతికార్యభామ!

155

వరరాజుల కడనుండి సంతి వార్తలకు చెచ్చిన సందేశహరులు పీఠ రుద్రునితోగను మాటలివి. వీనిలో 'మేము సందేశహరులము కాము' అను వస్తు నిషేధము వలన 'మేము ఏదేని మోక్షవృత్తి మాటలు చెప్పి, సంతి గుడుర్చు కొని పోవచ్చిన సందేశహరులము కాముచుమా! యథార్థ వాదులము' అను విశేషార్థమును; 'విశ్వకుటుంబికి శత్రువుండునా?' యని వేసిన శత్రు నిషేధము వలన 'మారాజులు శత్రు రూపమునఁ జూడఁబడిన వాగు గారు, భృత్యులుగా దండు నేలవలసిన వాగు' అను విశేషార్థమును ఆక్షేపములైనవి కావున ఇది వస్తు నిషేధాక్షేపము.

2. కథన నిషేధాక్షేపము :

ఉదా :-

ఇల మా కెవ్వరు దిక్కులే రనఁగ రా, దీవే శరణ్యంబి వై
యలలోకమ్ముల నెల్లఁ బ్రోవఁ గృపఁ బెంపారంగ మమ్మేలు నాఁ
బలుకుం జెల్లదు, విశ్వరక్షకుండవై వర్తిల్లఁగా నీవు; దా
సులమ న్నాటలికేల? సర్వవృత్తిస్తుత్యా! ప్రతాపాధిపా!

156

ఇందు 'మా కెవ్వరు దిక్కులేరనఁగ రాదు' లోనగు కథన నిషేధము లతో 'మేము నిజముగా దిక్కులేనివారమే, మము దయఁగని రక్షింపుము' అను విశేషార్థ ప్రతీతి గలిగినది గావున ఇది కథన నిషేధాజ్ఞేపము.

3 వక్ష్యమాణకథన నిషేధాజ్ఞేపము :

ఉదా:—

విజ్ఞాపింతుము సుంత, ర

సజ్ఞా! వీరేంద్ర! సాంద్రసత్కిర్తినిధి!

విజ్ఞాపన మెందుకులే!

ప్రాజ్ఞుండవు నీవు మమ్ముఁ జాలింపఁ గృపన్. 157

ఇటు తొలుత నొందు విజ్ఞాపనమును జేయుచుండచితిమని పిమ్మట 'ఐనను' విజ్ఞాపించు మెందులకులే! నీవు ప్రాజ్ఞుండవు' అని వక్ష్యమాణ వాక్యమును నిషేధించుట వలన 'మమ్ము మేలు గడుగఁ జాలింపుమా!' యని విశేషార్థము స్ఫురించుచున్నది గావున ఇది వక్ష్యమాణకథన నిషేధాజ్ఞేపము

4. అంశోక్తిని అంశాంతర నిషేధాజ్ఞేపము :

ఉదా:—

అలఘుభుజాబల ప్రమథితాఖిల వైరుఁడు వీరరుద్రుఁ, డా
బలియునిచేయి తోడగుచు భాసిలు దై వముకూడ, నింక మీ
రలొ! కడు దుర్బలుల్, వినుఁడు రక్తిని దెల్పెద నొండు, కాదు నేఁ
బలుకఁగ నేల లెండు! ఊతిపాలురు మీరు వివేకకూన్యులే? 158

ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి దండెత్తి వచ్చెను; అచ్చటచ్చట యల్పరాజు లొకచోఁ జేరి, వాని నెదిర్చి కదనముచేయ నాలోచించుచుండిరి; అత్తటి వారి భార్యలు వారితో అనుమాట లివి. వీనిలో 'ప్రతాపరుద్రుఁ డా యమేయ బల శాలి, మీరో నిస్సారులు, కావున నిట్లు' అని యొక యంశము చెప్పి యింకను ఏదియో చెప్పఁబోయి యంతలో అఁగి, 'ఇంక చెప్పు మెందుకులే' యని యంశాంతర నిషేధము చేరిరి. దానితో 'మీరు వెంటనే వీరరుద్రుని శరణు వేడుఁడు. మూర్ఖించి మార్కొని, ముప్పు తెచ్చిపెట్టుకొనకుఁడు' అను విశేషార్థము స్ఫురించినది.

అశేవములోనే మఱియొక భేదము చెప్పబడుచున్నది :

‘అనిష్ట విధ్యాభాసము కూడ అశేవమే అగును.’

ఇష్ట నిషేధ మనుపపన్నమగుటచే ఆభాసమై విశేషార్థమును స్ఫురింపఁ జేసినట్లు, అనిష్టవిధియు అసంగశమగుటచే ఆభాసమై, యర్థాంతర ప్రతీతిని గలుగఁజేయునని భావము.

ఉదా :

శ్రీవీరరుద్రనరవరు

సేవింపఁగ మానుదేని సేవింపకుమీ!

ఆవనసవాసుల రీతులు

భూవర! నేర్చెదను నేడెపాలు పెనలారన్.

159

తన బలము, వరబలముల తారతమ్యము తెలియక, వీరరుద్రుని సేవింప మాని, వానిపై కవయుటకు ఉజ్జిట్లాఁగు ఒక యవివేకియగు ఊనితో వివేకవతి యగు వాని భార్య యనిన మాట తివి. వీనిలో ‘ప్రతాపరుద్రుని సేవ విడిచి నచో విడిచి పెట్టుము’ అను విధియున్నది. ఇది యనుపపన్నము. పలయన ! ప్రతాపరుద్రునితో కయ్యము తెచ్చి పెట్టుకొనుట, సింహాసుతో చెలఁగాట వంటిదని యెఱిఁగియున్న యా యిల్లాలు తన భర్తను, వానితో వైరము సంపాదించుకొనుమని బోధించునా? బోధింపదు. ఇట్టి విధి యనుపపన్నమగుటచే ఆభాసమై ‘నీవు అంద్ర చక్రవర్తి సేవలను మానకునుమీ!’ యని బోధ రూపమగు విశేషార్థమునకు ప్రతీతి కలుగఁజేయుచున్నది. ‘నేను అడవిలో కాపురము చేయవలసిన వర్ధకులు నేర్చుకొనెదమలే’ అను సాఖిప్రాయ వాక్యము కూడ దీనినే తెలుపును.

42. వ్యాజస్తుత్యలంకారము

(2 విధములు)

గమ్యార్థ ప్రస్తావమున నిషేధ విధ్యాభాసలు గల అశేషానంతరము ప్రసంగ సంకతిని వాచ్యాభాసమగు వ్యాజస్తుతి ప్రతిపాదించబడుచున్నది :

లక్షణము : ‘వాచ్యమగు స్తుతిచే నిందకాని, నిందచే స్తుతికాని స్ఫురించిన యెడల వ్యాజస్తుతి.’

1. నిందాస్తుతి :

ఉదా :

తెలుగుదొర తెలియసంబులు

తెలియగ నీపుడమి దేనిఁదెలు పొనరించెన్!

నలువదె దాయలమోముల

దశముగ నెలకొనియెయుండుఁ దఱుగదా గాదా ! 160

'శత్రు ముఖములలో నల్లఁదర ముట్లే యున్నది. ప్రశాపగుర్రుని కీర్తి దేనిని ధవళము చేసె'నను నిందాభాషమున నర్థ్య ప్రపంచమును ఓద్రదేవుని కీర్తితో దివళీకృత మయ్యెననియు, వైరుగా మ్లానమాఖులై రనియు స్తుతియే తెలియుచున్నది గావున ఇది వ్యాజస్తతి.

2. స్తుతినింద :

ఉదా :

భార! యీ వీరగుర్రుని వైరులెంత

సాహసికులౌదు రయ్యారె! నంకులేక

సంద్రములఁ జొచ్చుచున్నారు, శైలములకుఁ

బ్రాకుచున్నారు పిక్కలబలము కొలఁగి.

161

ఇట్లు శత్రువులను పొగడుట యనువ్యాజ్యమున 'ఇంక పిటికిపంద లోహా!' యని తన్నిందయే స్ఫురించినది గావున ఇది స్తుతినింద.

47. అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము

(5 తీరులు)

గమ్యప్రస్తావమున స్తుతి ప్రసంగతిని అప్రస్తుత ప్రశంస చెప్పఁబడుచున్నది :

అక్షణము . 'అప్రస్తుత మగునొక వస్తువును జెప్పుటవలన సారూప్యాది సంబంధమున ప్రకృత వస్తువు గమ్య మగునెడల అప్రస్తుత ప్రశంస.'

ఈ యప్రస్తుత ప్రశంస సారూప్యాది సంబంధములవలన నైదు విధములు :

1. సారూప్యమున అప్రస్తుత ప్రతీతి
2. సామాన్యమున విశేష ప్రతీతి
3. విశేషమున సామాన్య ప్రతీతి
4. కార్యమువలన కారణ ప్రతీతి
5. కారణమువలన కార్య ప్రతీతి.

దశప్రయోజనము - అతివ్యాప్తి నిరాసము

'అప్రస్తుతమువలన ప్రస్తుతమునకు ప్రతీతి గలిగినచో' అను లక్షణ వాక్యమువలన సమాసోక్తి వ్యాపర్తిఃపఱచిరి. సమాసోక్తిలో దీనికి విపరీతముగ ప్రస్తుత వస్తువువలననే అప్రకృతవస్తువు గమ్యమగును. 'ఈ అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారములో నొక భేదమగు 'కార్యమువలన కారణ ప్రతీతి' యనునది అనుమానాలంకారములోనే చేరిపోవును గదా!' యనియు ననఁజెల్లిదు. అనుమానాలంకారమునందు ఈ యప్రస్తుత ప్రశంసా చతుర్థ భేదమునకును పోలికలేదు. అనుమానాలంకారమునందు సాధ్యసాధనములు రెండును ప్రకృతములే యైయుండును. ఇవిన్నచో కార్యము అప్రస్తుతమును, కారణము ప్రస్తుతమునైయుండును. కావుననే కార్యకారణములు రెండును ప్రస్తుతములే యై నవరాయోక్తియందును దీని కతివ్యాప్తిలేదు.

ఇందు అన్యార్థము ధ్వనించుటయే ముఖ్యము, గావున ఇది ధ్వనియే యగును గాని అలంకారము కాదనెడి యాక్షేపము కూడ పరికాదు. ఇచటి ధ్వని వాచ్యసిద్ధ్యంగ మగు గుణిభూతధ్వనిగాని ప్రధానధ్వని కాదు. అనఁగా, అప్రస్తుత మైనదానికి వాచ్యతయే యుపపన్నము గాదు గావున గమ్యమగు ప్రస్తుతము తత్సాధనమగుచు వాచ్యసిద్ధిని కలిగించును కాబట్టి వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థమునకు అంగమై, స్వప్రసాధాన్యమును పోగొట్టుకొని! గుణిభూత వ్యంగ్యవ్యవహారము నొందును.

1. సారూప్యమున అప్రస్తుత ప్రతీతి :

ఉదా :

చేపలు వోయె, నాకులును జీకులువచ్చె, జివుక్కు బువ్వులుం
దావులు గమ్మదేనియలు దద్దయు సున్నయ, యిట్టి చెట్లకై
పోవఁగ నేల యాస? నదె పోడిమి మీఱిన యీవిమాను నె
త్తావులఁ బూవుఁ దేనియలఁ దన్నును తుమ్మెదలార! చేరుడి! 162

---

1. గుణిభూత వ్యంగ్యలక్షణ సమన్వయమునకు కావ్యప్రకరణమున 187 పుట చూచునది.

అప్రస్తుతమగు తుమ్మెదల వృత్తాంతమున 'అల్పవిభవము గల యుర్విశ్వ
రులను వీడి, భూకల్పకమును, నకల సంపత్సమృద్ధుఁడునగు ఆంధ్ర చక్రవర్తి
నాశ్రయింపుఁడు' అని విద్యత్కవుల నుద్దేశించి చేసిన యుద్బోధము ప్రస్తుతము,
సారూప్యమున గమ్యమైనది.

2. సామాన్యమున విశేష ప్రతీతి :

ఉదా :

ప్రభువతంసుల సృష్టించి బ్రహ్మదేవు
సృష్టి కీర్తింపఁబడు యశస్విని యనంగ;
వారి పాలనలాలన భాగ్యమొదవి
నేటి కీమర్త్యలోకంబు నివ్వటిల్లు! 163

అప్రస్తుతమగు నీరాజసామాన్య ప్రశంసవలన ప్రస్తుత రాజవిశేషుఁడగు
ప్రతాపరుద్ర నరేంద్రుని గుణమహిమ స్ఫురించినది.

3. విశేషమున సామాన్య ప్రతీతి :

ఉదా :

చూడఁగా నెమ్మిఁ గోరియుఁ జూడరాదు;
పలుక నువ్విశులూరియుఁ బలుకఁబోదు;
తాఁక వాంఛించియును మదిఁ దాఁకలేదు;
తరుణిసృష్టియె కడు విచిత్రంబు గాదె? 164

ఇటు లజ్జాకార్య విశేషములగు తలయెత్తి చూడకుండుట, పలుక
కుండుట, స్పృశింపకుండుట లోనగువాని వర్ణనమున ముగ్ధానాయికకు లజ్జా
భార మెక్కువ యను సామాన్యము గమ్యమైనది.

4. కార్యము వలనఁ గారణప్రతీతి :

ఉదా :

గాధములు గాఁగ సంద్రముల్ గానఁబడియె,
నద్రులును దోచె నీచములై న సరణి;
కాకతీయకులాబ్ధిరాకావిధుండు
తెలుఁగు రారాజు భూమిపై వెలయు నంత. 165

ఇందు అప్రస్తుతములును, కార్యములునైన సముద్రగాఢత, పర్వత నైచ్యము లోనగువాని నలన తత్కారణములగు వీరరుద్రుని గాంభీర్యాదులు గమ్యములై నవి.

5. కారణము వలనఁ గార్య ప్రతీతి :

ఉదా :

భూకల్పక మాకాకతి

భూకాంతుని నెనచుచూపు పొంపిరివోవక

జోకుగ నామైఁ బడియెను

నీకిక విస్మయ మదేల? నెచ్చెలికాఁడా !

166

ప్రతాపరుద్రుని దయాభాజనమై, యైశ్వర్యముతోఁ దులఁదూఁగుచున్న యొకానొక కవిని గని, వాని మిత్రుఁడు 'ఇంతలో నింత యైశ్వర్యవంతుఁడ వెల్లయితివి' అని యాశ్చర్యముతో నడుగఁగా, ఆ కవి స్వసంపదకు ప్రతాప రుద్రుని కృపావలోకనమే కారణమని చెప్పెను. ఇట, కృపావలోకనమును కారణమువలన కార్యములకు సంపదలు గమ్యములై నవి.

ఈ యలంకారమున ఈ భేదపంచకమే గాక వాచ్యనింభవా సంభవము లతో మఱికొన్ని భేదములనుగూడఁ దీయవచ్చును.

44. పర్యాయోక్త్యలంకారము

కారణగమ్య ప్రస్తావమున అప్రస్తుత ప్రశంసాసంతరము పర్యాయోక్తము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ప్రకృతమైన కార్యవర్ణనముచేత ప్రకృతమైన కారణము గమ్యమగు నెడల పర్యాయోక్తమగును.'

ఉదా :

లీలం బరరాజుల మేల్

కేకాకూళులను గలఁచి కేరుచు నోలో

యో లని నీరాటలలోఁ

దేలుచు నున్నారు రుద్రదేవుని సుభటుల్.

167

శత్రురాజు నగరములలోని కేశాకూళుని¹ తెలుగువటులు నీరాట
లాడుచున్నారనునది కార్యము. ఇట్టి నర్థించుటలన గుర్తము మొదలిడఁ
గనే శాస్త్రపులు దొడ్డిదారిని కాలికి బుద్ధి నెప్పిరను కారణము గమ్యమగు
చున్నది. ఇందిలి భటజుక్రీడయు, శత్రువలంసయు అను కార్య కారణములు
రెండును ప్రకృతములే.

4వ. ప్రశీపాలంకారము

(2 తెలుగులు)

గమ్యాంశము ప్రస్తుతముగాఁగల యలంకారముల విమృత అస్ఫుట
గమ్యమగు ప్రతిపము ప్రస్తావించబడు చున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమేయముచేతనే యుపమాన కార్యము సిద్ధింపనిక
నుమాన మేమి? యని యాక్షేపము గలిగినది, ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైన
దాని నుపమేయముగా వర్ణించినను ప్రతిపము.'

1. ప్రథమ ప్రశీపము :

ఉదా :

వీరరుద్రేంద్రుకీర్తి యీ విశ్వమెల్ల
నలమి, దీపించి, సురచిరాహ్లాద మొనఁగఁ,
దాను సకలంకుఁ డయ్యును దగుదు ననుచు
శీతకరుడేల యుదయించు సిగ్గుమాలి !

168

ఉపమేయమగు ప్రతాపరుద్రుని కీర్తియే జగదాహ్లాద మొనఁగ, ఉపమాన
మగు చంద్రుడును. తచ్చంద్రికయు వ్యర్థములనుటచే ఇది ప్రతిపము.

2. ద్వితీయ ప్రశీపము :

ఉదా :

కమలానాథుడే కాకతి
యమలకులంబందుఁ బొడమె నా ధీరునితో
నమమని మేచువుఁ బోల్తురు
తమిఁగొందఱు మందమతులు, తగ వీరీతుల్.

169

ప్రసిద్ధోపమానమగు మేరువున కట ఉపమేయత్వము వర్ణింపబడుటచే ఇది
ప్రతిపము.

46. అనుమానానంతరకారము

ఇది సర్వస్వానుమతిగాలాంకారముల ప్రస్తావనము. వీనితో దొలుత అనుమానాలంకారము నిరూపించబడును.

అక్షణము : 'సాధ్యమనీతి తత్సాధననిర్దేశము చేసినచో అనుమానాలంకార మగును.'

ఉదా:—

అదె! సేనాధనధూళిధూమము; స్ఫులింగాళు లెల్లలుం గల్లవే!
కదనోద్భటిత వీరహేతిభవముల్; కాగూర దలంతు నృదన్
ఉదితంబైన ప్రతాపముద్ర విభుహోహో గిన్నె పెన్వేగి యు
నృద భూపాలపురంబు లంటుకొని ఘనప్రాచయముల్ చేసెనా! 170

ఇది సాధ్యము క్రోధాన్ని; తత్సాధ్యమైన ధూళి ధూమము, శిర్ష ఘట్టనభవ విస్ఫులింగములు అను సాధనములు ఉద్దిష్టములైనవి గావున ఇది అనుమానాలంకారము.

తర్కశాస్త్ర ప్రమాణములలో ఒకటియగు అనుమాన ప్రమాణములోనే యియ్యది చేరిపోవును కాఁగా, ఇది ప్రత్యేకాలంకారమునకెల్లదిని దీనిపై ఒక యాక్షేపము గావచ్చును; దానికీది సమాధానము :

'తర్కశాస్త్ర ప్రసిద్ధానుమానములలో సాధ్యసాధనములు యావక గర్భములుగావు; ఈ యలంకారమునలో కార్యకారణములు యావక గర్భములు; కావున ఈ రెండును భిన్నములే; ఒకదానితో ఒకటి గతార్థములు కావు' అని.

47. కావ్యలింగాలంకారము

(2 విధములు)

అనుమాన ప్రసంగ సంగతిని అనుమానాలంకారానంతరము కావ్యలింగము నిరూపించబడుచున్నది :

అక్షణము : 'హేతువు చాకర్మగతముగాఁగాని, పదగతముగాఁగాని నిర్దిష్టమైనచో కావ్యలింగము.'

వాక్యార్థపేతుకమనియు పదార్థపేతుకమనియు కావ్యలింగము రెండు విధములు. కావ్యలింగమనుచో కావ్యమను విశేషణపదముచే శర్కాశాస్త్ర పేతువుగాదని స్పష్టమైనది. అనగా ఇందు వ్యాప్తి, వక్షధర్మత లోనగు అనుమాన సామగ్రి యుండదని తాత్పర్యము. ¹కావుననే అనుమానాలంకారమునకును దీనిని భేదము సిద్ధించినది.

1. వాక్యార్థపేతుక కావ్యలింగము :

ఉదా :

ధరణి మంకళకరము 'ప్రతాపరుద్ర'
యనెడి పంచాక్షరీమంత్ర మద్ది యశార!
భక్తి దానిని జపించి ప్రభువులెల్ల,
బడసినారలు సిరుల నవ్వారిగాఁగ.

171

ఇచట భూపాలక సంపల్లాభ ముత్తర వాక్యార్థము; దానికి 'ప్రతాపరుద్ర' పంచాక్షరీమంత్ర జపరూపమైన పూర్వవాక్యార్థము పేతువుగా ఉపనిబద్ధింపఁబడినది.

2. పదార్థపేతుక కావ్యలింగము :

ఉదా :

మన్నీల నుదుటి వ్రాతలు
వన్నెలు వాసియును మరల వర్ణిసాఁగెన్
సన్నత వీరనరేంద్రుని
పన్నఖచంద్రామృతమ్ము పైపై నొలుకఁ.

172

పూర్వము వన్నెలునువాసియు వాడిపోయిన వైరిభూపాలకుల ఫాలలిపులు తిరిగి వర్ణిల్లుటకు ప్రతాపరుద్రనరేంద్రుని పాదసఖచంద్రామృత సేవనము పేతువుగాఁ జెప్పఁబడినది. అది పదగతమగుటచే పదార్థ పేతుక కావ్యలింగమైనది.

ఎచట పేతుబోధకమైన పంచమ్యంత తృతీయాంతములును, యచ్చబ్ధి తచ్చబ్ధి వాచకములును ప్రయోగింపఁబడునో యచట పేతుపేతుమధ్యావ

ములు లౌకికములై పోయి చమత్కార విశేషము స్ఫురింపదు. కావున అలంకారముగాదు. పేతువు విశేషణగతముగా ఉపాత్తమైన యెడల అది యలౌకిక చమత్కారజనకమై యాలంకారమగునని అలంకార సర్వస్వకారుని యభిప్రాయము. విద్యాన్యాసకలయింపు ఆ యభిప్రాయమునే యిట వ్యక్తీకరించెను.

48. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము

(3 విధములు)

కారణమున కావ్యసమర్థనమున సంశయమున కావ్యలింగాలంకార సామ్యము గలుగుటచే తదనంతరము అర్థాంతరన్యాసము నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కార్యకారణ భావముచేత ప్రకృతవస్తువు సమర్థింపబడినను, సామాన్యముచేత విశేషము సమర్థింపబడినను, విశేషముచేత సామాన్యము సమర్థింపబడినను అర్థాంతరన్యాసము.'

1. కావ్యకారణ భావార్థాంతరన్యాసము :

ఉదా :

నతశిరస్కులు పీరభూనాథు నెదుటఁ
గండు! ప్రోన్నతమౌఖులు గాకుఁ డయ్య!
నృపతికులులార! శ్రీరుద్ర నేతృవరుఁడు
వంచు నున్నతులను, నుద్ధరించు నతుల.

173

ఇట ఔన్నత్యము ఫలము ; ప్రకృతము. అది నవ్రత్యకారణముచే సమర్థితమైనది కావున ఇది అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

2. సామాన్య సమర్థిత విశేషము :

ఉదా :

ఆతతజాహుపీర్వలనదాంధ్రమహిపతి యాహవస్థలిం
జాతురి మీఱ జూపు పలుసాహసముల్గని శాత్రవాధిపుల్
చేతము తల్లడిల్ల వనిఁ జెట్టుల గుట్టులఁ బ్రోవవేడుదుర్;
'భీతున కెల్ల వస్తువులు భీమములే యగుఁగాడె!' భూమిపై. 174

‘భీతున కెల్ల వస్తువులు భీమములే యగుఁగాదె!’ యను లోక సామాన్య వాక్యముచే తైరిరాజులు భయపడుటయను విశేషము సమర్థించఁ బడినది.

8. విశేష : మర్థిత సామాన్యము :

ఉదా :

‘కుజనుఁడును సాధుసంగతి

సుజనుండగు’ ననెడి సూక్తి సూన్యతమే, శ్రీ

సుజనావనుఁడుగు రుద్రుని

నిజసంగతి కలియుగంబు నెగఁడెను గృతమై.

175

ప్రతాపరుద్రుని సాంగత్యమున కలియుగము కృతయుగ గృతమైనదినుటచే ఇది విశేషమున సామాన్యసమర్థము.

కారణమువలన కార్యసమర్థనము కావ్యలింగములోచే చేరిపోవును కావున ఈ యంగకారముతో ఆభేదమువాహరింపఁబడలేదు. అందుచే అర్థాంతరన్యాసములో భేదములు మూఁడే.

49. యథాసంఖ్యాలంకారము

తర్కశాస్త్ర పరినిష్ఠితులకే మీమాంసాశాస్త్ర ప్రవేశార్హత కావున తర్కన్యాయ మూలాలంకారములకు విమృట మీమాంసాశాస్త్ర మూలాలంకారములు ప్రాప్తములైనవి. వానిలో కొలుత యథాసంఖ్యాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

అక్షణము : ‘ఏక్రమమున వదార్థము లుద్దిష్టములగునో యా క్రమముననే యనుద్దిష్టములగుచో యథాసంఖ్యము.’

ఉదా :

శ్రీలు పైపై బర్వి చెన్నారినను చిన్నె

వెలిదోచనీని గాంభీర్య గుణము,

అఖిలభూభృద్వర్ష్య లాత్యపదంబుల

నతులు సేయంగ పొన్నత్య గుణము,

అప్రతిహతశాసనప్రక్రియారీతిః

జక్రమేల నిరంకుశత్వ గుణము,

సకలార్థవిశదణస్క్రియ నర్థులఁ

దనుపు సప్తేళ వదాన్య గుణము,

వెలయ రుద్రునియందె దా వేక్కఁ జూచి

వారి నిధు, అద్రులును, హరిద్వారణములు,

కల్పవృతంబు లను వాని కల్పనంబు

వస్తుగా నెమ్మి నెండు నా తమ్మిచూలి.

176

ఇట మొదటి నాలుగు పాదములలోను క్రమముగా గాంభీర్యాదు బుద్ధి వస్తులై నవి; వాని కనుగుణము గా వారినిధులు లోనగునవి నాలుగు వస్తువు లను గీతములో అనుద్దిష్టములై నవి కావున ఇవి యథాసంభ్యాలంకారము.

ప్రతాపిద్రుని గాంభీర్యాదిగుణము లలోకసామాన్యములనెడి విశేషార్థ స్ఫూర్తి దీనిచే కలుగుచున్నది కావున ఇది యలంకార మగుచున్నది.

50. అర్థావత్త్యలంకారము

(2 పదములు)

మీమాంసాశాస్త్రమున అర్థావత్తి యొక ప్రమాణము గావున యథా సంఖ్యాసంశయము అర్థావత్తి సిహాపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒకానొక వస్తువు వలన వేరొక వస్తువు కైముత్యన్యాయ మున సిద్ధమగు నెడల అర్థావత్తి.'

అనగా ఒక విషయము చెప్పటచేతనే దండాపూపన్యాయమున మఱి యొక వస్తువు స్పష్టముగఁ దెలిసినయెడల అర్థావత్తియగునని భావము. కైము త్యన్యాయము నియతసంబంధరూపము కానందుటచే ఇది అనుమానమతో గతార్థము కాదు.¹

1. మూల గ్రంథములో ఇట '...న చాత్రాను మానశంకా కైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్' అని ముద్రితమైనది. ఇవట 'కైముత్యన్యాయస్య అనంబంధరూపత్వాత్' అని యుండఁదగును. అలంకార సర్వస్వమున ఈ ఘట్టములో 'సమన్యాయస్య అసంబంధ రూపత్వాత్...' అని కలదు విద్యావాళ మహాకవి అలంకారసర్వస్వకారు నమనరించువాఁడనునది విదితము.

దండాపూపన్యాయ వివరణము :

ఒక కట్టకు గారెలు గుడి గ్రుచ్చి రాత్రి ఆటంకమీద పెట్టిరి. తెల్లవాటి లేచి గారెలు దినబోయినవాడు మోము తెల్లజాతి 'గారెల కట్టను ఎలుకలు తినివేసినవి'యని యఱచెనట. ఆ మాట వినిన వానికి ఎలుకలు కట్టనేగాక గారెలను గూడ తినెనని వేటుగ చెప్పవలెనా? ఎలుకలముందు కట్టకు కట్టయే యాగనివాడు కమ్మని గారెలా యాగునవి? 'కట్టను ఎలుకలు తినివేసె' ననుటచే గారెలను గూడ తినవేసెనను అర్థాంశరము చెప్పకయే తెలియుచు న్నది. ఇట్లే ఒక వస్తుకథనము వలన అన్యవస్తువు ఇక వేత చెప్పవలెనా? యనునట్లు స్పష్టముగ తెలిసినచో అది దండాపూపన్యాయ సిద్ధమందురు.

1. ప్రాకరణికా ప్రాకరణికార్థా పత్తి :

ఉదా :—

ప్రహతారికులమనోరథములు రథములు

వఱలి మున్నేవల జాగరీర;

సంసితవైరిసంరంభులు కుంభులు

చెలగి యింకొకవైపు శ్రేణి గట్ట;

క్రాంతాన్యజవనవిభ్రాజులు వాజులు

రమణ వేటొకయెడ గుములు గూడ;

ధ్వంసితారాతినంపత్తులు పత్తులు

కేరి మటొక్కచోఁ కేరి నిలువ;

మించు చతురంగసేనాసమంచితుండు

సేవణేకుండె శ్రీరుద్రదేవుపేరు

విన్న మాత్రాన గుండెలు ప్రిలఁ దలఁకు

ననినఁ బరభూవరుల మాట యడుగ నేల?

177

ఇట్ల ప్రాకరణికమైన సేవణవతి వృత్తాంతము వలన అప్రాకరణికమగు అన్యనరపతుల వృత్తాంతము కైముత్యన్యాయమున సిద్ధించినది.

2. ఉభయాప్రాకరణికార్థావత్తి :

ఉదా :-

భూరి సారము మేరుపు ముఱ్ఱగముల,
మేటి రుద్రేంద్రున కదియు సాటి రాదు;
పొమ్మనంగను మఱి యింకఁ బుడమిలోనఁ
బరమహీభృద్వగుల మాట పొక వలెనె !

178

ఇందు అక్షేపకము మేరు వృత్తాంతము, అక్షేప్యము పరమహీ భృత్తులు ఈ రెండును అప్రాకరణికములే. ప్రతాసరుద్రునిముందు మేరువే నిస్సారమని నపుడు ఇక అన్యమహీభృత్తులు నిస్సారములని వేఱుగఁ జెప్పనక్కఱలేదు. ఇది కై ముత్యన్యాయముచేత నిద్దించినది.

51. పరిసంఖ్యాలంకారము

(4 విధములు)

అక్షణము : 'ఒక వస్తువున అనేకములకు ఒక్కమాటుగా సంబంధము కలుగుచుండ, వానిలో నొక్క దాని సంబంధమునే నియమించుట పరిసంఖ్య యనఁబడును.'

ఇది ప్రశ్నపూర్విక యనియు, అప్రశ్నపూర్విక యనియు తొలుత రెండు విధములు. ఆ రెండును తిరిగి వర్ణనీయము శబ్దగతము కాఁగా నొకటియు, అర్థ గతము కాఁగా మఱియొకటియునై పరిసంఖ్యలో మొత్తము నాలుగు భేదము లేర్పడును.

1. శబ్దవర్ణనీయ ప్రశ్నపూర్విక పరిసంఖ్య :

ఉదా :

మూఁడు లోకములకు భూషణం బెయ్యది?
ఆగ్రధరాజా, హాటకాద్రి కాదు;
వర్ణ్యుఁ డెవఁడు కవికి? వరపీఠ రుద్రుఁడు,
మందరాద్రి కాదు మహితలాన.

179

చలమర్తి గండండు శాసింప జగతిని
 మదకుంభిగండాల మదవిస్మతులు;
 సత్కళాపోషణ క్రియాచతురగుణుఁడు
 పీఠరుద్రుండు వెల్లఁగా నోరుగంటఁ
 బరగఁ గృష్ణపక్షపు సుధాకిరణునందుఁ
 గానఁబడుచుండు నా కళాక్షయములొర !

183

ఇందలి పదములకు ఉభయార్థములను ఇట్లు గ్రహించునది :

1. అహిభయము = శురభిభయము; స్వవక్ష విద్రోహము.
2. గోత్రభేదము = వర్షత విచ్ఛేదము; కులఘాతుకత్వము.
3. కుటిలగతులు = వక్రగతులు; కుత్సితపు పర్తనములు.
4. మదవిస్మతి = మదప్రావము; గర్వాశిరేకము,
5. కళాక్షయము = కళల తగ్గుదల; లలితకళల తయము.

52. ఉత్తరాలంకారము

(2 విధములు)

పరిసంఖ్యలో ప్రశ్న ప్రస్తావము వచ్చుటచే తత్రప్రసంగమున ఉత్తరము ఉపనిబద్ధింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉత్తరము వలన ప్రశ్న యూహింపఁబడు నెడలను, ప్రశ్న పూర్వకముగా లోకోత్తరములైన ఉత్తరములు పరుసగ నిబద్ధింపఁబడినను ఉత్తరాలంకారము.'

ఈ యుత్తరాలంకారము రెండు విధములని చెప్పినట్లయినది.

1. ఎచట ఉత్తరము చెప్పటవలననే ప్రశ్న యిది యని యూహింపఁబడునో యది యొక యుత్తరాలంకారము ;
2. ఎచట ప్రశ్న - ఉత్తరము, ప్రశ్న - ఉత్తరము, అను రీతిని ప్రశ్నోత్తర మాలిక పొడచూపునో యట రెండవ యుత్తరాలంకారము.

1. ఉత్తరోన్నేయ ప్రశ్నరూపోత్తరాలంకారము :

మానినీ వృత్తము

నెచ్చెలి! యీ భువివెల్లఁ బ్రసిద్ధము నేర్వపు నేడును జేలవుగా
ముచ్చటఁ గాఁగి వీరుఁడు భూనతి ముద్దుకరంబు గ్రహింపఁగనే,
హెచ్చెను ధర్మము సుస్థిరమై కడు నింపులు సొంపిరి పోవఁగ వే
విచ్చెను భూసురహృత్కమఁముల్లు పేరిమిఁ గల్ములు సొంపెనఁగన్.

‘ఓయీ ! లోకప్రసిద్ధమైన యీ సుగత నేటికిని నీకు తెలియదా ! ఎంత
జేలవు ? ప్రకాపరుఁడైన రాజ్యాభిషిక్తుఁడు కాగనే ధర్మము సుప్రతిష్ఠిత
మైనది. భూసురులు పూర్ణసంపదలతో విలసిల్లు చున్నారు’ అని, యొకఁడు తన
మిత్రుని కిచ్చిన యుత్తరముతో ప్రకాపరుఁడైన రాజ్యమున ధర్మపరిపాలనము
గలదా ? భూసురులకు సేమమా ? అను ప్రశ్న వేయఁబడినది యూహింపఁ
బడినది. కావున ఇది ప్రథమోత్తరాలంకారము.

ప్రశ్న ఉత్తరమువలన ఊహింపఁబడినది (అనుమితమైనది) కనుక ఇది
యనుమాన మేలకాదు ? అని శంకింపరాదు. పక్షధర్మాదులగు అనుమాన సామగ్రి
యిట లేదు. కావున ఇది యనుమానము కాదు.

2. ప్రశ్నోత్తరమాలిక :

ఉదా :-

వరధనం బది యెయ్యది? స్వకుల విద్య;
పొనఁగు లాభమ దెది? సత్పురుష మైత్రి;
చారునగరము నెయ్యది? యోరుగల్లు;
రా జెవండగు? రుద్ర భూరమణ వరుఁడు.

185

యిట ప్రశ్నోత్తరములు మాలికవలె వరుసగ నిబద్ధింపఁబడుటచే ఇది
ద్వితీయోత్తరాలంకారము.

ఇది పరిసంఖ్యలోనే యంతర్భావము నొందు ననఁ జెల్లదు. వ్యవచ్ఛేద్య
వ్యవచ్ఛేదకభావము వివక్షితమైనపుడే పరిసంఖ్యయగును. ఈ యలంకారమున
ప్రశ్నకు ఉత్తరము మాత్రమే వివక్షితముగాని, ఆ యుత్తరమువలన అన్యనిష్ఠే
ధము కలుగవలెనను వివక్షలేదు.

53. వికల్పాలంకారము

సీమాసాన్యాయ ప్రస్తావనమున వికల్పము నిగూఢపరిచియున్నది :

అక్షణము : 'సీమానబలము క్తములగు రెండు వస్తువుల కొకచో నొక తూరిగనే ప్రాప్తి కలుగఁగా, విరుద్ధములగు నవ్వానికి ఏకకాలమున ప్రాప్తి పొసఁగదు. కావున వానితో చేనితో నొకదానికే సంభవము చెప్పిన వికల్పము.'

ఇటు యుగచక్రప్రసక్తములగు నా రెండింటిని బొవమ్యునివసుగు చాతు ర్యము స్ఫురించును. గాన ఇంపై యిది యలంకారమగును. ఈ చారుశ్వాతి శయమే 'కృష్ణలోనో గోదానరిలోనో' స్నానము చేయుము' అనురీతి నుండు లౌకిక వికల్పములనుండి దీనికి వైలక్షణ్యమును సిద్ధిపఁజేసినది.

సుగంధి వృత్తము

ఉదా :-

భూమి పాలులార! మీరు పూను విండ్లొ, మౌళులో,
యోమ నాత్మ గౌరవంబు నోజ వంపుడి! వెనక,
శ్రీమదాంధ్ర నాయకేంద్రు చెన్నుమీటు సంఘములో
భీమవింధ్యపంక్తులో భువిక సమాశ్రయింపుడి! 186

ప్రతాపభూపతి శత్రురాజులపై దాడి వెడలెను. అపారమగు నాతని సేనను అమానుషమగు నాతని పౌరుషము నెఱింగిన శత్రు రాజమంత్రులు తమ రాజులకు వై విధముగ హితవు చెప్పిరి. ఇటు రాజులకు కర్తవ్యములు రెండు : విగ్రహము చేయుటకైనచో ఆకర్ణాంతము అల్లెత్రాటిని లాగి, జాణమును ఎక్కిడి, ధనుస్సును వంపవలెను; సంధిచేయుటకైనచో వీరదుద్రుసకు కానుక లిచ్చి, శిరములువంచి, యాతని పాదములపై వడవలెను. అభిమాను లౌట ధనుస్సుమనము; ఆత్మరక్షణకై శిరోనమనము, ఈ రెండును సమానబల ప్రాప్త ములే యైనవి. సంధి విగ్రహములు విరుద్ధములు. విండ్లు వంచుట; శిరములు వంచుట అను క్రియలు ఒక తూరియే సంభవించవు. కావున విండ్లు వంచుటో, శిరములు వంచుటో చేయుడని ఆదేశింపఁబడినది కనుక ఇది వికల్పమైనది.

54. సముచ్చయాలంకారము

(5 విధములు)

వికల్పమునకు విరుద్ధమగుటచేత సంశయము సముచ్చయము ప్రతిపాదించఁ జూచునది :

అక్షణము : 'గుణములకఁగాని, క్రియలకఁగాని ఒకచో సమావేశము వర్ణింపఁబడిన సముచ్చయము.'

1. గుణసముచ్చయము :

మాలినీ వృత్తము

ఉదా :—

వితతిసితయశుం డా వీరదుద్రుండు వేడ్క
శ్రీతన్మపతిగణుండై సింహపీఠంబు నెక్క
ఊతి సుజనమనంబుల్ చెన్నుగాఁ దేతః శత్రు
ప్రతతిహృదయముల్ వే వన్నెపాయం గలంగెఁ. 187

ఇట సుజనమనః ప్రసారము, అహితమనః కాలుష్యము ననుగుణములకు సముచ్చయము చెప్పఁబడినది.

2. క్రియాసముచ్చయము :

ఉత్సాహ వృత్తము

ఉదా :—

పూవుబోడిఁజూచు నృనతి పొల్పెనంగు చూపులకః
బూవువిల్లుఁ డలరి చేరుఁ, బోవుఁ బ్రణయకోపముకః
శ్రీవిలాస మెనక మెనఁగె స్మేర మార! వారిజా
ఊవిధంబుఁ గనఁగ హృదయసీమ విచ్చు నెచ్చెలీ! 188

నాయకిను జూచి సఖ్యులనుకొను మాట లివి : ఇందు ప్రియదర్శనము, మదనాగమనము, కోపశమనము, స్మేరోదయము అను క్రియలకు సముచ్చయము వర్ణింపఁబడుటచే ఇది క్రియాసముచ్చయము.

ఈ రెండుచాహారణములును భిన్న విషయములు. ఈ యలంకారము ఏక విషయమునను ఇట్లు సంభవించును :

1. ఏకవిషయ సముచ్చయము :

కుసుమిశలతావేల్లితవృత్తము

ఉదా :

శ్రీ వీరాధీశేంద్ర పదయుగళీసేవకై యోరుగంటక
గావింపంగా జాగు నరపతి, తత్కృంత యెంతేని వంతక
భావావేగం బొప్పు వెన నడచుక, ద్వారముం జేరుక, జూచుక,
రావా! నాథా! హా! యనును, వణకకుక, వ్రాలెడుక, మూర్ఛపోవుక.

ఇట ప్రతిపాదన దర్శన, శూన్యవాస్తవ, కంపన పతన, మూర్ఛన లనెడి క్రియలన్నియు ప్రోషిత భర్తృకై కవిషయము లగుటచే ఇది ఏకవిషయ క్రియా సముచ్చయమైనది.

4. గుణక్రియా సమస్త సముచ్చయము :

ఉదా :—

కదలి రథాశ్వహస్తభటకాండభయంకరసేనతోడను
నృదనరపాలితూలఘనమారుత మాండ్రనరేంద్రుడెత్తిరాఁ
బెదరఁగఁ జూపులుక, మొగము వెల్వెలవోవ, వణంక మేను, లోఁ
జెదరఁగ గుండె, నట్టడవిఁ జేరఁగ బాటుదు రౌర ! వైరులుక.

ఇందు గుణక్రియల కొకచో సమావేశము చెప్పబడుటచే ఇది గుణ క్రియా సముచ్చయము.

5. ద్వితీయ సముచ్చయము :

సముచ్చయ సామ్యమున ద్వితీయ సముచ్చయము నిరూపింపబడు చున్నది :

లక్షణము : 'ఒక కార్యమును సాధించుటకై పలుకారణములు ఖలేక పోత న్యాయమున నుద్ఘోషించెనేని అదియు సముచ్చయమే యగును.'

ఒక్కచో పలుకారణములకు సమావేశము గలుగుటచే ఇది సముచ్చయ మని యన్వర్థము.

మేదిని వృత్తము

ఉదా:—

విమలము కీర్తి, సన్నతము విద్య, శక్తి నిస్సీ
మము, కుల ముత్తమంబు, నుడి మాన్య, మీవి స్తుత్యం
బు, మధుర మాతృమూర్తి, నృపముఖ్యుఁ, గాకతీంద్రుం
గొమరు గుణాలు చేయు నివి కూడి లోకసేవ్యున్. 191

ఇట ప్రతాపరుద్రుని లోకసేవ్యునిఁ జేయుటకు విమలకీర్తి లోనగునవి యొక్కటొక్కటియుఁ గారణములేయైనను, అవి యన్నియు ఖలేకపోత న్యాయమున నొక్క మాటుగఁ జేరినవి కావున ఇది ద్విత్వీయ సముచ్చయము.

ఖలేకపోతన్యాయము

ఖలము = కళము; కపోతములు = పావురములు; వీనికి సంబంధించిన దీ న్యాయము. ఈ న్యాయమునకు పంచతంత్ర మందలి చిత్రగ్రీవుఁడను కపోత రాజుకథ మూలము. సంగ్రహముగ ఆకథ యిట ఉదాహరింపఁబడును :

తొల్లి ఒకానొక కళములో బోయవాఁ డొకఁడు వల వన్ని, దూరమున పొంచియుండెను. చిత్రగ్రీవుఁ డను కపోతరాజు నిజవరివారము వెంటరాఁగా ఆకసమున ఎగురుచు, కళములోని ధాన్యపుగింజలను చూచి, యట సవరివార ముగ వ్రాలి, తానును తక్కిన కపోతములును వలలో తగుల్కొనినవి. అంత అవి పరస్పరము మంతనము లాడుకొని, యన్నియు కలిసి, వలతోఁబాటుగ ఎగిరి, బోయనికి కనఁబడనంత దివ్వెక్కి యట హిరణ్యకుఁ డను మూషికమిత్రు నిచే వలత్రాళ్ళు దెగఁగొఱికించి, బంధవిముక్తిం జెందినవి.

వదుగురు కలిసి, యొక కార్యమును సాధించినపుడు ఈ ఖలేకపోత న్యాయము ప్రసక్తమగును.

55. సమాధ్యలంకారము

కారణ ప్రసంగము వలన సముచ్చయాసంతరము సమాధి ప్రతిపాదించఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'కాగ్యపాథనమున కొక కారణము ప్రస్తాప్తిము కాగా కాక తాళియుముగా వేటొక కాగణముగూడ నొనగూడి కాగ్యమును సుకర మొనర్చిన నమోది.'

తమోవృత్తము

ఉదా :—

బల ముడిగిన యీ వైరివీరుల్ మృదు
క్షుల నృపతిమహేంద్రుం బ్రశాంతాగ్రహం
జలావల దలచి సంస్తానముల్ చేయ నో
శుల గడువల రాల్చు ద్రుణంబుం గృహన్.

192

గ కాంగణమున, వీరదుద్రుని కోపమును శాంతింప జేయుటకు వైరి నృపతిమహేంద్రునిని స్తుతించుచుండెను. ఇంతలో స్తుతింపఁ దలచిన వారి నోళ్లుబోగఁ గాక తాళియుముగా గాలి చెగరిపచ్చి, గడ్డిపోచలు పడినవి. అని యిటు తెప్పించినది కోపశాంతికి స్తుతి ప్రధానకారణము; కాక తాళియుముగా నోటిలో లృణముడుట అప్రధాన కారణము అనఁగా నీ లి గదునగఁజేయు స్తోత్రము ననే ప్రతాపరుద్రుని కోపము తగ్గినది. అందుకుఁ దోడు ఈ తృణపాతము 'అయ్యో! పాపము! కస్తూరి గుస్తరించు తాంబూల చర్మణము చేయవలసిన వీరినోరు తృణచర్మణము చేయుచున్నదిగా!' అను భావము నుదయింపఁజేసి, కోపమును పూర్తిగాఁ జల్లార్చివేసినది. అప్రధానకారణమును, కాక తాళియుము నైన తృణపాతము కోపశాంతి సంపాదనకార్యమున సౌకర్యమును గూర్చెను కావున ఇది సమాధ్యలంకారమైనది.

లోకన్యాయ మూలాలంకార ప్రస్తావము

56. భావికాలంకారము

లోకన్యాయ మూలకములగు అలంకారములలో అన్నిటికంటె చమత్కారాత్మికముగల దగుటచే తొలుత భావికము ప్రతిపాదించఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'అత్యద్భుత చరితములను వర్ణించుటవలన భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షమైనట్లు గనబట్టుచో భావికము.'

భూతభావ్యర్థములు అతీతానాగతములగుటవలన ప్రకృతము ప్రత్యక్షములగుట పరదృశ్యముగాదా! అనిరాదు. అత్యద్భుత వర్ణనమువలన భావిక హృదయమున అట్టి భావము నులుగును. సంస్కార విశేషరూపముగల భావనోద్బేదమునంద భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగ దోచుట యసంభవము గాదు దూరదేశ గతులను, విరహియులగు పాదునకు అనన్యత్కామినీ ధ్యానమున వచ్చునో, దేశాంతరముననున్న స్వకామినీ ప్రత్యక్షముగ దోచి నట్లుగట భావసంభవ సర్వము. అట్లే కావ్యతత్త్వజ్ఞులు కావ్యగతావ్యభుత తత్త్వమును అన్వేషింపగలరు. భూతభావ్యర్థములను సాక్షాత్కరించుకొందు రని భావము.

అభిప్రసక్తి - నిరూపము

1. ఇది స్వభావోక్తికాదు; స్వభావోక్తిలో నిస్తుభావము అన్యథా నతిరిక్తమగు షష్టిపరిణామము; భావికమునో అత్యద్భుతరీతిని వర్ణింపబడును. కావున ఇది యుండొంటితో గతార్థముగాదు.

2. ఇది రసవదావ్యలంకారము గాదు. రసవదావ్యలంకారమున విభావాద్యనుసంధాన ద్వారమున భావింపబడగా కంఠ అత్యద్భుత రూపమున వస్తువు ద్రగ్యమగును,

అనగా భావికము, అత్యద్భుతములగు భూతభావ్యర్థములు భావకునకు సర్వజ్ఞునకువలె తత్తదాకాశములతో గోచరించును.

రసవదావ్యలంకారములోనో అద్వైతజ్ఞానివలె 'ఇవి నావి; ఇవి వరునివి' మొదలగు విశేషభావములుపోయి, విభావాదులు సాధా. ఇమలై సహృదయు నకు రసాదు లాస్వాద్యము లగును

3. ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారముగాదు. భావికమున భూతభావ్యర్థములకు ప్రత్యక్షతాద్యసాయము లేదు.

భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగా అధ్యవసితము లగుటను, వాచకము లేకపోవుటను. ఇది ప్రతీయామానోత్ప్రేక్షయేయగునని శంకాభిప్రాయము.

అప్రత్యక్షములగు భూతభావ్యర్థములు దీనిలో ప్రత్యక్షములుగ అధ్యవసితము లగుటలేదు; కావ్యజ్ఞులచేత భావనామహిమవలన అవి ప్రత్యక్షములుగా చూడబడుచున్నవి. కావున ఇది యుక్తేష్ట కాదని సమాధానము.

4. ఇది భ్రాంతిమదలంకారమును గాదు. భూతభావ్యర్థములను ప్రత్యక్షములుగ భావించు సహృదయ భావన భ్రాంతిజనకము గాదు.

భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగ తోచుట యథార్థజ్ఞానమున అసంభవము. అట్టిది భ్రాంతిలోనే కలుగును. కావున ఇది భ్రాంతిమదలంకారములోనే చేరిపోవునని శంకాభిప్రాయము.

అట్లుకాదు; యోగికి చిత్తైకాగ్ర్యవశమున సర్వవస్తుసాక్షాత్కారము కలిగినట్లు సహృదయనకును భావనాభ్యాసంస్కార విశేషమువలన భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములగును; ఇది భ్రాంతిజ్ఞానము కాదు. కావున ఇటు భ్రాంతిమదలంకారమునకు ప్రసక్తిలేదని సమాధానము.

కనుక ఇది సర్వాలోకాల విలక్షణమే యని సిద్ధాంతము.

భావము అనగా కవి యభిప్రాయము; అది శ్రోతసహృదయమున ప్రతిబింబ రూపమున తోచును. కావున ఈ యలంకారమునకు భావికమను పేరు సార్థకము.

ఉదా :—

నింగిని రంగవల్లికల నింపుచు నిం పెనలారు పీరరా

ణ్మంగళ వై జయంతిని రమావతి భాసిలుఁ గ్రోడరూపియై

సంగతమైతదీయసితశాతవిశాలమహోగ్రదంష్టికా

రంగమునం జెలంగుధర గ్రాలును పంకపు బిందు పొందికఁ. 193

ఇందు అష్టాదశద్వీపసహితమైన ధర మహావరాహదంష్ట్రాగ్రమున నొక మృద్ధిందువు రీతినున్నదని యద్భుతసరణిని వర్ణించుటచే ఆయుత్తుంగ ధ్వజమును, అందలి వరాహమును, తదగ్రదంష్ట్రీకాయు, దానిపై బురదచుక్కగ నున్న భూమియును అను నీ ప్రకారమున అసకృద్భావన గలిగి దానివలన నా చిత్రమంతయుఁ గనులకుఁ గట్టినట్లు తోచును.

౯౯ ప్రత్యసీకాఅంకారము

భావికము విమృతం లోకన్యాయ మూలమేయైనట్టి ప్రత్యసీకము నిరూపింపబడుచున్నది :

అక్షణము : 'ఎంతట ప్రబలుడగు ప్రశాపకు ప్రతీకారము చేయరామి అదీయునకు అపకారము చేసినట్లు వర్ణింపబడునో యచట ప్రత్యసీకము.'

ఉదా :—

కాకతిపతి శౌర్యపుం బెక

ధాకకుం డా నోడి బడబ డాగుచు గాంభీ

రైకగుణంబునఁ దత్సఖు

నా కడలిఁ గలంచు నొంచు నవవరతంబున్.

194

'గాంభీర్యగుణమునఁ దత్సఖుఁడు అనుటవలన సముద్ర పీఠరుద్రులకు సామ్యము స్ఫురించినది. కావుననే లోక న్యాయసిద్ధమైన యిది యలోకమై యలంకారమైనది.

బడబాగ్ని ప్రబలుడగు ప్రశాపకుడ్రు నేమియు చేయఁజాలక గాంభీర్య గుణములో వానికి మిత్రుడై సముద్రుని వాధించె ననుటచే ఇది ప్రత్యసీకము.

బలవంతుడైన వారి నేమియు అనఁజాలక 'అత్తమీది కోవము దుత్త మీదతీర్చె' నన్నట్లు, వారిఁ సంబంధించిన వారిపై వగదీర్చుకొనుట లోక సిద్ధము. తన్మూలక మగుటచే ఇది లోకసిద్ధమైనది. అనీక, మనఁగా సేన; దానికి ప్రతినిధి ప్రత్యసీకము. తత్తుల్యముగావున ఇది యన్వర్థము. దీనికి వైరి ప్రాబల్యమును ప్రసిద్ధము చేయుటయే ప్రయోజనము.

౧౦౦. వ్యాఖ్యాతాలంకారము

లోకన్యాయ సిద్ధమే యగుట తత్ప్రస్తావమున వ్యాఖ్యాతము నిబద్ధింపబడుచున్నది :

అక్షణము : 'ఒకవస్తువు ఏ యుపాయముచేత ఒకనిచే సాధింపబడునో, ఆ వస్తుచే ఆ యుపాయము చేతనే మఱియొకనిచే వేరుగా జేయబడుచో వ్యాఖ్యాతము.'

ఉదా:-

కాంచనశైలధీరుఁ డల కాకతిపుణ్యకులాభిజాతుఁడే
మించెను నాభిజాతుని నమేయకళావిభవంబులోన నేఁ
డెంచఁగఁ గేలుదోయి నుదయించిన వారికిఁ గానితోనఁ గ
లించెను జూడఁగా నుదయహీనత, యానతరాజమాన్యుడై .195

బ్రహ్మ¹ చేతులనుండి యుదయమొందిన రాజులను చేతులతోని వీర
రుద్రుఁడు ఉదయహీనులను జేసెననుటచే ఇది వ్యాఖ్యానము.

సమన్వయము : ఒక కర్తయగు బ్రహ్మచే బాహు సాధనములతో ఉత్త
రేహొదయ కార్యము సాధింపఁబడినది. మఱియొక కర్తయగు వీరరుద్రునిచే ఆ
బాహు సాధనములతోనే ఉత్తరయామగయ కార్యము సాధింపఁబడినది.

నిష్పాదితమైన వస్తువుయొక్క వ్యాపాతి వర్ణింపఁబడుటచే ఇది వ్యాఖ్యాత
మని సార్థకముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

59. పర్యాయాలంకారము

(2 విధములు)

వ్యాపాతములో వస్తుసాధనము-తద్వ్యాపాతమునను క్రియలు క్రమ
ముగా ఉండుటచే క్రమప్రసక్తి వచ్చినది. తత్క్రమ ప్రసంగమున తన్మూలక మే
యగు పర్యాయము చెప్పఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒక ఆధేయము క్రమముగ అనేకాధారముల యందున్నను,
ఒక ఆధారమునందు అనేకాధేయము లున్నను పర్యాయము.'

ఇట్లే పర్యాయము రెండు విధములని జేరినది.

అంతిమప్రసక్తి నిరాసము

1. ఇది విశేషాలంకారముతో గతార్థముగాదు. అందు ఒక వస్తువునకు
అనేకాధారములలో యుగవదన స్థానము విహితము. ఇందో క్రమావస్థానము.

1. 'బాహు రాజనన్యః కృతః' అని పురుష మాత్తము.

2. ఇది సముచ్చయాలంకారములలోనే సేవతోపు ననుటయుండదు. సముచ్చయమందును ఒక వస్తువునందు అది వస్తువుల యుగవద్వద్దను మె విహితము. పర్యాయమునో క్రమికావస్థికి యవసగము.

1. ప్రథమపర్యాయము :

ఉదా . —

తొల్లి యజ్ఞవరాహదంష్ఠ్రికఁ డోచెఁ; బిమ్మట మెలుగా
నుల్లసిల్లు రసాతలేంద్ర మహారగ ప్రభుమాళి; భూ
పల్లవాధర, నేడు మంగళవల్లియై విలసిల్లు రా
డ్వల్లభుం డగు కాకతీంద్రుని శాహుమంజుల పీఠికన్, 196

ఇది ఒక మేదినియే క్రమముగా జనేక స్థలములలో నుండె ననుటచే ఇది ప్రథమ పర్యాయాలంకారము

2. ద్వితీయ పర్యాయము :

ప్రియంపదా స్మృతము

ఉదా :—

వెలది చెంతఁ బలు వీరవాక్యముల్
వెలయఁజేయు నరిపీరు జిహ్వసే
చెలగు వై రిగజసింహుడైన యా
తెలుగుతేనిఁ గన దీనవాక్యముల్. 197

ఇది ఒక శత్రురాజు జిహ్వమీరునే వీరాలాపములు, దీనాలాపములు క్రమముగ చెలంగిన వనుటచే ఇది ద్వితీయ పర్యాయము.

60 సూక్ష్మాలంకారము

(2 విధములు)

ఒక ఆధారమున అనేకాధేయముల వర్తనము చక్కాయమున ప్రసక్తమైనది. తత్ప్రసంగమున తరనంతరము ఒక వస్తువునందే సంలక్షితత్వము అసంలక్షితత్వము అను ధర్మములుగల సూక్ష్మాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'అసంలక్షితమైన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపఁజేసిన సూక్ష్మాలంకారము.'

ఎవట మూలబుద్ధులకు తెలియరాక ఆ మూలబుద్ధులకు అంగీకారముల బట్టి, నిశితబుద్ధులే యెటుంగడగిన యెటునొక సూక్ష్మార్థము ప్రకాశింపజేయఁ బడునో యట సూక్ష్మార్థంకారము ప్రసక్తమగునని భావము.

మంగళాక్షిణి వృత్తము

ఉదా :-

గురులున్నచోఁ బ్రియునిఁ గూర్పు దాసి రాన్
విరిబోణి చిర్నగవు నెల్ల మోవి, గ
స్తురి మేనఁ బూసికొని చూచి, పగఁగై
విరివమ్మి మోడ్పు నొక వింతచాతురిన్.

198

ఒక శృంగార నాయకుఁడు సంకేత సమయము నెఱిగిరమ్మని, తన దాసిని నాయిక కడకు పుత్తెంచెను. అది 'తీరా' వచ్చునని నాయిక యెంటులిగ లేదు. గురుజనులు కంటకములవలె నున్నారు. పలుబోలెడల దంటయైన యా కొంతైన కత్తె ఏదో పగిమీఁద వారికడకే వచ్చినట్లు, నాయికా గురుజనుముతో ప్రసంగించుచునే నేర్పు మెఱయ కన్నగీటి, బొంబు లెగుర వైచినది, 'సంకేత కాల మెప్పు' డన్నట్లు. తదింగితమున దాని క్షణము నాయిక గ్రహించినది. 'వేగమే కస్తురిబరణిని తీసి, మేన కస్తురి పూసికొనినది ; చేతిచెందమ్మి మోడ్చి వట్టుకొనినది.

ఇట్ల 'నల్లని కస్తురి, తమ్మి మోడ్పు' అను చానివలన చీకటివేళ, రేయి సంకేతకాలమని తెల్పినట్లయినది మూలబుద్ధురగు గురుజనులు తెలియ నేరని యర్థమును నిశితబుద్ధియగు నాయిక యెఱింగి, యిట్లు ప్రకటించినది కావున ఇది సూక్ష్మార్థంకారమైనది.

ఇంగితమువలన గ్రహించిన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపజేసిన ఒకటియు, ఆకారము వలన గ్రహించిన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపజేసిన వేటొకటియు అని సూక్ష్మార్థంకారము రెండు విధములు. వీనిలో ప్రకృతోదాహరణము ఇంగిత పాతుకమున కీయఁబడినది. ఆకారపాతుకసూక్ష్మమునకును ఉదాహరణ మిట్లే యూహించునది.¹

1. 'బుద్ధికారికములగు భూవిజ్ఞాపాది చేష్టలు ఇంగితములనియు, బుద్ధికారికములుగాక, సత్వజములగు ఆక్రమకారోమాంచాదులు ఆకారములనియు వ్యవహరింపఁబడు'ననిచక్రవర్తియను అలంకారికుఁడు వివరించెను.

61. ఉదాత్తాలంకారము

లోకన్యాయ మూలమే గావున తత్ప్రస్తావమున ఇట ఉదాత్తాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

అక్షణము : 'సమృద్ధ వస్తువర్ణనము ఉదాత్తాలంకారమగును.'

కవి ప్రతిభోల్లసితమైన సంపన్న మృద్ధి పర్ణనమే యిట వినఁపితము. కావుననే యది యతాఁకికమై, కావ్య శోభాహేతువై యలంకారమగునని భావము.

ఉదా :-

మణిభూషణ వృత్తము

శ్రీలెసంగెడి మహాంధ్రపురిన్ బుధతల్లిజుల్

మేలురత్నములు తాపిన మేలిమిమేడలన్

జాల తీవి వసిలుంచుచు నమ్ముడ మొందుదుర్

బాలు రాడఁ గలభంబులపైఁగని ముంగిటన్.

199

'ఓరుగంటిలో' వీరరుద్రుని పంకితులు నివసించునవి చుణులు దాపిన బంగారు మేడలు. చారిబాలురు పనుఁగుగున్నల రెక్కె యాటలాడుదురు.' అని ఆంధ్రదేవు నాస్థాన విద్వాంసులు సంపన్నమృద్ధి వర్ణింపఁబడుటచే ఇది ఉదాత్తాలంకారమైనది. రుద్రయ్యకాదులు కొంతజాలంకారికులు 'అంగభూతమగు మహాపురుష వర్ణనము కూడ ఉదాత్తాలంకారమే' (అలం. స. 231 పు) యనిరి. అనఁగా, తన్మతమున ఉదాత్తాలంకారము ఇట్లు రెండు విధములు : 1. సమృద్ధ వస్తువర్ణనము. 2. అంగభూతపురుష వర్ణనము. మొదటి దానిఁ ఉదాహరణము నిరూపింపఁబడినది గదా ! ఇక రెండవదాని కుదాహరణము :

'త దిద మరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచనానుపాలనస్యసనీ

నివసన్ బాహుసహాయ శృకార రక్షః శయం రామః' (అలం.స.231 పు)

'పూజ్య పితృవాక్య పాలన ముఖ్యధర్మ

ధూర్వహుండై వ రామచంద్రుండు నిలిచి,

బాహుమాత్ర సహాయుడై వఱిలి, దుష్ట

దానపులఁ జెండినట్టి దీ కాననంబు.'

అదంతా పద్యముల ముఖ్యముగా ప్రకరించును. అట్టిచో ప్రారంభముగా రామ నర్తకిని (మహాకవిగారి పద్యముల) ప్రకరించును. ఆమె గాన ద్వివిధంగా దాత్రమని వారి అభిప్రాయము. ఆమెల కావ్యాశక్తి యగు భావబోధి ప్రాచీనుల ముగిసినవారము. ఈ క్రింది ముఖ్యముగా ప్రకరించును. 'వర్ణన గ్రంథము' కావ్యాశక్తి యగు అందరినాభిగతి గుర్తించును. దీని కవ కాళమే లేదు. కావుననే ధర్మసర్వముల బాధనందగు విద్యానాథుని ద్వివీధియో దాత్రాలంకారమును చేర్చినారు.

62. సరివృత్త్యలంకారము

(2 విధములు)

ఉదాత్తమున సమృద్ధ వస్తువులంగను వచ్చినది. వినిమయము సమృద్ధి పోతుము, గావున దాని పేర్లు పరివృత్తి నిబద్ధించబడుచున్నది :

లక్షణము : 'సమన్వయాధికములగు వస్తువులకు సమాధి న్యూనవస్తువులతో వినిమయము గలిగిన సరివృత్తి.'

వినిమయ మనగా ఒక వస్తువిన్ని జేతొక వస్తువును దీసికొనుట ఇచ్చిన వస్తువు, తీసికొనిన వస్తువు సమముగా ఉన్నచో సమపరివృత్తి యనియు, తక్కువ వస్తువిన్ని యెక్కువ వస్తువును దీసికొనినచో సమానదానాధికాదాన పరివృత్తి యనియు, అధికవస్తువిన్ని యల్పవస్తువును గైకొన్నచో అధికదానసమానాదాన పరివృత్తి యనియు సరివృత్త్యలంకారము మూడు విధములని భావము.

1. సమపరివృత్తి :

ఉదా :-

విరాజవిరాజితము

అమృతము లొక్కెడి పల్కుల గుక్కెడి యాత్మకృతుల్ నరరుద్రమహీ
రమణకళాంకున కంకిత మిచ్చి సుగమ్యకవిత్వమృత్యుకళల్
గౌమరెనలారు కపింద్రులు పొందిరి కూర్మి న కింద్రమహేంద్రునిచే
సమదగజేంద్రసహస్ర ముపాయననత్కృతి స్వాంతము సంతసలన్.

మహాకవులు మహాకావ్యములను వీరరుద్రున కంకిత మిచ్చి, సుదగజన హస్రమును ఆయన వలన సత్కార రూపమున పొందిరి. ఇట 'మహాకావ్యములు- సుదగ జనహస్రము'లను దానాగానవస్తువులు సమములు గావున ఇది సమపరివృత్తి

2. న్యూనకావాధిచాదాన పరివృత్తి :

ఉదా :-

సామంతమహీశాంతులు

సామజహమురాజి నిచ్చి, సదమలకరుణా

ధామాపాంగతరంగము

భూమిపుఁ డగురుద్రువలనఁ బొందిరి సుకృతికా. 201

సామంతులు ఉడుగల్పెట్టిన దంకావళములును, శురంగములును, సకల లక్ష్మీననాథుఁడగు వీరరుద్ర జననాథుఁ డొక లెక్కలోసివి గావు; అది యల్పములు; అ సార్వభౌముని కృపావలొకనమో ముగజములనేయేమి, మహారాజ్యములనే ప్రసాదించు మహిమ గలది కావున అధికము. అల్పములైన గజాను లిచ్చి, యధికమైన కృపావలొకనమును రాజులు పొందిరనుటచే ఇది ద్వితీయ పరివృత్తి.

3. అధికదాన న్యూనాదాన పరివృత్తి :

ఉదా :-

వీరరుద్రువలనివెఱువున నడవికిఁ

బాటి, దాఁగికొనినవై రిన్పులు

స్వర్ణ భూష లిచ్చి, వల్కలంబులఁ గొందు

రాటవికులనుండి చేటు దొలఁగ. 202

ఇటు ఇచ్చిన సువర్ణభూషణముల కంటెఁ దీసికొనిన నారచీరెలు అల్ప మూల్యములు గలవి, కావున ఇది అధికదానన్యూనాదాన నును తృతీయ పరివృత్తి.

ఇక శృంఖలాన్యాయమూలాంకార ప్రస్తావము

63. కారణమాలాంకారము

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువులు ఉత్తరోత్తర వస్తువులకు కారణములైనచో కారణమాల.'

ఉదా :-

సదమలవిద్యచే వినయసంపద, సద్వివేకముచేత శ్రీ
ప్రదగుణవార, మానుగుణరాజిఁ బ్రజాహృదయానురాగముం,
బొదలుఁ గ్రమంబుఁగా నకలఘావరమౌచి నీటికొటి భా
స్వదురుమణిప్రభాకలితహదుఁడు రుద్రునియందుఁ బొందికన్. 203

ఇందు పూర్వపూర్వములగు విద్యాదును ఉత్తరోత్తరములగు వినయాదు
లకు కారణములు, గావున ఇవి కారణమాలయైనవి.

64. ఏకావశ్యలంకారము

(3 విధములు)

కారణమాల కొకింత వివరిత లక్షణముగల చొటనే తదుంతరము ఏకా
వళి నిరూపించబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వములకు ఉత్తరోత్తరము క్రిమముగా విశేషణ
మగు నేని ఏకావళి యగును.'

ఇది స్థాపనమున నొక విధము, అపోహాసమాన జేతొక విధముగాఁగ
రెండు తీరులు.

1. ప్రథమైకావళి :

కాలినీవృత్తము

ఉదా:-

వీరరుద్రరాజధాని వెల్గు విజ్ఞ రాజిచే,
సారవిజ్ఞ పౌరపాళి సంపదాళిపెంపునన్,
శ్రీరమావలసకేళి చెన్నుమీలు నైర్వ మే

పారి సారె సారె కార ! యాంధ్రరాజభద్రముల్. 204

ఇందు పూర్వపూర్వమందున్న రాజధాని లోనగువానికి ఉత్తరోత్తరమం
దున్న విజ్ఞులు మున్నగు వారిస్థితి విశేషణము చేయబడి, తదుపస్కారకారణ
మగుటచే ఇది ప్రథమైకావళి.

2. ద్వితీయైకాదశి :

ఉదా :-

[కౌంచవంశస్త్రము

రాజ్యముకా బారాజ్యము లిక్ష్మీప్రమునోదయములు ప్రజ లెబఁ గారో;
ప్రాజ్యరమావైభోగము నానోపదు పితరదాకృత వఱలఁగ లేదేక;
పూజ్యగుణాద్భుత్ పౌరులు గారీ ఘనసభరణవరమురహరి శ్రీ సా
ప్రాజ్యధురాధాదేయముఁడు వీరప్రభువె నృపతియయి రహి నెసఁగండేక.

ఇచ్చట పూర్వభూతమును రాజ్యమునకు ఉత్తరోత్తరములగు ప్రజాదులు
అపొహనమున విశేషణమునైతి నున్న ఆది ద్వితీయైకాదశి.

లేఖ. మాలాదీపకాలంకారము

పూర్వోత్తర పదములకు విశేష్య విశేషణ భావముగల ఏకావశియనంత
రము పూర్వోత్తర పదములకు సవసార్వరోగ్యసామ్యక భావముగల మాలాదీప
కాలంకారము నీ విధముననుసరించి :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువు ఉత్తరోత్తర వస్తువుకు ఉత్కర్షా
పాదక మగుచో మాలాదీపకము.'

ఉదా :-

అశ్వగణివృత్తము

మంగళభాగ్యవిసారము శ్రావణిఁ బొందె; మహో

త్తుంగవరాహపతాకుని దోస్తలి భూమిఁ దమిళ;

సంగతమయ్యెఁ బ్రణాపుభుజంబు ప్రతాపరుచిక;

పొంగి ప్రతాపము ముజ్జగము ల్వలయించెనుగా.

206

పూర్వపూర్వములగు భాగ్యవిసారాదులు ఉత్తరోత్తరములగు భూత
లాదులకు ఉత్కర్షాధాయకములగుటచే ఇది మాలాదీపకము.

66. సారాలంకారము

శృంఖలాన్యాయ మూలాలంకారములలో ఇట పరిశేషన్యాయమున
సారాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువుకంటె ఉత్తరోత్తర వస్తువు ఉత్కర్ష
మైనచో సారాలంకారము.'

ఉదా :-

మాలినీవృత్తము

వెలయు జగములం బృథ్వీతలం, బందు నోరుం
గలు దనరు, నటన్ శ్రీకాకతీయాన్వయం బు
జ్జ్వలమగు, నట యద్రాక్షామహేంద్రుడు నన్తం
గళకరుఁ డెసలారుం గావ్యదీవ్యచ్చరిత్రన్.

207

నకలజగత్సారభూతుడగు శ్రీ ప్రతాపదుర్ద సార్వభౌముని యశోలం
కార విషయమై నేటి కి యలంకారము 'సార' మను నన పేరు సార్థక
మొనరించుకొని దై వాఱినది.

ఇందు పూర్వపూర్వములగు జగదాదులకంటె ఉత్కృష్టములగు ధరా
దులు ఉత్తరోత్తర ముపనిబిద్ధింపఁబడుటచే ఇది సాలాలంకారమై నిలిసిల్లినది.

రసవదాద్యలంకారములు

'ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః

కావ్యేతస్మి న్నలంకారో రసాది రితి మే మతిః' (ధ్వ. II. 5)

రసభావాదు లెచట ప్రధాన రసాదుల కంగములగునో యచట రసవ
దాద్యలంకారములు భాసిల్లునని యానందవర్ధనాచార్యుని యభిప్రాయము.
దీని ననుసరించియే విద్యానాథకవి రసప్రకరణమున—

'రసః సర్వోఽపి సంపూర్ణస్తి రోధత్తే రసాంతరమ్'

సర్వావయవ పరిపుష్టమైన ప్రధానరసము, అపరిపుష్టమైన యంగరస
మును గప్పివేయును. (రస. 345 పు.)

అని ప్రారంభించి యట్టి యంగరసమును రసమనుటకంటె రసవదలంకార
మనుటయే లెస్సయని స్పష్టపఱచెను. పిమ్మట ప్రేయస్సు, ఊర్జస్వి సమూహిత
ముల స్వరూపమును నిరూపించి ఇట్లే భావోదయాదుల నెఱుంగునది యని
చెప్పి 'వీనికెల్ల అలంకార ప్రకరణమున ఉదాహరణము లీయబడును' అని
ముగించెను (రస. 350. పు.) అట్లు కంతోక్తిగా చెప్పియు ఈ యలంకార ప్రక
రణమున రసవదాదుల కుదాహరణములను ఈయనేలేదు. కావున వానికిట
జిజ్ఞాసు సౌకర్యార్థము లక్షణోదాహరణములు ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి :

1. రసవదలంకారము : 'ప్రధానమైన రసమునకుఁగాని, భావమునకుఁగాని రసమంగ మైచో రసవదలంకారము.'

(అ) రసమునకు రసమంగమైన రసవదలంకారము :

ఉదా :

'అచట న రశనోత్కర్షి పీనస్తనవిచుర్దనః
నాభ్యురుజసునస్పర్శి నీవీప్రసంసః కరః'

(మ. భా. శ్రీ. ప. 24 అ.)

రణరంగమున భూరిశ్రవసునీకరము చిన్నమై పడియుండెను. దానిని చూచి యాతని భార్య యిట్లు దుఃఖించినది. 'ఈ కరము నామొలనూలిని కర్పించుచుండెడిది. నా స్తనములను మర్చించెడిది, నాభిని, తొడలను, పిఱుదులను స్పృశించెడిది. నీవీని విప్పెడిది.'

ప్రకరణమును బట్టి యిటు రుణము ప్రధానమైనది: శృంగారము దాని కంగమైనది. కావున ఇది రసవదలంకారము. ఇదియే అవచాంగమను గణిభూత వ్యంగ్యము. 'ప్రీతిగపిగ్గు...కొండలాగలక' (కావ్యప్ర. 189 పు.) అనునదియు దీని కుదాహరణ మగును.

(ఆ) భావమునకు రసమంగమైన రసవదలంకారము :

ఉదా :

'కైలాసాలయఫాలలోదనకుదా నిర్వర్తితాం క్తక
వ్యక్తిః పాదనఖద్యుతి ర్గిరిభువః సా వ స్పదా త్రాయతామ్;
స్పర్థాలంధనముద్ధయేవ సుదృఢం రూఢా యయా నేత్రయోః
కాంతిః కోకనదామకారపరసా నద్యః సముత్సార్యతే'

(కా. వ్య. ప్ర. కా. V. 117)

'ప్రణయకుపితయైన దేవి పార్వతిని అనునయింప పరమేశ్వరుడు ప్రణమిల్లినాడు. త్రిలోచనుని ఫాలనయనకాంతిచే పరమేశ్వరి పాదనఖద్యుతి లాఠా రాగ శోభనుపహించినది. జిగిషుచే అతిదీప్తమైనదాయనినట్లున్న యాదేవి పాదనఖరుచిచే రక్తోత్పలముల ననుకరించుచున్న ఆమెకన్నుల యరుణకాంతి వెంటనే తొలగింపబడినది. (సర్వమంగళ ప్రసన్నురాలైనదనిభావము) అట్టి యాదేవి పాదనఖద్యుతి మిమ్ము నిచ్చలు రక్షించునుగాక!'

ఇట దేవిపాదనభిద్యుతి చిన్మయగోపిచంద్రుని ప్రతిమైనది కవినిష్ఠమైన (భక్తి) రతిభావము గాని, సాన్నిధ్యమునందు సుమత్యగ నిష్ఠమునైన సంభోగకృంగారమంగమైనది. కావున సాన్నిధ్యమునందు తాత్పర్యము.

2. ప్రేయోలంకారము : 'జనమునకు భావము గమనయెడల ప్రేయోలంకారము.'

ఉదా :

'అ త్యుచ్చాః పరితః స్తువంతి గిరీనః, స్పృశాన్తకాంభోధయ,
స్తా నేతా నపి పుత్రతీ నమపి న క్షాంతాని పితృణాం పరీణ,
ఆశ్చర్యేణ ముహుర్ముహూః స్తుతి మితి ప్రస్తాసే యావచ్చువ
స్తావ ద్విభ్ర దిమాం స్మృతే స్తవ భుజో వాచ స్తవో ముద్రితాః'

(కావ్య. ప్రకా. V. 118.)

'ఓ పృథ్వీ! ఎత్తైన యిన్ని పర్వతములను, విజయమునైన యిన్ని సముద్రము అను భవించుచున్న దానినియు, నింపెనాచుచు జూయెను, జారా! నీకుకై మోయు-అని ఆశ్చర్యముతో ఈ భూమిని స్తోత్రము చేయుచున్నాను. ఓ ప్రభూ! ఇట్టి యీ భూమండలను, నెల్ల సహించు నీ భుజమును (ఒకటే భుజము; రెండును కాదని విశేషము) తలంచిన నా నోటి ముద్రవడినది. మాటలు పెగులుట లేదు,' నీ శక్తి వాచావగోచరముగా నున్నది.

ఇందు భూవిషయకము, కవినిష్ఠమునగు ప్రేమిభావము కవినిష్ఠమేయైన రాజ విషయక ప్రీతిభావమునకు అంగమైనది కావున ఇది ప్రేయోలంకారము. ఇట్లే రసమునకు భావ మంగమైనను ప్రేయోలంకారమే యగునని తెలియదగును.

3. ఊర్జస్వి యలంకారము : 'భావమునకు రసాభావము గాని, భావాభావము గాని యంగమయినచో ఊర్జస్వి.'

ఉదా :—

'బందీకృత్య నృప! ద్విషాం మృగదృశ స్తాః పశ్యతాం ప్రేయసాం
శ్శిష్యంతి ప్రణమంతి లాంతి పరిత కృపంతి తే నైనికాః,
అస్మాకం సుకృతై ర్దృశో ర్నివతికో ఒష్ఠ్యాచిత్యవారానిధే!
విధ్వస్తా వివదోఒఖిలా స్త దితి తైః ప్రత్యర్థిభిః స్తూయసే'.

(కావ్య. ప్రకా. V. 119.)

1. ఇది పంచాక్షరి కవికృతభోజరాజప్రశంస యని కావ్యప్రకా. టీకాకర్తయనెను.

‘ఓరాజా! నీ కైపులను నీ కుశ్రీలను బండిలముగా పట్టుకొని (వారి నాభులను లెక్క చేయుచు) కైపులను పట్టుకొని, అలుకపోవ కాళ్ళపై పడుచున్నావు. అంతయు నున్నట్లుగా నాగున్నాడు. ఇట్లు ఆ పగవారి కనిష్టప్రాపకుడవయ్యి వారిచే ఈ కింకర సేవ ప్రశంసించబడుచున్నావు. ఓ జౌచిత్యరక్షాకర! నూ చుట్టూ నిశేష చేసిన నీ అర్చనమైనది. మాకష్టములెల్ల తొలగి పోయినవి.’

ఇందు పూర్వార్థమున నై సీమల కృపాగార చేష్టలు అసమరకృతైన శత్రు స్త్రీలయెడ ప్రవర్తిల్లిన కాపున ఇది రసాభాసము. ఉత్తరార్థమున శత్రురాజులు తమకు మహావర్జింపబడి రాజునకు చూపిన రతిభావము యథార్థమయినద కాదు. అట్లగుటచే అనుచిత ప్రవృత్తము కాపున భావాభాసము. ఈ రసాభాస భావాభాసములకు ప్రకృతావర్జ్యుడగు ప్రభువు నియమున ప్రవృత్తము కనిష్టమునైన రతిభావము కంగములై సందున ఇది ఊర్జస్వి యనెడి యలంకార మని తాత్పర్యము.

4. సమాహితాలంకారము : ‘భావమునకు భావశాంతి యంగమయినచో సమాహితము.’

ఉదా :—

‘అవిరళకరవాలకంపనైః భృకుటీతర్జనగర్జితై ర్ముహూః
దదృశే తవ నై రిణాం మదః స గతః క్యాపి తవేక్షణే క్షణాత్’.

(కావ్య. ప్రకా. V. 120)

‘ఓప్రభూ! నిరంతరముగా కావించు ఖడ్గచాలనములచేతను, బొమ్ము దులచేతను, వెఱపించుటచేతను, పెడబొబ్బలచేతను, నీ శత్రురాజుల యహంకారమెయ్యది ప్రకటమయ్యెనో యది నీవు కన్నెత్తి చూచినంతనే జౌరా! మటు మాయమయినదే!’

ఇందు నైరుల గర్వరూపమయిన భావము మాయమయినదనుటచే భావశాంతి; అది రాజవిషయకము, కవినిష్ఠమునగు రతిభావమున కంగమయినది కాబట్టి ఇది సమాహితము.

‘సిరిసివోడు.....చంద్రాన్య వన్యెన్ లలిన్’ (రస. ప్ర. 338)

ఇది భావశాంతికి విద్యానాథకవి యిచ్చిన యుదాహరణము.

5. భావోదయాలంకారము : ‘భావమునకు భావోదయ మంగమయినచో భావోదయాలంకారము.’

ఉదా :—

‘సాకం కురంగకదృశా మధుపానలీలాం

కర్తుం సుహృద్వి రపి నైగిణీ తే ప్రవృత్తే

అన్యభిధాయి తనూమ సిభో ! గృహీణం

కేనాపి తత్ర విషమా మకరో దపస్థామ్.’ (కావ్య. ప్రకా. V. 121)

‘ఓ దేవా ! తనకాంతతోను మిత్రులతోను కలిసి మధుపానగోష్ఠిలో చినో దించుచుండిన నీ శత్రువు ప్రసంగదశమున అచటివారిలో ఒకనిచే అన్యార్థమున వలకబడినదేయైనను నీ నామదాచకపరిమితును గినినందు నే యొకానొక విష మావస్థనుపొందెను.’

ఇటు శత్రురాజు విషమావస్థను పొందెననుటచే ఇతనికి శ్రావమనుభావ ముదయించినదని సూచితమయినది. అది కశ్యపము, మనోరాజవిషయకమునైన రతి భావమున కంగమయినది కావున ఇది భావోదయము.

‘ముగుదా ! నీమది.....వామాక్షి వాలెందలన్’ (రస ప్ర. 3338)

అనునది భావోదయమునకు విద్యాసాధకవి యిచ్చిన యుదాహరణము.

గీ. భావసంధ్యలంకారము : ‘భావమునకు భావసంధ్యంగమగునేని భావ సంధ్యలంకారము.’

ఉదా :—

‘అసోధా తత్కారోల్లసదనహభావస్య తపనః

కథానాం వివ్రంభే ష్వథ రసికః శైలదుహితః

ప్రమోదం వో దిశ్యాత్ కపటవటువేషాపనయనే

త్వరాశై ధిల్యాభ్యాం యుగపదభియుక్తః స్మరహరః’

(కావ్య. ప్రకా. v. 122)

‘పార్వతి బాల్యము, శిరిష పుష్పాధిక సౌరుమార్గము గలదగుటచే సహింహరాని ఆమె తపస్సును గాంచి, యనుగ్రహ ఫలదానమున కిది అలసింప లేక పోయినాడు వరమేశ్వరుడు. ఆ దేవి చరితలవలన తనయం దామెకుగల గాఢ ప్రణయము నెఱిగి సంతుష్టుడైన యా శశిమౌళి కుహనావటురూప మును వీడినాడు ఒక్కుమ్మడిగా ఆవేగదై ర్యములనెడి భావము లావేశించినవి. అట్టి రసమూర్తి యష్టమూర్తి మిమ్మానందింపఁజేయుగాక !

పరమేశ్వర గతములైన అవేగదైర్యములనెడి భావముల సంధి, కవిగతమును, చంద్రశేఖర వివచనమునైన ధత్తి (రత్తి) భావమున కంగమగుటచే ఇది భావసంధ్యలంకారము.

‘వీరద్రుదుడు జయయాత్ర...రోహిణివర్ణాంకితలలు గాగో

(రస ప్ర. 339 పు.)

అనునది భావసంధికి కల్యాణాథుఁ డొసగిన యుదాహరణము.

7. భావశబ్దలతాలంకారము : ‘భావమునను భావశబ్దలత యంగమయినచో భావశబ్దలతాలంకారము.’

ఉదా :-

ఒక్కేత్కృచ్ఛిచ్ఛల ! నవల ! రే ! కా త్వరా ! హం కుమారీ

హస్తాలంబం విరర ! హహహ ! వ్యుక్క్రమః క్వాసి యాసి ?

ఇత్థం పృథ్వీహరివృథ ! అవద్వి ద్విపోఽరణ్య వృత్తేః

కన్యా కందిత్ ఫలకినయ న్యాదదానాఽదిధత్తే’ (కావ్య.ప్రకా.V. 123)

‘ఓ రాజా ! ఆరణ్యవాసము చేయుచున్న నీ శత్రు భూపతి దుహిత తినుటకు ఫలములను, కై నేసికోసుటకు చిగుళ్ళను తేబోయి యట తమవలెనే కాందిశీకులై యున్నవారిలో ఒక సుందరుని మీచి యనురాగవత్తియై యిట్లు వలికినది.

ఓ చవల ! పొమ్ము ! ఎవరేని చూచెదరు ; ఏ మా తొందర ? నేను కన్నెను సుమా ! కొంచెము హస్తాలంబన మిచ్చిపో ! అబ్బబ్బ ! ఏమి యీ విపరీతము ? ఎందు పోవుదువు ?—’

ఇందు ఎవరైన నూచిపోవుదురేమో యనుటచే శంక, చవల పొమ్మనుటచే అనూయ, ఏమా తొందర యనుటచే ధృతి, నేను కన్నెను సుమా యనుటచే స్మృతి, హస్తాలంబన మిచ్చిపో యనుటచే శ్రమము, అబ్బబ్బయనుటచే దైన్యము, ఏమి యీ విపరీతమనుటచే విబోధము, ఎందుపోవుదు వనుటచే బొత్తుకృమము అను భావములు సూచింపబడినవి.

శంకాదులగు ఈ భిన్న భావములు బాధ్యబాధకత్వముల నొందుచు ఒకచో కూడినందున ఇది భావశబ్దలత. ఆ భావశబ్దలత అరణ్యావాసము చేయుచున్న

శత్రురాజు కన్యకకు సంబంధించిన దగుటచే సైన్యముతో రాజువిషయము కవి
 నిష్ఠమునైన రతి (రాజశక్తి) భావమున కద్దీపముగనుచు అంగమయ్యిది కావున
 ౧౨ భావశబ్దతాలంకారమని భావము.

‘దూడెదరిననుం.....కాంతుఁ జేసెదన్.’ (రస ప్ర. ౩౧౩ పు.)

అనునది భావశబ్దతకు విద్యావాక్యము యొసంగిన యుదాహరణము.

రసవదాద్యలంకారములు - భిన్నాభిప్రాయములు

రసవదాదుల విషయమున లాక్షణికుల భిన్న దృక్పథములను సాహిత్య
 దర్శనకారుఁడట్లు ప్రకటింపచినాడు.

1. రసవదాదులంకారములు కావు :

అలంకారములు కటకనూపురాదులవలెనని, కటకాదిభూషణము లెట్లు
 శరీరమును భూషించుచు, శబ్దారమున, అత్యంతస్కర్షణమును సూచించునో అట్లే
 కావ్యశరీరమయిన శబ్దార్థములకు శోభాతిశయమును గూర్చుచు జీవనమయిన
 రసమున కుపకారములగు అనుప్రాసోపహాద్యై యలంకారము లసంగతినవి.
 రసభావాదులు శబ్దార్థములచే భూషించబడునట్టివే కాని మఱియొక దానిని
 భూషించునట్టివి కావు. కాబట్టి రసవదాదులను అలంకారములనుట యుక్తము
 కాదని కొందఱుందురు.

2. రసభావాదులకు అలంకారవ్యవహారము గౌణము :

ఉపమారూపకాద్య లంకారములవలెనే యంగభూతములైన రసభావా
 దులును ప్రధానరసమునకు ఉపకారకములగును. శబ్దార్థములకు మాత్ర మివి
 శోభాహేతువులు కావు. కావున వీని కలంకారములను వ్యవహారము గౌణము.
 ప్రాచీనులగు లాక్షణికులు వీని నలంకారములుగా వ్యవహరించుటయు ఇట్టిదే.
 తదను గుణముగా వీని కలంకారాభిధేయము తగునని మఱికొందఱు మతము.

3. రసవదాదులే ముఖ్యలంకారములు :

కావ్యమున రసము ముఖ్యమయినది. అట్టి ప్రముఖమయిన రసమునకు
 ఉపకారకము లైనవే కావ్యాలంకారములలో ప్రాధాన్యము పొందగినవి.
 రసవదాదులగు నివి సాక్షా ద్రసోపస్కారకములగుటచే శబ్దార్థముల ద్వారమున

రసోద్యమమునకు ఉపకరణములు - రసమకాదులకంటె ముఖ్యములైనవి. అలంకారములనందునకును ఈ గుణములు వలె తగిలమున్నవి. ఉ. చూడులను కూడ అలంకారములగుట అనాగత స్తనములను సమర్థము. సురలాలాభాదులు లేని పోయనను అకార సామ్యమున మేక మెడక్రియ. బేబాదు మానన ఖండములను మేక మెడ చిన్న అస్పష్టముగా రసోద్యమమునకును కారపోయినను శబ్దారోపకారకములగుటచే అలంకారకత్వ పొందుటన ఇవనూదూరును అలంకారములని గౌణముగా నిర్ణయపరిచబడు చున్నవని యిదికల యాశ మును.

4. రసవదాదుల యలంకార దృఢవహరము ముఖ్యమేనని గౌణముకాదు :

ఇది ప్రామాణ్యముల నిర్విప్రాయము. అంగ భూతములైన రసాదులు తమకు వ్యంజకములైన శబ్దార్థములచే ఉగ్రకృతములై పిమ్మట ప్రధాన రస వ్యంజకములైన శబ్దార్థముల కుపకారకములగుచు శబ్దార్థరమననే ముఖ్యరసమునకు శోభాపేషువులగును. కాబట్టి ఉపమాదులందువలెనే యీ రసవదాదుల యందును అలంకార వద నిర్ణయవహరము ముఖ్యమేనని గౌణముకాదని యథియుక్తుల సిద్ధాంతము.

ఒక అక్షేపము : ప్రధాన రసమలంకార్యమనియు, అప్రధానరసము అలంకారమనియు రసవదాద్విలంకార విషయమున అంగీకరించి సమన్వయము కుదుర్చుకొన్నను సమాసోక్తిలంకారమగు వ్యవహార సమారోపమువలన కలిగిన అస్వాదమే యలంకారమని స్వీకరింపవలసి యుండుటచే అచ్చట అలంకార్యమయినది వేటొకటి లేకపోవునుకదా ! మఱి యీ సమాసోక్తి యలంకారమే కాకపోవలసి వచ్చునే ? యిది యీ సిద్ధాంతవాదము మీద ఒకదోషారోపము.

సమాధానము : సమాసోక్తిలో ప్రస్తుత వస్తువునందు అప్రస్తుత వస్తు సాధర్మ్యము మాత్ర మారోపితమగునే కాని తదాస్వాదము కూడ ఆరోపితము కాదు కావున అచ్చట ఆరోపమే యలంకారము. వాచ్యవాచకాలంకరణ ద్వారమున అస్వాదమున కందు రసోపకారకత్వము లేనందున అస్వాదమలంకారము కాదని భావము. అట్లగుటచే సమాసోక్తి యలంకారమేయగును.

రసాద్యుపకారకము లైనంత మాత్రముననే యలంకారములగునని యంగీకరించినచో అర్థము, శబ్దము కూడ అలంకారములు కావలసివచ్చును. కావున రసవదాదుల యెడ అలంకారవ్యవహారము ముఖ్యమనియు, ఉపమా గుణముగను గౌణముగను పోవుట యుక్తి కరము కాదు నిరసాగుణకు

ప్రాధాన్యమున్న యెడల గనుచదాద్యంకారము లగుననియు, అని యప్రధానములైనచోట్ల ప్రస్తుతమునకు మిహిషునిని చరిత మంగమగుటచిలిన ఏర్పడు ద్వితీయోదాత్తాలంకారమే యగుననెడి ధ్వన్యభివవాదుల సుతము కూడ యుక్తముకాదు. ఏలయున - రసాదులు ప్రధానమయినప్పుడు గసాదిధ్వనియే యని ధ్వనికానిచే నిగుచితమయినది అప్రధానమయినపుడు రసాదిదాద్యలంకారములే యగునుకదా! ఇక ఇట్టిపట్ల ఉదాత్తాలంకారమునకు ప్రసక్తిరానే రాదని తాత్పర్యము.

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యనగోత్ర చెలిమచెల్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైన అంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభుషణ మను అలంకారకావ్యమున
అర్థాలంకార ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౯. మిత్రాలంకార ప్రకరణము

ప్రత్యేకాలంకార నిరూపణానంతరము మిత్రాలంకారములు ఉపనిబిద్ధింపబడుచున్నవి :

ఇక సంస్కృష్టసంకరములతో ద్వివిధములయిన మిత్రాలంకారములు నిరూపింపబడును.

సువర్ణమయములును, మణిమయములునగు హారగ్రైవేయకాది భూషణములు ఒక్కొక్కటియు అంగ సౌందర్యాధాయకములే యయ్యు, అవి యొండొంటితోఁ గలిసి, యొకానొక విశేష సౌందర్యమును గూర్చునట్లు, ఇంతవఱకు పూర్వప్రకరణములలో నిరూపితములైన శబ్దాలంకారములును, అర్థాలంకారములును, వానితో నవి పరస్పరము మిశ్రములై, కావ్యమునకు విలక్షణమయిన యొకానొకకోణాతిశయమును సమకూర్చును. అట్లు పరస్పరము సంబంధములైన యలంకారములు మిత్రాలంకారము లనబడును.

అలంకారములు సంయోగము, సమవాయము అను రెండు సంబంధములతో పరస్పరము మిశ్రితములగును. కావున మిత్రాలంకారములు స్థూలముగ రెండు విధములు. తిలతండుల న్యాయమునఁ గలిగిన మేళనము సంయోగ సంబంధమనియు, క్షీరనీర న్యాయమువలనఁ గలిగిన మేళనము సమవాయ సంబంధమనియు నిట వివక్షితము.

ఈ రెండింటిలో¹ తిలతండుల న్యాయమున (సంయోగ సంబంధమున)

---

1. నూపులు బియ్యము గలిసినట్లు భేదము స్పష్టముగ తెలియుచుండు మిశ్రణమును తిలతండుల న్యాయసిద్ధ మందురు. ఇదియే సంస్కృష్ట.

తలిగిన యలంకార సమావేశము సంపూర్ణము. ఇది. 'క్షిప్త వ్యాయమున (సమచాయ సంబంధమున) తలిగిన యలంకార సమావేశము వందలమనియు అలంకారికులచే పరిభ్రాషితములగును

ఈ మిశ్రాజంబాదవంతు ప్రశ్నార్థకము. ఇది ప్రమాదకరము శోభానిశేషము
సమకూర్చునవి, కావున అనుప్రాసముననుసరితమాటలగుచుండుట ఇదియు స్వయం
ప్రకారంకారములే కాని పూర్వాలంకారములు. ఇవి శ్లేషగూఢములు మాత్రమే
కావు. వీనిలో దొలుత సంస్కృష్ట నిర్దాపించబడుచున్నది.

1. సామాన్యము

(3 విధములు)

అక్షరము : 'తీరితండుల స్వామిమునఁ గలిగిన యలంకారముల పర
స్పర సమావేశము సంఘటి.''

ఈ సంస్కృతి ఎక్కడ మూడు భాగాలు :

1. శబ్దాలంకారములతో శబ్దాలంకారములతో కలుగు సమావేశము.
2. అర్థాలంకారములతో అర్థాలంకారములతో కలుగు సమావేశము.
3. శబ్దాలంకారములకు అర్థాలంకారములకు కలుగు సమావేశము.

1. శబ్దాలంకారసంస్కృతి :

ఉదా :-

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురధురాతుష్టావసీమార్గముల్,
జృంభత్తుంగతరంగసంగతిరథోద్దిక్తాగ్రభూముల్, మహా
రంభోద్భాసిసముద్యదుద్భటభటప్రాశీప్రపంచంబు లా
యంభోజాక్షుపక్షపీరన్మహార్యక్షుప్తయాణికియల్.

ఇటు చేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసముల నెడి శబ్దాలంకారములను సంస్కృష్టి.

1. పాలు నీళ్లు గలిపినట్లు భేదము స్పష్టముగ తెలియనియలంకారముల మిశ్ర
ణమును ఊరనీరన్వాయసిద్ధ మందురు. ఇదియే సంకరము.

‘ధుర ధుర’ ‘భట భట’ యనునో ఛేకాను ప్రాసము, ఒక్క యక్షరమునకే అసక్తదావృత్తి గలిగిన దక్కినదట్లు వృత్త్యనుప్రాసము. ఈ రెండు శబ్దాలంకారములును విడదీయఁ దగియు వేరు వేరుగ నుండుటచే ఇది సంస్కృతియైనదని భావము.

2. అర్థాలంకారసంస్కృతి :

ఉదా :—

శరలక్ష్మతము

అల ప్రతాపనరేంద్రచంద్రు మహావరూధిని నిచ్చలుం
జెలఁగు సాగరు భూరిచాతురిఁ జెన్నుమీఱ వహించుచుం
గలఁగి పాఠాడివై రివీరవికాయవాహిని నద్ది ప్రో
చ్చలితభంగతరంగిణి న్వలె చర్వమున్ గ్రసించెడిన్. 2

ఇందు నివర్తనోపమాంకారములకు సంస్కృతి గలిగినది.

సమన్వయము : ప్రలాపయద్రాచిన సాగరని చాతురి వహించుట యసంభవము గావున సాక్షాద్దోషవృత్తి కొలకు ‘సాగరని చాతురివంటి చాతురి వహించెను’ అని ప్రతిబింబితము గలుగుటచే ఇట పూర్వార్థమున నివర్తనాలంకారముగలదు. ‘ప్రతానరుద్రుని ఆ సేన వైరిసేనను (సముద్రము) శరంగిణి నివలె గ్రసించుచును’ అను ఉత్తరార్థమున పరమాంకారము గలదు. ఈ రెండింటికి ఇచట తిలవండుల న్యాయమున మేళనము గలిగినది, గావున ఇది యర్థాలంకార సంస్కృతిమైనది.

3. ఉభయసంస్కృతి :

ఉదా :—

భండనఖండితపరన్మప

కాండము చండానిఁ గ్రాలుఁగాకతివిభు దో

ర్దండ ముదగ్రఫణం బగు

కుండలివలె మిగుల వెలుపుఁగొల్పెడు నాజిన్. 3

ఇందు వృత్త్యనుప్రాసోపమాంకారములకు సంస్కృతి గలిగినది.

సామన్వారమగు డకారము అసక్తదావృత్తమగుటచే వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము; ‘భండముతో’ విలసిల్లు వీరరుద్రుని తాహందండు మదగయెత్తిన

పామువలె భయముఁ గొల్పుచున్నది' యనుచో ఓక హాసోపమేగు సాధర్మ్య వాచకములనెడి అంగచతుష్టయముగల పూర్ణో, హాలింకారమును గలవు, కావున ఇది యథయ సంస్కృత్యయని తాత్పర్యము

2. సంకరము

(1 విధములు)

లక్షణము : 'క్షిరనీరన్యాయముతో అలంకారముగఁ పనిస్తూ సమా చేతముఁ గలిగినచో సంకరము.'

ఈ సంకరాల్లంకార మిట్లు మూడు విధములు :

1. అంగాంగి భావసంకరము.
2. సందేహసంకరము.
3. ఏకవాచకాను ప్రవేశసంకరము

ఒక యలంకారసిద్ధిఁ మఱి యొక యలంకారము కాగదానుగు నెడల అవి యంగము, అంగియునై , యంగాంగి భావసంకర మేర్పడును ఈ యంగాంగి భావము సజాతీయములగు నలంకారములకు కలిగినచో సజాతీయాంగాంగి భావ సంకరమనియు, విజాతీయములగు వానిఁ కలిగిన విజాతీయాంగాంగి భావసంకర మనియు వ్యవహరింపఁబడును.

ఉపమకు ఉపమ, రూపకమునకు రూపకము, అనురీసిని ఓక వాక్యమునందున్న యొక యలంకారమునకు వేరొక వాక్యమునందున్న యా యలంకారమే యంగమగుట సజాతీయాంగాంగి భావము. ఏదే నొక యలంకారమునకు తిద్ది న్నాలంకారము అంగమగుట విజాతీయాంగాంగి భావము అని తాత్పర్యము.

1. సజాతీయాంగాంగిభావసంకరము :

ఉదా :—

చటులొద్బొంపితగర్జితంబు లెసఁగన్ సర్వక్షమాభృన్మహా
కటకాక్రాంతి చెలంగఁగాఁ, గరిమటాకాదంబినీకూటముల్
దిట మొప్పం బయిగప్ప శత్రునృపతిస్త్రితాషృవృష్టి న్నహీ
పటుతాపంబుల నార్పు వర్షవలె నీప్రస్థాన మాంధ్రేవరా !

‘ప్రసాదమున నర్థ వరె’ అని భావము వచ్చును’ అను ఉపమానికారమున ‘ద్వీపముటాకా’ అని పూర్వము ‘మై’ అనునో ‘కా’ అని చివర ద్వీపముట’ అను ఉపమానికారము నిర్ధారించుచున్నది. కావున ఇది విజాతీయముగాంగి భావము. ‘విజాతీయముగాంగి’ అని పూర్వము ‘మై’ అనునో ‘కా’ అని చివర ద్వీపముట’ అను ఉపమానికారము నిర్ధారించుచున్నది. కావున ఇది విజాతీయముగాంగి భావము. ‘విజాతీయముగాంగి’ అని పూర్వము ‘మై’ అనునో ‘కా’ అని చివర ద్వీపముట’ అను ఉపమానికారము నిర్ధారించుచున్నది. కావున ఇది విజాతీయముగాంగి భావము.

2. విజాతీయముగాంగిభావసంకరము :

ఉదా :—

కాకతీశిఖరవరకుద్రుమ్మడభార

రిన్నీపాదకఫాలంబు లందుబడెడు

కమలజుడు ప్రాయదుర్లసికల్పమంబు

పోవఁ గడుగుటకో యనఁ బడమిలోన.

౯

ఇట ‘కడుగుటకోగుట’ అను ఉత్పేక్షతో ‘దుర్లసికల్పము’ అనుచోట దుర్లసి అనుకల్పమును అవధానము సాధించబడినది, కావున విజాతీయము లగు ఈ యుత్పేక్షారూపకములను జంగాంగిభావము గలిగినది.

3. ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము :

ఉదా :

క్రకటవిజితారిపురహరప్రథ వహించు

సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి

లీలఁగ్రాలెడు నర్దేందుమౌళిపోల

సాంద్రతరకీర్తి వరవీరచక్రవర్తి.

౧౦

‘విజితారిపురహరప్రథవహించు’ అనుచో శివునకును, ప్రతాపరుద్రునకును శక్రపురదాహకత్వమును అర్థసామ్యమువలన ఉపమానికారము,

‘సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి’ అనుచోట ‘సర్వమంగళ’ అను శబ్దము యొక్క సామ్యమువలన శ్లేషము, ‘అర్థేందుమాళి పోలే’ అనుచో నున్న ‘పోలే’ అను వాచకమున సమకాలికుల అనుప్రవేశము గలిగియుండుటవలన ఇది ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఇది యేకాశ్రయానుప్రవేశసంకరమునను గలుగును.

‘అరిపురహర’ శబ్దమునకు హఱుగా ‘నైరిగరదాసాకాది’ శబ్దములను ప్రయోగించినను ఇట అఖిలమితార్థత్వము వచ్చును. ఈ రీతి ఈ శబ్దము పరివృత్తి సహిష్ణువగుట శబ్దార్థములలో అర్థమే ముఖ్యమైనందున ఇది అర్థ సామ్యమే ఉపమాలంకార ప్రయోజకమని భావము.

‘సర్వమంగళాలంకృత చారుమూర్తి’ అనుచోట అఖిలమితార్థత్వమును రావలెననుచో ‘సర్వమంగళ’ శబ్దము తప్పనిసరిగా ఉండవలెను ఆ శబ్దమును మార్చినచో ఉభయార్థములు రావు; కాఁబట్టి, యిది శబ్దభిన్నత్విని సహించదు. అనగా, శబ్దపరివృత్తి సహిష్ణువగుట గావున ముఖ్యమైనది శబ్దము. ఆ శబ్దసామ్యమే యిట శ్లేషాలంకార ప్రయోజకమని తార్కాణ్యము.

4. సందేహసంకరాలంకారము :

ఉదా :

ఉత్సాహవృత్తము

భూరికాకతీయకులసముద్రమందు రుద్రరాట్

సారసారి సుప్రసాదచంద్రికామృతంబునుం

గోరి జనచకోరకములు గూర్మి తనర నిచ్చి దై

వాటుఁ గువలయాళి శీలవారి జావు లెసంగఁగా. 7

ఇట కాకతీయకులసముద్రము; రుద్రరాట్ సారసారి; ప్రసాద చంద్రికామృతము; జనచకోరకములు అనువట్ల వరుసగా సముద్రమువంటి కాకతీయకులము, సారసారివంటి రుద్రరాజు, చంద్రికవంటి ప్రసాదము అని ఉమితసమాసము¹ చెప్పవలనువడును గావున ఉపమాలంకారము సంభవించును. ఆ శబ్దములకే వరుసగా కాకతీయకుల మనెడి సముద్రము, రుద్రరా

1. ‘ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిధి స్సామాన్యా ప్రయాగే’ అను (అష్టా. II. 1.53) నూత్రమున ఉపమితసమాసము.

జనెడి సారసారి, ప్రసాదమనెడి చంద్రిక, జనులనెడి చకోరములు అగు రీతిని రూపకసమాసమున¹ తెప్ప పీచుచుడును, కావున రూపకాలంకారము సంభవించును. ఇందీయలంకారద్వయమునకును సాధకములు సమానములే, గావున ఇట సందేహమే వర్జ్యమన్న మగుటచే ఇది సందేహాలంకరమైనది. ఈ రెంటితో ఏ యొక్క యలంకారముగనైనను సాధక ప్రమాణముగాని, బాధక ప్రమాణముగాని యుపలబ్ధమగునచో సందేహమే గలుగదు. కావున అట్టియెడ సందేహసంకరాలంకారము కాదు.

సాధకబాధకవివేకము సోదానారణ్యుగ ఇట నిరూపింపబడుచున్నది :

సాధకాంశము :

ఉదా :—

వీరదుద్రావనీనాథపారిజాత

తరువు పూచిన కీర్తిమంజరులు కూర్చి,

లీలఁ గై సేసికొందురు మాళులందుఁ

గోరి హరిదంగనామణుల్ కూర్చి మీఱ.

8

‘వీరదుద్రావనీనాథపారిజాతతరువు;’ ‘కీర్తిమంజరులు;’ ‘హరిదంగనామణులు’ అనుపట్ల ఉపమానూహకములు చెండింటికిని ప్రసక్తి గలిగి, ఇదియో? అదియో? యని సందేహము పొడమిడి. కాని ‘మాళులందుఁ గై సేసికొనుట’ యనుసంశయ రూపకమునకు సాధకప్రమాణము, గావున దూషకమే యని నిర్ణయింపబడుటచే సందేహానివృత్తి గలిగినది. ఈ శిరోలంకరణక్రియయే కీర్తిమంజరులకు అభేదమును సూచించుచున్నది.

1. ‘మయూరవ్యంసకారయ శ్చ’ అను మూత్రము (అష్టా. II. 1.72) నందలి మయూరవ్యంసకాదిగణము ఆకృతిగణము కావున దానితో ఇట రూపకసమాసము సిద్ధించునని భావము.

'కీర్తి మంజరులు' అనుచోట మ. జరుగు వంటి కీర్తులు అని ఉపమిత సమాసము చెప్పకొని. యిటు ఉపమాలంకార మున్న దన్నచో కీర్తియే తై నేత, యను క్రియలో కీర్తిబాసమున అన్వయించ వలసియగును. కీర్తి యలంకరించుకొన వీ అగునొక మూర్తపదార్థము గాను, గావున ఉపమకు బాధకమయిన రూపకాలంకారమునకు సాధకమగుచున్నదని భావము.

బాధకాంశము :

ఉదా :—

హరినీవృత్తము

అలముబలయుతుం డాయాంధ్రరాజేంద్రు భేగుల్
పెలుచ భువనమెల్లన్ బిక్కగొల్లంగ మ్రోయన్,
గలగి, పఱచు సత్వగ్రామ మొప్పార్ నొప్పున్
దళితపరస్పరాలోద్దామసేనాబ్ధి యెందున్. 9

ఇటు 'పరస్పరాలోద్దామసేనాబ్ధి' అనుచోట 'అబ్ధి' అంటే 'సేన' అని ఉపమిత సమాసముతో రూపకాలంకారము. 'సేన' యనెడి యబ్ధిని అని రూపకసమాస ముతో రూపకాలంకారమును ప్రసక్తములై సందేహము కలుగఁగా, 'కలగి పఱచు సత్వగ్రామ మొప్పార్' అను పరిపదము ఉపమాలంకారమునకు బాధకమై సత్ప్రసక్తి నిరారణమూలమున సందేహ నివృత్తిని గలుగఁ జేసినది. కనుక, పరిశేషన్యాయమున ఇటు రూపకాలంకారమే విలసిల్లినది.

ఇటు బాధకసరణి యిది :

సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపఁబడినయపుడే యుపమిత సమాసము వచ్చునని గదా శబ్దశాస్త్రముకానను ! ఇటనో 'కలగి పఱచు సత్వగ్రామ మును గలిగియుండుట' యను సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపఁబడినది కావున ఉపమిత సమాసమునకు ప్రాప్తియే లేకపోయినది. కాఁగా నిటు రూపకాలంకారమేగాని, ఉపమారూపకములుచేరిన మిశ్రాలంకారము కాదని తాత్పర్యము. ఈ సాధకబాధకములను గుర్తించి మిశ్రాలంకార నిరూపణము చేయునది యని యాశయము. ఇట్లే సంస్కృష్టసంకరములతో వివిధ రూపములైన

యా యా మిశ్రాంశాః కేవలము కుచాహారములను ఇతర ప్రబంధంబులలో
సందందు సహృదయు లెఱుంగుదురు గాక !

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సన్న్యాసయ నికర,
కాంక్షిన్యసగోత్ర చెలమచెల్ల ముగి గుణాచార్య విరచితము,
స్వీయరచితానందసహితమునై సత్యంధ్రప్రదేశుడ్ర
యకోగూఢుడ మను లలింకారకావ్యము.
మిశ్రాంశార ప్రకరణము.

పుష్పాంజలి

హాసో యగ్య విభాసతే ముఖములన్యాసక్రియాధ్యునైః
ఁజమ్న యోవనిషత్పురాణ కపి తాకాశార్థశాస్త్రాదికాన్
వ్యాహారాః కలయన్, గుహం విరచయన్ తస్మై విచిత్రాత్మవే
కస్మై చిన్మహానే నమోస్తు మహతే రోచిష్టవే విష్ణవే.

నీరాజనము

శ్రీయఃకాంతాయ కల్యాణనిధయే నిధయేర్థినామ్
శ్రీచేంకటనివాసాయ శ్రీనివాసాయ మంగళమ్.

పరిశిష్టము I

అంధ్రప్రతాపదుద్రయశోభాషణమునందలి గ్రంథ. గ్రంథకార
సాహిత్యశాస్త్రవిషయముల

అ కారా ద్య ను క్ర మ లే క

అ

*అంకము 182, 211
అంకస్వరూపము 200
అంకావతారము 200
అంకాన్యము 199, 248
అంగప్రాధాన్యము 368
అంగభూతమహాపురుషవర్ణనము 558
అంత్యదీపకము 517, 518
అంశోక్తినిఅంశాంతరనిషేధాక్షేపము 530
అకారనియమచిత్రము 149
అక్షరసంహతి 7, 9, 10
*అగమ్యుడు 139
అగూఢవ్యంగ్యము 188
అగ్నిపురాణకర్త 110, 116, 145,
అగ్నిపురాణము 117
అగ్రామ్యత 16
అజహల్లక్షణ 74, 82
అతద్గుణాలంకారము 502
అతిప్రాధానందర్శనము 106
అతిమాత్రము 382
అతిమృదుసవిదర్శనము 106
అతిశయోక్త్యలంకారము 488
అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యధ్వని 129
అత్యంతతిరస్కృతము 124
అథర్వణకారికావళి 371
అథర్వణాచార్యుడు 371
అథముడు 22

అద్భుతము 338
అద్భుతమును ప్రియచారిభావ వ్యవస్థ 345
అధమ 31
అధమగాఢ్యము 122
అగ్రీకదానమ్మానాదాన పరివృత్తి 581
అధికవనము 379
అధికాధారిము 510
అధికాధేయము 509
అధికాలంకారము 509
అధికోపము 384
అధీర 31
అధ్యవసాయము 477
అధ్యవసాయమూలాలంకారములప్రస్తావము
477
అనంతశయనసంస్కృత గ్రంథావళి 15
అనన్యజాని 22
అనన్యయాలంకారము 459
*అనర్హరాఘవము 207
అనర్థవిచ్ఛేదము 388
అనర్థోత్పత్తి (విషయము) 518
అనవసరప్రస్తావము 388
అనిత్యదోషములు 351
అనిష్టవిధ్యాభాసము (అక్షేపము) 530
అనుకూలుడు 22, 26, 27
అనుక్తధర్మతద్ధితగతలు ప్రతి 439
అనుక్తధర్మవాక్యగత లు ప్రతి 438
అనుక్తధర్మవాక్యగత లు ప్రకృతి 437

అనుక్తధర్మవాచకోపమాన సమాసగత
లుప్త 452

అనుక్తధర్మవాచక సమాసగత లుప్త 447

అనుక్తధర్మసమాసగత లుప్త ఆర్థి 438

అనుక్తధర్మసమాసగత లుప్త క్రాంతి 438

అనుక్తధర్మేవాది ఆధారకర్తృలుప్త 441

అనుక్తధర్మేవాది కర్తృకర్తృలుప్త 443

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 444

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 445

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 446

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 447

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 448

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 449

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 450

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 451

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 452

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 453

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 454

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 455

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 456

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 457

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 458

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 459

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 460

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 461

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 462

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 463

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 464

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 465

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 466

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 467

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 468

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 469

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 470

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 471

అనుక్తధర్మేవాదికర్తృకర్తృలుప్త 472

అప్రకమము 352

అపరవత్తము 168

అపరాంగము 139

అపవక్తము 167

అపవారికము 219

అపస్పారము 318

అపస్పారవారికము 474

అపస్పారవారికము 474

అపార్థము 380

అపృష్టార్థము 351

అపూర్ణము 387

అప్పకవి 60

అప్యయ్య దీక్షితుడు 1

అప్రతీతికము 358

అప్రయక్తము 350

అప్రయోజకము 357

అప్రశ్నపూర్వికశబ్దవర్జనీయపరిసంఖ్య 544

అప్రశ్నపూర్వికశబ్దవర్జనీయపరిసంఖ్య 545

అప్రసిద్ధోపమ 385

అప్రస్తుతవ్రశంస 10, 532

అభిజ్ఞానశాకుంతలము 218

అబ్ధి 3, 68, 71, 72, 74, 78

అభిధ 78

అభిధానము-పదప్రయోగము 79

అభిధానక్రి-ప్రకరణాదినీయంత్రము 90

అభినయము 93

అభినవగుప్తపాదులమతమే శ్రేయము 287

అభినవగుప్తము 1, 10, 54, 80, 85

68, 78, 99, 176, 284, 288, 290

, 302, 303, 559

అభిమానము 7, 16

అభిలాషము 328

అభిరుచిభేదముతో ఉల్లేఖము 476

అభిసారిక 31, 38

అభిహితానయవాదులు 72
 అభేదప్రధాన సాధర్యము 457
 అభేదప్రధాన సాధర్యము గలవి 458
 అభేదభేదాతిశయము 489
 అభ్యాసము—విచర్య 32
 అమరము 54 90, 91 186, 850
 అమర్షము 317
 అరతి 333
 అరమ్యతా విరోధి 492
 అర్చిపటము 210
 అరవికము 378
 అరోచకకవి 56
 అర్థ చిత్రము 122
 అర్థ దోషములు 380
 అర్థనిర్ణాయకములు—స్వరము 522
 అర్థ ప్రకృతులగునీజాదులస్వరూపము 184
 అర్థము 92
 అర్థవర్జనీయశ్శబ్దపూర్వకపరిపంఖ్య 944
 అర్థవ్యక్తి 393
 అర్థశక్తిమూలధ్వనులు 3, 129
 అర్థశక్తిమూలమగు అలంకారము వలన
 అలంకార ధ్వని 131
 అర్థశక్తిమూలమగు అలంకారము వలన
 వస్తుధ్వని 131
 అర్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన అలంకార
 ధ్వని 130
 అర్థశక్తిమూలమగు వస్తువుతో వస్తు
 ధ్వని 129
 అర్థశక్తిమూలవ్యంజన 96
 అర్థశక్తిమూలవ్యంజన—అనుమానప్రమా
 ణము 96
 అర్థస్ఫురణము 42
 అర్థాంతరన్యాసము 529
 అర్థాంతరసంక్రమితము 124

అర్థాంతరసంగ్రహము వివక్షిత
 వాచ్యస్వభావము 123
 అర్థాంతరము 511
 అర్థాంతరము ప్రవర్తనము 422
 అర్థాంతరము సమస్తము 574
 అర్థమాత్రామ్యము 150
 అర్థమాత్రామ్యము 42
 అర్థమాత్రము 2
 అర్థమాత్రములు 1
 అర్థమాత్రములు, పరిష్కర భేదము 407
 అలంకారికవిధానము 496
 అలంకారికాశ్రయ ప్రయోగము - లక్షణ
 ములు 6
 అలంకారికాశ్రయ సంగ్రహము 1
 అలంకారికాశ్రయ స్వరస్వరసంగ్రహము
 2, 559
 అలంకారిక స్వరస్వరము 516
 అలంకారికసామాన్య విధానము 405
 అలంకారిక స్వరూపము 404
 అలంకారికసామాన్యము 342
 అలంకారికసామాన్యము 343
 అల్లసానిపెద్దన 118
 అవతారిక 205
 అవతీర్ణి 108
 అవహిత 318
 అవిచ్ఛేదికవి 58
 అవివక్షితవాచ్యధ్వని 124
 అవివక్షితవాచ్యధ్వనులు 128
 అవివృత్త విధేయాంశము 48, 359
 అశక్యవస్తుకరణము 509
 అశరీరము 375
 అశ్రుమిట్టము 198
 అశ్రువు 307

అశ్లిష్టకేవలవగంపరితము 468
 అశ్లిష్టవరంపరితరూపకము 464
 అశ్లిష్టమూలచింతనరూపకము 439
 అశ్రిలము 360 358
 అష్టకము 182
 అష్టదిశవద్యబంధము 415
 అష్టాధ్యాయి 355, 435, 432, 448,
 446, 447
 అసంగస్థలగకారము 511
 అశ్రుపూర్ణసామగ్రి 368
 అసంబంధసంబంధాతిశయోక్తి 459
 అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము 124
 అసంస్కృత్యైకము 152
 అసంస్కృతకోపమ 385
 అసమర్థము 352
 అనుందనము 142
 అనూయ 309
 అస్థానసమూహము 377
 అస్ఫుటవ్యంగ్యము 141

ఆ

ఆంగికాభినయము 178
 ఆంధ్రదశరూపకము 196
 ఆంధ్రప్రకాశమద్రవ్యశోభూషణముప్రక
 రచారంభము 1, 45, 176, 277,
 349, 390, 404, 422, 572
 ఆంధ్రమహాభారతము 352
 ఆంధ్రలక్ష్మీవైభవోదాహరణము 172
 ఆంధ్రవిజ్ఞానసర్వస్వము 163
 ఆకారినియమచిత్రము 149
 ఆకారము 558
 ఆకాశభాషితము 219
 ఆక్షేపాలంకారము 528

అభ్యాసము 8, 162
 అభ్యాసము 185
 అగంతుక వస్తువుతో సహజ
 విరోధాశయము 501
 అచార్య ఆర్. డి. రాగడే 525
 అదిదీపకము 518
 ఆధారరహితాధేయము
 (విశేషాలంకారము) 502
 ఆగికారము 179
 అనందవస్తువులు 1 56 67, 68, 69,
 77, 67, 99, 101, 107, 108, 152,
 153, 167, 290, 302 351, 568
 అముఖమునకు వీధీరూపకమునకు సాధా
 రణములైన అంగములు 202
 అముఖస్వరూపము 200
 అముఖాంగములు 202
 ఆరంభము 188
 ఆరంభాదుల స్వరూపము 183
 ఆరంభటి 78, 101, 103
 ఆరోపగర్భాలంకార ప్రస్తావము 431
 ఆరోపవివరణము-సమన్వయము 494
 ఆరోపించి అపహ్నవించుట 474
 ఆర్య 166
 ఆర్యాదుల లక్షణము 166
 ఆర్థికుడు 59
 ఆలంబనవిభావము-ఉద్దీపనవిభావము 291
 ఆలంబనాపరామర్శము 388
 ఆలస్యము 310
 ఆపంతిక 110
 ఆవిర్భవము 165
 ఆవేగము 313
 ఆవేశకవి 58
 ఆశీస్సు 8
 ఆశుకవిత్వము 144

అనంతము 214

అహోరాత్రాభిషేకము 176

ఇ

ఇంగితము 558

ఇతివృత్తమున మణి యొక విభాగము 194

ఈ

ఈశ్వరీ 328

ఈశాన సంహిత 158

ఈశానాచార్య వనిపత్తు 53

ఈశ్వరైవ భవనందర్శనము 108

ఈశ్వరస్మృతి నందర్శనము 108

ఈశోమృగము 182, 211

ఉ

ఉక్తప్రమర్శము 214

ఉక్తి 400

ఉక్రత 318

ఉక్ష్మిలి వేషము 16

ఉక్కులి కాప్రాయము 164

ఉత్తమ 91

ఉత్తముడు 22

ఉత్తమోత్తమకము 214

ఉత్తరరామచరిత 179, 239

ఉత్తరాలంకారము 546

ఉత్తరొన్నేయ ప్రశ్నరూపిత రాలంకారము 547

ఉత్తరేయాలంకారము 477

ఉత్సాహము 17, 298

ఉత్సృష్టాంకము 210

ఉదాత్తాలంకారము 559

ఉదాత్తము 22, 58, 59

ఉదాగిహాస్యత 16

ఉదాహరణవాక్యమున రిప్రము 172

ఉదాహరణము 7, 170

ఉదాత్తత 395

ఉద్ధతుడు 22, 58, 59

ఉద్ధతుడు 1, 15, 100, 289, 302.

405, 519

ఉద్ధారము 319, 335

ఉపకథ 169

ఉపకావ్యము 162

ఉపనాగాకము 109

ఉపనాయకుడు 22

ఉపనిషత్తులు 53

ఉపవృత్తి 3

ఉపమానధర్మమున మేయగత మగు

నిదర్శన 520

ఉపమానిబంధనములో మణి యొక విశే

షము 455

ఉపమానిబంధనము-సాధర్మ్యము 456

ఉపమాభేదములు 480

ఉపమాలంకారమున ఒక విశేషము 454

ఉపమాలంకారము 423

ఉపమేయధర్మమున మేయగత మగు

నిదర్శన 520

ఉపమేయోపమాలంకారము 459

ఉపరూపకములు 214

ఉపాఖ్యానము 164

ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపా
ప్రశ్న 480ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపా
ప్రశ్న 480ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావ స్వరూపా
ప్రశ్న 481

ఉభయకవి 57

ఓ

ఉభయచిత్రము 123

ఉభయశక్తిమూలవ్యంజన 98

ఓజస్సు 395

ఉభయశ్లేష 527

ఉభయసంస్పృష్టి 574

ఔ

ఉభయస్ఫురణము 43

ఉభయాప్రాకరణికాదావర్తి 543

ఔచిత్యము 92

ఉల్లాప్యము 218

ఔచిత్యవిచారచర్చ 70

ఉల్లేఖాలంకారము 475

ఔజ్జ్వల్యము 18, 18

ఔర్భుజ్యము 315

ఊ

ఔదాత్త్యము 16, 17, 18, 394

ఊర్జస్వియలంకారము 565

ఔపమ్యగర్భవిశేషముల సమాసోక్తి 494

ఊర్జితము 396

క

ఋ

కంచుక 236

ఋతువర్ణనము 206

కతోపనిషత్తు 164

ఋతుసంహారము 183

కథ 164, 167

కథననిషేధాజ్ఞేయము 529

ఏ

కథావ్యాయుకలు చేర్చేణా 17

ఏకదేశవర్తి 455, 434

కనకావళిమాధవము 217

ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 15

కపటము 3

ఏకవాచకానుప్రవేశనకరము 56

కరహాటకము 182

ఏకవిషయసముచ్చయాలంకారము 550

కరుణము 322

ఏకానేకగోచరము (విశేషాలంకారము) 508

కరుణమున వ్యతిచారిభావముల వ్యవస్థ 345

ఏకార్థము (దోషము) 391

కర్పూరమంజరి 215, 218

ఏకావళి 117, 119

కలహంతరిక 31, 35

ఏకావళివ్యాఖ్య 117

కలావకము 182

ఏకావళ్యలంకారము 562

కల్యాణస్వప్నము-ప్రథమాంకము 231

కకాకాశల్యము 16, 17

ఐ

కవి — కావ్యోత్పత్తిహేతువులు-కావ్య

ఐకార్థ్యము 4

ప్రయోజనము 53

కవిలోక చింతామణి 173

కవినిబద్ధవక్తప్రసాద ... అలంకారమువలన
అలంకారభస్మి 185
కవినిబద్ధ వక్తప్రసాద అలంకారమువలన
వస్తుభస్మి 185
కవి బద్ధ వక్తప్రసాద...వస్తువువలన అలం
కారభస్మి 184
కవినిబద్ధ వక్తప్రసాద వస్తువువలన వస్తు
భస్మి 184
కవిప్రసాద...అలంకారమువలన అలంకార
భస్మి 183
కవిప్రసాద అలంకారమువలన వస్తుభస్మి
183
కవిప్రసాద...వస్తువువలన అలంకారభస్మి 183
కవిప్రసాద వస్తువువలన వస్తుభస్మి 183
కవిరాజు 58
కవి-వివిధకవులు 58
కాంతి 993
కాకతివంశము 17
కాకుమూలవక్త్రోక్తి 498
కాక్వాక్షిప్తము 143
కాడే పి. వి. 68
కాదంబరి 45, 162, 163, 167
కామదత్త 218
కారణమాలాలంకారము 561
కారణమువలన గార్య ప్రతితి
(అప్రస్తుత ప్రశంస) 535
కారణవిరుద్ధ కార్యోత్పత్తి
(విషమాలంకారము) 512
కారయిత్రి (ప్రతిభ) 61
కార్యకారణ పౌర్వావర్య వివర్యయాతిశ
యోక్తి 490
కార్య కారణ వివర్యయాతిశయోక్తి
మూలక సహోక్తి 491
కార్యకారణభావము 4

కార్య కారణవాఖ్యానాంశరీ 539
కార్యము 8, 187
కార్యమువలన గారణ ప్రతితి (అప్రస్తుత
ప్రశంస) 534
కాలము 93
కాలవినిర్భయము 936
కాలిదాసు 46, 66, 58, 64, 111,
139, 156, 171, 239
కావ్యకవులలో ఎనిమిది జాతి
హాసనానాన 57
కావ్యకౌతుకము 54
కావ్యనిర్వహణప్రక్రియ 4
కావ్యనిర్మితి 5
కావ్యపునరుద్ధరణ 108
కావ్యప్రసంగము 45, 46
*కావ్యప్రకాశము 13, 43, 52, 61, 65,
85, 91, 99, 107, 138, 293, 295,
296, 351, 404, 521
కావ్యప్రకాశికాటిక 54
కావ్యప్రయోజనము 13, 64
కావ్యప్రమాణ 62, 63, 64, 107, 109
కావ్యము (ఉపయోగము) 216
కావ్యము రసాలంకారశోభితము 160
కావ్యము సుసంధిసంపన్నము 161
కావ్యలింగాలంకారము 537
కావ్యవర్ణనీయములు 160
కావ్యవస్తువు 160
కావ్యవిశేషములు 121
కావ్యవృత్తులు-నాట్యవృత్తులు 101
కావ్య శరీరము- ఆత్మ 3, 6, 8, 66
కావ్యస్వరూపము 46
కావ్యదర్శము 14, 45, 60, 65, 67,
110, 147, 151, 155, 158, 159,
168, 170, 369.

కావ్యాదర్శనాభ్యుదయ 159, 168
 కావ్యానుశాసనము 53, 146, 147
 150, 154, 165, 167, 169, 170,
 358.
 కావ్యానుశాసనవాక్య 151, 152, 159
 375
 కావ్యరంభము 159
 కావ్యాలంకారము 12 14 15, 16
 కావ్యాలంకారమురామణి 59
 కావ్యాలంకార యువృత్తి 518
 కావ్యాలంకార సంగ్రహము 15, 53
 కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము 255,
 358, 365 970
 కావ్యాలంకారసాసంగ్రహము 5, 19
 కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి 67, 107,
 110 374 402.
 కావ్యోత్కర్ష పాతువు 11
 కావ్యోత్పత్తి పాతువులు 80
 కాశీఖండము 372
 కాశీసంస్కృత గ్రంథమాలా 2
 కిరాతార్జునీయము 147, 161
 కిరాతార్జునీయ వ్యాఖ్యానము 219
 కిరికిరితము 327
 కీచకవధము 159
 కీచసందేశము 375
 కుంతకుండము 3, 69 109
 కుంతకుండితి చర్చ 111
 కుంద శేఖర విజయము 212
 కుట్టమితము 327
 కుతూహలము 329
 కుమారి సంభవము 155, 440
 కుమారస్వామి సోమపీఠ 2, 40, 117,
 240, 241, 387
 కులకము 162

కులీగత 13 17,
 కృతజ్ఞత 16, 17,
 కృతత 332
 కేవల ప్రకృతినిర్మల యోగిత 514,
 కేవల మృత్యువైషమ 525
 కేవల ప్రకృత్యనిర్మల యోగిత 515
 కేవలాప్రకృతశ్లేష 526
 కేశీచైవళికము 217
 కైముర్త్యునాయము 542
 కైయటాచార్యుడు 524
 కైశికాద్రి లలితాదులమంటి శబ్దవృత్తులు
 గావు 76.
 కై 33 75, 101 103,
 కోపములేమి 16
 కోమలము 103
 కోశము 163
 కోహలుడు 193, 259
 కాసల్య 20
 క్రమశ్రేష్ఠము 383
 క్రియకు క్రియతో విరోధము 505
 క్రియలకు గుణ, ద్రవ్యములతో విరోధము.
 505
 క్రియాగూఢము 150
 క్రియాఫలలోక్తేష 484
 క్రియాభావ ఫలలోక్తేష 484
 క్రియాసముచ్చయము 549
 క్రియాస్వరూపాభావోక్తేష 483
 క్రియాస్వరూపోక్తేష 483
 క్రియాపాతూక్తేష 484
 క్రిడాకసాశలము 217
 క్రోధము 298
 క్లిష్టము 375
 క్షమ 8
 క్షుద్రప్రవర్ణములు 170

తే మేంద్రుడు 61, 88, 89

ఖ

ఖండకథ 169

ఖండకావ్యము 168

ఖండమాళిక 197, 198

ఖండిత 81, 84

ఖలేకపోతన్యాము 551

గ

గతి 402

గతినియమచిత్రము 142

గద్యకావ్యములు 166

గద్యపద్యాత్మక కావ్యవిభాగము 160

గద్యభేదములు 184

గద్యము 161

గమ్యవన్యాసము ప్రస్తావము 514

గర్భసంధి 190

గర్భసంధ్యంగములు - చాని స్వరూపము
190

గర్వము 314

గాంధీర్యము 17, 298

గాథ 184

గుణకీర్తనము 7

గుణక్రియా సమస్తముచ్యయము 550

గుణప్రకరణము 390

గుణభలోత్పేక్ష 488

గుణమునకు గుణములతో విరోధము 506

గుణమునకు ద్రవ్యముతో విరోధము 506

గుణముల క్రమము 390

గుణముల స్వరూపము -

ఉదాహరణములు 591

గుణముల స్వరూపము 549

గుణవైరూపకత్వేష 455

గుణమేషాత్పేక్ష 485

గుణాధ్యక్షము 22

గుణాధ్యక్షము 170

గుణానుహాసనము 7

గుణాలంకారము 79

గుణాభివ్యక్తి 486

గుణాభివ్యక్తిరూపాత్పేక్ష 485

గుణాభివ్యక్తిరూపాత్పేక్ష 486

గుణాభివ్యక్తి 402

గుణిభూత పుణ్యగ్రామము 188

గుణచిత్రము 150

గుణార్థము 158

గేయసంగము 214

గోదావరి 398

గోపాలభట్టు 15

గోలకొండ పత్రిక 238, 255, 276

గోష్ఠి 214

గౌడ దేశము 108

గౌడ 78, 102, 110, 114

గౌణవృత్తి 76

గౌణి 3, 84, 85

గ్రామ్యము 358

గ్లాని 308

ఘ

ఘటమానకవి 57

చ

చక్రితము 329

చక్రబంధము 418

చక్రవర్తి (అలంకారికుడు) 553

చక్రవాళ పూర్ణలక్షణము 173

చక్రవాళము 173

చక్షుఃప్రీతి 291

చతుర్విధకవిత్వము-చిత్రకవిత్వ 144

చపలత 312

చారాయణుడు 137

చింత 310

చిక్కదేవరాయోదాహరణము 175

చిత్రకవిత్వము 145 204

చిత్రకవిత్వము-సప్రయోజనము 155

చిత్రకావ్యము 144

చిత్రకావ్యోపయోగము-

మతభేదము 152

చిత్రభేదములు 146

చిత్రలక్షణము-తదేదములు 146

చిత్రాలంకారములు 414

చిత్రాలంకారసామాన్యలక్షణము 414

చిత్రీడి 37

చిససీతారామకాష్ఠి-వృత్తి 372

చూర్ణకము 164

చూళిక 196, 197, 198

చూళికావిభాగము 197

చేటుడు 29, 30

చ్యుతచిత్రము 149

చ్యుతసంస్కారము 258

చ

చందఃకాన్త్రము 166

చక్రిన్యాయము 2

చలాదిశబ్దములతో అవహృతము 475

చేకానుప్రాసము 410

జ

జగన్నాథుడు 46, 43, 50, 51, 61,
89, 290, 294

జడత 314

జనాంతికము 212

జనార్దన 75, 81

జాగరము 232

జాతికి గుణ్యద్రవ్యములతో విరోధము 504

జాతికి జాతిక్రియలతో విరోధము 504

జాతిఫలోత్పేక్ష 482

జాతిసేవాప్రేక్ష 481

జాత్యభావ ఫలోత్పేక్ష 482

జాత్యభావసేవాప్రేక్ష 482

జగుప్స 299

జై మిని మహర్షి 14

జ్వరము 234

డ

డిమము 181, 207

త

తత్సమచంద్రిక 274, 275

తద్గుణాలంకారము 502

తద్ధితగతపూర్ణ అర్థి 486

తద్ధితగతపూర్ణకౌతి 425

తర్కసంగ్రహము 97

తాతాచార్యులు డి. టి. 2

తాత్పర్యము 2

తామసుడు 22

తారావళి 174

తారాళకాంక్షము 118

తిక్కన 440
 తిరుమలార్చనము 172
 తిర్వంగతరసాభాసము 337
 తుల్యప్రచారానందము 142
 తుల్యయోగితాంకము 10, 514
 తేజస్సు 17
 తేజస్విత 16, 17, 19
 తైత్తిరీయము 523
 త్యాగము 162
 తానము 321
 తిగూఢము 215
 తిపురచాహము 205
 తిపురాంతకోదాహరణము 172
 తిలింగ 355, 276
 తివేది. కె. వి. 1, 2, 40, 76, 84, 241
 తోటకము 215

ద

దండాపూవస్థాయము 543
 *దండ 1, 14, 45, 81, 85, 86, 104,
 151, 155, 163, 170, 289
 దక్షత 16, 17
 దక్షిణుడు 22, 26, 27, 28
 దర్శనము 54
 దళప్రయోజనము - అతివ్యాప్తి నిరా
 సనము 583
 *దళరూపకము 17, 24, 177, 179,
 188, 185, 195, 206, 208, 277,
 280, 294.
 దళరూపకములు 178, 204.
 దార్ద్రము 17
 దిగ్దేశవిరుద్ధములు 386
 దివ్యవాణి 288, 289

దీపక లంకానము 515
 దుర్మల్లిక 317
 మర్తాప్రసాద ద్వివేది 199
 దూతికము 47
 దృశ్యకావ్యములు 10
 దృష్టాంతము 3
 దృష్టాంతాంకారము 518
 దేవీమహాదేవము 216
 సేవీకతము 157
 చేకము 42
 దైన్యము 310
 దైవికకవచము 210
 దోషప్రకరణము 349
 దోషము 2
 దోషలక్షణము 349
 ద్రవ్యభిర్రేపక 488
 ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యముతోవిరోధము 507
 ద్రవ్యస్వరూపితావోత్పత్తి 487
 ద్రవ్యస్వరూపిత్రేపక 487
 ద్రవ్యహేనాత్మేపక 487
 ద్రవ్యహేనాత్మోత్పత్తి 488
 ద్రవ్యాభివ్యక్తితోత్పత్తి 488
 ద్రాక్షాపాకము 119, 120
 ద్వికూఢము 214
 ద్వితీయపరాకాష్ఠాసము 166
 ద్వితీయపర్యాయము 557
 ద్వితీయప్రతిపదము 537
 ద్వితీయసమన్వయము 550
 ద్వితీయైకావళి 562

ద

దశంజయుడు 17, 185, 289
 ధనికుడు 24

ధర్మకామార్థతత్పరత 23

ధారాధీశ్వరుడు 15

ధార్మికత 13

ధార్మికత్వము 17, 19.

ధీర 31

ధీరలలితుడు 24, 25, 44

ధీరశాంతుడు 24, 26, 44.

ధీరోదాత్తుడు 24, 44

ధీరోద్ధతుడు 24, 25, 44

ధురీణత 23

ధృతి 312

ధృష్టుడు 22, 26, 27, 28, 29

ధైర్యము 17, 35, 323

ధ్వన్యాలోకము 55, 68, 77, 78, 87.

99, 101, 107, 152, 153, 194.

207, 344, 351, 369

ధ్వన్యాలోకము-తోచనము 65, 68, 99.

168, 169, 169, 303

ధ్వనికావ్యము 121

ధ్వనిమతము 8

ధ్వనివిశేషములు 123

ధ్వనినిర్ధాంతప్రవక్త 87

స

సందితిమృన 421

సటి 201

సన్నయార్జుడు 421, 434, 440

సయమయూఖ మాలిక 371

సరకాసురవ్యాధోగము 210

సర్వవతి 215

సాంది 221

సాందీప్యరూపము 205

సాగనాథకావ్య పి.వి 2

(38)

సాగన-ధము 419

సాగానండిము 30, 173

సాగేశభట్టారకులు 50, 65, 365

సాచికేతూపాఖ్యానము 163

సాక్షిప్రవక్తము 176

సాక్షిము 204, 218

36, 180

సాక్షిలక్షణ రత్నకోశము 165, 167,

186, 197, 199, 201, 207, 211

సాక్షిక 215

సాక్షిసప్తక ప్రభృతులు 218

సాక్షిమే రూపకము 177

సాక్షిరాసకము 215

సాక్షికావ్యము 6, 7, 10, 14, 68, 99,

100, 177, 178, 180, 185, 186,

188, 195, 197, 200, 211, 212.

213, 219, 278, 279, 281, 282,

283, 284, 289

సాక్షికావ్యము-అభినవఖాతి 10

సాక్షికావ్యము. (హిం.ప్ర.) 283, 289

సాక్షిస్వరూపము 176

సాక్షిలింగారములు 212

సాక్షిప్తులు 219

సాయకగుణములు 16

సాయకగుణముల లక్షణోదాహరణ

ములు 17

సాయకగుణవర్ణనము 44

సాయకప్రకరణము 1, 120

సాయకలక్షణము 21

సాయకసహాయులు 29

సాయకుడు 11

సాయకులు 23

సాక్షికపాకము 120

సాక్షిక 202, 225

సింహాస్తుతి 582
 నికృష్టకావ్యలక్షణము 47
 నిత్యదోషములు-అనిత్యదోషములు 351
 నిదగ్గనాలంకారము 519
 నిద్ర 316
 నియతాప్తి 188
 నిరర్థకము 352
 నిరలంకృతి 386
 నిరవయవరూపకము 468
 నిరవయవకేవలరూపకము 468
 నిరవయవమాలారూపకము 468
 నిరుక్తము 7
 నిరూఢ (లక్షణ) 85
 నిర్భాసనము 8
 నిర్వహణసంధి 192
 నిర్వహణసంధ్యంగములు-వాని స్వరూపము 198
 నిర్దేశము 307
 నిశ్చయగర్భసందేహాలంకారము 472
 నిశ్చయాంత సందేహాలంకారము 473
 నీతివర్ణ 56
 నీలకంఠదీక్షితుడు 108
 నృత్యము 178,
 నృత్యము 177
 నేయార్థము 358
 నైషధము 162
 న్యాయదర్శనము 85
 న్యాయనిర్ణయము 2
 న్యాయమూలకారుడు 85
 న్యూనదానాధికాదానపరివృత్తి 561
 న్యూనోపమ-అధికోపమ 369

వ

వంచితంశ్రము 550

వంచనంధులు 182
 వంచననావళి 182
 వణింజలిమహర్షి 51,522,523
 వశత్వకర్షణము 378
 వశాక 180 184
 వశాకాస్థానకములు 185
 పదదోషములస్వరూపము - ఉదాహరణము 350
 పదదోషములు 349
 పదార్థి హేతుక కావ్యలింగము 538
 పదోచ్ఛయము 8
 పద్మబింధులు 414
 పద్మిని 37
 పరంవర్తితరూపకము 462,468
 పరమలఘుమంజూష 82
 పరిశిష్టము 212
 పరిణామాలంకారము 470
 పరశురాముడు 24
 పరికథ 166
 పరికరాలంకారము 527
 పరిగ్రహము 31
 పరిచేనము 8
 పరివృత్త్యలంకారము 560
 పరిసంఖ్యాలంకారము 543
 పరుషము 109,361 383
 పర్యాయబింధము 163
 పర్యాయాలంకారము 556
 పర్యాయోక్తాలంకారము 535
 పాంచాలశయ్య 119
 పాంచాలి 78,109,110,115
 పాండిత్యము 16,20
 పాకము 6,119
 పాణిని 50
 పాణినీయము 20

పాత్రల సంబోధనములు 220
 పారిజాతావహరణము 421
 పాల్కురికి సోమనాథుడు 178
 పీఠమద్దుడు 29, 30
 పునరుక్తము 365
 పునరుక్తవదానము 412
 పుష్పగండిక 214
 పూర్ణోపమ 432
 పూర్వపాఠములు-మార్పులు 374
 పూర్వప్రబంధావకర్తము 11
 పృచ్ఛ 8
 పోతన 298, 421
 ప్రకరణము 92, 181, 206
 ప్రకరణాదులు 218
 ప్రకరణి 217
 ప్రకరి 180, 187
 ప్రకాశము 219
 ప్రకాశవర్ణుడు 99, 101, 106, 110
 146, 151, 155
 ప్రగల్భ 31
 ప్రచ్ఛేదము 214
 ప్రజ్ఞ 17
 ప్రతాపరుద్రకల్యాణము 281, 237, 248
 259, 265
 ప్రతాపరుద్రవక్రవర్తి 17, 18, 19, 27, 28
 ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము 2
 ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకము 264
 ప్రతాపరుద్రీయము 189
 ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్య-రత్నావళిము 21
 394, 395, 460,
 ప్రతికూలాంగరచన 388
 ప్రతినాయక ప్రాధాన్యము 388
 ప్రతిభముఖ్యము 31
 ప్రతిమానాటకము 218

ప్రతిమ భవంధి 189
 ప్రతిముఖసంధ్యంగములు-వాణి స్వరూపము
 189
 ప్రతినాయకుని వర్ణించి తజ్జయమున
 నాయకోత్కర్షము 43
 ప్రతివస్తూపము 517
 ప్రతిషేధము 8
 ప్రతీపాఞంకారము 536
 ప్రతీహారేందురాణ 1, 59 519
 ప్రత్యక్షశయ్య 118
 ప్రత్యగీకాలంకారము 555
 ప్రత్యనాయము 12
 ప్రథమవతాకాస్థానకము 185
 ప్రథమైకావలి 562
 ప్రపంచభాషలు-స్వరము 525
 ప్రబంధములు 11
 ప్రయోజనమాల లక్షణ 86
 ప్రలాపము 332
 ప్రళయము 305
 ప్రవరసేనుడు 13
 ప్రవాసము 386
 ప్రవిభాగము 244
 ప్రవేశకము 198
 ప్రశ్నోత్తరచిత్రము 151
 ప్రశ్నోత్తర మాలిక 547
 ప్రసాదము 392
 ప్రస్థానము 216
 ప్రహసనము 181 208
 ప్రహేళిక 151
 ప్రాకరణికాప్రాకరణికార్థావృత్తి 542
 ప్రాచీనుల కావ్యలక్షణ ఖండనము 47
 ప్రాప్తి 8
 ప్రాప్త్యాక 183
 ప్రాసంగికము 179

ప్రియవదనము 16,17

ప్రియోక్తి 8

ప్రేమణము 216

ప్రేమచంద్ర టీక 368

ప్రేయస్సు 394

ప్రేయోలంకారము 565

ప్రోత్సాహము 7

ప్రోషిత భర్తృక 31,35

ప్రాధ 37, 38, 39

ప్రాధి 399

ప్రాధుఁడు 58, 159

ఫ

ఫలలిక్షణ 86

ఫలాగమము 184

బ

బసవోదాహరణము 172

బాణభట్టు 56, 112, 156

బాధకాంక్షము 578

బాహుళ్యము 119

బాలబోధిని 52

*బాలరామాయణ నాటకము 198, 205,

240

బాలవ్యాకరణము 483

బాలవ్యాకరణోద్భోతము 372

బిందుమతి 217

బిందువు 184

బింబప్రతిబింబ భావము 454

బిభౌకము 328

బిదుదావళి 174

బీజము 184

బీభత్సము 328, 345

బుద్ధి 17

బృహత్కథ 164, 170

బృహత్సంహిత 254

బోధాయసుఁడు 309

భ

భగవద్విజ్ఞానము 209

భగవదీత 53, 62

భగ్నక్రమము (ప్రక్రమభంగము) 379

భగ్నచ్ఛందము 370

భట్ట తామఁడు 10, 54, 55, 60, 290

భట్ట నాయకుఁడు 69, 286, 289

భట్ట లోల్ల టుఁడు 284, 287

భట్టమూర్తి 434

భయము 299

భయానకము 322, 345

భయానకమునమునవ్యభిచారిభావముల

వ్యవస్థ 345

భరతకోశము 197, 289

భరతముని 7, 10, 24 68, 66, 99,

100, 101, 107, 176, 177, 181,

185, 195, 212, 213, 278, 280,

284, 302, 346

భరతముని పేర్కొనిన లక్షణములు 8

భరతమునిరససూత్రము-వివరణము 281

భర్తృదారిక 218

భర్తృహరి 85, 90

భవభూతి 24, 59, 112

భాగవతము 298

భాగ్యము 17

భాణము 181, 207

భానిక 218

భామహలంకారము. 3, 55, 60, 64,
65, 168
* భామహండు 1, 2, 3, 4, 15, 55,
56, 64 66, 109, 111, 167, 168
389, 559
భారతి 76, 101, 103, 104, 116, 207
భారవి 66, 150
భావప్రకాశము 111, 289 302 326
భావము 278, 323
భావయ్యుత్తి (వత్తి) 62
భావశబలత 296, 339
భావశబలతాలంకారము 568
భావశమము 338
భావకాంతి 295
భావసంధి 296, 339
భావసంధ్యలంకారము 539, 557
భావికము (గుణము) 401
భావికాలంకారము 542
భావోదయము 295, 338
భావోదయాదులు 295
భావోదయాదులు-అక్షణోదాహరణములు
338
భావోదయాలంకారము 567
భిన్నము 382
భిన్నవచనము-భిన్నలింగము 368
భీభత్సము 322
భీభత్సమునవ్యభిచారిభావములవ్యవస్థ 345
భూషణము 7, 8, 9
భూషణార్థి 80
భేదప్రధానసాధర్మ్యము 456
భేదప్రధానసాధర్మ్యముగల యలంకా
ములు 457
భేదాభేదప్రధానసాధర్మ్యము 456
భేదాభేదప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి 458

భేదాభేద సాధర్మ్య ప్రస్తావనము 422
భేదాభేదాతిశయోక్తి 488
భేదాభేదాతిశయోక్తి మూలకమును శ్లేష
భూషణమునగు అభేదాద్యవసాయన
హోక్తి 491
భోగావళి 173
భోజరాజీయము 372
* భోజండు 10, 15, 16, 22, 31, 107,
110, 160, 197, 389
భ్రాంతిమదలంకారము 473

మ

మంఖకుండు 15, 65
మంత్రులు 218
మతి 319
మత్తవిలాసము 209
మదము 309
మధుకోశము 374
మధురకవిత్వము 144
మధ్యదీపకము 517
మధ్య 37
మధ్యమ 31, 38
మధ్యమకావ్యము లేక గుణిభూతివ్యంగ్యము
121
మధ్యమకైశి 104, 105
మధ్యమకైశి-మధ్యమారభటి 104
మధ్యమము 109, 118
మధ్యమారభటి 105
మధ్యమాలక్షణము 37
మనస్సుగము 38
మనోరథము 8
మన్మథావస్థలు 380
మమ్ముట విద్యానాథాదుల కావ్యలక్షణ
సమర్థనము 51

మమ్మటాదుల నివృద్ధ 295

మమ్మటుండు 13, 46, 49, 51, 61, 65,

95, 99, 107, 143, 193, 352, 375,

522

మరణము 320, 335

మల్లినాథుడు 1, 116, 143, 374

మహాకవి 58

మహాకావ్యము 157

మహాకావ్యము-సర్గబంధము 158

మహాకావ్యోపకావ్యములు 157

మహాకూలీనత 16, 17, 20

మహాదేవుడు 18

మహాభార్యము 16, 18

*మహాభారతము 13, 164

మహాభావ్యము 356

మహామహిమత్వము 16, 20

మహారాజ్ఞి 218

మహావీరచరిత్రము 25

మహిమభట్టు 96, 99

మాగధి 110

మాఘకవి 56, 156, 184, 373

మాఘము 371

మాధవ్యుడు 30

మానము 17

మానిత 16

మాధుర్యము 17, 226, 392

మాయాకాపాలికము 216

మారిమండు 202

మార్దవానుగతుడు 60

మాలతీమాధవము 69, 207, 218

మాలతీపీఠి 211

మాలాదీపకము 568

మాలోపమ 455

మాళవికాగ్ని మిత్రము 59

మిథ్యాధ్యవసాయము 8, 10

మిత్రశర్వని భేదములు 126

మిత్రాలంకారిప్రకరణము 572

మీమాంసాకాస్త్రము 14, 72

మీమాంసాకాస్త్రపక్షము 479

మీలనాలంకారిము 500

ముక్తికాదులు 7

ముక్తకము 162

ముఖసంధి 188

ముఖసంగ్రహములు- వాని స్వరూపము

188

ముఖ్య 3

ముగ్ధ 31, 37, 38

ముగ్ధాలక్షణ 37

ముద్రారాక్షసము 218

ముమ్మడంబ 18, 20

మూర్ఖ 335

మృచ్ఛకటిము 208, 218

మృదవము 206

మేఘసందేశము 449

మేనకాపాతము 216

మోటాయికము 326

మోహము 311

య

యతిభ్రష్టము 370

యతిరాజవింశతి 359

యత్నము 158

యథాసంఖ్యాలంకారము 540

యమకము 411

యశః ప్రతాపసుభగత్వము 22

యాష్ట 8

యాదవోదయము 216

యాయావరీయఁడు 62 64
యుక్తి 8
యువరాజుది కుమారులు 218
యోగపూర్వక-అభిధ 78, 80
యావనము 16, 17

ర

రఘువంశము 156, 159, 161, 172
489, 489
రతి 296
రతిమంజరి 37
రత్నకాణపాఖ్య 84, 115
రత్నావణము 209
రత్నావళి 78, 162 218
రత్నపచారచతురశ 16
రమ్యకావినోక్తి 492
రసక్రమము 288
రసగంగాధరము 295
రసచర్చ 281
రసతరంగిణి 15
రసదోషములు 288
రసప్రకరణము 277
రసప్రధానము 412
రసము-భావము 283
రసగంగాధరము 50, 62, 86 294
రసతరంగిణి (వాఖ్య) 15
రసములు తొమ్మిది 289
రసము తెనిమిది 286
రసవదలంకారము 564
రసవదాదులలంకారములు కావు 580
రసవదాదులకు అలంకారవ్యవహారము
గౌణము 569
రసవదాదులే ముఖ్యలంకారములు 570

రసవదాద్యలంకారములు 346, 564
రససంకరము 340
రససంకరవిషయమున ఒక ఆక్షేపము 341
రససంఖ్య 288
రససంఖ్య అవ్యవస్థితము 290
రసస్వరూపము 277
రసవిభాగము 287
రససిద్ధాంత సంగ్రహము 346
రససూత్రవివరణము-భిన్నదృక్పథములు
284
రసాంతరసమావేశము-విరుద్ధరసములు 348
రసానుగుణములు 8
రసాభాసము 394, 397
రసార్థవనుభావరము 9, 10, 34, 58,
101, 102, 103, 108, 198 207,
289, 340
రసార్థవాలంకారము 99, 101, 107,
110, 111, 140, 151, 156
రసాశ్రయము 342
రాఘవసాంజవీయము 372
రాఘవా వి. డాక్టర్. 10, 118, 291
రాఘవయ్య-వార్తకవి 144
రాజకుమారి 218
రాజశేఖరుఁడు 8, 56, 57, 62, 63, 65,
88, 95, 107, 109, 210
రాజు 218
రాజు-భార్యలు 218
రాధీకాసాంత్వనము 118
రామకృష్ణకవి-మానవల్లి 7, 197
రామానందము 8
రామాయణచంపువు 15, 161
రామాఖ్యుడయము 218
రామానందకర్త 59
రామాయణము 18, 30, 54, 181

రాముఁడు 24
 రావణుఁడు 24, 47
 రాసకము 216
 రీతి 6 401
 రీతినిర్వచన స్వరూపములు 106
 రీతులస్వరూపము 111
 రీతులయత్పత్తి 108
 రీతులసంఖ్య 109
 రీతులు 75, 106
 రుక్మిణీపరిణయము 212
 రుచకుఁడు 15, 559
 రుద్రతూలంకారము 59
 రుద్రటుఁడు 2, 16, 81, 110
 *రుద్రభట్టు 15, 408
 రుద్రమదేవి 28
 రుద్రుఁడు 28, 98
 రుక్మకఁడు 15, 85, 559
 రూఢిపూర్విక-అభిధ 78 79
 రూపకనామములు 218
 రూపకపాత్రనామములు 220
 రూపకలక్షణ సంగ్రహము 212
 రూపకవిభాగము 463
 రూపకాలంకారము 461
 రూపసంపద 16
 రూపము 17
 చైతన్యమదనిక 215
 రోమాంచము 306
 రౌచికుఁడు 59
 రౌద్రబీభత్సముల సంకరము 841
 రౌద్రము 323
 రౌద్రమున వ్యభిచారిభావముల
 వ్యవస్థ 845
 ల
 లంఠోదరప్రహసనము 209

లక్షణ 3 7, 68, 71, 72, 74 80, 81
 లక్షణము 6, 7, 10, 147, 172
 లక్షణదీపిక 144, 148, 172
 లక్షణనాట్యాల-కానీలాస్యాంగములు 213
 లక్షణ శాకచక్రసార్థస్యము 431
 లక్షణవాక్యములోనిదశముల సార్థిక్యము
 422
 లక్షణస్వరూపము 6
 లక్షణాభేదములు 85
 లక్షణామూలములైన సంబంధములు 85
 లటకమేళకము 209
 లలితము 328
 లలితుఁడు 22
 లాక్షణికములు 70
 లాక్షణికులు చెప్పిన కొన్ని పద్య కావ్య
 భేదములు 162
 లాటాను ప్రాసము 413
 లాటి 110
 లాలిత్యము 17
 లాస్యాంగములు 213
 లింగము 92
 లీల 324
 లుప్తిపము 436
 లుప్తిపమావర్గములు 437
 లోకనాథయ-మూలాంకార ప్రస్తావము 552
 లోకప్రసిద్ధివిరుద్ధము 887
 లోకరంజనము 17
 లోల్లటుఁడు 154
 లౌకికరసము 342
 లౌకికరసాశ్రయము 342
 లౌకికవస్తువున లౌకికవస్తువ్యవహారసమా
 రోపము 495
 లౌకికవస్తువున శాస్త్రీయవస్తు వ్యవహార
 సమారోపము 496

వ

పంశ ప్రతిష్ఠ 7
 వక్త్రము 106
 వక్త్రోక్త 7, 9
 వక్త్రోక్త జీవితము 3, 113, 113
 వక్త్రోక్త్యలంకారము 498
 వక్ష్యమాణకథననిషేధాదేపాలంకారము 530
 వత్సరాజు 185
 వరుచి 290
 వరాహమిహిరఁడు 254
 వర్గము 58
 వల్లభుఁడు (అలంకారికుఁడు) 1
 వసంత రాజీయము 246
 వస్తునిషేధాదేవము 529
 వస్తుప్రతివస్తు భావము 453
 వస్తుప్రాధాన్యము 42
 వస్తుస్వభావ కవటము 210
 వాక్యగతపూర్ణ ఆర్థి 485
 వాక్యగత పూర్ణ త్రైతి 431, 432
 వాక్యదోషములు-స్వరూపాదాహరణములు 362
 వాక్యగర్భితము 367
 వాక్యపదీయము 85
 వాక్యసంకీర్ణము 366
 వాక్యార్థము 3
 వాక్యార్థ పేతుకావ్యలింగము 588
 వాగ్భటుఁడు 62, 109
 వాగ్మిత 17
 వాచకములు 71
 వాచికాభినయము 176
 వాచికుఁడు 69
 వాచ్యవర్జితము 378

వాచ్యసిద్ధ్యంగము 140
 వామనుఁడు 2, 87, 107, 109, 111, 118, 375, 387
 వాలివదము 216
 వాల్మీకిమహర్షి 11, 54, 56, 118, 146, 156, 164
 వాసకనక్షత్ర 32, 33
 వాసవదత్త 185, 186
 వికల్పాలంకారము 548
 విక్రమోర్వశీయము 172, 215, 289
 విచిత్రమార్గము 113
 విచిత్రము 109
 విచిత్రాలంకారము 511
 విచిత్ర 326
 విచిత్ర దీపనము 388
 విజయయాత్రా విలాసము 236
 విజాతీయాంగాంగి భావసంకరము 576
 విటుఁడు 29, 30
 వితర్కము 321
 విదగ్ధకవి 56
 విదగ్ధక 16
 విదర్భ 108
 విదర్భనాలంకారము 492
 విద్యసాలభంజిక 215
 విద్యాధరుఁడు 1, 118, 294
 విద్యానాథుఁడు 2, 10, 14, 16, 46, 48, 53, 66, 69, 74, 88, 95, 101, 109, 116, 117, 189, 145, 157, 159, 163, 165, 168, 170, 172, 202, 208, 287, 290, 389, 403, 559, 563
 విదూషకుఁడు 29, 30, 202, 208
 విదూషకుఁడు-రాజు 219
 వినయము 17

విసీతుఁడు 58, 59
 వినోక్త్యలంకారము 491
 విన్నకోట పెద్దన 59, 60
 విప్రయోగము 91
 విప్రలంభ శృంగారము 384
 విప్రలబ్ధి 31, 33, 34
 విఘోధము 317
 విభావనాలంకారము 510
 విభావము 290
 విభ్రమము 325
 విమర్శనంధి 192
 విమర్శనంధ్యంగములు-చానిస్వరూపము
 191
 విరహము 386
 విరహోత్కంఠిత 31, 32
 విరసము 383
 విరుద్ధమతికారి 359
 విరుద్ధమతికారి 359
 విరుద్ధము 386
 విరూపఘటన (విమాలంకారము) 518
 విరోధగర్భాలంకార ప్రస్తావము 508
 విరోధము 90, 91
 విరోధాలంకారము 503
 విలంబప్రతీతి 388
 విలాసము 324
 విలాసవతి 217
 విలాసిక 217
 వివక్ష 3
 వివక్షితాన్యవరచాచ్యుత్వని 124
 వివిధకవులు 55, 56
 వివిధకాశ్చక్రారులు ప్రదర్శించిన రీతిస్వ
 రూపము 106
 వివేకి 59
 విశేషకము 162

విశేషమున సామాన్యప్రసీతి (అప్రస్తుత
 ప్రశంస) 584
 విశేషాలు కారము 508
 విశేషోక్త్యలంకారము 510
 విశేషమర్థితిసామాన్యము (అర్థాంత
 రన్యాసము) 540
 విశ్వనాథుఁడు 10, 17, 46, 48, 49, 50,
 51, 69, 100, 110, 155, 163, 165,
 166, 167, 188, 214, 375
 విశ్వనిఘంటువు 470
 విశ్వావళి 162
 విశ్వాసము 16
 విశ్వేశ్వరపండితుఁడు 1
 విసంధి 384
 వినగ్గులుప్తము 378
 వినస్తరకవిత్వము 145
 వినస్తరము 497
 వినస్తయము 300
 విషమాలంకారము 512
 విషాదము 315
 విష్కంభము 195
 విహృతము 329
 వీధి 181, 210
 వీరభద్ర విజృంభణము 208
 వీరము 322
 వీరరాఘవాచార్యుఁడు 239, 241
 వీరరుద్రవిజయము 248
 వీరరుద్రుఁడు 21
 వీరమున వ్యోచారిభావవ్యవస్థ 345
 వృత్తగంధి 164
 వృత్తత్నాకరము 171, 372
 వృత్తి 3, 6
 వృత్తిపదనిర్వచనము 99
 వృత్తివార్తకము 85

వృత్తులు 76, 93, 98
 వృత్తుల యుత్పత్తి 100
 వృత్తులసంఖ్య 100
 వృత్త్యనుప్రాసము 410
 వేంకటరావు-నిడుదవోలు 172
 వేంకటరాయశాస్త్రి-వేదము 213
 *వేదసంహారము 187, 207, 218, 239
 వేదములు 53
 వేపథువు 308
 వైదగ్యము 16, 17, 19
 వైదర్భి 78, 109, 120, 114
 వైదర్భికితి 68 78
 వైదర్భ్యదృష్టాంతాలంకారము 519
 వైదర్భ్యమూలక ప్రతిపస్తూపము 518
 వైయధికరణ్యమున పరిణామము 471
 వైవర్ణ్యము 308
 వైస్వర్యము 307
 వ్యంగ్యము 41, 51, 52, 66, 68, 71,
 72, 87, 88, 98
 వ్యంజన 12, 40, 68, 71, 74, 87, 88
 వ్యంజకములు 71
 వ్యంజన చిత్రము 147
 వ్యంజన త్రివిధము 88
 వ్యక్తి 93
 వ్యక్తివివేకము 3, 96
 వ్యతిరేకాలంకారము 521
 వ్యవేక 4
 వ్యక్తిచారిభావము 292
 వ్యభిచారి భావముల వ్యవస్థ 344
 వ్యభిచారి భావములు ..
 లక్షణాదాహరణములు 307
 వ్యర్థము 380
 వ్యాఖ్యాతాలంకారము 555
 వ్యాకీర్ణము 385

వ్యాయోగము 181
 వ్యావర్తము-అపహ్నవము 430
 వ్యావర్త్యము-ఉల్లేఖము 429
 వ్యావర్త్యము-ప్రాంతిమదలంకారము
 439
 వ్యావర్త్యము-రూపకము 426
 వ్యావర్త్యము-సందేహాలంకారము 427
 వ్యాజస్సుశృలంకారము 531
 వ్యాజోక్త్యలంకారము 500
 వ్యాధి 320
 వ్యాయోగము 181, 209
 వ్యాసుడు 6, 56
 వ్యాసము 201
 వ్యుత్పత్తి 62
 వ్రీడ 312
 వ్రీడాశ్యాగము 334

శ

శంక 308
 శంఖని 37
 శకుంతల 9, 10
 శకుండు 22, 26, 27, 29
 శబ్దచిత్రము 122
 శబ్దవర్ణనీయప్రశ్నపూర్వక పరిసంఖ్య 543
 శబ్దవృత్తులు 73, 74
 శబ్దశక్తిమూలధ్వని 3
 శబ్దశక్తిమూలధ్వనులు 136
 శబ్దశక్తిమూలమగు అలంకారధ్వని 136
 శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన 88
 శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన-అర్థశక్తిమూల
 వ్యంజనల పరస్పర భేదము 89
 శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనశ్లేషతో గతార్థము
 కాదు 95

శబ్దస్మరణము 43
 శబ్దహీనము 362
 శబ్దార్థములు 70
 శబ్దాలంకారిములు 388
 శబ్దార్థోభయశక్తిమూలధ్వని 137
 శబ్దాలంకారి ప్రకరణము 404
 శబ్దాలంకారములు 410
 శబ్దాలంకార సంస్కృప్తి 573
 శమము 301
 శయ్య 7, 116
 శయ్య-పాతధర్మము 118
 శాంతము 322
 శాంతిమురిసమే 302
 శాంతుడు 22
 శాకుంతలము 9, 30, 204, 213
 శాకుంతలము వే.వేం.శా. అనువాదము 216
 శాకుంతలము శ్రీనివాసాచార్య వ్యాఖ్య 198
 శారదాశనయుడు 10, 110, 197, 303
 శాస్త్రకవులు ముత్తెఱంగులవారు 57
 శాస్త్రజ్ఞానము 17
 శాస్త్రాభిధానము 2
 శాస్త్రీయవస్తువున శాస్త్రీయవస్తువ్యవహార సమారోపము 493
 శాస్త్రీయవస్తువున లాఠి వస్తువ్యవహార సమారోపము 497
 శాస్త్రోక్త్యర్థము 5
 శిక్ష 481
 శిల్పకము (ఉపరూపకము) 217
 శిల్పకుడు 59
 శివభద్రుడు 57
 శివోదాహరణము 172
 శివుపాలవధ 140, 155, 159, 174, 440

శీలము 16, 17
 శ్రమము 309
 శ్రవ్యదృశ్యశ్రవణబంధములు 10
 శ్రీశృష్టుడు 20
 శ్రీగదితము 217
 శ్రీనివాసాచార్య 198
 శ్రీప్రతాపరుద్రేశ్వరుడు 14, 16, 17, 18, 19, 22
 శ్రీమద్రామానుజోదాహరణము 172
 శ్రీమద్రామాయణము 11, 13, 164, 178, 184, 187
 శ్రీమన్నారాయణుడు 100
 శ్రీమధవాచార్యుడు 524
 శ్రీరాముడు 11, 20, 47
 శ్రీవత్సలాంభనుడు 1
 శ్రీశంకుకుడు 285, 286, 288
 శ్రీశాస్త్రిగారికృతులు-ఛండోదోషములు 373
 శ్రీహర్షుడు 56, 59
 శ్లిష్టవదయుత వరిసంఖ్య 445
 శుక్రాచార్యుడు 58
 శుచిత్వము 17
 శుద్ధ 86, 87,
 శుద్ధధ్వనుల పేళ్ళు 126
 శుద్ధసందేహాలంకారము 472
 శ్రుతబోధ 166
 శూద్రకకథ 169
 శృంఖలాన్యాయమూలాంకార ప్రస్తావము 561
 శృంగారతిలకము 15, 62, 138, 216, 291, 344
 శృంగారమున వ్యభిచారిభావవ్యవస్థ 344
 శృంగార కరునరసముల సంకరము 340
 శృంగార చేష్టలు 323

శృంగార చేష్టల స్వరూపము ఉదాహరణము 324
 శృంగారనాయకులు 26
 శృంగారి నాయికలు 31
 శృంగారిము 320, 334
 శృంగారమునకు ఆలంబన విభావము 304
 శృంగారమునకు అనుభావములు 304
 శృంగారమునకు ఉద్దీపనవిభావము 304
 శేఖరకుండు 80
 శోకము 297,
 శోభ 7, 17
 శారద్యము 17
 శిష్ట కేవల పరంపరరూపకము 467
 శిష్టపరంపరిత రూపకము 464
 శిష్టమాలాపరంపరితము 467
 శిష్ట విశేషణ సామ్యసమాసోక్తి 498
 శైవతో ఉల్లేఖము 476
 శైవము 391
 శైవమూలక వక్రోక్తి 499
 శైవాలంకారము 621

స

సంకరము 572, 575
 సంకల్పము 332
 సంకీర్ణము 208
 సంకేతము 78
 సంక్రామయితకవి 56
 సంక్షేపము 398
 సంగ్రహోద్ర విజ్ఞానకోశము 66
 సంఘాతము 168
 సందానితకము 162
 సందిగ్ధము 142, 355, 356
 సందేహసంకరాంకారము 577

సందేహాలంకారము 470
 సంధియననేమి 182
 సంద్యులైపు పద్ధతి 182
 సంద్యంగ ప్రయోగము 198
 సంద్యంగ ప్రయోజనములు 194
 సంచత్తి 18
 సెలవాపకము 219
 సంశయములు 8
 సంస్కృత ప్రతిభ 355
 సంబంధము 4
 సంబంధవర్జితము 378
 సంబధాసంబంధాతిశయోక్తి 489
 సంభోగశృంగారము 335
 సంయోగము 91
 సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము 124
 సౌఖ్యము 381
 సంస్పృష్టము 578
 సకలకథ 189
 సకృన్నిరైశసాధ్యము (ఉపమ) 458
 సఖిజనము 218
 సజాతీయాంగాంగి భావసంకరము 575
 సట్టకము 215
 సత్కవి 59
 సత్పదాభ్యవహారకవి 56, 57
 సమత 392
 సమపరివృత్తి 580
 సమపకారము 181, 208
 సమస్త వస్తువిషయము (రూపకము) 464
 సమస్తవిషయవాది వివరణము 468
 సమస్తవస్తువిషయసావయవరూపకము 464
 సమాధి 397
 సమాధ్యంకారము 551
 సముచ్చయాలంకారము 548
 సమృత్తత్వము 398

సమాంశికారము 518
 సమాప్త పునరాదానము 878
 సమాసగతపూర్ణార్థి 486
 సమాసగతపూర్ణార్థితీ 583
 సమాసోక్త్యలంకారము 492
 సమాహితాలంకారము 566
 సముచ్చయాలంకారము 549
 సముదాయార్థము 8
 సరస్వతీకంఠాభరణము 15, 16, 22, 31, 106, 110
 సర్వ సేమండు 114
 సరస్వతీదేవి 108, 118, 156
 సర్వవస్తువిషయ (ఉపమ) 454
 ససంశయము 867
 సహచరభ్రష్టము 887
 సహజ వస్తువుతో అంగతుకతిరోధానము (మీలనము) 501
 సహోక్త్యలంకారము 490
 సాగరవంది 184, 207, 212
 సాగరిక 185, 186
 సాత్వతి 76, 101, 104, 105
 సాత్విక భావము 292
 సాత్విక భావములు-లతాచోదాహరణములు 305
 సాత్వికాభినయము 176
 సాత్వికవృత్తిచారిభావములు-సర్వరససాధారణములు 321
 సాధకాంశము 578
 సాధ్యసాయలక్షణ 84
 సాధర్మ్యవృత్తాంతము 518
 సాధర్మ్యమూలకాలంకారపరిగణనము 458
 సాధర్మ్యమూలక ప్రతిపస్తావము 517
 సాధర్మ్యవిషయమున ఒక విశేషము 452

సాధారణవిశేష సామ్యసమాసోక్తి 494
 సామర్థ్యము 2, 4, 92
 సామాన్యాధికరణ్యమున పరిణామాలంకారము 466
 సామాన్యమున సామాన్య ప్రతితి 534
 సామాన్యమున విశేష ప్రతితి 534
 సామాన్యసమర్థిత విశేషార్థాంతరన్యాసము 539
 సామాన్యాలంకారము 501
 సాంధి 218
 సారాలంకారము 568
 సారావళి 371
 సారూప్యము 8
 సారూప్యమున అప్రస్తుత ప్రతితి 538
 సారోపలక్షణము 82, 83
 సావయవరూపకము 468
 సావయవాదినిర్వచనము 482
 సాహిత్యము-అభిధేయాదిచతుష్టయము 4
 సాహచర్యము 81
 సాహిత్యచింతామణి 161
 సాహిత్యదర్పణము 2, 9, 10, 17, 31, 46, 86, 100, 155, 159, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 194, 198, 206, 211, 214, 218, 375
 సాహిత్యదర్పణపీఠిక 66
 *సాహిత్యమీమాంస 2, 3, 4, 15, 54, 55, 56, 64
 సాహిత్యరక్షాకరము 84
 సాహిత్యవిద్య 2, 4
 సాహిత్యకాస్త్రము 2, 4, 10
 సింగభూపాలుడు 10, 100, 101, 102, 108, 109, 110
 సిద్ధి 8, 10

స్థిరప్రకృతి 18
 స్థిరామరాగిత్యము 16
 సుకుమారమార్గము 109
 సుగ్రీవుఁడు 80
 సున్తి 817
 సుభగత్యము 16
 సుశబ్దత 995
 సూక్ష్మాంశము 557
 సూత్రధారాది లక్షణము 201
 సూత్రధారుఁడు 201
 సూర్యనారాయణకాస్త్రి - సన్నిధానము
 288, 289, 240, 241, 354, 363,
 364, 371, 375, 376
 సూర్యశతకము 182
 సేవితకవి 58
 సేతుబంధప్రబంధము 13
 సైంధవము 214
 సోమసిధి 387
 సోమేశ్వరుఁడు 54
 సౌకుమార్యము 393
 సౌక్యము 399
 సౌఖ్యగ్యము 18
 స్తంభము 305
 స్నాతకకవి 57
 స్థాన నియమచిత్రము 148
 స్థాయిభావము 278, 279, 384
 స్థాయిభావముల స్వరూపము - ఉదాహర
 ణము 298
 స్థాయిభావములు భావములలో శ్రేష్ఠ
 ములు 280
 స్థితపాత్యము 214
 స్మరణాంశము 460
 స్మృతి 311

స్తుతినింద 532
 స్వగతము 219
 స్వభావోక్త్యలంకారము 499
 స్వయంభూదేవుఁడు 26, 222, 229,
 230, 232, 234, 242, 249, 258,
 263, 267, 278, 274, 276
 స్వరచిత్రము 147
 స్వరము 93
 స్వరూపము 9
 స్వకల్పవాచ్యత 388
 స్వాధీనవతిక 31, 32
 స్వేదము 281, 303

హ

హనుమన్నాటకము 43
 హరివిజయము 118
 హర్ష చరితము 166, 167
 హర్షము 318
 హల్లీనకము 217
 హాసము 330
 హస్తినీ 37
 హావము 324
 హాసము 297
 హాస్యము 323
 హాస్యమున వ్యభిచారిభావవ్యవస్థ 345
 హాసోపమ 384
 హృదయకవి 57
 హేతువు 8
 హేతుకూన్యము 385
 హేమచంద్రుఁడు 1, 54, 148, 154,
 159, 164, 165, 167, 170, 358,
 375
 హేరి 324

పరిశిష్టము II

ప ద్య ము ల   అ కా రా ది సూ చి ర

	పద్య సంఖ్య పుట			పద్య సంఖ్య పుట	
అంకాంతపాత్రమ్ము (కా)	22	199	అది నభ వెలసిన	8	223
అంగికంపమ్ము	113	501	అదె ! సేనాభవధూళి	170	537
అంగజ మందరాంగు	13	105	అనతి కోమలము	17	105
అంగమునం తెలంగు	27	233	అనుకూలమందమారుతి	1	246
అంగమును రాల్చినచు	79	331	అనుకూలుడు దక్షిణుడు (కా)	36	26
అంగరాజన్యులు	16	256	అనుకూలరాదు వేలుగ	54	32
అంగార్థములముఖ్య (కా)	13	184	అనుగతస్సమై (కా)	72	162
అందందుషివ ములైన (కా)	19	193	అన్నియు నాట్యాశ (కా)	5-6	177
అందనిమ్రానివండులవి	90	335	అన్ని వైపులందు	3	352
అందమ్మలమందమ్మల	5	393	అన్యుల గెల్చి	45	315
అంబుజాశాతు	14	397	అభినవశార్కవైభవ	37	121
అకట ! నోళ్ళు తెలిచి	41	382	అభ్రుకషమలైన	11	396
అఖలకాకతినృపతి	18	271	అమలగుణముల	16	327
అఖలలోకస్రప్త	20	400	అమలగుణుడు అశుభు	18	345
అఖలసామంత	50	436	అమలరసాస్వాద (కా)	31	119
అఖల హరిదంత	47	465	అమృతము లొలికెడి	84	435
అగునా ! యియ్యది	59	472	అమృతము లొల్కెడి	200	500
అగునేమి యీశండా	8	427	అమ్మా ! భాగతి !	15	226
" "	58	472	అరదమున నెదురుకొను	6	252
అట్టి నేర్పరి మఱియట్టి	82	331	అరయంగ గాకతీయ	22	114
అడవి దున్నకొమ్ము	53	387	అరయంగ వీరయద్ర	68	480
అడుగులువేయు	74	227	అగయన్ శబ్దము	106	495
అతఁడా వెన్నుడు	79	43	అరియ దేవుఁ డెంత	4	352
అతికోమలార్థ (కా)	12	99	అరిరాజేంద్రకళిత	17	19
అతి ధీర్ఘాయువు	18	381	అర్థమునుబోలి ఛగ్మంబు	24	22
అతిభారమైన ధర	181	511	" "	6	426
అతిముఖ్యకథకంగమై (కా)	14	184	" "	44	460
అతివ కలలోన	49	316	అరికానగరీనిభమగు	21	439
అతులయశోన్వితుండ	6	393	అరిఘుబలయుతుండా	9	580
అదిగా ! సోమసోమ	23	231	అరిఘు భుజాలల	156	530
అదియు ద్వేలవతుస్సమద్ర	5	252	అరితి యజాండభాండమున	128	509
" "	62	474	అరిచేరివశబ్దంబుల	10	224

అలమదాపుడు (కా)	27	23	అలంకారాది	21	228
అలప్రసాద వశేంద్ర	6	124	అలంకారసాహిత్యం	31	119
అలరు జవహరము	133	305	అలంకారము	7	258
అలంకారవర్ణన (కా)	2	11	అలంకారముల గురించి	22	401
అలంకారముల గురించి	73	291	అలంకారముల గురించి	18	251
" "	20	132	అలంకారముల గురించి	18	17
అలంకారముల గురించి (కా)	53	35	అలంకారముల గురించి	109	489
అలంకారముల గురించి	50	317	అలంకారముల గురించి (కా)	6	11
అలంకారముల గురించి	72	40	అలంకారముల గురించి	16	270
అలంకారముల గురించి	6	265	అలంకారముల గురించి	6	254
అలంకారముల గురించి	20	225	అలంకారముల గురించి	22	281
" "	79	484	అలంకారముల గురించి	20	272
అలంకారముల గురించి	30	233	అలంకారముల గురించి	17	105
" "	79	484	అలంకారముల గురించి	166	529
అలంకారముల గురించి	145	512	అలంకారముల గురించి	16	247
అలంకారముల గురించి	73	481	అలంకారముల గురించి	93	387
అలంకారముల గురించి	17	21	అలంకారముల గురించి	19	301
అలంకారముల గురించి (కా)	9	130	అలంకారముల గురించి	60	472
అలంకారముల గురించి (కా)	12	156	అలంకారముల గురించి	57	137
అలంకారముల గురించి	40	216	అలంకారముల గురించి	7	256
అలంకారముల గురించి	4	212	అలంకారముల గురించి	94	489
అలంకారముల గురించి	11	436	అలంకారముల గురించి	7	212
అలంకారముల గురించి	11	217	అలంకారముల గురించి	1	261
అలంకారముల గురించి	5	11	అలంకారముల గురించి	52	286
అలంకారముల గురించి	58	222	అలంకారముల గురించి (కా)	24	190
అలంకారముల గురించి	6	410	అలంకారముల గురించి	11	227
అలంకారముల గురించి	15	104	అలంకారముల గురించి	49	385
" "	17	301	అలంకారముల గురించి	40	454
" "	92	469	అలంకారముల గురించి	76	328
అలంకారముల గురించి	174	539	అలంకారముల గురించి	88	384
అలంకారముల గురించి	12	481	అలంకారముల గురించి	5	455
అలంకారముల గురించి	3	14	అలంకారముల గురించి	88	381
అలంకారముల గురించి	1	284	అలంకారముల గురించి	180	510
అలంకారముల గురించి	77-80	174	అలంకారముల గురించి	88	26

ఎనగానగారాని	87	433	కడుపినాళిము	12	360
ఎఱచిన్నంజుచు	8	253	కత్తల నెత్తువారు	12	255
ఎఱుంగ గారాని (కా)	100	341	కవలింధాక్షిహంస్తి	120	550
ఎల్ల దుర్దశకు	42	29	కడతెడి కొండ స్తు	41	455
ఎల్ల వేళ మందనంబు	22	217	కనెంబడి కనెంబడియు (కా)	16	189
ఎల్ల వేళ రుద్రగరేంద్రు	68	470	కన కాద్రికల్లుండున్నతి	17	436
ఎవ్వఁడు పుట్టువొందె	80	330	కనిగిర్య నంధిని (కా)	18	101
ఎవ్వనిచై కాకతిపురి	20	220	కన్నులనిల్పులక్షి	51	236
ఏకాంతంబునగాకతి	68	325	కప్పుకొప్పు వెట్టి	11	297
ఏకాంతమ్మునఁ బ్రాణనాథు	70	228	కమలం నాథుండె	169	536
ఏకంబు మాచరించె	59	355	కమలాన్ని కని	21	400
ఏనేనాని	33	27	కమ్రాగాఁగియుముదలా	25	279
ఏమోయా! యిటు	4	252	కంఠము తమూలనీల	184	512
ఏమోయా! వెలిమెన	95	439	కరఁకుల నుహిమను	9	244
ఏయది కాకతీయ	52	134	కంఠము నన్నాగ్గముండిత	152	526
ఏరికిఁదెలియఁగ	13	269	కరుణాఫలాభ్యుదయిమా	57	471
ఏతే! కప్పుర	63	324	కలకంఠిధ్వని	9	224
ఏవిభులేజ	29	308	కలువలనురక్షి	150	521
ఏవిధిధీత వైభవము	80	49	కళిం బూర్ణుడు	100	492
ఒకతెతోనిసిప్పుచ్చి (కా)	12	208	కవ్వపుంగొండ	7	82
ఒరులకంటఁబడక	56	34	కాంచనకై లధీరు	195	556
ఒ కుద్ర ప్రతివకులార?	31	309	కాంతానినప్ప	54	135
ఒ చలమర్తి గండనృప	2	410	కాంతానినదేచ్చ (కా)	62	36
ఒయి, నరేంద్రులారా!	28	116	కాంతామణినిరి	52	32
ఒరిఘూర్జర!	53	318	కాంతారవాసుల	14	301
ఒరి! నేవణ	14	255	కాంతియునోజస్సు (కా)	23	114
ఒరుగంటినుండు	13	298	కాకతిపలా బునిధి	92	488
ఒరిగమందపారకరుణోదధి	64	142	కాకతిపతి కార్యపు	194	555
ఒర! ఈ వీరరుద్రుని	127	509	కాకతి భూవరు	48	181
కందర్ప కల్పమగు	161	532	కాకతివీరరుద్రుని	23	22
కడునపాయము లేమి (కా)	22	439	కాకతి వీరుని కరుణా	80	484
కడువడి నడపుల	10	183	కాకతీంద్రుత్తిక్త	7	426
కడువడి నడములఁబడి	182	520	కాకతీంద్రుండు జగమును	51	317
	25	232	కాకతీంద్రుండు తేడయి	139	515

కాకతీయ కులము	16	393	గరిగలు ప్రాశాపరుద్రుని	54	319
కాకతీయ కులాంబోధి	8	34	గాధామయిగంగ	165	534
కాకతీయ సాంధ్యుని	29	114	గుర్రులు గుంపులై కొఱిగ	34	337
కాకతీయచరిత్రుడు	1	245	గురులు శ్రీ	198	558
కాకతీయులవంశ	33	453	గురు గాఢ యిష్టము (కా)	54	33
కాకతీకుండనెడి	53	459	గుర్జనము ములై తమి	39	435
కాకతీకుని శార్వపు	59	437	గుహలు గృహములు	39	369
కాకతీశ్వర వంశుడ	5	477	నెలుపటుండనిమ్ము	135	513
కావ్యనర్త్యులై న (కా)	61-62	174	గోలా! దాచెగుముమ్మ	68	38
కనియునుశోగుచుక	57	156	గోలా! ప్రియునిటు	55	312
కుజనుడును సాధు	175	540	గ్రంథములకు గ్రంథ (కా)	7	11
కులకాంతలకుం దగ	64	324	ఘనరసపుష్ప కావ్యమున	71	39
కులగిరి నిచ్చురికూట	9	242	ఘోరకలంచు చలు	15	248
కులమున గుణముల	32	509	,	9	325
కులమూలంబగుతాత	3	288	చందానామాష్టమద్ది	35	451
కులశైలంబులకన్న	17	268	చందానీతతవైరి	14	103
కులిరఘానమ్మనకు	3	267	చంద్రవదనలార	45	353
కూర్మవచ్చేష	12	435	చంద్రవదనలై న	15	270
కృశమగుటను సేదగ	49	811	చంద్రసృష్టి చె విరసించు	85	323
కేళినర్పణాచల	53	23	చటులొద్దృష్టాంత గర్జితంబు	4	578
కైదుపు పాల్వన	46	315	వదువు కాంతివలన	54	387
కొండలందు కునిరి	72	377	చరణబద్ధముకాని (కా)	70	121
కొనకొనిహాస్యాలు (కా)	19	30	చలమటి పొలంతుక	50	133
కొన్నిగుణములై (కా)	10	18	చలివెలుగు వెలుగు	23	307
కొమరునక గర్జితాళములు	10	493	చిదిరుద్రుని	87	480
కొలనియొడ్డు నేరి	47	354	చిదిరుద్రేంద్రు	11	268
క్రాలనంతర్గత (కా)	34	120	చిరకాలంబల	2	261
క్రీడాద్రీయతి	24	442	చిరునగవులొల్క	81	331
క్రూరాకారాసి	25	115	చిలువలతేడు	26	28
క్రేక్కుదూకులేక్కు	33	278	చూడంగా నెమ్మి	164	534
క్షితిభృద్వాహనులెల్లడ	16	246	చూడరా! చెలులిటు	53	185
క్షాత్రభృత విజృంభము	88	437	చూపులక జాతు	44	29
గంగానదిచే జలనిధి	141	516	చెంగటం గుంథ	11	254
గరళమదిదమందు	17	393	చెలంగంగాకతి	23	273

చెలి! చెప్ప చె	55	149	తెలుగునాడు దేశం	114	502
చెలిమాటకేమి	51	134	తెలుగునాడు దేశం	90	140
చెలియా! బహువల్ల భుండే	105	493	తెలుగునాడు దేశం	42	455
చెలియా! మన్మథు	23	303	తెలుగునాడు దేశం	4	393
చెలియా! యుగం	84	192	తెలుగునాడు దేశం	17	190
చెవుల నమ్మకంబు	17	227	తెలుగునాడు దేశం	193	557
చేవలు వోయె	162	323	తెలుగునాడు దేశం	23	117
చోళమండలమున	37	380	తెలుగునాడు దేశం	61	35
జగవతి పీఠపయోనిధి	60	465	తెలుగునాడు దేశం	133	545
జగతి మేలై సకాళి	74	41	తెలుగునాడు దేశం	24	115
జనకర్షణయుగం	13	375	తెలుగునాడు దేశం	122	511
జనకుండగు స్వయంభూ	19	258	తెలుగునాడు దేశం	84	33
జనకుండమ శ్రీ	4	242	తెలుగునాడు దేశం	70	481
జననాథుల దోడ	33	311	తెలుగునాడు దేశం	11	347
జరినకథ నింక (కా)	20	123	తెలుగునాడు దేశం	10	398
జిమ్మవిందుండు	4	312	తెలుగునాడు దేశం	130	516
జేతయైనట్టి	5	81	తెలుగునాడు దేశం	23	441
జ్యోత్సనయంతి	23	446	తెలుగునాడు దేశం	1	350
తగుపేతమర్దుండు (కా)	45	30	తెలుగునాడు దేశం	24	303
తన గురుప్రమాణ	105	493	తెలుగునాడు దేశం	98	333
తనప్రియునెన	59	321	తెలుగునాడు దేశం	57	320
తల్లిలో! కాకతి	96	490	తెలుగునాడు దేశం	24	402
తామరమొగ్గలై	5	314	తెలుగునాడు దేశం	122	503
తారలసంఖ్యతో (కా)	83	174	తెలుగునాడు దేశం	171	538
తాళము వేచేని (కా)	72-74	170	తెలుగునాడు దేశం	43	464
తాళములయయును	4	178	తెలుగునాడు దేశం	122	506
తానికు నమ కారమ్యుని	64	325	తెలుగునాడు దేశం	75	482
తీసి తలపులు	41	313	తెలుగునాడు దేశం	1	410
తూర్పుపుదిక్కు గెల్చి	10	253	తెలుగునాడు దేశం	98	441
తెరలోని పాత్రముల్ (కా)	21	196	తెలుగునాడు దేశం	119	505
తెలియ భూభృక్కుతా	4	222	తెలుగునాడు దేశం	51	32
తెలుగన్ భావించు	22	272	తెలుగునాడు దేశం	10	244
తెలుగునాడు	15	255	తెలుగునాడు దేశం	34	26
తెలుగుదొర	180	532	తెలుగునాడు దేశం	55	33

సజ్జరిములు	174	432	చర్యము మేవంశము	88	880
నమ్రశిరములు	174	432	పర్యము మేవంశము	85	476
సయము కింఞనుహి (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	13	360
సలంపాపాదాల కీర్తి	174	432	పర్యము మేవంశము	1	1
సల్లకీల్లుల సేవించుట	174	432	పర్యము మేవంశము	40	28
సన్మయ మొనరింపించు	174	432	పర్యము మేవంశము	28	308
నింగిని రం. పల్లిగల	174	432	పర్యము మేవంశము	12	254
నిచ్చులిటం గానం	174	432	పర్యము మేవంశము	25	448
నిజమగు బాట	174	432	పర్యము మేవంశము	21	20
నిడువయగుటోద్దు	174	432	పర్యము మేవంశము	3	424
నీటుగ నాయక (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	78	483
నీలకంఠ కలాపంగ	174	432	పర్యము మేవంశము	15	435
నునునీగ్గు నవవిత్తు (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	80	448
నృపతి శేఖరుడగు	174	432	పర్యము మేవంశము	5	11
నృపేయ శివావిధి	174	432	పర్యము మేవంశము	188	549
నెచ్చెలి! యీ భువి నెల్ల	174	432	పర్యము మేవంశము	117	504
నెనడగలాడవితె	174	432	పర్యము మేవంశము	32	449
నేడు చరితార్థ (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	21	366
నేడు మూడు జగంబుల	174	432	పర్యము మేవంశము	65	37
నేను నేనని మూగ	174	432	పర్యము మేవంశము	20	305
వందుగవచ్చె దిగ్గజకు	174	432	పర్యము మేవంశము	60	321
" "	174	432	పర్యము మేవంశము	42	28
వండ్లు వండ్లు ని	174	432	పర్యము మేవంశము	6	548
వట్టుమేల్కట్టుగా	174	432	పర్యము మేవంశము	41	28
వతి తన్ను లాలింప(కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	129	510
వతిప్రవాసము (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	124	507
వతిరాక తడయంగ (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	144	518
వతియగు కాకతీ	174	432	పర్యము మేవంశము	3	79
వతివై నాయావిద్యా	174	432	పర్యము మేవంశము	25	278
వదుగురు రాజులుండి	174	432	పర్యము మేవంశము	168	534
వదములు నాలుగు (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	177	542
వదము లొండొంటితో (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	25	307
వరగ రచయిత్వ (కా)	174	432	పర్యము మేవంశము	33	310
వరశీర్షంబులు	174	432	పర్యము మేవంశము	69	326

ఫలములభిజ్ఞానము (కా)	8	182	భూగోళాభిజ్ఞానము	11	98
ఫలలాభమొనగూడ (కా)	14	187	భూగోళాభిజ్ఞానము	7	182
బంధపాపవ్యర్థమున (కా)	20	114	భూగోళాభిజ్ఞానము (కా)	56	214
బలముడిగిన యీ	192	512	భూగోళాభిజ్ఞానము	178	518
బహువిధార్థ యంతము (కా)	25	189	భూగోళాభిజ్ఞానము	17	253
బాలాపరపరీతిరుల	55	25	మౌర్యుల సామ్రాజ్యవిస్తారము	203	583
బాల్యమునందాము	63	523	మౌర్యుల సామ్రాజ్యవిస్తారము	123	517
బాహుమండలగరి	48	489	మౌర్యుల సామ్రాజ్యవిస్తారము	55	510
బెట్టి దంటై నొడవడి (కా)	39	55	మౌర్యుల సామ్రాజ్యవిస్తారము	21	505
భండనఖండిత	3	575	" "	53	120
భండనమున విజయశ్రీ	48	182	మహామునగావతి	22	305
భద్రగజమెక్కి	75	328	మహామునగావతి	47	315
భద్రగుణుడువీర	19	438	మహామునగావతి	10	358
భద్రనూర్తినిశ్రీవీర	42	313	మహామునగావతి	14	226
భద్రున్ సుగుణ	40	124	మహామునగావతి	172	538
భయతిమంబుల	56	489	మహామునగావతి	28	238
భవ్యార్యధర్మ	181	544	మహామునగావతి	52	407
కామహండుమున్న (కా)	2	1	మహామునగావతి	146	519
భీమవిక్రముడగు	36	452	మహామునగావతి	18	228
భువనకల్యాణ	6	223	మహామునగావతి	19	105
భువనములునిండు	9	429	మహామునగావతి	50	183
"	61	474	మహామునగావతి	2	248
భువనమెల్లను	48	382	మహామునగావతి	1	236
భువివ్యర్థాష్ట	11	359	మహామునగావతి	77	42
భూకల్పకమా	166	535	మహామునగావతి	6	415
భూతభావ్యర్థ (కా)	28	186	మహామునగావతి	21	272
భూతములెల్ల	3	265	మహామునగావతి	41	128
భూపతులారా !	63	142	మహామునగావతి	95	388
భూమిపాలులార !	186	548	మహామునగావతి	80	309
భూమియే భువనము	162	545	మహామునగావతి	40	312
భూరజాక్షణ	74	41	మహామునగావతి	50	385
"	38	122	మహామునగావతి	22	305
"	18	396	మహామునగావతి	13	245
భూరికాకతీయకుల	7	577	మహామునగావతి	29	233

మునులేదిప్పుడు	34	450	రాజరాజవర్షర	27	116
మునుహరిశ్చంద్రు	6	252	..	7	394
మున్నము.రారికిం	14	18	రుద్రదేవార్క	77	483
ముల్లకమ్మలముంచు	14	299	లలన నేర్పున	78	329
మూఁడుజగాల	13	18	లలితాశ్రీర	111	500
"	1	446	లలితగర్వా పములు (కా)	85-89	157
మూఁడులోకములకు	179	532	లలితరవాజు మేల్	98	118
మూఁడువోయినట్టి	19	351	..	137	535
మూఁడుగృహమునుండి	2	236	లీల.చిత్రమపూర్వం.	35	120
మృత్యువుమస్మిల	5	353	..	68	38
మృదుయబరామోద	52	205	వత్స! కుట్ట! తండ్రి!	28	401
మెడదు బురడితోన	19	360	వత్సరములను	48	129
మెఱయు సప్తాంగ	104	495	వదలన పదములు	75-76	173
మెఱుపుఁదీవియ	8	248	పద్యములుగాక	74	482
మెలగుదెపుడుమీరు	20	365	వజ్రహంధపునెడ	18	437
మేనుకబ్బారములు (కా)	2	52	వనమునందొక్క యెడ	85	486
మేము సందేశహరులము	155	529	వనితరుద్రభూపతి	77	329
మొనసాంగంగను	49	466	వమ్మగునష్టార్థాధిక	2	351
మ్రోగుచున్నవి	3	232	వర కాకతిహూనాభుండు	16	436
యశమునర్థము (కా)	1	13	వర క్షీర్ణ్యజ్ఞుల	15	300
యశమును బ్రకాశము (కా)	22	21	..	13	104
యాదవేకువృదయ	24	368	వసుగుణమణిగణములతో	103	494
రక్తినుదయాద్రి	13	422	వసుగుణకాలిరుద్ర	18	19
రఘుదీక్షానక్తుడు	24	115	వసుగుణదారింకృతుల (కా)	4	15
రత్నఁటట్టిమముల	28	376	వరదుండునుచర్య	153	527
రత్నసానుగిరియు	2	423	వరధనంబిదియెయ్యది	185	547
"	43	459	వరవీరుద్రుకరములు	73	482
రవము చిప్పిలు (కా)	41	6	వరసింహాసనపట్ట శ్రుదుండు	1	423
రహినిబ్రకృతిసీవు	121	506	..	66	479
రాజహంసల సొబగు	5	222	వరుండు శ్రీవీర	19	271
రాజ్యముకాదారాజ్యము	205	563	వఱు విభావాది	3	177
రాజాగ్రణిమమ్మ	26	274	వఱులునమదవృత్తిని	118	504
రాజురుద్రుండు	26	80	వలపుటలల	62	142
రానెవచ్చెనుగదె	34	310	వలపు పెంపున	67	37

వారువము తొగాక	16	406	వీరద్రవ్యవ పరేమల	74	463
వారణయైన రుద్ర	45	131	వీరగురువర్ణము	91	388
వాసునియే శంకరుడు	44	100	విరాటపట్టణము	60	22
విక్రమోద్ధాను	51	437	వీరపురా	115	600
విజయలక్ష్ముల	22	456	వీరపురా మూర్తి	10	461
విజ్ఞానంతుము	157	454	వీరపురా లావణము	100	602
విటుడొక విద్యలో	20	27	వీరపురా విభాగము	2	303
విత్తవలయసుండా	187	550	వీరపురా విభాగము వేంకటము	137	612
విద్యతెల్ల విరిసె	157	514	వీరపురా విభాగము	3	409
విద్యనలపాపాపి (కా)	10	107	వీరపురా విభాగము	73	40
విసమే పెక్కుభరది	12	269	వీరపురా విభాగము	31	299
వినివిస్సాన విరావము	24	211	వీరపురా విభాగము	120	505
విసమున మూలవేసు	25	305	వీరపురా విభాగములు	71	326
విసిన సంకీర్ణమైన	19	306	..	15	327
విమలముకీర్తి	191	501	వీరపురా విభాగము	37	307
విముఖుడయ్యె	21	377	..	202	561
విరిసివివారముల్	25	26	వీరపురా విభాగము	53	320
వివిధగుణముల లంకృతుల్ (కా)	1	45	వీరపురా విభాగము	168	523
వివిధములైన సంవదల	136	513	వీరపురా విభాగము	39	312
వివిధార్థ రసములు (కా)	15	188	వృద్ధి నొందు విజ్ఞానము (కా)	2	13
విశ్వనాథుడైన	45	461	వెంటబడియాల	51	386
విశ్వమంగళ	71	491	వెడదవిరహజ్వరము	87	388
విశ్వమన కేకవీరుడు	12	225	వెన్నెలంబు మిన్న	83	450
విశ్వవిఖ్యాతకాకతి	10	96	వెండిచెంతలు	197	557
..	148	520	వెలయుంగావుల	28	275
విశ్వవిఖ్యాతుడైన	17	364	వెలయ బగములం	207	564
విష్ణువక్త్రంబున	2	221	వెలయనిశ్చింతము (కా)	32	25
వీనులవిందుగాంగ	7	267	వెలిదనమున నాకాళము	42	129
వీరరుద్రదేవ	20	498	వెలుపలలోనను (కా)	82	119
వీరరుద్రదేవు	99	492	వెల్లగొడుగుతక్కు	39	454

సిరినీపాదు	98	888	స్వప్రతాపప్రదీప్తుల	14	269
సుందరరూపు	69	99	స్వామీ ! పల	36	121
..	67	325	హద్దులు మీటు	72	327
సుభాప్రవాహతి	27	445	హరితొలితల్లి	20	20
సురతరుమంజరీ	8	392	హరునికురంగటండిసుగు	116	503
సురలోకము	142	517	హృమునకు నైన	19	20
సురవరగీతమై	47	182	హిమిడి విమండి	56	136
సురుచిరాలంకృతుల్	107	497	హితులగు రాజు	69	480
సూరుల స్వప్తి	4	265	హృదయము వానిపై	61	322
సేవానమనరేంద్ర	15	18	హృదయంబగుగాకతి	10	14
స్వప్నమునశేయు	2	264	హృద్యాస్థేయప్రదీపా	8	419

శోధన పత్రిక

పుట	పంక్తి	తన్ను	ఒప్పు
62	6	స్మృతిదైర్ఘ్య	స్మృతిదైర్ఘ్య
71	12	తాత్పర్యాధి	తాత్పర్యాధి
103	16	చృటాజ్ఞాముఖ	చృటాజ్ఞాముఖ
119	27	ద్రాక్షపాక	ద్రాక్షపాక
124	22	తత్రాతావము	తత్రాతావము
143	11	చెప్పవే	చెప్పవే
148	12	భూపతి	భూపతి
153	12	శక్త్యస్యాపి	శక్త్యస్యాపి
159	28	చిత్రస్య	చిత్రస్య
162	4	అనుత	అనుత
165	27	ఆరావక్రావ	ఆరావక్రావ
166	13	యోగ్యస్యం	యోగ్యస్యం
178	5	చక్రవాంశు	చక్రవాంశు
178	13	అలయుదాహరణంబు	అలయుదాహరణంబు
178	21	తాళానుతాల	తాళానుతాల
174	13	స్ఫుటపదప్రకటార్థ	స్ఫుటపదప్రకటార్థ
174	16	కావ్యవర్ణ్యంజైవ	కావ్యవర్ణ్యంజైవ
185	7	అగంతుకేన	అగంతుకేన
195	10	బరిమిగిరితి	బరిమిగిరితి
196	19	యవనికానంజైవ	యవనికానంజైవ
196	20	అర్థోపక్షేపణ	అర్థోపక్షేపణ
197	17	అక్షణాదచూళిక	అక్షణాదచూళిక
235	7	విహారకేళి	విహారకేళి
235	12	తామరాసానులు	తామరాసానులు
239	10	అంకమునకు	అంకమునకు
246	6	శీతభృద్వాహిను	శీతభృద్వాహిను

249	11	యారాజసులు	యారాజమ్ములు
253	7	కోరనెనంగు	కోరితెనంగు
254	22	జనె	చనె
254	24	క్రవ్యాదకోశిక	క్రవ్యాదకాళిక
254	26	స్పృహదయః	గృహదయః
256	15	లలను సేవలులును	లలస సేవలులును
256	22	నిర్జితవై భవుల్	నిర్జితవై భవుల్
257	6	యుడుగనతెత్తి	యుడుగనతెత్తి
258	8	నైరవృత్తి	నైవరివృత్తి
263	2	నిండె	నిండె
265	22	జమ్ము	జిరమ్ము
268	4	జన్మప్రజ	జన్మప్రజ్జ
268	8	సదాహారాస్థాని	సదాహారాస్థాని
269	8	రాడోర్విర్యు	రాడోర్విర్యు
271	9	అఖల	అఖల
271	11	నీపుణ్య	వీపుణ్య
272	4	దెలియంగ	దెలియంగా
275	6	భూపతి	భూపతి
279	10	భావవిక్షేయ	భావావిక్షేయా
281	4	సాయీభావో	స్థాయీభావో
288	14	దృశ్యతేహి	దృశ్యతేహి
289	8	స్థాయీభావాః	స్థాయీభావాః
297	2	వెన్నెలరాయఁడు	వెన్నెలయెఁగిమిఁడు
299	12	ముల్లోకమ్ములు	ముల్లోకమ్ములు
300	19	చుట్టుపట్టు	చుట్టుపట్టు
301	15	సమకూర్చెనో	సమకూర్చెనో
304	19	గాఁగలేమి	గాఁగలేమ
305	25	మదమున	ముదమున
307	22	(ము) న్నిరు చేరు	(ము) న్నిరు సేరు
309	4	యజలనిటు	యజలనునిటు

309	22	యధికమె	యధికమొ
311	10	వనజారినిపుడె	వనజారిని నిపుడె
312	2	జగము	జగము
317	11	పొలముల్ నేగఁ	పొలముల్ నేరఁగఁ
317	21	భూపుళయ	భూపుయళ
322	21	త్రాసము	త్రాసము
323	13	విజావము	విజావము
324	14	దగదది	దగదది
325	18	విచ్చిత్తి	విచ్చిత్తి
326	16	మొట్టయితము	మొట్టయితము
326	28	,,	,,
327	20	సరికాలూనెడు	సరికాలూనెడు
330	11	జాగారాః	జాగరాః
333	18	తెగబడిన	తెగబడి
335	19	శెన్నుమీటుదా	శెన్నుమీటురా
336	8	చానరో	చానరో
338	26	లోబురువు	లోబొరువు
351	7	శ్రుతి	శ్రుతి
355	20	తదర్థమాహ	తదర్థమాహ
356	2	(చెప్ప) నందు	(చెప్ప) నిందు
361	10	పరుషాశరము	పరుషాశరము
371	6	వేష్టా	వేష్టా
372	1	గ్రామజనో	గ్రామజనో
377	16	రోషదూషితా	రోషదూషితా
378	10	గెంతెడి	గెంతెడి
379	11	కమరాకేందు	కమరాకేందు
380	20	యర్థములేనిది	యర్థము.
385	4	సెలయేళ్ళు	సెలయేళ్ళు
394	25	గుణవిశ్చితః	గుణవిశ్చితః
396	16	దన్నెడు	దన్నెడి

398	17	ననిల	నికల
399	4	సాక్ష్యము	సాక్ష్యము
419	13	పద్యసౌస్థిక	పద్యసౌస్థిక
423	19	వీరకృపాదే	వీరకృపాదే
427	7	హరిచరిత్ర	హరిచరిత్ర
435	23	రమ్యవృత్తి	రమ్యవృత్తి
436	16	గుణమహిళ	గుణమహిళ
438	27	దేవచుచనే	దేవచుచనే
448	16	పురుషినిపలుచు	పురుషిని పలుచు
461	11	అర్థోపగర్భ	అర్థోపగర్భ
467	4	తీక్షణరచాల	తీక్షణరచాల
469	6	మోయునట్లు	మోయునట్లు
470	21	పీఠచుద్రవరేశ్వరు	పీఠచుద్రవరేశ్వరు
472	10	సర్వలోకోద్ధార	సర్వలోకోద్ధార
479	3	ఉపాత్త	ఉపాత్త
479	23	రహదక్షరాట్యప్ర	రహదక్షరాట్యప్ర
481	4	సేనతో	సేనతో
482	24	రావలక్కునాన్	రావలక్కునాన్
488	26	ముదముమిలు	ముదముమిలు
489	25	స్వాధికారంబుయే	స్వాధికారంబుయే
492	16	గతాంకము	గతాంకము
499	3	సుండువాడు?	సుండువాడెవడు?
499	21	గరంబు	గరంబు
501	5	మమనోజ	మమనోజ
501	6	ప్రేక్ష	ప్రేక్ష
505	24	గోత్రవాత్సల్య	గోత్రవాత్సల్య
508	18	వెల్లి	వెల్లి
514	26	సింహాపీఠిక	సింహాపీఠిక
519	22	విదర్శనాలంకార	విదర్శనాలంకార
536	16	సురచిరాన్వద	సురచిరాన్వద

536	23	కమలానాథుఁడే	కమలనాథుఁడె
538	8	మంగళకరము	మంగళకరము
544	18	సజ్జనపషత్ప్ర	సజ్జనపరిషత్ప్ర
549	22	శీవిధంబు	శీవిధంబు
564	4	రుద్రాక్షా	రుద్రాక్షా
566	29	సౌచిత్వ	సౌచిత్వ
568	19	మృథచరనికః	మృథచరనికః

